

Árni Daníel Júlíusson

BØNDER I PESTENS TID

**Landbrug, godsdrift og social konflikt i semiddelalderens
islandske bondesamfund**

København 1997

Forord	14
1. INDLEDNING.....	16
1.1. Teori.....	17
Menneske og natur	17
Samfundet.....	21
Overskudsproduktionen.....	25
Handlen.....	30
En hypotese.....	31
Afhandlingens opbygning.....	35
1.2. Historiografi, begreber og kilder	37
1.2. a Historiografi	37
Begrebsafklaring	38
1.2. b Kilder	42
Tre kildetyper.....	42
Det islandske diplomatarium	43
Hvad handler dokumenterne om?	43
Baggrund, læsemåde	45
1.2. c Værdienheder og værdiregning i senmiddelalderen	47
2. DEN EUROPÆISKE BAGGRUND	50
2.1. Den demografiske udvikling.....	51
Højmiddelalderen.....	51
Befolkningsfald i senmiddelalderen.....	52
Befolkningsfald i enkelte pestepidemier	53
Sammenfatning	53
2.2. Det europæiske landbrug	54
2.2. a Den europæiske landbrugsteknologi.....	55
Landbrugssystemer	55
Forskelle i perioder.....	57
Forskelle mellem lande.....	57
2.2. b Social struktur, husdyrbesætning pr. gård, konsumtion.....	59
Landbrugets sociologi i trevangsbrugets kerneområder.....	59
England 1200-1520	59

Den sociale struktur i skandinavisk landbrug	62
2.3. Godssystemer og feudalisme	64
2.3. a De europæiske godssystemer og hovedgårdsdrift	64
Vesteuropa	64
Nordeuropa	66
Østeuropa.....	68
2.3. b Feudalismen	70
Definitioner.....	70
Feudalismens kerneområder	71
De „barbariske“ samfund.....	72
2.3. c Social konflikt i senmiddelalderens Nordvesteuropa	75
Sammenfatning af 2. kapitel	77
3. BEBYGGELSESTRUKTUREN	78
3.1. Bebyggelsesformer i det 14. århundrede	79
3.1. a Ældre undersøgelser, metode	79
3.1.b Hovedgårde og lögbýli i det 14. århundrede.....	84
Hovedgårde.....	84
Lögbýli	86
3.2. c Tvíbýli, hjáleigur og fiskerbyer i det 14. århundrede	92
Tvíbýli	92
Hjáleigur	97
Fiskerhytter	102
3.1. c Befolkningsvækst og bebyggelse	105
Strukturen i hjáleigubebyggelsen i det 18. og 19. århundrede	107
Diskussion.....	111
3.2. Pest og bebyggelse i det 15. og 16. århundrede	112
Ældre undersøgelser, metode.....	112
3.2. a Pestemidierne 1402-1404 og 1494.....	114
Dokumenter og annaler om pesten 1402-1404	114
Dokumenter og jordpriser omkr. 1402-1404	115
Annaler og dokumenter om den anden pest 1494.....	117
Pestens epidemiologi.....	121
3.2. b Andre epidemier end pest, hungersnød.....	126

Andre epidemier end pest i det 14.-16. århundrede	126
Hungersnød.....	127
Sammenfatning	130
3.2.c Bebyggelsen i det 15. og det 16. århundrede	131
Metode og ældre undersøgelser	131
Lögbýlibebyggelse efter den sorte død	132
Lögbýlibebyggelse efter den anden pest	137
Bebyggelse på tvíbýli og hjáleigur i det 15.-16. århdr.	143
Kilder om fiskeribebyggelse eller -aktivitet	147
Sammenfatning	150
3.2. c Kopperne 1707-1709	151
Kilder og tal	151
Antallet af øde gårde: en indikator for befolkningens størrelse?.....	157
Sammenfatning	159
3.3. Diskussion og rekonstruktion.....	160
3.3.a Skagafjörður og Vestur-Skaftafellssýsla.....	160
3.3.b Miklaholtshreppur	166
3.3. c Sammenfatning af 3. kapitel.....	172
4. PRODUKTIONEN	174
4.1. Det naturlige grundlag for landbruget	175
4.1.a Klimaet og landbrugets muligheder.....	175
4.1. b Korndyrkning	177
Korndyrkning i 1100-1500-tallets kilder.....	177
Korndyrkning efter 1400	179
4.1.c Græsdyrkning, udmark og skov	184
Islandsk udmark: størrelse og høst.....	185
Skov.....	188
Sammenfatning af kap. 4.1.	190
4.2. Landbrugssystemet.....	192
4.2. a Systemets oprindelse og udvikling	192
Landbrug i Norge før 900.....	192
Arkæologiske undersøgelser af landbruget 900-1300.....	193
Det islandske landbrug 1300-1550.....	194

4.2. b Hjemmegården	199
Korndyrkning.....	199
Højbjergningen.....	200
Kvægavlen	204
Fåreavlen	207
Sammenfatning om hjemmegården.....	209
4.2. c Sæter og græsning.....	210
Sæter	210
Græsning.....	213
Sammenfatning	215
4.2. d Fiskeri	216
Fiskeri i Sturlunga saga	216
Fiskerbønder	216
Sæsonbetonet bondefiskeri	219
Reaktion mod arbejdskraftsmangel i fiskeriet	220
Helhedsvurdering af udviklingen i landbrugssystemet 1300-1550.....	221
4.3. Landbrugets sociologi.....	222
4.3. a Brugtyper og landbrugssociologi i to hreppar 1702-13	222
Staðarsveit.....	223
Akrahreppur	225
Fortolkning	227
4.3. b Familiebruget	229
Familiebruget i middelalderen	229
Brugstyper på hjáleigur	231
Besætning på kirkjustaðir og kvildelejer.....	232
Arbejdskraften på fæstegårdene.....	236
Størrelse af besætning i det 15.-16. århdr.: Rekonstruktion.	240
Brugets behov for vegetationsområde.....	242
Produktionens fordeling i konsumtion og overskudsproduktion	244
Familiebruget: Udvikling og udviklingsrammer 1300-1600.....	246
Familiebrugets udvikling 1300-1600: En helhedsvurdering	249
Nogle implikationer af analysen af det islandske familiebrug	251
4.3. c Storbrug.....	256

Stordriften 1300-1700	256
Síðumúli hovedgård i 1504.....	257
Stora Dala og Saurbær.....	258
Storbrugenes udvikling i det 14.-16. århundrede.....	259
Arbejdskraften på hovedgårdene	263
Den islandske stordrifts oprindelse	268
4.4. Sammenfatning.....	270
5. GODSDRIFT OG HANDEL.....	272
5.1. Godsdriften 1300-1550.....	273
5.1.a Udviklingen af den private godsdrift i 1300-1550	273
Nye slægter	276
Størrelse af privatgodser.....	277
To godstyper	278
Sammenfatning	280
5.1. b Kirkens gods 1300-1550 og situationen i 1703.....	281
Bispestolene	281
Klostrene.....	282
Kirkjustaðir	283
Sammenfatning	284
5.2. Godsernes forvaltning.....	286
5.2. a Drift.....	286
Bestyrerne	286
Produktion.....	287
Hoveri	290
Overskud eller underskud?	293
5.2. b Renteudvikling på godserne	296
Gårdenes værdi	296
Landskyld	297
Kvildelejer	302
Skat og told.....	304
5.2. c Rentetryk og fæstekår	307
Fæstekår.....	308
Reformationens påvirkning af bøndernes stilling	310

5.2. d Sammenligning med udlandet - oversigt	312
Størrelse og indtægt af godser i Danmark og Sverige.....	312
Den islandske godsdrift	315
5.3. Handel.....	318
Forudsætningerne for bøndernes handel	318
Den senmiddelalderlige handel: Import og eksport	319
Handelens struktur i det 18. århundrede.....	320
Sammenfatning	321
6. SOCIAL KONFLIKT.....	322
6.1. Samfundsgruppernes retslige stilling	323
6.1. a Aristokratiet.....	323
Islandsk adel?.....	323
Embedsmænds privilegier	324
Sammenfatning	326
6.1. b Bøndernes stilling.....	327
Bønder som politi.....	327
Hreppur.....	327
Bøndernes rettigheder til jord	331
6.2. Social konflikt	332
6.2. a Konflikt i eliten med bøndernes indblanding	333
Konflikt mellem herremænd i senmiddelalderen.....	333
Sturlungaalderen: Bønder og høvdinge.....	336
Lönguréttarbót.....	340
Konflikten om Guðmundur Arasons arv	343
Elitens overgreb på små godsejere og selvejerbønder	345
6.2. b Kongens embedsmænd og kirken mod almuen.....	348
Kongens embedsmænd mod almuen.....	348
Kirken mod lægmænd; kirkens mænd mod andre af kirkens mænd.....	352
Jón Arasons modstand mod reformationen	358
Islands afvæbning.....	362
Sammenfatning af 6.2. a og b	364
6.2. c Godsejere mod bønder	366
Senmiddelalderen.....	366

6.2. d. Godsejere og bønder mod búðsetumenn og købmænd.....	370
Búðsetumenn.....	370
De engelske og tyske købmænd.....	373
Afsluttende bemærkninger.....	374
6.3. Bøndernes identitet.....	376
6.3. a Tysk og dansk bondeidentitet omkring 1500	376
6.3. b Det islandske bondeidentitet	380
Det samfundsmæssige hierarki	380
Hierarkiets anden dimension	384
Sammenfatning	385
6.3. c Den sociale funktion af den islandske litteratur omkr. 1500.....	387
6.4. Sammenfatning.....	390
7. KONKLUSION	391
7.1. Oversigt over de empiriske resultater.....	392
Bebyggelsesstruktur	392
Produktionen.....	394
Godsdriften	398
Social konflikt.....	400
7.2. Analytiske resultater	402
7.2.a Natur og menneske	402
7.2.b Samfundet	403
Chayanovs model og det islandske bondesamfund.....	403
Bondesamfund, feudalt samfund, simpel vareproduktion: Tre muligheder i vestlige landbrugssamfund	405
English synopsis.....	408
8. FEM KIRKEGODSER.....	414
8.1. Möðruvellir kloster.....	415
8.1.a Før den sorte død	415
Skænderi med Hólar.....	415
En landbo bortvises fra klosterets jord.....	416
8.1.b Efter den sorte død.....	416
Registret fra 1447.....	418
Sigurðarregistur.....	419

Sammenfatning	420
8.2. Reynistaður kloster.....	421
8.2. a Før den sorte død	421
8.2.b Efter den sorte død.....	421
Dyb krise i godsets drift 1408.....	421
Genoprettelse af nonneliv	423
8.2.c Efter den anden pest.....	424
Sammenfatning	425
8.3. Helgafell kloster	427
8.3. a Før den sorte død	427
Stor jordkøbsaktivitet i sidste halvdel af det 14. århundrede.....	427
8.3. b Efter den sorte død.....	428
Sammenfatning	429
8.4. Viðey kloster	430
En gådefuld gengivelse af kvildelejer	432
Sammenfatning	432
8.5. Vellir kirkegods.....	433
Sammenfatning om kirkegods	435
8.6. Máldagar hvor gårde i sognet nævnes	437
Sælingsdalstungumáldagi	437
Kvennabrekkumáldagar 1375 og 1397.....	439
Flateyjarmáldagi 1363.....	439
Gufudalsmáldagi fra 1238	440
Múli á Skálmarnesi 1363.....	440
Hofsstaðamáldagi [1375].....	440
Víðidalstungumáldagi 1394.....	441
Grímstungumáldagi 1318	442
Hruni máldagi 1331.....	443
Sammenfatning	443
8.7. Hjáleigur i senmiddelalderen	444
Appendiks 1	452
1. Ødelæggelse efter koppepidemien 1707-1709 i nogle områder.....	452
2. 70 hreppar - øde gårde i % 1709-1712 - hvor tal eksisterer.....	475

Appendiks 2.....	477
Rekonstruktion af sogne i det 14. århundrede	477
Gårdetal i máldagar: Sammenfatning.....	519
Appendiks 3.....	530
1. Jorder i biskop Gottskálk testament.	530
Appendiks 4. Nogle hovedgård/lejegårdskomplekser i det 15. og 16. årh.....	537
Appendiks 5. Kirkelige jordregistre i det 14.-16. århundrede.....	542
Reynistaður kloster gårde 1295-1556.....	545
Helgafellsklosters gårde i 1377-1378 og 1397	547
Viðey kloster gårde 1313.....	549
Viðey klostres gårde 1395	549
Hólar bispestol gårdes værdi 1388 og værdi 1686.....	555
Vestur-Skaftafellssýsla. Gårde i det 14. årh.	557
Kirkjubær klostres gårde	558
Appendiks 6. Kreaturhold på kirkjustaðir	560
Appendiks 7. Skovens udbredelse i 15. og 16. årh.	564
Appendiks 8. Akrahreppur og Staðarsveit-tal	570
Appendiks 9. Hovedgårde i middelalderen.	572

Tabeller

Tabel 3.1. Bebyggelse i Suður-Pingeyjarsýsla	79
Tabel 3.2. Gårdstal og befolkning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1839	80
Tabel 3.3. Oversigt over bebyggelse i Norður-Pingeyjarsýsla 1300-1900	81
Tabel 3.4. Gårdantal i Mið-Skagafjörður 1388-1842	87
Tabel 3.5. Bebyggelse i Miklaholtshreppur vest for Laxá	88
Tabel 3.6. Antal lögbýli i 1300- og 1600-tallet	89
Tabel 3.7. Skarð godset	95
Tabel 3.8. Hjáleigur i det 14. århundrede og nogle oplysninger om deres bebyggelse 1400-1850	98
Tabel 3.9. Gårde på øer i Breiðafjörður i Helgafell kloster eje 1377-1397 (landskyld omr. til al.)	104
Tabel 3.10. Bebyggelsesudvikling i nogle hreppar i det 18. og 19. århundrede	106
Tabel 3.11. Hjáleigubebyggelse, lögbýli og befolkning 1703 og 1842	108
Tabel 3.12. Dokumenter i Diplomatarium Islandicum 1372-1428 opdelt efter oprindelsessted	116
Tabel 3.13. Dokumenter i Diplomatarium Islandicum 1488-1498 opdelt efter oprindelsessted	120
Tabel 3.14. Sogne i Nordisland i det 14.-17. årh. Beboede gårde og deres værdi	134
Tabel 3.15. Øde gårde registrerede i Nord- og Vestisland 1446-1449	135
Tabel 3.16. Toldpligtige gårde i máldagar 1397 og 1553	141
Tabel 3.17. Antallet af kvildelejer på to godser i Skagafjörður i det 15. og 16. årh.....	144
Tabel 3.18. Bebyggelse, jordværdi og kvildelejer i Villingaholtshreppur omkring 1700	146
Tabel 3.19. Dødelighed og ødelæggelse i hreppar og sysler under koppepidemien i Island 1707. % af 1703 tallene.....	153
Tabel 3.20. Ødegårdshierarkiet: Ødegårde efter koppepidemien beregnet pr. sýslur og type	155
Tabel 3.21. Genopbygning i Dalasýsla 1710-1731.....	156
Tabel 3.22. Tvíbýli - antal før og efter koppepidemien 1707-9 og 1842	157
Tabel 3.23. Befolkning pr. husstand i fire hreppar 1703 og efter koppepidemien	158
Tabel 3.24. Gård- og husstandantal i Mið-Skagafjörður 1388-1842.....	161

Tabel 3.25. Vestur-Skaftafellssýsla. Gårde i det 14. årh.....	163
Tabel 3.26. Gårde i Miklaholtshreppur vest for Laxá i 1360-1397.....	167
Tabel 3.27. Miklaholtshreppur vest for Laxá.....	169
Tabel 3.28. Antal lögbýli efter størrelse 1686/95.....	172
Tabel 4.1. Forskelle i kreaturhold efter områder 1494-1551.....	196
Tabel 4.2. Kirkekvilder på kirkjustaðir i det 14. århundrede sammenlignet med besætning 1702-1714	233
Tabel 4.3. Tjenestefolk i to hreppar 1703 efter type gårde	236
Tabel 4.4. Kreaturhold på 25 gårde i Reykhólasveit og Geiradalshreppur, rekonstruktion 1446 og aktuelle tal 1710. Kreaturhold i kvilder.	239
Tabel 4.5. Rekonstruktion af landbrug på 18 gårde i Svarfaðardalur 1550	241
Tabel 4.6. Kreaturhold pr. husstand 1703-1709/14. Ni hreppar.....	249
Tabel 4.7. Fald i antal gårde, lögbýli og brug efter koppeepidemien 1707-1709 i fire sysler.....	251
Tabel 4.8. Fald i antallet af beboede lögbýli efter to epidemier i %.....	252
Tabel 4.9. Husdyr i Síðumúli 1504.....	257
Tabel 4.10. Husdyravl i dokumenter 1300-1700.....	260
Tabel 5.2. Fordeling af landskyld i produkter %.....	287
Tabel 5.3. Landskyld og kvildelejer i fire islandske klostre.....	299
Tabel 5.4. Landskyld og kvildelejer på nogle af Hólars bispestol gårde	301
Tabel 5.5. Bjarni Andréssons gods 1509. Landskyld og leje på nogle gårde	301
Tabel 5.6. 22 gårde i biskop Ögmundur Pálssons eje. Landskyld og leje.....	302
Tabel 5.7. Kvildelejer på Skarð gods 1401 og 1686/95. Gårde i Dalasýsla og Strandasýsla	303
Kort 1. Permanent øde lögbýli efter 1400	87
- 2. Hjáleigubebyggelse i Island i det 18.-19. århundrede	106
- 3. Hjáleigur i det 14. århundredes kilder	106
- 4. Øde gårde efter koppeepidemien	149
- 5. Permanent øde lögbýli i Helgafellssveit og Miklaholtshreppur	165
- 6. Korndyrkningsområder i Island	174
- 7. Landbrugsregioner og sæterområder i Islands senmiddelalderen	192
- 8. Möðruvellir klostergoods 1447	404

-
- 9. Reynistaður klostergoods 1446 409
 - 10. Viðey klostergoods 1313 418
 - 11. Viðey klostergoods 1395 419

Forord

Denne afhandling er et resultat af næsten tre års arbejde, men baggrunden er en mangeårig interesse i det islandske bondesamfund. Mange har påvirket og inspireret mig i disse studier, for mange til at de alle kan nævnes her. De teoretiske standpunkter, der er grundlag for afhandlingen, er oprindeligt udviklet under mine BA- og CM-studier ved Islands Universitet i Reykjavík, og arbejdet med det islandske historiske Atlas. Mange tak til alle dem jeg lærte af og arbejdede sammen med, specielt Jón Ólafur Ísberg, Viðar Hreinsson, Gísli Gunnarsson og Guðmundur Hálfðanarson.

Det har været opløftende at få mulighed for at studere i København, Islands gamle hovedstad. Alex Wittendorff, min vejleder, har støttet mig igennem denne lange vandring i pestens og reformationens til på en måde, der har åbnet for nye teoretiske indsigter og inspireret til nye måder at behandle kildematerialet. Nils Hybels store viden i middelalderhistorie var en uundværlig hjælp. Institut for historie og Det kongelige Bibliotek - både på Amager og Slotsholmen - får tak for deres hjælp. Det arnamagnæanske institut har, med sit udmærkede forskningsmiljø for studier i islandsk middelalderhistorie, været et dejligt sted at arbejde. Mange tak til alle på instituttet, men specielt til min anden vejleder, Jonna Louis-Jensen, for hendes venlighed og hjælp. Hun har vist mig den skattekasse af kilder, der findes på Det arnamagnæanske institut.

De islandske historikere Agnes S. Arnórsdóttir, Axel Kristinsson, Helgi Skúli Kjartansson og Orri Vésteinsson har læst manuskriptet eller dele af det. De har alle givet meget værdifulde kommentarer. De norske historikere Ole Jørgen Benedictow og Kåre Lunden har også givet gode kommentarer. Mit møde med historikere ved Oslo Universitet i april 1995 var meget inspirerende for den endelige udformning af afhandlingen.

Gunvor Mikkelsen og Claus Juhl læste hele manuskriptet, rette mit dansk og gav gode råd. Mange tak for jeres interesse og inspiration!

Min far og mor har støttet mig igennem hele projektet med kildemateriale og inspiration. Jeg må også takke min kona, Sigríður Pálsdóttir og mine børn, Ari Júlíus og María, der har måttet leve med min afhandling i disse to år og otte måneder. Deres kærlighed og støtte har været forudsætningen for at jeg overhovedet kunne gennemføre dette projekt. Vuggestuen Moselgade 21 og børnehaven Galaxen får tak for pasningen af Ari Júlíus og María, og det danske socialsystem for at have reddet os igennem de første vanskelige måneder her i Danmark. Lån fra den islandske studielånekasse gjorde projektet muligt.

Til sidst vil jeg takke Teodor Shanin for hans store inspiration.

DEL I

Det islandske senmiddelalderlige bondesamfund - en analyse

1. INDLEDNING

Denne afhandling handler om det islandske bondesamfund mellem pest og reformation, d.v.s. den anden pest i 1494 og reformationen 1550. For at sætte perspektiv på dette samfunds struktur bruges forskningsresultater fra andre samfund i Nordvesteuropa i samme periode, islandske kilder fra hele perioden 1300-1700 i forskelligt omfang – i nogle tilfælde helt fra 1100-1300 – men kernen i kildegrundlaget er det islandske diplomatarium 1475-1570. En vigtig forudsætning for en forståelse for dette samfund er en klar billede af hvordan det islandske bondesamfund så ud i det 14. århundrede, og hvilke forandringer pesten 1402-1404 forvoldte i dette samfund.

1.1. Teori

Denne afhandling har som målsætning at analysere det islandske bondesamfund i senmiddelalderen. Der kan defineres to teoretiske hovedspørgsmål: Det ene angår samspillet mellem befolkning og natur, og det andet angår de samfundsmæssige modsætninger.

Menneske og natur

Den rådende teori angående samspillet mellem menneske og natur i Island er en udgave af den malthusianske teori. Man regner med at alle muligheder for udvidelse af landbrugsproduktionen meget tidligt blev opbrugt i Island (i 1000-tallet, siger nogle¹), og at landet derefter var fanget i en malthusiansk fælde. Hvis befolkningen voksede ud over en bestemt mængde, begyndte de malthusianske „positive checks“ at virke, d.v.s. epidemier, hungersnød eller andet, fordi befolkningen var blevet for stor i forhold til landets ressourcegrundlag². Med andre ord er der implicit i teorien, at der var tale om strukturel fødevaremangel, hvis befolkningstallet voksede ud over det, landet kunne 'bære'. Dette er imidlertid ikke blevet støttet af nogle større analyser af dette samfunds produktionsapparat eller generelle livsstandard – der hidtil ikke er blevet udført – eller sammenligning af samme med andre lande i middelalderen og tidlig moderne tid.

I 1990 afviste undertegnede denne model i en artikel³. Artiklens ene hovedidé var, at de afgørende begivenheder i landets befolkningshistorie ikke indtraf på grund af at Island befandt sig i en malthusiansk fælde. Epidemier, som en selvstændig udefrakommende faktor, blev i artikelen udpeget som de afgørende begivenheder. Kopper var f.eks. ikke en børnesygdom i Island som andre steder i Europa. I Island rasede de i katastrofale epidemier, som den i 1707-1709, der dræbte ca. 30% af befolkningen. Guðmundur Hálfðanarson beviste i 1982, at denne epidemi ikke var et resultat af en malthusiansk situation⁴. Den katastrofale dødelighed var et resultat af landets afsidesliggende beliggenhed og lave befolkningstæthed, der forhindrede en normal tilpasning af befolkningen til kopper.

¹Se f.eks. Þorkell Jóhannesson: „Atvinnuhagir á Íslandi fram um siðaskipti“. *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 65

²For en kortfattet beskrivelse af denne teorie på dansk se f.eks. Stender, Morten og Hedeman, Holger (ed.): *Island*. Kh. 1983, s. 49-51

³Árni Daníel Júlíusson: „Áhrif fólksfjöldaþróunar á atvinnuhætti gamla samfélagsins.“ *Saga XXVIII* 1990

⁴Guðmundur Hálfðanarson: Fólksfjöldi á 18. öld. Upublic. cand. mag.-speciale. Islands Universitet 1982, s. 61-71.

Det var ikke kun koppeepidemien 1707-1709, der var skæbnesvanger. Andre epidemier, især 1402-1404 og 1494, havde før decimeret befolkningen i den grad, at en udbredt og langvarig ødelæggelse af gårde indtraf. Der er ikke enighed om, hvilken epidemi der var tale om i 1402-1404 og 1494, nogle siger det var byldepest, og andre siger det var influenza¹. Der er heller ikke enighed om befolkningstallets fald under disse epidemier. I 1989 fremlagde undertegnede den tese, at faldet kunne være på 50-66%². Hvis dette var tilfældet, kunne disse epidemier, sammen med koppeepidemien i 1707-1709 fuldt ud forklare landets befolkningsstagnation fra 1400 indtil 1800-tallet. Der var da faktisk ikke tale om stagnation, men en udvikling hvor befolkningen voksede i et for førindustrielle samfund normalt tempo mellem epidemierne³.

Den anden hovedidé i artikelen var, at forandringer i befolkningstal, både et voksende og et faldende befolkningstal, førte til forandringer i erhverslivet. Det voksende fiskeri i perioden 1200-1400 var muligvis en reaktion på et voksende befolkningstal. Efter det drastiske fald i befolkningstal i pestepidemierne forandredes erhvervslivet. Landbruget blev mere ekstensivt med større fåreavl og mindre kvægavl. Fiskeriet blev mindre, og fiskerbyerne mistede en stor del af deres befolkning. Når befolkningstallet voksede igen i det 17. århundrede, voksede fiskeriet, samtidig med at landbruget ekspanderede⁴. Idéen om en strukturel fødevaremangel over et vist befolkningstal så derfor ikke ud til at holde, eftersom der var en klar reaktion i erhvervslivet overfor befolkningsvækst (og fald i befolkningstal).

Boserup. Ester Boserups teori om sammenhængen mellem befolkningsvækst og agrarudvikling er højst relevant for det islandske bondesamfunds historie i senmiddelalderen. Hendes teorier⁵ handler om sammenhængen mellem befolkningsvækst og landbrugsudvikling. Hun er af den opfattelse, at befolkningsvækst er forudsætningen for forandring af førindustrielle landbrugssystemer. Hvis befolkningen vokser, uden at det land, den har til rådighed, vokser, bliver en længere arbejdstid pr. bonde nødvendig for at udnytte jorden bedre, så et mindre jordareal kan producere den føde, en familie behøver. Boserup nævner nogle grundlæggende strategier i landbrug, f.eks. svedjebrug, to- eller trevangsbrug og irrigationsjordbrug, der hver indeholder mere intensiv udnyttelse af jord end den foregående. Hvis befolkningen i et område

¹Guðrún Sveinbjarnardóttir: „Tolkningsproblemer i forbindelse med ødebebyggelsen i Austurdalur i Skagafjörður i Island.“ *Hikuin* 15 1989

²*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989, s. 134-135. Andre forfattere regner generelt med 33-50% dødelighed, se dog den nyeste artikel om emnet, Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson: „Plágurnar miklu á Íslandi.“ *Saga XXXII* 1994, hvor der regnes med 50-60% dødelighed

³En parallel udvikling er sket i historiografi om den såkaldte senmiddelalderlige krise. Se især Hybel, Nils: *Chrisis and Change*. Århus 1989. Dette diskuteres nærmere i kap. 2.2.c

⁴Árni Daníel Júlíusson: „Áhrif fólksfjöldaþróunar á atvinnuhætti gamla samfélagsins.“ *Saga XXVIII* 1990

⁵Boserup, Ester: *Conditions for Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Chicago 1965

falder, eller hvis en bondebefolkning flytter til nye lande med store jordbrugsområder, falder intensiteten i jordbruget igen. Et eksempel på dette er landbruget i de franske kolonier i Canada i det 17. og 18. århundrede, hvor franske bønder fra et intensivt europæisk landbrugssystem med landsbyfællesskab oprettede et mere ekstensivt system, med næsten ingen samarbejde mellem de individuelle bønder¹.

Boserups teorier forklarer tilsyneladende hvorfor udnyttelse af jord blev mindre intensiv i Island efter det drastiske fald i befolkning i epidemierne 1402-1404, 1494 og 1707-1709. Dette åbner debatten om sammenhængen i forholdet mellem natur og samfund i Island: Hvis bønderne forandrede deres landbrugsteknik i tilfælde af befolkningsfald, var det f.eks. ikke helt umuligt at de også kunne forandre deres teknik i tilfælde af befolkningsvækst, som andre førkapitalistiske bondesamfund havde gjort i tidens løb. I så fald var en malthusiansk fælde højst en kortvarig situation, mens forandringer i teknologi og intensivning af drift blev introduceret.

I et nyt oversigtsværk om de europæiske bondesamfund² påpeger den tyske historiker Werner Rösener den tendens, der har været til at undervurdere bøndernes rationalitet. Han siger netop, at ved at betragte verden udfra bøndernes synsvinkel, bliver deres reaktioner helt forståelige og deres handlinger rationelle.

Opfattelsen af bondesamfund som irrationelle og uoplyste har været indflydelsesrig i Island. Denne opfattelse spiller en (måske ubevidst) rolle i malthusianismen: Hvis bønderne var irrationelle kunne de ikke forstå eller forandre deres produktionsmetoder og omgivelser. Dette førte til katastrofe da befolkningen voksede blev produktionen for lille i forhold til befolkningen, hvilket førte til hungersnød og epidemier.

Vigtigt i det islandske sammenhæng er den analytiske forskel på strukturel fødevaremangel på grund af overbefolkning, og katastrofal fødevaremangel, f.eks. i hungersnød på grund af uår. F.eks. ser Guðmundur Hálfðanarson ikke ud til at gøre denne forskel, når han beskriver den islandske situation i det 18. århundrede som 'malthusiansk fælde'³.

Debatten om den „senmiddelalderlige krise“. Den islandske debat har internationale paralleller. I engelsk historiografi⁴ har f.eks. spørgsmålet, om den såkaldte senmiddelalderlige landbrugskrise begyndte før den sorte død, eller om den var et resultat af den, været grundlæggende. Historikere som Maurice Dobb⁵ og Michael

¹Harris, R. Cole, Matthew, Geoffrey J. (eds): *Historical Atlas of Canada. Vol. I.* Toronto 1987. The St. Lawrence Settlements, plates 45-56

²Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe.* Oxford 1994, s. 20

³Guðmundur Hálfðanarson: Anmeldelse af *Íslenskur söguatlas 2. Saga XXX* 1992

⁴Hybel, Nils: *Crisis and Change.* Århus 1989, indeholder omfattende diskussion om den engelske historiografi omkring den senmiddelalderlige agrarkrise

⁵Dobb, Maurice: *Studier i kapitalismens utveckling.* Uddevalla 1973

Postan¹ har fremført det synspunkt, at krisen begyndte før 1347. Dobb var af den opfattelse, at det feudale aristokratis udsugning af bønderne resulterede i udarmning af jorden og til sidst i bondestandens manglende reproduktionsevne. Postan mente, at det feudale samfund omkring 1300 var nær grænsen for jordens bæreevne. Al den jord, der kunne dyrkes, var allerede taget i brug, dens frugtbarhed var faldende på grund af overudnyttelse og befolkningen var fra 1300 faldende.

I en ny artikel har Bruce Campbell afvist Postans teori². Han har rekonstrueret produktiviteten i Norfolks agerbrug i det 13.-15. århundrede og påvist, at mens produktiviteten var ca. 7 bushels pr. ha. indtil 1350, faldt den efter 1350 til 5-6 bushels på grund af arbejdskraftsmangel efter den sorte død. Han afviser Postans argumenter om bedre udnyttelse af jord på grund af større mængder husdyr efter den sorte død, der førte til bedre gødning. Campbell siger, at i den engelske historiografiske tradition har man været af den opfattelse, at produktiviteten af landbrugsjord i middelalderen voksede med mindre population (på baggrund af amerikansk erfaring i det 19. og 20. århundrede?), mens den europæiske tradition har haft den modsatte opfattelse. Campbell slutter sig altså til den europæiske tradition i dette sammenhæng.

Den danske historiker Nils Hybel har i sin doktordisputats afvist, at der overhovedet var tale om krise i senmiddelalderen. Hybel argumenterer for, at de neo-marxistiske og malthusianske teorier, der fra 1930erne blev udviklet om en omfattende krise i det høj- og senmiddelalderlige landbrug, ikke holder³. Den sorte død må helt enkelt betragtes som en epidemi, uden sammenhæng med nogen som helst malthusiansk krise. Den norske historiker Ole Jørgen Benediktow har en lignende opfattelse⁴.

Det resultat leder til spørgsmålet om, hvad der ville være sket, hvis der aldrig var kommet nogen pest? Var befolkningen på fortabelsens rand, eller var en fortsat befolkningsvækst mulig? Der er nogle tegn på, at fortsat befolkningsvækst var mulig. I denne sammenhæng kan det nævnes, at der på enkelte godser i Frankrige i højmiddelalderen, blev udviklet landbrugsmetoder, der havde en meget høj produktivitet⁵, bl.a. ved brug af megen gødning, brug af ærter for at øge trevangsbrugets effektivitet o.s.v. Disse metoder blev der ikke brug for i perioden efter den sorte død på grund af befolkningstab, men hvis der ingen pest havde været, ville de sandsynligvis være blevet taget i brug i stor stil. Der er ingen grund til at tro, at samfundet var gået under i

¹Postan, Michael: *The Mediaeval Economy and Society*. London 1972

²Campbell, Bruce: „Land, Labour, Livestock and Productivity Trends in English Seignorial Agriculture 1208-450.“ Campbell and Overton (eds.): *Land, Labour and Livestock: Historical Studies in European Agricultural Productivity*. Manchester 1991

³Hybel, Nils: *Crisis and Change*. Århus 1989

⁴Benediktow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 115-124, 196

⁵Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963, s. 175-176

en subsistenskrise, eftersom vi kender samfund, der havde måske endnu færre ressourcer pr. person, men overlevede alligevel.

Man kan forestille sig en storstilet omlægning af Europas landbrug i retning af højere udnyttelsesgrad. Til en sådan omlægning kunne have hørt voksende hjemmeindustri, men det er et åbent spørgsmål, om den industrielle revolution ville have fået den samme karakter, eller om den overhovedet var sket, hvis der ingen pest havde været!

På samme måde kan man spørge, hvad var sket i Island, hvis der ingen pest var der? Et grundlæggende spørgsmål er, om den landbrugsstruktur som i hvert fald Vestnorge og Island havde fælles, med et indmark-udmark system og en spredt bebyggelse i tidens løb ville have forvandlet sig til to- eller trevangsbrug med en tættere bebyggelse eller et andet landbrugssystem med en højere udnyttelsesgrad af jorden.

Samfundet

Teorier om det islandske bondesamfunds sociale karakter har i dette århundrede gennemgået en udvikling, hvor en ret så positiv opfattelse af et frit, egalitært samfund er blevet erstattet med en opfattelse af at samfundet var opdelt i klasser¹. Ifølge den første opfattelse blev bønderne derimod betragtet som „samfundets kerne“ eller „landets stolpe“, og klasseforskelle var ikke en del af dette billede af samfundet².

Analyse af det islandske bondesamfund som et klassesdelt samfund i europæisk forstand er blevet kritiseret som problematisk³. Det islandske bondesamfund var dog faktisk var delt op i to klasser, jordejerelite og landboer, men der manglede den forgrening i bondestanden, der i andre lande førte til at en stor gruppe bønder blev jordløse eller havde kun utilstrækkelig jord. I Island var det en gruppe fiskere, *búðsetumenn*, der havde en stilling der måske minder om gårdsædernes eller husmændernes stilling i Europa, men alligevel ikke, fordi de dannede ikke en del af bondestanden, dvs. de levede ikke af jorden.

Teorien om bondeøkonomien, først og fremmest udformet af A.V. Chayanov, danner en slags bro mellem teorier om samspillet mellem menneske og natur, og teorier om det sociale i bondesamfundet. Boserups idéer kan let forenes med Chayanovs teori.

Chayanov. Chayanov er af den opfattelse, at bondesamfund har anderledes økonomiske mål end kapitalistiske samfund⁴. I bondesamfund er familiebruget den

¹Gísli Gunnarsson: „Söguskoðun, stjórnmal og samtíminn.“ *Saga XXXIII* 1995, s. 108

²Gunnar Karlsson: „Hvernig verður söguskoðun til?“ *Saga XXXIII* 1995, s. 80

³Guðmundur Hálfðanarson: „Takmörkun giftinga og einstaklingsfrelsi.“ *Tímarit Máls og menningar* 4, 1986. Árni Daníel Júlíusson: „Lésveldi eða bændasamfélag?“ *Sagnir* 1988, s. 33-41

⁴Chayanov, A.V.: *Theory of Peasant Economy*. Homewood, Ill. 1966. Kerblay, Basil: „Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy.“ *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth 1971, Shanin, Teodor: *The Awkward Class*. Oxford 1972, Shanin, Teodor (ed.):

grundlæggende enhed, der ikke beskæftiger anden arbejdskraft end bonden, hans kvinde og hans børn. Det er ikke klart, om Chayanov regner med karle og piger som medlemmer af familien, eller hvordan denne type arbejdskraft, der var almindelig på familiebrug i hvert fald i de nordiske lande og Tyskland analyseres i hans skema. I islandsk sammenhæng var karle og piger „voksne børns erstatning“, dvs. hvis der var voksne børn i husstanden fandtes der sjældent karle og piger i det samme husstand (se kap. 4.3.a)

Familiebruget kendetegnes ved, at det på en gang er en produktions- og en konsumtionsenhed. Dets mål er at producere tilstrækkelig føde og energi, så familien opnår en socialt betinget minimumsindkomst til at dække egne behov. Der eksisterer en balance mellem tilstrækkelig produktion på den ene side, og familiens arbejdsbyrde på den anden side. Produktion udover disse grænser har ikke stor værdi og udføres ikke.

Eftersom hver bondefamilie igennemlever en livscykel, hvor børnene vokser op, er arbejdsbyrden på bonden og bondekvinde forskellige efter stadier i livscyklen. Chayanovs tese er som før nævnt, at en bondefamilie ikke arbejder mere end nødvendigt, under det givne landbrugssystem forudsætninger. En bondefamilie under et svedjebrugssystem behøver da at arbejde mindre, for at skaffe den nødvendige mængde føde og energi, end en bondefamilie under et trevangbrugssystem. Dette er helt i tråd med Boserups argumentation om, at en svedjebrugskultur ikke er villig til at optage trevangbrugets metoder med den meget hårdere arbejdsbyrde, hvis det kan undgås.

Chayanovs økonomiske model for familiebrug kan sammenfattes i nogle punkter¹:

1. Familiebrug i bondesamfund bruger ikke lønnet arbejdskraft.
2. Familiebrug i bondesamfund indgår i handel med omverdenen; hvis familien ikke producerer nødvendige eller ønskede produkter, kan de købes for en del af brugets produktion eller lånes i forventning om brugets fremtidige produktion.
3. Jord kan tilbydes i tilfredsstillende mængde til alle husstande, enten ved fæste eller med andre metoder.
4. Kapital er tilgængelig. Enten kan den opspares af gårdens produkter eller den kan lånes.
5. For hvert enkelt samfund er der en socialt bestemt minimumindkomst p. capita.
6. Indkomst per capita ud over minimum indkomsten har faldende marginalnytte (diminishing marginal utility)

Peasants and Peasant Societies. Harmondsworth 1971, Wolf, Eric R.: *Peasants*. Englewood Cliffs, N.J. 1966, Harrison, Mark: „Chayanov and the marxists.“ *Journal of Peasant Studies* Vol. 7 No. 1 Oct. 1979

¹Hunt, Dana: „Chayanov's Model of Peasant Household Resource Allocation.“ *Journal of Peasant Studies*. Vol. 6 No. 3 April 1979, s. 248, 276

7. Desto mere arbejde en bonde eller bondekvinde præsterer, desto mindre bliver produktiviten (p. arbejdstime)
8. Selv om bondeøkonomier er grundlæggende selvforsynede, er de faktisk åbne; der er ofte tale om omfattende eksport af områdets produkter.
9. Teknisk viden der kan bruges i produktionen er tilgængelig for alle husstande.
10. Alle brug forvaltes kvalitativt stort set ens, selv om der er forskelle i deres størrelse.

Denne model er udarbejdet ud fra russiske kilder og forhold fra det 19. århundrede, men den har vist sig at være anvendelig på de mest forskellige samfund i alle verdensdele¹. Det er derfor forsøget værd at anvende den på det islandske bondesamfund. Diana Hunt, der undersøgte Mbere-området i Kenya i 1970'erne, tilføjede nogle punkter til denne model på grundlag af hendes undersøgelse. Ikke alle er relevante, men følgende kan nævnes:

11. Forhold mellem antal producenter og konsumenter pr. brug har indflydelse på arbejdstidens længde og produktion per capita.
12. Arbejdsbyrden er forskellig efter årstider; en del af arbejdet foregår uden for gården.

Chayanov og marxismen. Chayanov er blevet kritiseret for at være anti-materialistisk, fordi kernen i hans argumentation er subjektive evalueringer, der ikke kan måles i økonomiske størrelser (socialt betinget minimumsindkomst, balance mellem arbejde og produkt, reproduktion af familiebruget osv.)². Det er formentlig ikke lykkedes at bruge Chayanov i sammenhæng med en materialistisk analyse i marxistisk ånd. Spørgsmålet er, om dette indikerer grundlæggende svagheder i den marxistiske teori, svagheder i den marxistiske teori som den bruges i analyser af bondesamfund, eller svagheder i Chayanovs teori.

De problemer, der er med at forene Chayanovs analyse med marxismen, kan bl.a. angribes fra to retninger: For det første ved energianalyse, dvs. analyse af det kaloriebehov en familie har for fødevarer, for at genskabe sin kapital og for opvarmning (se kap. 4.3. b), og for det andet ved analyse af familiegårdens produktion. Kåre Lunden har f.eks. opbygget en model på energianalyse. Bondeøkonomien reagerer ifølge ham over for forskellige stresssituationer (øget udbytning, forandringer i naturen, mindre

¹Se *Journal of Peasant Studies*. Kun for at nævne tilfældige eksempler er der i de to nyeste numre (Vol 22, No 2 og 3, januar og april 1995) f.eks. analyser af bondesamfund i Indien og Pakistan i det 20. århundrede og det nord-amerikanske bondesamfund i det 18. og 19. århundrede, der alle bygger direkte eller indirekte på Chayanov eller kritik af hans idéer.

²Se f.eks. Haroon Akram-Lodhi, A.: „M.H. Khan, A.V. Chayanov and the Family Farms of the North-West Frontier Province.“ *Journal of Peasant Studies* Vol. 22, No. 2, January 1995

jord til rådighed), der gør det besværligt at producere den nødvendige mængde kalorier med f. eks. øget arbejdsbyrde eller andre metoder¹.

Nøglen til analyse af familiegårdens produktion er at finde i bondesamfundets specielle situation: Bondesamfundet er afhængig af naturen og må tilpasse sig dens rytme. Dette gælder både fortidens bondesamfund, og det nutidige landbrug. Metoder, der er blevet brugt i industrien for at forøge produktiviteen har haft svært ved at slå igennem i landbruget, på grund af at naturen udgør en forhindring for menneskets totale kontrol over landbrugsproduktionens processer². Den såkaldte Mann-Dickinson tese er lavet til at forklare landbrugets særegenheder inden for det kapitalistiske system, men den kan ligeså godt bruges for at belyse førkapitalistisk landbrug.

Bondesamfundet i Europa har måttet leve med, at vækstperioden er forholdsvis kort. Man sår om foråret og høster om efteråret. Græsset i Island begynder at vokse om foråret og kan slås en eller to gange om sommeren. Lammene fødes om foråret, vokser om sommeren og bliver slagtet om efteråret. Det kan ikke fremskyndes. Køerne giver kun en begrænset mængde mælk om morgenen og aftenen. Der er visse fysiske begrænsninger på, hvor meget mængden kan vokse, selv om man giver køerne det bedste foder og forsøger at udvælge de bedste køer til avl.

Imidlertid har marxismen lært os arbejdsbegrebet. Arbejderen arbejder otte timer per dag, men kun en del af disse timer arbejder han for sine løn. De andre arbejder han frit for sin arbejdsgiver. Arbejderen arbejder under en streng arbejdsdisciplin, hvor han må møde op på et arbejdssted og arbejde alle otte timer. Han sælger sin arbejdskraft.

Bonden (i hvert fald den islandske) er i en noget anden situation. Han arbejder selvstændigt på sin gård, selv om han betaler rente til jordejeren. Han er således ikke nødt til at arbejde hele dagen, hvis han ikke vil selv. De eneste perioder han må arbejde hårdt, er (i Island) om sommeren, når græsset skal høstes. Alligevel er han ret sikker på, at kunne svare sine forpligtelser over for jordejeren. Han skal også sammen med sin familie passe dyrene hele året, malke køerne, se efter fårene o.s.v. Men det tager ikke så megen tid. Bonden har en basis for sit liv i jorden, der så at sige arbejder for ham. Imens græsset vokser og fårene bliver fede af at æde det, har bonden tid til at reparere husene, indsamle ved eller tørv for opvarmning, fiske, lave redskaber, værktøj eller andre ting, der er nødvendige på bruget, eller gøre noget andet indbringende. Chayanovs idé, om at bonden balancerer mellem arbejdsbyrde og opfyldelse af familiens behov betyder, at han selv i høj grad kan bestemme over sin tid. Bonden har

¹Lunden, Kåre: „Some Causes of Change in a Peasant Economy; Interactions between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. A theoretical analysis of the Norwegian peasant economy c. 800-1600.“ *Scandinavian Economic Historical Review*, Vol. XXII, No. 2 1974

²Mann, Susan A., og J.M. Dickinson: „Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture.“ *Journal of Peasant Studies*. Vol. 5, No. 4 1978

faktisk i sammenligning med arbejderen en overordentlig rigdom af tid. Han og hans familie kan manøvrere på mange måder, hvis den bliver presset. Dette giver bonden styrke.

Hoveriet berøver ham til dels denne styrke, især hvis han ikke kan betale sig fra det. Han mister kontrol over sin tid. Alligevel har han sin jord, og så længe han kan føde sig og sin familie af jorden, er hans stilling ikke så dårlig. Hvis han kun råder over begrænset jord, der ikke kan føde ham og hans familie, må han bero på at sælge sin arbejdskraft. Denne gruppe kaldes for husmænd eller gårdsæder, og den befinder sig i en situation, der noget ligner arbejderens situation.

Det tekniske niveau er vigtigt i landbruget, men det er dog begrænset, hvor meget produktiviteten i landbrug kan vokse. F.eks. kan det nævnes, at islandske køer kun har forøget deres produktivitet ca. fire gange siden landbrugets modernisering begyndte. Produktiviteten i hvilken som helst industri er derimod mange hundrede eller mange tusinde gange større nu end for hundrede år siden.

Produktion af de nødvendige kalorier for familiens overlevelse beroede i bondesamfund, f.eks. i senmiddelalderens Island, altså ikke på otte timers dagligt arbejde¹.

Chayanovs analyse er udarbejdet i en bestemt historisk periode. Industrien i Rusland i 1870-1920 var f.eks. langt mere udviklet end industrien i Island eller Vesteuropa i senmiddelalderen. Industrien kunne konkurrere med landbruget om arbejdskraften. I senmiddelalderens Island udgjorde fiskeriet et arbejdsmarked udenfor landbruget, men det kunne ikke konkurrere med bondeøkonomien om arbejdskraften (se kap. 4.2.d). En analyse af bondesamfundets økonomi i senmiddelalderen har derfor andre forudsætninger end i Chayanovs tid.

Overskudsproduktionen

Chayanovs analyse berører først og fremmest de sociale og økonomiske processer inden for familiebruget. Familiebrugenes produktion fordeles op i konsumtion og overskudsproduktion. Det jordejende aristokrati tilegnede sig i de fleste bondesamfund bøndernes overskudsproduktion ved at opkræve rente af de gårde, bønderne boede på.

Den overskudsproduktion, der bliver betalt som jordrente kan tænkes at have to slags påvirkning på bondeøkonomien. Den ene er, at den overskudsproduktion der indgår i renten, er lav og har en „normal“ funktion. Renten bestemmes af markedskræfter. Den påvirker ikke bondeøkonomiens grundlæggende målsætning: at producere for familiens behov, men tjener bestemte formål såsom beskyttelse eller værn af bruget. Den anden er, at renten er „unormal“ høj, og at den påvirker familiebrugets økonomiske

¹For en beskrivelse af årsrytmen i det gamle islandske landbrug se Björn Halldórsson: *Atli. Rit Björns Halldórssonar*. Rv. 1983 (1780), s. 192-198

funktion. Dette betyder med andre ord, at der eksisterer „extra-economic coercion“¹. Den første påvirkning kan forventes at operere i et bondesamfund med rigelig jord til rådighed uden restriktioner, og den anden i et samfund, der har problemer med at opfylde samfundets behov for jord, eller hvor samfundsmæssige restriktioner enten af feudal eller kapitalistisk natur underminerer bondesamfundets tilgang til jord.

Analyse af det islandske bondesamfund udelukkende ud fra begrebene familiebrug og bondeøkonomi ville være utilstrækkelig. Over 95% af alle bønder var landboer. De boede på gårde, de ikke ejede, og de betalte jordrente til et aristokrati. De handlede også direkte med udenlandske købmænd. En analyse af overskudsproduktionen og formerne for overskudsproduktionen er nødvendig.

De to rådende retninger i islandsk historiografi angående bondesamfundet har forskellige opfattelser af landboens stilling i samfundet. Þorvaldur Þoroddsen, der repræsenterer en ældre tradition, siger, at de islandske landboer var bedre stillet end de fleste europæiske bønder undtagen de norske². Landboernes situation er senere blevet betraget som dårlig, måske lidt perspektivløst³. Ellers har forgængere for den nye opfattelse af bondesamfundet ikke beskæftiget sig meget med at analysere deres situation.

Der er nogle forhold, der kan have medvirket til uklarhed om de islandske landboers situation. De var ikke selvejere, som mange af de frie skandinaviske bønder, men de var heller ikke livegne eller ufrie. Dvs. de er svære at kategorisere.

Der har først og fremmest eksisteret to modeller for europæiske bondesamfund. I det ene hersker der feudale forhold med adel og livegne bønder underlagt „extra-economic coercion“. Dette betyder, at aristokratiet tilegner sig overskudsproduktionen med magt som feudal jordrente uden at eje produktionsmidlerne (bøndernes jord). Bønderne betalte ofte op mod halvdelen af produktionen som jordrente. De var personligt ufrie og foragtede af eliten.

Det andet er blevet beskrevet som en svagere form for feudalisme. Bønderne er ikke livegne, men de bor enten på aristokratiets gårde eller på selvejergårde, og selvejerbønderne betaler feudal rente i form af skat til kongen⁴. De typiske selvejer-samfund var de skandinaviske, f.eks. Sverige. Bønderne var personligt frie og tjente som soldater i kongens hær. Et andet eksempel er det nordamerikanske bondesamfund i

¹Idéen er, at aristokratiet tvinger bønderne til at aflevere overskudsproduktion, uden at eje jorden de bor på, eller uden at dette er en del af den økonomiske proces. For en nærmere diskussion og definition se Brenner, Robert: „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“. *Past and Present* 70, 1976

²Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. I. bindi. Kh. 1919-1922, s. 37

³Se f.eks. Guðmundur Jónsson: „Ósamræmi í frelsishugmyndum oftúlkað.“ *Ný Saga* 1987

⁴Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991

det 17. og det 18. århundrede, der kendetegnedes af selvejergårde¹. De var også skattepligtige til den engelske konge og senere den amerikanske stat, så de kan betegnes som feudale i samme forstand som de svenske selvejerbønder. (Egentlig er det meningsløst at kalde denne samfundstype for feudalisme. For en diskussion om definition af begrebet se kap. 2.3.b)

I Island ejede aristokratiet formelt næsten alle gårde. Bønderne betalte kun lav jordrente, havde 80-90% af det gårdene producerede til rådighed, og var personligt frie (se kap. 4-5). Dette bekræfter Þorvaldur Þoroddsens opfattelse af, at de islandske bønder var godt stillede sammenlignet med bønder i andre samfund i Europa i samme periode. Alligevel var det et klassesamfund, men aristokratiets tilegnelse af overskudsproduktion skete ikke med „extra economic coercion“. Jorden var aristokratiets formelle ejendom, og jordrente var som sådan en del af de økonomiske processer.

Der mangler altså en analyse af den islandske produktionsmåde. Der har eksisteret to teoretiske retninger, der har analyseret lagdeling i det islandske samfund i fristatstiden, perioden lige før senmiddelalderen. Nogle af de vigtigste samfundsstrukturer (gods, hovedgårde, familiebrug) overlevede fristatens fald, og disse analyser kan derfor være relevante i vores sammenhæng. Den første er en retning repræsenteret af Karl Polanyis idéer om førindustrielle samfundsøkonomier, og en anden er repræsenteret af marxister som Perry Anderson.

Polanyi. I undersøgelser af den islandske fristats sociale historie har Karl Polanyis værker været indflydelsesrige især blandt engelske, amerikanske og skandinaviske forskere². Polanyis opfattelse af økonomien i førindustrielle samfund er at det sociale var bestemmende for, hvordan økonomien virkede. Dette kan umiddelbart lyde som Chayanov, der beskriver en bondeøkonomi hvor man kun producerede nok til sine behov. Forskellen er, at Polanyi ikke fokuserer på produktion, men på distribution, så analysen er helt anderledes. Gavebytte og redistribution, dvs. udveksling af varer på andre betingelser end markedsbetingelser, udgør vigtige begreber i hans teorier. Beskrivelsen af det islandske fristatssamfund i denne ånd lyder ofte som en antropologisk beskrivelse af polynesiske eller melanesiske stammesamfund med deres gavesystemer og big men, hvilket kan være både interessant og stimulerende for forskningen.

¹Post, Charles: "The Agrarian Origins of US Capitalism: The Transformation of the Northern Countryside Before the Civil War." *Journal of Peasant Studies*, Vol. 22, No. 3, 1995

²De kan siges at være toneangivende for meget af den forskning, der er foregået i det islandske fristats sociale historie de sidste to årtier. Se Helgi Þorláksson: „Að vita sann á sögunum“ *Ný saga* 1987. Denne artikel er en forskningsoversigt. Blandt de forskere der er indflydelsesrige på dette område er Jesse Byock, Carol Clover, William Ian Miller, Paul Durrenberger, Kirsten Hastrup og Knut Odner.

Problemet er, at ingen af de udenlandske forskere, der har beskæftiget sig med fristatens socialhistorie, har analyseret periodens godsdrift og landbrugssystemer, dvs. nogle af de ting, almindelig middelaldersocialhistorie f.eks. i Skandinavien beskæftiger sig med. Dette gør, at der mangler et grundlag for at sammenligne Island med Skandinavien. Der mangler også i disse undersøgelser en analyse af de former, overskudsproduktionen tog.

Eksistensen af hovedgårde og godssystemer i Islands høj- og senmiddelalder er et næsten totalt ukendt faktum. Eftersom disse ting åbenbart eksisterede i fristatsperioden (se kap. 4 og 5), må det spørges, hvorfor de ikke er blevet genstand for undersøgelser og sammenligninger. En systematisk undersøgelse af det islandske middelalderlige produktionssystem må betragtes som mindst lige så vigtig som en undersøgelse af distributionssystemet.

Anderson. Hvis bondeøkonomien bestemtes af familiens behov for føde og energi, hvordan bestemtes den andel af produktionen, der gik ind i handlen, og især den del, der gik til aristokratiet som jordrente og skatter? Hvilke former tog overskudsproduktionen?

Teorier om udbytning og overskudsproduktion har traditionelt været marxismens domæne. Marxismens behandling af førkapitalistiske produktionsmåder i de sidste årtier karakteriseres af voksende opmærksomhed over for det rent subjektive, mens det objektive er blevet skubbet ud i en ubetydelig rolle. F.eks. hævder Perry Anderson i sine bøger *Passages from Antiquity to Feudalism* og *Lineages of Absolutism*, at alle det eurasiske kontinents vigtigste økonomier i alt væsentligt var identiske bondeøkonomier. Årsagen til den forskellige udvikling f.eks. i Kina, Indien, Mellemøsten og Europa, skal udelukkende søges i overklassens forskellige politik og kultur.

Anderson er af den opfattelse, at et aristokrati, f.eks. i Skandinavien, altid behøvede at råde over en underklasse, der producerede et overskud for, at aristokratiet kunne eksistere. Det var enten slaver, der arbejdede på aristokratiets hovedgårde, eller afhængige bønder, der ydede hoveri. Efter Andersons opfattelse var det slaveriet i vikingetiden, der var forudsætningen for de frie bønders eksistens i den periode. Efter slaveriets ophør måtte aristokratiet gøre de frie bønder livegne. Et aristokrati uden slavedrevne hovedgårde og en frit bondestand kunne ikke forenes. Dette er imidlertid umuligt at forene med historiske kendsgerninger om det islandske (eller skandinaviske) bondesamfund (se kap. 2.3.a og 4.3.c).

Bud på forklaring af dette - inden for Andersons og Brenners marxistiske ramme - kan der findes frem til. F.eks. kan den enorme koncentration af statsmagt hos kongen, som i Sverige, betragtes som en løsning på dette paradoks. Sverige var et samfund med frie selvejerbønder. Hvis aristokratiet derimod ejede jorden direkte som i

Island, Danmark og Norge (og også til dels i Sverige) i høj- og senmiddelalderen blev problemet med „extra economic coercion“ løst af sig selv.

Men på mange måder indsnævrer disse forklaringer i marxismens ånd vores muligheder for at forklare de processer, der udgjorde disse samfunds sociale konflikt og samfundsorganisation. Ved at betragte bondeøkonomien som en process i forandring, bl.a. på grund af befolkningsvækst eller fald i befolkning, og med familiebruget som den centrale faktor, opnås der en mere nuanceret forståelse af den. Situationen i bonde-samfundet (f.eks. almindelige bønders muligheder for selvstændigt at dyrke jord) påvirkede på en afgørende måde aristokratiets muligheder for at tilegne sig overskudsproduktion og for at kontrollere bønderne politisk og socialt. Dette er det islandske samfund i middelalderen et godt eksempel på.

Det islandske senmiddelalderlige samfund kan hellere ikke forstås uden at tage dets yderst specielle oprindelse og placering på en isoleret og før ubeboet ø i betragtning, der (sammen med Grønland og Færøerne) som de eneste områder vest for Europa blev koloniseret af europæere i tidlig middelalder/højmiddelalderen.

Brenner. Robert Brenner betragter klassekampen som afgørende for samfundsudviklingen¹. Hans opfattelse kan måske tolkes på den måde, at hvis to samfund er nøjagtigt ens angående befolkningstal, landareal og teknologi, bestemmes udviklingen af klassernes indbyrdes styrkeforhold. Hvis f.eks. en epidemi eller krig fører til fald i befolkning, kan dette befolkningsfald føre til 1) befrielse af bondestanden fra feudal afhængighed, som i England efter den sorte død, eller 2) oprettelse af bondeafhængighed, som i Bohemien efter 30 års krigen i det 17. århundrede. Det afgørende er klassernes styrkeforhold. I England fandtes der en stærk bondestand, der med en lang tradition for landsbyfællesskab havde gode forudsætninger for at opnå en grad af frihed under de gunstige omstændigheder efter pesten, mens bønderne i Bohemien var ikke lige godt politisk organiserede, og kunne derfor ikke forsvare sig overfor adelens forsøg på at gøre dem afhængige.

Brenner er eksplicit i sin afvisning af udvikling i befolkningstal som afgørende faktor i den historiske udvikling. Alligevel må det siges, at hans teori fungerer bedre, hvis det erkendes, at befolkningsudviklingen kan være en selvstændig faktor. Som S.H. Rigby udtrykker det²:

... it may be useful to distinguish two conflicting versions of the 'Brenner thesis': a 'strong' version and a 'dilute' one. The 'strong' version of the Brenner thesis illegitimately ascribes a

¹Brenner, Robert: „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“. *Past and Present* 70, 1976. Den såkaldte Brenner-debat, der opstod efter at denne artikel blev printed, er blevet sammenfattet i en bog, *The Brenner Debate*. Denne debat indeholder indlæg fra mange ledende historikere og er yderst relevant for diskussionen af den senmiddelalderlige udvikling i Europa.

²Rigby, S.H.: „Historical Causation: Is One Thing more Important than Another?“ *History*. Vol. 80 No. 259 June 1995

causal primacy to class structure and even denies that demographic change was a genuine 'cause' of economic change on the grounds that different socio-economic outcomes resulted from similar demographic trends. The 'dilute' version impressively demonstrates that demographic trends acquire their significance for long-term economic change 'only in connection with' specific forms of class structure. It is this latter argument which represents Brenner's crucial contribution to our understanding of medieval and early modern Europe.

I den „lette“ udgave er den et udmærket redskab til at analysere udviklingen i de senmiddelalderlige og tidligt moderne samfund. F.eks. udviser den islandske udvikling en tredje mulighed - et samfund hvor bondestanden stod så stærkt socialt set (på grund af en række demografiske, naturlige og tekniske årsager), at hverken før eller efter den sorte død var der tale om bøndernes feudale afhængighed. Det er nødvendigt at afdække og diskutere disse årsager, der hidtil er aldrig blevet diskuteret.

Handlen

Hvis et bondesamfund har et overskud til handel er der nogle indbyggede forhindringer for en blomstrende handel. Et selvforsynende bondesamfund har en tendens til at producere de samme produkter på hver gård. Hvert familiebrug har derfor ringe behov for de andre brugs produkter, og på den anden side ringe muligheder for at sælge store mængder overskudsproduktion.

Bondesamfundets handel bliver derfor oftest handel mellem regioner eller lande med forskellige varer. Eftersom familien oftest producerer nok mad, klæder og redskaber på selve gården, bliver dens behov for handel ringe. Dette gælder for de bondesamfund, der ikke er integreret i et kapitalistisk marked.

Den analytiske forskel, der må gøres på bondesamfund, der er integreret som simple vareproducenter („petty commodity producers“) i et kapitalistisk marked, og bondesamfund, der på grund af sociale eller økonomiske årsager ikke behøver tage hensyn til det kapitalistiske marked, kan udtrykkes gennem begrebet prisudligning („price convergence“). De bondesamfund, der er blevet eller er på vej til at blive en del af et kapitalistisk samfund som simple vareproducenter, udviser en udpræget tendens til at tage hensyn til det kapitalistiske marked ved at sælge deres varer til priser, der viser en tendens til at udjævnes gennem et bestemt tidsforløb. Dette betyder, at de må konkurrere på det kapitalistiske marked. Bondesamfund, der ikke er på vej til integration i et kapitalistisk marked, viser ikke disse tendenser. De behøver ikke i deres produktive aktiviteter at tage hensyn til konkurrencesituationen på det kapitalistiske

marked. De udgør en forhindring for udbredelsen af den kapitalistiske produktionsmåde¹.

Årsagerne til omformning af bondesamfund i retning af kapitalisme, f.eks. i 1700- og 1800-tallets New England i USA, ser ud til at være to: befolkningsvækst og forhøjede jordpriser. Forudsætningen for denne udvikling var, at det øvrige samfund var kapitalistisk. Pris på jord blev forhøjet, bl.a. på grund af at jorden blev en markedsvare, hvor kapitalstærke spekulanter dominerede over for bønderne. Bondesamfundet, der før byggede sin eksistens på tilgængelighed til billig jord, udvikledes i to retninger. En del af bønderne blev velhavende og deltagere i landbrugsproduktion til markedet, mens en anden del blev fattige. De forsøgte så længe som muligt at bevare deres status som selvstændige producenter ved på gården at fremstille varer for industrielle producenter med familiens arbejdskraft. Familiebrugene blev stadigt mindre selvforsynede, og en større del af forbruget købtes på markedet. Til sidst proletariseredes de fattigste totalt og bondesamfundet forsvandt som en særegen produktionsmåde. Tilbage var kun et kommercielt landbrug, der producerede for markedet².

En hypotese

Det følgende er et forsøg på at skitsere nogle overordnede udviklingslinjer i Europa, for at antyde et model, der hypotetisk placerer Island i det europæiske sammenhæng.

Der kan beskrives tre etaper i udviklingen af arbejdsdeling i det central- og vesteuropæiske trevangsbrug i perioden 600-1300. Den første er faktisk en periode hvor trevangsbruget ikke var dominerende, derimod fandtes der udstrakt kvægavl i hele Nordeuropa (Skandinavien og Tyskland). Den landbrugssociologiske implikation af dette er, at bønderne var selvstændige i deres drift. Dette betyder ikke nødvendigvis at de var selvejende, derimod var de autonome på deres brug, og hvis de var renteydende, var jordejerens eneste kontrol krav om betaling af den årlige rente. Det er sandsynligt, at det islandske bondesamfund i senmiddelalderen reflekterer mange træk af denne periodes sociale former. Det oprindelige landbrugssystem i Island byggede på det indmark-udmark system, der herskede i hvert fald i Norge omkring 600-800. I Island fik systemet vækstbetingelser, der var bedre end i Norge. Ved siden af kvægavlen kunne man udvikle fåreavlen og dette styrkede de tendenser, der gik i modsat retning af udviklingen i de mere tætbeboede områder i Skandinavien, hvor korndyrkning blev stadigt mere vigtig ved højmiddelalderens befolkningsvækst. Dette førte også til vigtige

¹Friedmann, Harriet: „Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations.“ *Journal of Peasant Studies*. Vol. 7 No. 2 Januar 1980

²Post, Charles: “The Agrarian Origins of US Capitalism: The Transformation of the Northern Countryside Before the Civil War.“ *Journal of Peasant Studies*, Vol. 22, No. 3, 1995

forskelle i social sammensætning af familiebruget, eftersom den islandske type behøvede langt mere arbejdskraft til både bearbejdelse af mælkevarer og uld end et almindeligt familiebrug i de kornproducerende områder.

Den anden etape i trevangsbrugets udvikling indebærer en udvidelse af kornproduktionen, fordi den voksende befolkning ikke formår at leve af kvægavl. Dette ser ud til at sprænge rammerne for bondesamfundet, der oprindeligt blev organiseret med hensyn til, at alle bønder var selvstændige. Jorde bliver opdelt, nogle bønder når aldrig at få jord til næringsgrundlag for en familie; en husmandsstand dannes. Denne husmandsstand bliver grundlag for hoveridrevne storbrug, hvor husmændene er i en uselvstændig position over for herremanden eller hans bryde¹. De kontrolleres dagligt eller i det mindste ugentligt, og samfundets elite, der før var førere for et bondesamfund, omdannes nu til en klasse, der ved denne proces hæver sig op over bønderne. I denne periode indføres det regulerede trevangsbrug med omorganisering af landsbyerne, ofte omkring et storbrug. En delforklaring på det store antal husmænd, og den store vækst af byer kan være det mindre behov for arbejdskraft, det kornproducerende familiebrug havde i forhold til husdyravlslandbrug.

I den tredje etape vokser befolkningen endnu mere. Gruppen af jordløse husmænd vokser eksplosivt og danner grundlag for et „frit“ arbejdsmarked, hvor de jordløse må sælge deres arbejdskraft på markedet. Storbrugene kan nu drives ved lønnet arbejde, og der indføres en slags markedsøkonomi. Hoveri bliver forældet, og markedsøkonomiske midler erstatter det. Dette styrker igen den gruppe selvstændige bønder, der endnu eksisterer. Dette stadium begynder i Tyskland og Frankrig i 1100-tallet.

Denne model kan suppleres med et stadium før det første, hvor bondesamfundet benytter sig af slaveri. Et samfund af denne type har som forudsætning udbredt krigsførelse og uroligheder, fordi slaveriet ingen strukturel plads har i mere pacifistiske perioder i et bondesamfund, der først og fremmest er selvforsynende og opbygget af autonome enheder.

Hvad sker det så i tilfælde af katastrofalt fald i befolkningstal, som i den sorte død 1347-1350? Hvis den demografiske udvikling var rådende for udviklingen på en mekanisk måde, ville nogle af de områder, hvor husmandsstandens hoveri var grundlaget for stordriften, forsvinde. Samfundet ville falde tilbage til den tilstand, hvor alle bønder var selvstændige, og bondestanden ville sammen med sin selvstændighed i

¹Det må fremhæves, at denne udvikling er særdeles klar i Danmark, hvor et samfund med selvstændige bønder i højmiddelalderen blev erstattet af et samfund, hvor brydegårde og gårdsæder er et fremtrædende element, selvom de selvstændige bønder slet ikke forsvinder. Se kap. 5.2.d

produktionen genvinde en stærk position i samfundet¹. I nogle af de områder, hvor der eksisterede et „frit“ arbejdsmarked, ville hoveriet blive geninført.

Dette var imidlertid ikke tilfældet. Hovedårsagen til det er, at når først en klassestruktur er blevet skabt, opnår den en selvstændighed i forhold til den økonomiske udvikling. Det senmiddelalderlige aristokrati forsøgte ved hjælp af forskellige tvangsmidler overfor bondestanden, at befæste sin stilling, da dets økonomiske grundlag svigtede. Bondestanden opnåede derfor ikke den selvstændige stilling, en „normal“ udvikling ville resultere i. Imidlertid lykkedes denne reaktion kun i Tyskland, Danmark og Østeuropa. I Frankrig, England, Katalonien, Nederlanderne og Norditalien beholdt og styrkede bønderne den relativt frie stilling, som de havde opnået efter pesten. Årsagen kan have været, at dette område efter 1350 oplevede en hundredeårs højkonjunktur, hvor økonomien var i fuld sving, markedsøkonomien udvikledes og kvinderne blev inddraget i produktionsprocessen som arbejdskraftsreserve. Generelt set kan denne situation betragtes som indikation for, at markedsøkonomien var blevet autonom i samfundet.

Aristokratiet i Island var i højmiddelalderen aldrig i den stilling, at det kunne benytte sig af hoveri. Alle bønder var selvstændige, og der var ikke mangel på jord. Efter pesten, specielt efter den anden pest i 1494, forsøgte man at påtvinge bønderne hoveri, fordi efterspørgslen fra Vesteuropa efter fisk førte til forsøg fra aristokratiets side på at omorganisere økonomien omkring fangst og eksport af fisk. Dette førte ikke til en underkuelse af de islandske bønder i samme grad som i Østeuropa, hvor de blev næsten totalt underkastet aristokratiets magt og organiseret i korneksporterende godser². En del af forklaringen på dette kan være, at fiskeri havde en helt anden stilling i det islandske bondesamfunds produktionsproces og lettere kunne forenes med en fortsat eksistens af en autonom bondestand end organiseringen af kornproducerende godser i Østeuropa.

Det kan også påpeges, at efter 1536 blev den danske kongemagt meget stærkere, også i Island. Det islandske aristokrati, både det verdslige og det kirkelige, der hidtil var stort set enerådigt, måtte acceptere betydelige begrænsninger på sin magt. Dette kan også have forhindret en feudal udvikling i Island. Den islandske, og muligvis også den norske og svenske udvikling, repræsenterer derfor det tredje udfald af den intensive klassekamp i Europa i perioden efter den sorte død, hvor hverken aristokratiet eller markedskræfterne fik overtag, men hvor centralmagten blev stadigt stærkere. Bonde-

¹Igen er den danske udvikling instruktiv: Den første del af den formodede udvikling efter pesten skete faktisk, idet en stor del af alle hovedgårde blev nedlagt og hoveriet forsvandt stort set. Derimod befriedes bondestanden 35 ikke.

²Brenner, Robert: „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.“ *Past and Present* 70, 1976. Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe*. Oxford 1994, s. 104-125

standen forblev autonom og fri, og aristokratiet måtte se sin stilling gradvis blive svagere.

Denne model bygger på familiebruget og det autonome bondesamfund som den grundlæggende socialhistoriske kendsgerning i Nordeuropa indtil i hvert fald år 1100. Dens største mangel er, at den ikke redegør for, hvordan overskudsproduktion bliver introduceret i bondesamfundet. Hvis familiebruget først og fremmest producerede for tilfredsstillelse af behov, dvs. eksisterede på et, i marxismen uanalyseret, stadium før den simple vareproduktion, hvordan finder vi så overskuddet? En mulig forklaring kan være at finde i distributionsteorier af Polanyis skole, men problemet er, at Polanyi ikke redegør for en situation, hvor et aristokrati sidder på jord som klart defineret (og socialt accepteret) ejendom. Magt af den type må udgøre en meget stærkere struktur end gave- og redistributionssystemer af polanyisk type.

Selv om der kunne argumenteres for, at alle bønder oprindeligt var selvejerbønder ved Islands landnam, forklarer det ikke, hvordan idéen om, at en mand kunne købe og udleje en eller flere gårde, opstod. Denne idé var en selvfølgelighed i fristatstiden og i senmiddelalderen og må betragtes som grundlaget for opkrævning af jordrente. Det samme gælder for udlejning af husdyr, de såkaldte kvildelejer. I denne sammenhæng må det tages i betragtning, at ejendomsbegrebet kan have haft funktionel betydning i bondesamfundet. Det kan have udgjort en del af en socio-økonomisk samfundsordning, hvor familiebrugene blev organiseret omkring nogle stærke mænd eller høvdinger. Et isoleret familiebrug med mange mobile husdyr, køer, får, heste og svin der af røvere let kunne føres væk, havde et objektivt behov for beskyttelse. Bondens betaling af en slags beskyttelsespenge til en stærk samfundsmagt kan have været en direkte nødvendighed og en del af omkostningerne ved driften. Renten kan have svaret til det man var rede til at betale for beskyttelse, en slags forsikringspolice. Renten i det islandske bondesamfund var lav, og den var ikke en tung byrde på bondefamilierne.

Under disse forhold kan det have været fordelagtigt for alle indblandede, at de stærke mænd eller høvdinger også ejede jordejendommen. Omkostningerne for en almindelig bonde ved at eje sin jord kunne være for store. I hvert fald i senmiddelalderen fungerede fæstebønderne også som høvdingernes soldater. Hære af den type må til dels betragtes som selvforsvar fra bøndernes side; de støttede den magt der beskyttede dem.

Denne definition af ejendommens og jordrentens (overskudsproduktionens) funktion i det islandske bondesamfund forklarer hvorfor en aristokrat i det islandske middelaldersamfund kunne eje store godskomplekser og drive gigantiske hovedgårde uden nævneværdige konflikter med de bønder, der arbejdede på godsernes gårde, og de bondesønner og -døtre, der arbejdede på hovedgårdene. Den islandske aristokrat

behøvede ikke at bruge „extra-economic coercion“, tilsyneladende fordi han ikke var i strukturel konflikt med bondesamfundet på godset. De konflikter han havnede i var med andre aristokrater.

Afhandlingens opbygning

Senmiddelalderen er en nøgleperiode til at forstå både det islandske bondesamfunds forhold til naturen og de samfundsmæssige forhold i dette samfund. Derfor er denne periode undersøgt. For forståelsen af forholdet mellem natur og menneske er det af afgørende betydning at analysere pestepidemiernes påvirkning. For forståelsen af de samfundsmæssige forhold - der i øvrigt gennem familiebruget genspejler de økologiske forhold og derfor må undersøges i sammenhæng med dem - er en analyse af familiebruget, godsdriften, handlen og den sociale konflikt i senmiddelalderen særdeles attraktiv, fordi det først er i den periode, at kilderne giver en alsidig indsigt i dette samfund. Kilderne før 1300, især diplomaterialet, er for få og usammenhængende til at kunne give et overblik over produktionsmåden. Det er egentlig først i perioden 1474-1570, at kilderne bliver tilfredsstillende i dette henseende. Arbejdsmetoden består derfor i at gennemgå alt kildemateriale fra den periode og bruge det som udgangspunkt, og siden bruges materiale fra andre perioder for at belyse enkelte strukturer og for analyse. F.eks. er næsten alt kildemateriale om godsdrift og landbrug i perioden 1300-1475 gennemgået.

I det følgende tages en mængde eksempler frem fra kildematerialet, fordi afhandlingen beskæftiger sig med emner, der kun i ringe grad har været udforsket før. Hvor den historiker, der undersøger den danske senmiddelalderlige eller tidlige moderne periode, har til rådighed flere oversigtsværker, både generelle, socialhistoriske, landbrugshistoriske o.s.v., og flere afhandlinger og specialer, om enkelte emner, er den islandske situation præget af mangel på forskning og oversigtsværker på næsten alle områder. Denne mangel er meget problematisk. Flere grundlæggende emner er aldrig blevet undersøgt. Eftersom denne afhandling ikke er i den rådende historiografiske tradition (der netop ikke har været interesseret i landbrugshistorie), men fremlægger en ny fortolkning, bliver kløften mellem det almindeligt vedtagne og de nye idéer, der fremlægges her, meget stor. Det kan udtrykkes på den måde, at det følgende egentlig ikke er en kritik af den eksisterende islandske historiografi, men et første forsøg på at undersøge forhold, der man hidtil har udtalt sig om uden grundlag i empirisk eller analytisk viden. Dette gælder for det islandske bondesamfund i perioden fra 1300-1600, og i nogen grad helt fra landnamet og indtil 1800.

De vigtigste undtagelser fra denne regel er de islandske dele af det nordiske ødegårdsprojekt, især Björn Teitssons udmærkede *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*, der kun findes på stencil. Ellers koncentrerer islandsk historiografi i landbrugs- og socialhistorie sig stort set om to perioder: Fristaten og fristatens fald og det 18.-20. århundrede. Der er ringe sammenhæng mellem de to perioders historiografi og perioden imellem ligger hen i mørket.

I indledningen opridses der en teoretisk ramme, samt et historiografisk oversigt og orientering om begrebsbrug, kilder og værdienheder. For at sætte islandske forhold i europæisk perspektiv giver kapitel 2 en oversigt over vest- og nordeuropæisk landbrug og samfundsudvikling i senmiddelalderen. I det tredje kapitel analyseres pestepidemiernes påvirkning af den islandske bebyggelsesudvikling. Der gives en oversigt over bebyggelsesformer og sandsynlig demografisk udvikling i 1300-1550. Denne analyse er vigtig for de undersøgelser af landbrugs- og socialsystemet, der udføres i de resterende kapitler.

Kapitler fire til seks handler om det islandske bondesamfund i senmiddelalderens produktion, sociologi, godsdrift og social konflikt. Kapitel fire består af tre dele. I den første undersøges landbrugets naturlige grundlag ud fra en antagelse om, at der ikke var tale om malthusianske begrænsninger på landbrugsproduktion. Hvis hvert brug stort set kun brugte de ressourcer, der var nødvendige for familiens overlevelse, og for at betale rente, danner det et nyt grundlag for vurdering af landbrugets muligheder. I de to sidste dele af kapitlet undersøges det islandske landbrugssystem og den sociale organisering af landbruget. De to typer brug, der fandtes i Island, familiebruget og storbruget, og deres udvikling fra det 14. århundrede indtil 1550 undersøges. Hvor meget producerede et familiebrug, og hvordan var dets sociale organisering? Hvor stort var et storbrug, og hvordan fik man arbejdskraft til at drive det?

Kapitel fem handler om overskuddet af familiebrugenes produktion, der fordeltes i jordrente og handel. Undersøgelsen af godsdriften er todelt. Godsejendommens organisering i privatgodser og kirkegodser beskrives, og derefter jordrentens form, renteutvikling og rentetryk. Hvor stor del af produktionen måtte bønderne betale i jordrente, og hvordan bestemtes den? I kapitlet om handlen besvares et hovedspørgsmål: I hvilket omfang handlede almindelige bønder. Handlede de alle, eller kun en del af dem?

Den sjette kapitel beskriver udviklingen af social konflikt hvor bønder indblandedes, og den specielle form for konflikt, der eksisterede i Island i senmiddelalderen. Der er også en sammenligning af bondeidentitet i Tyskland og Danmark på den ene side og Island på den anden. I konklusionen bliver de empiriske resultater af undersøgelsen sammenfattet, samtidigt med at de teoretiske resultater sammenfattes og diskuteres.

1.2. Historiografi, begreber og kilder

1.2. a Historiografi

Hovedværket i islandsk landbrugshistorie er Þorvaldur Thoroddsen's *Landbúnaður á Íslandi*¹. Den indeholder en stor mængde oplysninger om alt, hvad angår islandsk landbrugshistorie. Specielt den tekniske side af landbruget beskrives udførlig. Denne bog bruger en lang række kilder om landbrug fra høj- og senmiddelalderen og sammenligner dem med det 19. århundrede.

Porkell Jóhannesson skrev en artikel i 1928 om pest i Island², og Jón Steffensen en anden i 1974³. Ole Jørgen Benedictow har nyligt skrevet en bog om pestens epidemiologi i Island og Norge i senmiddelalderen⁴, hvor han bl.a. kritiserer Per Oeding. Oeding skrev i 1988 en artikel i et norsk lægetidskrift⁵, hvor han kritiserede Jón Steffensens teori om pestens senmiddelalderlige epidemiologi i Island. Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson skrev i 1994 en artikel med et forsøg på revurdering af pestens påvirkning og epidemiologi⁶. Islands bebyggelseshistorie i senmiddelalderen er blevet behandlet i Det nordiske ødegårdsprojekt⁷.

Det naturlige grundlag for landbruget er mest indflydelesrigt blevet beskrevet i Sigurður Þórarinsson's arbejder, bl.a. artiklen „The Thousand Year Struggle Against Ice and Fire“⁸, og i en artikel i oversigtsværket *Saga Íslands*, I. bind. Sigurður kan betragtes som malthusianismens ophavsmand i Island.

Helgi Þorláksson undersøger produktion af vadmel og handel med den i det 13. og 14. århundrede i sin doktorafhandling fra 1991, *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14. öld.*

¹Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 1.-2. bindi. Kh. 1919-1922

²Porkell Jóhannesson: „Plágan mikla 1402-1404“. *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965

³Jón Steffensen: „Plague in Iceland.“ *Nordisk medicinhistorisk Ársbog* 1974

⁴Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992

⁵Oeding, Per: „Pest på Island i det 15. århundre.“ *Tidskrift for den norske lægeforening* 108. 1988

⁶Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson: „Plágurnar miklu á Íslandi.“ *Saga XXXII*. 1994

⁷Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Þingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978. Ólafur Ásgeirsson: *Bosetning i Snæfellsnessýslas vestlige del 1300-1600*. En punktundersøkelse under Det nordiske ødegårdsprojekt. Rv. 1978 (manuskript). Resultater for hele Norden er at finde i Gissel, Jutikkala, Österberg, Sandnes, Teitsson: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*. Stockholm 1981

⁸Sigurður Þórarinsson: *The Thousand Year Struggle Against Ice and Fire*. Rv. 1956

Selve den senmiddelalderlige landbrugshistorie er, som før sagt, blevet behandlet i Þorvaldur Þoroddsens landbrugshistorie. En upubliceret BA-speciale ved Islands Universitet behandler udviklingen i sammensætningen af familiebrugenes husdyrbesætning efter koppeepidemien 1707-1709, bl.a. på grundlag af undertegnede teorier¹. Historiografi om senmiddelalderlig landbrugssociologi og godsdrift eksisterer næsten ikke. Ólafur Ásgeirsson's upublicerede CM-afhandling om Hólar bispestols økonomi i senmiddelalderen er en rosværdig undtagelse fra denne regel. Björn Lárusson har skrevet en doktorafhandling om jordregistre fra 1686-1696, hvor der er nogle iagttagelser af renteutviklingen i senmiddelalderen². Handlens senmiddelalderlige historie er blevet undersøgt af Björn Þorsteinsson³ og til dels af Jón J. Aðils, der dog mest interessede sig for monopolhandelen i det 17. og 18. århundrede⁴. Der eksisterer ikke undersøgelser af bondesamfundets tilknytning til handlen, eller hvordan handlens struktur inden for bondesamfundet så ud, f.eks. om der var godserne eller familiebrugene der handlede mest, totalt set.

Undersøgelser af social konflikt og samfundsanalyse i senmiddelalderen er ikke blevet udført. En generel oversigt over konfliktsituationer og periodens historie er at finde i *Saga Íslands IV* og *V*⁵. Et andet vigtigt værk om perioden er Páll Eggert Ólafsson's *Menn og menntir siðskiptaaldar á Íslandi*⁶. Páll Eggert beskriver politisk, personhistorisk og kulturel udvikling i det 16. århundredes Island. Jürg Glauser har skrevet en interessant værk om senmiddelalderlig prosalitteratur i Island og dens sociologiske omgivelser⁷.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder indeholder en mængde interessante artikler om næsten alt angående det middelalderlige islandske samfund.

Begrebsafklaring

I det følgende bruges islandske ord angående landbrug og samfundsforhold bruges uændret, hvis der ikke findes en nogenlunde direkte oversættelse på dansk. Årsagen er, at mange af de islandske begræber har ikke sidestykker i dansk sprogbrug, og et forsøg på at oversætte dem kunne være vildledende.

¹Haraldur Sigurðsson: *Kvikfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar*. Upubl. BA-speciale ved Islands Universitet 1991

²Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

³Björn Þorsteinsson: *Enska öldin í sögu Íslendinga*. Rv. 1970

⁴Jón J. Aðils: *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787*. Rv. 1919

⁵Sigurður Línadal (ed): *Saga Íslands IV-V*. Rv. 1989-1990

⁶Páll Eggert Ólafsson: *Menn og menntir siðskiptaaldar á Íslandi*. Rv. 1919

⁷Gläuser, Jürg: *Isländische Märchensagas. Studien sur Prosaliteratur im spätmittelalterlichen Island*. Basel und Frankfurt am Main 1983

Det danske ord bonde betyder det samme som det islandske ord *bóndi*. Islandske tradition gør ikke forskel på en bonde, som lejer sin gård og arbejder der sammen med sin familie og en herremand, som ejer en hovedgård, driver den med karle og piger og ikke behøver at arbejde. Ordet betyder nærmest familieoverhoved eller leder af en produktionsenhed, som i islandske middelalder oftest var det samme. Det siger ingenting om klassetilhørsforhold (en nærmere diskussion om begrebet findes på s. 369ff).

Lögbýli kan oversættes som lovgård. *Lögbýli* betegner en af de 4.000-4.500 gårde der deltog i hrepparnes (hreppur, hreppar = en kommune, kommuner) fattigforvaltning og betalte tiende til kirken. Denne kategori havde sin oprindelse i kirkesognenes organisation omkring år 1100. For mange områder oplyser 1300-tals-kilder antallet af disse gårde¹. Deres daværende antal var højere end senere. Det ser dog ud til at 80-90% af 1300-tallets gårde eksisterede på samme steder og med samme navne omkring 1700. Matrikler fra perioden omkring 1700 kan derfor i en vis grad anvendes retrospektivt². Et *lögbýli* var ikke en del af en landsby, som det var almindeligt i Europa, men stod oftest alene i landskabet. Mange *lögbýli* var beboet af to familier i 1703, og i visse områder (Vestur-Ísafjarðarsýsla, Rangárvallasýsla, Vestur-Skaftafellssýsla) var der en del *lögbýli* med tre, fire eller flere bønder. I så fald var et *lögbýli* i realiteten en lille landsby. En gård med to familier kaldtes *tvíbýli*, og en gård med flere end to familier kaldtes *fleirbýli*. De to brug var ofte af ulig størrelse med et stort brug og et mindre, der lignede en *hjáleiga*. Disse kaldes i det følgende „primært *lögbýli*“ og „sekundært *lögbýli*“. Ofte var der dog tale om to lige store brug på de *lögbýli*, der var *tvíbýli*.

Inden for kategorien „bønder på *lögbýli*“ fandtes to hovedtyper bønder: De som ejede deres gårde, og de som lejede deres gårde. Den første type, selvejerer, kaldtes *sjálfseignarbóndi*. Det betyder „den bonde, som ejer sin gård“. Den anden type, landboen eller fæsteren, kaldtes *leiguliði*, *leiglendingur*, *landbúi*. Der var ikke i sig selv stor forskel i social status mellem selvejerer og fæsteren, der f.eks. boede på lige store gårde. Selvejerne var dog meget få. Her kaldes en gård, der er beboet af landbo/fæster enten en landbogård eller en fæstegård. I dansk tradition er landbo et ældre begreb end fæster (fæster bliver en almindelig betegnelse omkr. 1500), og i det følgende bliver denne tradition fulgt.

Hjáleigubændur. Der fandtes flere slags bønder end dem, der boede på *lögbýli*. Det var bønder som boede på *hjáleigur*. Det kan oversættes som „sidegård“. En hjá-

¹Næsten alle *lögbýli* i Nordisland (samt en del forsvundne *lögbýli*), registrerede i jordbøger fra 1686-1698, ser ud til at være inkluderet i tal om antal gårde i sogne i *máldagar*, dokumenter fra Nordisland om kirkenes ejendom, bl. a. told af *lögbýli*, fra 1318 og 1394. Antallet af *lögbýli* i mange sogne i andre landsdele er også at finde i det 14. århundredes kirkelige *máldagar*. Se kap. 3.2. og appendiks 2.

²Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

leiga, var en del af et lögbýli som blev lejet ud af bonden på lögbýli. Både selvejerbønder og fæstere kunne dele deres gårde op på denne måde. Hjáleiga var officielt en del af lögbýli, og det var den største forskel på et lögbýli og en hjáleiga. En *hjáleigubóndi* havde ellers sædvanligvis næsten fuld anerkendelse som deltager i samfundet. Hans status lignede de fæstere og selvejerbønders, der boede på små, ca. 3-15 hdr¹. gårde. Der er tegn på at små gårde, sekundære lögbýlisbrug og hjáleigur inden for samfundets aldersbunde arbejdsdeling, havde en lignende funktion, med yngre og mindre familier end på primære lögbýlisbrug. Nogle hjáleigur lignede små, typiske lögbýli og var beboet permanent. Disse kan kaldes for lögbýlislignende hjáleigur. Andre lignede også et lille lögbýli, men havde en mere svingende bosætning og blev kun beboet, hvis der var befolkningspres.

Þurrabúðarmaður, *búðsetumaður*. Disse to kategorier dækker de familieoverhoveder, der ikke boede på et lögbýli eller en hjáleiga. En þurrabúðarmaður eller en búðsetumaður var en fisker som boede ved havet uden eller næsten uden husdyr. Med bønderne byttede han sig til mælk og kød for fisk. Disse to grupper havde lav social status.

Uden for familierne, som stort set dækkes af ovenstående kategorier, fandtes der *lausamenn*, *húsmenn*, *flakkarar*, *beiningarmenn* og nogle andre typer enkeltpersoner. Lausamenn var ofte købmænd, dvs. indenlandske købmænd eller arbejdere uden fast tjenesteforhold, mens húsmenn var selvstændige personer, ofte ugifte, der fik lov til at bo på en gård. De andre var omvandrende fattigfolk.

Hundrað, 120 *álnir* eller alner, var den vigtigste værdienhed. *Hundrað* betyder et „stort“ hundred, 120 enheder af noget. En alen var omkring 50 cm. og derfor betyder et hundred egentlig ca. 60 meter vadmæl. Vadmæl er klædestof vævet af uld. Jordens værdi blev målt i hundreder, et lögbýli af standardstørrelse kunne koste 20 hundreder.

Et hundred var lig med en ko. Derfor kunne man købe en 20 hdr. jord for 20 køer. En ko havde samme værdi som seks får. Et *kvilde* er 16.-19. århundredes dansk for den islandske værdienhed *kúgildi* eller *kvígildi*. Et *kúgildi* var en malkeko eller seks får, der producerer en bestemt mængde mælk. Den var lig med 120 *álnir* og med et *hundrað*. Ordet kvilde bruges i denne afhandling for *kvígildi*. Et lejekvilde, *leigukúgildi*, var en ko eller seks får, som jordejeren lejede ud til fæsterne. De fleste fæstere havde fra 2-7 kvildelejer, og de udgjorde en stor del af alle de husdyr, de havde.

De almindelige ord brugt her for et medlem eller medlemmer af aristokratiet er *høvding*, *herremand* eller *aristokrat*. Hovedparten af den private jord var i hænderne på to-tre slægter, som dannede en elite eller et aristokrati i det islandske samfund. Dennes medlemmer fik ofte adellige rettigheder, frihed og frelse fra den norske eller danske

¹Hdr. = Hundred. Se næste side

konge. For de lidt laverestående høvdinge, som måske ejede 2-10 gårde eller en stor selvejergård, bruges betegnelsen storbonde. Han havde sjældent frihed eller frelse.

Kirkens magt voksede fra 1200-1550, og den var organiseret i et kirkeligt hierarki af vesteuropæisk, middelalderlig type.

Kirkjustaður, plur. *kirkjustaðir*, var den gård i sognet, hvor kirken lå. Næsten alle *kirkjustaðir* havde nedskrevet et charter eller et dokument om deres ejendom, der kaldtes for *máldagi*, plur. *máldagar*. Disse er meget vigtige dokumenter i den senmiddelalderlige bebyggelses- og landbrugshistorie. Præsten boede næsten altid på en *kirkjustaður*, men langt fra alle *kirkjustaðir* havde præster boende.

En speciel katekoni kirker var *hálfkirkjur*. De var ofte på store lögbýli, og bonden der boede på det behøvede ikke betale *lýsistollur* eller *heyttollur* til sognekirken. Præsten i sognet afgav gudstjeneste hver anden søndag i hálfkirkjur. Lýsistollur og heyttollur var skatte, alle gårde i sognet måtte betale til sognekirken for belysning og foder af præstens hest.

Vedrørende hovedgårdssystemet er det vigtigt at klarlægge forskellen på gods og hovedgårds/landbogårdskomplekser; ordet gods bruges her for det som kaldes for *góss* i Islandske, alle de landbo- (fæste)gårde og hovedgårde som en person/slægt eller institution ejede. Disse var ofte stykket op i to, tre eller flere hovedgårds/landbogårdskomplekser, der kaldtes for *höfuðból og útjarðir* hvis de var i privateje, men *umboð*, hvis de var i kirkelig eje. Dette betegnede en hovedgård og de omkringliggende landbogårde, der betalte rente til godsdelens forvalter på hovedgården. En hovedgård/landbogårdskompleks forblev ofte uforandret i lang tid. Derimod var et gods et relativt kortvarigt fænomen, hvis det var i privateje. Det deltes næsten altid op ved arveskifte. Kirkens godser var derimod meget langvarige institutioner.

1.2. b Kilder

Tre kildetyper

Islands histories kilder er relativt gode på mange områder. Stort set har der været tre slags producenter af historisk kildemateriale i Island før 1800. Den første var høvdingearistokratiet, der havde sin kulturelle blomstringstid under sagaskrivningens tid i 1200- og 1300-tallet. Blandt de mest interessante kilder fra denne periode er Sturlunga saga. Der blev også produceret en del dokumenter fra og med 1100-tallet, og en stor del af de senmiddelalderlige dokumenter handler om det verdslige aristokrati, dens ejendom, retssager o.s.v.

Den anden producent, kirkens bureaukrati, har efterladt kilder, der for den største dels vedkommende er meget anderledes end sagaerne, selv om der blev skrevet sagaer om biskopper samtidig med anden sagaskrivning i 1200- og 1300-tallet. Hovedparten er dokumenter produceret efter 1300: de kirkelige bureaukraters udregninger af toldpligtige gårde i sogne, registrering af kirkelig ejendom i form af jorde og husdyr ved hver kirkeinstitution og optælling af alle kirkens rigdommer - statuer, bøger, kryds o.s.v.. Dette er først og fremmest diplommateriale.

Den tredje producent var kongemagtens bureaukrati. Den overtog kirkens tradition for regnskaber og jordebøger, og i begyndelsen af det 18. århundrede blev der opsamlet to fuldkomne registre - *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalins* og *Manntalið 1703* - som rummer nøjagtige redegørelser for det islandske bondesamfund. Alle gårdene, alle bønder, alle husdyr og meget mere er opskrevet.

Selv om den største og vigtigste del af det kildemateriale, der anvendes her, selvfølgelig er diplommateriale fra kirke, det verdslige aristokrati og kongemagten i senmiddelalderen trykt i *Diplomatarium Islandicum*s 16 tykke bind, anvendes de andre kildegrupper, sagaer fra det 13. århundrede og jordebøger fra omkring 1700 til sammenligning. Sagaerne giver et levende billede af bondesamfundet, der ikke findes på nogen måde i senere kilder. Jordebøgerne og folketællingene giver med deres omfang og nøjagtighed grundlag for vurdering af senmiddelalderens mindre nøjagtige materiale. Især det kirkelige materiale fra senmiddelalderen er dog meget grundigt og omfattende og giver godt grundlag for udregninger angående social- og økonomisk historie.

Det islandske diplomatarium

Hovedkilden for denne afhandling er *Diplomatarium Islandicum*, eller på islandsk *Íslenskt fornbréfasafn*. Den er i 16 bind. De første dokumenter er fra det 12. århundrede, de seneste fra 1570. Hvert bind er på ca 700-900 sider. Omfanget af dette materiale er forskelligt efter perioder, der bliver flere og flere dokumenter bevarede efter som tiden går. Fra før 1199 er der bevaret 86 dokumenter fra Island og til sammenligning 452 dokumenter fra Danmark, fra 1200-tallet er bevaret 209 dokumenter fra Island og 2454 i Danmark og fra de første halvtreds år i 1300-tallet er der bevaret 457 dokumenter i Island og 4507 fra Danmark¹. Fra Norge er der bevaret 3698 dokumenter 1300-1349.

Der er talrige problemer angående brug af *Diplomatarium Islandicum*. Der findes ikke meget nedskrevet om disse problemer i sammenhæng. I det følgende beskrives nogle af dem.

Hvad handler dokumenterne om?

Samlingens hovedtyper af dokumenter er kirkelige og verdslige dokumenter. Begge kategorier kan inddeles i dokumenter angående salg og forvaltning af jordejendom og dokumenter angående domme og konflikter.

Máldagar og jordregistre. En speciel og meget stor kategori i den kirkelige del af diplomaterialet er biskoppernes máldagabøger. Der eksisterer chartre eller *máldagar* for nogle af de islandske sognekirker helt fra 1100-tallet, men den første sammenhængende máldagabók, hvor alle eller næsten alle kirker i et af bispedømmerne beskrives, er Auðunnarmáldar, en máldagasamling fra Hólar bispedømme fra 1318. Andre vigtige máldagabøger i Hólar bispedømme er fra 1394 og 1461, mens den første omfattende máldagabog i Skálholt bispedømme er fra 1397 (*Vilkinsbók*). En anden vigtig máldagabog fra Skálholt bispedømme er *Stefánsmáldagar* fra 1491-1518. Disse chartre handler om kirkernes ejendom og indtægter og eksisterede for at biskopperne kunne få en oversigt over deres økonomiske grundlag. En typisk máldagi indeholder oplysninger om hvor mange jorde kirken ejede, hvor mange kvildelejer (husdyr), hvad dens rigdom i ornamenter og bøger var, og hvor mange gårde der skulle betale ljóstollur (fiskeolje for belysning af kirken) og heytollur (hø for at føde præstens hest), og ofte om hvor mange der skulle betale lamseldi (fodring af et lam), osttollur (skat betalt i ost) eller fiskitífund (hver tiende fisk). Der var også oplysninger om eventuelle *hálfkirkjur* og *bænhús* i nærheden², som præsten eller præsterne ved sognekirken skulle

¹Dahlbäck, Göran: „Källor til den tidiga medeltidens bebyggelseshistoria.“ *Kilderne til den tidlige middelalders historie*. Rapporter til den XX nordiske historikerkongres, Reykjavík 1987

²Hálfkirkja: En kirke, hvor der var gudstjeneste hver anden søndag. Bænhús: Et bønnenhus.

betjene, og hvilke indtægter man fik af dem. I disse máldagar findes derfor ikke kun vigtige oplysninger om bebyggelsehistorie og landbrugshistorie, men også om kulturhistorie og kunsthistorie. Alle disse máldagar skulle læses op for menigheden og blev derfor forfattet i Islandsk.

Tal om antal gårde, der betaler ljóstollur og heytollur, gælder kun for de såkaldte lögbýli, og da kun for lögbýli, der ikke havde hálfkirkjur (se kap. 3, 9 og appendiks 2). Folk på de gårde, der havde hálfkirkjur (der kun findes registrerede retrospektivt, men meget pålideligt, i *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*, se nedenfor) betalte disse skatter til hálfkirkjan. De gælder heller ikke for selve kirkjustaðurinn, gården hvor sognekirken lå, eller for de hjáleigur, der lå i sognet.

Tal om husdyr i máldagar er kun pålidelige angående forholdet mellem de enkelte hudsyrrarter, f.eks. mellem køer og får, men ikke angående kirkjustaðurins besætning. Tallene gælder kun for de kvilder, kirken ejede selv, men præsten eller bonden kunne godt eje en hel del husdyr ved siden af. Derimod eksisterer der i *Diplomatarium Islandicum* pålidelige tal om besætning på hovedgårde, og de indikerer, at kirkekvilderne nogle gange var enten en stor del af eller hele besætningen på de kirkelige hovedgårde.

De bevarede jordregistre er generelt fra klostre eller bispestole. Nogle af de vigtigste er Reynistaður registre 1295 og 1316, Viðey register 1313, Munkaþverá register 1318, Pykkvabær register 1340, Kirkjubær register 1343 og 1397, Helgafell register 1377/8 og igen 1397, Hólar registre 1374, 1388 og 1396, Reynistaður 1408 og Möðruvellir 1429. Fra perioden 1446-1449 eksisterer der jordregistre for alle de store nordislandske kirkelige institutioner og for et stort verdsligt jordegods i Vestfirðir. Fra 1461 eksisterer der et register for Munkaþverá. I 1520 registreredes de ca. 100 gårde, som Gottskálk biskop havde købt eller på anden måde erhvervet for Hólar bispestol. I 1523 registreredes Pykkvabær kloster, og i 1525 og igen i 1550 registreredes de store kirkelige institutioner i Nordisland. Fra 1547-1552 eksisterer årlige registre over jordrente for Viðey kloster. Der mangler næsten helt jordregistre fra Skálholt bispedømme indtil 1580, således at Skálholt godset ikke i sin helhed findes registreret i *Diplomatarium Islandicum*. I disse registre er der forskellige oplysninger, oftest navne på de gårde godset ejede, ofte deres værdi, antal kvildelejer og landskyldens værdi. Den mest sammenhængende serie er fra Hólar bispestol.

Til sammenligning og perspektivering af disse jordregistre findes der især tre kilder, der alle er udgivne, men også talrige upublicerede jordebøger fra perioden 1580-1861. De tre er: Björn Lárssons doktordisputats *The Old Icelandic Land Registers*, der nærmest er en kildeudgave af to matrikler fra henholdsvis 1686 og 1695. Den sidste gengiver den såkaldte „gamle evaluering“, dvs. den traditionelle værdi af alle gårde. Den anden er *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* fra 1702-1714, udgivet i

København 1913-1943. Den dækker desværre ikke Østisland (tilsyneladende fordi den del af manuskriptet gik tabt i branden i København 1728). Fra 1847 findes der *Jarðatal á Íslandi* af Jón Johnsen, udgivet med Jón Sigurðssons hjælp, en lille bog med et utroligt væld af oplysninger.

En meget nyttig registrering af alle jorde og husstande, der til dels kan erstatte den fraværende jordebog for Østisland 1702-1714, er folketællingen 1703, der også er den bedste socialhistoriske kilde for det gamle bondesamfund¹.

Domme og dokumenter om konflikt. For hvert år er dokumenter fra Altinget eller Öxarárþing, der blev holdt sidst i juni og først i juli registreret. Det var den institution hvor det islandske aristokrati og gejstlighed fremførte nye lovforslag og krav til kongemagten, hvor nye love blev vedtaget af Lögrétta, og hvor der blev dømt i vigtige sager. Der blev ligeledes afsagt talrige domme hjemme i hvert syssel, hvoraf mange er bevarede. Mange af disse domme behandler konflikter mellem høvdingeslægter eller mellem kirken og høvdingerne eller inden for kirken. Nogle af de vigtigste konflikter i den sidste halvdel af det 15. århundrede og den første halvdel af det 16. århundrede er dokumenterede i disse domme og dokumenter. Dette gælder f.eks. konflikten om Guðmundur Arasons jordejendom fra 1446, konflikten om biskoppernes magt over hálfkirkjur omkring 1480, hvori incestsagen fra Hvassafell indblandes, konflikten mellem kirken og høvdingerne Jón Sigmundsson og Björn Guðnason først i det 16. århundrede, konflikten mellem biskopperne Jón Arason og Ögmundur Pálsson ca. 1520-1527, og i det 10. og 11. bind er reformationskonflikten mellem kongemagten og de verdslige islandske høvdinge på den ene side og den katolske kirke på den anden dokumenteret meget omfattende.

Generelt må det siges om *Diplomatarium Islandicum*, at den indeholder materiale om næsten alt angående det senmiddelalderlige samfund, og den kan bruges på utrolig mange måder. Den har en meget stort omfang og rækkevidde, der kun i beskedent omfang er udnyttet. En af de få, der virkelig har brugt den for at rekonstruere senmiddelalderlig historie er Arnór Sigurjónsson i bøgerne *Vestfirðinga saga* og *Ásverja saga*.

Baggrund, læsemåde

Hvilken baggrundsvidenskab havde man da man skrev disse dokumenter? Den vigtigste bog i dette sammenhæng er lovbogen *Jónsbók*, vedtaget på Altinget 1281. Den ser ud til at have været generelt tilgængelig, og at have været en central referenceramme i det islandske samfund. Der findes beretninger fra det 16. århundrede, om, at alle de,

¹*Manntal á Íslandi árið 1703*. Rv. 1924-1947

der kunne læse (der var ikke så få, siger kilden) ejede en kopi af den¹. Det er en god idé at have nogen kendskab til *Jónsbók* før man begynder at læse *Diplomatarium Islandicum*, fordi den fungerer som en usagt baggrund, de fleste forfattere af brev eller domme kendte mere eller mindre.

Diplomatarium Islandicum er udstyret med et omfattende register over dokumenternes emne og indhold først i hvert bind og et register over navne og begreber sidst i hvert bind, der gør det relativt let at finde de dokumenter, man leder efter. Dette er dog ikke nok, hvis man virkelig ønsker at få fat i alle relevante oplysninger. Kun læsning af dokumenterne i deres helhed sikrer det. Dette er imidlertidigt lettere, end det lyder, fordi en stor del af dem er standardiserede formuleringer og optællinger af navne. De relevante oplysninger er ofte at finde i en eller to sætninger.

¹Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque Descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 141

1.2. c Værdienheder og værdiregning i senmiddelalderen

En vigtig forudsætning for forståelse af senmiddelalderlige dokumenter er klarhed over, hvad der lå bag de værdienheder, som kilderne bruger. Dette er ofte en indviklet sag. I det følgende gengives de vigtigste priser og værdier.

I Jónsbók, den lovbog Islændingerne fik 1281, findes lov om priser og værdi. 5. kapitel i „kaupabálkur“ siger:

... Nú er lögeyrir 6 álnar vaðmáls gilds skulu vera í eyri nýtt og ónotað, tveggja álna breitt og eigi því lengra að jaðri en hrygg, að muni alin í 20 álnum, og skal þó stika hvort er vill að hrygg eða jaðri, og svo kosti sem tekið er á Alþingi; að skemmra jaðri skal stika, ef skakt er. Melrakkabelgir 6 fyrir eyri. Haustlambagærur 6 fyrir eyri. Geldingaklippingar 6 fyrir eyri. Kattbelgir tveir af fressum fyrir eyri, af sumrungum þrír fyrir eyri. Mórennt vaðmál fimm álnar fyrir eyri. Eyrir gulls þess er stenst elding fyrir 60 aura. Eyrir brennds silfurs fyrir sex aura. Járnketill nýr og óeldur og vegi fjóra fjórðunga og liggi í átta skjólur fyrir 15 aura; það er katlamáls skjóla, er tré er sett í lög og tekur öðrum megin á þróm 12 þumlunga meðalmanni í naglsrótum. ...¹

Det vigtigste indhold i denne tekst er definitionen af den grundlæggende enhed i al handel: Der skal være 6 álnir nyt og ubrugt vadmel i hver eyrir (øre). En gammel islandsk alin var med Skúli Magnússons ord „18 Tom 8 32/77 Linier Dansk Maal“², dvs. omkring 47 cm. Dette vadmel skal være to álnir bredt og vævet lige. Ind i en øre kunne ligeledes gå seks ræveskind, seks lammeskind af efterårslam, uld af seks beder eller to katteskind af hankatte.

I den 6. kapitel siges:

Þetta er enn fjárlag svo sem lagt er dýrt á vor í því héraði. Kýr átta vetra og eigi yngri en að öðrum kálfi, heil og heilspenuð og hafi keflt um veturinn eftir Pálmessu, eigi verri en meðalkýr héraðsræk að fardögum. Þrjú naut veturgömul við kú; tvö tvævetur við kú. Kýr geldmjólk og kvíga að fyrsta kálfi tveim aurum verri en kýr. Uxi fjögurra vetra gamall við kú geldur eða graður. Geldkýr og uxi þrevetur tveir hlutar kúgildis. Uxi fimm vetra þriðjungur annars kúgildis. Uxi sex vetra tveir hlutar annars kúgildis. Uxi sjö vetra fyrir kýr tvær og svo þó að eldri sé. Arðuruxi gamall á vor, það er metfé. Sex ær við kú, tvær tvævetrar og fjórar gamlar, og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar. Ær átta algeldar þrevetrar og eldri við kú. Átta geldingar

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970, s. 214. Selv om denne tekst og andre tekster i denne kapitel, der er direkte gengivelser, kun gengives på islandsk, bliver de fleste andre islandske tekster i afhandlingen, der gengives direkte oversat til dansk. Teksterne i dette kapitel er for tekniske og specialiserede for at det kan lade sig gøre at oversætte dem, uden uproportionelt lange og indviklede forklaringer

²Skúli Magnússon: Forsøg til en Kort Beskrivelse af Island. Bibliotheca Arnarnagæana V. Kh. 1944 (1786), s. 56

við kú tvævetrir. Átta lambgimbrar og fæði lömb sín við kú. Sex geldingar þrævetrir við kú; fjögurra vetra geldingur og annar tvævetur fyrir ær tvær. Hrótur tvævetur ágildur. 12 veturgamlir sauðir við kú. Allt þetta fé gilt og í ullu. Þrævetur og eldri forystugeldingur er metfé. ... Hestur fjögurra vetra og eigi eldri en tíu vetra, heill og lastalaus, jafn kú.¹

Denne passage begynder med en definition af den grundlæggende enhed i husdyrværdiregningen. Dette er en ko, otte år gammel, der har fået mindst to kalve. Derefter optælles der, hvor mange af hver type husdyr, der er af samme værdi som denne ko: Tre vintergamle tyre, eller to to vintre gamle tyre, eller en fire vintre gammel okse, o.s.v. En syv vintre gammel okse var lig med to køer. En ardokse skulle derimod evalueres hver gang den blev solgt („metfé“). Seks moderfår, hvoraf to skulle være to vintre gamle og fire ældre, der skulle have lam, og kunne give deres lam mælk, og deres uld skulle ikke være klippet af dem, havde samme værdi som den grundlæggende ko. Otte golde moderfår som var tre vintre gamle eller ældre var af samme værdi som en ko, otte et års gamle moderfår med lam og seks tre vintre gamle beder var ligeledes af samme værdi som en ko, o.s.v. En førerbede² havde samme status som en ardokse, den skulle evalueres i hvert tilfælde. En fire vintre gammel hest skulle være af samme værdi som en ko.

I *Búalög* („bøndernes/landbrugets love“) findes der talrige regler om priser³. Eksisterende manuskripter for *Búalög* stammer fra det 15. og 16. århundrede, men lovene er formentlig ældre.

Búalög bygger på *Jónsbók*, men er mere detaljerede. F.eks. nævnes priser på husdyr i álnir (al.) vadmél. En vintergammel bede skulle koste ti al., mens en to vintre gammel kostede 20 al. En vætt smør kostede 80 al., mens en vætt mel skulle koste 40 al. Der skulle være otte *fjórðungar* i hver vætt smør⁴. En vætt uld af en gammel bede kostede 40 al. Hver vætt *taða*, hør af gødet indmark, skulle koste 6 al. En vætt *skreið*, klipfisk, skulle koste 20 al. *Búalög* opfattes som svære at anvende, og desværre eksisterer de kun i en gammel og ufuldkommen udgave. En ny udgave har været undervejs længe, men er stadigvæk ikke udkommet.

For et hdr. vadmél kunne man få 11-15 *fjórðungar* smør, eller 15-20 bøtter *skyr* (magerost der havde nogenlunde samme funktion som yoghurt i dagens Danmark). Prisen beroede på hvor stor efterspørgselen var. Betaling af arbejde i mad var som følgende: For otte al. vadmél fik man *fjórðungur* smør⁵, for to al. *fjórðungur* fisk, for otte al. *fjórðungur* mel, for en al. en bømte kvægskyr og for to al. en bømte fåreskyr (skyr

¹*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Odense 1970, s. 215-216.

²En førerbede var en speciel type får, der kunne lede andre får. Der fandtes også førermoderfår. Denne egenskab skyldes formentlig nogle specielle gener.

³*Búalög I-V.* Rv. 1915.

⁴*Búalög I.* Rv. 1915, s. 2-11.

⁵Bemærk at løn for at producere *fjórðungur* smør var lavere end salgsprisen af en *fjórðungur* smør.

lavet af resp. komælk og fåremælk). For at lave en heysleði (høslæde) skulle man have fire al¹.

I en anden udgave skulle en tønne mel koste 10 øre, dvs. 60 al. og ligeledes en tønne øl. Ifølge denne udgave skulle tolv fjórðungar smør koste 120 al. vadmel², seks vættir klipfisk og to tønner mel. Dette er den samme pris udtrykt på en anden måde.

Hvad var vætt, fjórðungur, bótte og tønne? Þorvaldur Thoroddsen skriver:

Fóðrið (skv. Búalögum) hefur þá verið 28 vættir um allan fóðurtímann, en gömul íslensk vætt, eða 8 fjórðungar, er 34,56 kg. (Björn M. Ólsen í Búnaðarriti XXIV s. 151) Kúnni hefur þá aðeins verið ætluð 967 kg. töðu eða 1935 pd. sem er hið mesta sultarfóður, varla þriðjungur þess sem nú þykir sæmilegt. Fjórðung veginn (20 merkur) átti kýrin að fá á dag (4,32 kg ...) rúm 4 pd. í mál en helmingi meira sú „er maður gefur til nytjar“. Kúnum hefur verið beitt út þegar hægt var og sveltar á milli og eðlilega geta þær ekki hafa verið nytháar.

Og videre:

Meðalfitumagn kúamjólkur [er] hér á landi 3,76% , í Danmörku 3,36%. ... Úr 100 pd. af mjólk með 2,5% feiti fékkst 2 pd. 67 kvint smjörs, til að gjöra smjörpundið þarf 37 pund af mjólk; úr 100 pd. af mjólk með 5,5% fitumagni fást aftur á móti 6 pd. og 16 kvint smjörs og til að gjöra smjörpundið þarf aðeins 16 pund mjólkur. ... Á fyrri öldum, þegar kýrnar gengu mikið úti og mjólkudu minna, hefir smjörgagn þeirra líka verið minna, eins og ráða má af því að 1473, 1544³ og 1573 er dæmt að hálf vætt smjörs [skuli koma eftir hvert kúgildi] (Ein forn íslensk vætt var fyrir 1619, þegar dönsk vog var leidd í lög, 34,56 kg. eða rúm 69 pd.; fjórðungur 4,32 kg., nú er fjórðungur 5 kg. (10 pd) og vætt 40 kg. (80 pd) [skuli koma eftir hvert kúgildi] ... ⁴

Dette betyder, at en vætt var 34,56 kg. og en fjórðungur var 4,32 kg⁵.

¹Búalög II. Rv. 1915, s. 15-21. Dette manuskript blev opskrevet af Gottskálf Jónsson, præst og godsejer i Skagafjörður omkr. 1550.

²Búalög III. Rv. 1915, s. 38

³Denne dom er i D.I. XI s. 294. Der dømmes også, at 2/3 dele af en skyrtønne skal fås af en kvildeleje (en ko eller seks får).

⁴Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit* Kh. 1919-1922 s. 252, 269-272

⁵For en nærmere behandling af islandske længde-, rumde- og tyngdeenheder, se Magnús Már Lárusson: „Íslenskar mælieiningar.“ *Skírnir* 1958, s. 208-246

2. DEN EUROPÆISKE BAGGRUND

Det islandske middelalder- og senmiddelaldersamfund var en del af Vesteuropa. Det var, ligesom Vesteuropa, et kristent samfund, hvor størstedelen af befolkningen var bønder. Alligevel var den islandske middelalderlige kultur i mange henseende væsentligt anderledes end den vesteuropiske. Et oversigt over Vesteuropas feudalisme, hovedgårdsystem og landbrug, med særlig henblik på Skandinavien og Island, danner udgangspunkt for afhandlingen.

2.1. Den demografiske udvikling

Den demografiske udvikling var i middelalderen en vigtig forudsætning for udviklingen i Europas økonomi og sociologi. Det er sjældent, at middelalderlige kilder giver grundlag for sikker og detaljeret viden på dette område, men de største udviklingslinjer er kendte.

Højmiddelalderen

Der var i højmiddelalderen stor befolkningsvækst i de relativt tætbeboede vesteuropiske kerneområder. Englands befolkning voksede fra ca. 1100-1300 fra 2 millioner til 5 millioner, Frankrigs befolkning voksede fra første halvdel af det 11. århundrede til første halvdel af det 14. århundrede fra seks til 19 millioner, og befolkningsvæksten f.eks. i Mosel-området i Tyskland var 0,47% pr. år i perioden 1000 til 1237, hvor befolkningen blev tredoblet¹.

Befolkningsudviklingen i de nordiske lande i middelalderen er ikke særlig godt belyst. *Atlas of World Population History* regner med vækst i den skandinaviske befolkning som helhed fra en million omkring år 1000 til 1.750.000 omkring 1300². Der eksisterer ringe enighed på dette område. F.eks. regner *Atlas of World Population History* med, at befolkningen i Norge omkring 1300 var ca. 400.000, og Ole Jørgen Benedictow har lignende tal i en ny undersøgelse af pesten. Hans tal er dog noget lavere, omkring 350.000. Derimod regner Kåre Lunden³ med en befolkning mellem 450.000 og 550.000, og han argumenterer for, at den kan have været endnu højere. F.eks. nævner han, at mange ødegårde fra norsk højmiddelalder stadigvæk lå øde i 1723. Da var der i Norge 580.000 indbyggere. Lunden nævner tallet 650.000 for Norge med den følgende argumentation: „Skulle Norge i år 1300 ha lege like høgt i forhold til 1750 som England, måtte vi hatt ca. 650.000 mennesker her då.“

For Islands vedkommende er landets befolkning i højmiddelalderen nyligt diskuteret af to forskere, Jón Viðar Sigurðsson og Helgi Þorláksson. Jón Viðar Sigurðsson har gennemgået al historiografi på området. De ældre forskere, som Jón Steffensen, Björn M. Ólsen og Sigurður Þórarinnsson regnede med at befolkningen var 60.000-80.000. Mange af dem nævner tallet 70.000. Andre, lidt yngre forskere som Gunnar

¹Rösener, Werner: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 13. München 1992 s. 17. Nogle angiver højere tal for Englands befolkning i 1300, fra 6-6,5 millioner. Se Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 106

²*Atlas of World Population History*. Harmondsworth 1978, s. 50-51

³Lunden, Kåre: „Gardar, bruk og menneske i høgmellomalderen.“ *Historisk Tidskrift* (norsk) 2/1979

Karlsson, Björn Teitsson og Magnús Stefánsson, men også andre, langt ældre, som P.A. Munch og Konrad Maurer i det 19. århundrede, regnede med 40.000-60.000 indbyggere. Jón Viðar når til det resultat at befolkningen i det 12.-13. århundrede var 32.500-44.000¹.

Befolkningsudviklingen i den islandske højmiddelalder er diskuteret af Jón Steffensen, der regner med et højdepunkt omkring 1100 på ca. 80.000, men derefter en langsom nedgang til 1400, da pesten forvolder voldsom nedgang i befolkningen². Helgi Þorláksson har en anden opfattelse af befolkningsudviklingen. Han regner med voksende befolkning i 1200- og 1300-tallet, og at befolkningen er ca. 60.000 i 1300-tallet³.

Befolkningsfald i senmiddelalderen

Befolkningstallet i det 14.-15. århundreders England faldt tilsyneladende fra 5-6,5 millioner omkring 1300 til 2,0-2,5 millioner omkring 1450. Befolkningen skal være vokset igen til ca. 5-5,5 millioner omkring 1700, dvs. den havde endnu ikke nået sit højmiddelalderlige niveau. I Norge faldt befolkningen til 125.000 i perioden 1450-1500⁴. I Island regner man generelt med, at befolkningstallet faldt en tredjedel eller halveredes. Þorkell Jóhannesson nævner tallet 40.000 for antallet af døde i pestepidemien, og at ca. 40.000-50.000 overlevede⁵. Þorkell er dog overbevist om, at den danske styre i Island var langt skadeligere end pesten. Befolkningsvæksten efter pesten er blevet betragtet ud fra de malthusianske teorier. Landet skal være hurtigt opfyldt igen til den malthusianske grænse for bæredygtighed, både efter pesten 1402-1404 og 1495.

For Island findes der meget få vurderinger af befolkningstallet i det 16. århundrede fra forskernes side, dvs. for perioden efter den anden pest. Det ser ud til at man regner med at befolkningen omkring 1490 havde nået niveauet fra før 1402, men faldt igen med mellem 1/3-1/2 under den anden pest. Bl.a. Helgi Þorláksson tvivler dog på denne opfattelse⁶.

¹Jón Viðar Sigurðsson: *Frá goðorðum til ríkja. Þróun goðavalds á 12.-13. öld.* Rv. 1989, s. 129

²Jón Steffensen: *Mening og meinsemdir.* Rv. 1975

³Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld.* Rv. 1991, s. 267

⁴Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies.* Oslo 1992, s. 104

⁵Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir II.* Rv. 1965, s. 80

⁶Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld.* Rv. 1991, s. 112. Se også Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Þingeyjarsýsla 1300-1600.* Rv. 1978, s. 47ff

Befolkningsfald i enkelte pestepidemier

Undersøgelser i England af den første pestepidemi, den sorte død i 1347-1350, viser et befolkningsfald på 40-60% i enkelte områder. I England som helhed regner Christopher Dyer med at befolkningen blev halveret¹ i denne enkelte epidemi. I et område i nærheden af Birmingham var befolkningsfaldet i den på 43%². I andre undersøgelser af den første pestepidemi er der målt 50-56% befolkningsfald blandt bønder på engelske godser, f.eks. 50% på Winchester-godserne, 54% på 22 godser tilhørende Glastonbury-klosteret og 56% på tre godser tilhørende Crowland-klosteret i Cambridgeshire³.

Ole Jørgen Benedictow regner med, at af Norges 350.000 indbyggere fik 140.000 eller 40% pesten, hvoraf 112.000 døde, dvs. 80%⁴. Han regner med, at 65.500 fik pesten ved det andet pestudbrud i 1361 og at 52.500 døde. Der skal have været en befolkning på 262.000 i 1361. Tal fra pestepidemier i Skandinavien i det 16.-17. århundrede viser dødelighed i enkelte områder på 55-75%⁵.

Befolkningsfaldet i England og Norge var i perioden fra ca. 1350-1450 2/3. Efter den første epidemi rasede der ca. hvert tiende år pestepidemier, der havde en kumulativ virkning i dette historisk enestående store befolkningsfald.

Resultatet af undersøgelsen af de islandske senmiddelalderlige dokumenter, der er fremlagt i kap. 3 peger på et meget stort befolkningsfald i Island under den sorte død 1402-1404, betydeligt større end i England 1348-1350.

Sammenfatning

Det er klart, at det nordvesteuropæiske befolkningstal voksede betydeligt mellem 1000 og 1300. Ellers er den demografiske udvikling i middelalderen på mange måder svær at belyse, måske især på grund af manglende kilder. Det er klart, at der skete et enormt fald i befolkningstal under den sorte død. Omkring halvdelen af den engelske befolkning formodes at være dræbt, og som følge af de følgende pestepidemier blev befolkningen endnu mindre. I det store og hele ser det ud til, at der var tale om lignende følger i Norge og Island.

¹Dyer, Christopher: *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social change in England ca. 1200-1520*. Cambridge 1989, s. 147

²Razi, Zvi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*. Cambridge 1980

³Lunden, Kåre: *Evrópa við tímamót*. Saga mannkyns 6. bindi. 1300-1500. Rv. 1985, s. 21

⁴Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 142, 148, 151

⁵Benedictow, Ole Jørgen. Løkkebo, Unni. Moseng, Ole Georg: „Denmark would never be safe.“ The Role of Trade in the Dissemination of Plague in Northern Europe. 1550-1713. Paper presented to the 11th International Economic History Congress. Milan 1994

2.2. Det europæiske landbrug

Det europæiske landbrug kendetegnes i verdenssammenhæng ved at være mindre intensiv end de mest intensive typer landbrug, men mere intensiv end de mest ekstensive typer. Det havde også andre forudsætninger end de fleste andre typer landbrug, idet det foregik eller foregår i et koldere klima end de andre. Denne kendsgerning er blevet brugt til at forklare, hvorfor Europa tidligt ser ud til at have haft en større produktion pr. indbygger end Kina eller Indien¹.

Europæisk landbrug i internationalt sammenhæng. I international sammenhæng er der som før nævnt især to typer landbrug, der afviger fra det vesteuropæiske model². Den ene er langt mere ekstensiv, den anden langt mere intensiv. Den første er det ekstensive svedjebrug, som var udbredt i Østeuropa og Nordamerika før i tiden, i Afrika og Sydøstasien helt til vore dage, hvor der ikke er en afgrænsning mellem kultiveret og ukultiveret land. Denne type landbrug er afhængig af store skovområder. Det udnyttede en meget produktiv form for gødning, aske, der blev skaffet ved at brænde skov. Ageren man fik på den måde, blev udnyttet et eller to år, hvorefter man vandrede til det næste område. Der var ikke en fast bebyggelse, man flyttede til uberørt skov. Denne form for landbrug var særdeles produktiv, der behøvedes lille arbejde pr. produktionsenhed. Der var derfor stor modstand fra disse bønders side, da europæiske og andre udviklingsekspertter prøvede at introducere ploven og andre „civiliserede“ landbrugsmetoder i 1800- og 1900-tallet.

Man har ofte antaget, at den store ledighed i ekstensive landbrugssystemer, dvs. den lange tid af året, hvor man ikke laver noget som helst produktivt arbejde, har været årsagen til den lave population, men ifølge Boserup er dette omvendt. Den korte arbejdstid er mulig på grund af den høje produktivitet, der igen skyldtes, at der er relativt få indbyggere pr. arealenhed.

Den anden hovedtype landbrug, som er ukendt i Europa, er det intensive irrigationslandbrug. Det forekom i højt civiliserede landbrugsområder i Kina, Indien, Mellemøsten, Mexico og Peru. De investeringer, der behøvedes for at vedligeholde denne type landbrugs produktionsevne, blev foretaget og organiseret af staten, men kunne ikke udføres af de enkelte bondefamilier, som tilfældet var i Europa. Da kolonimagterne overtog magten var de ofte svagere end den gamle stat, investeringene forsømtes, og resultatet var fattigdom og nød i de gamle civiliserede områder. I

¹Jones, E.J.: *The European Miracle. Environments, economics and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Second edition. Cambridge 1987

²Boserup, Ester: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Chicago 1965.

modsætning til svedjebruget var produktiviteten (pr. arbejdstime, ikke areal) i denne intensive type landbrug lav. Derimod var arbejdstiden længere, indsatsen større, og samfundets population og totale rigdom langt større end i de primitive svedjebrugssamfund.

Disse samfund var på den anden ende af førindustrielle landbrugstypers rangordning, hvad angår produktivitet, med langt lavere produktivitet pr. arbejdstime end svedjebruget. Ind imellem findes der mange typer landbrug, f.eks. de forskellige agerbrugssystemer, som det europæiske middelalderlandbrug brugte.

2.2. a Den europæiske landbrugsteknologi

Landbrugssystemer

Korndyrkning. Der var seks hovedstrategier i Europas korndyrkning i middelalderen og senere, anvendt i forskellige perioder og forskellige steder. De gengives her i en rækkefølge nogenlunde efter den intensitet, de udnyttede jorden med.

1. „Temporary cultivation (convertible husbandry eller Feldgraswirtschaft)“, hvor jorden blev brugt til korndyrkning nogle få år og derefter fik lov til at ligge brak i en længere periode.

2. „Infield-outfield system“, (indmark-udmark system) var et lignende system, hvor der var kortvarig dyrkning af den største del af jorden med en lang braklægningsperiode som i temporary cultivation-systemet, men der var også en lille ager, der var i konstant brug med megen gødning for at holde fertiliteten oppe. Dette var det vigtigste system i Vestnorge, og en variant af det blev brugt i Island.

3. „Two course rotation“ (tovangsbrug) var en metode hvor jorden blev dyrket hvert andet år, og braklagt ind imellem. Den blev brugt i Middelhavsområdet og Syd-Frankrig.

4. „Three year system“, en variant af two course rotation, hvor landet blev dyrket et år og lagt brak to. Den var tilsyneladende hovedmetoden i det frankiske rige omkring 800.

5. „Three course rotation“, (trevangsbrug) hvor vinterkorn (rug eller hvede) blev sået det første år, forårskorn (byg eller havre) det næste, og det tredje år lå jorden brak. Dette var et meget udbredt system over hele Vest- og Centraleuropa.

Generelt blev tovangsbrug brugt i den sydlige og nordlige del af Europa, mens et område med trevangsbrug lå ind imellem. I trevangsbruget gjorde den forhøjede produktivitet, at det blev muligt at bruge heste som trækdyr for ploven.

6. „Regulated three course rotation“, det regulerede trevangsbrug var en variant af trevangsbruget, hvor en åben, udelt ager ved en landsby blev opdyrket i bøndernes samarbejde. Alle måtte høste på samme tidspunkt for at kunne sætte husdyrene på græsning på ageren efter høsten. Denne samarbejdsform, byfællesskabet, opstod først i det 12. og 13. århundrede, men blev nogle steder taget i brug så sent som i det 18. århundrede. Årsagen til denne udvikling var den voksende befolkning, der gjorde bedre organisering i udnyttelse af jord nødvendig. Den hollandske landbrugshistoriker Slicher Van Bath er af den opfattelse, at idéen om bøndernes ældgamle sammenhold i byfællesskabet er uden grundlag, byfællesskabet blev først skabt relativt sent i middelalderen. „Man does not curtail his own freedom till he is constrained to it by necessity“, siger han¹.

Husdyravl. Korndyrkning og husdyravl fandt sted i en indbyrdes afhængighed, bl.a. fordi gødningen fra husdyrene var nødvendig for korndyrkningen. For hver af de seks typer korndyrkningsstrategier eksisterede en bestemt type husdyravl. Det ser ud til at de mest ekstensive strategier byggede mest på husdyravl, især i Nordvesteuropa. Indmark-udmark systemet byggede på et stort antal husdyr, der græssede i udmarken, både kvæg, får og geder, og med gødningen fra disse dyr kunne man opdyrke en ager intensivt, dvs. hvert år. Med tidlige typer af to- og trevangsbrug fulgte en lidt anden type husdyravl, hvor små husdyr som svin og får, der kunne finde føde i udmark eller skove, var rådende, og malkekøer var langt færre end i indmark-udmark systemet. Tal om husdyr fra Suffolk, Norfolk og Essex i England i år 1086, hvor korndyrkning var meget vigtig, viser f.eks., at der var 130.000 får, 11.000 geder, 30.000 svin, 9.000 kvæg, mest stude og tyre, og 2.700 heste og meget få malkekøer². I det højt udviklede regulerede trevangsbrug blev kvægavlen igen indført, samtidig med at heste blev vigtige som trækdyr. Disse store husdyr blev græsset på de braklagte agre med det formål at give agrene gødning. Ellers kendetegnedes det regulerede trevangsbrug i højmiddelalderen af, at husdyravlen var blevet helt underordnet kornproduktionen. Generelt kan udviklingen fra indmark-udmark systemet til det regulerede trevangsbrug betragtes som en udvikling, hvor korndyrkning blev vigtigere og vigtigere, mens husdyravl blev stadigt mindre vigtig.

¹Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963 s. 58-62

²Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963

Forskelle i perioder

Den grundlæggende logik i landbrugsudviklingen i middelalderen var, at landbruget blev mere intensiv ved befolkningsvækst og mere ekstensiv, hvis befolkningen faldt.

I romertiden domineredes Sydeuropa og Frankrige af små landsbyer med små firkantede agre, hvor der blev drevet tovangsbrug med ard med okse som trækdyr. I Tyskland f.eks. var kvægavl det grundlæggende element i landbruget i denne periode, mens korndyrkning ikke var af afgørende betydning¹. I 500-tallet introduceredes de lange, smalle agre med god dræning i Vesteuropa. Med den tunge hjulplov (fixed-mouldboard plough) der nu blev taget i brug, kunne fugtige områder som floddale, der før var svære at opdyrke, lettere opdyrkes. Den frie type trevangsbrug blev taget i brug i 700-tallet, med muligheder for at bruge heste som trækdyr, og endelig fik man det regulerede trevangsbrug, hvor man brugte braklagt ager for græsning af husdyr. I samme periode begyndte storstilet nyrydning af landbrugsjord i Østeuropa og andre steder. Kornavlens betydning voksede i Tyskland. Hele perioden fra 600-1350 kendetegnedes ved voksende befolkning.

I senmiddelalderen faldt befolkningstallet. Da voksede fåreavlen igen på bekostning af kornavl. Prisen på korn faldt, mens efterspørgselen efter uld var voksende. Når befolkningstallet er lavt og befolkningspresset lille i forhold til den foregående periode, er interessen for innovationer, nye produktionsmetoder og øget produktivitet i førindustrielt landbrug ringe, og dette var tilfældet i Europas senmiddelalder, ligesom i Island i hele perioden 1400-1800.

Forskelle mellem lande

En nærmere beskrivelse af de enkelte landbrugsområder og deres udvikling afdækker en forskel mellem de tætbeboede kerneområder i Tyskland, Frankrig, Flandern og England, og de folkefattigere lande i Skandinavien og Baltikum.

I kerneområderne var det udviklingen som oven for beskrevet fra det frie trevangsbrug med små husdyr som får og svin til det regulerede trevangsbrug med byfællesskab og store husdyr, kvæg og heste, der dominerede fra det 12. og 13. århundrede. Denne type landbrug ekspanderede, især østpå til Polen, Baltikum og Tjekkiet, der havde voksende befolkning.

I de tyndere befolkede dele af Vesteuropa, Skandinavien og dele af Tyskland dominerede et ekstensivt agerbrug af den type kaldt „temporary cultivation“ oven for

¹Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe*. Oxford 1994, s. 18-23

omkring Kristi fødsel. Dette forandrede omkring 200-300 e.Kr.¹ da et indmark-udmark system blev introduceret med bedre jordudnyttelse. Denne bedre udnyttelse byggede på et nyt samspil mellem husdyr og ager. Husdyrgødningen blev brugt for at gøde et lille stykke ager, der var i konstant brug. Dette system var rådende helt indtil ca. 1000, og blev fortsat anvendt i Norge efter den tid. Efter ca. 1000 blev derimod forskellige to- og trevangsbrugssystemer introduceret i Danmark, samtidig med at landsbyen blev stationær. Før blev den flyttet rundt for at udnytte den gødning, der efterhånden opsamledes på bopladsen. Den tidligere boplads var udmærket agerjord².

Det landbrug, der organiseredes i Island efter 870, var tilsyneladende fra starten et indmark-udmark system med en blanding af husdyravl, især kvægavl, og korndyrkning. Der fandtes dog en vigtig modifikation af dette system i den nordlige del af landet, hvor korndyrkning ikke var mulig på grund af vejrforholdene. Der indtog hørmarken kornagerens plads som gødet indmark, og mælk blev det vigtigste produkt. Efterhånden blev dette system dominerende i hele landet. De islandske køers store produktivitet må være forårsaget af græsproduktionens fremtrædende stilling inden for landbrugssystemet. Fiskeri og indsamling af vilde urter og andre fødevarer var også vigtig.

En omfattende omstilling fandt sted i det islandske landbrug efter pesten 1402-1404 i retning af øget fåreavl på bekostning af fiskeri, kvægavl og korndyrkning. Billigt korn var at få i handelen med englænderne, fra omkring 1400. Denne tendens styrkedes efter pestepidemien 1494 og koppepidemien 1707-1709. Alligevel kan det islandske landbrugssystem betegnes som et system af agrar oprindelse, hvor mælk havde erstattet korn som det centrale produkt.

¹Hedeager, Lotte og Kristian Kristiansen: „Oldtid o. 4000 f. Kr.-1000 e.Kr.“ *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Kh. 1988, s. 155

²Porsmose, Erling: „Middelalder o. 1000-1536.“ *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Kh. 1988, s. 288-89

2.2. b Social struktur, husdyrbesætning pr. gård, konsumption

Landbrugets sociologi i trevangsbrugets kerneområder

I de områder, hvor trevangsbrug er den rådende strategi i korndyrkningen, findes der også områder med husdyravl. Den sociale stratifikation i landbruget var anderledes i de kornproducerende områder end i områder med husdyravl. I de førnævnte var der tre sociale lag, der hver havde deres bebyggelsesmæssige særegenheder. Det øverste lag bestod af familier, hvis antal ikke forandres meget fra tid til tid. Det boede på gårde, der var store nok til at forsørge en familie. Mellemlaget bestod af bønder på små brug, der ikke havde særligt stort overskud eller slet intet. Det nederste lag bestod af landbrugsarbejdere eller gårdsæder, også kaldt husmænd, der rådede over lidt eller ingen jord og måtte arbejde på andre brug. I en voksende førindustriel landbrugsbefolkning voksede kun de to nederste grupper, de små bønder og landbrugsarbejderne. Den øverste gruppe voksede ikke. Hvis der var befolkningsnedgang, blev husmænd og småbrugere forholdsvis færre, men antallet af velhavende familier forandredes ikke.

I områder med husdyravl var stratifikationen anderledes. Det øverste lag lignede det øverste lag i agerbrugsområderne, et bestemt antal velbjærgende bønder, og deres antal forandres ikke meget i historisk tid. Derimod fandtes der ingen små bønder eller husmænd, kun uselvstændige landbrugskarle. I disse områder var der ringe efterspørgsel efter arbejdskraft, der gjorde, at de eksporterede arbejdskraft. F.eks. var det i dele af Flandern med husdyravl tradition for, at bondesønner gik til søs.

Hvor et område forandredes fra et agerbrugsområde til et husdyrområde forvoldte det ofte tab af den gamle sociale struktur, fordi landet blev opkøbt af fremmede. Hvis de oprindelige bønder fortsat ejede landet, men begyndte husdyravl i stedet for kornavl, forandredes den sociale struktur ikke. Der opstod derfor områder med små husdyravlere, f. eks. Thierarche i Nord-Frankrig og Herve-området i Belgien i det 17. og 18. århundrede. En agrar socialstruktur var fortsat på plads med sine tre sociale lag i disse husdyravlsområder¹.

England 1200-1520

For at illustrere livsvilkår hos de tre sociale lag i et af middelalderens kerneområder, beskrives her situationen for tre bønder på godset Bishop's Cleeve i

¹Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963, s. 128-131, 310ff

Gloucestershire i England i 1299¹. Der er én velhavende, én med middel indkomst og én fattig.

Den velhavende havde et *yardland*, ca. 30 *acres* (12 ha.) Han såede halvdelen af sit land med byg, en tredjedel med hvede og resten med bønner og havre. Familien spiste halvdelen af kornet, men resten blev solgt. Bonden ejede to køer, 30 får og et svin. Ulden fra fårene blev solgt. Halvdelen af den ost der produceredes blev solgt. Svinekødet blev derimod spist. Hele indkomsten fra bruget var mellem 3 pund 6 shillings og 3 pund 19 shillings, beroende på den dyrkningsmetode, der anvendtes på gården. Af det blev 28 shillings betalt i rente og andre afgifter, og bonden havde mellem 1 pund 2 shillings og 2 pund 11 shillings til rådighed til at købe tøj og andre varer for på markedet, hvilket ikke var et lavt beløb. Til familiens rådighed stod også grøntsager fra køkkenhaven og æg og kyllinger fra hønsene. Bondens kone har måske brygget øl eller bearbejdet ulden.

Bonden med middel indkomst var den såkaldte *half-yardlander*, der havde en hyppigt forekommende større gård, omkring 15 *acres* (6 ha.) Hans indkomst fra korndyrkning var således halvdelen af den velhavende bondes, men han ejede forholdsvis færre husdyr. Hans muligheder for handel var derfor langt mindre. Grøntsagerne fra haven og kvindens arbejde har været meget vigtig for denne husstand.

Den fattige kaldes *smallholder*. Han havde højst en ko og tre *acres* (1,2 ha) jord. Denne bonde måtte tage lønarbejde for at overleve og havde ingenting at sælge fra sit brug.

De fleste engelske bønder var af de to sidste typer. Der var få velhavende bønder. Mange bønder eller *tenants*, der lejede relativt store gårde, lejede dele af sin jord til s.k. *subtenants*, dvs. hjåleigubønder i vores terminologi. Nogle bønder købte jord og blev rige, mens de fleste blev fattigere. I perioden fra 1248 til 1311 formindskedes den gennemsnitlige gårds størrelse i Taunton fra 3,3 *acres* til 2,5 *acres*. Der var omfattende kolonisering af land over hele England i 12.-14. århundrede, men alligevel var der stor mangel på landbrugsjord. I 1299 var 42% af alle gårde mindre end *half-yardland*. I East Anglia var andelen 80%. Der var 5 millioner beboere på Englands brug, i en million husstande. Af disse million husstande var 600.000 *smallholder*-husstande, dvs. på brug der ikke eller næsten ikke kunne ernære familien.

Der var stor forskel på dyrkningsmetoder. F.eks. brugte bønderne i East Anglia metoder, der gjorde det muligt at leve af mindre landareal end i Vestengland. Ellers var produktiviteten lav, og det største problem var mangel på gødning. Der var ensidig satset på korndyrkning og græsningsjord var en mangelvare, der gjorde at man ikke kunne holde mange husdyr. De fleste bønder ejede højst en ko og et svin. Får var

¹Dyer, Christopher: *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social change in England ca. 1200-1520*. Cambridge 1989, s. 109-187

sædvanligvis i de velhavende bønders eje, f. eks. ejede tre af 21 bønder i West Hatch 1221 alle 227 får i byen. Nogle områder havde større husdyravl end andre. Dette gjaldt bjergegne, moseområder og *moors*. Der var i det 13. århundrede en langsom tendens til voksende korndyrkning og faldende husdyravl.

I landbruget blev der brugt lønarbejdere i hovedgårdsdriften. Oprindeligt fandt den sted ved hjælp af hoveri, men senere gik man over til at bruge fast ansatte karle og piger i driften. På bestemte årstider, i for- og efteråret, blev der selvfølgelig større brug for arbejdskraft i landbruget. Mange fik derved midlertidig beskæftigelse, bl.a. de mange små bønder og cottagers. De velhavende bønder havde også brug for arbejdskraft.

Der var en hel del industri i England i senmiddelalderen. Mange landsbyer havde smede og snedkere. Bearbejdning af uld, ølbryggeri og forædling af madvarer var meget udbredt. I skove og bjergområder var der omfangsrig og mangesidig industri. Som helhed var den engelske industri dog underudviklet og lønningerne lave. Den kunne ikke løse det svære problem, der var opstået på grund af befolkningsvæksten fra 1000-1300.

Bøndernes situation var på mange måder svær. De måtte betale rente af deres gårde. Renten var forholdsvis højere for de bønder, der havde småbrug. Fra 1180 begyndte man at afklare bøndernes uklare juridiske stilling. De blev dømt ufrie, hvis de havde 2-4 dagers hoveripligt om ugen, eller hvis de skulle betale bøde ved giftermål. Således blev halvdelen af Englands bønder dømt ufrie i det 13. århundrede. Dette var en reaktion, der var temmeligt enestående for England.

Efter den sorte død. Under den sorte død i 1348-1350 halveredes befolkningstallet. Situationen i landbruget forandredes. Gårdenes størrelse og antallet af velhavende bønder voksede. I mange landsbyer blev majoriteten af bønderne velhavende, dvs. dyrkede *yardland* eller mere. I andre var udviklingen ikke helt så heldig. De fleste bønder blev dog husdyrejere, og i de centrale kornområder voksede husdyravlen. Industrien blomstrede også i det 15. århundrede.

Jordrenten faldt 20% umiddelbart efter den sorte død. Jordejernes magt mindskede drastisk. De livegne gik simpelthen bort fra godsene for at søge fri stilling andre steder i landet. Der var dog ingen automatisk forbedring, bønderne måtte kæmpe for at udnytte deres gode position:

... The struggle over rent was a battle of political wills. The lords maintained a high level of rent in the late fourteenth century; this was one of the factors behind the revolt of 1381. They did not give in to the combination of market forces and obstreperous peasants until after 1400, and rents did not reach their lowest levels until the middle of the fifteenth century¹.

¹Dyer, Christopher: *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social change in England ca. 1200-1520*. Cambridge 1989, s. 147

Den største forandring for en enkelt samfundsgruppe skete måske for småbrugerne, der på grund af meget forhøjede lønninger fik deres situation meget forbedret. Denne forbedrede situation reflekteredes i fødens sammensætning. Før den sorte død udgjorde brød den overvejende del af kalorieforbruget, der var 11.000 kalorier pr. familie pr. dag. Brød udgjorde 9.000 kalorier af det daglige forbrug. Efter den sorte død formindskedes denne andel til under halvdelen, mens både øl og kød fik voksende betydning. Disse fødevarer udgjorde hver for sig 20% af forbruget, totalt 40%, tidligt i det 15. århundrede. De kødprodukter, bønder forbrugte, var mest bacon og pølser.

Den sociale struktur i skandinavisk landbrug

Hvordan var den sociale stratifikation i områder med indmark-udmark system? Den var anderledes end i områderne beskrevet oven for, der brugte trevangsbrug.

I Sverige manglede der f.eks. i det 16. århundrede næsten totalt den småbruger- eller husmandsklasse, der var så fremtrædende i England. Næsten alle bønder boede på gårde der forsynede deres familier med hele ernæringen og ofte producerede overskud til salg. Antallet af småbrugere og husmænd voksede først omkring 1750-1815¹. I 1566 var kun 6% af alle svenske gårde småbrug, men 50% 200-300 år senere. I Kronborg len var der 142 husmænd i 1686, 923 i 1766 og 1828 i 1805. Efter 1750 eksploderede antallet af småbrugere og efter 1790 ligeledes antallet af husmænd.

Der er meget få socialhistoriske oplysninger at hente fra Sveriges middelalder. I højmiddelalderen ser det dog ud til at have eksisteret en gruppe husmænd i Sverige („boðseta“)².

Den sociale situation i Sveriges senmiddelalder med en homogen gruppe relativt velhavende bønder, genspejledes i det gennemsnitlige antal husdyr på hver gård. Antallet af køer var forskelligt, fra 3-4 i gennemsnit pr. gård i centrale korndistrikter som Mälardalen til 6 i Västergötlands skovområder. Antallet af får var generelt omkring 6-7 pr. gård, og antallet af svin omkring fire. De svenske bønder har været velforsynede med kød- og mælkeprodukter³.

I Danmark var situationen med to- og trevangsbrug lidt anderledes. Antallet af husdyr pr. gård var i højmiddelalderen lavere⁴, fordi korndyrkningen var mere fremtrædende. I Ludshøj på Nordsjælland var besætningen i 1301 således 2 heste, 2 okser, 2

¹Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963, s. 234

²Lindquist, Thomas: *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala 1979, s. 39-61

³Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991, s. 185

⁴Porsmose, Erling: „Middelalderen. O. 1000-1536.“ *Det danske landbrugs historie 4000 f. kr. - 1536*, s. 292

køer og 10 får. En almindelig gård i Danmark producerede på den tid 50-80 tønner korn, hvoraf 20 tønner gik til såsæd¹.

Den sociale stratifikation inden for det danske landbosamfund og strukturændringen inden for det fra højmiddelalder til senmiddelalder fremgår af forholdene på Roskildebispens gods. I 1370 fandtes der 2089 landbrugsenheder på godset, hvoraf der var 44 hovedgårde, 431 gårdsædestavne (gårdsæderne var hoveriydende husmænd), 75 brydegårde, 196 landbogårde og 1343 fæstegårde. De to sidste var mere selvstændige end gårdsæderne. I 1500-tallet fandtes der i alt 1501 enheder i godset, 19 hovedgårde, 46 gårdsædegårde og 1436 fæstegårde². Disse tal viser nedgang i de hoveriydende husmandsbrug, der ser ud til at være forårsaget af en mindre befolkning efter pesten. Meget muligt ville tal fra umiddelbart før 1348 have vist en endnu større gårdsædegruppe end 1370. Ved pestens hærgen blev den danske situation mere lig den svenske, med færre gårdsæder og forholdvis flere selvstændige landboer.

I Norge ser det ud til at en bonde ofte ejede 6-12 køer, og at ageren kun var en lille del af gårdens totale jordområde³. Det ser ud til, at der har eksisteret en gruppe husmænd som i Danmark, i hvert fald i Østnorges landbrugsområde⁴. Den norske bebyggelsesstruktur var anderledes end Danmarks med kun få landsbyer, der især fandtes i det vestnorske fjordlandskab, men ellers bestod bebyggelsen af enlige gårde.

Den sociale og geografiske struktur i Island lignede den norske. Den største del af befolkningen boede på spredte landbogårde, selv om der var landsbyer i nogle områder, især i Sydisland, men også i Vestfirðir. Den eneste samfundsgruppe, der ikke levede af eget landbrug, var fiskerne. Konsekvensen af pesten blev derfor stort set den samme som i Norge; det kom til omfattende nedlæggelse af gårde.

¹Porsmose, Erling: „Middelalderen. O. 1000-1536.“ *Det danske landbrugs historie 4000 f. kr. - 1536*, s. 291

²Porsmose, Erling: „Middelalderen. O. 1000-1536.“ *Det danske landbrugs historie 4000 f. kr. - 1536*, s. 341

³Helle, Knut: *Norge blir en stat 1130-1319. Handbog i Norges Historie*. Bind I. Bergen, Oslo, Tromsø 1974

⁴Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 59-60

2.3. Godssystemer og feudalisme

Der eksisterer mange historiografiske problemer angående feudalismens udvikling og sammenhængen mellem godsdrift og feudalismen. Det kan stadigvæk forventes, at vigtige opdagelser bliver gjort angående disse problemer, som for nyligt da begrebet „den feudale revolution“ og undersøgelser omkring det er dukket op og har givet nye indsigter angående disse problemer. Det følgende er en sammenfatning af nogle af de grundlæggende standpunkter omkring godssystemer og feudalisme og indledende overvejelser om, hvordan den islandske middelalderkultur kan sættes i relation til dem.

Det middelalderlige godssystem oprindelse er traditionelt forklaret på to måder: At der skete en sammensmeltning af dele af det romerske latifundiasystem med germanske sociale og politiske former, og/eller at der skete et sammenbrud i den vest-europæiske pengeøkonomi og handel efter muslimernes erobring af Middelhavet¹, der førte til oprettelse af selvforsynende hovedgårde. Disse forklarings relevans for den islandske udvikling diskuteres, samtidig med de teorier, der eksisterer om „den skandinaviske feudalisme“ og hovedgårdsdrift, f.eks. Perry Andersons teorier.

2.3. a De europæiske godssystemer og hovedgårdsdrift

Vesteuropa

I Romerriget var der fra det 1. og specielt fra det 2. århundrede tegn på at latifundiasystemet var ved at gå i opløsning. I stedet for slavedriften blev latifundiernes land udlejet til bønder, coloni, der var personligt bundet til jordejeren. De personlige bånd skal have været af germansk oprindelse, mens ejendomsretten til jord var fremmed for germanerne. Den var ifølge denne opfattelse en romersk idé. Dette må betragtes som tvivlsomt, f.eks. på grundlag af islandske middelalderlige kilder, der viser at jord blev solgt og købt, og var underlagt love om ejendom². Dér forekommer privatejendom på jord som en selvfølgelighed, og idéen var på ingen måde fremmed.

¹Se herom Slicher Van Bath, B.H.: *The Agrarian History of Western Europe 500-1850*. London 1963, Pirenne, Henri: *Economic and Social History of Medieval Europe*. London 1936 og Rösener, Werner: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädia Deutscher Geschichte Band 13. München 1992. s. 11

²Magnús Már Lárusson: Jordejendom. Island. *KLNM VII*, kol. 671-677

I Nordgallien og i det vestlige Rheinland forsvandt de romerske jordejere og i stedet for kom frankiske herskere. Med frankenes magtovertagelse fulgte mange frie, frankiske bønder, der styrkede det frie bondeelement i samfundet, eller alloderne.

Om bondestandens oprindelse siger Slicher Van Bath:

The villeins had emerged from slavery in the late Roman period, but after that there were also freemen who bound themselves to villeinage in order to obtain farms and to enjoy the protection of a lord. Even in Charlemagne's times the farms were still divided into mansi serviles and mansi ingenuiles according to whether the original occupants had been slaves or free. The names ... no longer accorded with reality¹.

I Nordfrankrig og på Rhinens vestbred opstod i den tidlige middelalder de klassiske feudale godser. De bestod af to dele: en hovedgård og talrige bondegårde, hvor derboende bønder var forpligtede til at betale rente og ofte til at yde hoveri på hovedgården. Der var også to andre godstyper. Det var det såkaldte *gutswirtschaft*, der ofte bestod af en enkelt hovedgård eller en hovedgård og meget få fæstegårde, og det såkaldte *Renten grundherrschaft* med spredt ejendom, hvor bønderne ingen arbejdspligt havde og kun betalte rente². Herskabet ejede ofte mange hovedgårde og flyttede med jævne mellemrum, for at udnytte den føde og de varer, der var til stede. Handelens sammenbrud og fraværet af byer med aktive markeder gjorde, at de selvforsynede gods blev en nødvendighed for jordejereliten.

I 1100-tallet voksede byene overalt i Vesteuropa. Handel og pengestrøm voksede, samtidig med at kongemagten i England og Frankrig blev stærkere. I 1252 blev der udmøntet guldmønt i Vesteuropa for første gang i mange århundrede³. De selvforsynende hovedgårde var ikke længere så nødvendige; jordejerne kunne bruge renten af deres jorde på markedet og købe, hvad de havde brug for. De behøvede ikke længere at flytte mellem deres godser og bosatte sig ofte i byerne.

Der havde altid været visse ulemper ved hovedgårdsdrift med hoveri. Hoveriet var ikke populært, og derfor var hovedgårdenes jord uproduktiv. Bryderne, der forvaltede storbrugene for jordejerne i f.eks. Tyskland, var blevet et problem, fordi de var meget selvstændige og magtfulde⁴. Resultatet var, at stordriften på mange hovedgårde blev nedlagt, og de blev udlejet som helhed eller i små stykker til almindelige bønder. Dette medførte storstilet ophør af hoveri. I samme periode begyndte udviklingen af reguleret trevangsbrug, der skabte tæt samarbejde mellem bønder. Begge dele medvirkede til, at forudsætningerne for herrens direkte magt over

¹Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963 s. 106

²Rösener, Werner: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädia Deutscher Geschichte Band 13. München 1992. s. 10-12

³Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963 s. 49

⁴Rösener, Werner: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädia Deutscher Geschichte Band 13. München 1992. s. 15-25

bønderne blev svagere, og i stedet for blev landsbyerne styret af en landsbyfører fra bondestanden. Dette medførte fremvækst af en relativt fri, selvstændig og homogen bondeklasse i løbet af højmiddelalderen, der var potentielt politisk stærk.

Hvor stordriften på hovedgårdene ikke forsvandt, var der en tendens til, at man i stedet for hoveriet skaffede sig lønnet arbejdskraft fra den voksende husmandsstand¹. Der var således et marked for arbejdskraft, der tydeligt opererede i hele middelalderen, i hvert fald fra omkr. 1100-1200 og fremover. Udviklingen i stordriften var måske påvirket af befolkningsudviklingen, der skabte den store husmandsstand og et „frit“ arbejdsmarked. I England var der dog også tendens til at vedligeholde hovedgårdsproduktion med hoveri, efter at den stort set var forsvundet i det kontinentale Europa.

Den omfattende nedlæggelse af stordrift baseret på hoveri i Vesteuropa i højmiddelalderen viser, at den ikke var en forudsætning for aristokratiets magt. Muligvis er der tale om et relativt kortlivet forsøg på at opretholde den gamle latifundiadrift med nye metoder efter slaveriets ophør. Her udgør England en vigtig undtagelse, men det kan måske ses i sammenhæng med den relativt uudviklede antikke økonomi i England. Slaveriet nåede først sit højdepunkt i England 500-800 e.kr.².

Nordeuropa

De nordeuropæiske, især de islandske forhold angående godsdrift og hovedgårdsdrift i højmiddelalderen var meget anderledes end længere sydpå. Den islandske drift repræsenterer en anden type hovedgårdsdrift end den, der var kendt i Vest- og Mellemeuropa. Den kan betrages som model for den nordeuropæiske hovedgårdstype. Forskning i det islandske godssystem er ikke særligt udviklet³. Det er derfor ikke overraskende, at der her fremkommer nye resultater, eller at ældre standpunkter kritiseres.

Perry Anderson har i sit hovedværk om middelalderen, *Passages from Antiquity to Feudalism*, givet en oversigt over de skandinaviske samfunds feudale udvikling. Hans hovedtese er, at vikingernes slavehandel og stordrift baseret på slavernes arbejdskraft forhindrede forandringer i de oprindelige, primitive, skandinaviske samfundsstrukturer i vikingernes hjemland.

In Iceland itself ... the estates of the *godar* priest-nobility were from the outset tilled by Celtic slaves, seized and transported from Ireland. ... what most needs to be ... emphasized is the critical impact of the generalized use of slave-labour *within* the Scandinavian homelands themselves. For the result of this predatory commerce abroad was, paradoxically, to preserve

¹Dyer, Christopher: *Standards of Living in the Later Middle Ages in England*.

²Bonnassie, Pierre: *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*. Cambridge 1991, s. 52

³Dele af systemet er blevet diskuteret af Þorvaldur Thoroddsen (1919-1922), Björn Lárusson (1976) og Ólafur Ásgeirsson (upubl. CM-afhandling). Se kap. 5.

much of the primitive structure of Viking society at home. For the Scandinavian social formations were the last in Europe to make widespread and normal use of slave-labour. ... It was ... the presence of this external forced labour that permitted the coexistence of a nobility with an indigenous free peasantry, organized in agnatic clans. The surplus labour necessary for the emergence of a landed nobility did not yet have to be extracted from impoverished kinsmen: slavery is thus normally at this stage a 'safeguard' against serfdom. ... The Viking social formations ... remained extremely vigorous, primitive clan communities, of which Iceland furnishes the heroic example, on the remote hyperborean rim of Europe¹.

Denne beskrivelse er interessant, men desværre forkert i næsten alle henseender. Det er rigtigt, at samfundet var delt op i to grupper, aristokratiet og bønderne. Derimod var der ingen agnatiske ætter eller klaner i Island i denne periode². Det er også forkert, at de skandinaviske samfund bevarede slavedrift meget længere end andre europæiske samfund. Som både Georges Duby³ og Pierre Bonnassie har påvist, var der omfattende slavedrift i det Carolinske Imperium helt indtil det 10. århundrede, dvs. det var i realiteten et slavesamfund, som det traditionelt er defineret. Der kan have været import af trælle til Island til at arbejde på hovedgårde, men slaveriet hørte meget tidligt op, måske stort set på samme tidspunkt som i Vesteuropa, omkring 1000 (for argumentation for denne opfattelse se kap. 4.3.c, „Den islandske stordrifts oprindelse“). Det er hellere ikke sikkert at trællene var den vigtigste arbejdskraft på hovedgårdene, fordi hovedgårdsdriften fortsatte efter slaveriets ophør, dog uden at det islandske aristokrati behøvede at gøre bønderne hoveripligtige eller livegne.

Tomas Lindquist⁴ har forsøgt at forklare det skandinaviske bondesamfunds oprindelse. Desværre ser han ud til at tage udgangspunkt i, at det skandinaviske system var importeret fra Vesteuropa af kongemagt og kirke. Hans hovedtese er, at der opstod en fæstebondeklasse i Skandinavien i to etaper. Først blev trælle og halvfrie bønder emanciperet, da tilstrømningen af trælle ophørte efter vikingetidens slutning omkr. 900-1000. Det betalte sig ikke at holde trællene ufrie. Den sidste etape var degraderingen af selvejerbønder til fæstebønder. Dette ser han som en konsekvens af en stærkere feudal statsmagt og især de mægtige kirkeinstitutioners voksende magt. Kirken købte selvejernes gårde og forvandlede dem til fæstegårde.

Dette er imidlertid i direkte modstrid med det, vi ved om den islandske udvikling. Det islandske jordejeraristokrati ser ud til at have ejet en stor del af de islandske gårde før kirken begyndte sin store jordkøbsaktivitet i det 14. århundrede.

¹Anderson, Perry: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London 1974, s. 176-177.

²Agnes S. Arnórsdóttir: *Konur og vígamenn*. Manuskript 1994.

³Duby, Georges: *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the seventh to the twelfth centuries*. London 1974

⁴Lindquist, Thomas: *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala 1979, s. 140ff

I modsætning til Lindquists tese må der regnes med, at den samfundsmæssige udvikling i Skandinaviens middelalder hovedsagelig var en selvstændig udvikling. Selv om de islandske storbrug, der byggede på indmark-udmark systemet og stordrift med kvæg og får til dels er enestående, er det en mulighed, at noget lignende eksisterede allerede i skandinavisk jernalder mellem 300 og 1000 e. kr., dvs. at der længe før der fandtes kongemagt eller kirke eksisterede godssystemer i Skandinavien¹. Disse indeholdt storbrug hvor høvdinge boede med deres huskarle, og hvor der var indmark-udmarksdrift med betydelig korndyrkning, men også stor husdyravl. Disse høvdinge rådede over jord, hvor der boede frie, renteydende bønder, der arbejdede selvstændigt på familiebrug. I Danmark ser det ud til, at hvis et system af denne type eksisterede, så blev det efter 1000 erstattet af et to- eller trevangsbrugssystem, og stordriften blev i højmiddelalderen drevet med hjælp af hoveriydende gårdsæder. Disse var dog personligt frie, og der eksisterede altid en stor gruppe selvstændige, renteydende fæstebønder. Det var først efter 1500, at en form for personlig ufrihed for bønder blev introduceret i Danmark, og da som led i en udvikling der helt klart havde forudsætninger i landets indre udvikling. Udviklingen i Norge og Sverige fulgte efter, men bøndernes ufrihed blev aldrig så stor som i Danmark, især på Sjælland. I Island introducerede man hoveri omkring 1500, men bønderne kunne betale sig fra hoveriet, så det blev en slags ekstra jordrente og ikke en personlig pligt.

Østeuropa

I Østeuropa var udviklingen anderledes end i både Vest- og Nordeuropa. Her tabte bønderne efter 1500 fuldstændigt deres selvstændighed og personlige frihed. De blev forpligtet til at arbejde op til seks dage om ugen på aristokratiets storbrug². Dette hoveri gjorde, at bønderne ikke kunne udvikle deres egne brug. Forudsætningen for denne udvikling var, at der opstod markeder for korn i Vesteuropas voksende byer, f.eks. i Holland. Denne udvikling er blevet kaldt den anden livegenskab. Den er blevet meget diskuteret, f.eks. i Brenner-debatten³.

Før den sorte død var Østeuropa et område med en stor gruppe frie bønder af frisisk eller tysk oprindelse. De boede på selvstændige gårde og betalte jordrente til jordejeren, men var ellers ikke bundne af feudale bånd. Efter den sorte død skete der noget, der lignede den første „feudale revolution“ omkring 1000-1100 i Vesteuropa,

¹Nils Hybel tvivler f.eks. ikke på eksistensen af stordrift i Danmark før 1100, men påpeger at der mangler næsten helt kilder om den. Se Hybel, Nils: „The Creation of Large Scale Production in Denmark ca. 1100-1300.“ *Scandinavian Journal of History* 1995

²Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe*. Oxford 1994, s. 104-125

³Brenner, Robert: „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.“ *Past and Present* 70, 1976

bønderne blev af aristokratiet pålagt forpligtelser og livegenskab, der gjorde dem ufrie. Hvorfor skete dette i Østeuropa, mens bønderne i Frankrig, Katalonien og England blev mere frie efter pesten, bl.a. på grund af vellykkede oprør? Robert Brenner er af den opfattelse, at de vesteuropæiske bønder var bedre organiseret politisk set end de østeuropæiske, og at det var hovedårsagen til denne forskel. Det kan dog påpeges, at udviklingen i Østeuropa må have været meget påvirket af den sorte død. Et højmiddelalderligt samfund med kraftige handelsbyer og en fri bondestand blev erstattet af et mere ensformet samfund, der specialiserede sig i kornproduktion, bl.a. fordi hjemmemarkedet var blevet meget mindre på grund af befolkningsfald under pesten.

I Island skete der noget lignende: Et højmiddelalderligt samfund med en stor grad af selvforsyning blev erstattet af et senmiddelalderligt samfund, der i en langt højere grad købte korn, salt, jern og andre varer fra udlandet. Man betalte med fisk, og i Island skete der tilsyneladende den udvikling, at godserne pålagde bønderne hoveri for at garantere arbejdskraft i fiskerierne. Men udviklingen i Island viser andre karakteristikaer end i Østeuropa og bekræfter tilsyneladende Brenners opfattelse: De islandske bønder beholdt deres frihed i modsætning til de østeuropæiske. Dette kan til dels være sket på grundlag af anderledes produktion på godserne, fisk i stedet for korn. Det er en kendsgerning at de islandske bønder aldrig blev livegne, og der er aldrig sket en feudal revolution i Island.

2.3. b Feudalismen

Definitioner

Var der feudalisme i Island i senmiddelalderen? Forudsætningen for et svar på dette spørgsmål er definition af begrebet „feudalisme“. Der findes mange definitioner, og ingen af dem er generelt accepteret.

Nogle, bl.a. svenske forskere¹, har defineret begrebet på den måde, at den eneste forudsætning for at et samfund kan beskrives som feudalt er, at bønderne betaler jordrente eller skat til en statsmagt eller et aristokrati. Selv den store svenske selvejerbondeklasse betragtes i denne sammenhæng som underlagt magt af feudal type.

En anden beskrivelse af feudalismens principper er af fransk oprindelse, nærmere bestemt Marc Blochs teori². De centrale elementer i denne definition er af politisk karakter, ikke økonomisk. Forudsætningerne udgør blandt andet et sammenbrud af sammenhængende statsmagt og en slags privatisering af den. Med privatiseringen og atomiseringen af statsmagten, for eksempel ved at en herremand bygger en fæstning og får effektiv kontrol over 10-20 landsbyer i nærheden som i Katalonien i 1000-tallet³ eller en territorialstat i senmiddelalderens Tyskland⁴, fulgte, i begge og mange flere tilfælde bøndernes livegenskab. Den bestod af formelle hindringer i deres personlige liv, forhindringer der ikke var tilfældige, fordi de havde det formål at bevare den mini-statsmagt, som den feudale herre havde over sit len. Der fandtes bl.a. i både Katalonien i 1000-1100-tallet og Tyskland i 1400-1500-tallet forbud mod ægteskab med personer uden for landsbyen, stavnsbånd – bønderne måtte ikke flytte væk – og herren havde rettigheder over bøndernes arv, hvis bønderne ikke havde arvinger. Der opstod „serfdom“, der for bøndernes vedkommende udgjorde kernen i feudalismen. I sammenhæng med dette spiller godsdrift eller bøndernes hoveri en underordnet rolle.

Forudsætningerne for dette politiske regime var bøndernes afvæbning. Aristokratiet hævdede monopol på anvendelse af magt, med den undskyldning at de beskyttede bønderne, så de ikke behøvede at bekymre sig for deres sikkerhed. Men det måtte bønderne meget ofte bekymre sig for, netop på grund af aristokratiets opførsel.

Hvilken definition af skal man bruge? Når det er blevet klart, hvad der ligger bag de forskellige anvendelser af ordet feudalisme, er det ikke bydende nødvendigt at lave et avgørende og endegyldigt valg mellem en eller anden definition. Imidlertidigt

¹Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991

²Bloch, Marc: *Feudal Society*. London 1962, s. 255-275

³Bonnassie, Pierre: *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*. Cambridge 1991

⁴Blickle, Peter: *Die Revolution von 1525*. München 1974

dækker den svenske definition over nogle meget grundlæggende forskelle på de samfund, der i fransk forstand betegnes som feudale, og de nordeuropæiske middelaldersamfund, der falder uden for den franske definition. Før vi diskuterer denne forskel nærmere, er det nødvendigt at beskrive nogle af de vigtigste etaper i feudalismens (i den „franske“ forstand) udvikling.

Feudalismens kerneområder

Den „feudale revolution.“ I Katalonien, der på grund af rigeligt middelalderligt kildemateriale og en dramatisk samfundsudvikling er blevet en slags model på forvandlingen fra slavesamfund til det feudale samfund¹, fandtes der før år 950 både talrige storgodser, hvor arbejdskraften var slaver, og frie bønder, der kun betalte rente af deres gårde til jordejerne, men ikke var ufrie på nogen måde. De frie bønder var især talrige i frontierområderne, hvor en storstilet kolonisering foregik. Slavedriften forsvandt stort set i det 10. århundrede af mange årsager, bl.a. fordi slaverne flygtede fra storgodserne, fik egen jord og blev frie bønder. Efter en periode med en fri bondestand som eneste form for producenter skete derimod den „feudale revolution“ i Katalonien, der i øvrigt ser ud til at have fundet sted i hele det vestlige Europa i denne periode. Den antikke statsmagt, eller resterne af den, brød sammen, og i stedet for blev der feudalisme uden egentlig selvstændig statsmagt. Bønderene blev underkastet et terrorregime fra aristokratiets side. De måtte acceptere livegenskab med stavnsbånd, forhindringer for frit ægteskab og andre tegn på ufrihed. Aristokratiet opholdt sig i stenslotte, der blev bygget på de mest utilgængelige steder og indeholdt kældre, hvor fanger blev holdt i fangeskab bag tykke mure.

Feudalismens ekspansion. I perioden fra 1000-1300 ekspanderede den vest-europæiske feudalisme i alle retninger. I sin bog *The Making of Europe* beskriver Robert Bartlett ekspansionen af denne kultur fra dets center i det gamle frankiske rige i Nord-Frankrig og Rheinland til store dele af Europa i løbet af 1000-1300². Den kendetegnes ved udbredelse af bestemte kulturelle former som den specielle variant af den romersk-katolske kristendom, der vandt frem overalt i Europa 1000-1300, af latin som internationalt sprog, af en særegen våben- og hærkultur med tungtvæbnede ryttere og ridderborge og af den før nævnte atomisering og privatisering af statsmagt og bøndernes livegenskab³.

Den europæiske middelalderlige ekspansion skete i to etaper. Først blev store dele af Øst- og Nordeuropa kristnet i 900-1000 uden direkte undertrykkelse af disse

¹Bonnassie, Pierre: *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*. Cambridge 1991

²Bartlett, Robert: *The Making of Europe*. London 1992

³Rösener, Werner: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und Ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädia Deutscher Geschichte Band 13. München 1992 s. 11

områder og derefter fulgte en militær, kulturell, politisk og demografisk ekspansion fra centeret i det gamle Frankerrige, hovedsagelig i fire områder: Irland, Spanien, det østlige Middelhavsområde og Østeuropa. Feudalismen ekspanderede derimod ikke på samme måde i Skandinavien.

Bartletts forklaring på dette fænomen er, at Skandinavien, Skotland og nogle andre områder adopterede de metoder, som feudalismens kerneområder udviklede for at kunne modstå den. Bartlett¹ beskriver tre våbenteknologiske områder i Europa omkring år 900-1000: I Frankrig, Katalonien, Tyskland og England var det tungtvæbnede kavaleri rådende, med ridderborge, *siege* (langvarige omringninger af fjendens borge eller byer) og lang- og låsbueskytter. Ridderborgene var en ny opdagelse. De var små og høje og var, modsat de gamle fæstninger, ikke for hele befolkningen i et områdes forsvar, kun for samfundets elite. I Skotland, Wales og Skandinavien var infanteri bevæbnet med spyd og økser, buer og sværd den typiske krigsføringsform, og i Østeuropa og Irland var det lette kavaleri dominerende. Den første teknologi var ifølge Bartlett overlegen, og efterhånden blev den som sagt adopteret af de andre områder, og forandrede disse samfund, f.eks. Skotland og Syd-Skandinavien. Dette er imidlertid en opfattelse, der ikke gør rede for den mulighed at det kan have været den indre udvikling i disse samfund, der førte til forandrede samfunds- og militære former, og ikke tryk udefra. Bartlett glemmer ligeledes den ekspansion, der fandt sted før 1000². Han kan også kritiseres for at være for bunden af den opfattelse, at feudalismens kerneområder var mellem Loire og Rhinen, og at den gradvis spredtes ud fra dette område. En nyere opfattelse er, at der fandt i hele den kristne Vesteuropa omkring 1000-1100 en politisk omvæltning eller revolution sted, der feudaliserede samfundet.

Efter 1100 blev livegenskabet delvis lettet, især ved oprettelse af nye landsbyer, der fik bestemte rettigheder nedskrevet i dokumenter. Landsbyerne blev som helhed efterhånden mere selvstændige og selvforvaltende, bl.a. fordi stordriften stort set ophørte på kontinentet. Alligevel blev det først med den franske revolution 1789, at resterne af de feudale bånd blev afskaffet³.

De „barbariske“ samfund

Som påpeget ovenfor udgjorde Islands landnam en del af den generelle europæiske ekspansion, der må siges at begynde omkring 700-800, ikke 1000, som Bartlett opfatter det. Derimod afløstes en periode hvor der måske var slaveri i Skandinavien (700-1000?) ikke af feudalisme som i Vesteuropa, i hvert fald ikke i Norge, Island og Sverige. Den

¹Bartlett, Robert: *The Making of Europe*. London 1992, s. 65-70

²Wickham, Chris: "Making Europes." *New Left Review* 208. Diskussion af Bartletts bog.

³Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe*. Oxford 1994

samfundsform, der opstod i disse lande, var af en anden type. Det er også meget problematisk at tale om slavesamfund af den græske eller romerske type i Skandinavien, den trældom, der eksisterede i Skandinavien, havde en væsentlig anderledes baggrund.

Aaron Gurevich har beskæftiget sig med at analysere den skandinaviske samfundstype i sammenhæng med udviklingen af den vesteuropæiske feudalisme¹. Hans grundlæggende resultat er, at der i middelalderen fandtes to kulturer i Vesteuropa, den feudale, hvor aristokratiet dominerede over bønderne med en udgave af kristen ideologi, mens bønderne havde en egen kultur med en egen forståelse af kristendommen blandet med hedendom. Aristokratiet og bønderne stod i et meget antagonistisk forhold til hinanden². Den anden kultur var det som Gurevich kalder „den barbariske“, dvs. den germanske, som han siger omfattede hele Tyskland, England og Skandinavien før 800, men efterhånden blev fortrængt af den feudale kultur, indtil den kun fandtes i Skandinavien. Gurevich taler om „homogenous tribal culture“, der smager lidt af en andersonsk misforståelse (se ovenfor i kap. 2.3. a)³. Det vigtigste er dog, at han påpeger det besynderlige i, at de islandske højmiddelalderlige kilder aldrig er blevet brugt til sammenligning med den feudale vesteuropæiske kultur.

Denne afhandling handler til dels om den „barbariske“ kultur, der stadigvæk levede i Island i senmiddelalderen, og kan betragtes som en analyse af dens produktionsmåde, som den udviklede sig under islandske omstændigheder. Dens politiske form bestod i Island indtil 1262 af autonome goðorð, løst sammensluttet i en føderation. Den politiske organisering gav her bønderne en helt anden stilling end i den vesteuropæiske feudalisme. I Island var det ikke kun muligt for bønderne at deltage i væbnet konflikt eller politiopgaver, det var deres direkte pligt, ofte en tung pligt. Dette gjaldt i en eller anden form helt indtil 1550, da den danske centralmagt effektivt overtog udøvelse af magt i Island. Der fandtes ingenting der mindede om bøndernes afhængighed („serfdom“) under det regime der eksisterede før 1550, selv om den politiske magt var atomiseret, ligesom under den europæiske feudalisme.

Selv om de islandske bønder var personligt frie, betalte de rente af de gårde, de boede på, som var jordejerelitens ejendom. De havde overskudproduktion til handel, og rentetrykket var ikke særlig stort.

Efter 1262 forandredes samfundets politiske form som resultat af en omfattende samfundskrise, Sturlungaalderens borgerkrig. Nu blev det en del af Norgesvældet, og samfundets ideologi blev stændersamfundets ideologi. I borgerkrigens første fase kæmpede (alle) frie bønder ved siden af deres egnshøvding mod frie bønder fra andre

¹Gurevitj, Aaron: „Free Norwegian Peasantry Revisited“. *Historisk Tidsskrift* (norsk) 3 1992

²Gurevich, Aaron: *Categories of Medieval Culture*. London 1985.

³Hans alvorligste misforståelse er den meget udbredte, at det islandske højmiddelaldersamfund var egalitært.

regioner. I borgerkrigens senere faser (især efter 1250) forandrede dette, idet høvdingerne erhvervede mere specialiserede grupper, der kan betegnes som professionelle soldater¹, men almindelige bønder var af og til indblandede i væbnede konflikter, helt indtil 1550. Dette var det logiske resultat af fristatens politiske form, hvor de frie bønder støttede en bestemt goði eller en høvding i konflikt. Denne politiske form og den medfølgende helteideologi havde muligvis forudsætninger i selve produktionsmåden. Produktion af mælk, kød og korn på familiegårde, der ikke stod sammen i en landsby, men hver for sig, udgjorde en sårbar enhed. Der var altid fare for at væbnede bande kunne røve husdyrene og kornproduktionen uden stort besvær. Det behov for fred og værn², (her et reelt behov i modsætning til den feudale værn?), landboerne i et landbrugssystem af denne type må have følt, kan være den grundlæggende årsag til opbygningen af en høvdingemagt med landboernes støtte. Dette system fandtes uden for Island også i Norge. I Norge opstod der et kongedømme i et lignende landbrugssamfund i 900-tallet, hvor behovet for fred kan have spillet en rolle.

Selv om kravet om fred til sidst førte til, at Island blev del af det norske kongedømme, blev landet ikke fredeligt; en slags reaktion satte ind omkring 1300, hvor det islandske aristokrati hævdede sine rettigheder og forhindrede kongemagtens forsøg på at etablere reel magt i Island. Bønderne støttede tilsyneladende deres høvdinge. Resultatet var en situation, hvor der var uophørlig konflikt, dog uden at der udkrystalliseredes nogen form for feudalisme³.

Det bør igen understreges, at jeg ikke opfatter det islandske middelalderlige samfund som et samfund uden klasser. Der var en bondestand, der producerede overskudsproduktion, og et aristokrati, der tilegnede sig en del af overskuddet i form af jordrente. Den samfundsmæssige udvikling fandt grundlæggende sted som resultat af en kamp om overskudsproduktionen, men denne kamp havde en noget andet form end i feudalismen. Nogle har talt om „pre-feudal society“, f.eks. Gurevich, men det islandske samfund var aldrig feudalt i politisk forstand. Således var det hellere aldrig „pre-feudalt“.

Muligvis kan der defineres en svag form for økonomisk feudalisme, en form der da må have eksisteret i Skandinavien og Tyskland længe før den „feudale revolution“ i Vesteuropa, og hvis den definition bruges, var der heller ikke tale om „pre-feudal society“ i Nordeuropa, men den ældste form for feudalisme.

¹Axel Kristinsson: „Hverjir tóku þátt í hernaði Sturlungaaldar?“ *Sagnir* 1986

²Begrebet værn fik en bestemt betydning i det 16. århundreders Danmark, hvor det blev udnyttet af aristokratiet for at opnå større kontrol med bønderne. I Island er begrebet relativt ukendt i historiografien, men det forekommer flere gange i de senmiddelalderlige kilder (og i et andet form i sagaerne) og betyder det det samme: Bønderne anerkendte at de havde et behov for værn fra en stærk høvding, der kunne beskytte dem.

³Bonnassie, Pierre: *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*. Cambridge 1991

2.3. c Social konflikt i senmiddelalderens Nordvesteuropa

Sidste halvdel af 14. århundrede frem til første halvdel af det 16. århundrede var urolige tider i Europa. Der var mange bondeoprør, bl.a. Grande Jacquerie i Frankrig 1358, Peasant's Revolt i England 1381, Calabria 1469-1475, Katalonien 1462 og 1484, og mange flere. Kun bønderne i Katalonien sejrede over deres herrer, selvom en stor del af både de engelske og franske bønder fik frihed fra livegenskab i senmiddelalderen. Årsagen til oprørene var aristokratiets forsøg på at stramme grebet om bondeklassen efter den sorte død. Den underliggende årsag til dette forsøg var den desperate mangel på arbejdskraft og faldende indtægter.

I 1525 gjorde de tyske bønder oprør. Årsagene til den tyske bondekrig var mangfoldige¹. For det første var den stagnation i befolkning, der kendetegnede det 14. og 15. århundrede, nu forvandlet til befolkningsvækst. I Tyskland, i hvert fald i Swabien, hvor oprøret startede, var der mangel på jord. Hver bonde rådede over mindre jord end før, og mange måtte optage lønarbejde. Der var voksende fattigdom og nød blandt bønderne. Der var tilsyneladende også en anden årsag. Godsejerne i Øvre Swabien og mange andre steder i Tyskland forsøgte at forvandle deres store gods til små stater, hvor de livegne bønder var personligt bundet til godsejeren. Omkring 1400 var det almindeligt, at tre eller fire godsherrer ejede jord i hver landsby, men omkring 1500 var godserne blevet mere koncentrerede, og mange steder var der kun en godsherre, der ejede hele jorden i hver landsby. Livegenskabet blev (gen)indført i Tyskland omkring 1400, og det udbredtes hurtigt. Kirken var førende i denne udvikling, og den blev også det vigtigste angrebsmål i bondekrigen.

Den mest kendte og mest udbredte udformning af bøndernes krav i oprøret var de såkaldte tolv artikler, opskrevet i Menningen i Swabia sidst i februar 1525. De tolv artikler var opsummering af mange dokumenter med klagemål, der blev indsamlet fra de swabiske bønder. Krav om afskaffelse af livegenskab stod øverst på listen over de krav, bønderne formulerede. Deriblandt var krav om afskaffelse af skrappe betingelser om ægteskab. Godsherrerne krævede, at bønderne giftede sig med livegne kvinder og ikke med frie. I praksis betød det, at mange bondesønner ikke kunne gifte sig. Der var også krav om bedre adgang til skov og fiskeri i floder, hvilket reflekterede deres forværrede økonomiske situation. Den tredje type krav var afskaffelse af jordejernes voksende indblanding i lovgivning, dom og ret. Krav om f.eks. afskaffelse af rente var derimod ikke højt prioriterede, der var kun krav om en lavere rente. Disse krav kan

¹Blickle, Peter: „The Economic, Social and Political Background of the Twelve Articles of the Swabian Peasants of 1525.“ *Journal of Peasant Studies* 3, 1975-1976, s. 63-74.

betegnes som moderate og svarende til, hvad bønderne i store dele af Tyskland anså som retfærdige. Sandsynligvis derfor blev de så udbredte.

De tyske bønder tabte krigen. Mange af dem blev dræbt, men det ser ud til, at de i mange områder tabte krigen, men vandt freden. Deres rettigheder blev faktisk på mange måder forbedrede i det 16. århundrede¹.

En sammenligning af dette oprør med et svenskt oprør i 15. århundrede viser, at bondeoprør kunne have vidt forskellige forudsætninger. Hvor det tyske oprør kan betegnes som det klassiske oprør fremkaldt af en for bønderne ufordelagtig økonomisk, social og politisk udvikling, kan det svenske oprør i 1432-1438 betegnes som en fælles front mellem bondealmuen, i dette tilfælde især de frie Dalkarlane, og Sveriges aristokrati². Den oprindelige årsag til oprøret var utilfredshed med en dansk foged, Jøsse Eriksen, i Västerås. Bønderne i Dalarna, der mest levede af minedrift og havde større forbindelser med markedet end mange andre bønder, ledede oprøret og valgte en lokal lavadelsman, Engelbrekt Engelbrektsson, som deres leder. Snart sluttede dele af Sveriges højadel sig til oprøret mod den danske kongemagt. Der var oprør i næsten hele Sverige. Bønderne opnåede skattelettelse, og der fulgte en omorganisering af Kalmarunionen, hvor bønderne blev lovet retfærdig behandling af kongens embedsmænd, hvis de betalte deres renter og skatter.

Sverige var et meget anderledes samfund end det tyske. Ikke kun var al jord godsherrenes ejendom i Tyskland, men en stor del af bønderne var ufrie eller livegne. Der var en stor og voksende fattig underklasse, som var uden reelle muligheder for at leve af landbrug. I Sverige var alle bønder frie, og halvdelen af bønderne ejede den jord, de dyrkede. Den fattige underklasse manglede tilsyneladende. Det tyske landbrug var kornproducerende, mens kvægavl og anden husdyravl var på retur. I det svenske landbrug var kornproduktionen ikke så central. Der var store områder, hvor kvægavl, fåreavl o.s.v. var rådende og i vidtstrakte skovområder og marginale områder var der gode muligheder for skovbrug, minedrift, fiskeri og jagt. I Finland var svedjebrug stadigvæk udbredt i store dele af landet.

To af de hovedkrav, de tyske bønder hævdede under oprøret i 1525; ophøret af livegenskabet og adgang til skov og fiskeri, var således ikke relevante i Sverige i 1432-1438. De tyske bønders oprør havde både af økonomiske og politiske årsager en anden dimension end det svenske oprør.

De oprør der forekom i Island i det 16. århundrede, især Jón Arasons modstand mod reformationen, lignede til dels det svenske. Jón Arason havde f.eks. støtte fra

¹Blickle, Peter: *Die Revolution von 1525*. München 1974

²Bøgh, Anders: „Med Guds og Sankt Eriks hjælp“. *Sociale oprør i Sverige-Finland 1432-1438. Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Ålborg 1988, s. 138-167.

bønder i Nordisland. De islandske bønder gjorde ikke som de tyske oprør i reformationens tid under egne krav (se kap. 6).

Sammenfatning af 2. kapitel

En oversigt over den europæiske baggrund viser, ikke uventet, store forskelle på det islandske bondesamfund og det vesteuropæiske samfund. Disse forskelle er dog på mange måder større end forventet. Det gælder både selve landbrugssystemet og gods-systemet, men ikke mindst de politiske former og de sociale konflikter. Der ligger store muligheder for spændende forskning i sammenligning af det samfund som beskrives i islandske middelalder- og senmiddelalderkilder og den vesteuropæiske udvikling i samme periode, muligheder der stort set er uudnyttede.

3. BEBYGGELSESTRUKTUREN

Hvilke typer bebyggelse fandtes der i bondesamfundet? Hvordan var den geografiske struktur i bebyggelsen? Hvordan påvirkede pestepidemiene i det 15. århundrede bebyggelsen? Var der andre ting der var medvirkende til den store ødelæggelse der ses i det 15. og 16. århundreders kilder? Disse er de spørgsmål der diskuteres, og om muligt svares i den følgende kapitel.

3.1. Bebyggelsesformer i det 14. århundrede

3.1. a Ældre undersøgelser, metode

En undersøgelse af bebyggelsen før 1400, hovedsagelig i det 14. århundrede er nødvendig både for at kunne få en idé om, hvor meget naturen var belastet af landbruget og for at skabe grundlag for evaluering af landbrugets sociologi i denne periode sammenlignet med senere perioder.

Det er undersøgt om de kategorier af bebyggelse, hovedgårde, lögbýli, hjáleigur, tvíbýli og fiskerbyer der eksisterede i 1703, også fandtes i 1300-tallet, og hvor udbredte de var, hvis det er muligt.

Björn Teitssons undersøgelse af Suður-Pingeyjarsýsla. De undersøgelser der allerede eksisterer på området blev udført i sammenhæng med det nordiske ødegårdsprojekt¹. Det er især Björn Teitssons undersøgelse af Suður-Pingeyjarsýslas bebyggelse i perioden 1300-1600 der er banebrydende og må danne udgangspunkt for alle andre undersøgelser af middelalderens demografi og bebyggelse i Island.

Tabel 3.1. Bebyggelse i Suður-Pingeyjarsýsla

	1318/1395	Total	1686/95	1842
Svalbarð	9/10	11/12	11	13
Laufás	9	11	11	14
Höfði*	2	2	2	2
Grýtubakki*	17/16	18/17	14	14
Pönglabakki	9	9	8	10
Flatey	7	7	5	9
Draflastaðir	13/12	14/13	12	14
Háls	15	15	13	15
Illugastaðir	9	11	9	10
Staður	11	11	11	12
Ljósavatn	10/11	11/9	13	10
Eyjardalsá	5	5/4	3	4
Lundabrekka	13	13	12	15
Einarsstaðir	18	20/18	14	10
Helgastaðir	6	6	4	6
Nes	13	14	13	14
Múli	11	12	7	7
Grenjaðarstaðir	19	20	12	11
Pverá	8	8	8	7
Skútustaðir*	11	12	12	11
Reykjahlíð*	6	7	7	7
Húsavík	18	20	19	19

Kilde - Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978

¹Se f.eks. Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978

Björn brugte to metoder til at finde ud af bebyggelsen i dette århundrede. De er begge selvstændige og bekræfter hinanden. Den første er en indviklet pointgivning. Gårdene får point, hvis de er nævnt i kilderne før 1300, i selve 1300-tallet og i 1400-tallet, fordi det er sandsynligt, at hvis en gård var beboet før 1300, eller i 1400-tallet, var den også beboet i 1300-tallet. Disse tal er siden bekræftede med tal fra máldagar, hvor der i to máldagarsamlinger er angivet antal gårde i hver sogn. Disse samlinger er fra 1318 og 1394.

Resultaterne er, at der er direkte kilder for 302 gårde beboet i 1300-tallet i Suður-Pingeyjarsýsla. For alle undtagen 22 har Björn to selvstændige kilder. Björn regner med, at nogle gårde er undsluppet kilderne og regner med i alt ca. 320 gårde i Suður-Pingeyjarsýsla. Han skelner ikke mellem lögbýli og hjáleigur i sin undersøgelse. Dette er en svaghed. I 1840 var der 328 gårde i Suður-Pingeyjarsýsla, hvoraf 61 var hjáleigur og 267 lögbýli. Der var 62 tvíbýli¹. Antal lögbýli i 1318 var omkring 280 og omkring 270 i 1394², dvs. antallet af gårde der betalte told til kirker. Dette er et højere antal lögbýli end i 1696 eller 1839.

I de ældste islandske jordebøger fra slutningen af 1600-tallet anføres der altid 251 lögbýli i Suður-Pingeyjarsýsla. Der var omkring 80 hjáleigur i sysselen i denne periode.

Tabel 3.2. Gårdstal og befolkning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1839

	Alle gårde	Lög-býli	Hjá-leigur	Befolkning	Antal bønder	Antal familier	Islands befolkning
1318	325 (?)	?	?	-	-	-	-
1394	315 (?)	?	?	-	-	-	-
1696	320	251	-	-	-	-	ca. 55.000
1703	309	-	-	2160	340	-	50.358
1712	274	234	40	-	301	-	ca. 35.000
1762	313	253	60	2447	343	-	44.845
1839	325	-	-	3010 (1840)	404	413 (1840)	56.893
1860	342	298	44	3757	437	483	66.839

Kilder: Björn Teitsson: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Pingeyjarsýslu*. Rv. 1973, s. 92. Björn Teitsson: *Bosetning í Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1979, s. 8-38. Kap. 3

Norður-Pingeyjarsýsla. En undersøgelse med samme metode af Norður-Pingeyjarsýsla vidste imidlertid at for denne afhandlings behov er metoden ikke specielt lempelig. Det største problem var i hvor ringe udstrækning andre typer

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²Björn Teitsson: *Bosetning í Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1979, s. 32

bebyggelse end lögbýli er repræsenteret i kilderne. Dette er et anerkendt problem i forskningen¹.

Kilderne om hjáleigur afslører et anderledes mønster i denne syssels hjáleigubebyggelse end f.eks. i Suður-Pingeyjarsýsla. I kilder for Norður-Pingeyjarsýslas bebyggelseshistorie er hjáleigur relativt fremtrædende, og i det 14. århundrede er der tegn på en muligvis større hjáleigubebyggelse end senere. Kilder om lögbýlibebyggelsen i dette område i middelalderen er forholdsvis gode. Af de 80 lögbýli i Norður-Pingeyjarsýsla, der nævnes i jordebogen fra 1686, er 71 nævnt direkte med navn som beboede eller øde på et eller andet tidspunkt mellem 1300 og 1550². 1300-tals máldagar gengiver antallet af de gårde i N.-Pingeyjarsýsla 1394, der betalte *ljóstollur* og *heytollur* til kirkerne som 77 eller 78, og det betyder, at det er næsten sikkert at alle lögbýli fra 1686 var beboet i 1300-tallet. Kilderne fra de tre østligste sogne er de bedste: Alle lögbýli, der var ifølge máldagar 36 i 1300-tallet i Svalbarð, Sauðanes og Presthólar sogn er nævnt i 1300-tals kilder. Alle hjáleigur nævnt i Norður-Pingeyjarsýsla i middelalderen fandtes i disse sogne: Hjálmarvík, Brekkukot, Sauðanes Syðra, Vellankatla eystri og Skálaland.

Tabel 3.3. Oversigt over bebyggelse i Norður-Pingeyjarsýsla 1300-1900

	1300-tallet	1670	1690	1712	1842
Lögbýli	78	80	80	71	94
Hjáleigur	60-80*	ca. 60	ca.47	22	39
Tvíbýli	40*	?	?	6	21

*Rekonstruktion

Kilder: D.I. II og III, *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*, J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*.Kh. 1847

Disse 3-5 gårde var ikke de eneste hjáleigur i syselet. Det må betragtes som sandsynligt, at der i 1300-tallet har været relativt mange hjáleigur i Norður-Pingeyjarsýsla. Denne opfattelse har støtte i bebyggelsesstrukturen og i det store antal ø³de hjáleigur registreret i *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* især i Kelduhverfi.

¹Pormóður Sveinsson: „Bæjatalið í Auðunnarmáldögum.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1954

²Dokumenter i *Diplomatarium Islandicum*: Hólar bispestol jordebøger 1449 (D.I. V s. 35-44), 1525 (D.I. IX s. 301) og 1550 (D.I. XI s. 864), Munkaþverá kloster jordebøger 1446 (D.I. IV s. 700), 1461 (D.I. V s. 304-305) og 1525 (D.I. IX s. 305ff), Möðruvallakloster jordebøger 1447 (D.I. IV s. 710ff) og 1525 (D.I. IX s. 316ff), Grenjaðarstaðarmáldagi 1525 (D.I. IX s. 322-324), máldagar for Norður-Pingeyjarsýslas kirkesteder 1394 (D.I. III s. 552-554, 585-589). Kilder for enkelte gårde udenfor kirkens jordebøger: Ferjubakki (D.I. IX s. 319), Gilsbakki (D.I. VI s. 761), Þverá (D.I. VIII s. 727), Klifshagi (D.I. III s. 587), Smjörhóll (D.I. X s. 56-57), Arnarstaðir (D.I. VI s. 588), Harðbakur (D.I. III s. 585) Sævarland (D.I. III s. 587), Hallgilsstaðir (D.I. X s. 484,485), Syðri og Ytri Brekkur (D.I. IX, s. 327, D.I. X s. 484,485) Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

En analyse af hjáleigubebyggelsen omkring 1700 viser, at der var to slags hjáleigur, lögbýlislignende hjáleigur med meget stabil bebyggelse (defineret som en hjáleiga der forblev beboet, selv om befolkningsfald førte til, at lögbýli i samme egn blev lagt øde), og andre hjáleigur med ustabil bebyggelse. Lögbýlislignende hjáleigur var gårde som Auðbjargarstaðir, Eyvindarstaðir, Þórunnarsel, Sultir, Kíllakot, Kelduneskot, Áshúsabakki og Akurssel. De tre førstnævnte blev lögbýli en gang mellem 1712 og 1840. Det ser ud til, at denne type hjáleigur ofte var at foretrække fremfor ringe eller afsidesliggende lögbýli. De var jo udstykkede af gårde, som i forvejen var meget store og centralt beliggende.

Den anden og meget mere talrige type hjáleigur var gårde, der ved befolkningsnedgang blev lagt øde. F.eks. var der i 1712 på 12 større gårde eller hovedgårde¹ i Norður-Pingeyjarsýsla 32 hjáleigur, der blev lagt øde i 1670-1710. Tre af de hjáleigur, som er nævnt i 1300-tallet, var beboede i 1600-tallet, men lå øde i 1712. Det var Hjálmarvík, Brekknakot ved Svalbarð í Pistilfirði² og Vellankatla ved Oddsstaðir på Melrakkaslétta³. Brekknakot var beboet igen i en kort periode i det 18. århundrede, ca. 1735-1750⁴. Hjálmarvík og Brekknakot var i 1840 igen beboet⁵ som hjáleigur.

Af de lögbýlislignende hjáleigur i 1712 nævnes ingen i 1300-tallet, men deres antal var 18-22 omkring 1700. Omkring 1670 var der måske 130-140 beboede gårde i Norður-Pingeyjarsýsla, hvoraf omkring 50-60 var hjáleigur, et højt antal som før nævnt. I isåret 1674 blev 10-15 af disse hjáleigur lagt øde. En del af dem har været opbygget igen mellem 1674 og 1690. I de kolde isår omkring 1700 blev et større antal hjáleigur igen lagt øde, mellem 20-30. Under koppeepidemien blev 13 gårde lagt øde, og i 1712 var 93 gårde beboede. Seks af dem var tvíbýli. 22 af de 93 beboede gårde var hjáleigur⁶. Det betyder, at ni af de lögbýli, som med rimelig sikkerhed var beboet i 1300-tallet, lå øde.

I 1300-tallet var de ca. 80 kendte lögbýli beboede. Det er sandsynligt, at alle de 18-22 lögbýlislignende hjáleigur også har været beboet. Hjáleigur nævnt i 1300-tallets máldagar i sysselen tilhører ikke den lögbýlislignende type, der er typisk for bevarelsen af kilder om hjáleigur (med enkelte undtagelser) f.eks. i Suður-Pingeyjarsýsla⁷. Der kan da have været en del ikke-permanente hjáleigur beboet i 1300-tallet.

I Árni og Páls jordebog for Norður-Pingeyjarsýsla 1714 er der mange navne på gamle gårdruiner, som traditionen siger var gårde lagt øde af pesten i 1400-tallet. Nogle

¹Fjöll, Víkingavatn, Garður, Keldunes, Ás, Skinnastaðir, Klifshagi, Daðastaðir, Valþjófsstaðir, Presthólar, Svalbarð, Sauðanes.

²D.I. III s. 588

³D.I. III s. 585

⁴Eiríkur Þormóðsson: „Byggð í Pistilfirði“. *Saga* 1972, s. 98-99.

⁵J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

⁶Udarbejdet efter oplysninger i *Jarðabók Árna og Páls* for Norður-Pingeyjarsýsla.

⁷Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978

autoriteter siger, at ikke alle mulige ødegårde er optalt i jordebogen¹. Der var 26 gårdsnavne af denne type registrerede alene i Kelduhverfi. En del af dem kan godt have været været beboet i 1300-tallet.

Den høje andel af hjáleigur i Norður-Pingeyjarsýsla gør, at bebyggelsesudviklingen der formelt set er anderledes end f.eks. i Suður-Pingeyjarsýsla. Det er ikke muligt at spore det permanente fald i antal lögbýli, der fandt sted i Suður-Pingeyjarsýsla (og i mange andre områder) mellem 1400 og 1700 i Norður-Pingeyjarsýsla. I stedet for virker det som om, der har været langvarigt fald i antal hjáleigur i Norður-Pingeyjarsýsla.

Forslag til en anden metode. Her møder vi et meget stort problem, da der er indicier for at Teitssons metode ikke kan redegøre for bebyggelse i et område som Norður-Pingeyjarsýsla, hvor der fandtes talrige hjáleigur i forhold til lögbýli. Et andet problem er, at tvíbýli og fleirbýli overhovedet ikke er en del af Björns metode. Det blev det besluttet at bruge en anden og mere enkel metode, der alligevel tager udgangspunkt i Björn Teitssons arbejde. Den går ud på at tage hver enkelt type bebyggelse, hovedgårde, lögbýli, hjáleigur og tvíbýli/fleirbýli og undersøge dem hver for sig i landet som helhed. Bl.a. findes der kilder om antallet af lögbýli (kirketoldpligtige gårde, hálfkirkjur, sognekirkjustaðir) i over halvdelen af landets sogner i det 14. århundrede, der kan optælles med Björn Teitssons metode.

¹Arnór Sigurjónsson: *Ásverja saga*. Rv. 1967, s. 16

3.1.b Hovedgårde og lögbýli i det 14. århundrede

Der er et hierarki i det bevarede kildemateriale om bebyggelse i det 14. århundrede, der reflekterer det datidige sociale hierarki. Der findes relativt rigelige kilder om hovedgårde og deres drift, hvilket gør det muligt at få en idé om deres befolkning. Der findes også en del kilder om lögbýli nærmere bestemt to slags kilder om det 14. århundredes bebyggelsessituation angående lögbýli: Kilder der nævner gårdsnavne direkte og kilder (máldagar), der gengiver tal om lögbýli, og på grundlag af dette er det muligt at få en god idé om antallet af lögbýli, men der er mindre bevaret om deres drift.

Hovedgårde

Hvor mange hovedgårde var der? Hvor stor var befolkningen på dem?

De definitioner af hovedgårde, der gives f.eks. i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder eller i Björn Lárussons doktordisputats, er, at en hovedgård var en gård, der var 60 hdr. eller større, hvis den arvedes med et antal andre og mindre gårde¹.

Situationen 1695. I matriklen fra 1695 findes der ca. 320-330 gårde, der var 60 hdr. og større, eller *beneficium*². Langt de fleste af de ca. 150 gårde, der var 60 hdr. eller større og ikke var *beneficium*, var i privateje, selvom de lå i områder hvor kirkeinstitutioner ejede ellers næsten alle gårde. Gårde af denne type var ofte genstand for intensiv konflikt i senmiddelalderen mellem kirke og aristokrati, f.eks. Bjarnanes i Hornafjörður. Antallet af *beneficium* i 1695 var mellem 110 og 120. De var ofte forhenværende slægtshovedgårde, f.eks. i Árnessýsla. Ca. 50 gårde på 60 hdr. eller større var kongens ejendom.

Relativt få af disse gårde var i realiteten hovedgårde i 1703. På kun 24 af dem var befolkningen over 20 i 1703³. Disse gårde var dog klart elitens bopæle, selv om driften ikke var så stor; i 1703 boede 58 af de 81 islandske jordejere, der ejede mere end 120 hdr. i jordejendom, på en af de 320-330 gårde, der enten var over 60 hdr. eller *beneficium*. Således havde kun 7% af de mulige hovedgårde stordrift, og 18% af dem havde en jordejer boende.

Tilsyneladende var der omkring en karl eller pige pr. ko på hovedgårdene (se kap. 4.3.). F.eks. var der på Saurbær á Rauðasandi 19 køer i 1703, og befolkningen var

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 30, Magnús Már Lárusson: „Hovegård.“ Kol. 707-710, *KLNM* vol. VI.

²*Beneficium* eller kirkjustaður var en gård, kirken ejede og administrerede. Den var center i et kirkelen, der af biskopperne blev forlente til præster. Kirkjustaður var altid den gård i et sogn, hvor sognekirken lå.

³*Manntal á Íslandi árið 1703*. Rv. 1924-1947

21, deraf 16 karle og piger. På Staðastaður var der 20 køer, og befolkningen var 23, deraf 16 karle og piger. Desuden var der herskabets og gejstlighedens tjenere og væbnede mænd, selve aristokratiet, deres børn og kvinder, muligvis en del håndværkere og på de kirkelige gårde ofte pensionerede bønder og deres kvinder.

Senmiddelalderen. I senmiddelalderen var situationen anderledes end i 1695/1703. Der fandtes langt flere gårde med stordrift og stor befolkning. I appendiks 9 er der givet en oversigt over de hovedgårde, der nævnes i middelalderlige kilder, og den drift der fandtes på dem. Dette appendiks må dog ikke betragtes som udtømmende for dette forskningsområde, men kun som en oversigt¹.

Disse kilder viser gennemgående en langt større drift på hovedgårdene i det 14.-16. århundrede end 1702-1714. I det 14. og 15. århundrede har mange gejstlige og private hovedgårde omkring 40-60 køer og omkring 200 får, desuden et stort antal beder, stude og tyre. Desuden findes der mange lidt mindre hovedgårde med 13-25 køer og 70-120 får. Dette er typisk sydislandske præstegårde eller Hólar bispestols gårde med stordrift. I det 16. århundrede er der tegn på krise i hovedgårdsdriften, især i den nordlige del af landet, og omkring 1700 er billedet meget anderledes end i det 14.-15. århundrede.

Det ser ud til, at der i det 14. århundrede var stordrift af den større type på alle bispe- og klostergårde, der var ti. Det er muligt, at nogle flere gejstlige hovedgårde var af denne størrelse, f.eks. fandtes der 37 køer og 72 får på Reynivellir i Kjós en gang i det 14. århundrede. I denne periode fandtes der også stordrift af denne type på nogle af de privatejede hovedgårde. Der er få kilder om denne drift fra det 14. århundrede, men både i det 13. århundrede og i det 15. århundrede fandtes private hovedgårde med 40-50 køer og 120-200 får. I det 15. århundrede var der tre hovedgårde af denne type i et enkelt slægtsgods i Vestfirðir (Guðmundur Arason), og på det tidspunkt fandtes der fem eller seks magtfulde slægter med stor godsejendom i landet. Det kan anslås at antallet af store slægtshovedgårde hele tiden var mindst 10-20.

Antallet af den mindre type hovedgårde var større. Omkring 20 gårde af denne type er at finde i kilder fra det 15.-16. århundrede. I dette tal er ingen gårde fra Østisland. Det er meget svært at sige, hvor mange gårde der eksisterede af denne type.

De gårde, der havde mindre besætning end ca. 13 køer, må betragtes som tilhørende lögbýlikategorien.

Det totale antal store hovedgårde må da have været mindst 20-30 mod tre i 1703, mens de mindre hovedgårde var i hvert fald flere end 20 i det 14.-16. århundrede. Tallet 50-100 udtrykker et muligt antal af gårde med stordrift og stor befolkning i

¹Et problem er at mange af tallene om husdyrbesætning i appendiks 9 kommer fra máldagar og muligvis ikke gengiver den aktuelle besætning, men kun de såkaldte kirkjukúgildi, d.v.s. dyr kirken ejede. Dette er nærmere diskuteret i kap. 4.3.

Island i det 14.-16. århundrede, mod 25-30 i 1703. Dette er 15-30% af de gårde der var 60 hdr. eller større, eller gårde der var beneficium, mod 7% i 1703.

Lögbýli

Fandtes kategorien lögbýli i senmiddelalderen? Hvis den gjorde det, hvor udbredte var lögbýli?

Der nævnes talrige gårde i senmiddelalderlige kilder med navn, og i de fleste tilfælde er det tale om navne på gårde der, f.eks. i 1686, eksisterer i samme hreppar med samme navne. Disse kilder kan deles i to dele: Gengivelse af enkelte sognekirkers toldpligtige gårde med navn (se kap. 8.6.) eller anden gengivelse af gårdsnavne i máldagar og jordregistre fra klostre eller bispestoler (se appendiks 5).

Der eksisterer en tredje kildegruppe for lögbýli, máldagar der gengiver antallet af toldpligtige gårde i sognet (se appendiks 2). Den første gruppe er vigtig for evaluering af disse máldagar.

Grímstungur máldagi fra 1394 viser, at der er tale om to kategorier gårde i sognet. Der nævnes med navn syv gårde der betaler tiende, ljóstollur og heytollur, og to gårde der ikke gør det. Disse to, Sunnuhlíð og Grafarland, tilhører Grímstungur kirkjustaður¹. Der findes kilder om en tredje gård i sognet, Giljá, der tilhørte Marðarnúpur, og ikke betalte heytollur eller ljóstollur².

I máldagar fra Norður-Pingeyjarsýsla fra året 1394 gengives som før nævnt antallet af gårde der betaler heytollur og ljóstollur i hvert sogn. For tre af dem, Presthólar sogn med 16 gårde³, Svalbarð sogn med ti gårde⁴ og Sauðanes sogn med ni gårde⁵, findes disse gårde, der i det 17. århundrede alle er lögbýli, i middelalderlige kilder⁶. Desuden nævnes i disse máldagar gårdene Sauðanes hið syðra, der Sauðanes kirke ejer, Hjálmarvík og Brekkukot, der Svalbarð kirke ejer og Vellankatla eystri, der nævnes i Presthólar máldagi. Disse gårde er ikke lögbýli i det 17. århundrede, men hjáleigur. De har også i middelalderen en anden status end de 35 gårde, der betalte

¹D.I. II s. 476-477

²D.I. III s. 481

³D.I. III s. 553

⁴D.I. III s. 588-589

⁵D.I. III s. 554

⁶Dokumenter i *Diplomatarium Islandicum*: Hólar bispestol jordebøger 1449 (D.I. V s. 35-44), 1525 (D.I. IX s. 301) og 1550 (D.I. XI s. 864), Munkaþverá kloster jordebøger 1446 (D.I. IV s. 700), 1461 (D.I. V s. 304-305) og 1525 (D.I. IX s. 305ff), Möðruvallakloster jordebøger 1447 (D.I. IV s. 710ff) og 1525 (D.I. IX s. 316ff), Grenjaðarstaðarmáldagi 1525 (D.I. IX s. 322-324), máldagar for Norður-Pingeyjarsýslas kirkesteder 1394 (D.I. III s. 552-554, 585-589). Kilder for enkelte gårde udenfor kirkens jordebøger: Ferjubakki (D.I. IX s. 319), Gilsbakki (D.I. VI s. 761), Þverá (D.I. VIII s. 727), Klifshagi (D.I. III s. 587), Smjörhóll (D.I. X s. 56-57), Arnarstaðir (D.I. VI s. 588), Harðbakur (D.I. III s. 585) Sævarland (D.I. III s. 587), Hallgilsstaðir (D.I. X s. 484,485), Syðri og Ytri Brekkur (D.I. IX, s. 327, D.I. X s. 484,485) Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

heytollur og ljóstollur i sognene, og eftersom de 35 gårde er nøjagtigt de samme, som i senere tider var sognenes lögbýli, er det klart at det er tale om den samme definition.

Omkring 1500 diskuteredes hvem skulle betale heytollur¹, og af den diskussion er det klart at der fandtes forskel på lögbýli, der skulle betale en heytollur hver, og hjáleigur og tvíbýli. Det blev til sidst dømt, at alle bønder (dvs. alle brug), også bønder på hjáleigur og tvíbýli, skulle betale heytollur.

Máldagar med gårdsnavn. Hvor udbredte var lögbýli? Máldagar med gårdsnavne er vigtige for evaluering af andre máldagar, der kun gengiver gårdenes antal. De følgende máldagar er diskuteret i kap 8.6.: Sælingsdalstunga 1355, Kvenna-brekkka 1375 og 1397, Flatey 1363, Gufudalur 1238, Múli á Skálmarnesi 1363, Hofsstaðir 1375, Víðidalstunga 1394, Grímstunga 1318 og Hruni 1331. Af disse gengiver dokumenterne om Skarð og Hofsstaðir kun en del af sognets gårdsnavne.

Tabel 3.4. Gårdantal i Mið-Skagafjörður 1388-1842

Antal lögbýli		1388	1449	1550	1703	1712	1842
Akrahreppur del		14	12	13	15	12	16
Viðvíkurhr.	24	17	19	20	17	18	
Hólahreppur		24	18	20	23	21	23
Rípurhreppur del		11	7	7	8	8	11
Hofshreppur del		4	3	3	4	3	4
Total		77	57	62	70	61	72
Antal hjáleigur		1388	1449	1550	1703	1712	1842
Akrahreppur del		?	?	?	2	1	3
Viðvíkurhr.	?	?	?	1	-	-	
Hólahreppur		1	?	?	2	-	2
Rípurhreppur del	?	?	?	-	-	1	
Hofshreppur del		?	?	?	-	-	-
Total		1	?	?	5	1	6
Antal kendte gårde	78	57	62	75	62	78	

Kilder: D.I. III s. 407-411, D.I. V s. 35ff., D.I. XI s. 848ff, *Manntal á Íslandi 1703*, *Jarðabók Árna og Páls*, J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*.

¹D.I. VIII s. 306

Tabel 3.5. Bebyggelse i Miklaholtshreppur vest for Laxá

	14. årh. 1703		1714	1729	1842
Lögbýli	27-29	18	18	18	18
Hjáleigur	3	1	1	1	
Antal kendte gårde	27-29	21	19	19	19

Kilder: D.I. III s. 325-328, D.I. III s. 15-167. *Manntal á Íslandi 1703*, *Jarðabók Árna og Páls*, „Manntalið 1729“. Hagskýrslur Íslands II 21. 1960. J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*.

Resultatet af diskussionen i kap. 8.6. kan sammenfattes sådan: Der kan redegøres for de 107 gårde, der nævnes med navn, i de otte sogne, hvor alle gårdene nævnes (alle undtaget Hofstaðir). 96-98 af dem er senere lögbýli. Resten er enten øde (seks), er blevet hjáleigur (otte – hvoraf fire er Víðidalstungas heimalönd, der ikke registreres som betalende ljóstollur og heytollur tidligt i det 14. århdr.), eller hele tiden er hjáleigur, dvs. inkluderes ikke i antallet af gårde, der betaler heytollur og lýsistollur (to stk.).

Hvis der er forskel på antal gårde i det 14. århundrede og i 1842 er det oftest tale om at gårde er blevet lagt permanent øde, ikke forvandlet til hjáleigur. Dette er f.eks. tydeligt i sognene i Húnavatnssýslas centrale del, Músstaðir sogn, Breiðabólstaður sogn, Þingeyrar sogn og Hjaltabakki sogn (se appendiks 2), hvor der registreredes mindst 51 gårde i det 14. århundrede, 42 i 1686 (der findes ingen oplysninger om hjáleigur fra det år. I 1703 var der fire hjáleigur og 41 lögbýli i området¹) og 41 i 1842. I 1842 fandtes der to hjáleigur i området. Der findes kilder om en hjáleiga, Háfholt ved Breiðabólstaður, der ikke var beboet efter 1300-tallet (se kap. 8.7.). Sandsynligvis var der flere senere nedlagte hjáleigur i området. Der er altså direkte registrerede 52 gårde i dette område i 1300-tallet, hvilket er et minimumstal, mod højest 45 gårde omkring 1700. En sammenligning af den totale bebyggelse i to områder i 1703, 1712 og 1842, dvs. lögbýli og hjáleigur, sammenlignet med lögbýlibebyggelsen som vi kender den fra det 14. århundrede viser det samme (se tab. 3.4 og 3.5.).

Gårdtal i máldagar. Der blev udarbejdet en liste over alle sogne, hvor antal betalende gårde i sognet er gengivet i de middelalderlige máldagar, enten dem der betalte ljós- og heytollur eller tiende. Først blev det forsøgt at finde ud af, om grænserne var de samme i middelalderen som 1686/1695. Derefter blev antallet af gårde i det 14. århundrede sammenlignet med antallet af gårde i det samme område i det 17. århundrede. Her var de máldagar, hvor gårdsnavne blev nævnt meget vigtige til sammenligning.

¹*Manntal á Íslandi 1703*. Rv. 1924-1947

Det må antages, at det er lykkedes at finde ud af grænsene for de fleste af det 14. århundredes sogne, hvor antal betalende gårde var opgivet. De er gengivet i appendiks 2, sammen med alle de nødvendige forklaringer på usikre grænser og andre spørgsmål. Resultatet af denne sammenligning er, at antallet af lögbýli var gennemgående ca. 8,4% højere i 1300-tallet end omkring 1686/95 (se tabel 3.6.) med regionale forskelle.

Der er, som sagt, en gennemgående tendens til, at der er flere lögbýli i 1300-tallets máldagar end i matriklene fra 1686/95. Der er et klart geografisk mønster i forskellene mellem tallene fra 1300-tallet og 1686/95. I sogne i Vestisland, der må antages at være præget af fiskeri, som Bessastaðir sogn, Garðar sogn, Staðastaður sogn, Miklaholt sogn, Öndverðareyri sogn, Holt sogn i Öundurarfjörður falder antal lögbýli meget, men også i centrale landbrugssogne som Hvanneyri, Stafholt, Reykhólar og Staðarhóll. Det ser ud til, at det generelt var små, ca. 10 hdr. gårde, der blev lagt øde.

Denne geografiske distribution genfindes i Nordisland. I den centrale Húnavatnssýsla er der mange permanente øde gårde, i den centrale Skagafjörður ligeledes og i stort omfang i sognene nord for Hólar bispestol, på Höfðaströnd og i Fljót. I den centrale Eyjafjörður er der derimod ikke tegn på den langvarige type ødelæggelse, selvom en del gårde lå øde i det 15 og 16. århundrede dér. I den centrale del af Þingeyjarsýsla er der mange permanente ødegårde.

Tabel 3.6. Antal lögbýli i 1300- og 1600-tallet

	14. århund.	1686/95	% fald
Húnavatnssýsla	346	321	7,5
Skagafjarðarsýsla	335	293	12,5
Eyjafjarðarsýsla	286	280	2,1
Þingeyjarsýsla	323	300	7,1
- S.-Þing.	245	220	10,2
- N.-Þing.	78	80	-2,6
Suðurland (del)	223	216	3,1
Gullbr. og Borg. (del)	164	136	17,0
Mýrasýsla (del)	177	159	10,2
Snæfellsnes (del)	121	108	10,7
Dalasýsla (del)	136	126	7,4
Barðastrandasýsla (del)	146	130	11,0
Ísafjarðarsýsla (del)	93	82	11,8
Total	2347	2151	8,4

Kilde: Appendiks 2

Det bør skelnes mellem to typer ødelagte lögbýli efter 1400:

1. Lögbýli der aldrig bliver genopbygget.
2. Lögbýli der ligger øde i det 15.-16. århundrede, men genopbygges i det 17.

Landet kan deles geografisk i to områder: Den sydlige, fra Austfirðir til Árnes-sýsla, hvor der tilsyneladende var omfattende ødegårdsdannelse i det 15. og 16. århundrede, men hvor få gårde blev permanent øde. Til dette område hører sandsynligvis den indre del af Eyjafjörður. I det andet område, fra Gullbringusýsla nord og øst til Vopnafjörður, findes der tegn på omfattende permanent nedlæggelse af lögbýli, især i de centrale områder og i fiskeridistrikterne.

Lögbýli: Sammenfatning. Konklusionen af denne undersøgelse er, at de gårde, der i 1300-tallet betaler heytollur og ljóstollur, er den samme kategori, som senere nævnes lögbýli. Kilder om antallet af disse gårde, både kilder der giver mulighed for at rekonstruere bebyggelse i bestemte områder, og máldagar der nævner antallet af gårde i sognet, indikerer at der eksisterede flere lögbýli i det 14. århundrede end omkring 1686, da befolkningen nåede sit højdepunkt mellem 1404 og 1850. Der er tale om ca. 8-9% flere lögbýli. I 1686 var det totale antal lögbýli 4069, så antallet af lögbýli i det 14. århundrede har været omkring 4400.

Kort 5

Permanent øde lögbýli fra 1300-tallet i forhold til bebyggelse i 1695

Kilde appendiks 2

De bebyggelsesformer kilder om disse lögbýli fra 1300-tallet viser er et spredt bebyggelsesmønster, næsten identisk med det 18-19. århundredes former.

3.2. c Tvíbýli, hjáleigur og fiskerbyer i det 14. århundrede

Der hierarki, der før nævntes angående kilder om bebyggelse er også tydeligt for disse bebyggelsesformer. Her har man meget færre og mere usammenhængende kilder end for hovedgårde og lögbýli. Det første spørgsmål der må besvares er, om disse former overhovedet fandtes. En mere ambitiøs fortolkning af materialet afhænger af dette.

Tvíbýli

Tvíbýli viser i deres beliggenhed et bestemt mønster i de 18.-19. århundredes kilder. De lå ofte på store jorde, og de var flere i den sydlige del af Island end i den nordlige. I de allersydligste egne, og i Vestfirðir, var der mange *fleirbýli*, dvs. gårde med 3-7 eller flere bønder¹.

Der var to slags tvíbýli. Den ene var en gård, der var lige delt op mellem to bønder. Den anden var en gård, hvor det ene brug var mindre end det andet, og det mindre lignede på mange måder en hjáleiga².

Var distributionen og typer af tvíbýli den samme i det 14. århundrede?

I *Sturlunga saga* findes der nogle eksempler på tvíbýli. På den store gård Einarstaðir i Þingeyjarsýsla var der ved begyndelsen af det 13. århundrede to brug, dvs. et regulært tvíbýli. På den ene halvdel boede præsten Ögmundur og bonden Höskuldur Gunnarsson på den anden³. De to brug ser ud til at have været af samme størrelse. Lignende deling af storbrug var der på to hovedgårde i Skagafjörður. Bønderne Ásbjörn og Brandur boede begge på jorden Viðvík i Skagafjörður omkring 1253. Viðvík var en god og stor jord⁴. Reynistaður, som Gissur jarl købte for 120 hdr., var også delt i to dele før han købte den⁵. Denne hovedgårdsdrift er måske ikke særlig repræsentativ for de almindelige bønder.

Der findes dog eksempler fra almindelige gårde. På gården Kvennavoll på Meðalfellsströnd boede to bønder. Den ene, Skíði Þorkelsson, var tilsyneladende hovedbonden, mens den anden, Jón Þorgeirsson, „hafði af landi“, havde en del af landet

¹J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 1-30, 180-197

²Se f.eks. Helgafellssveit i *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín V.*, Kh. 1933, hvor der var nogle eksempler på den første type, og Staðarsveit i samme bog, hvor der var talrige eksempler på den anden type.

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 259

⁴*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 710

⁵*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 743

til sit og sin kones levebrød¹. Jón boede i det samme hus som Skíði og kan måske kaldes for húsmaður, husmand. Et andet tvíbýli eller hjáleiga nævnes i Skagafjörður. Ólöf Benediktsdóttir, en ældre kvinde, havde „hjábú“ og en ko på Akrar i Skagafjörður tidligt i 1200-tallet². Det nævnes ikke, om hun havde sit eget hus.

I Jónsbók findes der mange artikler om, hvordan bønder på tví- og fleirbýli skal opføre sig. Hvis flere mænd bor på en jord, skal de fordele pligter angående budbringning og at følge de fattige omvandrede mellem sig, efter hvad bønderne ønsker selv, ikke efter hvor meget af jorden, de har til rådighed³. Det ser ud til, at Björn Lárusson i sin doktorsdisputats har misforstået denne artikel. Han siger, at ordene „eftir bónda vild“ betyder, at det er jordejeren, der skal fordele disse pligter mellem bønderne⁴, men i denne sammenhæng er „bónda“ det samme som „bænda“ nu, flertal af ordet bóndi.

Hvis flere end en bonde boede i et udelt hus, skulle de bruge ved til opvarmning i forhold til antal husstandsmedlemmer, ikke i forhold til jordens størrelse, med den begrundelse at „hjú“ (karle, piger, børn, andre husstandsmedlemmer) behøver varme og ved til madlavning, ikke hus. Men når husene udskiftes, skal hver bonde råde i sin del af huset⁵.

Der er ligeledes reglementer om udnyttelse af de jorder, der er fordelt mellem to eller flere bønder. Den der kommer til en jord, skal have den gødning, der faldt fra de husdyr, han, der boede på den før, ejede. Ligeledes hvis nogen forlader en jord eller en del af en jord, skal den der kommer i stedet for have lov til at udnytte de samme indmarker og huse. Jorden skal opdeles i forhold til hvad de pågældende bønder betaler i landskyld. Eng skulle udskiftes på samme måde som indmark, ager eller hømark. Hvis to bønder bor på en gård, må de ikke holde flere husdyr om sommeren end jorden tåler, og de skal fordele det i to lige store dele. Hvis derimod en af dem havde flere husdyr end den anden, skulle han betale for den ekstra græsning⁶.

Kilder om tvíbýli i diplomaer fra middelalderen er yderst sparsomme. I normative kilder ser de ud til at forekomme, f.eks. i et reglement (statutum) om heytollar, udstedt af Skálholt biskop. Den stipulerer i 1479,⁷ at kun en heytollur betales af hver gård, selv om flere end en bonde bor på gården. I Grunnavík máldagi fra 1397 siges der dog: „Lambselði á bæ hverjum innan þinga en tveggja þar sem tvíbýli er.“ Dette betyder at kirken skal have et lam fodret på hver gård, og hvis der er tvíbýli, skal

¹Sturlunga saga. Rv. 1988, s. 370

²Sturlunga saga. Rv. 1988, s. 426

³Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 112

⁴Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 29

⁵Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 140

⁶Jónsbók... s. 141-142

⁷D.I. VI s. 210

begge bønder fodre et lam¹. Af kilder fra det 18. og 19. århundrede er det klart, at der ofte i den periode fandtes 6-8 tvíbýli eller fleirbýli i dette sogn, der havde ca. 20 gårde.

I Pykkvibær kloster máldagi fra 1340² omtales „Geirabæir“, tolket som Geirlandsbæir i D.I. Geirland var altid registreret som én gård i jordregistrene, både 1340 og senere, men der henvises i klostermáldagin utvetydigt til, at der var „bæir“, dvs. flere end en gård i Geirland. Der er i det sidste af Kirkjubær klostres to 14. århundreders jordregistre (se appendiks 2) tegn på andre fleirbýli af denne type. I 1340 var landskylden af det sikre fleirbýli Geirland 453 alen vadmél. I 1397 var landskyld af Hörgsdalur og Hörgsland, der er ukendt for 1340, respektiv 492 alen og 390 alen. Deres værdi lignede andre gårdes i området, der betalte lavere landskyld. Ligeledes ejede klosteret i 1397 gården Fell i Mýrdalur, hvoraf der skulle betales 480 al. og to tønder tran. Dette er et sikkert tegn på fiskeri fra gården. Fra gården Brekkur i Mýrdalur, der skulle betale 360 al. 1340, var der i 1397 optaget fiskeri på klosterets vegne, der ikke ses spor af 1340³. På disse to gårde kan der enten have været fleirbýli eller hjáleigur.

Dokumenterne fra Grunnavík og Vestur-Skaftafellssýsla viser direkte, at der fandtes tvíbýli eller fleirbýli i disse områder i 1300-tallet. Muligvis dukker tvíbýli op i de mange halve, tre-fjerde-dele eller tredje-del-jorde, der sælges eller er toldpligtige i det 14. århundredes dokumenter.

Fra tidligt i det 16. århundrede findes der et dokument, der registrerer bebyggelsen på nogle gårde i Rauðasundur, hvor der er to eller tre bønder på hver gård⁴. Deres navne, andel af jorden og deres landskyld er registreret. Dette dokument viser at der var fleirbýli på gårde i Vestfirðir, selv om der fandtes mange øde gårde i andre landsdele i samme periode. Det er derfor højst sandsynligt, at situationen også har været sådan i det 14. århundrede.

Kilder fra det 18. og 19. århundrede viser i de fleste tilfælde tvíbýli på gårde med 8 kvilder eller flere⁵. Spørgsmålet er om dette var tilfældet i det 14. århundrede. Fra Skarðsströnd eksisterer en liste over en herremands gårde i dette område fra 1401, en af de få regnskaber fra private godser fra før den sorte død, og antallet af kvildelejer på gårdene⁶. Denne herremand hed Ormur Snorrason. Den første række i tabel 3.7 lister kvildelejer i år 1401, gengivet i D.I. III s. 659. Den anden række viser, om gården nævnes 1401, og den tredje er indholdet i en liste over Skarð gårde fra 1495. De fire sidste rækker rummer oplysninger om værdi, bebyggelse og kvildelejer fra det 18. og 19. århundrede.

¹D.I. IV s. 138

²D.I. II s. 739-740

³D.I. IV s. 238

⁴D.I. VIII s. 266-269

⁵Se f.eks. J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, kapitlet om Árnessýsla.

⁶D.I.III s. 659

Tabel 3.7.¹Skarð godset

	1401. Kvild.	15. årh. nævnt	1731	1842 Værdi	Beb. husst.	Antal	Kvil. husst. 14. årh.	Hypotet.
Heinaberg		x		30	x	2	6	
Gnúp		x	x	12	x	1	3	
Tindar				12		1	3	
Akureyjar				40	x	1	-	
Búðardalur				40	x	3	8	
Hvarfsdalur				12	x	1	3	
Hvalgrafir		x	x	30	x	1	6	
Skarð		x	x	30	x	1	26	
Rauðseyjar	8	x		hjal.	x	1	3	
Rúfeyjar		x		hjal.	x	1	3	
Geirmundarst. hj. ²	6	x		-		1	5,5	1
Mannheimar hjál.	3	x		hjal.	x	1	4	1
Barmur				hjal.	x	1	4	
Villingadalur				hjal.		0	-	
Prestbakki				hjal.		0	-	
Stöð				hjal.		0	-	
Sauðhús (hjal?)	4	x		-		0	-	1
Á	12	x		20	x	1	5	2
Kross (kirke)	4	x	x	24	x	1	6	1
Reynikelda	10	x	x	16	x	1	5	2
Frakkanes	10	x	x	24	x	3	5	2
Ballará (kirke)		x		48	x	1	8	
Melar				30	x	2	7	
Hnúkur	9	x	x	16	x	1	5	1
Kvennavoll (kirke)	12	x	x	24	x	1	6	2
Stakkaberg		x	x	(16)		1	4	
Ormsstaðir		x	x	16	x	2	5	
Emburhöfði				6		1	-	
Dögurðarn. (kirke)	6	x		30	x	2	8	
Dagverðarnessel				hjal.		1	4	
Skáley				heim. x-		-	-	
Tröð				hjal.	x	-	-	
Kiðey				-		1	- (selveje)	
Svíney (Purkey)	4	x	x	32	x	3	8	
Rafsey		x		16	x	1	7	
Arney	6	x		16	x	2	5	
Langey	8	x	x	25	x	3	9 (delt)	
Langeyjarnes	6	x	x	8	x	1	2,5	
Vígholtsstaðir		x	24	x	1	6		
Minni Galtard.			12	x	1	4		
Galtardalur			x	30	x	2	6,5	
Kjarlaksstaðir		x	24	x	1	6		
Arnarbæli	10	x		40	x	1	-	2
Vogur	12	x	x	12	x	1	4	

¹Kilder: D.I. II s. 636, D.I.III s. 659, Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu, samantekin 1731“. *Saga* 1965, s. 136-296, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 168-170, Solveig Björnsdóttirs testament, D.I. VII, s. 242-247.

²Geirmundarstaðir og Mannheimar er regnet som hjáleigur til Skarð i dokumentet, men den er en 18. årh. afskrift, og det vides ikke, om de var regnet som hjáleigur i 1300-tallet. De to gårde er derimod hjáleigur i det 19. århundrede, i hvert fald i 1842. Geirmundarstaðir er ikke beboet i 1731.

Den eneste 1300-tals gård, der ikke findes senere, er Sauðhús. Den står mellem Rauðseyjar og Geirmundarstaðir i „originalen“¹ og er måske en hjáleiga til Skarð. Den kilde, den står i, ser ud til at gengive kernen i Skarð *útjarðir*, dvs. det faste gods, der fulgte hovedgården Skarð. I 1401 er der i forhold til jordebogen fra 1731 fem sandsynlige hjáleigur til Skarð, Rauðseyjar, Rúfeyjar, Geirmundarstaðir, Mannheimar og Sauðhús. I 1685 var der tilsyneladende syv beboede hjáleigur: Rauðseyjar, Rúfeyjar, Mannheimar, Barmur, Villingadalur, Prestbakki og Stöð. De tre sidste blev lagt øde efter 1685 og var ikke beboet i 1731 eller 1842².

Det er bemærkelsesværdigt, hvor mange kvildelejer der er på gårdene i 1401. F.eks. er der 12 kvildelejer på Vogur, der kun er 12 hdr. Dette er tre gange mere end i det 19. århundrede. På Á, Reynikelda, Hnúkur, Frakkanes og Langeyjarnes er der omkring dobbelt så mange kvilder som i det 19. århundrede. Dette er dog i overensstemmelse med landskyldbeløbet, der også generelt var dobbelt så højt, men det er bemærkelsesværdigt, at antallet af kvildelejer på Geirmundarstaðir og Mannheimar, Skarð hjáleigur, er det samme som i det 19. århundrede. En fristende forklaring er, at der kun var en familie på hjáleigurnar, men to på de andre gårde. Antallet af kvildelejer er faldet på lögbýligårdene, men er det samme på hjáleigurnar. Forskellen på kvildelejernes antal var endnu større i det 18. århundrede. Der var f.eks. 4 kvildelejer på Geirmundarstaðir, 4 på Arnarbæli, 4 på Á og 3 på Reynikelda³. Geirmundarstaðir regnes i det 19. århundrede i realiteten som en 16-20 hdr. gård.

Dette betyder, at Geirmundarstaðir måske i realiteten var en meget bedre jord at bo på i det 14. århundrede end f.eks. Vogur. Bonden på Geirmundarstaðir kunne ved siden af de 6 kvildelejer (hvis han ikke havde flere kvildelejer fra andre herremænd end Ormur, hvilket dog må anses for at være meget usandsynligt) have lige så mange egne kvilder, mens det for bonden på Vogur var meget svært, hvis han kun havde en typisk husstand til rådighed. Et husstand på 3-4 voksne mennesker var ikke i stand til at forvalte 24 kvilder, men det var en mulighed for to familier. Alternativet var, at fæsteren købte mere arbejdskraft, der også førte til større befolkning på gården end en typisk familiegård. En anden mulighed er, at bonden på Geirmundarstaðir kun havde 6 kvilder, dvs. levede af 3 køer og 18 får, men dette er usandsynligt. Den tredje mulighed er, at bonden på Geirmundarstaðir arbejdede på hovedgården en del af sin tid og derfor havde mindre muligheder for eget brug end bonden på Vogur.

Det må derfor betragtes som en mulighed, at de mange kvildelejer på Á, Reynikelda, Vogur o.s.v. viser en større befolkning på disse gårde end Mannheimar og Geirmundarstaðir, enten i form af to familier, tvíbýli, eller i form af en større husstand,

¹D.I.III s. 659.

²Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu, samantekin 1731“. *Saga* 1965, s. 136-296, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 168-170,

³D.I.III s. 659.

fire eller fem karle og piger ved siden af bondens familie. Dette diskuteres videre nedenfor i sammenhæng med vurdering af kildematerialde fra det 15. og 16. århundrede.

Sammenfatning. Det er klart, at kategorien tví- og fleirbýli fandtes i det 14. århundrede. Både normative kilder, dokumenter og analyse af gårdsdrift viser dette. Der findes kilder om tvíbýli og fleirbýli fra Vestfirðir og Vestur-Skaftafellssýsla, der senere havde mange af dem. Analyse af gårdsdrift på grundlag af antal kvildelejer indikerer, at tví- og fleirbýli kan have været et meget udbredt form i det 14. århundrede, hvis Skarð godset var typisk.

Hjáleigur

Det er allerede indikeret i diskussionen om lögbýli, at der fandtes en kategori gårde, der ikke var lögbýli. Det bør bemærkes, at selve navnet, hjáleiga, ikke bliver nævnt før 1431¹. Indtil da kaldes denne bebyggelse „heimalönd“, „smálönd“ eller „hjábyli“.

Det er først og fremmest tre máldagasamlinger, Auðunnarmáldagar 1318, máldagasamlingen fra 1394 og Vilkinsmáldagar fra 1397 der giver oplysninger om hjáleigur (se kap. 8.7., hvor 1300-tallets hjáleigur nævnes og diskuteres, med kildehenvisninger). Totalt nævnes der 42-54 hjáleigur (hjálönd, smálönd, heimalönd) i kilder fra det 14. århundrede, gårde der ikke tælles som ljóstollur- og heytollurbetalende da, og der også har status som hjáleigur i senere tider. Den første tal betegner sikre hjáleigur, den anden også hjáleigur der skifter kategori i løbet af 1300-tallet til lögbýli (5 hjáleigur ved Víðidalstunga), eller der har uklar status, men sandsynligvis var hjáleigur. Af disse ligger næsten alle i den nordlige halvdel af landet, 5-7 i Dalasýsla, fire på Vestfirðir-halvøen, 7-12 i Húnavatnssýsla, en i Skagafjarðarsýsla, tre i Eyjafjarðarsýsla, 11-14 i Suður-Þingeyjarsýsla, fire i Norður-Þingeyjarsýsla og fem i Múlasýslur. Kun 2-4 ligger i Sydisland. Denne distribution er totalt anderledes end senere (se tabel 3.8 og 3.11.). Dette indikerer at hjáleigur, af en eller anden årsag, kun blev registreret i máldagar i de mere marginale landbrugsområder, selv om de eksisterede andre steder.

En nærmere analyse af disse gårde viser at af de 42-54 gårde der nævnes i 1300-tallets máldagar som hjáleigur, var 16-18 tilsyneladende ikke beboet efter 1400, eller

¹Ólafur Lárusson: *Byggð og saga*. Rv. 1944, s. 55

Tabel 3.8. Hjáleigur i det 14. árhundrede og nogle oplysninger om deres bebyggelse 1400-1850

Lögbyli (Kirkjustaður)	Konstant bebyggelse	Midlertidig bebyggelse	Øde 1400-1850 (eller beb. højst 1-5 ár*)	Kilder
Höfði	Kolsgerði Sundbrekka	Tindriðastaðir Þverá		Björn Teitsson: <i>Eignarhald og ábúð</i> . Rv. 1973
Laufás	Þorsteinsstaðir? Litlagerði Borgargerði Miðgerði			Björn Teitsson: <i>Eignarhald og ábúð</i> . Rv. 1973
Þóroddsstaðir	Ófeigsstaðir	Torfunes	Tjarnarhverfi eystra Tjarnarhverfi vestra	Björn Teitsson: <i>Eignarhald og ábúð</i> . Rv. 1973
Grenjaðarstaður		Geitafell?		Björn Teitsson: <i>Eignarhald og ábúð</i> . Rv. 1973
Múli	Fótaskinn?			Björn Teitsson: <i>Eignarhald og ábúð</i> . Rv. 1973
Presthólar			Vellankatla eystri	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Svalbarð		Hjálmarvík Brekukot		Eiríkur Þorm.: „Byggð í Þistilf.“ Saga 1972
Sauðanes		Sauðanes syðra		Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Vellir			Stafn*	Stef. Aðalst.: <i>Svarfdælingar</i> . Rv. 1976
Lögmanshlíð	Hesjuvellir			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Saurbær	Sandhólar			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Neðri Ás			Hálsgröf	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Grímstungur			Sunnuhlíð Grafarland	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR

Lögbyli (Kirkjustaður)	Konstant bebyggelse	Midlertidig bebyggelse	Øde 1400-1850 (eller beb. højst 1-5 år*)	Kilder
Marðarnúpur	Giljá			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Víðidalstunga	Bakki?	Stórahlíð? Litlahlíð? Öxnatunga?	Svölustaðir?	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR Mannatal á Ísl. 1703
Tjörn		Kollur	Geitagil*	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Breiðabólstaður			Háfholt	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Undirfell		Snæringsstaðir		Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Vatnsfjörður			Heiðaland I Heiðaland II	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Hagi			Minni Hagi	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Múli			Urðir	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Skarð	Geirmundarst.? Mannheimar? Rauðseyjar?		Sauðhús?	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR Ormur Daðas.: Jarðab.y.Dalas. Saga 1965
Hvammur			Efrihvammur	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Hjarðarholt	Spágilsstaðir? Vígóltsstaðir?			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR Ormur Daðason: „Jarðab.y.Dalas.“ Saga 1965

Lögbýli (Kirkjustaður)	Konstant bebyggelse	Midlertidig bebyggelse	Øde 1400-1850 (eller beb. højst 1-5 år*)	Kilder
Vallanes		Hvammur Sauðhagi Víkingsstaðir		Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR D.I. VII s. 26
Skorrastaður		Seljadalur	Búland	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Einholt	Lambabliksstaðir			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Hrepphólar	Bakki (Sóleyjarb.)			Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Breiðabólsstaður	Borgarkot (Bjargark.)?		Skálmholt?	Jarðab. ÁM&PV Jarðat. J. Johns. Bj. Lár.: OILR
Total	14-23	12-13	16-18	

Kilde ellers: Kap. 8.7.

? indikerer en usikker kategori eller forandring i kategori i løbet af det 14. århundrede. De fleste af disse gårde var senere hjáleigur ved kirkjustaðir og tilsyneladende i 1300-tallet var heimalönd, men det er uklart om de betalte heytollur og ljóstollur, undtaget i tilfælde af Víðidalstunga gårde, der betalte heytollur og ljóstollur. Evaluering af gårdenes status bygger til dels på de relevante sognerekonstruktioner i app. 2.

kun for meget korte perioder¹. 12-16 andre var beboet af og til, mens 14-20 var konstant beboet.

Foruden disse vides der om gårdene Vatn og Rein i Hegranes i Skagafjörður, der i 1300-tallet havde lögbýlistatus, men som senere var hjáleigur. De indberegnes ikke her. Gårde af denne type var få. I oversigtet over gårde, der betaler ljóstollur og heytollur i 1300-tallet i appendiks 2, er der få mulige eksempler om dette.

Ögmundur Helgasons undersøgelse af den senmiddelalderlige bebyggelse i Víðidalur og Hryggjardalur viser også, at der var sandsynligvis tale om en del hjáleigur i disse daler, måske 6-10, ved siden af de tre lögbýli (Hryggir, Stöpull, Núpur) der fandtes i dette område før 1400². Guðrún Sveinbjarnardóttirs arkæologiske undersøgelse

¹Se kap. 9.6. og *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*. Kh. 1913-1943 og J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²Ögmundur Helgason: „Bæjarnöfn og byggð á Hryggjardal og Víðidal, Skagafjarðarsýslu.“ *Saga* 1969

af ødegårde i Austurdalur indikerer muligvis en større bebyggelse i dalen før 1400 end nogen sinde senere. Dette er der dog ingen enighed om¹.

Meget få hjáleigur i Sydisland nævnes i 1300-tals máldagar. Muligvis kan en undersøgelse af sagaer og andet kildemateriale afdække noget om denne bebyggelse, men det må betragtes som meget usandsynligt at der ikke eksisterede hjáleigur i dette område, hvor de var langt fleste i 1703 (se tabel 3.11.) Björn Teitsson regner f.eks. med, at hjáleigur på Seltjarnarnes blev opbygget i det 13. og det 14. århundrede².

Helgi Þorláksson regner med vækst i hjáleigubebyggelse i hele landet i det 13. og det 14. århundrede på grund af det voksende fiskeri, der førte til efterspurgsel efter smør. Dette blev da mødt med oprettelse af talrige hjáleigur, der producerede smør med lejede køer³. Det voksende fiskeri i det 13. og 14. århundrede førte også til vækst i hjáleigubebyggelse, man kunne da leve både af husdyr og fiskeri. Helgi påpeger at hjáleigur nævnes først i kilderne omkring 1500. Han siger også at de fandtes i 1300-tallet, og at det er usandsynligt at de blev talrigere i 1400-tallet på grund af befolkningskrisen. Han siger derfor at det er næsten sikkert at de opstod først og fremmest i 1300-tallet.

Hvis de eksisterende hjáleigur f.eks. omkring 1700 opstod til dels i det 14. århundrede, er spørgsmålet hvilken geografisk distribution hjáleigur havde i det 14. århundrede. Et kort over kendte hjáleigur i 1300-tallet (se kort 3) viser at de er fleste i marginelle områder i nord. Meget få hjáleigur er kendte fra de områder, hvor de var fleste omkring 1700, f.eks. i fiskeriregionerne i syd og vest. I det 14. århundrede opstod der et nyt sogn i Reykjanes, Hvalsnes sogn. En ny halvkirke blev viet i Engey i det 14. århundrede, og sandsynligvis også i Nes⁴. Dette indikerer befolkningsvækst i den sydvestlige del af landet, og en stor del af denne vækst kan have været på hjáleigur. Dette indikerer at den geografiske distribution af kendte hjáleigur i 1300-tallets kilder ikke er repræsentativ, og at kortet over hjáleigur i 1703 er mere repræsentativt for den aktuelle distribution i 1300-tallet.

Sammenfatning. Analyse af de hjáleigur, der findes i 1300-tallets kilder viser, at ca. 33-40% af dem blev konstant beboet i perioden 1400-1850, mens 25-30% blev beboet af og til i ekspansionsperioder. Den sidste tredjedel forsvant ud af bebyggelse efter det 15. århundrede.

¹Guðrún Sveinbjarnardóttir: *Farm Abandonment in Medieval and Post-Medieval Iceland: An Interdisciplinary Study*. Oxford 1992

²Björn Teitsson: „Byggð í Seltjarnarneshreppi hinum forna.“ *Reykjavík í 1100 ár*. Rv. 1974

³Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag*. Rv. 1991, s. 462-463

⁴Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag*. Rv. 1991, s. 446-448

Fiskerhytter

Den fjerde type bebyggelse efter hovedgårde, lögbýli og hjáleigur var fiskerhytter (þurrabúðir, tómthús). Disse havde generelt ikke husdyravl eller nogen form for landbrug, selv om enkelte havde en ko. Deres befolkning i 1703 var på lidt over 1.000, men der fandtes også husmænd ved havet. Sandsynligvis var der ca. 1.500-1.700 personer, der kun levede af fiskeri i 1703¹. Imidlertid er der tegn på, at dette antal faldt katastrofalt i perioden 1685-1702. F.eks. fortælles der i Jarðabók Árna og Páls om 105 beboede og 150 øde fiskerhytter i Neshreppur i Snæfellsnes. Der fandtes også et stort antal øde fiskerhytter på øer i Breiðafjörður.

De største områder i 1703 med fiskerhytter uden for Neshreppur lå i Stokkseyrarhreppur, Seltjarnarnes, Akranes, i de øvrige hreppar i Snæfellsnes og Breiðafjörður-området, i Dýrafjörður og Öfundarfjörður, dvs i de sydlige og især de vestlige dele af landet. Denne type bebyggelse er ikke blevet udforsket i særlig grad af bebyggelseshistorikere, og der eksisterer ingen arkæologisk forskning af den. Det eneste, vi gør her, er at anslå antallet af fiskerhytter i fiskeriets guldalder mellem 1640 og 1685. På basis af de øde hytter i Neshreppur kan deres totale antal i 1685 mindst fordobles i forhold til 1703. Da talte de 343, og et muligt tal i 1685 omkring 700. Antal husmænd med fiskeri som hovederhverv var muligvis dobbelt så stort, og det totale antal personer, der alene levede af fiskeri, var muligvis omkring 3.000-3.500.

Det område i Snæfellsnes, hvor der var fleste fiskerhytter, blev undersøgt i anledning af Det nordiske ødegårdsprojekt². Det mest iøjnefaldende er, hvor få kilder der findes om denne bebyggelse. Et vigtigt dokument findes der dog. I 1317 blev der stiftet et nyt sogn, Ingjaldshóll sogn, på grund af den voksende befolkning i nærheden af Hellissandur og Rif yderst på halvøen. Ligeledes er der bevaret hundredevis af stenstrukturer i området, der formodes at være knyttet til fiskeriaktiviteterne i det 14. århundrede, måske bygget til forarbejdning – tørring – af fisk.

Helgi Þorláksson giver i sin doktorafhandling *Vaðmál og verðlag* et oversigt om kendt fiskeriaktivitet i det 13. og 14. århundrede³. Helgi påviser at der var tale om stor vækst i fiskerierne, og at nye sogne opstod i Strandasýsla i 1317 og i Gullbringusýsla senere i 1300-tallet. Dette må være sket på grund af voksende fiskerbefolkning i disse områder. I Grímsey fandtes der mindst 15 lögbýli i det 14. århundrede (mod 12 senere, se appendiks 2). På øen skulle der, ifølge en máldagi fra 1318, bo to præster. Tilsyneladende var der en større fastboende befolkning på øen i det 14. århundrede end senere, der må have levet mest af fiskeri, fordi øen har ringe muligheder for landbrug.

¹*Manntal á Íslandi 1703*. Hagskýrslur Íslands II 21. Rv. 1960

²Ólafur Ásgeirsson: *Bosetning i Snæfellsnessýslas vestlige del 1300-1600*. En punktundersøkelse under Det nordiske ødegårdsprojekt. Rv. 1978 (manuskript)

³Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag*. Rv. 1991, s. 440-459

Derimod lå den øde i første halvdel af det 15. århundrede. Helgi Þorláksson nævner at ifølge Vallaljóttssaga roede 30 skibe fra øen i den første halvdel af det 13. århundrede. Flatey på Skjálfanda ser ud til at have været et fiskerleje af lignende betydning¹.

Helgafell kloster øer. I Helgafell klostres jordregistre fra 1377-8 og 1397 er der listet en del gårde, der ligger ude i Breiðafjörður. Disse ses på tabel 3.9. sammen med deres landskyld i senere tider. Landskylden på de første seks øer falder fra 2120 al. i 1377-8 til 640-430 al. i 1686/95, eller et fald på 70-80%. Selv om der regnes med en generel halvering af landskyld fra 1300-tallet til 1700, så er dette et endnu større fald. I et dokument fra 1397 omtales en del øer tilsyneladende som „v byggðar“. Dette er alle øerne fra Höskuldsey til Hafnareyjar. Hvis dette ord er „óbyggðar“, betyder det nu ubeboet. Men i senmiddelalderens islandsk kunne dette betyde uudlejet, dvs. de var ikke udlejet til nogen bonde eller lensmand. Disse øer kan have været fiskerpladser under direkte administration af klosteret. En anden mulighed er, at „v byggðar“ betyder fem beboede øer. En tredje er, at der er en fejl i afskrifterne. Dette dokument eksisterer kun i afskrifter.

I hvert fald må det betragtes som overvejende sandsynligt, at der i 1397 eksisterede fiskerbyer på disse øer, ligesom i 1703. Kilderne fra Helgafell kloster indikerer, at byerne var betydeligt større i det 14. århundrede end omkring 1700.

Jarðabók Árna og Páls om Snæfellsnes fra 1702 fortæller om bebyggelsen på disse øer. Ved Höskuldsey står der, at der i 1702 var en fiskerby med 20 fastboende familier og 46 indbyggere. I 1377 gav øen 800 al. i landskyld mod kun 100 al. i 1686/95. Betyder dette, at der fandtes otte gange så mange familier på øen i 1377 som i 1703? Det er ikke sikkert, vi kan kun sige, at der er tegn på, at fiskerbyerne var langt større i det 14. århundrede end omkring 1700. Arkæologisk forskning på den nu øde ø er nødvendig for at besvare dette spørgsmål.

Det ser ikke ud til, at kuldeperioden 1684-1702 forårsagede noget fald i landskyld i Höskuldsey, fordi landskylden er den samme i 1686 som i 1695 i de fleste tilfælde, og i 1686 var kulden og flygtningestrømmen fra fiskeområderne ikke begyndt. Det opgives også at kun to huse stod øde i Höskuldsey på grund af flygtningestrømmen, mens der f.eks. i Elliðaey var ni huse (búðir) øde. En anden indikator for, at den økonomiske aktivitet, og dermed sandsynligvis befolkningen, har været større i Breiðafjörður øer i det 14. århundrede er øgårdenes værdi. Den er i næsten alle tilfælde større i 1397 end 1686.

¹Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag*. Rv. 1991, s. 444

Tabel 3.9. Gårde på øer i Breiðafjörður i Helgafell kloster eje 1377-1397 (landskyld omr. til al.)

	1377/8 ¹	1397 ²	1686/95,	1702*	
	Landsk.		Værdi hdr.	Landsk.	Værdi hdr. al.
Guðmundareyjar	192		16	60	10
Fagurey	480		40	180/420	30/24 - 24*
Höskuldsey	800		?	100	1740
Pormóðsey	300		?	60	10
Knífsey	48		4	-	-
Saurlátur	300		?	30	5
Oddsnaatur			20		
Melrakkaey				80	1380
Vaðstakksey			20	80	1380
Bíldsey				60/80	10*
Skjaldey					
Hrómundarnatur			40		
Kiðey					
Skoreyjar			40	80	1380
Straumlönd			40	-	-
Kiðey f. landi			20	40	740
Hafnareyjar			40	30	5
Akurey			50	160	24*
Sælón			16	80	1380
Ólafsey			12	60/80	10/13
Eskigrasey			20	-	-
Kjóeyjar			20	-	-
Rifgirðingar					
Langey					
Uxaey					

Kilder: D.I. III s. 325-328, D.I. IV s. 167, *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín V.* Kh. 1933 for 1703, Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers.* Lund 1967, s. 172-174 for 1686

Selv om det er svært at nævne direkte tal, så er der tegn på, at der var meget stor fiskeriaktivitet i Snæfellsnes og Breiðafjörður og også i områder som Sydvestisland, den nordlige Eyjafjörður og Hornafjörður. I det sydvestlige Island boede en af det 14. århundredes stærke slægter, Erlendungar. Dens slægtshovedgårde var gårde som Strönd, Sandgerði, Hólmur o.fl., gårde der ikke lå i frodige landbrugsegne, men i nærheden af fiskedistrikter som Selvogur, Grindavík, Rosmhvalanes, Álftanes og Seltjarnarnes³. Dette gælder også for Urðir-slægtens hovedgårde, Grýtubakki, Grund og Urðir, der lå i et traditionelt fiskeriområde i den nordlige Eyjafjörður. Sandsynligvis har der været større fiskeri i disse områder i det 14. århundrede end f.eks. i 1600-tallet, ligesom i Snæfellsnes.

¹D.I. III s. 325-328

²D.I. IV s. 167

³*Íslenskur söguatlas I.* Rv. 1989, s. 125

3.1. c Befolkningsvækst og bebyggelse

For at perspektivere disse oplysninger fra det 14. århundrede er udviklingen i nogle områder i det 18. og det 19. århundrede vist i tabel 3.10. I alle tilfælde forandres antal lögbýli meget begrænset jvf. tabel 3.10. Derimod er der store svingninger i antal hjáleigur og tvíbýli. Det er disse, der modtager den voksende befolkning. Der var et stort fald i befolkningstal fra 1703-1712 (se nedenfor s. 146 ff), mens befolkningstallet voksede mellem 1712 og 1800 og hele det 19. århundrede.

Tallene fra Svarfaðardalur viser klart, at det er de største gårde, der oprindeligt var tvíbýli, men når befolkningen vokser, bliver mindre gårde også tvíbýli. Af totalt 66 lögbýli i Svarfaðardalur i 1842 var aldrig flere end 19 samtidigt tvíbýli, men 43 havde tvíbýli over en længere periode i det 19. århundrede. De 43 havde således muligheder for langvarig tvíbýlibebyggelse, selv om de ikke blev udnyttet til fulde. Den nære sammenhæng mellem befolkningsstørrelse og tvíbýlidannelse er klar af tallene, også for Fljót, Akrahreppur og Staðarsveit, undtaget for den sidste periode i Svarfaðardalur, ca. 1880-1900. Det virker som om, der er noget nyt på færde, og det er faktisk tilfældet, fordi en ny by ved havet var ved at vokse op, nemlig Dalvík i Upsir sogn, der lettede befolkningspresset i Svarfaðardalur. Det sogn, der lå ved havet, Upsir sogn, oplevede en befolkningsvækst fra 1860, da befolkningen var 136, og til 1880, da den var 180. I 1900 var befolkningen i Upsir sogn 328 af Svarfaðardalurs 993 beboere.

Det ser ud som om, at der er flere hjáleigur end tvíbýli i alle disse områder, og at antallet af tvíbýli ved befolkningsvækst vokser senere end antal hjáleigur.

Sammenhæng mellem befolkningsudvikling og bebyggelse? Sammenhængen mellem befolkningsudvikling og bebyggelse er meget klar og systematisk i kilderne fra det 18. og 19. århundrede. Ved fald i befolkningstal faldt antallet af beboede hjáleigur og tvíbýli meget, og i marginale områder også antallet af små lögbýli. Antallet af husstande pr. lögbýli faldt meget. Ved voksende befolkningstal voksede antallet af lögbýli kun svagt, mens antallet af hjáleigur og tvíbýli voksede. Husstandsantal pr. lögbýli voksede.

Det er sværere at tale om en bestemt rationalitet i bebyggelse under omstændigheder, hvor befolkningstallet voksede, end hvor det faldt. Man tog de få jorde, der blev ledige, og måtte ofte acceptere små hjáleigur og tvíbýli. Der var dog et helt bestemt mønster i f.eks. genopbygningen efter koppepidemien. De største ledige gårde blev først genopbygget og derefter de mindre gårde.

Desværre ved vi næsten ingenting om udviklingen i det 14. århundrede. Vi ved ikke engang om bebyggelsesudviklingen var på samme vis, hvis befolkningstallet forandredes. Derimod ved vi mere om, hvad skete, da befolkningstallet faldt voldsomt i

1400-tallets pestepidemier (se nedenfor s. 127ff). Det ligner bebyggelsesudviklingen efter koppepidemien 1707-1709, så vi kan formode at hvis der var vækst i befolkningstallet under 1300-tallet, lignede bebyggelsesudviklingen den vi så i det 19. århundrede: Der var vækst i antal tvíbýli og hjáleigur, mens antallet af lögbýli voksede mere langsomt.

Tabel 3.10. Bebyggelsesudvikling i nogle hreppar i det 18. og 19. århundrede

Svarfaðardalur					
Ár	1800	1840	1860	1880	1900
Lögbýli	66	66	66	66	66
Tvíbýli	5	13	20	16	7
Faste hjál.	10	10	10	10	10
Nye hjál.	4	9	6	6	15
Brug total	85	98	102	98	98
Tvíb. størr.	31 hdr.	33,6 hdr.	23,6 hdr.	34,5 hdr.	
Delingstal	1,29	1,48	1,55	1,48	1,48
Befolkning	571 (1801)	708	741	871	993

Kilde: Árni Daníel Júlíusson: Byggð á þremur svæðum norðanlands á 19. öld. Manuskript. Rv. 1986.

Antallet af lögbýli er her fastsat ud fra antal lögbýli 1800. Skillelinjen mellem lögbýli og hjáleigur blev uklar sidst i det 19. århundrede og kan ikke beregnes for 1860-1900.

Svarfaðardalshr. (med Árskógsströnd)			
	1703	1713	1840/42
Lögbýli	81	79	86
Tvíbýli	5	4	16
Hjáleigur	12	8	21
Brug total	98	91	123
Delingstal	1,21	1,15	1,45
Befolkning	669	?	?
Fljót			
	1703	1713	1842
Lögbýli	53	47	52
Tvíbýli	5	0	20
Hjáleigur	21	14	25
Brug total	79	61	97
Delingstal	1,49	1,29	1,87
Befolkning	ca. 500	ca. 400	666

Akrahreppur	1703	1713	1842
Lögbýli	48	42	52
Tvíbýli	4	6	15
Hjáleigur	19	8	19
Brug total	71	56	86
Delingstal	1,48	1,33	1,65
Befolkning	460	407	553

Staðarhreppur (undt. Búðir by)

	1703	1712	1842
Lögbýli	36	36	32
Tvíbýli	16	11	4
Hjáleigur	29	20	22
Brug total	81	69	58
Delingstal	2,25	1,91	1,81
Befolkning	575	464	441 (með Búðir i alle tilf.)

Kilder: *Manntal á Íslandi 1703* Hagskýrslur Íslands II 21. Rv. 1960. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*. Kh. 1913-143. J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847.

Strukturen i hjáleigubebyggelsen i det 18. og 19. århundrede

Det har vist sig, at hjáleigur i det 18. og det 19. århundrede var et følsom barometer for befolkningsudviklingen. En undersøgelse af dem og oversigt over strukturen i hjáleigubebyggelsen er derfor nødvendig. I tabel 3.11. gengives antal hjáleigur, der fandtes i 1703 og i 1842. De viser et bestemt mønster. Langt de fleste hjáleigur fandtes i fiskeriområder i den sydlige og vestlige del af landet, men der fandtes også nogle landbrugsområder med mange hjáleigur, som Fljótshlíð og Landeyjar i Rangárvallasýsla, Fljót i Skagafjörður og Norður-Pingeyjarsýsla.

Den kilde, der bruges for 1842, *Jarðatal á Ísland*, er blevet kritiseret for at være upålidelig; for at gengive gårde der var hjáleigur som lögbýli¹. En systematisk sammenligning med både folketællingen 1703 og *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* for Árnassýsla øst for Ölfusá (se appendiks 1) viste derimod kun seks tilfælde, hvor gårde der var hjáleigur 1703 var blevet lögbýli 1842. Men mange af de hjáleigur, der blev lagt øde efter koppepidemien, er ikke at finde i *Jarðatal á Íslandi*, hvilket tyder på, at de aldrig blev genopbygget. Dette gælder for 39 hjáleigur fra 1703.

¹Ólafur Lárusson: *Byggð og saga*. Rv. 1944, s. 36

Udviklingen fra 1703-1842 viser et forventet mønster, stor vækst af hjáleigur i områder hvor der er befolkningsvækst, mens deres antal falder i områder, hvor befolkningen falder. F.eks. vokser antallet af hjáleigur i Eyjafjarðarsýsla og Þingeyjarsýslur meget, mens antallet af hjáleigur i Árnessýsla falder. I Gullbringu- og Kjósarsýsla er der et stort fald i antal hjáleigur fra 1703-1842, men alligevel er der befolkningsvækst, hvilket dog udelukkende skyldes væksten af de nye byer Reykjavík og Keflavík. Bebyggelse og befolkning andre steder i Gullbringu- og Kjósarsýsla havde samme faldende tendens som i Árnessýsla.

Tabel 3.11. Hjáleigubebyggelse, lögbýli og befolkning 1703 og 1842

	1703				1842			
	Bef.	Lögb.	Hjál.	%	Bef.	Lögb.	Hjál.	% af beb. g.
Skaftafellss.	2.976	179	7	3,2	3.198	188	68	26,6
Rangárvallas.	4.251	262	116	30,7	4.589	317	150	32,1
Árnessýsla	5.216	345	234	40,4	5.001	376	186	33,1
Gullb. & Kjós.	3.893	212	252	54,3	5.380	235	125	34,7
Borgarfjarðars.	2.070	180	41	18,6	2.155	213	29	12,0
Mýra- og Hn.	1.783	225	38	14,4	1.680	234	34	12,7
Snæfellsness.	4.534	191	195	50,5	3.572	186	134	41,9
Dalasýsla	1.943	173	36	17,2	1.838	178	21	10,6
Barðastrandar.	2.687	176	38	17,8	2.373	182	29	13,7
Ísafjarðars.	3.778	254	40	13,6	3.987	266	24	8,3
Strandasýsla	1.027	123	2	1,6	1.257	120	6	4,8
Húnavatnss.	2.657	341	2	0,6	3.786	377	32	7,8
Skagafjarðars.	3.117	339	78	18,7	3.919	364	91	20,0
Eyjafjarðars.	2.823	331	0	0,0	3.683	383	65	14,5
S.-Þing.	2.160		17		3.010		(62	18,9)
Begge Þingeyjars.	329	29	8,1		360	101	21,9	
N.-Þing.	782		12		1.154		(39	29,3)
N.-Múlas.							64	25,1
Begge Múlas.	5.186	349	73	17,3	6.899	357		
S.-Múlas.							91	35,4

Kilder: *Manntalið 1703*. Rv. 1961. J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847.

Der fandtes omkring 1703 langt flere hjáleigur i Syd- og Vestisland end i 1842, men omvendt var der flere hjáleigur i 1842 i nord og øst end 1703. Det højeste antal hjáleigur i syd og vest 1703 kan regnes sammen med det højeste antal hjáleigur i nord og øst i det 18. og 19. århundrede indtil 1842, der netop var året 1842. Dette er totalt 1542 hjáleigur.

Hvorfor denne krise i hjáleigubebyggelsen i syd? Den var endnu større i Gullbringu- og Kjósarsýsla end f.eks. Árnessýsla. I Árnessýsla ser det ud til, som før sagt, at mange af de hjáleigur der blev lagt øde 1707-1709, aldrig blev genopbygget, og dette gælder sandsynligvis også Gullbringu- og Kjósarsýsla. En mulig forklaring på

dette og på væksten i nord er, at hoveri var langt mindre udbredt i nord, og at dette førte til større efterspørgsel på jord dér end i syd. Dette er dog udforsket.

Forskellige typer hjáleigur. Der fandtes forskellige typer hjáleigur. Her gives en oversigt over de vigtigste typer hjáleigur. Der var to typer: De langtidsbosatte lögbýlisligende hjáleigur og de mere kortvarigt bosatte, og der må også skelnes mellem hjáleigur ved havet og hjáleigur i landbrugsområderne.

Kort 2

Hjáleigubebyggelse i Island i det 18.-19. århundrede

Kort 3

Hjáleigur i det 14. århundreders kilder

Lögbýlislignende hjáleigur. Disse er allerede blevet nævnt i forbindelse med diskussionen af Norður-Pingeyjarsýsla. I kilder fra det 18.-19. århundrede findes nogle hjáleigur, der ser ud til at have fastere bosættelse end andre. Efter koppeepidemien 1707-1709 lå der mange gårde øde, og de fleste af dem var hjáleigur. Men i nogle områder lå der mange lögbýli øde, mens en del hjáleigur stadigvæk var beboet. Dette gælder f.eks. Norður-Pingeyjarsýsla.

En del af disse hjáleigur fik i det 19. århundrede status som lögbýli. Tilsyneladende var hjáleigustatusen i det 19. århundrede ikke noget fast og uforanderlig, men kunne forandres til lögbýlistatus, hvis bosættelsen var vedvarende nok. Som før nævnt er der dog relativt få eksempler på dette f.eks. mellem 1703 og 1842.

I tabellen om bebyggelse i Svarfaðardalur er der ti hjáleigur af den lögbýlislignende type. De var beboet hele 1800-tallet. De var alle registrerede som hjáleigur i Jarðatal á Íslandi fra 1847, men det er ikke klart om nogle af dem var blevet lögbýli før 1900. Efter 1900 blev mange af disse hjáleigur selvejergårde.

Kortvarige hjáleigur blev bygget i store mængder da befolkningen voksede. I Svarfaðardalur var 23 hjáleigur af denne type beboet på et eller andet tidspunkt i det 19. århundrede i et meget skiftende mønster, dog ikke flere end 15 på en gang¹.

Hjáleigur ved havet fik sædvanligvis en stor del af sin indkomst fra fiskeri, men var alligevel bondegårde med husdyrdrift. *Hjáleigur i landbrugsdistrikter* var derimod helt som almindelige bondegårde.

I de jordregistre, der er til vores rådighed danner hjáleigur et bestemt mønster. Dette mønster er anderledes i folketællingen 1703 end i f.eks. 1842. Ovenfor er hjáleigur delt op i nogle bestemte typer, og det er især de lögbýlilignende hjáleigur, der tiltrækker vores opmærksomhed. Hvordan kan det være, at i nogle områder er en stor del af de helt almindelige bondegårde hjáleigur, mens i andre er de alle lögbýli? I denne sammenhæng er f.eks. forskellen på Fljót og Svarfaðardalur meget iøjnefaldende, eller mellem Húsavík sogn og Kelduhverfi.

De landbrugsområder, hvor mange helt almindelige bondegårde er hjáleigur, er i 1703 de følgende²: Kjósarsýsla, Akrahreppur og Fljót i Skagafjörður, Helgastaðahreppur i Pingeyjarsýsla, Norður-Pingeyjarsýsla³, Vallnahreppur i Mið-Múlasýsla, Landeyjar, Fljótshlíð og Holtamannahreppur i Rangárvallasýsla samt mange hreppar i Árnassýsla. Dette er tilsyneladende en helt tilfældig og uregelmæssig distribution, men ved nærmere iagttagelse ser det ud til at lögbýlislignende hjáleigur er koncentreret i to

¹Árni Daníel Júlíusson: Byggð á þremur svæðum norðanlands á 19. öld. Manuskript. Rv. 1986.

²*Manntalið 1703*. Hagskýrslur Íslands II 21 Rv. 1960

³Den statistiske bearbejdelse af folketællingen 1703 er problematisk i forhold til hjáleigur, fordi den ikke gengiver hjáleigur i egne, der traditionelt havde hjáleigur, og hvor de er registreret som hjáleigur i jordbogen fra 1702-1714, *The Old Icelandic Land Registers* og *Jarðatal á Íslandi*. Dette gælder f.eks. Eyjafjörður og Hornafjörður.

typer landbrugsområder: De helt sydlige, meget frugtbare områder, og de helt nordlige, meget kolde områder. Fljót er f.eks. en anelse koldere end Svarfaðardalur, og kilder om bebyggelsesudvikling viser en gennemgående større tilbøjelighed til ødegårdsdannelse i Fljót end Svarfaðardalur ved befolkningsnedgang.

Sammenlignet med det 18. og det 19. århundrede findes det 14. århundredes hjáleigur på underlige steder. De fleste kilder om hjáleigur er fra marginale landbrugsområder, og mange af disse hjáleigur lå med sikkerhed øde i senere tider. Dette kan indikere langvarig fald i antal hjáleigur efter det 14. århundrede.

Tvíbýli. I 1696 fandtes der ca 4.000 lögbýli i Island, men i 1703 var der omkring 6.000 bondehusstande på lögbýli. Dette betyder, at der var 1,5 husstand pr. lögbýli. På hjáleigur boede der 1.181 familier. Der var få hjáleigur, som havde flere end én familie pr. gård. Der var også 1.662 husstande i fiskerhytter (*þurraþúðir, tómthús*)¹.

Forholdet mellem hjáleigur og tvíbýli 1703 var seks hjáleigur mod ti tvíbýli.

Diskussion

Der er klart, at der fandtes både höfuðból, lögbýli, tvíbýli og hjáleigur i det 14. århundrede. Vi har direkte tal for antallet af lögbýli i ca. halvdelen af sognene, og på grundlag af det ser det ud til at der fandtes ca. 4.400 lögbýli i det 14. århundrede. Fra 1703 ved vi, at der fandtes ca. 2.000 tvíbýli/fleirbýlibrug og ca. 1.200 hjáleigur. Ved midten af det 19. århundrede var der både flere tvíbýli og flere hjáleigur i Nordisland end 1703. Hvis der regnes med det var antallet af mulig samtidig bebyggelse på hjáleigur i landet ca. 1500-1600. Der kan også regnes med op mod 40% vækst i antallet af tvíbýli i Nordisland i det 19. århundrede i forhold til 1703.

Vi må formode, at alle disse gårde kunne være beboet i det 14. århundrede. Det er i hvert fald ingenting der indikerer, at de ikke kunne være det. Minimumsantallet af mulige autonome familiebrug er derfor betydeligt højere end tallene fra 1703 indikerer. Hvor mange de faktisk var diskuteres nærmere senest i kapitlet.

¹Björn Teitsson og Magnús Stefánsson: „Um rannsóknir á íslenskri byggðasögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga X* 1972, s. 135

3.2. Pest og bebyggelse i det 15. og 16. århundrede

Ældre undersøgelser, metode

Indtil nyligt var den eneste undersøgelse af pesten og pestens påvirkning den, der allerede er blevet nævnt, Þorkell Jóhannesson's undersøgelse fra 1928¹. En artikel om pestepidemierne blev publiceret i 1994², og flere er undervejs.

Þorkell Jóhannesson's undersøgelse fra 1928 er et oversigt over pesten epidemiologi og bebyggelsesudvikling og erhvervsudvikling før og efter pesten. Han regner med at pesten i Island var af samme karakter som i Norge og England, byldepest, der forandredes til lungepest i nogen grad³. Jón Steffensen har senere forsøgt at påvise at pesten i Island kun var lungepest⁴, men dette er blevet afvist i en ny undersøgelse af Ole Jørgen Benedictow⁵.

Þorkell regnede med at landets befolkning før 1402 var ca. 75.000-80.000 og at 40.000-50.000 overlevede pesten, mens „op til“ 40.000 døde. Derefter diskuterer han de bebyggelsesmæssige og erhvervsmæssige konsekvenser af pesten på grundlag af 1400-tals jordregnskabe. Dette gør han ikke systematisk eller grundigt, og meget materiale nævnes ikke. Specielt kilder om bebyggelse i slutningen af 1400-tallet og den første halvdel af det 16. århundrede diskuteres ikke, så den anden pest i 1494 får meget lille opmærksomhed.

Da kildematerialet til den nedenstående behandling blev indsamlet i 1992 og 1993, eksisterede artiklen fra 1994 ikke. Men selv om den diskuterer især den anden pest nærmere end Þorkell, har den stort set den samme tilnærmelsesmåde til materialet som han, en anden end min. Min interesse lå i at finde ud af, om kildematerialet kunne sige noget om hvor voldsom pesten var, uafhængigt af annalematerialet. Det kunne gøres på flere måder, men jeg valgte at optælle antallet af dokumenter producerede i årene rundt pesten, for at se om der skete forandring i deres antal. Den anden metode var at søge for støtte til det annalerne siger om dødelighed i dokumenter. Dette lykkedes ikke for den første pest, men for den anden havde jeg bedre held.

Formålet var at påvise at de to pestepidemier var uden sammenligning de største demografiske katastrofer i det 14.-16. århundrede, så kilder om bebyggelse i denne

¹Se Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 68-88

²Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson: „Plágurnar miklu á Íslandi.“ *Saga* 1994.

³Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 78

⁴Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975

⁵Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992

perioden kunne entydigt tolkes ud fra det. Dette må siges at være lykkedes. Ved siden af diskuteres nogle andre forhold.

I kap. 3.2.b diskuteres kilder om bebyggelse i det 15. og 16. århundrede. Det er nødvendigt at nævne her at min tolkning af centrale kilder angående den er anderledes end Porkell Jóhannessons fortolkning. Han nævner at kun tre af Guðmundur Arasons 178 gårde nævnt i et dokument fra 1446 ligger øde, hvilket han fortolker tilsyneladende i en anden artikel¹ som om fiskeriområderne i vest forblev tæt befolket, mens Nordisland tømtes af mennesker. Denne fortolkning har længe været indflydelsesrig, men hvis máldagar fra 1397 sammenlignes med tal om Guðmundur Arasons gårde, er det tydeligt at der har været betydeligt flere lögbýli beboede i Vestfirðir før pesten end Guðmundur Arasons jordregister indikerer². Hans register gengiver kun det man opfatter som øde gårde i 1446, den er ikke en systematisk historisk undersøgelse af øde gårde.

¹Porkell Jóhannesson: Lýðir og landshagir I. Rv. 1965, s. 35

²Se f.eks. Reykhólar máldagi 1397, der registrerer 23 og en halv gård i sognet, hvor der kun fandtes 17 lögbýli i 1446 og senere.

3.2. a Pestemidemierne 1402-1404 og 1494

Dokumenter og annaler om pesten 1402-1404

Blandt de få samtidige dokumenter, der omtaler pestepidemien 1402-1404, er to breve skrevet for at bede Gud om hjælp mod pesten fra den 25. december 1402 og den 16. januar 1403¹. Det første brev er meget dramatisk: På et møde i Grenjaðarstaðir i Nordisland på grund af pesten skrives om den „ógurlegu drepsótt sem þá fór vestur eftir landinu, í hverri mikill fjöldi lærðra og leikra, ríkra og fátækra, fyrir sunnan land, í Húnavatnssýslu og í Skagafirði þá þegar með fljótum atburðum andast hafði, svo víða var aleytt, bæði af prestum og leikmönnum.“ (mod den skrækkelige epidemi, der kom vest om landet, i hvilken en stor mængde lærde og læge, rige og fattige i den sydlige del af landet i Húnavatnssýsla og Skagafjörður allerede hurtigt var døde, så der mange steder ingen levende var, hverken præster eller læge). Det sidste brev viser, at pesten allerede da var nået til Eyjafjörður og rasede med ekstrem kraft. Der tales om et skrækkelig mandefald, der da var på sit højdepunkt („hræðilega manndauða sem þá stóð harðast yfir“). Der skulle ifølge brevene organiseres møder, et for hvert syssel, hvor man skulle bede mod pesten. Disse møder har helt sikkert hjulpet spredningen af pesten.

Kilder om dødelighed i sortedøden 1402-1404 er fortrinsvis annaler, som omtaler dødelighed i klostre og på bispestole. Deres kildeværdi er betragtet som høj, fordi de er nedskrevet omkring 1430 af en mand, der sandsynligvis oplevede epidemien². I Pykkvabær kloster døde syv af 12 brødre, i Kirkjubær kloster otte af 14 nonner. Det var under pesten nødvendigt tre gange at finde nye hold af karle og piger til klosterbruget i Kirkjubær, fordi pesten dræbte alle tjenestefolkene tre gange. Til sidst måtte nonnerne selv malke køerne.

På Skálholt bispegård døde tre hold af tjenere ligesom på Kirkjubæjarklaustur og alle præster bortset fra to.³ Det ser næsten ud som om nonnerne og brødrene isolerede sig, så deres dødelighed på næsten 60% var lavere end i hvert fald hos deres tjenestefolk (der havde 300% dødelighed!). Ellers er den omstændighed, at der tre gange behøvedes nye tjenestefolk til begge hovedgårde, lidt mystisk. Den kunne f.eks. pege på, at tjenestefolkene var i tættere kontakt med smitekilden (f.eks. hvis den var rotter og rottelopper, se nedenfor s. 113ff).

¹D.I. XI s. 4-6

²Björn Þorsteinsson: „Síðasta íslenska sagnaritið á miðöldum.“ *Afmælisrit Björns Sigfússonar*. Rv. 1975

³*Íslenskir annálar 1400-1800 I*, s. 10-11 - Nýi annáll f. 1403 og 1404.

En ung annalistisk kilde om dødelighed blandt præster og degne siger, at der kun overlevede seks præster og tre degne i Hólar bispedømme og 50 præster i Skálholt bispedømme i 1404¹. Der var omkring 136 præster i Hólar bispedømme senere i 1400-tallet², og et præstetal fra 1220 opgiver tallet 290 præster for Skálholt bispedømme³. Disse tal er drastiske og kan virke utrolige. Annalistiske kilder for den anden pest gengiver dog lignende tal, der har støtte i samtidige dokumenter, og ser ud til at være pålidelige. Tallene om dødelighed blandt præster fra denne annal kan derfor godt være rigtige, men vi har ingen direkte dokumenter, der støtter dem.

I det hele taget ser der ikke ud til at eksistere noget som helst håndfast materiale i annaler eller dokumenter om antallet af døde i forhold til den totale befolkning, udover det generelle indtryk af stor dødelighed.

Dokumenter og jordpriser omkr. 1402-1404

Der findes andre muligheder for at komme nærmere et svar på hvor stor dødeligheden i pestepidemien 1402-1404 var. Her er to muligheder undersøgt, optælling af bevarede dokumenter og deres distribution og kilder om jordpriser før og efter pesten.

Dokumenter som levn. De bevarede dokumenter fra før og efter epidemiene giver oplysninger som levn, både deres antal og geografiske distribution (tabel 3.12.). Der er svingninger i antal og geografisk distribution af dokumenter efter 1402. Der er ukendte årsager meget store forskeller på antallet af bevarede dokumenter efter landsdele. I den del af landet, hvorfra de fleste dokumenter er bevaret før 1402, i Húnavatns-, Skagafjarðar- og Eyjafjarðarsýsla, er der et stort fald i antal bevarede dokumenter efter pesten. Det ser ud til, at det kirkebureaukrati i Hólar stift, som producerede en stor del af dokumenterne kollapsede totalt, og dette støtter det, annalerne siger om dødelighed blandt præster. Derimod er der bevaret flere dokumenter fra Árnassýsla og Gullbringusýsla i tiden 1402-1422 end før. Dette kan tyde på, at landet hovedsageligt har været administreret fra Sydisland umiddelbart efter den sorte død.

Efter 1412 er dokumentproduktionen blevet nogenlunde normal. Kirkebureaukratiet i Hólar stift er tilsyneladende genopbygget. Den store dokumentproduktion på Snæfellsnes, specielt før 1390, ser dog ikke ud til at begynde igen, hvilket kan tyde på, at dette fiskerdistrikt fik mindre økonomisk betydning efter den sorte død. Det bør påpeges, at det totale antal bevarede kilder vokser, efter som vi kommer nærmere vores

¹Íslenskir annálar 1400-1800 III, s. 23

²D.I. V s. 358-361

³Ólafur Lárusson: *Byggð og saga*. Rv. 1944, s. 129

tid. F.eks. findes der omkring 300 dokumenter bevarede fra de ti år 1489-1498, men kun 50-80 fra hvert tiår i perioden 1380-1420.

Tabel 3.12. Dokumenter i Diplomatarium Islandicum 1372-1428 opdelt efter oprindelsessted

	1372- 1382	1383- 1392	1393- 1402	1403- 1412	1413- 1422	1423- 1428 (x2)
Gullbr.	3	1	1	6	3	2
Borg.	-	2	5	1	1	-
Mýras.	-	-	1	-	2	-
Snæf.	13	7	4	1	2	2
Dalas.	1	-	-	2	1	2
Barð.	-	1	-	7	1	-
Ísafj.	3	3	3	1	3	8
Strð.	-	-	1	-	-	-
Húna.	7	16	18	4	4	14
Skag.	12	25	17	4	21	28
Eyjaf.	6	9	13	7	6	14
Þing.	3	2	7	2	1	8
Aust.	1	3	1	1	3	-
Rang.	1	1	2	1	2	-
Árn.	2	3	3	10	11	4
Udl.	6	4	2	2	7	12
Uk.	-	1	2	1	2	6
Total	58	78	80	50	70	(100)

Kilde: D.I. III-IV

Kan der være tale om forandringer i kildeproduktion på grund af forandringer i samfundsorganisation, der forårsagedes af pesten? Det virker ikke sådan. Der er ingen tegn på strukturforandringer i de kilder, vi har om godsforvaltning eller statsforvaltning (se kap. 5.2. b). Præsterne, der skrev dokumenterne, døde simpelthen i pesten, og efter ti år kom der nye præster, der genoptog dokumentproduktionen. Dette materiale styrker betydeligt det indtryk af en meget alvorlig katastrofe, som annalerne giver.

Udviklingen i ejendomspriserne viser et fald i jordværdi efter 1404. Fra de 15 år før epidemien, 1387-1402, eksisterer 10-15 dokumenter, der viser hvor meget et jordhundrede kostede¹. Det ser ud til, at prisen var omkring 1,24 hdr. løse øre, dvs. hvis man betalte i husdyr, varer eller penge. Efter epidemien findes der indtil 1415 kun tre eller fire dokumenter om salg af jord, hvad der i sig selv er et tegn på krise, og i to af dem er der klare indikationer for, at prisen på et jordhundrede er faldet. I de andre er prisen den samme som gårdens traditionelle værdi. I det ene af dem er 13 jordhundrede

¹D.I. III s. 445, 455, 461, 477, 480, 485, 491, 503, 619, 621, 635, 640, 642, 644, 649, 660. Prisen er beregnet efter de eksemplere, hvor man med rimelig sikkerhed ved, hvor meget der blev solgt.

solgt for 10 hdr. i løse øre¹, og i et andet er prisen på 30 jordhundreder kun 14 hdr.². Dette fald i priser er stort, prisen pr. hdr. falder fra 1,24 hdr. til 0,5-0,7 hdr., eller 45-60%. Disse kilder er dog for få til at være overbevisende, og kilder om jordpriser sidst i det 15. århundrede viser, at de var igen kommet op på samme niveau som før 1402.

Annaler og dokumenter om den anden pest 1494

Annalerne og dokumenterne kunne ikke give os håndfaste oplysninger om den sorte død 1402-1404. Hvordan forholder det sig med den anden pest? Mulighederne for oplysninger er større her, simpelthen fordi der er bevaret langt flere dokumenter fra denne periode.

Det er især to annaler, Gottskálksannáll og Biskupaannáll, der indeholder troværdigt materiale om den anden pest. Gottskálksannáll, nedskrevet 50 år efter katastrofen i 1494, siger om den anden pest, at „hreppar og sveitir eyddust að mestu“, dvs. hreppar og bygder blev næsten totalt øde³.

I Biskupa-annáll, skrevet af Jón Egilsson nogle årtier efter epidemien, findes der værdifulde oplysninger om den anden pest, fordi Jón omhyggeligt har opgivet sine kilder. Han har talt med og kendt folk, som oplevede den anden pest. Hele passagen lyder sådan:

Hún [plágan síðari] kom eftir þing ... Það mannfall stóð yfir fram til krossmessu um haustið, og eyddi nálega allar sveitir, en fátt eitt minnst eg þar af, þó skal segja nokkuð það sérlegasta. Í þessari sótt var svo mikið mannfall, að enginn mundi eður hafði heyrð þess getið, því margir bæir eyddust, og þeir voru flestir að ekki urðu eptir á bænum utan iii menn eða ii, stundum börn, og það optast tvö eða mest þrjú, og stundum veturgömul, og sum voru að sjúga mæðurnar dauðar; af þessum sá eg eina, og var kölluð Tungufells-Manga, hún var iii vetur hér í Galtafelli, hún deyði þá eg var xxx ára; aðra sá eg, sú hét Halldóra, hún var móðir síra Gríms, er hélt Hruna, hún hafði verið veturgömul í þeirri plágu; hún deyði þá eg hafði xxxiv; þar sem voru ix systkin, þar urðu eptir ii eða iii. Þessi sótt var iii árum fyri en síra Einar Ólafsson, afi minn, var fæddur. Einn mann sá eg, þann er var xiv vetra í þeirri plágu, og eg talaði við hann, sá hét Jón og var Þorbjarnarson, faðir Þórdísar í Odda, en afi síra Odds í Hraungerði og þeirra systkina. Jón sagði mér, að hann hefði átt heima í Ási hjá Hruna, og þar hefði engin sótt komið og enginn maður dáíð, og ekki heldur hefði nein sótt komið upp í Hamarsholti, og engin á Efri-Þórisstöðum í Grímsnesi, né heldur í Kaldárhöfða; þessa iii bæi þá tilgreindi hann, það enginn sótt hefði komið. Í Skapholti [svo, á að vera Skapholti] var eftir eitt barn, og á hverjum degi sagði hann iii eða iiiii, og stundum (fleiri), flutta vera til kirkjunnar í einu, og þó að færi vi eða vii til kirkjunnar

¹D.I. III s. 719

²D.I. III s. 727

³*Islandske annaler indtil 1578*, s. 372. Udg. Gustav Storm, Christiania 1888

með þá dauðu, þá komu ekki aptur utan þrír eða mest fjórir; þeir dóu þá er þeir tóku öðrum grafirnar, og fór þar svo í sjálfir; konurnar sátu og dauðar við keröldin í búrunum, og undir kúnum og með skjólurnar á veginum, svo að iii og iiii fóru í margar grafir; ...

Pesten kom efter Alþingi [efter 14. juni] ... Mandefaldet stod på hele sommeren og indtil Krossmessa i efteråret (hvenær er Krossmessa?), og næsten alle egne blev øde, men jeg husker ikke så meget om det, men jeg vil sige det mest specielle. I denne epidemi var dødeligheden så stor, at ingen huskede eller havde hørt om noget lignende, fordi mange gårde blev lagt øde, og på de fleste gårde blev der tilbage på gården kun to eller tre personer, nogle gange børn tit to eller tre, nogle gange vintergamle, og nogle diede deres døde mødre; af disse børn så jeg ét, Tungu-fells-Manga hed hun, hun var tre vintre her i Galtafell, hun døde, da jeg var 30 år gammel; en anden jeg så, Halldóra, hun var mor til præsten Grímur i Hrúni, hun var vinter gammel i den epidemi; hun døde, da jeg var 34 år; hvor der var ni søskende overlevede to eller tre. Denne epidemi var 3 år før min bedstefar, præsten Einar Ólafsson, blev født. Jeg så en mand, der var 14 år gammel i den epidemi, og jeg talte med ham, hans navn var Jón, og han var søn af Þorbjörn, Þórdís i Oddis far, og bedstefar til Oddur præst i Hraungerði og hans søskende. Jón fortalte mig, at han boede i Ás ved Hrúni, og i Ás var der ikke epidemi og ingen døde, og der var ingen epidemi i Hamarsholt [Hellisholt?], ingen i Efri-Þórisstaðir i Grímsnes ej heller i Kaldárhöfði; kun disse fire gårde, hvor epidemien ikke kom, nævnte han. I Skapholt overlevede kun et barn, og hver dag var der tre eller fire, nogle gange flere, der blev bragt til kirken på en gang, og selv om seks eller syv bragte de døde til kirken, kom kun tre eller højst fire tilbage; de døde da de gravede andres grave og blev begravet selv i disse grave; kvinderne sad også døde ved tønderne i forrådsrummene og under køerne og med spandene på vejen, så tre eller fire blev begravet i hver grav; ...

Jón Þorbjarnarson, Jón Egilssons kilde, kendte kun fire gårde i hele det indre Árnessýsla, hvor epidemien ikke rasede, et område med omkr. 150 lögbýli. Denne kilde giver grundlag for at beregne den gennemsnitlige dødelighed på disse gårde, fordi forfatteren gengiver det, som han opfatter som den gennemsnitlige overlevelseshæder, to eller tre personer pr. gård, hvor der overhovedet overlevede nogen. Der kan regnes med, at befolkningen pr. husstand i dette område var omkring 7-8. Dødeligheden var tilsyneladende 60-75% på de gårde, hvor nogen overlevede, og 100% på andre gårde. Muligvis er der tale om 70-80% dødelighed i gennemsnit.

Fra Nordisland eksisterer oplysninger om dødelighed i en herskabelig familie. I 1557 blev der givet et vidnesbyrd angående en arvesag. Vidnet hævdede, at bonden Steinn Brandsson på Auðbrekka i Hörgárdalur døde i pesten 1494-1495. Det var dog

først efter at hans kone, Þórunn, og alle hans børn (antal ikke nævnt) var døde af pesten¹. Rækkefølgen var ofte vigtig i arvesager.

Annalen støttes af dokumenter. Den tredje annal, der indeholder selvstændigt materiale, *Skarðsárannáll*², er nedskrevet langt senere – 150 år efter pesten – men den ser overraskende nok ud til at indeholde nogle troværdige oplysninger. Den siger, at alle undtagen 20 præster i Hólar bispedømme døde under pesten i 1494. Præsterne måtte derfor tjene i syv sogne hver, siger annalen. I et dokument fra 1506 er præsten Sigmundur Guðmundsson af Gottskálf biskop på Hólar sat til at betjene hele Öxarfjörður, et distrikt med syv kirker og sædvanligvis fire eller fem præster³. I dette tilfælde bekræfter samtidige dokumenter til dels den senere annals oplysninger.

Dokumenter fra begyndelsen af det 16. århundrede om antallet af præster i Nordisland giver interessante oplysninger. Der var normalt pligt til at ansætte 136 præste totalt i hele Nordisland eller Hólar stift, f. eks. i 1462⁴. Hvis kun 20 præster overlevede af 136, er det 85% dødelighed.

Antallet af levende præster har ikke været stort i 1506, da Sigmundur blev ansat som præst for hele Öxarfjörður. Hvis der var én præst i 1506, arbejdende for fire eller fem før 1494, var præsternes antal 27-34. I et dokument fra 1507 er alle præsters antal i Húnavatns- og Skagafjarðarsysler angivet som 21, hvor der sædvanligt var 70 præster⁵. Dette var 12 år efter pesten. I 1522, 16 år senere, da Jón Arason blev valgt til biskop for Hólar bispedømme på et præstemøde, var antallet af levende og aktive præster i hele Nordisland mindst 62. Det ser faktisk ud til, at disse 62 har udgjort alle daværende præster i området, kun 45% af det pligtige antal. Mindst tre af disse 62 var abbeder og officialis (kirkens embedsmænd)⁶.

Det er ikke sikkert at antallet af præster i Nordisland kun reflekterer følgerne af epidemiens mandefald. Det kan også til dels reflektere mindre indkomst til kirken på grund af de mange øde gårde og mindre behov for præster på grund af en mindre befolkning. I et senere dokument fra 1542 lover kong Christian III f.eks., at antallet af præster i Island ikke skal „falde yderligere“ på grund af rentefald⁷.

Stor dødelighed af præster i pestepidemier er blevet fortolket på den måde, at de var særlig udsat for epidemien, fordi de skulle vise omsorg for de syge og synge over de døde⁸. Denne påstand har ikke været bakket op af forskning i f. eks. engelske dokumenter fra pesten 1347-1350, som tværtimod viser, at præsterne flygtede fra pesten og

¹D.I. XIII s. 182

²*Íslenskir annálar I.* Rv. 1922, s. 33 og 74-75

³D.I. VIII s. 92, *Íslenskur söguatlas I.* s. 161

⁴D.I. V s. 359ff

⁵D.I. VIII s. 138-139

⁶D.I. IX s. 109

⁷D.I. XI s. 170.

⁸Sigurður Línadal (ed.): *Saga Íslands V.* Rv. 1990, s. 8.

isolerede sig¹. Det, de islandske annaler siger om munkerne og nonnerne under pesten 1402-1404, peger i samme retning. Derfor kan den store dødelighed blandt præster ikke entydigt tolkes på den måde, at de blev mere udsat for pest end andre.

Skarðsárannáll siger også, at epidemien ikke kom til Vestfirðir, hvor ca. 15% af befolkningen boede i 1703, og at fattige bønder fra denne landsdel, „gifte mænd med kvinder og børn“, flyttede derfra til Nordlandet, fordi de havde hørt om øde gårde der.

Der er en kvalitativ forskel på kildematerialet om dødelighed i den første og den anden pest. For den anden pest kan oplysninger fra annaler i nogle tilfælde bekræftes med oplysninger fra dokumenter, og beskrivelsen af dødeligheden er mere nøjagtige og giver bedre overblik end for den første epidemi.

Oplysningerne om præstene i Hólar bispedømme peger på 85% dødelighed blandt præster. Oplysningerne om dødelighed i den indre del af Árnæssýsla peger på, at normalt overlevede kun to eller tre ud af syv eller otte i hvert hjem og på mange gårde døde alle. Dette peger på omkring 70-80% dødelighed. Både tal indikerer i hvert fald helt usædvanligt høj dødelighed.

Tabel 3.13. Dokumenter i Diplomatarium Islandicum 1488-1498 opdelt efter oprindelsessted

	1488	1489	1490	1491	1492	1493	1494	1495	1496	1497	1498
Gullbr.	1		1		2	2	1		3	7	3
Borg.	1	1	3			2					
Myras.									1	1	
Snæf.	3	1	1				1	2	1	1	
Dalas.	1			3	9	5	5	3	4	3	1
Barð.		1	3	2	3	3		2		1	4
Ísafj.	1	1	1		1			6			3
Strd.			1				1				1
Húna.	2	2	2	1	2	2	3		5	7	2
Skag.	11	10	9	9	11	11	3	2	1	3	1
Eyjaf.	1	2	3	2	6	2	3	6	2		
Þing.	4	4	3	1	3	1	3	4	3		3
Aust.	2	1	2	2	1	1		1	3	1	2
Rang.	1			2			1		1	1	1
Árn.	3	1	2	3	10	6	2	6	2	8	4
Total	31	24	31	25	48	34	23	32	26	33	25

Kilde: Diplomatarium Islandicum VI.

Dokumenter som levn, jordpriser. Hvis dokumenterne i Diplomatarium Islandicum i årene omkring den anden pest optælles og opdeles efter oprindelsessted, ligesom i tabel 3.12., når vi til resultaterne i tabel 3.13. Det er nogenlunde det samme billede, som tegner sig i begge tabeller. Efter epidemiåret 1494 ser man et drastisk fald i

¹Lunden, Kåre: *Saga mannkyns 6 bindi. Evrópa við tímamót 1300-1500*. Rv. 1985, s. 21.

dokumentproduktion i Skagafjörður omkring bispesædet Hólar, hvor den var størst, eller i hvert fald hvorfra de fleste dokumenter er bevaret. Dette tyder på det samme som annalerne siger en stor dødelighed blandt præsterne, som skrev disse kirkelige dokumenter. Det er svært at få øje på andre ændringer, undtaget voksende dokumentproduktion i Árnessýsla, noget der også skete ved den første epidemi. Der er ikke en stor stigning i antallet af bevarede dokumenter fra Vestfirðir, som man måske kunne forvente, eftersom der ingen epidemi var der, men dog en beskedne forøgelse.

Prise på ejendom faldt en del efter pestepidemien 1494. Ved salg af 23 gårde¹ 1484-1494 var prisen på et jordhundrede 1,24 hundreder i husdyr, landbrugsprodukter eller guld og sølv. Den ser altså ud til at være den samme som før epidemien 1402-1404. I perioden 1494-1504 efter epidemien var prisen på et jordhundrede 0,97 hundreder i husdyr, landbrugsprodukter eller guld og sølv, i gennemsnit i 24² tilfælde. Det er tilsyneladende et mindre fald end efter 1404.

Pestens epidemiologi

Hvad kan disse oplysninger om pestens forløb i Island tilkendegive om mulig dødelighed? Nyligt har den norske historiker Ole Jørgen Benedictow argumenteret for, at tynd beboede landområder blev hårdere ramt af pest end tættere beboede landområder³. Benedictow går ind i debatten mellem dem, der er af den opfattelse, at pesten blandt mennesker først og fremmest var en refleksion af en pest blandt rotter, og dem, der er af den opfattelse, at pesten først og fremmest blev overført direkte mellem mennesker. Benedictow fremfører nogle overbevisende argumenter for, at det første var tilfældet.

En sammenligning af „morbidity rates“ (antallet af personer der får pesten) mellem landområder og byområder i Italien og Frankrig i det 17. og 18. århundrede viser, at de mindste kommuner blev hårdest ramt. Mellemstore byer blev ikke så hårdt ramt af pest som små landsbyer, mens storbyer derimod blev hårdt ramt. Benedictow siger, at tal om „morbidity“ ofte skjuler et stort antal flygtninge, således at det, han kalder *net morbidity rate*, er højere end *gross morbidity rate*. Han nævner et eksempel, der viser, hvor høj smitsomhed og dødelighed kunne være i enkelte epidemier; i landsbyen Marvéjols i Languedoc, hvor pest rasede i 1721, var der 2.756 indbyggere. Deraf flygtede 700 ud af byen ved begyndelsen af epidemien. Af de resterende 2.060

¹D.I. VI s. 507, 512, 513-14, 522-24, 539, 551, 589, 611, 619-20, 637, 646, 651, 657, 693, 694, 728, 738. DI VII s. 120, 166, 176, 184, 188, 204

²D.I. VII s. 225, 254, 291, 298, 303, 317, 320, 331, 366, 370, 380, 395, 419, 421, 483, 507, 513, 529, 560, 585, 611, 635, 648, 676

³Benedictow, Ole Jørgen: „Morbidity in Historical Plague Epidemics“. *Population Studies*, 41 (1987), 401-431

indbyggere døde 1.596, 400 overlevede og kun 60 fik ikke pest. *Gross morbidity rate* var 73%, mens *net morbidity rate* var hele 97%! Dødeligheden blandt de 2.060 indbyggere, der var tilbage i byen, var 78%.

Benedictow siger:

Catastrophic losses are claimed for a great many rural and urban communities in the Great Pestilence of 1347-1352 and successive late mediaeval epidemics of plague, when *cordons sanitaires* and comprehensive quarantine measures were not, or only occasionally, applied. In the socio-economic and cultural circumstances of the late mediaeval and early modern period, plague obviously had a tremendous capacity for spread in populations.

Dette kan meget godt gælde for Island. Benedictow understreger kraftigt, at stor befolkningstæthed ikke var forudsætning for stor smitsomhed og dødelighed i pesten, hvilket også ser ud til at være tilfældet i Island.

Dette forklarer han med, at det er ikke kun tætheden af mennesker, der er afgørende for pestsmitte, men også tætheden af rotter, og tætheden af rottelopper. Årsagen er, at pesten smitter når en pestepidemi blandt rotter overføres til mennesker via rottelopper, der forlader pestdøde rotter for at forsøge at overleve på mennesker. Tætheden af rotter og rottelopper er beroende på typen af det menneskelige samfund, hustyper, renlighed og økonomisk aktivitet. I et samfund som Norge eller Island kunne man forvente, at et helt rottesamfund levede i nærheden af en enkelt gård. Antallet af rotter og rottelopper pr. menneske var derfor meget højt, og faren for smitte ligeså.

Problemet er, at selv om rotter åbenbart har eksisteret i Skandinavien i hvert fald helt fra vikingevalderen¹, er deres eksistens ikke konstateret i Island i middelalderen. Der er nogle indirekte indicier, der peger på, at de må have eksisteret. Blandt dem er selve pestens ekstreme dødelighed. Det må betragtes som tvivlsomt eller udelukket, at en epidemi af denne størrelse forårsagedes af et enestående tilfælde af lungepest, eftersom der ingen andre historiske eksempler findes på sådan en epidemi, og de epidemiologiske argumenter peger overvejende mod det. Mulighederne for, at det skete for anden gang i 1494 er endnu mindre. En anden mulighed er, at der uundgåeligt må have været rotter i de skibe, der sejlede til Island i middelalderen. Både korn, tørfisk og klæde, de varer, der var blandt de største handelsvarer i Island (både udenlands og indenlands), var ideale opholdssteder for rotter². Der er også nogle sproglige indicier. „Valskar mýs“, der betyder rotter, omtales i sagalitteraturen. Det faktum, at de har et særligt navn, og at dette navn er bevaret i gennem tiden i Island (völkskur), peger på, at de har været kendte.

¹Benedictow: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 158

²Benedictow: *Plague ...* s. 223-227. Benedictow afviser her Jón Steffensens teori om lungeepidemi

Problemet er, at sorte rotter ikke ser ud til at have eksisteret i Island i det 17. århundrede¹. I det 18. århundrede fandtes de kun på Snæfellsnes – tilsyneladende som resultat af et udenlandsk handelsskibs havari². Rotten må have kommet til landet med skib ved flere lejligheder helt fra tidlig middelalder. Spørgsmålet er om rotter kunne overleve, og om de nogen sinde blev udbredt nok for at danne basis for en pestepidemi. Der findes vilde sorte rotter nogle steder i Norge den dag i dag, bl.a. på Sunnmøre, ved omstændigheder, der ikke fraviger de islandske meget. Dette gør det sandsynligt at de kunne have overlevet i Island.

Den opfattelse, at epidemierne i 1400-tallet ikke var pest, men influenza, har vundet indflydelse blandt nogle forskere³. Undersøgelser af pestens epidemiologi viser at den i sin spredning har andre symptomer end epidemier som kopper eller influenza, der smittes direkte mellem mennesker. Dette er blevet brugt for at bestemme karakteren af epidemier, hvor der mangler andre indicier for en diagnose⁴.

Hvis faren for at blive smittet af en epidemi beror på nærheden til et bestemt hus eller gård (hvor der f.eks. findes rotter og rottelopper), har dødeligheden en tendens til at koncentrere sig på nogle husstande uanset deres størrelse, mens andre slipper totalt. En epidemi, der havde en endimensionel spredning (spredning mellem mennesker), ville vise andre karakteristika, med smittehyppighed i forhold til husstandens størrelse.

Jón Egilssons beskrivelse af fire husstande i den indre Árnæssýsla (se ovenfor i kap. 3.3.c), der totalt undslap pesten, mens alle de andre husstande i området blev ramt af 60-100% dødelighed, indikerer et karakteristisk spredningsmønster af rotte- og loppebåren pest. Jóns kilde, Jón Þorbjarnarson, boede på gården Ás i Hrunamannahreppur i nærheden af sognekirken i Hruni. Ás var en af de fire gårde i den indre del af Árnæssýsla, der undslap pesten. Jón Þorbjarnarson beskriver begravelser i Hruni, hvor seks eller syv mænd begravede en død, men tre eller fire af dem døde under begravelsen. Det er mærkeligt, at en gård lige i nærheden af en kirkjustaður, hvor der kom en masse mennesker for at begrave de døde, undslap totalt. Ás ligger ca. 500 m. fra Hruni.

Et andet tegn på rottebåren pest er, at nogle bestemte samfundsgrupper, dvs. dem der var i nærhed af rotter af særlige årsager; dårlige huse, sit arbejde o.s.v., var

¹Þórður Þorláksson: *Ísland*. Stutt landlýsing og söguyfirlit. Ljósprentun frumútgáfunnar í Wittenberg 1666 ásamt íslenskri þýðingu. Rv. 1982. Besynderligt nok er der fundet rester af brune rotter i en arkæologisk undersøgelse på Bessastaðir ved Reykjavík fra det 17. århundrede. Dette er tilsyneladende det første eksempel på dens eksistens i Europa overhovedet. Se Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson: „Plágurnar miklu á Íslandi.“ *Saga* 1994.

²Bernström, John: „Råttor och möss.“ *KLNM XIV* kol. 577-584

³F.eks. Guðrún Sveinbjarnardóttir: „,Tolkningsproblemer i forbindelse med ødebebyggelsen i Austurdalur i Skagafjörður i Island“, *Hikuin* 15. 1992

⁴Benedictow, Ole Jørgen: *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*. Oslo 1992, s. 173

mere udsat for pest end andre grupper¹. F.eks. blev børn, kvinder, tjenere, slaver og mameluker særlig udsat for en pestepidemi i det arabiske kulturområde. Der er tegn på, at bagere, slagtere og linnedvævere var særlig udsat for pest i tyske byer i tidlig moderne tid, på grund af deres arbejde². Beskrivelser i islandske annaler af ekstrem dødelighed blandt tjenestefolk i Islandske storbrug, mens munke og nonner havde lavere dødelighed, minder om disse forhold. Tjenestefolket kan tænkes at have været i tættere kontakt med rotter og rottelopper.

Det ser ud til at både rotter og rottelopper havde en speciel forkærlighed for korn. Rottelopper kunne leve af kornrester, der i islandsk middelalder lå rundt omkring i husene på grund af udbredt brug af håndkværn³. Korndyrkning var et udbredt fænomen i det 14. århundrede i den sydlige del af Island at dømme efter 1300-tallets diplommateriale (se kap. 4.1.b). Der er indicier for, at næsten alle bønder i senmiddelalderen købte korn, og det er sandsynligt, at de fleste bønder også i det 14. århundrede gjorde det (måske til dels islandsk korn produceret i Sydisland?). Omkring 1400 begyndte engelske skibe at sejle til Island i stor målestok⁴. De handlede med billigt korn, og det er muligt, at flere bønder end sædvanligt fik mulighed for at købe korn. Hvis en del af de mange engelske skibe var inficeret med rotter, der ikke er usandsynligt, kan dette have ført til, at rotter blev introduceret i Island, hvis de ikke var der allerede.

Er det muligt, at rotter kan have forsvundet fra Island på grund af, at korndyrkning ophørte stort set efter den sorte død? Eller ophørte den først efter den anden pest? Spørgsmålet er om korndyrkning var en økologisk forudsætning for rotternes og rotteloppernes eksistens i Island. Det er sandelig mystisk, at der ingen eksempler om pest registreres i Island i hele det 16., 17. og 18. århundrede, da talrige epidemier rasede i Skandinavien og England⁵. Der må være nogle specielle islandske omstændigheder i denne sammenhæng, og ophør af korndyrkning er en mulig kandidat.

Det kan påpeges, at ingen kendte epidemier, der spredes direkte mellem mennesker, ser ud til at have den dræbekraft eller spredningsmønster, der beskrives i Jón Egilssons beskrivelse af den anden pest i Biskupaannálar. Enkelte forskere har påpeget tyfus, kopper eller miltbrand, som mulige årsager til senmiddelalderens fald i

¹Benedictow: *Plague...* s. 140

²Benedictow: *Plague...* s. 172

³Benedictow: *Plague...* s. 163

⁴Det nøjagtige årstal er omstridt. Jón Steffensen er i *Menning og meinsemdir* uenig med Björn Þorsteinsson, der var af den opfattelse, at englænderne først kom til Island i 1412. Jón siger, at de var begyndt at strømme til de islandske fiskegrunde før århundredeskiftet.

⁵Benedictow, Ole Jørgen. Løkkebo, Unni. Moseng, Ole Georg: „Denmark would never be safe.“ The Role of Trade in the Dissemination of Plague in Northern Europe. 1550-1713. Paper presented to the 11th International Economic History Congress. Milan 1994

befolkningstal, men nutidig forskning af disse sygdommes epidemiologi støtter ikke denne opfattelse¹. Influenza er også en usandsynlig mulighed af samme årsag, der er simpelthen for ufarlig.

Resultaterne af den foreliggende undersøgelse styrker den side i debatten, der argumenterer for, at pesten i Island og andre steder ikke var et resultat af smitteoverførsler mellem mennesker. Det gælder både epidemiologiske faktorer og det store befolkningstab. Gåden om pesten i Island er et spændende problem, hvor behovet for mere forskning er stort, og Benedictows arbejde må siges at have givet denne forskning nye forudsætninger.

¹Benedictow: *Plague...* s. 123-124

3.2. b Andre epidemier end pest, hungersnød

Her diskuteres kort andre mulige årsager end pesten til fald i befolkningen, først og fremmest andre epidemier og hungersnød. Hensigten er først og fremmest at give en idé om, hvor store enestående katastrofer de to pestepidemier var sammenlignet med de fleste andre epidemier og hungersnød i senmiddelalderen.

Andre epidemier end pest i det 14.-16. århundrede

I det 14. århundrede var der flere koppeepidemier. I 1309 var der epidemi i Nordisland, og i 1310 nævner annalerene „bólnasótt svo mikil, að menn fúnuðu sundur“, koppe-epidemi hvor folk rådnede i stykker¹. I 1347 rasede en koppeepidemi, der beskrives på en måde, der minder noget om beskrivelser af den store koppeepidemi 1707-1709². Næsten hver mand på 40 år og yngre blev dræbt, siges der. I Kjalarnesþing døde „4 hundruð“, dvs. omkring 520. En mulig befolkning i området kan have været 4.000-6.000. Hvis dette var proportionerne i hele landet, kan dødeligheden have været omkring 5.000-10.000, sammenlignet med 16.000-18.000 i koppeepidemiens tid 1707-1709³.

I 1379 kom et skib til landet. Den bar med sig en koppeepidemi, der rasede over hele Island dette år. I Sydland døde 12 præster og ligeledes nogle få i Nordland⁴.

I 1420 rasede en ukendt sygdom som epidemi. Denne epidemi beskrives på den måde, at de fleste, der var i 50-års alderen, døde, men kun få ældre. Dette lyder i hvert fald ikke som en pestepidemi. I 1421 rasede en epidemi, der ifølge annalerne dræbte få mennesker, der var ældre end 30 år, og ingen der var yngre end 20 år⁵. I 1430-31 rasede der en epidemi i Island, muligvis en koppeepidemi⁶. Tilfældigvis er der bevaret oplysninger om bebyggelse i nogle sogne i Nordland lige før og lige efter epidemien (se kap. 3.3.a). Disse tal viser en lille stigning i antal beboede gårde mellem 1429 og 1431. Det ser således ikke ud til, at epidemien har været af særlig farlig karakter.

Der var igen en koppeepidemi i 1472 med „stor dødelighed“⁷. I 1511 „gekk bóla mikil“, dvs. en stor koppeepidemi rasede. Jón Egilsson siger i Biskupaannálar, at der

¹Hannes Finnsson: *Mannfækkun af hallærum*. Rv. 1970 (1796), s. 22

²Hannes Finnsson: *Mannfækkun af hallærum*. Rv. 1970 (1796), s. 27, 29

³Der er nogle indicier for, at bebyggelse var i marginale områder i Nordland mindre omkring 1394 end 1318, ifølge máldagar. Hvis dette reflekterer en lavere befolkning, kan dette være forårsaget af koppeepidemiene i det 14. århundrede.

⁴Storm, Gustav (ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 281-2

⁵Storm, Gustav (ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 293

⁶*Íslenskir annálar 1400-1800 I*. Rv. 1922, s. 23. Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975, s. 283,

⁷*Íslenskir annálar 1400-1800 I*. Rv. 1922, s. 67.

døde fire hundrede personer, dvs. 520, i Nordisland.¹ Dette ser ikke ud til at have været en særlig farlig epidemi, sammenlignet med pesten. I 1537 rasede noget, som lignede en influenzaepidemi², og i 1546 var der en epidemi, måske influenza, blandt andet i Vestmannaeyjar³.

Disse epidemier var tilsyneladende af samme karakter som epidemier i de det 17. og 18. århundrede, „små“ epidemier, der rasede med jævne mellemrum. Vi ved også fra senere tider, at disse epidemier var meget forskellige, og nogle af dem var ikke så små. Nogle af dem dræbte måske 2-4% af populationen, mens andre kunne dræbe over 30%. Epidemien i 1347 ser ud til at have været af en relativt farlig type. Men koppe-epidemierne i det 14. og 15. århundrede har det til fælles, at ingen af dem har sat nær så dybe spor i bebyggelseshistorien, som pestepidemierne i 1402-1404 og 1495 gjorde.

Hungersnød

Gentagne gange kan der læses om hungersnød i annaler og andre kilder helt indtil det 19. århundrede. Den sidste var den største, Móðuharðindi, forårsaget af et vulkanudbrud. Der er specielt to ting angående hungersnød, der er vigtige i denne sammenhæng: Hungersnød i Island var ikke malthusianske kriser, forårsagede af strukturel fødevaremangel, fordi befolkningen var for stor i forhold til ressourcerne. Ligeledes var deres konsekvenser for den langvarige befolkningsudvikling meget mere begrænset; sammenlignet med pestepidemierne var den minimal.

Hungersnød i det 16. århundrede. Omkring 1550 begynder man at skrive islandske annaler efter 120 års pause. De nævner talrige vejrkatastrofer i den første halvdel af 1500-tallet, i 1500, 1508, 1518, 1523, 1525 og 1552⁴. I to af dem, 1500 og 1523, skal et stort antal fattigfolk have mistet livet på grund af de dårlige tider. I de andre er der store kreaturskader. Udover disse år er der i *Diplomatarium Islandicum* tegn på andre uår. I 1504 dømmer Arnór Finnsson i en sag hvor en masse kreaturer i aristokratiets eje, dvs. kvildelejer, er døde i en kold vinter⁵. 34 år senere den 13. september 1538 falder en dom om fattigfolk:

Pað ... fólk sem flýr af ýmsum sveitum og fjórðungum. Er hvorki hefur björg fyrir sig að leggja né sína. Þá höfum vér dæmt það aftur í sínar sveitir fyrir sakir fátæktar landsins og ýmislegrar veðráttu.

¹Íslenskir annálar 1400-1800 I. Rv. 1922, s. 78, Jón Egilsson: „Biskupaannálar“. *Safn til sögu Íslands I*, s. 44.

²Íslenskir annálar 1400-1800 I. Rv. 1922, s. 96

³D.I. XI s. 462

⁴Hannes Finnsson: *Mannfækkun af hallærum*. Rv. 1970 (1796) s. 38-41

⁵D.I. VII s. 725

De mennesker, som flygter fra forskellige hreppar og landsdele, som ikke har mad til sig selv eller deres familie, har vi dømt tilbage til deres hjemstavn, fordi landet er fattigt og klimaet dårligt¹.

I 1540 er der igen tegn på dårlige tider. I februar dette år handler et brev fra biskop Ögmundur Pálsson om dem, som lader deres børn dø af *ófeiti*, som ret og slet betyder hunger². Samme vinter falder en dom om hrepparnes pligt til forsørgelse af fattigfolk, som ikke ejer slægtninge³. Disse kilder er ikke klare, men peger muligvis mod en hård vinter.

Det er bemærkelsesværdigt, at der omtales stor dødelighed blandt fattigfolk i 1500 og 1523. Disse tilfælde af hungersnød er svære, nærmest umulige, at forstå og forklare ud fra den accepterede malthusianske forklaringsramme⁴. Denne afhandling kan desværre ikke beskæftige sig indgående med kritik af malthusiansmens opfattelse af hungersnød i Island, først og fremmest fordi det kræver en studie, der i omfang og tidsramme er uden for rammen af denne afhandling. Indicierne for dens uholdbarhed er klare, f.eks. af de nævnte eksempler om hungersnød i det folkefattige 16. århundrede.

Det er muligt, at en del fattigfolk er omkommet på grund af sult på grund af en kold vinter i 1500, og det har været fortolket som en katastrofe i de senere annaler. Annalerne kan ikke betragtes som statistisk pålidelige. Den annal, hvor disse oplysninger hentes, er skrevet langt senere. Det er dog muligt, at der faktisk har været hungersnød med nogle hundrede dødsfald. I så fald beviser det, at der kunne forekomme hungersnød, selv om befolkningen var meget lille. Hvis året var særligt hårdt, døde de fattige (eller småbørn og gamle) uanset befolkningsstørrelsen på grund af ejendomsfordelingen i samfundet og måske de riges manglende vilje til at støtte de fattige. Dette sætter senere hungersnød i et nyt lys.

Isperioder: En mulig forklaring på hungersnød? Talrige gange vidner annalerne om hungersnød på grund af svigtende høst, der var et resultat af usædvanligt koldt vejr. Hvis der var svigt i høhøsten blev hele samfundets grundlag truet. Kørerne fik ikke hø om vinteren og omkom. Hvis der oven i købet var kold vinter og fårene døde på grund af manglende vintergræsning, og muligvis også svigt i fiskeriet, var faren for hungersnød endnu større.

Svigt i høavl kan ske når som helst, og hvis der har været isperioder i begyndelsen af 1500-tallet som i f.eks. 1752-1756, 1881-1890, 1910-1918 eller 1965-

¹D.I. X s. 382

²D.I. X s. 507 Den relevante passage lyder: „...þeir sem börn sín láta farast í ófeiti og veita eigi björg eður hjálp eftir lögum, þeir eigi hafa föng til önnur og gjöra eigi bót né betran hvorki guði né mönnum og vor officialis hefur oss til skrifað um einn mann er eitt barn hans fórst og annað hans konu af þeirra völdum.“

³D.I. X s. 520.

⁴For en kortfattet beskrivelse af denne teorie se f.eks. Stender, Morten og Hedeman, Holger [ed.]: *Island*. Kh. 1983, s. 49-51

1970¹, har der været fare for hungersnød, selv om befolkningen var lille. Island var fra 1400 klart underbefolket i forhold til landbrugsmulighederne ved det rådende landbrugssystem (se s. 182). De tilbagevendende katastrofiske isperioder kan være forklaringen på, hvorfor der gentagne gange var hungersnød trods underbefolkningen. De forekommer tilsyneladende i alle århundreder, i hvert fald fra 1500. De kendetegnes ved langvarige perioder med nordlige vinde, der blæser polarisen op til Islands nord- og østkyst. Havis om foråret ved disse omstændigheder fører til lavere sommertemperatur, fra omkring 1,2 c° lavere i Sydland til 2,2 c° lavere i Eyjafjörður og Skagafjörður². Ved nordkysten er der næsten tre grader koldere i år med havis. En anden type isår, hvor sydlig eller sydvestlig vind blæser is op til den nordlige kyst, er ikke nær så farlig.

Island mere udsat? Spørgsmålet er, om Island var mere udsat for hungersnød på grund af dette eller andre omstændigheder end andre lande i Europa. Der er talrige studier af hungersnød. Mange af dem beskæftiger sig med hungersnød i de såkaldte bondesamfund - „peasant societies“ - i Europa i senmiddelalderen eller tidligt i den moderne periode (ca. 1500-1900)³. Hungersnød ser ud til at have været et kronisk samfundsproblem i Europa i denne periode. I England var visse områder mere udsat for hungersnød end andre⁴, og det samme gælder tilsyneladende for Island⁵. Påstande om at Island var mere udsat for hungersnød end de andre nordiske lande er set for nyligt⁶. Dette kan muligvis være korrekt på den måde, at kumulativt døde flere islændinge af hungersnød indtil det 19. århundrede end i de andre nordiske lande. Dette er dog ikke særligt sandsynligt. Enkelte perioder med hungersnød i Finland ser f.eks. ud til at have været værre end de værste islandske katastrofer: I en finsk hungersnød i 1696-1697 omkom mellem 24% og 39% af den finske befolkning. Derimod var de værste katastrofer i Island hungersnøden i 1756-1758, hvor 12% af befolkningen omkom, og Móðuharðindi i 1783-1785, hvor 15-20% af befolkningen døde. En del af denne dødelighed forårsagedes af en koppeepidemi. Móðuharðindi er faktisk det eneste vulkanudbrud i Islands historie, hvor det med sikkerhed vides, at et større antal mennesker døde som resultat.

Isperioderne, der tilsyneladende forvoldte hungersnød i Island mere end en gang, kan betragtes som naturkatastrofer, ligesom de år med meget regn, der i Europa

¹Borgþór H. Jónsson: „Kólnandi veðurfar.“ *Veðrið* 21 (1978).

²Páll Bergþórsson: „Veðurfar á Íslandi.“ *Íslensk þjóðmenning I. Uppruni og umhverfi*. Rv. 1987, s. 209.

³Nelson, Marie C.: *Bitter Bread. The Famine in Norbotten 1867-1868*. Uppsala 1988. Walter, John, and Schofield, Robert (eds.): *Famine, disease and the social order in early modern society*. Cambridge 1989. Arnold, David: *Famine. Social Crisis and Historical Change*. Oxford 1988

⁴Walter, John, and Schofield, Robert (eds.): *Famine, disease and the social order in early modern society*. Cambridge 1989.

⁵I hungersnøden 1756-1758 var fiskerdistrikterne i vest de mest udsatte.

⁶Nelson, Marie C.: *Bitter Bread. The Famine in Norbotten 1867-1868*. Uppsala 1988, s. 21

forvoldte hungersnød og orkaner og oversvømmelser andre steder, men hungersnød var ikke symptomer på en strukturel fødevaremangel.

Hungersnød: Anderledes end epidemier. Hungersnød påvirkede befolkningen og landbruget på en helt anden måde end epidemier¹. De overlevende efter hungersnød var overvejende erhvervsaktive mennesker. Det ser ud til, at kun en ubetydelig del af denne gruppe døde under de perioder med hungersnød, vi har kilder om, fra det 18. århundrede. Dødeligheden var langt størst blandt gamle og børn. En del af denne dødelighed førte til, at dødeligheden i perioderne efter hungersnøden var ualmindeligt lav.

Det modsatte var tilfældet f.eks. i koppeepidemien 1707-1709, og f.eks. i de koppeepidemier der er dokumenterede i det 14. og 15. århundrede. De der døde var overvejende unge mennesker i alderen 15-40 år. Desuden var den totale dødelighed langt større. Dette havde langt større effekt på både befolkningsvæksten og landbruget. Det samme gælder for pestepidemierne: De skelnede ikke mellem erhvervsaktive og andre, selv om der er nogle tegn på, at børn var særligt udsatte².

Sammenfatning

Det er ingen tegn på en usædvanlig stor dødelighed af andre epidemier end pest i senmiddelalderen og heller ikke af hungersnød. Sammenlignet med pesten 1402-1404, der ser ud til at have reduceret antallet af familiebrug fra ca. 10.000 til under 5.000, var andre demografiske katastrofer små. Den største epidemi i 1300-tallet, der sandsynligvis var koppeepidemien 1347, dræbte måske 5-10% af befolkningen. Den store koppeepidemi 1707-1709 dræbte omkring en tredjedel af befolkningen. Den største kendte hungersnød, Móðuharðindi, dræbte 15-20% af befolkningen. Begge typer katastrofer var en konstant fare, og hungersnød var det selv i perioder, hvor befolkningen var meget fåtallig, og hvor det ikke fandtes risiko for at den overskred ressourcegrundlaget. Begreber som „bæreevne“ og „befolkningsmaksimum“ må underkastes grundig kritik, eftersom de ser ud til at have meget ringe relevans for den islandske udvikling.

På mange måder ser hungersnød ud til at være mere et mental- og socialhistorisk problem end et økonomisk; men dette må forblive udiskuteret i denne afhandling.

¹Árni Daníel Júlíusson: „Áhrif fólksfjöldabreytinga á atvinnulíf gamla samfélagsins.“ *Saga XXVIII* 1990

²Razi, Zwi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*. Cambridge 1980

3.2.c Bebyggelsen i det 15. og det 16. århundrede

Metode og ældre undersøgelser

Suður- og Norður-Pingeyjarsýsla. Metodisk set står også den følgende undersøgelse i gæld til Björn Teitsson, som undersøgelsen i kap. 3.1. Bl.a. analyserer han ødegårdene i Suður-Pingeyjarsýsla i 1420-1550 og påviser, at det var de gårde, der havde lavest værdi, der først og fremmest blev lagt øde¹. Hans resultat for Suður-Pingeyjarsýsla var, at der fandtes 34 sikre eller sandsynlige ødegårde i perioden 1420-1450, en i perioden 1480-1490 og 41 i perioden 1500-1550. Nogle var de samme i begge perioder, så det totale antal ødegårde der fandtes i kildene i perioden 1420-1550 var 57².

Kilder for Norður-Pingeyjarsýsla blev undersøgt på samme måde: Der blev forsøgt at opspore alle kilder om øde gårde i sysselen i det 15. og det 16. århundrede indtil 1570. Resultatet var at der fandtes en sikker øde gård i det 15. århundrede og en sandsynlig³, og fem i det 16. århundrede. To af dem var den samme som i det 15. århundrede, så det totale antal af øde gårde var fem. Der eksisterer máldagar fra fem af syssels seks sogne både fra det 14. århundrede (1318 og 1394), og 1461. Antallet af registrerede gårde i det 14. århundrede i de fem sogne var 63, mens det var 57 i det 1461. Dette er et forholdsvis langt lavere antal øde gårde end i Suður-Pingeyjarsýsla, og årsagen er muligvis det store antal hjáleigur i Norður-Pingeyjarsýsla i forhold til Suður-Pingeyjarsýsla, der blev lagt øde i en langt større udstrækning end lögbýli.

Som allerede diskuteret i 3.1. er hverken hjáleigur, eller for den slags skyld tvíbýli eller fiskerhytter, repræsenteret i kilderne på den måde at det kan lade sig gøre at få et oversigt over deres antal på den samme måde som for lögbýli. Deres antal må beregnes indirekte, hvis det overhovedet kan lade sig gøre. Men generelt må det siges, som efraringen fra andre epidemier og common sense indikerer meget stærkt, at hvis en mand kunne vælge mellem en fiskerhytte, en hjáleiga, et lille tvíbýli eller et øde lögbýli, valgte han det øde lögbýli. Derfor indikerer et stort antal øde lögbýli et endnu større antal øde fiskerhytter, hjáleigur og tvíbýli.

I stedet for den metode, Björn Teitsson bruger i sin undersøgelse af Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600, bruges her en anden metode ved vurdering af antallet af øde

¹Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978, s. 61-2

²Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978, s. 64

³I det 15. årh.: Meiðavellir og måske Læknesstaðir, se D.I. V s. 30-40; i det 16. århundrede Læknesstaðir og Grímsstaðir á Fjöllum, (under „øde gårde med ingen huse“) se D.I. IX s. 302, Meiðavellir, Krossavík og Vaðkot, se D.I. XI s. 864

gårde i det 15. og 16. århundrede, selv om den grundlæggende idé stammer fra Björn. Her gengives kilder for lögbýli, tvíbýli og hjáleigur og fiskerhytter hver for sig.

Björn påpeger at de gårde, der blev lagt øde i Suður-Pingeyjarsýsla, altid var de lavest vurderede i området. Jordregistre og máldagar, der gengiver antallet af beboede lögbýli og ofte antallet af øde lögbýli, undersøges med baggrund i denne idé. Dette materiale gengiver situationen i store områder samtidigt, i 1429-31 (máldagar fra Nordisland), 1446-1449 (jordregistre fra Nordisland og Vestfirðir), 1493 (máldagar fra Østisland, året er ikke helt sikkert), 1520 (jordregister fra Hólar), 1525 (jordregistre fra Nordisland), 1550 (jordregistre fra Nordisland), 1553 (máldagar fra Sydisland) og 1569-70 (jordregistre fra Nordisland og máldagar fra hele landet). Dette materiale sammenlignes med jordregistre fra det 14. og det 17.-18. århundrede, der gengiver bebyggelse i samme områder. Denne metode er enklere end Björn Teitssons metode, der bygger på undersøgelser af al bebyggelse i et bestemt område, men den er smidigere, fordi her kan materiale der findes fra et bestemt område sammenlignes med senere, fyldigere materiale fra samme område, og i enkelte tilfælde med ældre materiale. Dette hensyn til kildematerialets karakter giver efter min mening et bedre resultat. Den er også meget arbejdssparende.

Efter undersøgelsen af de enkelte typer bebyggelse i det 15. og 16. århundrede beskrives bebyggelsesudviklingen efter koppeepidemien 1707-1709. På baggrund af det og med en metode, Kåre Lunden brugte for at kritisere de tilsvarende svagheder i den norske del af ødegårdsprojektet, gøres et forsøg på at rekonstruere antallet af familiebrug i området rundt Hólar i senmiddelalderen, der har det bedste kildemateriale af alle islandske områder i senmiddelalderen. Der evalueres til sidst hvor mange lögbýli faktisk lå øde i det 15.-16. århundrede i hele landet, og helhedsbilledet af bebyggelsesudviklingen i det 14.-16. århundrede i landbrugshistorisk og socialhistorisk henseende beskrives.

Lögbýlibebyggelse efter den sorte død

Her behandles kilder om stordrift på to nordislandske klostre fra 1408 og 1429, kilder fra Hólar bispestol 1429-1432 om antallet af øde gårde i nogle sogne, jordregistre fra Nordisland og Vestfirðir 1446-1449 og spredte kilder om øde gårde i perioden efter 1450.

To klostergodser. Den første kilde om den økonomiske situation efter den sorte død er et regnskab over Reynistaður klostergodser' tilstand i 1408¹. Klosteret ejede selv 22

¹D.I. III s. 717

køer, 29 gamle okser, 16 unge tyre og 7 kalve. Det ejede 28 køer og 11 fårkvilder¹ (dvs. 66 får) som kvildelejer på klosterets landbogaarde. Landskyld som fås af gårdene er kun 6,5 hdr., et meget lavt tal der muligvis ikke reflekterer den reelle bebyggelsesituation². Jordrenten efter den sorte død var 7-9% (se s. 290), så denne rente svarer til rente af fire eller fem gårde af gennemsnitstørrelse. Sandsynligvis ejede klosteret på dette tidspunkt omkr. 40-50 gårde (se s. 410). I 1295 var renten af klosterets daværende 23 gårde 42 hdr. og 36 hdr. af samme antal i 1315.

Antallet af klosterets kvildelejer i 1408, var som før sagt kun 39, 28 køer og 11 moderfårkvilder (66 får). De var nok for fem til syv gårdes kvildelejer, efter de forhold der rådede i det 15. århundrede efter pesten, eller et lignende antal som jordrenten peger på. Det er derfor en mulighed, hvor utroligt det end må lyde, at kun 5-7 af klosterets 40-50 gårde var beboet på dette tidspunkt, fire år efter pesten.

Et dokument om Möðruvellir klostres drift fra 1429 giver lignende oplysninger³. Dette dokument virker mere pålideligt, simpelthen fordi tallene ikke er så utrolige som i dokumentet fra Reynisstaður. Det har også støtte i, at der ser ud til at være en logisk sammenhæng mellem situationen 1429 og i et jordregister fra samme kloster fra 1447. Det drejer sig om en liste over Möðruvellir klostres kreaturhold 1429 (se kap. 8.1.). Der fandtes 99 kvilder på klosterets fæstegårde. Sandsynligvis ejede klosteret omkring 70 gårde med normalt mindst 6 kvildelejer (seks køer eller 36 får) pr. gård, mindst 420 kvildelejer i alt. Kvildelejernes antal i 1429 var derfor fire gange mindre end sædvanligt. Måske har omkring 16-20 af klosterets fæstegårde været beboede. Antallet af kvilder på hovedgården, omkr. 50-55, og desuden 33 heste var derfor en væsentlig del af godsets ejendom.

Biskoppen i Hólar optæller ødegårde. I årene 1429-1432 visiterede biskoppen i Hólar nogle sogne i sit bispedømme i Nordisland. Han opskrev eller lod opskrive, hvor mange gårde der lå øde i disse sogne. 30-40% af lögbýli lå øde i de sogne, hvor deres antal blev registreret.⁴ Sammenlignet med højst 5% ødelæggelse af lögbýli i de samme sogne i tiden umiddelbart efter koppeepidemien 1707-1709 er det et meget højt tal. Problemet er, hvor repræsentativt tallet er for de andre sogne, hvor antallet af øde gårde ikke blev opskrevet. Har vi nogle muligheder for systematisk at evaluere det? En nærmere undersøgelse af disse tal giver nogle støttepunkter angående pålideligheden af disse tal for andre sogne, hvor øde gårde blev ikke registreret.

¹Kvilde er et ord, 1700-tallets danske embedsmænd på Island brugte om husdyr, bønderne lejede fra andre. Dette ord er en fordanskning af det islandske ord *kvígildi*, eller *kúgildi*, der betyder „en kos værdi“. Kvilden var helt central i islandsk landbrug, ligesom tønner korn i den danske. En kvilde kunne bestå af en malkeko eller seks moderfår. Det var altså den mælkeproducerende kapacitet, der var vigtig. Se kap. 1, indledning.

²Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson: „Plágunnar miklu á Íslandi“. *Saga XXXII* 1994

³D.I. IV s. 373.

⁴D.I. IV s. 372, D.I. IV, s. 464-467, D.I. IV, s. 512-513. Se også appendiks 2

Tabel 3.14. viser et 36% fald i bebyggelse af lögbýli fra det 14. århundrede til 1429-32 i de ni nordislandske sogne. En analyse af gårdene i disse sogne viser, at antallet af beboede gårde i 1429-32 falder nogenlunde sammen med antallet af gårde der er 20 hdr. eller større. Det må antages, at de fleste gårde under den størrelse lå øde. Den jordebog, som er brugt her, er jordebogen fra 1686 gengivet i Björn Lárussons *The Old Icelandic Land Registers*. Dette sammenfald af gårdsstruktur og antallet af øde gårde giver anledning til at tro, at tallene fra disse sogne kan være repræsentative for Nordisland som helhed på den måde, at de fleste gårde der regnes under 20 hdr. af størrelse i jordebogen fra 1686, lå øde. Vi behøver dog nogle flere oplysninger, før vi tør fastslå noget så drastisk.

Efter koppeepidemien lå 3-5% af alle lögbýli í Suður-Pingeyjarsýsla og Eyjafjarðarsýsla øde. I Vallnahreppur, hvor tre af sognene nævnt i tabel 3.14. lå, lå 3,8% af lögbýli øde (se appendiks 1.b).

Tabel 3.14. Sogne i Nordisland i det 14.-17. årh. Beboede gårde og deres værdi

	1318/94	1431/2	Værdi 1686: 20 hdr. Under 20 hdr. og o.	
Urðir	17	7	11	6
Ufsir	7	4	5	3
Árskógur	16	11	11	7
Staður í Kinn	(14)	11	9	3
Helgastaðir	(7)	4	4	1
Auðkúla	9	7	8	2
Breiðabólsst. i Vatnsd.	14	8	7	2
Másstaðir	7	4	3	0
Total	91	56	58	24

Kilder: D.I. IV s. 464-468, 510-514 Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

Det ser ud til, at Vallnahreppur (Urðir, Árskógur, Upsir sogne) i nogen grad blev særlig udsat for ødelæggelse på grund af deres beliggenhed. F. eks. ligger der tilsyneladende flere gårde øde i Upsir sogn end de gårde, der er 20 hdr. og mindre. De tre sogne i Vallnahreppur er nordligere end de andre i tabel 3.14.

Jordregistrene fra 1446-1449. Det er i jordregistrene fra midten af 1400-tallet vi må søge videre. Disse dokumenter gengiver antal øde gårde i store kirke- og privatgodser i Nordisland og Vestfirðir. Disse kilder er af en anden type end sogneregistrene fra 1429-1432, idet de ikke lister alle gårde på et område systematisk men kun de gårde et enkelt gods ejer. Tilfældigvis er det enkelte steder muligt at sammenligne bebyggelse før 1402 og 1446-1449 på grundlag af disse kilder.

I appendiks 5 gengives kilder om gårde i et område i Mið-Skagafjörður omkring Hólar, hvor der fandtes 70 beboede gårde i 1388. I 1447 blev kun 50 af disse gårde registreret og næsten ingenting om de 20 øde gårde i området. Af de 12 gårde, der ser ud til at have været under 20 hdr. i jordregistret fra Hólar bispestol i 1388, lå 10 øde og to var beboede 1447. Af de andre, der var over 20 hdr., lå ti øde og 47 var beboede.

Jordregistrene fra midten af 1400-tallet må således betragtes som upålidelige, undtaget i de tilfælde hvor vi kan sammenligne med jordregistre fra 1300-tallet. De tal disse kilder nævner om øde gårde, må dog selvfølgelig godtages, men de nævner med sikkerhed ikke alle øde gårde. I tabel 3.15. gengives, hvor mange gårde der ifølge disse kilder var henholdsvis beboet og hvor mange øde. Mest iøjnefaldende er de forholdsvis mange øde gårde i Eyjafjörður, hvor Möðruvellir klostres jorder ligger, sammenlignet med at der er forholdsvis få af Hólar bispestols gårde i Skagafjörður, der ligger øde. Procentandelen af øde gårde i 1446-1449 i Eyjafjörður på de to klostergodser Möðruvellir og Munkaþverá, (undtaget Grímsey, der lå totalt øde) er omkring 30%. Procentandelen af øde lögbýli i Eyjafjörður efter koppeepidemien 1709 var 2,9%.

Tabel 3.15. Øde gårde registrerede i Nord- og Vestisland 1446-1449

Godsregistre 1446-1449	Beboede	%	Øde	%
Guðmundur Arasons jorder i Vestfirðir	175	98	3	2
Hólabispedømmes jorder	132	87	20	13
- Skagafjörður	98	94	6	6
- S.-Þingeyjarsýsla	17	77	5	23
- N.-Þingeyjarsýsla	17	65	9	35
Reynistaður klostres jorder	44	86	7	14
Möðruvellir klostres jorder	34	47	39	53
Munkaþverá klostres jorder	34	79	9	21
I alt	413	80	104	20
Hólar godsregister 1449 sammenlignet med Hólar godsregister 1388				
Mið-Skagafjörður	50	71	20	29

Kilde: Diplomatarium Islandicum IV s. 683-694, 699-702, 710-711, D.I. V s. 35-44

Vi kan beregne værdien af de gårde, der bliver gengivet som øde i klosterregistre, og sammenligne det med værdien af de gårde, der var beboet. Resultatet af en sådan beregning for Möðruvellir kloster (appendiks 5) viser, at af de beboede gårde, som klosteret ejede i Eyjafjarðarsýsla undtaget Grímsey, var 23 tyve hdr. eller større, og én var under 20 hdr. En af gårdenes størrelse er ukendt, men den ser ud til at have været omkring 20 hdr. ud fra landskylden. Af de øde gårde var ni 20 hdr. eller større, deraf tre 30 hdr. eller større, og syv var under 20 hdr. Fem af de øde gårdes størrelse kender vi ikke. Af de 126 gårde, vi har undersøgt fra Mið-Skagafjörður og Eyjafjörður, findes der

kun tre under 20 hdr., der var beboede, mens 17 andre lå øde. Dette ser ud til at støtte den fortolkning af registrene fra 1429-1432, som indikerer, at langt de fleste af de gårde, der var under 20 hdr. i Nordisland, lå øde i den første halvdel af det 15. århundrede.

Det 15. århundrede jordregistres beviselige upålidelighed som kilder for ødelæggelse efter pesten gælder ikke kun for de nordislandske kirkelige registre. F.eks. har vi et godt grundlag i det 14. århundredes máldagar til at sige, at Guðmundur Arasons godsregister kun gengiver meget få af de gårde, der blev lagt øde efter pestepidemien 1402-1404 i godsområdet. Kun tre af Guðmundur Arasons gårde registreredes som øde, alle i den nordlige del af Strandasýsla. Det vides dog, at der var syv øde gårde alene i Reykhólar sogn. Der var 24 gårde i Reykhólar sogn i det 14. århundrede, men kun 17 i 1446 og det samme antal i 1686/95. Om de syv forsvundne fortæller jordregistret ingenting.

Kilder om øde gårde efter 1450. Der findes nogle få oplysninger om øde gårde efter 1450, der indikerer, at genopbyggelsen ikke skete særligt hurtig. I 1458 ejede Kristín Björnsdóttir et gods i Vestfirðir, næsten 50 gårde¹. Disse gårde var alle i Norður-Ísafjarðarsýsla. Af dem var 8 tilsyneladende øde, de fleste i de nordligste hreppar Sléttuhreppur og Grunnavíkurehri. For denne kilde gælder det samme som for de før nævnte jordregistre – det er ikke sikkert, at alle gårde, der eksisterede før pesten, gengives.

I 1461 havde Hrafnagil, en kirkjustaður i Eyjafjörður, fem gårde, der tilsyneladende havde ligget øde i lang tid². Disse gårdes værdi var mellem 10-20 hdr.³. To år senere, i 1463, var to af Reykholts seks gårde øde⁴. Det var Kjölvararstaðir, en 20 hdr. gård 1686/95, og Hraunsás, en 15-16 hdr. gård. Også disse kilder giver indtryk af, at genopbyggelsen var ikke særlig hurtig. I 1461 fandtes der 15 beboede gårde i Urðir sogn, hvor der kun fandtes 5 beboede i 1429⁵.

Tre dokumenter omtaler øde gårde i perioden 1470-1494⁶. Dette kan ikke bruges til nogen analyse.

Máldagasamling fra Østisland 1491-1518. Fra Østisland er der bevaret en samling máldagar, der gengiver antal lögbýli i 25 sogne i perioden 1491-1518. Dette er den periode, hvor Stefán Jónsson var biskop i Skálholt stift. Eftersom det vides, at biskop Stefán visiterede Østisland i 1493, er det sandsynligt, at disse máldagar er fra det år⁷. Dette er dog ikke absolut sikkert.

¹D.I. V s. 160-162

²D.I. V s. 317

³Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 278-279

⁴D.I. V s. 399

⁵D.I. V s. 359, 342

⁶D.I. VI s. 189, D.I. VII s. 203, 585

⁷D.I. VII s. 16

I 23 af disse sogne kan vi sammenligne direkte med matriklerne fra 1686/95. I 1491-1518 var der 227 lögbýli i disse sogne, og i 1686/95 var antallet af lögbýli 265 i de samme sogne. Det betyder, at i 1491-1518 lå 15% af alle lögbýli øde i forhold til antallet af lögbýli 1686/95. Det er karakteristisk, at de sogne, hvor der var størst forskel, alle ligger ved havet, sogne som Heydalir, Skorrastaður, Mjóifjörður og Berunes. Der var også en del øde gårde i landbrugssogne som Eiðar, Ás og Þingmúli. For otte sogne er det muligt at sammenligne med máldagar fra det 14. århundrede. Disse sogne ser ud til at have næsten samme antal gårde i det 14. århundrede som det 17., undtaget Hofteigur sogn der havde otte lögbýli i 1300-tallet, fem i 1491-1518 og seks i 1686/95. Dette er også det sogn, hvor Sveinbjörn Rafnsson har konstateret omfattende gårdruiner fra højmiddelalderen¹.

Hvis disse tal er fra 1493, er de en vigtig kilde for bebyggelsessituationen lige før den anden pest. Der eksisterer oplysninger om, at antallet af gårde i et sogn var færre omkring 1550 end i Stefánsmáldagar (Berufjörður). Det er usandsynligt, at sogneregistre har været opsamlet i tiden lige efter den anden pest, fordi mange præster døde, og der var forvirring i administrationen. Tallene ligner også mere den hypotetiske befolkningssituation før 1494, som blev beskrevet oven for, end den der må have hersket efter den anden pest.

Lögbýlibebyggelse efter den anden pest

I modsætning til de annalistiske og dokumentære kilder om selve pesten er dokumentationen om bebyggelse efter den anden pest ikke meget bedre end efter den første pest. Især er kirkeinstitutionernes registre fra 1520 og 1525 ufuldkomne i sammenligning med registrene fra 1446-1449. Derimod eksisterer der langt flere enkelt dokumenter fra tiden efter den anden pest end efter den første, hvilket til dels råder bod på dette.

Enkelte diplomaer. I det følgende gengives alle øde gårde indtil 1525 i samtidige dokumenter, undtaget de kirkelige ejedomsregistre fra 1520 og 1525.

11. okt. 1501. Þormóðsdalur i Mosfellssveit. Øde for en længere periode. 10 hdr.²

30. maj 1505. To øde gårde i Strandir distriktet, ved Drangar, ikke nærmere beskrevet³.

¹Sveinbjörn fandt frem til at der i højmiddelalderen var 18 gårde i området, 11 i Hrafnkeldalur og 7 i Brúardalur. En del af dem må have haft hjáleigustatus. Efter det 15. århundrede blev Hrafnkeldalur lagt totalt øde i en længere periode.

²D.I. VII s. 585

³D.I. VII s. 769

9. januar 1506. Jorden Ytra-Krossanes i Eyjafjörður, 30 hdr., muligvis øde siden epidemien, dvs. tolv år. Dommen, der omtaler gården, er måske afsagt på grund af en genopbygning af denne relativt værdifulde gård (Den er tilsyneladende beboet 1525)¹.

19. maj 1507. Litla Drageyri i Skorradalur, 8 hdr. tilsyneladende øde og ulovligt brugt til græsning af nabobøndernes husdyr. Drageyri lå stadigvæk øde i 1560 ligesom Ásgarður, Kista, Ausa og Horn alle i Hvanneyri sogn².

6. maj 1509. Kirken Eyri i Birta skal betales told af alle gårde "også ødegårde". Ikke nærmere bestemt³.

22. april 1510. Garður i Mývatndistrikt, 8 hdr., har ingen huse stående og ligger derfor øde⁴.

12. marts 1511. Ánastaðir, 16 hdr. og Hamraendar, 16 hdr., øde på grund af lang afstand til sognekirken Álftanes på Mýrar. På grund af det får ejerne lov til at skifte gårdenes sognekirke til Hjörseyjarkirkja, som ligger i nærheden⁵.

26. april 1517 Grímsstaðir á Fjöllum 6 hdr. sandsynligvis øde. Det er den også i 1525⁶.

23.-24. maj 1521. Vindás i Hvolhreppur, 15 hdr., øde⁷.

28. juli 1522. Efri Skógar, 12 hdr., Hörðuskáli, 4 hdr., Stóramörk, 40 hdr., halvdelen af Fit, 5 hdr, alle sammen øde. Otte og en halv andre gårde nævnes i den samme gårdliste fra Rangárvallasýsla (det samme distrikt som Vindás ligger i) som i drift, deraf to 40 hdr⁸.

1524 (?). En gård ligger øde i Arnarfjörður i Vestfirðir, det distrikt som ikke blev påvirket af den anden pest⁹.

24. april 1527 Minni Ásgeirsá, en 10 hdr. hjáleiga i Húnavatnssýsla, ligger øde¹⁰.

1527 Þúfa, 10 h. i Rangárvallasýsla, øde¹¹.

31. marts 1528. Steinsstaðir, 30 hdr. i Skagafjörður, ser ud til at have været øde, fordi dennes huse nu skal genopbygges i forbindelse med salg¹². („þar til að hann hefði látið húsa upp áðurgreinda jörð Steinsstaði svo að hún væri leigufær“)

6. nov. 1528 Lækur i Flói øde - ca. 15 hdr¹³.

1530? Tre ødegårde i Arnarfjörður¹⁴.

Øde gårde nævnes i alle landsdele og nogle gange er de meget værdifulde. Hvis gårde som Ytra-Krossanes i Eyjafjörður, Steinsstaðir og Stóramörk i Rangárvallasýsla lå øde, alle 30 hdr. eller mere, i fra 12 til 34 år, er det dramatiske begivenheder. Fortolk-

¹D.I. VII s. 83

²D.I. XIII s. 553

³D.I. VIII s. 278

⁴D.I. VIII s. 303

⁵D.I. VIII s. 342

⁶D.I. VIII s. 610

⁷D.I. VIII s. 798

⁸D.I. IX s. 106-107

⁹D.I. IX s. 244

¹⁰D.I. IX s. 403

¹¹D.I. IX s. 424

¹²D.I. IX s. 446

¹³D.I. IX s. 474

¹⁴D.I. IX s. 561

ningen af dokumenterne angående Ytra-Krossanes og Steinsstaðir er ikke entydig, men dog meget sandsynlig. Totalt nævnes der 27 ødegårde. Af dem kender man værdien på 17, og deres gennemsnitsværdi er 13,4 hdr. Listen fra Mörk og Skógar, hvor tre og en halv gårde tilsyneladende ligger øde i 1522, og otte og en halv er beboede, er særlig interessant, fordi der findes få andre dokumenter om bebyggelse i Sydisland i denne periode, indtil máldagar fra 1553 giver overraskende oplysninger om, at der må have været omfattende ødelæggelser i denne landsdel efter den anden pest (se neden for).

Sigurðarregistur. Fra 1525 er der bevaret et register over kirkelig ejendom i Nordisland, der kaldes Sigurðarregistur. Det registrerer ejendommen på en ikke særlig nøjagtig måde¹. I den del der behandler Hólar bispestols ejendom, nævnes 15 gårde som øde på den måde, at der ikke er nogle huse på dem. Gårde, der var øde, men dog havde bygninger, er ikke gengivet systematisk. Der nævnes tre øde gårde ved Reykir på Tjörnes i Þingeyjarsýsla og nogle øde gårde ved Bjarnarstaðahlíð í Skagafjörður, uden at det er muligt at se, om der eksisterede huse eller ej. Af de gårde, der muligvis var øde i Gottskálks liste fra 1520, er ingen omtalt som øde i 1525. Det er muligt, at de aldrig blev øde, eller alle er genopbygget i 1525, blot uden kvildelejer i 1520. 12 af de 15 lögbýli, som helt sikkert var øde i 1525 har en gennemsnitsværdi på 13,2 hdr.² Der eksisterer ikke oplysninger om værdien af de tre andre. Her er der tale om lögbýli.

Þingeyrar klostres register i Sigurðarregistur³ er sammen med Reynistaður klostres register den bedste kilde for bebyggelsesudviklingen i denne periode. Den nævner, hvor mange af klosterets gårde der lå øde i 1525, og hvor mange der var beboede. De er gengivet i appendiks 3 sammen med gårdenes omtrentlige værdi⁴. Alle gårde der var 15 hdr. eller mindre undtagen en, Litla-Giljá, lå øde i den centrale del af regionen. I en hreppur, Vindhælishreppur, der ligger ved havet havde klosteret 21 gårde, hvoraf otte lå øde. Der er også 6 øde gårde, som ikke kan placeres. Af Þingeyrarklostres 93 gårde er der i alt taget 62 i drift og er 31 øde.

Der findes også registre over Reynistaður klostres, Möðruvellir klostres og Munkaþverá klostres gårde fra 1525⁵. Det eneste, som nævner øde gårde, er Reyni-

¹D.I. IX s. 301-302

²J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847. De værdier Johnsen giver for gårdene er i de fleste tilfælde de samme som hos Árni Magnússon og Páll Vídalín. Gennemsnitlig er disse værdier noget lavere end f. eks. hos Gottskálf i 1520, men Johnsen kan bruges som en standard til sammenligning, bl.a. fordi hans tal er i så god overensstemmelse med Árni og Páll. De er også i overensstemmelse med flere jordebøger.

³D.I. IX s. 314.

⁴Værdiene er fra Björn Lárussons *Old Icelandic Land Registers*, Lund 1967 og J. Johnsens *Jarðatal á Íslandi*, Kh. 1847. De bør ikke tages som nøjagtige, blot som indikatorer fordi værdien på en gård f.eks. kunne være gengivet 20 hdr. i en jordbog, men 24 hdr. i den næste, og så 20 hdr. igen. De fleste gårde har den samme værdi hele tiden, men hvis der er forandring, så er en forandring på mere end 4 hdr. sjældent.

⁵D.I. IX s. 305-322

staður klosturs register. Det gengiver 43 gårde som beboede og 7-8 som øde¹. Dette var tilsyneladende en situation som lignede 1447, med den forskel, at der var langt færre kvildelejer pr. gård. Antal kvildelejer på gårde i klosterets eje var 170. Det var lidt over halvdelen af kvildeantallet i 1447. Her har man værdien af 5 ødegårde, gennemsnitlig 8,8 hdr., noget lavere end i Þingeyraklosterejendommen. Der er få gårde øde i godsets centrale del. Årsagen er at klosteret ejede relativt værdifulde gårde i dette område. I den hreppur hvor klosteret lå, Staðarhreppur, ejede det f.eks. 12 gårde, med gennemsnitlig værdi på 26,9. Det er karakteristisk, at den eneste af disse gårde, som er under 20 hdr., Dæli – 10 hdr. – lå øde.

Listen over Möðruvellir klosturs gårde i 1525 gengiver kun 46 gårdsnavne, og at klosteret ejede 2/3 af Grímsey, men siger ingenting om øde gårde.

Sammenfatning. Dokumentation af bebyggelse i perioden umiddelbart efter den anden pest er ikke omfattende. Det vigtigste dokument er Þingeyrar klosturs jordregister, der viser en situation, der meget lignede situationen i 1429-1432. Næsten alle gårde under 15 hdr. i landbrugsdistriktet i Húnavatnssýsla lå øde. Her har vi ikke mulighed for systematisk at sammenligne bebyggelsen i 1525 med perioden før den anden pest. Dette er derimod muligt på grundlag af nogle dokumenter fra 1550 for et andet område, og det er næste skridt i undersøgelsen.

Fra 1547-1552 eksisterer der jordebøger og andre dokumenter, der angiver bebyggelse på bl. a. Þingeyraklosturs gårde² og Hólar bispestols gårde³ på en meget mere systematisk måde end i 1525. Det er ligefrem direkte nævnt i Hólars registre, hvilke gårde biskop Jón Arason formåede at genopbygge.

Þingeyrar og Hólar. Meget få eller ingen af Þingeyrar klosturs øde gårde fra 1525 ser ud til at være genopbyggede (se appendiks 3 for disse). Det gælder både for de mindre lögbýli i landbrugsdistrikterne, f. eks. Uppsalir og Ránhólar, og for lögbýli og hjáleigur i fiskeridistriktet Skagi, f. eks. Sviðningur, Kurfur, Rif. Mange af gårdene nævnt i 1525 forsvandt. Nogle af dem er registrerede som øde gårde i Jordebogen fra 1702-1714. Derimod ser Hólar bispestol ud til at have haft mere held med genopbygning af gårde. Biskop Jón Arason havde genopbygget i alt 25 gårde. Der er nogle ødegårde ved Reykir i Suður-Þingeyjarsýsla, men ellers ser det ud til, at den største del af Hólar bispestols gårde har været beboet.

Hvis bebyggelsen i Mið-Skagafjörður i 1550 sammenlignes med bebyggelsen i samme områder i 1525, 1449 og 1388 er det klart, at den ikke var nået til 1388-niveauet, men at den var lidt større end 1449. Af de 70 gårde nævnt i 1388 var 57 beboede i 1550. Det var fem flere end i 1449. Der nævnes kun to gårde, Vatnskot i

¹Om dette se Ögmundur Helgason: „Bæjarnöfn og byggð á Hryggjardal og Víðidal í Skagafjarðarsýslu“. *Saga* VII, 1969, s. 196-220.

²D.I. XIII s. 451-454.

³D.I. XII s. 858ff.

Hegranes og Langhús i Hjaltadalur som genopbygget fra øde tilstand fra 1525, så da har der været 55 øde gårde i området. Der ser ud som om der var tvíbýli på nogle af disse gårde i 1449, men at der næsten ingen tvíbýli var at finde i 1550 (se om antal kvildelejer nedenfor). Det totale antal brug var derfor langt lavere i 1550.

Enkelte dokumenter fra Þingeyjarsýsla indikerer et stort antal øde gårde i området omkring 1553. Dette år lå næsten alle huse nedfaldne¹, undtaget kirken på Múli i Reykjadalur, en relativt rig kirkjustaður². Múli ser ud til at have ligget øde på dette tidspunkt. I Garður máldagi fra samme år nævnes de to øde gårde Bláskógar og Austurgarðar, der var Garðurs ejendom³.

Máldagar fra 1553 og 1569-70. Máldagar fra Skálholt bispedømme fra 1553 giver interessante oplysninger om antal lögbýli, hvis de sammenlignes med máldagar fra 1397 og jordregistre fra 1686/95. Dette gøres i tabel 3.16.

Det er specielt oplysningerne om bebyggelse i Flói, der er interessante. Sognene Villingaholt og Hraungerði i Flói har et klart lavere antal lögbýli i 1553 end både før (i Hraungerðis tilfælde) og senere. Der eksisterer få andre oplysninger om bebyggelse i dette område i 1400-1500-tallet. Der var mange små lögbýli i disse sogne, på ca. 5-10 hdr. og f.eks. i 1703 fattige bønder på de små lögbýli og hjáleigur. Mange af disse har tilsyneladende ligget øde i 1553.

Tabel 3.16. Toldpligtige gårde i máldagar 1397 og 1553

	1397	1553	1686/95	1842
Teigur	7	7	8	9
Eyvindarmúli	2	2	2	2
Breiðabólstaður	26	23	21	23
Stórolfshvoll	12	11	12	13
Gunnarsholt	6	5	?	8?
Villingaholt	-	16	19 (21)	24
Hraungerði	17	11	15	16
Haukadalur	11	11	10	10
Úthlíð	7	4	5	6
Bær í Borgarf.	8	7	8	9

Kilder: D.I. IV s. 39-83, 191, D.I. XII s. 650-666, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847.

En kildegruppe fra 1569⁴ og 1570, máldagar for kirker i Hólar og Skálholt bispedømmer, viser stor øde-læggelse af gårde. Der er også blandt disse máldagar et register over Möðruvellir klostres gårde 1569 og 1570. Der er 54 gårde optalt i registret. Möðru-

¹Islandske hus blev bygget af tømmer, græstørv og sten. Hvis de ikke blev vedligeholdt hvert år, førte det til et hurtigt forfald.

²D.I. XII s. 642

³D.I. XII s. 641-642

⁴D.I. XVI s. 342ff

vellir ejede i 1402 meget sandsynligt 74 beboede gårde. Tallene fra 1569-70 viser derfor, at bebyggelsen i området omkring Möðruvellir på ingen måde havde nået til dette niveau. Der tegner sig et lignende billede som i Þingeyrakloster registret.

Sammenfatning. Kilder om bebyggelse i 1550-1570 viser, at bebyggelsen i denne periode stadigvæk lå langt under det, den var i 1686/95.

Bebyggelse på tvíbýli og hjáleigur i det 15.-16. århdr.

Antallet af kvildelejer i Hólar bispestols gods. Kilder om antallet af kvildelejer på kirkelige gods i Skagafjörður i det 15. og 16. århundrede er interessante for diskussionen om tvíbýli/fleirbýli og deres udbredelse i senmiddelalderen. Disse kilder er før blevet fortolket på den måde, at man forsøgte at kompensere for fald i landskyld efter pestepidemierne med at sætte flere kvildelejer på hver gård¹. Dette er imidlertid meget tvivlsomt. Hvis tabel 3.17. iagttages er det klart at der var langt færre kvildelejer pr. gård på de kirkelige godser i 1550-1556 end 1446-1449, selv om landskylden var langt lavere i 1550-1556 end 1446-1449 (se s. 535). Imidlertid viser en sammenligning med antallet af kvildelejer og antallet af familier på syd-islandske gårde omkring 1700 en anden og langt mere sandsynlig forklaring på denne forskel.

På tabel 3.18. gengives antal kvildelejer på gårde i Villingaholtshreppur i 1696 og antal familier i 1703 og efter koppeepidemien. Der er kun seks gårde, Skálmoltshraun, Egilsstaðir, Mjósund, Syðri Gröf, Kolsholt og Súluholt der har to eller tre familier, og af dem har Egilsstaðir, Mjósund, Syðri Gröf og Kolsholt alle 8-10 kvildelejer, som de eneste i hreppurinn. Disse fire gårde er de værdifuldeste i hreppurinn, Egilsstaðir er f.eks. næsten 60 hdr., Kolsholt 36 hdr. og 160 al., og Syðri Gröf 23 hdr. og 80 al..

Hvis dette sammenlignes med tabel 3.17., ses, at f.eks. de 15 gårde der har 8-12 kvildelejer i Reynisstaður kloster gods i 1446 alle er meget værdifulde, ofte 25-40 hdr. Nogle af dem var således af samme størrelse som to gennemsnitsgårde (20 hdr.). Men i 1550 har næsten ingen af dem flere end 6 kvildelejer. Den enkleste forklaring på dette er, at der var tvíbýli på alle de gårde der havde 8 eller flere kvildelejer i 1446-1449, mens de var næsten alle forsvundet efter den anden pest. I Hólar jordregister 1550 kan det ses, at biskop Jón Arason har brystet sig af, at kunne genopbygge næsten alle godsets gårde. Det har med nød og næppe været muligt at få en bonde pr. gård på næsten alle gårdene, og så kunne man fremvise gårdene som beboede i regnskabene. Men hverken han eller Reynisstaður kloster forstander (der måske var også Jón) har kunnet dække over det faktum at udnyttelse og godsindtægt af alle de store og værdifulde gårde var næsten halveret, hvilket kan ses af det langt lavere antal kvildelejer pr. gård.

Antallet af kvildelejer på Skarð godset i 1401, lige før den sorte død, viser at sandsynligvis var antallet af kvildelejer pr. lögbýli blevet meget højt, mindst lige så højt som i 1446-1449. Tal om kvildelejer på nogle få af Hólars gårde i Rípurhreppur viser faktisk det samme (se tabel 3.17.). Ud fra det ser det ud til at være nærliggende at fortolke disse tal på den måde, at der også før den sorte død eksisterede tví- eller

¹Se f.eks. Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 65

fleirbýli på de fleste større lögbýli i landet, hvis de ikke var præstegårde eller stormandsgårde af anden type med mange tjenestefolk.

Tabel 3.17. Antallet af kvildelejer på to godser i Skagafjörður i det 15. og 16. årh.

D.I. IV s. 700-702, D.I. IX s. 320-321, D.I. XII s. 141

Reynisstaður kloster

Ár	1446	1556	1686	Værdi 1686
Skefilsstaðir	8	5	5	16 ¹⁶⁰
Skíðastaðir	9	5	6	36 ¹⁶⁰
Veðramót	12	6	6	38 ⁸⁰
Heiði	8	5,5	5	26 ¹⁶⁰
Tunga	11	5	5	23 ⁸⁰
Hólar	6	4	2	10
Keldudalur	6	4	5	23 ⁸⁰
Hróarsdalur	6	4	4	20
Kárastaðir	6	4	5	23 ⁸⁰
Hamar	4	4	4	20
Keta	6	4	4	20
Hafsteinsst.	10	5,5	6	40
Hryggir m. Víðid.	5	3	?	?
Melur	6	4	4	20
Geirmundarstaðir	8	6	6	40
Þröm	5	5	4	20
Dúkur	6	4	5	23 ⁸⁰
Dæli	7	-	3,5	10
Skarðsá	9	4	4	23 ⁸⁰
Hólkot (Hóll?)	6	-	5	13 ⁸⁰
Fjall	9	3	5	26 ¹⁶⁰
Reykjarhóll	8	2,5	3	40
Ýpishóll	9	5	4,5	16 ¹⁶⁰
Skörðugil ytra	4	11	5	23 ⁸⁰
Holtsmúli	10	6	6	40
Stóragröf	8	5	6	23 ⁸⁰
Litlagröf	6	-	5	15
Páfastaðir	10	5	7	26 ¹⁶⁰
Kjartansstaðir	10	5	6	30
Vermslaland 1/2	6	1?	5	16 ¹⁶⁰
Bakki	8	-	6	30
Daufá	6	4	4	16 ¹⁶⁰
Reykjavellir	10		7	30

Hólar	1388	1449	1550	Værdi 1388 (rek.) i hdr.
Rein	8	øde	øde	30
Egg	9	8	6	50
Beingarður	6	øde	øde	15
Ás	4	(12)	11	65
Vatn (og Being. 1449)	4	(sands.øde)		15
Garður	4	6	6	40
Keflavík	8	5	6	40
Utanverðunes	6	10	6	40
Syðstihvammur		7	6	40
Miðhvammur		8	5	30
Kothvammur		øde	øde	15
Frostastaðir		8	11	60
Þverárgrund		8	7	40
Þverá		9	4	43
Framnes		øde	6	23,7
Axlarhagi		5	5	23,7
Syðribrekkur		8	6	60
Ytribrekkur		4	6	40
Brekkukot		6	5	10
Dýrfinnustaðir		9	8	40
Viðvík		10	staðarb.	80
Hólakot		6	5	20
Kvígindishóll		øde	4?	10
Miklihóll		7	6	40
Litlihóll		6	5	10
Brimnes		7	6	50
Kýrholt		8	6	50
Gröf		øde	øde	10
Narfastaðir		6	6	30
Lón		6	6	30
Vatnsleysa		5	7	30
Ytri Hofdalir		8	6	40
Syðri Hofdalir		øde	øde	20
Grjótá		øde	øde	15
Rannveigarstaðir		øde	øde	30
Svaðastaðir		øde	6	30
Algerðarstaðir		øde	øde	20
Gljúfurá		øde	6	40
Hofsstaðir		Staðarbú		
Ásgeirsbrekka		7	6	50
Enni		6	6	20
Hringver		8	7	30
Neðri Ás		6	6	67,3
Garðakot		øde	5	20
Skúfsstaðir		8	12	60
Ingveldarstaðir		8	6	23,7
Nautabú		6	6	30
Kjarvalsstaðir		øde	5,5	20
Kálfsstaðir		12	6	50
Hrafnstaðir		8	6	30
Hrafnhóll		6	6	13,7
Hvammur		6	6,5	27,3
Reykir		8	6	35
Víðines		8	6	40
Efri Ás		9	6	40
- Halsgrof		-	?	

Unastaðir	6	6	30
Fjall	4	5	15
Byggihóll	øde	øde	4
Heljardalsá	øde	øde	40
Bjarnastaðir	6	7	60
Skriðuland	11	7	50
Bakki	øde	øde	6
Saurbær	8	6	27,3
Sviðningur	9	6	30
Smiðslækur	øde	øde	25
Sleitustaðir	8	6	60
Miklibær	9 (+6)	6	60
Púfur	7	6	30
Kross	7	6	27,3
Teigur	øde	øde	11

Kilder: D.I. III s. 407 ff, D.I. V s. 35 ff, D.I. XI s. 848ff

Tabel 3.18. Bebyggelse, jordværdi og kvildelejer i Villingaholtshreppur omkring 1700

Villingaholtshreppur

	Familier 1703/1709	Status	Værdi/kv 1686/1695
Skálmholt	1 1		20/6
Skálmholtshraun	2 1		20/6
Pjótandi	1 1		10/4
Urriðafoss	1 1		13 ⁸⁰ /4
Egilsstaðir	3 2		58 ⁸⁰ /9
Egilsstaðakot	- 1	hjál.	
Mjósund	2 2		16 ¹⁶⁰ /9
Forsæti	1 1		13 ⁸⁰ /3,5 ¹
Nes	1 1		15/3
Efri Sýrlækur	1 1		13 ⁸⁰ /6
Neðri Sýrlækur	1 1		5/1
Mýrar	1 1		13 ⁸⁰ /4
Gafl	1 1		13 ⁸⁰ /5
Saurbær	1 2		?
Skúfslækur	1 1		13 ⁸⁰ /4
Syðri Gröf	2 2		23 ⁸⁰ /8
Efri Gröf	1 1		11 ¹⁶⁰ /5
Villingaholt	1 1		Ben.
Hellir	1 1	hjál.	
Vatnsendi	1 1		16 ¹⁶⁰ /4
Vatnholt	1 1		13 ⁸⁰ /6
Kolsholt	2 3		36 ¹⁶⁰ /10
Jaðarkot	1 1	hjál.	
Kolsholtshellir	1 1	hjál.	
Öundarholt	1 1		23 ⁸⁰ /6
Súluholt	2 1		23 ⁸⁰ /6
Vesturhjáleiga	1 1	hjál.	
Norðurhjáleiga	- 0	hjál.	
Hróarsholt	1 2		120/10
Kambur	1 1	hjál.	
Flaga	1 0	hjál.	
Krókur	1 1	hjál.	
Miðhús	1 1	hjál.	

¹Kvildelejer 1686

Hurðarbak	1	1	21 ¹⁶⁰ /5
Gneistastaðir	1	1	20/4,5
Vælugerði	1	1	10/4
Hnaus	1	1	10/3
<u>Kampholt</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>20/4</u>
Total	43	43	
Antal tvíbýli/fleirb.	6	6	

Fleirbýli i Vestfirðir 1509. Et testamente fra 1509¹, angående Bjarni Andréssons gods i Vestfirðir med 29 gårde, hvoraf de fleste lå i V.-Barðastrandasýsla og Strandásýsla. Vi ved ikke, hvor mange af dem der var beboede, men på 5 af dem ved vi, hvor mange bønder der boede, og hvad deres navne var. På en 20 hdr. gård, Tunga i Örlygshöfn, boede der hele 3 bønder, Jón Marteinsson på 10 hdr. samt Þorvaldur og Sigurður på 5 hdr. hver. I Stakkar boede bonden Ketill på halvdelen af jorden, 24 hdr., 8 hdr. lejedes til Gissur og 16 hdr. blev ikke udlejet. Ligeledes er der to bønder på hver af to 30 hdr. gårde, Geirseyri og Lambavatn. I Geirseyri er der en bonde ved navn Gísli, som bor på 20 hdr., mens hans svoger bor på resten, og i Lambavatn bor præsten Hermundur på halvdelen, men Árni Hermundarson (hans søn?) på den anden halvdel. Sammenlignet med senere mandtal, f.eks. 1703, er dette meget tynd bebyggelse.

Hjáleigur. En mand ved navn Þorgautur Þórðarson blev i 1510 anklaget for, at hjáleigubønder og husmænd „på hans gård“ ikke betaler heytollur. Dette var i Sydisland, og det viser, at ikke alle hjáleigur lå øde, kort efter den anden pest. Hjáleigubønderne var idømt heytollur. Det var hidtil ukendt². Dette indikerer en tendens til at nu var indtægtsgrundlaget for kirkeinstitutionerne blevet så udmarvet efter den anden pest, at hjáleigubønders traditionelle rettigheder ikke længere var respekteret. Forskellen på hjáleigur og lögbýli blev mindre, og dette er en vedvarende tendens i det 16. århundrede. Dette viser måske at de hjáleigur der var tilbage oftest var relativt store hjáleigur, måske lögbýlislignende. Hjáleigubønderne har ikke kunnet forsvare sig ved at henvise til deres store fattigdom og små gårde.

Kilder om fiskeribebyggelse eller -aktivitet

Det har længe været påstået at fiskeri forblev vigtigt hele det 15. og 16. århundrede³. Dette går stik imod alle tendenser, som kilder om udviklingen i det 17.-19. århundrede viser. Disse kilder viser en udpræget tendens til at befolkningstallet i fiskeriregionerne faldt efter store fald i befolkningstallet, mens det voksede hvis

¹D.I. VIII s. 266-269.

²D.I. VIII, s. 306

³Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 35

befolkningstallet voksede generelt¹. Hvad findes der af kildemateriale om udviklingen i fiskerområderne i det 15.-16. århundrede?

Et dokument indikerer tilsyneladende vækst i fiskeriet i sidste halvdel af det 15. århundrede. I 1465 blev Gufuskálar gård genstand for en aftale mellem Helgafell kloster og Staðastaður kirkjustaður. Gufuskálar var et lögbýli i det vigtigste fiskeridistrikt i Island indtil det 18. århundrede, Undir Jökli i Snæfellsnessýsla. Der lå en fiskerlejr på gårdens jord, hvor bønder, bondesønner og bøndernes og herskabets karle fiskede om vinteren². Der skulle ifølge aftalen være 14 huse eller hytter (*búðir*) på stedet. Syv ejedes af den rige kirke i Staðastaður, syv af Helgafellskloster, og der tales om genopbyggelse af i det mindste nogle af dem. Dette sted blev i 1600-tallet en fiskerby, 12 fiskerhytter med fastboende fiskere³. Dokumentet om opbyggelsen i Gufuskálar 1465 er meget vigtigt. Det viser, at det var nødvendigt at bygge nye huse, hvilket tyder på voksende aktivitet på stedet, og at aktiviteten ikke har været særlig stor før 1465. Dette går også i modsat retning af idéer om, at fiskeri foregik som stordrift i Island i 1400-tallet på grund af høje fiskepriser⁴.

Fra 1486 er der bevaret et dokument, hvor biskoppen i Skálholt beslutter, at de som ror på fiskeri i Bjarneyjar, en fiskelejr på Breiðafjörður, skal betale fisketold til kirken på Staðarhóll i Dalir, før de flytter deres tørfisk op til fastlandet. I dommen siges, at dette er en gammel sædvane, men af en eller anden grund vil biskoppen understrege den⁵. Der er som sagt tale om fiskeriaktivitet i Breiðafjörður, som ikke er overraskende, men måske kan retsafgørelsen tolkes på den måde at aktiviteten er ved at vokse. I 1480 er der stor mangel på arbejdskraft, hvilket fremgår af et dokument som sendes til kongen om vinterbosættelse af udlændinge, formodentlig englændere, som „lokker tjenestefolket til sig“⁶. Det samme er kernen i et berømt dokument fra 1490, Píningsdómur eller Pinings dom⁷.

Nogle dokumenter fra Snæfellsnes fra tiden efter 1494 har bemærkelsesværdige oplysninger. Det drejer sig om kirken på Knörr kirkjustaður i Breiðuvík. Denne kirke fungerede i den mørke vintertid som fyrtårn for fiskerne i Breiðuvík⁸, der var et af de vigtigste fiskedistrikter i Island. Den 30. juni 1524 dømmes de, som skal passe kirken på Knörr, af seks præster for kirkens forfald. Det siges, at den i de sidste 16 år har været

¹Se f.eks. Árni Daníel Júlíusson: „Áhrif fólksfjöldaþróunar á atvinnuhætti gamla samfélagsins“. *Saga* 1990.

²D.I. VI s. 57

³*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns I-XI*. Kh. 1913-1943

⁴Om denne teori se bl. a. Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Þingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978 og Eiríkur Guðmundsson m.fl.: *Sjávarbyggð undir Jökli. Saga Fróðárhrepps I*. Akranes 1988.

⁵D.I. VI s. 281-283

⁶D.I. VI s. 560-562

⁷D.I. VI s. 702-704

⁸D.I. II s. 115

i stærkt forfald¹. Den driftige biskop Ögmundur Pálsson har været deroppe og har ikke fundet kirkens tilstand tilfredsstillende. Otte år senere blev et andet dokument angående Knörr nedskrevet. Jón præst Einarsson, som er ansvarlig for Knörr, siger bl. andet:

Hér til á ég að svара biskupinum 17 hdr. fyrir það kirkjan lá niðri nokkur ár ... þá bið ég Þorleif bróður minn Einarsson að gjalda það af þeim peningum sem ég á í Hítardal. Hvað ég kann bevísa að eru 5 málnytukúgildi ... En þessi kúgildi eru reyndar Knarrarkirkju eign því hann hafði þau í burt þaðan og þar fyrir vantar nú innistæðuna í dag.²

...

Ligeledes skal jeg være ansvarlig for biskoppen for 17 hdr., fordi kirken lå nedfalden i nogle år ... også beder jeg min bror Þorleifur Einarsson om at betale en del af de husdyr jeg har i Hítardalur. Hvad bevise kan jeg at er 5 kvilder ... Men disse kvilder er faktisk Knörr kirkes ejendom, fordi han fjernede dem fra Knörr og derfor er der ingen kreaturer nu.

Lå gården øde? Det er en mulighed. Kirkens forfald peger i hvert fald på et drastisk fald i indkomst og en forværret befolkningssituation.

Dette dokument er, sammen med dokumenterne om Gufuskálars genopbyggelse, vigtigt, fordi det var på Snæfellsnes, der en stor fiskeribebyggelse eksisterede. Der eksisterer som sagt mindst tre dokumenter om regionens situation i 1465-1532, der peger i retning af fald i befolkningstal eller tilbagegang i fiskeriet.

Kilder fra andre regioner viser en lignende tendens. Som allerede nævnt lå hele Grímsey tilsyneladende øde i det meste af det 15. og 16. århundrede. Þorkell Jóhannesson har svært ved at forklare dette ud fra sin idé om fiskeriernes tiltrækningskraft, og har den idé at de blev lagt øde på grund af engelske røverier i 1424 eller 1425³. Det er usandsynligt, at Grímsey blev længe ubeboet på grund af dette, hvis fiskerierne var så indbringende som Þorkell siger, i hvert fald ikke helt til 1447. Det er Hrísey ser også ud til at have mistet sin betydning som fiskerleje i den periode⁴. Vestmannaeyjar i den sydligste del af landet forblev dog beboede og f.eks. i 1507 var der 15 gårde beboede der⁵.

Omkring 1500 begynder man at forpligte bønder til at fiske på godsejernes både⁶. Forklaringen er sandsynligvis mangel på arbejdskraft efter den anden pest. Det har været svært at få mandskab til at fiske for godsejerne, ellers var det ikke nødvendigt at forpligte dem på denne måde.

¹D.I. IX s. 226-227

²D.I. IX s. 619-620

³Þorkell Jóhannesson: *Lýðir og landshagir I*. Rv. 1965, s. 83

⁴D.I. II s. 485, D.I. IV s. 700

⁵D.I. VIII s. 179-180

⁶D.I. VII s. 415, D.I. VIII s. 362

Sammenfatning

Denne oversigt over bebyggelsen i det 15. og 16. århundrede viser et stort fald i antallet af beboede lögbýli i forhold til det 14. århundrede. Det er tydeligt af lang række kildemateriale, dokumenter, máldagar og jordregistre. Mange steder ligger næsten alle gårde mindre end 20 hdr. øde i det 15. århundrede, og mange lögbýli ser ud til at blive lagt permanent øde. Det er en tendens til voksende bebyggelse i den anden halvdel af det 15. århundrede, men máldagar fra Østisland viser sandsynligvis at omkring 1493 havde lögbýlibebyggelsen slet ikke nået det samme niveau som i det 14. århundrede.

Den vigtigste forskel på situationen efter den anden pest og før den var, at det ser ud til at en lang række tvíbýli, der fandtes i det 15. århundrede forsvandt. Den største del af alle lögbýli, der var beboet i det 15. århundrede forblev tilsyneladende beboet, men driften var nu ofte kun halvdelen af det den var før 1494. Man begyndte også at kræve at hjáleigubønder betalte kirketolder, der viser måske at kun de største og mest lögbýlilignende hjáleigur var tilbage. Der er også tegn på meget stort fald i fiskeriaktivitet, især i Nord- og Vestisland.

3.2. c Kopperne 1707-1709

Kilder og tal

Fra begyndelsen af 1700-tallet findes kildemateriale, der afslører bondesamfundets reaktion på et drastisk befolkningsfald. I 1707-1709 rasede en koppeepidemi i Island. Nogle år før, i 1703, blev der udført en folketælling for hele landet. I 1702-1714 blev der indsamlet en jordebog for hele Island, hvoraf store dele blev opskrevet efter koppeepidemien, med navne på alle bønder. Det er derfor muligt rimeligt præcist at definere, f. eks. hvor megen bebyggelse der blev lagt øde som resultat af koppeepidemien og de øde gårdes antal i forhold til befolkningsnedgangen.

Årsagen til at disse kilder findes er, at der i perioden 1685-1700 herskede - en krise i samfundet på grund af uår. Vejret var usædvanligt koldt¹. Fiskene forsvandt fra havet i en grad, som er ikke set før eller senere². Produktionen faldt, og befolkningstallet, som anses at have været ca. 55.000 i 1685,³ faldt til 50.400 i 1703⁴. Denne krise førte til bekymring hos myndighederne i Island. Efter at en af Islands ledende mænd, Lauritz Gottrup, havde været på besøg i København, besluttede kongen at undersøge landets tilstande med det ovenfor nævnte resultat, at der blev udført en folketælling og en jordebog blev indsamlet.

Ved folketællingen 1703 var landets befolkning som sagt 50.400. Årene 1703-1707 var gode, og befolkningen må være vokset en del. Antagelig var den omkring 51.000-52.000 i 1707. Samtidige annalistiske kilder, der gengiver antal døde i koppeepidemien for mange enkelte kommuner, regner med, at der døde mellem 16.000 og 18.000 Islændinger i årene 1707-1709, hvoraf en del døde af andre årsager end kopper. Dødeligheden i selve koppeepidemien regnes for ca. 25%⁵. Befolkningen faldt fra 51.000-52.000 til 34.000-36.000, eller omkring en tredjedel.

En sammenligning af bebyggelsen før og efter kopperne er udført for tre områder (appendiks 1). De er Árnessýsla (undtaget Þingvallasveit, Ölfus og Selvogur), Ísafjarðarsýsla og Skagafjörður. De kan betragtes som repræsentative for hele landet, både i geografisk og økonomisk henseende⁶. Resultaterne (tabel 3.19.) er, at der var en

¹Se kap. 4.2.

²Lúðvík Kristjánsson: „Úr heimildahandraða seytjándu og átjándu aldar. Þá komu þrír í hlut.“ *Saga* 1971.

³Helgi Skúli Kjartansson: „Spáð í mannfjöldapýramýða“. *Afmælisrit Björns Sigfússonar*. Rv. 1975. Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975. Se også Hannes Finnsson: *Mannfækkun af hallærum*. Rv. 1970 (1797), s. 61-71, for beskrivelse af hungersnøden 1697-1702

⁴*Manntalið 1703*. Hagskýrslur Íslands II 21. Rv. 1960.

⁵Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975, s. 296-297

⁶En sådan sammenligning er også mulig for nogle andre områder og er til dels udført i Appendiks 1b.

systematisk sammenhæng mellem befolkningsfald og bebyggelsesudvikling ved koppe-epidemien. Effekten på bebyggelsen kan beskrives som tre regelmæssige effekter: Små gårde blev lagt øde fremfor store, gårde i nordlige områder blev lagt øde fremfor gårde af samme størrelse længere sydpå, og antallet af *tvíbýli*, dvs. gårde beboet af to familier, faldt meget. De blev efter kopperne kun beboet af en familie.

Disse effekter kan f.eks. betragtes i Skefilsstaðahreppur i Skagafjarðarsýsla og Skeiðahreppur i Árnessýsla (appendiks 1). I Skefilsstaðahreppur er det først og fremmest de små lögbýli¹, der lægges øde. Det er faktisk usædvanlig mange lögbýli der lægges øde, sammenlignet med andre hreppar. F.eks. ligger 1709 ingen lögbýli øde i Skeiðahreppur, selvom mange af gårdene er små. Derimod ligger der mange hjáleigur² øde. Her er beliggenhedens betydning tydelig. Skefilsstaðahreppur ligger ude ved havet i Nordisland, mens Skeiðahreppur ligger midt i det bedste landbrugsområde i det sydlige Island.

Der var ikke sammenhæng mellem dødelighed i enkelte egne og antal øde gårde i den samme egn. F. eks. var dødeligheden i Skefilsstaðahreppur kun 12,5%, men andelen af øde gårde 25%, og i to kommuner i Eyjafjarðarsýsla, Grímsey og Hvammsahreppur, var dødeligheden nær 40%, men der var ingen øde gårde.

Den definition af øde gårde, som bliver brugt i denne afhandling er, at der ingen bonde eller bondekvinde bor på gården. En øde gård kan på en eller anden måde være udnyttet af nabogårde, men den anses her alligevel for en gård, der er lagt øde. Det er befolkningssituationen som er udgangspunkt for denne definition, ikke jordejerens indtægt eller gårdens tilstand.

En nærmere analyse, hvori der inddrages flere områder, afslører hvordan samspillet mellem størrelse af gårde og deres geografiske beliggenhed dannede et bestemt mønster af øde gårde. På kort 4, og i appendiks 1b, gengives tal fra 70 hreppar i 7 sysler, hvor det har været muligt at beregne antallet af øde gårde efter 1707. Det geografiske mønster er her meget tydeligt. I de nordlige egne nær havet er der i de fleste tilfælde en masse øde gårde. Det er måske ikke så underligt, eftersom landbrug ikke havde særligt gode forudsætninger i disse områder. De kan godt kaldes for marginalområder i islandsk sammenhæng. Mønstret i de indre egne, i de centrale landbrugsdistrikter, er i nogen grad overraskende. De meget få øde gårde i Eyjafjörður, færre end f. eks. i Skagafjörður eller i Árnessýsla, som anses for et af de beste landbrugsdistrikter i hele landet, kan forklares med, at både Skagafjörður og Árnessýsla, men ikke Eyjafjörður, har mange hjáleigur. Den relativt store ødelæggelse i de centrale hreppar i

¹Et lögbýli var en gård, der havde specielle forpligtelser. Den var typisk en 20 hdr. gård, og fleste af de bedste jorde var lögbýli. Se nærmere i indledningen.

²For definition af de forskellige typer hjáleigur se kap. 3.1. b Der var ingen forskel på driften af et brug på et lögbýli og en hjáleiga, især hvis hjáleigan lå i en landbrugsregion. Hjáleiga var næsten altid mindre end de omkringliggende lögbýli

Árnessýsla, Skagafjarðarsýsla, Dalasýsla, V.-Ísafjarðarsýsla og Þingeyjarsýsla skyldes, at der var mange hjáleigur i disse hreppar.

Tabel 3.19. Dødelighed og ødelæggelse i hreppar og sysler under koppepidemien i Island 1707. % af 1703 tallene.

	Dødelighed	Øde gårde ¹	Fald i antal bønder/familier
Vestur-Ísafjarðarsýsla	28,3	8,2	23,4
Enk. hreppar			
Arnarfjörður	25,9	3,7	18
Vestur-Dýrafj.	32,4	1,8	32
N.-Dýrafj.hr.	26,5	16,7	23
Önundarfj. hr.	24,7	3,4	20
Súgandafj. hr.	36,9	6,3	27
Nordur-Ísafjardarsýsla	25,2	15,8	33,4
Enk. hreppar			
Skutulsfj.hr.	29,2	5,6	27
Súðavíkurhr.	18,2	14,2	40
Ögursveit	23,8	5,9	37
Vatnsfjarðarhr.	15,7	10,5	9
Langadalsstr.	38,8	5,0	44
Snæfjallastr.	13,8	11,1	32
Aðalvíkursv.	34,8	33,0	39
Skagafjarðarsýsla	19,9	12,4	13,0
Enk. hreppar			
Skefilsstaðahr.	12,5	25,0	25
Sauðárhreppur	24,5	9,8	4
Staðarhr.	23,5	11,3 (Staðarhr. +Seyluhr.)	15 (Staðarhr. +Seyluhr.)
Seiluhreppur	24,2		
Lýtingsstadahr.	21,9	5,0	3
Blönduhlíðarhr.	18,0	17,2	19
Rípurhreppur	32,3	8,3	8
Viðvíkurhr.	28,1	11,8	19
Hólahreppur	22,1	9,1	12
Höfðastr.hr.	18,4	5,8	8
Sléttuhlíðarhr.	17,0	11,0	0
Fljótahreppur	16,8	19,2	20
To hreppar i Eyjafjarðarsýsla			
Grímsey	37,9	0,0	-
Hvammshr.	37,5	0,0	-
Árnessýsla	23,1	10,0	10,4
Enk. hreppar			
Villingaholtshr.	-	5,2	0,0
Hraungerðishreppur	-	6,8	+7,2
Gaulverjabæjarhr.	-	10,2	14,0
Stokkseyrarhr.	-	9,6	17,0
Sandvíkurhreppur	-	12,5	12,0
Skeiðahreppur	-	18,8	-
Gnúpverjahreppur	-	12,1	6,0
Hrunamannahreppur	-	2,0	9,5
Biskupstungnahr.	-	10,0	11,0
Grímsneshr.	-	15,5	14,0

¹Både lögbýli og hjáleigur

Kilder: Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975, s. 296-297. *Manntal 1703*. Rv. 1960. Se også Appendiks 1a og 1b

Kort 1.

Øde gårde (lögbýli og hjáleigur) efter koppeepidemien 1707-1709 i forhold til 1703.

Procentandel af øde gårde

Appendiks 1b afslører endnu et mønster. Det er forskelle i fald i antal bønder og antal lögbyli. Dette er mest tydeligt i Ísafjarðarsýsla. Der var der stort fald i antal bønder, men et meget mindre fald i antal lögbyli. Årsagen er, at der var mange tvíbyli og fleirbyli (fleirbyli = gårde med tre eller flere bønder) i sysselet.

Udviklingen i Ísafjarðarsýsla er typisk for de egne, hvor fiskeri var vigtigt. De oplevede alle et meget stort fald i antal bønder, der peger på, at bønder ikke ønskede at leve af fiskeri eller bo i fiskeriegne, hvis de havde mulighed for at bo på gårde i landbrugsområder. I det store fiskeriområde Snæfellsnes var dødeligheden meget stor, og der var ligeledes mange øde gårde, især i Neshreppur. I denne hreppur var næsten alle beskæftiget med fiskeri og boede i små fiskerbyer. I perioden 1685-1709 forsvandt måske 2/3 af husstandene i disse byer, først på grund af kulde og fiskesvigt og siden på grund af epidemi¹. Epidemien lagde ca. 1/3 del af alle husstande i fiskerbyerne i Neshreppur øde. I Árnessýsla var specielt Stokkseyrarhreppur udsat for denne effekt. Der faldt det totale antal bønder mere end i andre af syslens hreppar.

Kilderne fra begyndelsen af 1700-tallet viser som sagt to slags hierarkier for bondegårdes nedlæggelse på grund af epidemi, et geografisk og et der er afhængigt af gårdenes størrelse.

Tabel 3.20. viser, hvor mange af de tre typer bebyggelse, lögbyli, hjáleigur og fiskerhytter, der blev lagt øde efter koppeepidemien i fem områder. Der er meget få lögbyli, der lægges øde i Árnessýsla, sammeliget med de tre nordlige sysler. De fleste af de gårde, der lægges øde i Árnessýsla, er hjáleigur. Snæfellsnessýsla er lidt misvisende, fordi oplysningerne fra det område kommer fra et distrikt, hvor der kun var lidt landbrug og meget fiskeri.

Tabel 3.20. Ødegårdshierarkiet: Ødegårde efter koppeepidemien beregnet pr. sýslur og type

	Lögbyli	Hjáleigur	Fiskerhytter
Snæfellsnessýsla (del)	0	0	52
Ísafjardarsýsla	22	15	1
Skagafjarðarsýsla	29	21	0
Eyjafjarðarsýsla	13	10	0
Árnessýsla (del)	5,5	56	0

Kilde: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns I-XI*. København 1913-1943. Tal for hjáleigur i Árnessýsla: *Manntal 1703*. Rv. 1960 og *Jarðabók Árna og Páls*.

¹*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns I-XI*. København 1913-1943.

Tabel 3.21. Genopbygning i Dalasýsla 1710-1731

	Total 1707		Øde 1710		Øde 1731 % ødegårde		1710	1731
	Lögb.	Hjál.	Lögb.	Hjál.	Lögb.	Hjál.		
Saurbæjarhreppur	34	7	5	4	1	3	22,0	9,8
Skarðsstrandarhreppur	23	7	0	4	0	2	13,3	6,7
Fellsstrandarhreppur	16	1	1	1	0	1	11,8	5,9
Hvammshreppur	18	1	1	1	0	1	10,5	5,3
Laxárdalshreppur	20	4	3	0	0	0	12,5	0
Haukadalshreppur	18	1	4	0	2	0	21,0	10,5
Miðdalahreppur	26	5	4	4	1?	4	25,8	16,1
Hörðudalshreppur	18	1	3	1	0	1	21,0	5,3
Dalasýsla total	173	27	21	15	3-4	12	18,0	9,2

Kilde: „Jarðabók yfir Dalasýslu 1731.“ *Saga* 1965.

Fra Dalasýsla er der bevaret en jordebog fra 1731. Der ses genopbygningen til 1731. På tabel 3.21. er inddelingen af øde gårde vist efter hreppar og typer i 1710 og 1731. Den viser, at hjáleigur har ligget øde i relativt lang tid. Næsten halvdelen af dem er stadigvæk øde 24 år efter epidemien, men de få lögbýli, der blev lagt øde, er næsten alle blevet genopbygget. Beregning af de øde lögbýlis størrelse viser, at de var mindre, 20,2 hdr., end et gennemsnitslögbýli i Dalasýsla, som var 24,5 hdr¹.

Vi kan se, at antallet af hjáleigur, der blev lagt øde under koppepidemien, forholdsvis var meget højt. En nærmere analyse viser at af 173 hjáleigur i Árnassýsla øst for Ölfusá i 1703 blev 56 lagt øde (32,4%, se appendiks 1), af 27 hjáleigur i Dalasýsla blev 15 lagt øde (55,6% se tabel 3.21.) og af 72 hjáleigur i Skagafjörður blev 21 lagt øde (29,2%, se appendiks 1).

I appendiks 2 sammenfattes tal om antallet af tvíbýli i enkelte hreppar i Skagafjarðarsýsla og Árnassýsla før og efter koppepidemien. De viser næsten alle steder nedgang i antal tvíbýli efter epidemien.

I kilderne fra begyndelsen af det 18. århundrede findes der tilfældige folketællinger for nogle få kommuner i tiden efter 1707. Disse giver mulighed for at sammenligne husstandenes størrelse før og efter koppepidemien. Der er folketællinger fra bl. a. to hreppar i Skagafjarðarsýsla og en i Snæfellsnessýsla (tabel 3.23.).

Disse tal må tilsyneladende tolkes på den måde, at en mindre befolkning ikke førte til betydelig forandring i antallet af personer pr. husstand. På de gårde, der stadigvæk var beboede, var det tilsyneladende nødvendigt med et bestemt antal arbejdende personer, hvis forvaltningen skulle være i orden. Alligevel er der ofte talt om arbejdskraftsmangel, f.eks. i jordebogen for Dalasýsla. Det kan være, at jordejerne i

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967. Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu 1731.“ *Saga* 1965.

Dalásýsla var tvunget til at tage dem de betragtede som dårlige bønder på deres gårde på grund af befolkningskrisen.

Tabel 3.22. Tvíbýli - antal før og efter koppepidemien 1707-9 og 1842

	1703	1709-1714	1842
Skagafjarðarsýsla			
Skefilsstaðahr.	2	1	4
Sauðárhreppur	3	2	6
Staðar/Seiluhreppur	9	7	13
Lýtingsstaðahr.	7	3	12
Blönduhlíðarhr.	8	4	15
Rípurhreppur	2	0	2
Viðvíkurhr.	1	0	3
Hólahreppur	3	1	7
Höfðastr.hr.	11	9	15
Sléttuhlíðarhr.	1	1	5
Fljótahreppur	6	0	20
Total	53	28	82
Árnessýsla (9 af sysseleis hreppar)			
Villingaholtshr.	7	7	14
Hraungerðishreppur	7	4	3
Gaulverjabæjarhr.	9	7	11
Sandvíkurhreppur	13	7	7
Skeiðahreppur	7	4	9
Gnúpverjahreppur	2	2	4
Hrunamannahreppur	11	7	7
Biskupstungnahr.	7	2	18
Grímsneshr.	22	13	18
Total	85	53	91

Kilde: Appendix 2

Antallet af øde gårde: en indikator for befolkningens størrelse?

Husstandsstørrelsen i 1703 i landet som helhed er kendt. I 1703 var der 8.191 husstande i Island. Der var der 7.183 fattigpersoner uden formel tilknytning til husstande, ud af en befolkning på 50.358. Uden fattigpersonerne var der 5,3 personer pr. husstand, men med dem (for de opholdt sig jo i realiteten altid på de beboede gårde) var dette tal 6,1. I 1696 fandtes der ca 4.000 lögbýli i Island, men i 1703 var der omkring 6.000 bondehusstande på lögbýli. Dette betyder, at der var 1,5 husstand pr.

lögbyli. På hjáleigur boede der 1.181 familier. Der var få hjáleigur, som havde flere end én familie pr. gård. Der var også 1.662 husstande i fiskerhytter (*þurrabúðir, tómthús*)¹.

Tabel 3.23. Befolkning pr. husstand i fire hreppar 1703 og efter koppepidemien

	1703	1703	1709/13 (ingen fattige)
	Med fattige	Uden fattige	
Lýtingsstaðahreppur	7,0	6,0	6,2
Akrahreppur (del)	6,6	6,0	7,5
Staðahreppur	5,8	5,4	5,6

Kilder: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns I-XI*. København 1913-1943, og *Manntalið 1703*. Rv. 1960.

Antal personer pr. lögbyli var vidt forskelligt fra distrikt til distrikt. Det var højest i Skaftafellssýslur, Rangárvallasýsla, Árnæssýsla, Gullbringu- og Kjósarsýsla og Vestfirðir, nemlig 16-17 personer pr. lögbyli. Dette betyder, at der har været mere end to husstande pr. lögbyli i disse områder. I Vestisland var tallet 12, i Austfirðir omkr. 14, i Norðvesturland 8,6 og i Norðausturland 9,1². I Nordisland var der altså noget nær en husstand pr. lögbyli.

Mange hjáleigur var fortsat beboet i den sydlige del af landet efter koppepidemien, mens mange små lögbyli blev lagt øde ved nordkysten³. Der var også tilfælde i nord, f.eks. i Norður-Þingeyjarsýsla, hvor mange hjáleigur forblev beboede, mens en del lögbyli lå øde. Dette er nærmere diskuteret i kapitler 3.1.a og 3.2.d. I denne syssel var visse hjáleigur tilsyneladende mere attraktive end nogle lögbyli i dette område.

De gårde, der blev lagt øde på grund af kulde i 1685-1702, blev ikke genopbygget. Årsagen var det store mandfald i koppepidemien, som dog ikke havde noget som helst at gøre med den foregående kulde⁴. Hvis den var ikke kommet ville man have set en genopbygning af alle de hjáleigur og fiskerhytter som blev lagt øde i kuldeperioden. I jordebogen kan man også se, at da vejret igen blev normalt i perioden 1702-1707, begyndte en hurtig genopbygning af hjáleigur og fiskerhytter, der fik en brat afslutning ved koppene.

¹Björn Teitsson og Magnús Stefánsson: „Um rannsóknir á íslenskri byggðasögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga X* 1972, s. 135

²*Tölfræðihandbók* 1984. Rv. 1984 s. 14, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 25

³Et kort over ødelæggelse af landbrugsområder i det 20. århundrede på grund af industrialisering og bydannelsen ligner dette mønster overraskende meget. Se *Íslenskur söguatlas III*. Rv. 1993, s. 123

⁴Guðmundur Hálfðanarson: Fólksfjöldi á 18. öld. Upublic. cand. mag. speciale. Islands Universitet 1982, s. 61-71. Perioden 1703-1707 var en varm periode, og Guðmundur viser, at hvis befolkningen var svækket i 1703 på grund af kulde, var den blevet rask og frisk igen før koppepidemien. Dette er en vigtig opdagelse, eftersom alle historikere indtil da havde betragtet det som en selvfølge, at befolkningen var svækket, og at det var årsagen til at koppepidemien blev så omfattende.

Det kan siges, at de kilder, der findes fra begyndelsen af det 18. århundrede, fortjener langt bedre socialhistoriske undersøgelser end dem, der er udført her med et bestemt formål. I kap. 4.3. er der udført en videre socialhistorisk undersøgelse af to hreppar, Staðarhreppur i Snæfellsnes og Akrahreppur i Skagafjarðarsýsla, der giver videre indsigt i aspekter af det islandske bondesamfund.

Sammenfatning

Det er interessant at se, hvor regelmæssig effekten af fald i befolkningstal i koppe-epidemien på bebyggelsesmønstret var. De små og de marginale brug blev opgivet. Dette viser, at der herskede en høj grad af bevidsthed i samfundet om, hvilke gårde der var gode til landbrug, og hvilke der var mindre attraktive for dette formål. Dette må betegnes som bondesamfundets rationalitet; en rationalitet der gør det betydeligt lettere for os at forstå og beskrive dette samfund. Det kan også siges på den måde, at bag al den overtro, kristendom og formørkelse, vi ser i kilderne, opførte samfundet sig i denne henseende på en overraskende forudsigelig måde.

3.3. Diskussion og rekonstruktion

3.3.a Skagafjörður og Vestur-Skaftafellssýsla

Hovedproblemet angående rekonstruktionen er, hvordan man kan finde et sandsynligt antal tvíbýli og hjáleigur på grundlag af tal om lögbýli. I norsk historieskrivning er begrebet *delingstal* blevet brugt, dvs. brugstal pr. gård¹. Den tilsvarende sprogbrug i islandsk ville være „býli pr. jörð“. Det drejer sig om hvor mange husstande der gennemsnitligt befinder sig på denne standardenhed i middelalderens økonomiske system, der i Norge hedder *namnegård*, men býli i Island².

I 1979 kritiserede Kåre Lunden³ resultatet af den norske del af det nordiske ødegårdsprojekt⁴. Lunden var af den opfattelse at man beregnede et for lavt antal brug ud fra de 23 punktundersøgelser, der blev udført i Norge. Blandt hans argumenter for dette var befolknings- og bebyggelsesudviklingen i Norge i 1520-1665. I perioden mellem ca. 1520-1530 og ca. 1665 voksede Norges befolkning betragteligt, og antallet af gårde voksede meget, men antallet af husstande voksede meget mere. Ifølge Kåre Lunden⁵ var antallet af gårde i fire bestemte områder i Østnorge i 1520-1530 207, mens brugs- eller husstandstallet var 266. Delingstallet var 1,29. I 1665 var antallet af gårde 369 og antallet af husstande 542. Delingstallet var blevet 1,47. I Vestnorge var antallet af gårde i seks bestemte områder 115 i 1520-1530, mens husstandene var 200 med delingstallet 1,74. I 1665 var gårdsantallet i samme områder 194, og husstandstallet 546. Delingstallet var da 2,81, næsten tre husstande pr. *namnegård*. Dette betyder, at hver enkelt *namnegård* havde langt flere husstande end før. Dette er allerede blevet diskuteret i kap. 3.1. for Islands vedkommende, hvor det er påvist, at befolkningsvækst i Island i det 17.-19 århundrede altid førte til et højere delingstal.

Jørn Sandnes svarede med en artikel samme år⁶. Han betragtede Lundens retrospektive metode med skepsis, og påpegede bl.a. at der var fare for at man flyttede

¹Lunden, Kåre: „Gardar, bruk og menneske i høgmellomalderen.“ *Historisk Tidsskrift* (norsk), 2 1979. Lundens idéer er blevet kritiseret af bl.a. Jørn Sandnes, der tvivler på, at en rekonstruktion af denne type er mulig

²I denne afhandling bruges begrebet *delingstal* for lögbýli, der ser ud til at være det samme som „skattegård“ i Norge, ikke *namnegård*. Det islandske begreb „jörð“, der både betyder lögbýli og hjáleiga, betyder derimod det samme som *namnegård*. Kåre Lunden, pers. komm.

³Lunden, Kåre: „Gardar, bruk og menneske i høgmellomalderen.“ *Historisk Tidsskrift* (norsk), 2 1979

⁴Sandnes, Jørn, og Salvesen, Helge: *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprojekts norske undersøkelser*. Oslo 1978.

⁵Lunden, Kåre: „Gardar, bruk og menneske i høgmellomalderen.“ *Historisk Tidsskrift* (norsk), 2 1979, s. 140

⁶Sandnes, Jørn: „Ødegårdsprosjektet og tallet på gårdsbruk i Norge i høgmellomalderen“, *Historisk tidsskrift* 4/1979, s. 397 ff.

forudsætninger der kun gældte for det 17. århundrede til det 14. århundrede. Lunden svarede igen og ville ikke acceptere dette. Han var stadigvæk af den opfattelse at kilderne fra det 14. århundrede viste at befolkningstallet i Norge i 1665 kun var ca. 80% af tallet i 1300, mens Sandnes var af den opfattelse at det var stort set det samme¹.

Hvad med Island? Er det muligt at rekonstruere på den samme måde som Kåre Lunden gør, og er det metodisk set forsvarligt? Det må påpeges, at Lunden og Sandnes havde kun til rådighed resultater for små områder, de såkaldte punktundersøgelser, mens vi har direkte empiriske beviser fra omkring halvdelen af landet for, at lögbýlibebyggelse i det 14. århundrede var betydeligt større end f.eks. omkring 1700. Der eksisterer også materiale om antal kvildelejer på gårde på Skarðsströnd og i Skagafjörður i det 15. århundrede (både før og efter pesten), der indikerer at der var større drift på lögbýli i disse områder end senere, og vi ved at der eksisterede tvíbýli og fleirbýli i det 14. århundrede, noget man ikke har været særlig opmærksom på før.

Til at begynde med forsøger vi en rekonstruktion af bebyggelsen i et område med godt kildemateriale, området rundt Hólar. I tabel 3.17. gengives navnene på de gårde, der eksisterede i et bestemt område rundt bispesædet Hólar i 1388, og deres tilstand i 1449 og 1550, dvs. om de var øde eller ej. Det er allerede blevet diskuteret, at tal om kvildelejer på disse gårde indikerer en større bebyggelse end senere, og det tolkes her som om der var flere tvíbýli på disse gårde både i det 14. århundrede og 1449 end efter den anden pest. Der findes også kilder om i hvert fald én hjáleiga i området, og der regnes med at de var noget flere, eftersom der findes kilder om hjáleigur i Nordisland i det 14. århundrede, der aldrig blev beboet igen.

Problemet er, at der mangler direkte kilder for antallet af tvíbýli og hjáleigur. Det er dog svært at fortolke kilder om kvildelejer i Skagafjörður i det 15. århundrede på en anden måde end at der eksisterede langt flere tvíbýli i området, selv i 1449 efter den sorte død, end nogen gang senere.

På dette grundlag er rekonstruktionen i tabel 3.24. udarbejdet. Antallet af husstande regnes for at være 128 i 1388, mod f.eks. 94 i 1842. Dette er et 27% højere.

Tabel 3.24. Gård- og husstandantal i Mið-Skagafjörður 1388-1842

Gårdantal (lögbýli)	1388	1449	1550	1703	1712	1842
Akrahreppur del	14	12	13	15	12	16
Viðvíkurhr.	24	17	19	20	17	18
Hólahreppur	24	18	20	23	21	23
Rípurhreppur del	11	7	7	8	8	11
Hofshreppur del	4	3	3	4	3	4
Total	77	57	62	70	61	72

¹Lunden, Kåre: "Øydegardsprosjektet - metoder og resultat". *Historisk tidsskrift* (norsk) 1/1981

Antal tvíbýli	1388*	1449*	1550*	1703	1712	1842
Akrahreppur del	8	6	1	3	1	4
Viðvíkurhr.	6	3	-	1	-	3
Hólahreppur	17	11	1	3	1	5
Rípurhreppur del	4	2	-	1	-	2
Hofshreppur del	2	1	-	1	-	2
Total	37	23	2	9	2	16
*Rekonstruktion						
Antal hjáleigur	1388*	1449*	1550*	1703	1712	1842
Akrahreppur del	5	2	-	2	1	3
Viðvíkurhr.	2	1	-	1	-	-
Hólahreppur	5	2	-	2	-	2
Rípurhreppur del	2	-	-	-	-	1
Hofshreppur del	-	-	-	-	-	-
Total	14	5	0	5	1	6
*Rekonstruktion						
Antal husstande	1388*	1449*	1550*	1703	1712	1842
Akrahreppur del	31	20	14	18	13	20
Viðvíkurhr.	33	21	18	21	17	21
Hólahreppur	40	31	21	26	22	28
Rípurhreppur del	18	9	7	9	8	13
Hofshreppur del	6	4	3	5	3	6
Total	128	85	64	79	63	94
*Rekonstruktion						
Delingstal	1,52	1,49	1,03	1,13	1,03	1,22

Kilde: D.I. III s. 407-412, D.I. V s. 35ff, D.I. XI s. 848ff, Manntal á Íslandi 1703, Jarðabók Árna og Páls, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*.

Hvad så med en landsomfattende rekonstruktion af brugsantallet i 1400 og derefter i det 15.-16. århundrede? På grundlag af det islandske kildemateriale har vi faktisk større muligheder til sikre resultater end de norske historikere.

Der er ingen tegn på en tyndere struktur i tvíbýli- eller hjáleigubebyggelse i det 14. århundrede end senere. Tvært imod, de forskelle i struktur der kan spores tyder på en tættere struktur i visse områder, på den måde, at der var sandsynligvis et lignende antal tvíbýli/fleirbýli og hjáleigur i Syd- og Østisland som i 1703, men et højere antal tvíbýli/fleirbýli og hjáleigur i nord, endnu højere end f.eks. i 1842. F.eks. viser jordregistre fra Þykkvibær og Kirkjubær kloster i Sydland (se tabel 3.25.) at der fandtes tilsyneladende fleirbýli mange af de samme steder som langt senere, i det 19.

århundrede. Dette gælder gårde som f.eks. Hvoll, Dyrhólmar, Grímsstaðir, Hörgsland, Geirland, Efri Steinsmýri og Brekkur.

Dette kan siges på en anden måde: Hvis man ud fra det 18. århundredes kilder forudsiger hvor der fandets hjáleigur og hvor der fandtes tvíbýli i det 14.-15. århundrede, så finder man dem de stort set de samme steder i syd, mens der er både hjáleigur og tvíbýli i nord og vest, hvor man man ikke ville forvente dem.

Tabel 3.25. Vestur-Skaftafellssýsla. Gårde i det 14. årh.

Pykkvabæjarkloster gårde

	Landskyld 1340 al.	Landskyld 1686/95 al.	Landsk. Værdi 1842 al. 1842		Husstande antal 1842
Hvoll	280	360/300 210	24	4	
Hryggir	116	180	130	12	3
Dyrhólmar	400	1300/857	857	24	9
Ketilsstaðir	400	360	360	24	3
Geilar	100	188/90 130	12	2	
Heiði	144	240/180 180	12	2	
Götur	100	180	120	12	2
Vík	352	360	200	24	2
Fagridalur	180	180	200	12	1
Stapaland	110 ¹	-	-	-	-(øde af ukendt årsag)
Holt	144	170	240	12	4
Skáldabær	348 ²	210	170	12	2 (Skálmabær)
Jórvík	144	170	170	12	4
Mýrar	144	180	180	12	1
Sandar	144	170	127?	12	4
Fjósar	120	100	110	12	2
Ós	192	60	-	-	-(øde ved vulkanudb. 1783)
Grímsstaðir	360	170	170	12	7
Lyngar (Ey.)	144	170	170	12	2
Fagrahlíð	144	120	60	12	1
Steðjubakki	60	80	80	12	2 (Bakkakot?)
Skaftárnes	240	-	-	-	-(øde af ukendt årsag)
Hvammur	180	170	170	12	1
Flaga	240	170	170	12	1
Borgarfell	96	150	140	12	1
Gröf	144	150	150	12	1
Lokinhamrar	180	170	150	12	1 (Hemra)
Hrífunes	240	170	-	-	-(øde ved vulkanudb. 1783)
Skarð	240	240	-	-	-(øde ved sandflugt)
Total	5.666				
	5.316	6.168/5.507			
	4.836		4.544		

¹50 al. og fodring af 2 stude eller tyre

²Med ítala til Pykkvabæjarkl.: Foder til 4 kalve om vinteren. (Ca. 60? al.)

Kirkjubær klostets gårde

	Landskyld al.		Landskyld 1686/95 al.	Landsk. Værdi		Husstande antal 1842	
	1340	1397		1842 al.	1842		
Eystri Dalur	120	140	180	75 ¹	6	1	(Pverárd., Brattl.)
Vestri Dalur	120	140	-	-	-	-	
Hörgsland	-	492 ²	310	310	24	10	
Hörgsdalur	30 ³	390	270	288	24	1	
Prestbakki	-	280	240/180	12	2		
Mörtunga	180	124	210	210	12	2	
Geirland	453 ⁴	343	270	288	24	3	
Mörk	240	160	130	130	12	2	
Ytri Bær	240	160	105	115	6	1	(Vestari Dalb.)
Heiði	uk.	104	250	190	12	2	
Nýibær	-	80	135	135	12	1	
Tunga	uk.	100	250/190	12	2		(to gårde 1842)
Kársstaðir	120 ⁵	280*	135	95	12	1	
Erpsstaðir	204 ⁶	195*	130	?	?	1	(Refsst.)
Vík	150	-	130	60	12	1	(Syðri Vík)
Selbúðir	150 ⁷	250*	150	70	12	1	
N.Steinsmýri	150 ⁸	235/155	155	4			(Eystri St.)
Fljót	-	360/290	290	2			(to gårde 1842)
E. Steinsmýri	210	450/290	290	4			(Syðri St.)
Sel	96	96	-	-	-	-	
Slýjar	180	70	200	80	12	2	
Holt	-	184		55	-		1(Langholt? Staðarh.?)
Hraun	-	124					(?)
Fell	-	480 ⁹	150	100	12	1	
Brekkur	360	200 ¹⁰	300	300	24	5	
Total	3.003						
Total	14 g. ¹¹	3.898	3.311/3191	2.716			

*? Incl. fodring af to kvæg, anslået til 80 al.

¹Gården var blevet ramt af Skaftáreldar 1783 og dens værdi/landskyld halveret. Se J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 7

²Der var også 8 nauta fóður i landskyld. Det er her sat til 30 al. pr. hoved, 240 al. (se Búalög I. Rv. 1915, s. 8-9)

³Ítala til Þykkvibær. 1397 medregnet. Landskyld 1343 ukendt. I 1397 betalte Hörgsdalur en kalv i landskyld sammen med Prestbakki til Kirkjubæjarkl.

⁴Med ítala til Þykkvibær: Foder til en ko. 40 hdr. (se Búalög I. Rv. 1915, s. 8-9) + 0,5 fjórðungur ost (2,5 al.). Også medregnet 1397

⁵Ítala til Þykkvibær. Medregnet 1397. Landskyld 1343 ukendt.

⁶Med ítala til Þykkvabæjarkl.: Foder til 5 lam. medregnet. 1397 også medregnet.

⁷Med ítala til Kirkjubæjarkl.: 5 aurar (30 al.) Også medr. 1397

⁸I registret fra 1397 står ved både Steinsmýri og Fljót, at de skal betale „20 skjólur söltu og 20 hesta leigur“ i landskyld. Der er også foder til 4 stude i Efri Steinsmýri. Jeg har imidlertid ikke kunnet finde ud af, hvad værdien af disse ydelser var, der er 20 spande salt (eller 20 spande saltede forelle, som en autoritet vil have det, hvilket man dog ville forvente var opbevaret i tønner) og udlån af 20 heste.

⁹Og to tønner tran

¹⁰Og fiskeri på klosterets fiskebåd med alle omkostninger betalte af bonden på Brekkur, måske 120 al.

¹¹Eystri Dalur, Hörgsland, Hörgsdalur, Prestbakki, Mörtunga, Geirland, Mörk, Ytri Bær, Heiði, Nýibær, Tunga, Kársstaðir, Erpsstaðir, Selbúðir.

Kilder: D.I. II s. 738, 781, D.I. IV s. 238, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 6-13, Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 334-339

Vestur-Skaftafellssýsla er også interessant af en anden årsag. I sin artikel „Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland“¹ angiver Björn Lárússon sine udregninger over landskyldens andel af gårdenes værdi i de forskellige syssler i Island omkring 1700. Ifølge Björn var landsgennemsnit 5,3%, men den højeste landskyld betales af bønderne i Vestur-Skaftafellssýsla, 10,2%. Dette er højere end i Snæfellsnessýsla med 7,2% og ligeledes højere end de landbrugssyssler, der ligger nærmest Austur-Skaftafellssýsla og Suður-Múlasýsla med 6,6%². Det eneste landbrugsområde uden for Skaftafellssýslur, der har en lige så høj landskyld, er den del af Rangárvallasýsla, der ligger lige vest for Mýrdalur, Vestur-Skaftafellssýsla vestligste del, Eyjafjallasveit³. Disse to egne er de sydligeste egne i Island og på grund af meteorologiske forhold blandt de bedste landbrugsområder. Både renteudvikling og rentestruktur indikerer at bebyggelsen forblev stort set uforandret i dette område, i hvert fald at den gennemgik ikke et voldsomt fald. Renteudviklingen diskuteres videre i kap. 5.2.b⁴.

¹Björn Lárússon: „Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland“. *Economy and History* 1961, s. 34 ff

²Værdisystemet var anderledes i Østisland end i de andre landsdele. Gennemsnitsværdien af jorde i S.-Múlasýsla var f.eks. kun 12,1 hdr., selv om besætning pr. gård i gennemsnit var af samme størrelse som andre steder, så det er tvivlsomt, at renten reelt var højere end f.eks. i Norðurland. Derimod var gennemsnitsværdien af gårde i Vestur Skaftafellssýsla omkr. 1700 17,6 hdr., og derfor er den høje rente i sysselen en reelt højere rente end i andre områder. Se Björn Lárússon: „Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland“. *Economy and History* 1961, s. 55

³Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

⁴I 1340-1343 havde Vestur-Skaftafellssýsla, specielt i landbrugsområderne, en lidt højere landskyld end omkring 1700 og 1842. På 21 gårde i Pykkvabær klostres eje (de 21 nederste i tabel 3.24) var landskylden 3.584 al. i 1340, 11,9%, men 3.000 al. i 1686/1695 eller 11,0% på 19 gårde. I 1842 var den 2.357 al. 10,2% på 16 gårde. Derimod var renten i 1686 for de 29 gårde under et højere end i 1340 på grund af en meget høj rente af Dyrhólar, der skyldes fiskeri fra den gård (eller fiskerby).

Renten af 14 af Kirkjubæjarklostres gårde, der kan beregnes for 1397, 1686/95 og 1842, er resp. år 18,0%, 15,3/14,8% og 12,6%. Renten for seks af disse gårde gik ned fra 1340 til 1397, mens renten af tre blev højere. Vi har ikke oplysninger fra 1340 om de fem andre af disse 14. De er Eystri Dalur, Hörgsland, Hörgsdalur, Prestbakki, Mörtunga, Geirland, Mörk, Ytri Bær, Heiði, Nýibær, Tunga, Kársstaðir, Erpsstaðir, Selbúðir.

3.3.b Miklaholtshreppur

Det er vigtigt at diskutere hvilken type gårde forsvandt permanent efter 1400 og om det førte til permanent nedgang i udnyttelse af jordbrugsjord. Dette diskuteres her på grundlag af et usædvanligt godt bevaret kildemateriale, der findes om Helgafell klostres ejendom fra det 14. århundrede. Det drejer sig om to jordregistre fra 1377-78 og 1397, en række salgsdokumenter og skøder. Med dette materiale kan man, ved sammenligning med senere matrikler og jordbøger, se forandring af intensiteten i udnyttelse af landbrugsjord i Miklaholtshreppur vest for Laxá¹. Den ser ud til at være repræsentativ for de områder, hvor mange lögbýli faldt permanent øde efter 1400.

Helgafells ejendom i denne periode kan deles op i nogle gårdgrupper. En gruppe omfatter gårde i nærheden af klosteret i Helgafellssveit, en anden er gårde i Miklaholtshreppur på den sydlige side af Snæfellsneshalvøen (klosteret lå på den nordlige side) mellem Laxá og grænsen til Staðarhreppur, den tredje er gårde med stor fiskeriaktivitet yderst på halvøen og den fjerde talrige øer ude i Breiðafjörður, hvor der tilsyneladende var intensiv fiskeriaktivitet i 1300-tallet. Det er som sagt Miklaholtshreppur vest for Laxá der diskuteres her, og dér forsvinder en stor del af gårdene efter 1400.

Skøder om enkelte jordsalg. I *Diplomatarium Islandicum VI* findes de skøder, der giver oplysninger om enkelte jordsalg og jordkøb i Miklaholtshreppur. Det drejer sig om, Svarfhóll i Miklaholtshreppur solgt for Vatnsholt i Staðarsveit i 1365², Stakkhamar i Miklaholtshreppur givet for pension i 1367 eller før³, Grunnasundsnes og Hólar i Helgafellssveit købt omkring 1370⁴, 3/4 dele af Hrísar i Helgafellssveit og 1/2 af Úlfarsfell i Helgafellssveit købt for Borg, Gröf, Kálfárvellir og 1/2 Borgardalur i Miklaholtshreppur⁵, Kálfárvellir og Svarfhóll givet for pension i 1399⁶. Borgarholt i Miklaholtshreppur findes i et dokument, der måske er fra 1380, og i det dokument er gården Bálkastaðir nævnt. Den nævnes ikke senere. Dette dokument handler om jordgrænser⁷. Fáskrúðarbakki nævnes i 1351⁸.

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 133-159. Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 159-175

²D.I. VI s. 17

³D.I. VI s. 22

⁴D.I. VI s. 24

⁵D.I. VI s. 32

⁶D.I. VI s. 35

⁷D.I. III s. 345

⁸D.I. III s. 53

Tabel 3.26. Gårde i Miklaholtshreppur vest for Laxá i 1360-1397

	Værdi 1397 hdr.	Eksisterende 1686 - m. værdi hdr.	
Brekkur	10		
Brekkur	12		
Borgarholt	-	x	20
Stakkhamar	16	x	30
Bálkastaðir	-		
Akranes	10		
Skallastaðir	12		
Laxárbakki	16	x	20
Langanes	10		
Hrisdalur	10		(eksisterede som lögbýli 1703)
Hofsstaðir	12 (50)	x	30
Lágafell	20	x	16
Lágafell	15	x	10
Döggfossdalur	30	x	15
Moldbrekka	12	x	som hjáleiga
Hjarðarfell	30	x	30
Syðstahraun	(ingen direkte 14. årh. kildegrundlag)		
Miðhraun	20	x	23 80 al.
Ystahraun	10		
Straumfjarðartunga	16	x	20
Borgardalur	-		
Borg	-	x	16 160 al.
Kleifárvellir	12	x	13 80 al.
Svarfhóll	-	x	10 (16 1842)
Gröf	-	x	10 (16 1842)
Minni Laxárbakki	(ingen direkte 14. årh. kildegrundlag)		
Eiðhús	2	x	13 80 al.
Fáskrúðarbakki	-	x	20
Hörgsholt	-	x	20

Kilder: D.I.III s. 325-328, 620. Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967. J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 136

De første to Brekkur er i Helgafell kloster jordregister begge talt i Miklaholtshreppur, men måske var den ene af dem i Staðarsveit, fordi den står foran Melur i Staðarsveit i listen. Hofsstaðir er i en máldagi fra 1300-tallet¹ til leje for 5 hdr. og det peger på en værdi på 50 hdr. Helgafell ser kun ud til at have ejet 1/4 af gården, der kan indikere fleirbýli. Moldbrekka var hjáleiga i det 18. århundrede², men ser ud til at være lögbýli i 1300-tallet. Syðstahraun og Minni-Laxárbakki er af folketradition betragtet som øde gårde, nævnt i Jarðabók Árna og Páls, men er ikke omtalt i 1300-tallets kilder. I hvert fald Syðstahraun er en sandsynligvis beboet gård i 1300-tallet.

¹D.I. III s. 305

²Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín. V. bindi. Kh. 1933, s.50-70

Kleifárvellir er omtalt som Vellir i Helgafells klostres jordebog fra 1397¹, men i registret er de fejagtigt gengivet som Vellir i Kolbeinsstaðhreppur. Helgafell kloster har sandsynligvis kun ejet en del af Eiðhús, som var en ca. 13 hdr. gård i det 18. århundrede². Muligvis har klosteret kun ejet halvdelen af Stakkhamar.

Resultat. På ovenstående grundlag kan der findes frem til antallet af sandsynlige gårde i Miklaholtshreppur vest for Laxá i 1360-1397 (se tabel 3.26. og kort ?). Alt i alt findes der kilder om 27-29 gårde i 1300-tallets Miklaholtshreppur vest for Laxá, og deraf er 7-10 forsvundne i senere tider. Det er interessant, at de gårde, der er forsvundet, er af ringe værdi, 10-12 hdr., mens de andre er mere værdifulde.

Der findes en máldagi, der gengiver antal toldpligtige gårde i Miklaholt sogn. I Miklaholtsmáldagi fra midten af det 14. århundrede³ er dette antal 30. Det betyder, at der totalt var 32 toldpligtige gårde i sognet, fordi Hofstaðir havde sin egen kirke, der må have fået tolden fra Hofstaðir, og selve Miklaholt var ikke talt med i de 30. Dette stemmer meget godt med oplysningerne om bebyggelsen i de andre 1300-tals kilder. I det 18. århundrede var antallet af lögbýli i sognet derimod kun 21-22.

Hvad skete? Blev de øde lögbýli forvandlet til hjáleigur i senere tider, eller forsvandt de totalt ud af brug?

Jarðabók Árna og Páls blev for Miklaholtshreppur nedskrevet i 1714. Der er også bevaret en folketælling fra Miklaholtshreppur 1729⁴, der blev foretaget i tre syssler med det formål at finde ud af, om det var muligt at finde emigranter til Grønland i Island. For 1703 eksisterer også en folketælling. Delingstallet i tabel 3.27. inkluderer hjáleigur.

Ved at bruge det højeste delingstal, 1,61 fra 1729, på tallene fra det 14. århundrede, er resultatet, at der har været 47 husstande i Miklaholtshreppur vest for Laxá i sidste del af 1300-tallet. Det er imidlertid et spørgsmål, om dette ikke er alt for forsigtigt, fordi delingstallet sandsynligvis voksede ved voksende bebyggelse.

Hvad hvar der blevet af de forsvundne gårde? Var deres jord blevet udnyttet på en eller anden måde? Hvorfor forsvandt de?

De fleste af de tabte gårde ser ud til at have ligget i nærheden af de to gårde Borgarholt og Stakkhamar. For tre af dem, Skallastaðir, Langanes og Brekka, blev deres

¹D.I.III s. 620

²Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín. V. bindi. Kh. 1933, s.50-70

³D.I. III s. 82

⁴„Manntalið 1729.“ *Hagskýrslur Íslands* II 21. 1960

jord delt op mellem Borgarholt og Stakkhamar¹. Borgarholt er tvíbýli i 1703, 1714, 1729 og 1842, men Stakkhamar kun i 1729. Det ser ud til, at de tre forsvundne gårdes jord ikke danner grundlag for flere tvíbýli eller hjáleigur i Borgarholt eller Stakkhamar end de andre gårde i nærheden. Men de naturlige muligheder, der dannede grundlag for Skallastaðir, Langanes og Brekka, er ikke forsvundne. Der er ingenting i Jarðarbók Árna og Páls, der peger i den retning, f.eks. ingen sandflugt, vulkanudbrud eller andre katastrofer af den slags. Det ser ud til, at tabet af de 7-10 gårde betyder en noget mindre udnyttelse af eksisterende naturressourcer i Miklaholtshreppur.

Der er tegn på fleirbýli på nogle af gårdene i Miklaholtshreppur i det 14. århundrede. Specielt gælder det Hofsaðir, der som før nævnt ser ud til have været en opdelt gård. Ud fra oplysningerne om mulige tví- og fleirbýli i Skarðsströnd 1401 og Skagafjörður 1446-1449 kan der sandsynligvis regnes med at de fleste af de større gårde såsom Stakkhamar, Borgarholt, Hofsaðir, Dalur, Hjarðarfell, Miðhraun, Fáskrúðarbakki, Hörgholt, måske flere, havde to eller tre brug, totalt omkring 10. Dette giver resultatet i tabel 3.26.

Som før sagt giver det højeste delingstal vi har fra 1703-1842, hvis vi bruger det på antallet af beboede gårde i det 14. århundrede, det resultat at der eksisterede 47 brug i området. Antallet af sandsynlige tví- og fleirbýli i det 14. århundrede indikerer at der fandtes mindst omkring 40 brug i området. Dette kan betragtes som minimum.

Tabel 3.27. Miklaholtshreppur vest for Laxá

	14. årh. 1703	1714	1729	1842	
Lögbýli	27-29	18	18	18	
Tvíbýli	10*	5	7	5	
Hjáleigur	?	3	1	1	
Husstande	37-39*	26	26	29	25
Delingstal	?	1,44	1,44	1,61	1,39

*Rekonstruktion

Sammenfatning. De forsvundne lögbýli i Miklaholtshreppur danner ikke grundlag for senere hjáleigur eller tvíbýli. Den jord, de okkuperede, forsvinder simpelthen ud af brug som grundlag for familiebrug. Dette er bemærkelsesværdigt, især i lys af de malthusianske idéer om landets „bæreevne“. Dette indikerer et permanent fald i udnyttelse af jord. Lignende forsvindelse kan læses ud af tabel 3.17., gårde i nærheden

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

af Hólar som Heljardalsá og Bygghóll forsvinder simpelthen ud af brug og deres jord bliver aldrig grundlag for familiebrug igen. Derimod udnyttedes deres jord som græsningsområder.

Disse kilder indikerer at små lögbýli, f.eks. 10 hdr. var talrigere i det 14. århundrede end senere, dvs. at de var en større del af alle lögbýli end f.eks. 1686 (se tabel 3.27.), og at de udgjorde de fleste af de permanent øde lögbýli.

Kort 12

Permanent øde lögbýli i Helgafellssveit og Miklaholtshreppur. En rekonstruktion.

Kilder: Kap. 3.3.b.

3.3. c Sammenfatning af 3. kapitel

Hvis der fandtes 4.400 lögbýli i år 1400, og vi har indicier for flere tvíbýli omkring 1400 end senere, især i nord og vest kan vi regne med mellem 2.500-3.500 tví- og fleirbýlibrug i hele landet. Antallet af hjáleigur er mere usikkert, men forholdet mellem antallet af tvíbýli og antallet af hjáleigur i 1703 var 10:6. Det giver 1.500-2.100 hjáleigur med den samme metode. Det totale antal familiebrug omkring 1400 bliver da mellem 8.400 og 10.000. Jeg betragter dette ikke, ud fra de givne forudsætninger, som særligt dristige beregninger, men de kan dog ikke betragtes som uomtvistelig empiri. Disse tal er de tal der er mest sandsynlige ud fra det vi ved nu.

Hvad så med bebyggelsen efter 1404? I kilderne fra de nordislandske kirkegodse er der få gårde under 20 hdr. beboede. Mange 10 hdr. gårde i Vest- og Nordisland blev permanent nedlagt. Tal om antal kvildelejer i det 15. århundredes jordregistre indikerer, at der kan have været tvíbýli på mange af de gårde, der var over 30 hdr. Antallet af gårde 37 hdr. og over var i 1686 564, og dette må betragtes som minimumstal for antallet af tvíbýli (se tabel 3.27.). Der må også have været nogle hjáleigur beboede, især de bedste lögbýlislignende hjáleigur i Sydisland. Nogle få fiskerhytter må også have overlevet. Hovedgårdene ser derimod ud til relativt hurtigt at være kommet i drift igen, men deres antal er usikkert. De har dog ikke været flere end i det 14. århundrede.

Det er svært at sætte et nøjagtigt tal på, hvor mange brug der eksisterede f.eks. omkring 1446-1449. Visse overvejelser kan dog med rimelig sikkerhed gøres. De fleste gårde, der var 20 hdr. eller større, har været beboet. På Vestfirðir, og muligvis også i

Tabel 3.28. Antal lögbýli efter størrelse 1686/95

Værdi	Antal	%
1-12 hdr.	1.374	34,2
13-24 hdr.	1.597	39,7
25-36 hdr.	485	12,1
37-48 hdr.	274	6,8
49-60 hdr.	223	5,5
61-	67	1,7
Total	4.019	100,0

Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 33.

Østisland, var mange 12 hdr. gårde beboede. Disse områder havde et lidt anderledes værdisystem end resten af landet. Antallet af gårde, der var 13 hdr. og større, kan bruges som en grof indikator for antallet af beboede gårde. Deres antal var i 1686 2646, og som før nævnt må der også have været nogle tvíbýli og hjáleigur, samt nogle

fiskerhytter. Antallet af familiebrug kan have været i nærheden af 4.000, det har i hvert fald ikke været over 5.000.

Antallet af tvíbýli og hjáleigur er efter 1494 faldet meget betragteligt i Nordisland. Der er tegn på en større ødelæggelse af små afsidesliggende gårde end i det 15. århundrede. De fleste senere kendte lögbýli er alligevel beboet f.eks. i kirkegodserne i Nordisland, men det er interessant at selv i Sydisland findes der ødegårde, der er meget værdifulde, og kilder om et betydeligt antal øde lögbýli i Árnessýsla så sent som i 1553. Antallet af familiebrug kan have været mellem 3.000 og 4.000 omkring 1500.

Disse tal er ikke sikre, men det vigtigste er at der hersker ingen tvivl om at der skete et katastrofalt fald i befolkningstallet både 1402-1404 og 1494, der forandrede grundigt strukturen i landbrugsbebyggelsen. Den nåede mange steder aldrig det niveau den havde i det 14. århundrede, og således forblev landets udnyttelsesgrad permanent lavere.

Når konsekvenserne af koppepidemien 1707-1709 sammenlignes med konsekvenserne af pestepidemierne, er det mest slående, at konsekvenserne af pestepidemierne ser ud til at være langt alvorligere og mere dybtgående, selv om ikke mindre end 25% af befolkningen døde i koppepidemien. Dette giver i sig selv meget stærke indicier om hvor dødelig pesten var. Det, der er lettest at sammenligne, er antallet af øde lögbýli i bestemte områder i nord, og her ser man langt flere øde gårde i 1446-1449 end 1709-1712, selv om der er mere end 40 år fra pestepidemien. Faldet i antallet af hjáleigur og tvíbýli er langt større end faldet i antallet af lögbýli efter koppepidemien, og det er meget der indikerer, at et lignende fald i antal tvíbýli og hjáleigur var det mest katastrofale for godsdriften efter den anden pest.

Det er interessant at se, hvor stabilt det gennemsnitlige antal af personer pr. brug var i Akrahreppur og Staðarsveit, selv efter det voldsomme befolkningsfald i koppepidemien. De mere demografiske sider af denne sag forbliver dog uberørte i denne afhandling.

4. PRODUKTIONEN

Dette kapitel har tre hovedemner. Det første er landbrugets naturlige grundlag, bl.a. mulighederne for kornavl, klimamæssige spørgsmål og vegetationshistorie. Det andet er analyse af landbrugssystemet, der i Island var et indmark-udmark system af en speciel type. Det tredje er landbrugets sociologi, dvs. hvordan arbejdskraften blev organiseret. Dette er beskrevet separat for familiebrugene og for storbrugene.

4.1. Det naturlige grundlag for landbruget

I kapitel to diskuteredes de forskellige landbrugssystemer i Europa i middelalderen. Her undersøges mulighederne for landbrug i Island. Var det muligt at reproducere de europæiske systemer i Island, eller var Island for koldt? Hvad med korndyrkningens muligheder? Var trevangsbrug eller andre intensive dyrkningsmetoder mulige? Var landet måske bedre egnet til at blive udnyttet af jægere af eskimoisk type?

Disse spørgsmål har beskæftiget mange islandske forskere. Det følgende må først og fremmest betragtes som en fortsættelse af en debat, der har pågået længe, men ser ud til at være ved at få en ny drejning.

4.1.a Klimaet og landbrugets muligheder

Hvordan var klimaet i senmiddelalderen? Hvordan var det i forhold til andre lande?

Der findes mange oplysninger om isår og andre meteorologiske forhold i annaler fra middelalderen. Der findes også andre kilder om middelalderen, og blandt de mest pålidelige er boringer i Grønlands indlandsis. De viser vejrforholdene på den centrale del af indlandsisen ved 70°n meget langt tilbage i tiden. Svingninger i temperaturen i Grønland fra 1846 til nutiden er ifølge denne forskning næsten identiske med de svingninger, som har været i Island siden 1846, da der påbegyndtes videnskabelige meteorologiske målinger i Stykkishólmur i Vestisland, som siden er foretaget uafbrudt¹. Derfor må den grønlandske vejrgraf betragtes som en kilde om vejrforholdene i Island tidligere, f.eks. i 1500-tallet. Der er selvfølgelig mange oplysninger at hente i annalerne og andre skriftlige kilder, men de er både usammenhængende, subjektive og tilfældige i sammenligning med det grønlandske graf².

Den grønlandske graf viser, at 1300-tallet var meget koldt, det koldeste århundrede i perioden efter Islands landnam. Næsten hele 1400-tallet var en kold periode, dog ikke helt så kold som år i 1300-tallet eller 1700- og 1800-tallet. Efter århundredeskiftet, omkr. 1510, blev vejret varmere, og det var begyndelsen til en relativ lun periode som varede helt til 1700-tallet, dog med nogle svingninger. Der var f. eks. en relativ kold periode omkring 1550.

¹Páll Bergþórsson: „Veðurfar á Íslandi“. *Íslensk þjóðmenning I. Uppruni og umhverfi*. Rv. 1987

²For et oversigt over dette materiale se Páll Bergþórsson: „Veðurfar á Íslandi“. *Íslensk þjóðmenning I. Uppruni og umhverfi*. Rv. 1987

Klimaet i 1494-1551 ser ud til at have været koldt i begyndelsen, varmere fra 1510-1530 og koldere igen omkring 1550. Perioden ser dog ud til at have været ret normal i forhold til hele den relativt kolde klimaperiode fra 1200-1920, måske endda lidt varmere end gennemsnittet i perioden.

Island ligger på samme breddegrad som f. eks. Trondheim og Namsos i Norge, Umeå og Luleå i Sverige. Det islandske klima har i det 20. århundrede, og formodentlig før det også, mest lignet klimaet i kystområderne i fire nordlige fylker i Norge, Sør- og Nord-Trøndelag, Nordland og Troms. Finnmark er derimod koldere. I alle måneder undtagen juli og august er temperaturen højere i Reykjavík end i Tromsø. I maj er temperaturen 6,9 °C i Reykjavík men 4,1 i Tromsø, i juni 9,5 i Reykjavík og 8,8 i Tromsø, i juli 11,2 i Reykjavík og 12,4 i Tromsø og i august 10,8 i Reykjavík og 11,0 i Tromsø¹. Trøndelag er om sommeren noget varmere end de varmeste egne i Island, men årstemperaturen er noget lavere². Gennemsnitstemperaturen i Trondheim er 4,7 °C, men 5,0 °C i Reykjavík. Den varmeste sommermåned i Trondheim er derimod 14,0 °C, men som før nævnt 11,2 °C i Reykjavík. Klimaet i Trøndelag og Nordland er mere præget af kontinentale påvirkninger end klimaet i Island, der er meget oceanisk. Især Nordisland nyder dog om sommeren godt af en föhn-effekt, da der blæser sydlige vinde i Island. De nordlandske og østlandske dale har det bedste sommervejr i Island.

Temperatur er kun en faktor, selv om den er meget vigtig, i sammenligning af områder med hensyn til muligheder for landbrug. Vækstperiodens længde, jordbund og flere faktorer spiller ligeledes en rolle. Arkæologen Bjarni F. Einarsson har sammenlignet to områder i Island med tre i Norge ud fra en mangesidig vurdering af landbrugsmuligheder³. De to islandske områder er Nordisland fra Húnavatnssýsla til Pingeyjarsýsla og det sydislandske lavland, Rangárvallasýsla og Árnessýsla. De tre norske områder er det sydvestlige Norge, den nordlige del af Nordland og den indre del af Troms. Bjarni fandt, at Nordisland mest lignede den indre del af Troms, hvorimod det sydislandske lavland, f.eks. hvad angår vækstperiodens længde, lignede det sydvestlige Norge. De to islandske områder var meget forskellige, det nordlandske område lignede ifølge Bjarni mere alle de tre norske områder end det sydislandske.

Sammenfatning. Oplysninger om vejrforhold i middelalderen viser, at det 14. århundrede var en relativt kold periode, men at de 15. og 16. århundreder var mildere. Det ser ud til at klimaforholdene i Island generelt kan sammenlignes med dem, der er at finde på Norges vestkyst fra Troms og i hvert fald syd til Trøndelag. Island er, og har derfor, i klimamæssig sammenhæng været en del af Skandinavien, ikke af Arktis.

¹Nordisk statistisk årbog 1975 s. 29. Tallene er gennemsnitstal for 1931-1960.

²Norge - Land og Folk. Oslo 1963

³Bjarni F. Einarsson: *The Settlement of Iceland: a critical Approach. Granastaðir and the Ecological Heritage*. Göteborg 1994, s. 30-39

4.1. b Korndyrkning

For at besvare spørgsmålet om klimaets effekter i Islands landbrugshistorie til fulde må vi undersøge korndyrkningens historie. Mulighed for korndyrkning må betragtes som en kritisk prøve på landbrugets muligheder i Island. Der er i Sturlunga saga og andre sagaer beviser på, at der var korndyrkning i Island i middelalderen. Derimod var der ingen kornavl i 1700-tallet. Hvornår ophørte den?

Korndyrkning i 1100-1500-tallets kilder

Korndyrkning 1100-1300 i Sturlunga saga. Det ser ud til, at korn i 1100- og 1200-tallet blev dyrket både i Syd- og Vestisland. I Vestisland nævnes korndyrkning ofte i forbindelse med øer, f.eks. Eskigrasey, eller områder nær havet, f.eks. Gufunes.

Kilder om korndyrkning i Sturlunga saga findes i mange sammenhænge. Sveinn Sturluson, der var Snorri Sturlusons halvbror, gik til den velhavende bonde Þorvarður i Eskigrasey og købte mel¹. På en af sine rejser kom biskop Guðmundur Arason til Skúmsstaðir. Af ukendt årsag var syv personer døde, ligesom en del kvæg og heste. Biskoppen hældte vievand på „agre, indmark og udmark“, og dermed ophørte de mystiske dødsfald². Her er ageren en fast del af gårdens opdyrkede land ved siden af hømarkerne. Skúmsstaðir ligger i Landeyjar i Rangárvallasýsla, et af landets bedste landbrugsområder. Der har sikkert været korndyrkning på de fleste gårde i dette område, et indtryk som styrkes af, at en plovokse, „arðuruxi“, er nævnt i den del af Sturlunga, der foregår i Landeyjar³.

I forbindelse med en beretning om en naturkatastrofe nævnes agre i Svínafell i Litla-Hérað⁴. I Kirkjubær, der ligger i nærheden, var der korndyrkning. En karl ved navn Þorsteinn hrakauga gik en forårsdag ud for at hente korn, sandsynligvis i en kornlade. Han satte kornet op på en hest og førte det til køkkenet, muligvis for at lave øl af det⁵. Ølbrygning nævnes en gang, hvor hustruen i Stafaholt i Borgarfjörður bryggede øl med sin bryde en nat. Det skete uden for huset, så røgen ikke ville forstyrre folkets søvn⁶. En brygger, Þórólfur munk, er nævnt i forbindelse med Flugumýribranden⁷.

¹Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 83

²Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 196

³Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 401

⁴Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 198

⁵Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 564

⁶Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 596

⁷Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 636

Gården Gufunes ved Reykjavík blev i 1217 købt af biskoppen Magnus til en mand ved navn Atli. Atli blev biskoppens landbo, og han skulle betale landskylden i mel. Der har da sandsynligvis været korndyrkning i Gufunes¹. Da Órækja Snorrason engang gik til Kjalarnes, forærede Árne storbonde eller høvding i Saurbæ ham mel og tørfisk, smør og honning. Honningen har været produceret udenlands og købt derfra, men de andre produkter kan have været produceret i området². Engey ved Reykjavík nævnes også som korn- og tørfiskproducerende område, ligesom Akranes. Vi har mindst et eksempel fra disse områder, der peger på, at korn og tørfisk enten blev solgt eller ført til andre områder³.

Korndyrkning 1300-1500. Der findes mange kilder om korndyrkning i 1300-tallets Island. Af Viðey klostres 14 gårde blev der i 1313 betalt korn i landskyld fra tre: Húsatóttir ved Grindavík, Eiði i nærheden af klosteret og Elliðavatn. Fra Elliðavatn var der betalt 160 kg. mel, fra Eiði korn af en 340 m² ager (0,034 ha.) og fra Húsatóttir korn af 0,4 ha. kornager⁴.

I 1300-tallets anden halvdel var der ifølge samtidige kilder omfattende korndyrkning i den sydlige og vestlige del af landet. Der var en kornager på Snæfellsnes ved Búðir, som gården Kálfárvellir havde rettighederne til⁵. Dens størrelse var „tveggja mæla sæði“, en 1400 kvadratmeter eller 0,14 ha stor ager. Der var „tvö sáld korns“ i Teigur i Fljótshlíð máldagi fra 1367⁶, dvs. en ager på 0,4 ha. Der var kornavl i Keldugnúpur i Fljótshverfi i Vestur-Skaftafellssýsla, også i Dalbær og Uppsáir i Landbrot og Þverá i Síða samme sysse⁷. Kirkjustaður Borg undir Eyjafjöllum havde i 1371 en *arðuruxi*, dvs. en plovokse⁸. En anden kirkjustaður, Breiðabólstaður i Fljótshlíð, fik samme år 40 kg korn fra hver af de to gårde Háfur og Pykkvibær i Rangárvallasýsla⁹. I Gullbringusýsla ser der ud til at have været kornavl i nærheden af Kálfatjörn og i den senere hovedstad, Reykjavík¹⁰. Reykjavík havde en 0,2 ha. kornager i Örfirisey og en anden af samme størrelse i Akurey. I 1397 var der kornavl i Reykjanes ved Ísafjarðardjúp¹¹.

I 1475-1540 er agerbrug fire gange nævnt i máldagar, i Gaulverjabær (på Loftstaðir)¹², Melur í Melasveit (på Ás)¹³, Vatnsfjörður (i Reykjanes)¹ og Gufudalur (i Hraun

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 254

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 367

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 383

⁴*Íslenskur söguatlas 1*. Rv. 1989, s. 122

⁵D.I. III s. 210

⁶D.I. III s. 216

⁷D.I. III s. 234, 244, 245

⁸D.I. III s. 259

⁹D.I. III s. 268

¹⁰D.I. III s. 340

¹¹D.I. IV s. 133-135

¹²D.I. VII s. 454

¹³D.I. VII s. 59

på Skálanes)². Dette er langt færre end i 1300-tallet. Agnes S. Arnórsdóttir har påpeget³ at jernfremstilling og saltproduktion sandsynligvis kan have lidt en lignende skæbne ved den sorte død og englændernes voksende handel i Island: Det kunne ikke betale sig at dyrke korn, lave jern eller fremstille salt på den gamle måde, fordi disse varer kunne fås meget billigere i handelen. Agnes har den opfattelse, at før 1400 var indenlandshandelen større i Island end senere. Ny arkæologisk forskning i Norge har vist en omfattende arbejdsdeling mellem lavland og fjeld, på den måde at lavlandet producerede korn til salg for dyreprodukter fra fjeldet⁴. Det er spørgsmålet, om der f.eks. blev produceret korn i det sydlige Island før 1400 til salg i andre landsdele.

Kilder om omfattende korndyrkning i det kolde 14. århundrede viser, at det sandsynligvis var klimamæssigt muligt at dyrke korn i Island hele tiden. Derimod bliver kilder om korndyrkning langt færre efter 1400, selv om klimaet blev lidt varmere, og derfor bliver Agnes' tese meget sandsynlig: At det var forandringer i samfundet på grund af pest og forandringer i handel, der førte til mindre korndyrkning.

Korndyrkning efter 1400

I Vestisland og Sydisland var kornproduktion som sagt ikke forsvundet omkring 1500. Det er noget overraskende at finde den i Gufudalur og i Vatnsfjörður, der begge ligger i Vestfirðir. I hvert fald én gård i Vestfirðir, Reykhólar, var i middelalderen kendt for sin korndyrkning.

Mange gange er ager nævnt i forbindelse med salg af gårde omkring 1500. Disse kilder er muligvis ikke pålidelige, fordi ager her er nævnt sammen med en række andre landbrugsbegreber, måske i en slags traditionel rækkefølge eller formel. Bl. a. er ager nævnt i salg af gårde i Nordisland, som man har svært ved at forestille sig var særlig egnet til kornproduktion (Syðri Ey á Skaga).⁵

Kornavlen ved Staður på Reykjanes ved Breiðafjörður, der var kirkjustaður, er interessant. I 1363 havde den en kornager i Svínanes på gården Hlíðs jord⁶. Langt senere, i anden halvdel af 1500-tallet, ser der ud til, at der er vækst i den lokale kornavl, nu siger kirkens máldagi, at der både er kornager i Svínanes, og i Lambhagi i Hlíð jord⁷.

¹D.I. VIII s. 286

²D.I. IX s. 196

³Agnes S. Arnórsdóttir: *Var sjálfsþurft ríkjandi á Íslandi á miðöldum?* Uudgivet kursusspeciale ved Islands Universitet 1985.

⁴Martens, I.: „Å bu oppunder fjell. Fjellbygder i Telemark før svartedauen.“ *Telemarks Historie* 11 1990 s. 70-81. Martens, I.: „Middelaldergårder i Fyresdal - arkæologiske registreringer og historiske kilder.“ *Collegium Medievale* 2 1989, d. 73-91

⁵D.I. IX s. 184, 565

⁶D.I. III s. 196

⁷D.I. XV s. 588

Kort 6

Agerbrugsområder i Island i det 14. århundrede og mulige korndyrkningsområder i 1993

Arngrímur Jónsson lærði, siger i sin *Crymogæa* fra 1609, at nogle bønder i Sydisland dyrker korn, men kornavl er mindre end før, fordi korn er billigt og let tilgængeligt i handelen¹. Arngrímur boede i Nordisland. I 1589 siger biskop Oddur Einarsson i Skálholt i sin *Íslandsbeskrivelse*, at bønder i Suðurland nogle steder dyrker korn med et godt resultat². Han siger, ligesom Arngrímur, at årsagen til, at de fleste bønder er hørt op med at dyrke korn, er, at det er billigere og lettere at købe udenlandsk korn. Der har altså været en del korndyrkning i Sydisland omkring 1600. Den er måske ophørt i de år, der var i begyndelsen af 1600-tallet. Det er også muligt at den fandt sted i 1600-tallet, selvom der ikke er mange kilder om det, undtaget om kornavl i Hlíðarendi (se nedenfor). Årsagen til den formindskede korndyrkning er tilsyneladende den import af billigt korn, der begyndte omkring 1400.

I en artikel fra 1946-1947³ diskuterer Steindór Steindórsson eksperimenter med kornavl i Island i 1600-1700-tallet. I 1600-tallet var der kornavl ét sted i landet, i Hlíðarendi i Fljótshlíð. Høsten var en årlig tønne korn. Det var en progressiv embedsmand og jordejer, Vísi-Gísli, der organiserede dette eksperiment. Fra 1750 var der mange eksperimenter med kornavl. Næsten alle de forsøg på korndyrkning der blev gjort i Sydisland og Eyjafjörður i 1600 og 1700-tallet, lykkedes, siger Steindór, men andre steder med et koldere klima, som i Húsavík og i Húnavatnssýsla, var forsøgene mislykkede.

Meteorologen Páll Bergþórsson har i en artikel diskuteret mulighederne for kornavl i Island, og han var ikke enig med Steindór⁴. Han sammenligner de to perioder 1874-1922 og 1931-1960, og bruger kornavlsforsøg på Sámstaðir i Fljótshlíð som basis for at bestemme mulighederne for kornavl i de to perioder. Den første var kold, men den anden meget varm. Páls resultater er, at kornavl i den første periode kun var mulig med rimelig sikkerhed i nærheden af Reykjavík, men i den anden periode i en stor del af landet. Andre steder, især Sydisland, der havde samme eller højere temperatur end Reykjavík, var i den første periode uegnede på grund af stor fugtighed. Páls resultat var, at i perioden 1600-1900 var kornavl på grund af kulde ikke mulig i det meste af landet.

Nutidens kornavl. I 1993, som mange år i forvejen, blev der eksperimenteret med kornavl i diverse islandske landbrugsområder. Det bør måske nævnes, at kornavl fra 1980 er blevet en fast og voksende del af islandsk landbrug, først og fremmest dyrkning af byg til foder⁵. Eksperimenterne i 1993 foregik i Skagafjörður, Eyjafjörður,

¹Arngrímur Jónsson lærði: *Crymogæa - Þættir úr sögu Íslands*. Rv. 1985 (1609)

²Oddur Einarsson: *Íslandslýsing - Qualiscunque descripto Islandiae*. rv. 1971 (1589)

³Steindór Steindórsson frá Hlöðum: „Akuryrkjutilraunir á 17. og 18. öld“. *Ársrit Ræktunarfélags Norðurlands*, s. 59-77

⁴Páll Bergþórsson: „Proskalíkur byggs á Íslandi“ *Veðrið* 10 (1965).

⁵*Hagtölur landbúnaðarins 1993*. Rv. 1993 s. 10

Hérað i Østisland og mange steder i Sydisland¹. Sommeren var meget kold helt til september, der var varm. September gjorde, at året blev næsten normalt i Sydisland, men i Nordisland var sommertemperaturen betydeligt lavere end normalt. I august var der fem frostnætter i Borgarfjörður og Suðurland vest for Markarfljót. Kornavlén blev derfor halveret i lavlandet, og helt ødelagt i højere liggende områder. I Nordisland, hvor der ikke var nattefrost om sommeren, men alligevel en kold sommer, f.eks. i Eyjafjörður, var høsten dog næsten 3 ton korn pr. hektar. Det blev også påvist, at kornavl er mulig i Skagafjörður.

Jónatan Hermannsson har nylig skrevet en artikel om mulighederne for kornavl i Island. Han afviser, at fugtigheden i den sydlige del af landet forhindrer kornavlén i den grad, Páll Berþórsson påstår². Ifølge Jónatan har næsten alle hreppar i Skaftafellssýslur, Rangárvallasýsla, Árnessýsla og Gullbringu- og Kjósasýsla, samt mange hreppar i Vestisland, Húnavatnssýslur, Skagafjörður, Eyjafjörður og Hérað i Austurland mulighed for kornavl under de nuværende klimaforhold³. Det lokale klima er i mange tilfælde afgørende for om kornproduktion er mulig eller ikke. Før før i tiden forsøgte man at forbedre lokalklimaet, hvis det ikke var godt nok til kornavl (se kap. 4.2. b).

Jónatan bygger på resultater fra omfattende forsøg efter 1980 med kornavl, og en del regulær kornproduktion. Klimaet i perioden 1970-1980 var koldt, gennemsnits-temperaturen i Reykjavík var 4,3°C. I 1981-1990 var det endnu koldere, gennemsnits-temperaturen var 4,1°C⁴. I den første halvdel af perioden, 1981-1985, var temperaturen 3,8°C, eller næsten så lav som i den absolut koldeste periode i det 19. århundrede, 1880-1890, hvor gennemsnitstemperaturen i Reykjavík var 3,7°C. Dette skal have været en af de allerkoldeste perioder overhovedet i Island.

I 1980-1989, i en af de koldeste perioder i det 20. århundrede, voksede de islandske bønders kornhøst fra næsten ingenting til 400 tons pr. år. I dette kolde klima er korndyrkning tilsyneladende mulig i alle de førnævnte områder, der også var kornproducerende områder i 1300-tallet, måske under lignende klimaforhold.

Sammenfatning. Det ser ud til, at kornproduktion var og er mulig i mange landbrugsområder i Island. Kilder fra 1300-tallet, der ser ud til at være det koldeste århundrede i Island siden 800⁵, viser, at kornavlén da var omfattende i den sydlige del af landet.

En stor del af Islands befolkning ser derfor ud til at have haft muligheder for kornavl i middelalderen. Nogle områder var og er bedre end andre. Dette gælder især for området omkring Reykjavík, Árnessýsla og Rangárvallasýsla ved kysten og Vestur-

¹Jónatan Hermannsson: „Korntilraunir 1993“. *Freyr* 5. 1994, s. 181-183

²Jónatan Hermannsson: *Kornrækt á Íslandi*. Ráðunautafundur 1993

³Þjóðhagsstofnun: *Landbúnaður 1945-1989*. Rv. 1992, s. 73

⁴Þjóðhagsstofnun: *Landbúnaður 1945-1989*. Rv. 1992, s. 73

⁵*Íslenskur söguatlas 1. bindi*. Rv. 1989, s. 33

Skaftafellssýsla. I disse tre områder er der også hyppigst omtalt korndyrkning i middelalderen. Årsagen til at kornavlens formindskedes efter 1400 og ophørte efter 1600, er ikke at finde i klimatiske forandringer, men i øget kornimport og den sorte død.

Størrelsen af totale areal, hvor korndyrkning er mulig er uklar. Det totale vegetationsområde i Sydland (Vestur-Skaftafellssýsla, Rangárvallasýsla, Árnessýsla, Gullbringu- og Kjósasýsla) under 200 m. giver en indikation: Det var 3762 km² i 1984¹. Korndyrkning er mulig i en stor del af dette område, og der er også nogle områder der ikke har vegetation, specielt sande, der kan opdyrkes. Til sammenligning kan det nævnes, at det totale dyrkede areal i Norge i 1974² var ca. 8.000 km², hvoraf 2.900 km² brugtes til korndyrkning.

¹*Tölfræðihandbók 1984*. Rv. 1984, s. 3

²*Yearbook of Nordic Statistics 1975*, s. 68

4.1.c Græsdyrkning, udmark og skov

Selv om korndyrkning var mulig i nogle områder i Island, var der andre, hvor den ikke var mulig. I disse områder var græsdyrkning den vigtigste form for dyrkning. I det følgende er muligheder for græsdyrkning vurderet. Havde man f.eks. i 1300-tallet nået til grænsen for den mulige høproduktion, eller kunne der dyrkes mere? Et beslægtet spørgsmål er, om der fandt overudnyttelse af ressourcer sted, f.eks. udmark og skov. Blev landet offer for primitive landbrugsmetoder og misbrug af naturen?

I nutidens Island er mulighederne for græsdyrkning store. Hvis man kun regner med frugtbar jord under 200 meters højde så er der ca. 14.000 kvadratkilometer¹. Der findes også store områder over 200 meters højde, der kan opdyrkes. I 1986 blev det beregnet, at det med moderne teknologi er muligt at opdyrke 15.500 km² under 200 m. til brug som hømark i Island, og dette indbefatter ud over de 14.000 km² med vegetation også nogle sandområder. 1.360 km² eller 9,1% af dette var opdyrket i 1986², deraf 0,8% som ager eller have.

Hvordan var det før i tiden? Var mulighederne muligvis mindre på grund af manglende teknologi?

I det 18. århundrede opfattede Skúli Magnússon, en progressiv embedsmand der boede i Viðey, landbrugsmulighederne som gode og mente, at de ikke var fuldt udnyttede. Denne beskrivelse, er fra 1786³:

Nu lærer Erfarenhed, at en liden dog passelig Beetemark og vel giødet Tun gjør mere Nytte, end den store og vidtløftige, for ex. Widøe [Viðey] af Naturen selv indhegnet ved en smal Fiord, og desuden med Gierder afdeelt i tre Kaabler, nemlig Tuun, Eng og Beetemark, har omtrent 1/4 Part jord imod en saa kaldet 20 Hundreds Landgaard, der har sin vidtløftige Landstrækning; denne sidste underholder mest ved Høe og Udegang tillige 20 [kvilder], og den første, eller Widøe, 40 Qvilder ved Høe allene, dog er denne endnu ikke nær saa meget forbedret, som den bør og kan.

Statistik over indmarkernes størrelse i 1885 viser, at den var 99 km², dvs. 0,14 ha pr. indbygger. Dette var før maskiner blev taget i brug til opdyrkning eller rydning af jord. I 1934, da ingen nævneværdig maskinteknologi endnu var introduceret, var 310 km² opdyrket⁴. Det var 0,26 ha. indmark pr. indbygger. Det dyrkede område var vokset fra 1% af det mulige opdyrkede areal til 3%. Det ser faktisk ud som om, at der på det

¹Tölfræðihandbók 1984. Rv. 1984, s. 3

²Hagtölur landbúnaðarins 1993. Rv. 1993, s. 3

³Skúli Magnússon: *Forsög til en Kort Beskrivelse af Island* (1786). Bibliotheca Arnam. V, Kbh. 1944, s.37.

⁴Sigurður Sigurðsson: *Búnaðarhagir*. Aldarminning Búnaðarfélags Íslands. Rv. 1937, s. 66. I 1986 var antallet ha pr. indbygger 5,44.

tidspunkt var nogle problemer med at dyrke mere hømark i de tættest beboede områder som Eyjafjörður¹. Problemet var de våde vegetationsområder eller moser, der ikke kunne drænes. De fleste steder har dette dog ikke været et stort problem. Den vigtigste forhindring for udvidelse af dyrket jord må have været mangel på gødning og arbejdskraft til at høste og passe marken, ikke mangel på egnede vegetationsområder.

I Europa blev ploven taget i brug i højmiddelalderen til dyrkning af fugtig og tung jord, og iøvrigt brugte man, som f.eks. i Holland, menneskelig arbejdskraft og møller til at dræne landet. I Island brugte man efter 1945 amerikansk maskinteknologi for at dræne moser og udvide det dyrkede område. Dette udgør to forskellige løsninger på det samme problem, men det må konkluderes, at der har været (og er) ubegrænsede muligheder for dyrkning i Island. Spørgsmålet er i sidste ende ikke, om det var *muligt* at opdyrke alle de før omtalte 15.500 km², men at behovet for det, efterspørgselen efter jord, ikke var stor nok til, at man udviklede metoder til at dræne de fugtige vegetationsområder i middelalderens Island.

Der er, som i andre lande, store forskelle i hødyrkning og generel græsproduktion fra år til år i Island². F.eks. kan det store fald i antal får i Island efter 1860 hovedsagelig forklares ud fra mindre græsvækst på grund af en kuldeperiode. Antallet faldt fra omkr. 500.000 til omkring 400.000³. I 1960, der var et varmt år, var høproduktion pr. ha. 4.500 kg., men i 1970, der var et meget koldt år, var den 2.300 kg. Høproduktionen kunne som sagt halveres efter vejrforhold, men i perioden 1960-1980 var høproduktionen sædvanligvis omkring 3.000-3.500 kg. pr. ha⁴. Faren for en kortvarig, intens kuldeperiode som den i 1685-1702, og i 1752-1758 eller 1965-1970 beskrevet i kap. 3.3., var altid til stede. Der er dog ikke konklusive beviser for, at vejret nogensinde har været for koldt til, at f.eks. kornavl i Sydisland blev umulig, men disse iserioder var især en alvorlig fare for landbruget i Nord- og Østisland.

Islandsk udmark: størrelse og høst

Uden for de områder, der er egnet til dyrkning, findes der store områder med græs, der kan bruges som udmark til græsning. Spørgsmålet er, om det antal husdyr, der fandtes i middelalderen, var for højt, så det forvoldte overudnyttelse og forringelse af ressourcerne.

Mulighederne for græsning i disse områder er et omstridt spørgsmål. Størrelsen af den islandske udmark er blevet revurderet i 1993 på baggrund af satellitbilleder, der

¹Árni Daníel Júlíusson: Bændur verða bissnesmenn. BA speciale ved Islands Universitet 1987, s. 71

²Páll Bergþórsson: „Veðurfar á Íslandi“. *Íslensk þjóðmenning I. Uppruni og umhverfi*. Rv. 1987, s. 195-225

³*Tölfræðihandbók 1984*. Rv. 1984, s. 69

⁴*Tölfræðihandbók 1984*. Rv. 1984, s. 67

viser størrelsen af vegetationsområderne mere nøjagtigt end det før var muligt¹. I det følgende er vegetationsområderne opdelt i fire grupper, områder med god vegetation (over 75% „chlorophyll reflection“), områder med nogenlunde god vegetation (over 50% „chlorophyll reflection“), områder der ikke har særlig god vegetation (over 33% „chlorophyll reflection“) og områder med dårlig vegetation (over 10% „chlorophyll reflection“). Den første gruppe er 14.500 km², eller 1.450.000 ha., den anden gruppe 14.000, eller 1.400.000 ha., den tredje gruppe 15.600 eller 1.560.000 ha. og den fjerde og sidste gruppe 8.300 km², eller 830.000 ha. Områder med god eller nogenlunde god vegetation er således totalt 28.500 km² eller 2.850.000 ha., og med sparsommere vegetation 23.900 km², eller 2.390.000 ha. Dette er totalt 52.400 km², en drastisk revurdering af vegetationsområdet der før almindeligvis beregnedes til 20.000-25.000 km².²

I 1968 blev det beregnet, at overudnyttelsen af den islandske udmark var 25%³. Dette år var antallet af får 820.000 og antallet af heste 35.000⁴. Det var først og fremmest fårene, der blev betragtet som skadelige for vegetationen. De 820.000 får fødte 1-2 lam pr. år, og både fårene og lammene gik om sommeren på udmarken. Der var således omkring eller lidt over 2 millioner får i den islandske udmark i 1968. Antallet af får har altid været svingende. I perioden 1960-1980 var antallet af får aldrig under 730.000 og aldrig over 900.000, men var ofte omkring 850.000. I 1992 var det derimod faldet til 487.312. Årsagen var bl. a. formindsket statsstøtte til landbruget og fårekødproduktionen. Der var i 1960-1980 overproduktion af fårekød i forhold til det islandske marked. Det før så store overgræsningsproblem er således forsvundet i løbet af de sidste 15 år. Der er nu underudnyttelse i hvert fald i dele af udmarken⁵.

Imidlertid er der blevet sat spørgsmålstegn ved de hidtil anvendte metoder til beregninger af græsningsmuligheder.

...a thorough revision of ... methodology is required so as to improve the precision of carrying capacity calculations or estimates. It has, for example, been pointed out that basing carrying capacity calculations on „the ecological“ or „the climatic climax approach“ is an oversimplification of the real situation. Instead „the productivity based approach“ should be

¹Ólafur R. Dýrmondsson: „Changes in Land Utiliation in Iceland with Special Reference to Conservation of Soil and Vegetation“. Paper given at the International Symposium on Integrated Systems in Agriculture, Hamar, Norway 1.-3. December 1993.

²Se f. eks. Ingvi Þorsteinsson og Guðmundur Guðjónsson: „Gróðurfar“. *Íslenskur söguatlas I*. Rv1. 1989, s. 50-51

³Ólafur R. Dýrmondsson: „Changes in Land Utiliation in Iceland with Special Reference to Conservation of Soil and Vegetation“. Paper given at the International Symposium on Integrated Systems in Agriculture, Hamar, Norway 1.-3. December 1993.

⁴*Tölfræðihandbók 1984*. Rv. 1984, s. 69

⁵Ólafur R. Dýrmondsson: „Changes in Land Utiliation in Iceland with Special Reference to Conservation of Soil and Vegetation“. Paper given at the International Symposium on Integrated Systems in Agriculture, Hamar, Norway 1.-3. December 1993.

adopted with emphasis on soil stability, vegetative production, vegetative composition and the grazing animal, in that order of priority ... it would seem that common terms such as „carrying capacity“, „moderate grazing“ and „overgrazing“ may have to be redefined¹.

Der er altså nogle usikkerhedsmomenter i de hidtil anvendte metoder. De beregninger, som er anvendt nedenfor, ser dog ud til at give et nogenlunde tilfredsstillende svar på vores grundlæggende spørgsmål om overudnyttelse i middelalderen.

Høst af udmarkstyper er meget forskellig. De bedste typer udmark er græsmarker og nogle typer moser, mens de ringeste er lichenområder, småbuskadsområder (dwarf shrubs) og nogle mosetyper². I højlandet er de ringeste udmarkstyper de mest udbredte, mens de bedste udmarkstyper findes i lavlandet, dog ikke i stor udstrækning.

Det område, et får behøver til sommergræsning, er blevet beregnet ud fra forskellige synsvinkler for Gnúpverjaafrétti. Der beregnes fra 1,3-1,5 lam pr. får og fra 70-90 dage med græsning. Ved den laveste udnyttelsesgrad, dvs. 70 dages græsning og 1,3 lam pr. får behøvede hvert „ærgildi“ (dvs. får med lam) 2,4 ha. vegetationsområder med total vegetationsdæk, men ved 90 dages græsning og 1,5 lam pr. får behøvede „ærgildi“ 4,0 ha³.

På lavlandet blev der, ved samme lejlighed, beregnet græsningsmuligheder på gården Hestur i Borgarfjörður. Denne gård har 821 ha. landområde, hvoraf 627 ha. er fuldt bevokset med vegetation. Ved 90 dages græsning giver dette muligheder for græsning til 255 „ærgildi“. Der behøves således 2,5 ha. pr. „ærgildi“, men forfatteren af artiklen påpeger at dette er lavt i forhold til andre lavlandsområder. Årsagen er, at 62% af gårdens jord er dækket af mose, en ikke særlig frugtbar type vegetation. Derimod kan 53% af jorden bruges til opdyrkning, hvoraf 80% er mose. Dette ville selvfølgelig forøge høsten meget.

Disse tekniske oplysninger om vegetation og græsningsmuligheder anvendes her til at evaluere græsningsmuligheder i det middelalderlige landbrug. Kilder fra begyndelsen af 1500-tallet viser, at der ikke var overudnyttelse af græsningen i Island på det tidspunkt (se kap. 4.2.c). Spørgsmålet er derfor, om der var overudnyttelse i det 14. århundrede.

Der regnes her med $10.875 + 7.000 + 5.200 + 890 = 23.965$ km² vegetationsområder, dvs. det område, der har fuld vegetation i det 20. århundrede. Dette er absolut

¹Ólafur R. Dýrmondsson: „Changes in Land Utiliation in Iceland with Special Reference to Conservation of Soil and Vegetation“. Paper given at the International Symposium on Integrated Systems in Agriculture, Hamar, Norway 1.-3. December 1993.

²Ingví Þorsteinsson: „Beitargildi gróðurlenda“. *Íslenskar landbúnaðarrannsóknir* 12.2., s. 124-125

³Ingví Þorsteinsson: „Dæmi um niðurstöður gróðurrannsóknna og kortagerðar á hálandi og á láglandi“. *Íslenskar landbúnaðarrannsóknir* 12.2., s. 139-145

minimum ifølge de førnævnte tal, og det reelle område er sandsynligvis større. Dette betyder 2.396.500 ha. græsningsområde. Hvis hvert „ærgildi“ bruger 4,0 ha. for sin sommergræsning, hvilket er det absolutte maksimum, giver det mulighed for græsning af 599.125 „ærgildi“. Da det sandsynlige antal får i det 14. århundrede har været 30 får pr. brug (se kap. 4.3. a og b), og antal familiebrug 10.000 (se kap. 3), har 300.000 får været det sandsynlige antal får. Dette lave antal får, langt lavere end i det 19. og det 20. århundrede, forårsagedes af, at landbruget først og fremmest var indrettet på selvforsyning, og derfor var der færre får. Der var også færre får pr. ko end senere, og en større del af græsproduktionen blev fremstillet ved hjælp af dyrkning af græs på gødet indmark end f.eks. i det 18. og 19. århundrede (se kap. 4.2.). Det sandsynlige antal får i højmiddelalderen er kun omkring 50% af det antal får, der kunne leve af den vegetation, der fandtes i det 20. århundrede uden at skade miljøet. Der har derfor tilsyneladende ikke været overgræsning i islandsk landbrug i middelalderen.

Resultatet ligner det, der var for græsdyrkingen: Det var snarere overflod end overudnyttelse. Det kan for både græsdyrkning og græsning siges, at der ikke ser ud til at have været naturlige forhindringer for udvidelse af landbrugsproduktionen ud over det historiske maksimum, der sandsynligvis blev opnået i 1300-tallet, hverken af græsdyrkning eller græsning.

Skov

Island opfattes ofte som fattig på vegetation, f.eks. skov. En iøjnefaldende forskel i Island og Europa er fraværet af rigtige skove i Island, og man ser få agre. Et kulturlandskab af europæisk type findes ikke i Island, og landet opfattes derfor ofte som ufrugtbar og næsten for koldt til at en civilisation kan trives. Man får imidlertid det forkerte indtryk af landbrugets muligheder, hvis dette bruges som grundlag for bedømmelse.

Der eksisterer faktisk en del skov i Island, der dog ikke altid er særlig storvoksen. Det meste er krat, mens nogle steder, f.eks. i Hallormsstaðaskógur og Vaglaskógur, findes højvoksne birkeskove. Hvor megen skov findes der i forhold til tidligere? Blev den, som det ofte siges, skånselsløst hugget ned af det gamle samfunds bønder indtil næsten ingenting var tilbage? Svaret er, at ingen hidtil har undersøgt senmiddelalderlige kilder om skovens udbredelse.

Ved hjælp af et oversigtskort over skov i Island i 1986¹ er de områder, hvor der var skov i 1494-1551², sammenlignet med 1986. I de talrige máldagar - chartre eller

¹*Landnýting á Íslandi og forsendur fyrir landnýtingaráætlun.* Landbúnaðarráðuneytið. Rv. 1986, s.

²Se appendiks 7

registre over kirkernes ejendom - findes meget ofte kilder om eksisterende skov, der udnyttedes af kirkerne. Skoven blev først og fremmest anvendt ved høslæt, til skærping af leblade, der skete ved opvarmning med trækul. Tømmeret fra skoven var således først og fremmest nødvendigt for høbjergningen, mens tømmer til huse blev hentet fra drivtømmerstranden eller indført fra udlandet. Af disse máldagar er det tydeligt, at der har været visse skove, hvor flere kirkjustaðir havde rettighederne. Máldagarnir ser ud til at give et så fyldigt billede af skovforrådet i senmiddelalderen, at det er muligt at drage nogle relativt sikre slutsatser om skovens udbredelse i senmiddelalderen. Det er især den geografiske beliggenhed af de skove, der beskrives, der giver dette indtryk.

Hvis man kigger på et kort over Islands skove i dag, kan man se, at der findes skov næsten i hver hreppur i Østisland, Skaftafellssýslur, Vestisland, Vestfirðir og Píngeyjarsýsla. Der er også store skovområder i Árnessýsla. De andre landsdele, Rang-árvallasýsla, Gullbringusýsla, Kjósarsýsla, Húnavatnssýsla, Skagafjarðarsýsla og Eyjafjarðarsýsla har mindre skov, især de tre nordlandske sysler. Paradoksalt er disse tre sysler i øvrigt blandt de områder, der har tættest og mest udstrakt vegetation, dvs. græsvækst.

I senmiddelalderen var billedet meget tilsvarende. I Sydisland var det først og fremmest tre skove, der skaffede træ til trækul: I Þórsmörk, i området lige vest for Hekla ved Næfurholt og Galtalækjarskógur, og i Þjórsárdalur, områder hvor der den dag i dag findes skove.

I Vestisland var der tre eller fire skove der gav træ til kirkjustaðir i hele området fra Brautarholt på Kjalarnes til Melur i Húnavatnssýsla: Skoven i Skorradalur, i Norðurárdalur, Húsafellsskógur og måske et område oven for Þverárhlið. De fleste af disse skove eksisterer endnu.

I Vestfirðir var der som nu talrige skove og relativt let tilgængeligt tømmerforråd.

I Nordisland kneb det mere, ligesom nu. Der var nogle få områder i Skagafjörður, der havde skov, f. eks. Deildardalur. I Eyjafjörður var der mange kirker, der ejede skov enten i Hörgárdalur (på Þelamörk) eller i Núpufellsskógur inderst i Eyjafjörður. Der var også mange, der ejede skov i Fnjóskadalur, især i Vaglaskógur, der stadigvæk er en af de største skove i Island.

I Austfirðir var skovene på Fljótsdalshérað de vigtigste, men ellers var og er der skov endnu mange steder helt syd til Álftaver i V.-Skaftafellssýsla. Det overraskende er nemlig, at når kilderne fra det 15. og 16. århundrede er sammenført med et nutidigt kort over skov, falder de sammen de fleste steder, dvs. den nuværende skov i Island er tilsyneladende næsten af samme størrelse som senmiddelalderens skov. Undtagelserne er forholdsvis små og få, der er forsvundet nogle skove i Skagafjörður og Eyjafjörður,

en i Öundurarfjörður og en i Seyðisfjörður. I appendiks 7 er kilderne om skov fra 1400- og 1500-tallet gengivet. Det er også opgivet, om skoven stadigvæk eksisterer.

Det er muligt, at fredning i det 20. århundrede har medført vækst i skovområder. F. eks. ser dette ud til at være tilfældet i Næfurholt¹. Ligeledes er det muligt at mindre udnyttelse af skov efter 1404, der er dokumenteret mindst et sted², har bidraget til vækst i skovområder i senmiddelalderen.

I middelalderen forsøgte man at regulere brug af skov. I fristatens lovbog, Grágás, findes der artikler, der viser dette³. I senmiddelalderen findes der tegn på, at ligesom græsningen blev underudnyttet, så faldt udnyttelsesgraden af skoven. Af et dokument fra midten af 1400-tallet ses det, at man har efter pestepidemien 1402-1404 holdt op med at hugge ved og lave kul i skoven Maríuhrís i Hörgárdalur. Det var Möðruvellir kloster, der egede denne skov.

Dagens Island har faktisk mange skove, selvom de færreste af dem er vidstrakte. De er for det meste det, der i andre lande kaldes for krat. Den vigtigste anvendelse af krat var til kulproduktion. Man brugte meget kul til opvarmning af leer, med den hensigt at de kunne skærpes ved at *dengja* (slå) dem, og til det formål var det tilstrækkelig. Krattet blev også brugt til opvarmning. Hvor der var rigtig storvoksen skov, blev anvendt til husbygninge, men en stor del af tømmer til husbygninger kom fra drivtømmer eller blev importeret.

Det må påpeges, at selv om der ikke fandtes gran- eller fyrreskove i Island i middelalderen, var årsagen ikke at landet ikke egnede sig til skov af denne type. Det totale areal, hvor det er muligt at dyrke skov, der kan drives kommercielt og bruges til fremstilling af industrivarer, er mellem 3.500 og 12.000 km². Der er først og fremmest tale om nåletræ⁴. Årsagen til, at der manglede nåleskov i Island var, at det lange afstand til Norge, Skotland eller andre lande med nåleskov forhindrede frø fra denne type skov at nå til landet efter isalderen (i modsætning til birkefrø).

Sammenfatning af kap. 4.1.

I begyndelsen af kapitlet blev der fremlagt tre spørgsmål, der nu besvares på grundlag af den i kapitlet fremlagt viden.

Angående spørgsmålet om Island var for koldt til at reproducere de europæiske landbrugssystemer, kan det siges, at det var ikke for koldt, i hvert fald ikke i Sydisland,

¹Vigfús Guðmundsson: „Eyðibýli og auðnir á Rangárvöllum.“ *Árbók Fornleifafélags Íslands*. 1951-1952

²D.I. IV s. 626

³Grágás. Rv. 1992, s. 326-8

⁴*Landnýting á Íslandi. og forsendur fyrir landnýtingaráætlun*. Nefnd um landnýtingaráætlun. Rv. 1986.

til at reproducere det landbrugssystem, der fandtes i Vestnorge. I Nordisland var det nogle steder for koldt til korndyrkning, især ude ved havet, men de andre dele af det norske system - græsdyrkning, husdyravl, fiskeri - fungerede der.

Korndyrkning var mulig i Sydisland hele senmiddelalderen, i hvert fald dyrkning af byg. Korndyrkning var mulig på lavlandsområder af i skandinavisk sammenhæng betydelig størrelse.

Jægere af eskimoisk type ville sandsynligvis have haft det godt i Island, men kun ved at optage metoder, der udnyttede de store græsningsområder og gode muligheder for græsdyrkning, ville man have fået den optimale produktion ud af islandsk natur. Dette gjorde de skandinaviske bønder, der flyttede til Island i 800- og 900-tallet, og kapitel 4.2. handler om det landbrugssystem de brugte i denne udnyttelse.

4.2. Landbrugssystemet

Vi har i det foregående undersøgt befolkningsudviklingen og de naturlige landbrugsressourcer i Island. Det ser ud til, at det eksisterende system, selv under maksimal udnyttelse af ressourcerne som i det 14. århundrede, endnu havde muligheder for ekspansion.

I det følgende er befolkningens udnyttelse af de naturlige ressourcer beskrevet. Vi må nødvendigvis gå ind i en meget lang tidsramme for at undersøge dette, helt til før landnamet, eftersom forandringer i landbrugssystemer ofte sker meget langsomt. Først diskuteres det islandske landbrugssystems oprindelse og eventuel tilpasning til islandske omstændigheder efter landnam. Dette system bestod af tre hoveddele: hjemmegården, sæteren og udmarken, og fiskerlejren, der beskrives hver for sig.

Spørgsmålet er, om der eksisterede nogen form for dynamik i systemet, f.eks. gennem større udnyttelse af de to dele, der var uden for selve hjemmegården, i tilfælde af befolkningsvækst, eller omvendt om begge dele blev mindre udnyttet, hvis pestepidemier eller andre katastrofer medførte et lavere befolkningstal.

4.2. a Systemets oprindelse og udvikling

Landbrug i Norge før 900

Landbrugsteknik er noget af det, der forandres meget langsomt i tidens løb. I Norge er det gamle landbrug, der eksisterede før Islands landnam omkring 870, blevet undersøgt med arkæologiske metoder. Her har man ikke kun udgravet talrige gårde, men også både sæter og vær. Helt fra 200 e. Kr. indtil senmiddelalderen (og senere) ser det ud til, at det grundlæggende har været den samme type landbrugssystem, der er blevet brugt: En familiegård, oprindeligt med et eller to langhuse, hvor både mennesker og husdyr boede (senere blev dyr og mennesker adskilt). Fra fjøset, kostalden, gik en sti, en geil, omringet af stenvægge til udmarken. Stenvæggene bøjede ud for at forme et hegn rundt om indmarken, der tilsyneladende indeholdt både ager og eng. I Vest-Norge var den såkaldte „storåker“ eller „gamelåker“ den grundlæggende korndyrkningsstrategi en ager der blev dyrket hvert år med stor brug af husdyrgødning¹. Uden for hegnet var udmarken, hvor kvæget og fårene græssede. I marginalområder i vegetationen, f.eks.

¹Lillehammer, Arnvid: *Fra jeger til bonde – inntil 800 e. Kr. Aschehougs Norgeshistorie Bind 1*. Oslo 1994, s. 164-171, 198-204

hede og i højere liggende dale, blev der om sommeren drevet sæterbrug for at lette presset på vegetationen omkring bebyggelsen. Sæterbruget intensiveredes fra 600 e. Kr. Dette var kvindernes verden, de drev sæterene om sommeren, malkede køer og får og fremstillede ost og smør. Fiskeværene ud ved stranden var derimod mændenes verden. Fiskeværene var huse, der kun blev brugt i fiskesæsongen, men ikke til fast bopæl.

I højmiddelalderen var størrelsen af et almindeligt norsk brug seks til tolv køer. Der var også nogen fåreavl, korndyrkning og andre bierhverv¹. Den største del af gødningen fra husdyrene blev brugt til at gøde ageren. Hø blev både slået i gødet indmark og ugødet eng, og husdyrene blev om vinteren sultefodret (lige nok hø til at de kunne give afkast om sommeren). Agerbruget var størst i Østnorge, Trøndelag og Jæren. Den ploveteknik, der i Vesteuropa gjorde det muligt at dyrke agre i tung og våd jord, var endnu ikke taget i brug. Agrene fandtes fortrinsvis i let jord, hvor spade og ard kunne bruges. I senmiddelalderen faldt kornproduktionen, og fåreavlen voksede, og i øvrigt var der under højmiddelalderen voksende import af korn fra både England og de baltiske lande.

Det er en rimelig antagelse, at oprindelsen til Islands landbrug er at finde i norsk landbrug, eftersom alle historiske, geografiske og klimatiske ligheder peger på Norge som oprindelsesstedet for det islandske landnam.

Arkæologiske undersøgelser af landbruget 900-1300

Et grundlæggende spørgsmål angående det islandske landbrug, både de landbrugs-systematiske aspekter og de landbrugssociologiske aspekter, er, om der skete en vanskelig tilpasning af importerede landbrugssystemer ved landnamet, eller om overgangen var smidig.

Bjarni F. Einarsson diskuterer de agrare aspekter af det islandske landnam². Han er af den opfattelse, at Island blev koloniseret af folk, der boede i lignende økologi som den, der var at finde i Island. Han er uenig med Sigurður Þórarinnsson, der opfattede landnamet som en process, hvor bønder fra frugtbare europæiske lande prøvede at tilpasse sig en langt fattigere økologi. Bjarni påpeger, at de europæiske nationer, der koloniserede lande uden for deres hjemland, altid valgte områder, der lignede deres hjemlande, ligesom englænderne i USA, spanierne i Argentina o.s.v. Sveinbjörn Rafnsson har en lignende opfattelse – at de norske landnamsmænd fandt Island fortræffeligt for den norske type husdyravl³.

¹Helle, Knut: *Norge blir en stat 1130-1319*. Bergen, Oslo, Tromsø 1974, s. 150

²Bjarni F. Einarsson: *The Settlement of Iceland; a Critical Approach. Granastaðir and the Ecological Heritage*. Göteborg 1994, s. 29, 140

³Sveinbjörn Rafnsson: *Byggðaleifar á Hrafnkelsdal og á Brúardölum*. Rit hins íslenska fornleifafélags. Rv. 1990, s. 95

Bjarnis undersøgelser i Granastaðir viser mange ligheder med det norske indmark-udmark system, som det fremstår i den arkæologiske forskning, men også nogle forskelle. F.eks. er der omkring Granastaðir og andre islandske middelaldergårdes indmark et hegn, men det var ikke af sten som i Norge, men af tørv. Der er heller aldrig fundet en geil i Island, men det kan meget godt være, fordi landbrugsarkæologi ikke er særlig udviklet i Island. Der er heller aldrig blevet fundet en fiskerlejr fra vikingetiden, men det er klart fra benfund i Granastaðir, at fisk fra havet var en vigtig del af føden. Bønderne må have fisket ved Eyjafjörður hvert år¹. Der var ingen korndyrkning i Granastaðir, men dette behøver ikke være af økologiske årsager, som Bjarni påstår. Eyjafjörður er i dag lige så godt korndyrkningsområde som de bedste korndyrkningsområder i Sydisland, og dette må også have været tilfældet i landnamsperioden².

Tilbage står føreløbigt kun den forskel på norsk og islandsk landbrug, at i Island byggede man hegn af tørv og dyrkede ikke korn, i hvert fald ikke i Granastaðir. En liste over gårde i Bjarnis afhandling, hvor der er blevet fundet håndkværne (hvilket er tegn på korndyrkning), viser, at de hovedsageligt fandtes i de områder, hvor der senere blev dyrket korn: Skallakot i Þjórsárdalur, Bergþórshvoll i Landeyjar, Hvítárholt, Reykjavík og Herjólfsdalur, dvs. i den sydlige og vestlige del af landet.

Forholdet mellem køer og får i benfund på Granastaðir var ca. 1:2. Dette ligner forholdene i nogle andre landnamsgårde fra perioden omkring 900 som Herjólfsdalur og Reykjavík. I disse udgravninger er der også blevet fundet mange svineben. I gårde, hvor ben fra senere perioder er blevet analyseret, er forholdene anderledes. I Aðalból i Hrafnkeldalur er der allerede før 1150 et stort antal får i forhold til køer. I Stöng i Þjórsárdalur omkring 1100 var forholdet mellem køer og får ca. 1:4.

I en analyse af gravfund i Island beskriver Bjarni samfundet som egalitært, og at den grundlæggende samfundsenhed var bondefamilien på gården.

Det islandske landbrug 1300-1550

De kilder der findes i senmiddelalderens dokumenter om islandsk landbrug, giver en god oversigt over de vigtigste træk i landbruget i denne periode: 1) Udviklingen i forholdet mellem køer og får, der giver en idé om intensiteten i udnyttelse af jord, 2) forskelle i drift mellem regioner og 3) forskellige typer brug. De vigtigste kilder til dette er máldagar, gengivet i appendiks 6.

¹Bjarni F. Einarsson: *The Settlement of Iceland; a Critical Approach. Granastaðir and the Ecological Heritage*. Göteborg 1994, s. 64, 118-120, 185-9 Granastaðir var beboet for en kort periode fra omkring 900 indtil sent i 900-tallet.

²Jónatan Hermannsson: *Kornrannsóknir á Íslandi*. Lesbók Morgunblaðsins. 27 tbl. 12. ágúst 1995.

Forskelle i perioder. I 1300-tallet ser forholdet mellem køer og får ud til at svare til det i det 12. århundrede, dvs. 4,1 får pr. ko. Dette indikerer en relativ intensiv udnyttelse, hvor indmarkens gødning og beskyttelse spiller en vigtig rolle. Efter 1402-1404 sker der en betydelig forandring i forholdet mellem moderfår og køer. Fra at være 4,1 i 1300-tallet, stiger det til 5,6 i 1465-1494, og op til 6,5 efter den anden pest (se appendiks 6). Tal fra begyndelsen af det 18. århundrede viser, at forholdet på de samme gårde, som vi har kilder for i 1300-tallet, var 6,4. På gårde, hvor forholdet er kendt i 1465-1494, var det 10,1 i 1702-14, og på gårde, hvor forholdet er kendt 1494-1551, var det i 1702-14, 7,1-7,9. Dette kan tolkes på den måde, at der efter 1404 sker en stor forandring fra intensivt landbrug med vægt på kvægavl til ekstensivt landbrug med vægt på fåreavl. Denne tendens styrkes meget efter 1494 og også noget efter koppeepidemien 1707-1709¹.

Forholdet mellem køer og får før og efter kopperne er af Haraldur Sigurðsson blevet undersøgt på grundlag af kilder om antal husdyr 1703 og sammenlignet med antal husdyr gengivet i Árni Magnússons jordebog efter koppeepidemien². Undersøgelsen omfatter syv hreppar i alle landsdele undtaget Østisland. I tabel 4.4. kan man se Haraldurs resultater for enkelte hreppar vedrørende forholdet mellem får og køer. I de fleste hreppar var der absolut nedgang i antal køer, især i syd og vest hvor der var flest. Der var stor stigning i antal får næsten alle steder. Resultatet var et meget højere antal får pr. ko end før.

Vækst i bedeavl. I 1400-tallet voksede antallet af beder som andel af besætningen. I 1300-tallet er det sjældent at se beder i kilder om kreaturhold i Sydland. Nogle beder er der dog i Vestisland og Nordisland. I 1400-tallet var forholdet mellem køer/får/beder i Vestisland ca. 10/7/3 (alle tal i kvilder, der var 1 ko, 6 moderfår eller 10 beder). I 1710 er det derimod nærmere 1/1/1 i de samme områder, eller nogle gange 1/2/1³. I tre hreppar i tabel 4.6. (Borgarhr., Hálshr. Presthólahr.) er antallet af bedekvilder næsten det samme som kokvilder. I de fire andre hreppar er antal bedekvilder halvdelen eller lidt mere af kokvilder. I alle tilfælde er antallet af fårekvilder det højeste. Forholdet var 1/2/1 (kokvilder/fårkvilder/bedekvilder) for de tre hreppar, men 2/3/1 for de fire andre⁴. Dette gælder for tiden efter 1709. Dette betyder stadigt voksende bedeavl i hele perioden 1300-1700, der indikerer et mere ekstensivt landbrug.

¹Se appendiks 6

²Haraldur Sigurðsson: Kvíkfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar. B.A.-speciale ved Islands Universitet 1991, upubl.

³Se appendiks 6

⁴Haraldur Sigurðsson: Kvíkfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar. B.A.-speciale ved Islands Universitet 1991, upubl., s. 50-68

Forskelle i geografiske områder. Der var store geografiske forskelle i islandsk landbrug. Som eksempler kan der nævnes antal husdyr på nogle kirkjustaðir. I den nordvestlige syssel Skagafjarðarsýsla havde Goðdalir i 1490 9 køer og 111 får. I det sydlige område Árnessýsla omkring år 1500 havde Kaldaðarnes 19 køer og 24 får. I Vestfirðir var i Ögur 12 køer og 72 får omkring 1500, og i Eyjafjörður var der 10 køer og 70 får i Saurbær i 1525¹. I tabel 4.1. kan man bedre betragte denne forskel.

Ud fra tal i appendiks 6 er det nærliggende at dele 1400-1500 tallets Island op i fire slags landbrugsområder. Det første er kvægområdet, som spændte fra Lón i A.-Skaftafellssýsla til Hvalfjörður, med måske et mindre kvægområde i den nordlige del af Eyjafjörður. Det andet er et område i den indre del af Árnessýsla, hvor bønderne havde både meget kvæg og mange får. Det tredje er det blandede område med større fåreavl end i kvægområdet. Dette område er i strandegnene fra Hvalfjörður til Lón og i dele af de store landbrugsdistrikter i nord. I en variant af denne type landbrug havde fiskeri stor betydning. Dette gjaldt især for Vestfirðir og Austfirðir, hvor man kunne fiske direkte fra gårdene, man behøvede ikke at gå på sæsonfiskeri som i andre landsdele. Det fjerde område er fåreområdet, som var i de indre områder i den vestlige og nordlige del af landet, men ikke var sammenhængende, fordi hele Eyjafjörður må ses som et blandet område. Det før nævnte arkæologiske materiale ser ud til at indikere, at denne regionale inddeling allerede var etableret i det 11.-12. århundrede.

Tabel 4.1. Forskelle i kreaturhold efter områder 1494-1551.

	Moderfår pr. ko
Kvægområde	3,8
Blandet omr.	6,2
Fåreområde	12,3

Kilde: Appendiks 6.

På kort 5 er disse områder vist. Det overraskende er, at sæterområderne, de områder hvor mellem 30-50% af lögbýlin har ret til sæter, er stort set sammenfaldende med fåreområderne. Dette gælder dog ikke for Gullbringu- og Kjósarsýsla, hvor sæterbrug var udbredt, men fåreavlen lille. I kvægområderne var sæterbrug sjælden, men de sætere som eksisterede ejedes almindeligvis af kirkjustaðir, f. eks. i Árnessýsla.

På forhånd ville man associere sæterbrug med intensivt landbrug, stor kvægavl og lille fåreavl, men dette ser ikke ud til at være tilfældet. Tværtimod er sæterbrug sjældnere i kvægområder end i sæterområder. En del af forklaringen er måske, at landskabet i kvægområderne ikke giver muligheder for store mængder sæter, udover lava-

¹Se appendiks 6

og hedeområderne i Gullbringu- og Kjósarsýsla. Sætre på kirkjustaðir i Sydisland fandtes i nogle tilfælde på lavlandet, fordi der var lang vej til fjeldområder, der kunne bruges som sæter.

I Vestisland, Nordisland og Østisland, hvor man havde tilstrækkelige vegetationsområder i fjeldet, blev de brugt til en kombination af sæterbrug og ekstensiv græsning med hovedvægten på fåreavl. Dette gælder til dels for de indre hreppar i Árnessýsla og Rangárvallasýsla, der havde tilgang til rigelig fjeldvegetation. Árnessýslas og Rangárvallsýslas indre dele var Islands eneste område med *både* stor kvægavl og stor fåreavl. Landbruget i den sydlige del af landet (hvor 33% af indbyggerne boede 1703) ser dog mest ud til at have været en intensiv type landbrug med både dyrkning af hø og sommergræsning af kvæg i nærheden af gården.

Ved siden af sæterene brugtes en anden metode til at malke får; man brugte *kvíar*, indhegninger som fårene blev ført til morgen og aften hele sommeren og som ikke var langt fra gården, mens lammene blev skilt fra deres mødre og ført til græsningsområderne oppe på fjeldet¹. Den var enerådende efter 1700, men må have været i brug før, i det mindste hvor man ikke havde adgang til sæter.

Forskelle mellem gårdtyper. I appendiks 6 findes der tre størrelser gårde: De små præstegårde eller kirkjustaðir, f.eks. Tröllatunga eller Sælingsdalstunga med kun 4-5 køer og 12-24 får registrerede i máldagar, de mellemstore hovedgårde, ofte præstegårde som Oddi, Vellir og Reykholt med omkring 15-25 køer og 80-100 får og de store hovedgårde som Reynisstaður eller Saurbær i Rauðasandur, med ca. 50 køer og 160-240 får, foruden et stort antal beder, stude og tyre. Det er en tendens til, at de to sidste typer bliver mindre med tiden. Mange af dem er langt mindre i 1702-1714 end i det 14.-16. århundrede, mens den mindste type forbliver på samme niveau med hensyn til antal husdyr.

Disse tal indikerer en inddeling af gårde i senmiddelalderen som i 1700-tallet, i familiebrug, mellemstore brug og storbrug, men i kapitel 4.3. er hver type gårddrift undersøgt videre. Det kan på grund af kildernes karakter siges, at tallene i appendiks 6 giver sikrere resultater angående forskelle mellem drift i perioder og mellem forskellige dele af landet end for forskelle mellem brug. Tal om antal husdyr i máldagar gengiver kun kirkekvilder, dvs. husdyr i kirkernes eje, men de er ikke pålidelige angående det totale antal husdyr på gården. Præsten kan have ejet egne husdyr, tjenestefolket også. En del af husdyrene kan være udlejet som kvildelejer. Det er dog meget sandsynligt, at tallene fra máldagar reflekterer reelle forskelle i antal og distribution af husdyr mellem forskellige kirkjustaðir i senmiddelalderen, og at de også reflekterer de tre typer gårde,

¹Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. Kbh. 1919-1922

der fandtes på kirkjustaðir (og andre gårde) - familiebrug, mellemstore brug og storbrug.

Kort 7

Landbrugsregioner i Island i senmiddelalderen og de vigtigste sæterområder

4.2. b Hjemmegården

En analyse af det islandske indmark-udmark system er nødvendig for at kunne placere det i europæisk sammenhæng. I det følgende analyseres den del af landbrugssystemet, der lå hjemme på selve bondegården. Det gælder udnyttelse af indmarken, både korndyrkning og hødyrkning, og husdyrholdet, især kvægavlen og fåreavlen. I de følgende kapitler beskrives de dele, der lå udenfor hjemmegården.

Korndyrkning

Oversigten over korndyrkning i kap. 4.1. ovenfor viser, at der var talrige agre i det syd- og vestlige Island i 1100-1300-tallet. Hvor stort var omfanget af denne kornproduktion, og hvilken slags agerbrug var der tale om?

Ud fra en forudsætning om at kornavl var mulig i den sydlige del af landet (se kap. 4.1.c) og ud fra kilder om korndyrkning i 1300-tallet, kan antallet af lögbýli, hvor der var muligt at drive kornavl i 1300-tallet, anslås til 500-800¹. Dette inkluderer alle lögbýli i Austur- og Vestur-Skaftafellssýsla, mange lögbýli i Rangárvallasýsla og Árnassýsla, næsten alle lögbýli i Gullbringusýsla, nogle i Kjósarsýsla og nogle gårde, især ved havet, i Vesturland og Vestfirðir. Dette er 12-20% af landets lögbýli, men i det samme område boede i 1703 omkring 40% af befolkningen. Korndyrkning kan også have været mulig i dele af Nordisland, f.eks. Eyjafjörður, men der er ingen kilder om den.

Den største ager kendt fra middelalderlige kilder er fra Garðar i Álftanes, en kirkjustaður. Den var 10 sædningar, dvs. 3,5 ha. Andre agre, vi kender størrelsen af, bl.a. på Teigur i Fljótshlíð, Reykholt, Rauðilækur og Syðri-Reykir, var fra 0,3-1,1 hektar. Þorvaldur Thoroddsen nævner at der findes nogle steder i Island levn af agre, der var omringet med hegne for beskyttelse, f.eks. på Garður i Reykjanes, Knarrarnes på Mýrar og Svefneyjar i Breiðafjörður². Páll Bergþórsson er af den opfattelse at disse hegn forbedrede lokalklimaet for agerbrug enormt³. På familiebrug var agrene små og oparbejdede med spader, fordi der var hverken arbejdskraft eller kapital for at oparbejde store agre. På storbrug var agrene større, og der fandtes arðruxar, okse der trak ploven eller arden. Ellers er Þorvaldur af den opfattelse, at det islandske agerbrug lignede det, der fandtes i Færøerne i Þorvaldurs tid, omkring århundredeskiftet 1900.⁴

¹Regnet ud fra antal lögbýli 1686 i Björn Lárusson 1967, for at kunne se det forholdsvise antal kornproducerende gårde.

²Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 183

³Páll Bergþórsson: „Proskálíkur byggs á Íslandi.“ *Veðrið* 10 (1965)

⁴Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi Kh. 1922, s. 183

Der fandtes mange køer og andre husdyr på gårde i kornområdet i 1300-tallet, og det må have givet gode muligheder for gødning. Tang blev tilsyneladende ofte brugt som gødning, måske især på de agre i det vestlige Island, der lå lige ved havet¹. Sandsynligvis har kvægavlen været det vigtigste og kornavlens bierhverv.

I Vesteuropa var der mange strategier for kornavl. Den mest udbredte var tovangs- eller trevangsbrug². Der var også andre systemer, f.eks. indmark-udmark systemet i Norge og Skotland, hvor et lille stykke jord blev udnyttet intensivt hvert år til kornavl, og fik en rigelig gødning, mens den største del af landet kun sjældent blev udnyttet til kornproduktion, men udnyttet til græsning. De førnævnte (se kap. 4.1.) kornbrugsstrategier på Knarrarnes, Svefneyjar og Garður ser ud til at have lignet de norske og skotske: Et lille stykke jord blev intensivt prepareret, beskyttet og gødet. Udbyttet kan derfor have været godt, bedre end ved tovangs- eller trevangsbrug, måske fire eller fem gange så højt.

Efter 1404 blev kornavl mindre, tilsyneladende på grund af arbejdskraftsmangel efter pesten. Den lavere pris på korn i Europa efter 1350 har også medvirket til en tendens i retning af at holde op med kornavl og i stedet for købe korn fra udlandet.

Var der muligheder for mere intensitet i korndyrkningen, f.eks. tovangsbrug? Dette er et ubesvaret spørgsmål, der kan bl.a. besvares med direkte eksperimenter. På forhånd ser det ud til, at dette kan have været muligt i Sydland.

Høbjergningen

Høbjergningen var langt vigtigere end korndyrkningen. Den var selve grundstammen i landbrugssystemet. Den er her analyseret gennem senmiddelalderlige kilder, der viser at indmarken spillede en væsentlig anderledes rolle end i det norske landbrugssystem.

Sauðlauksdalurs *bænhús* (en lille kirke eller kapel) fik en gave i 1499³. Jón Jónsson Íslendingur, en herremand, giver skov, der vokser på jorden Trostansfjörður i nærheden med denne beskrivelse:

Skulu þeir og höggva skóg hvar þeir vilja í greindri jörðu Trostansfirði. Hér með skulu og þeir menn sem í skógi vinna fyrir greinda jörð að ósekju troða gras og hafa beit fyrir eyki sína meðan þeir þurfa í skógi að vinna að undanteknum töðum og engjum og öllu skaðræði við þá sem þar búa. Item skulu þeir og sem vinna í skógi í Trostansfirði frá Dal mega stinga eða raska jörðu til kolabrennu að ósekju.

¹D.I. IV s. 56-58, 133-135

²Slicher Van Bath, B.H.: *Agrarian History of Western Europe 500-1850*. London 1963, s. 54

³D.I. VII s. 441.

.. de kan også hugge skov, hvor de vil på jorden Trostansfjörður. De mænd som arbejder i skoven for den ovennævnte jord, skal også uden påtale træde græs og have græsning for deres trækdyr, når de arbejder i skoven med undtagelse af indmark og udmark og al skade for dem, der bor på gården. De som arbejder i skov i Trostansfjörður fra Dalur skal også have lov til at skære eller åbne jord for trækulsbrænding uden påtale.

Her nævnes indmark og udmark (*taða og engi*). I mange dokumenter nævnes også følgende formular i forbindelse med salg af eller domme om gårde: udmark og indmark, ager og skov¹, og i en andet form: indmark og udmark, hus og eng, strandtømmer og skov og rettigheder i andre jorder (*ítak* eller plur. *ítök*)². Et eksempel på det sidstnævnte er lige blevet nævnt, dvs. Sauðlauksdalurs kirke rettigheder til skov i Trostansfjörður. Ved siden af udmark, indmark, hus, eng, skov, ager, sæter og strandtømmer var rettigheder til tørveskæring vigtige.

Gødning og beskyttelse af indmark. Omkring 1500 ankom en ny præst ved navn Guðlaugur til Snæfuglsstaðir, et *beneficium* i Grímsnes í Árnessýsla. Det ser ud som om gården har været øde for en tid, måske fra pesten 1494, for Guðlaugur siger om sin ankomst til gården: „Item tog jeg ... gården meget forfalden og kirken og indmarken næsten ubrugelig (*úrgengin*)“³.

I en jordebog fra 1731 over Dalasýsla⁴ har man oplysninger om indmarkernes tilstand på ødegårde efter en 14-årig ødeperiode. Det viser sig, at på de øde gårde er ind- og udmarkernes (særlig indmarkernes) kvalitet meget forringet på grund af manglende omsorg. Dette er også tilfældet for nogle andre gårde, som dog har været beboet, men på grund af manglende arbejdskraft og landboernes vekslende dygtighed, har jordejerne fået indmarkernes kvalitet forringet⁵.

I et eller måske to tilfælde eksisterer oplysninger om relativt storstilet gødning af indmark. Fra 1504 eksisterer oplysninger fra Ærlækur i Öxarfjörður, en af kirkeinstitutionens Munkapverá klostres hovedgårde. Der fandtes da to slags slæder, *mykjusleði* og *heysleði*⁶. Den ene slæde blev brugt til at føre gødning ud på marken og den anden til at køre hø hjem til gården, formentlig trukket af heste eller okser. På Hólar bispegård var der også to slæder i 1525 som måske var mykjusleðar, den ene af dem ubrugelig⁷. Vi har ikke flere eksempler på mykjusleðar i denne periode, men de må have fundtes på

¹F. eks. D.I. IX s. 184, 565

²D.I. VII s. 399.

³D.I. VII s. 456

⁴Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu“. *Saga V* 1965. Magnús Már Lárusson bjó til prentunar. s. 136 ff.

⁵Dette, og også nedlægning af sæter, der udtrykkelig sker på grund af arbejdskraftsmangel, viser et andet billede end de tal om gennemsnitsbefolkning pr. gård givet før og efter koppepidemien i kap. 3.2..

⁶D.I. VII s. 740, *Búalög* I-III. Rv. 1915

⁷D.I. IX s. 300.

flere gårde. Ellers var den almindelige metode til at gøde indmarken, at man bar husdyr-affaldet i kurve, og hældte det ud over hele indmarken¹.

Rundt om indmarkerne var der sædvanligvis hegn. Disse fandtes i det 16. århundrede², men i hvor stort omfang ved man ikke. Der nævnes også eksempler på hegn omkring udmarker. Hegnene var lavet af græstørv og var meget arbejdskrævende at bygge. Hegn omkring græsningsområder fandtes også³. Hegn var derimod sjældne omkring indmarker i det 18. århundrede og 19. århundrede, dog kun i visse dele af landet, især i øst⁴. Før i tiden var sådan noget et lovbrud, for i Jónsbók står, at enhver bonde skal bygge et hegn omkring sin indmark, som ingen kreaturer kan komme over. Alle skulle lade et hegn opføres rundt omkring deres „töðuvöllur“, dvs. indmark, hvis der var mindre end „cc faðmar tólfræðir“ (ca. 500 meter?) til næste jord, og ligeledes hvis der før var bygget hegn rundt omkring indmarken⁵. Landboen var, når han flyttede fra gården, forpligtet til at føre al gødning fra sine husdyr ud på indmarken⁶.

Normalt har indmarken i høj- og senmiddelalderen været omhyggeligt gødet og beskyttet, og ophør af bosættelse eller manglende omhu for en relativ kort periode, har voldt store skader og besværligheder.

Størrelse og høst af indmark. Fra 1700-tallet eksisterer meddelelser om, at indmarkdelen før i tiden har været større⁷. I *Atli*, håndbog for bønder af Björn Halldórsson (som var præst i den før nævnte Sauðlauksdalur), siges det, at gamle indmarkshegn er synlige på mange gårde, to eller tre udenom hinanden. De yderste er de ældste. Ifølge Björn viser dette, at indmarkerne var større før i tiden. I sin landbrugshistorie siger Þorvaldur Þoroddsen det samme⁸. Þorvaldur gengiver et udsagn af agronomen Sveinn Sveinsson fra 1873. Sveinn siger, at man ikke så sjældent, både i den vestlige og nordlige del af landet kan se, (det er måske signifikant at Sydisland nævnes ikke) at indmarkerne var større før i tiden, med gamle indmarkhegn liggende uden for nye og indmarken i total forfald imellem de to hegn. Þorvaldur Þoroddsen daterede begyndelsen af denne udvikling til midten af det 16. århundrede, muligvis på grund af oplysninger han havde om en kvægepidemi, som rasede i Island 1552-1580⁹.

¹Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 119.

²F. eks. på Melar, en kirkjustaður i Vesturland, se D.I. VII s. 59. Omfattende middelalderlige omhegninger, hvor hele lavlandsvegetationen blev beskyttet, findes der levninger af nogle steder, f.eks. i Svarfaðardalur.

³Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 100.

⁴Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 98,

101

⁵*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. Odense 1970 s. 159

⁶*Jónsbók...* s. 136

⁷Björn Halldórsson: *Atli. Rit Björns Halldórssonar*. Rv. 1983 (1778), s. 119.

⁸Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 91-92.

⁹Þorvaldur Þoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 227-232.

Det er usandsynligt at en kvægepidemi har været rådende for udviklingen. Der var to faktorer, der i 1400-1600 kan have medvirket til mindre indmark: Den første var at køernes andel af husdyrbesætningen faldt umiddelbart efter pestepidemien 1402-1404, der førte til mindre behov for indmarkshø. Den anden var formindskning i stordrift. Der var megen stordrift i 1400-tallet og i hvert fald indtil 1550. Men i perioden 1550-1700 forsvandt en stor del af den gamle stordrift fra islandsk landbrug, og dette førte til, at indmarkerne rundt om hovedgårdene blev meget mindre.

Størrelsen af middelalderens indmark må rekonstrueres. Oplysninger fra 1800-tallet viser, at i det østlige Island var der 611 *dagsláttur* på 65 familiebrug i 1879, 9,4 pr. gård¹. En *dagsláttur* (det areal af indmark som en mand kan slå på en dag) var 0,266 ha.², og på disse 65 gårde var gennemsnitstørrelsen af indmark derfor 2,5 ha. I hele Island var der i 1885 9.906 ha. indmark på ca 6.000 brug³. Dette giver næsten 1,7 ha. indmark pr. gård, lidt mindre end på de 65 østislandske gårde. Tallet for dem er måske mere repræsentativt for et 20 hdr. standardlögbyli.

I *Búalög*, lov der gjaldt for landbruget i 15.-18. århundrede, blev der regnet med 967 kg. hø pr. år for hver ko,⁴ dvs. de syv måneder man måtte fodre køerne. Dette udgjorde omkring 4,5 kg. pr. ko pr. dag om vinteren, og det er ikke sikkert, at dette var tilstrækkeligt til, at koen producerede mælk. Hvis koen skulle malkes om vinteren, fik den det dobbelte. Høsten af en *dagsláttur* gødet indmark var i 1800-tallet 5-10 heste eller 400-800 kg⁵. Ifølge Björn Halldórsson⁶ skulle køer have hø af høj kvalitet for at producere mælk, og indmarkshø var af den bedste kvalitet. Han regner med, at en ko til vinterfoder behøver hø af 1,5 dagsláttur, omkring 1.000-1.500 kg. hø. Det giver omkring 700-1.000 kg. hø pr. dagsláttur, dvs. lidt mere end Þorvaldur Thoroddsen regner med. Et brug, der havde 5 køer, behøvede ifølge disse tal fra 7,5 til 12,5 dagsláttur, eller 2-3,5 ha. indmark, for at producere køernes vinterfoder.

Tal fra 1900-1981 viser, at høst af indmark næsten var det samme pr. areal i hele perioden⁷. Det var med andre ord ligemeget, om man gødede med husdyrgødning eller fabriksproduceret gødning. Senere eksperimenter har til og med vist at fåregødning i det lange løb giver større høhøst end kunstgødning⁸. Dette betyder, at indmarkens produktivitet af hø i middelalderen sandsynligvis var meget lig den, vi kender fra nutidens islandske hømarker. Derimod må opdyrkning af indmark og høslæt have udgjort en

¹Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 95.

²Regnet ud fra tal som Þorvaldur Thoroddsen gengiver. Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 97.

³Sigurður Sigurðsson: *Búnaðarhagir. Búnaðafélag Íslands aldarminning*. Rv. 1937, s. 66.

⁴Sigurður Sigurðsson: *Búnaðarhagir. Búnaðafélag Íslands aldarminning*. Rv. 1937, s. 316

⁵Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi. Kh. 1919-1922, s. 94-95.

⁶Björn Halldórsson: *Atli. Rit Björns Halldórssonar*. Rv. 1983 (1778), s. 127.

⁷*Tölfræðihandbók 1984*. Rv. 1984 s. 67.

⁸Ríkharð Brynjólfsson: „Tvær tilraunir með búfjáraburð á Hvanneyri“. *Nýting búfjáraburðar*. Hvanneyri 1992.

produktivitetstærskel. I *Atli*, sit agronomiske hovedværk fra 1780, siger Björn Halldórsson, at en bonde kunne bjerge hø af 12 *dagslátt*a indmark, 3,2 hektar, på en måned med sin hustru. Denne størrelse kunne han selv indhegne på et eller to år. En større indmark behøvede mange års arbejde med indhegning.

Høbjergning i udmarken. Udmarkshø kunne bruges til køer, hvis det var af høj kvalitet. Fårene fik næsten altid udmarkshø. Forskellen på udmark og indmark er, at indmark var gødet, men udmark ikke. Selve sprogbrugen viser dette. *Taða* (indmark) betyder den mark, som man gøder (af *tað* = husdyrgødning), og man må antage, at udmarken i modsætning hertil ikke var gødet.

Vi har oplysninger om forholdet mellem høbjergningen fra indmark og udmark i det 19. århundrede. I 1885 fik man 280.000 heste hø fra indmark og 537.000 heste fra udmark. I 1900 var de samme tal henholdsvis 538.000 og 1.036.000. Der var store udsving i mængden af bjerget hø på grund af vejr, som det ses af disse tal. 1885 var et af de meget kolde år, men 1900 var varmere.

Der blev altså høstet næsten to gange mere hø fra udmark end fra indmark i den anden halvdel af 1800-tallet.

En gård havde sædvanligvis mere jord end den brugte til indmark og udmark. Resten var græsningsområder med lav udnyttelsesgrad. Den absolutte gårdstørrelse varierede meget. I gennemsnit var der ca. 3,75 kvadratkilometer lavlandsvegetation til hvert lögbýli, dvs. 375 ha. Eftersom gennemsnitsbefolkning pr. lögbýli var ca. 8-16, var befolkningstætheden ca. 2-4 pr. km² vegetation.

Sammenfatning. Vi må antage, at et brug med 5 køer mindst havde to hektar dyrket og indhegnet indmark i middelalderen. Dette var minimum for køernes overlevelse, men fire hektar måtte dyrkes for at føde de fem køer, så de gav mælk hele vinteren.

Kvægavlen

Kvægavlen, der byggede på høbjergningen, var den centrale aktivitet i det islandske landbrugssystem. Den producerede bondegårdens vigtigste fødevarer, mælk.

Den islandske koraces produktivitet. En kvilde, dvs. *málnytukúgildi*, kunne være en ko eller seks får. Tilsyneladende var det ligemeget. Renten af begge typer kvildelejer var 2 *fjórðungar* smør, dvs. 8,64 kg. smør¹. I det 20. århundrede indgår 35 liter mælk til et kg smør².

¹*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Odense 1970, s. 224

²*Hagtölur landbúnaðarins 1993, s. 9. Tölfræðihandbók 1984, s. 11 og 71*

Búalög regner med, at en udlejet ko var lovlig, hvis den kunne producere seks eller syv mörk¹ mælk pr. malkning, når den gav mest mælk om sommeren. Der regnes i Búalög med, at en ko, der om sommeren producerede mest en halv fjórðungur (10 merkur) pr. malkning, ville give mælk til seks fjórðungar smør om sommeren, dvs. 26 kg smør². Der regnes også med, at en ko, der producerede en fjórðungur mælk pr. malkning (20 merkur) gav dobbelt så meget, dvs. 52 kg.

Den lovlige kvildeleje skulle malke mindst 60-70% så meget, som den ko, der skulle kunne producere 26 kg. smør om sommeren. Den lovlige kvildeleje skulle da producere ca. 16-19 kg smør. Det har ikke været praktisk at opdrage køer af en type, der kun lige overskred grænsen for lovlige kvildelejer, så en minimal smørproduktion pr. ko kan i gennemsnit tænkes at have været 20 kg. om sommeren. Det betyder at den malkede 600-800 liter mælk om sommeren, afhængig af mælkefedtprocenten. Hvis den blev fodret til malkning om vinteren var årsproduktionen større, måske 1.000-1.200 liter.

Tal om udenlandsk middelalderlig mælkeproduktion viser andre proportioner. I England produceredes der i det 13. århundrede fra 2-6,2 kg smør pr. ko, og 14,5-44,5 kg. ost³. Eftersom disse køer gav 540-647 liter mælk pr. år, må deres fedtprocent have været meget lav, eller en stor del af mælken være gået til at føde kalve.

I *Atli* siger Björn Halldórsson, at en af hans køer producerede over 3.000 liter mælk, men dette har været usædvanligt. Han nævner eksempler, der viser, at 1.000-1.400 liter mælk ikke var en usædvanlig ydelse fra en ko de fire sommermåneder i det 18. århundrede.

Tal for mælkeproduktion pr. ko i Norge og Danmark i det gamle landbrug er langt lavere, ligesom tal om engelsk mælkeproduktion i middelalderen. I Danmark var kvæget ganske småt, skulderhøjden var mellem 90-125 cm⁴. Én ko producerede i middelalderen 500-600 kg. mælk årligt (et kg. mælk er 4% mindre end en liter). I Norge var produktion pr. ko i 1860-1861 981 kg. i gennemsnit⁵, men også der regnes der med omkring 600 kg. før 1700 (og 700 kg. i 1700-tallet). Det ser ud til, at den forskel, der i middelalderen fandtes mellem Island og Norge i denne henseende, var gennemgående helt indtil det 19. århundrede.

Er hødyrkning på gødet indmark årsagen til stor produktivitet? Hvorfor producerede de islandske køer flere liter mælk end de norske og danske? Et bud på en forklaring er korndyrkningens fravær i de islandske indmarker. Dette har gjort det

¹Merkur = plur. for mörk. En mörk var ca. 216 gr.

²Búalög. Rv. 1915, s. 34, 95-6, 131, o.fl.st.

³Slicher Van Bath, B.H.: *The Agrarian History of Western Europe 500-1800*. London 1963, s. 182

⁴Porsmose, Erling: „Middelalderen. O. 1000-1536.“ *Det danske landbrugs historie 4000 f. kr. - 1536*, s. 293

⁵Dyrvik, S. et. al.: *Norsk økonomisk historie. Band I. 1500-1850*. Oslo 1979, s.146.

muligt at satse al gødning og pleje på dyrkning af hø, der igen løste det problem, der var det største for dansk kvægavl: Mangel på vinterfoder. På islandske gårde var der oftest en lade, der rummede vinterfoder til alle gårdens malkekøer¹. Dette foder var indmarks- eller enghø. Indmarken havde i Island den funktion, som ageren havde i Danmark, og blev beskyttet og gødet.

De arkæologiske undersøgelser af lader i Island har afdækket to hovedstrategier i kvægavlen i middelalderen (1100-1400). Den første var mælkeproduktion, hvor der altid var en lade, der rummede nok hø til alle malkekøerne hele vinteren. Den anden var kødproduktion, og der var laderne ikke lige så store, men store nok til foder til de køer, der producerede mælk til familien. Dette reflekterer to typer overskudsproduktion: I den første strategi var overskudsproduktionen smør, der gik til salg eller som betaling af rente, i den anden gik kødet til markedet eller jordejeren. Høet til studene, der blev slagtet, var ligesom høet til fårene ofte udmarkshø af ringere kvalitet end det malkekøerne fik. Dette forandredes måske med tiden. I det 18. århundrede siger Björn Halldórsson at generelt satser bønderne ikke på stor mælkeproduktion om vinteren, men forsøger at have mange køer, der kan producere megen mælk om sommeren².

Det kan konkluderes, at den islandske kvægavl allerede i middelalderen havde udviklet betydelige særegenheder i forhold til den norske kvægavl. Den var mere produktiv, hvilket måske reflekterer den oprindelige norske situation³.

Køens produkter. Ud af komælk produceredes der fire slags produkter, smør, skyr, ost og valle⁴. Som før nævnt forventedes en islandsk ko at producere 16-30 kg. smør om sommeren eller 4-8 fjórðungar smør. Dennes værdi var 40-80 alen. Det er mere problematisk hvor meget skyr hver ko producerede. I domme om forholdet mellem smør og skyr hver kvildeleje skulle producere, er dette forskelligt. I 1398 skulle seks og en halv kvildelejer på Hnjúkur i Svarfaðardalur producere 36 fjórðungar smør, (i en anden afskrift 26 fjórðungar), og 39 bötter skyr⁵. 5. februar 1544 faldt en dom om ulovlig jordbesiddelse af Tunga i Borgarfjórður⁶, hvor det blev besluttet af af hver kvildeleje skulle der betales 4 fjórðungar smør og to tredjedele af en skyrtønne (hvis en tønne var 120 pottes, var der 12 bötter skyr i tønden⁷). Prisen på skyr var 1 hdr. for 15-20 bötter skyr⁸, mens man kunne få 11-15 fjórðungar smør for samme pris. Prisen på

¹Orri Vésteinsson: „Mygluskán og hálfblautur ruddi“. *Sagnir* 1989, s. 18-26.

²Björn Halldórsson: *Afli. Rit Björns Halldórssonar*. Rv. 1983 (1780), s. 142-146.

³Størrelsen af danske husdyr faldt under højmiddelalderen. Se *Det danske landbrugs historie I*, Kh. 1988, s. 87. Muligvis gældte det også norske køer, der i det 18. århundrede var mindre produktive end de islandske. Se Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 1. bindi, Kh. 1919-1922, s. 263-265

⁴Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 123-125

⁵D.I. III s. 630

⁶D.I. XI s. 293

⁷Magnús Már Lárusson: „Íslenskar mælieiningar.“ *Skírnir* 1958, s. 208-246

⁸*Búalög II*. Rv. 1915, s. 15-21

smørret fra Hnúkur var derfor enten ca. 2 eller ca 3 hdr., mens prisen på skyret var ca. 2 hdr. Prisen på smørret i Tunga var 32-44 al., og skyret, 8 bötter, kostede ca. 48-64 al. Det er ikke helt klart hvad forårsager denne forskel på smør- og skyrpris på Hnúkur og Tunga, men generelt ser det ud til at værdien af smør- og skyrproduktion fra hver kvilde var i gennemsnit ikke langt fra hinanden. Dette kan i hvert fald bruges som en grov tommelfingerregel.

Fåreavlen

Fåremælk var et vigtigt produkt. Den var dobbelt så ernæringsrig som komælk. Hvert moderfår gav 30-40 ltr. pr. år, således at hver fårekvildeleje, bestående af seks moderfår, gav 180-240 ltr. pr. år. Der behøvedes 18 liter fåremælk for at producere et kg. smør. Hver moderfår producerede således 1,7-2,2 kg. smør¹. Ligeledes fik man kød fra fårene. Et almindeligt brug fik årligt kød af 30-40 beder eller lam, omkring 300-450 kg. Ulden fra fårene var også vigtig. Bearbejdet uld, vadmél, var den almindelig form for betaling af landskyld.

Ulden af et får blev i begyndelsen af det 20. århundrede beregnet til 1,25 kg. i gennemsnit af et dyr – får, bede eller lam². En almindelig enhed vadmél, 120 al. *vara*, (al. = *álnir*), vejede i 1300-tallet omkring 40 kg.³ Der behøvedes således uld af 32 får til denne mængde vadmél. 120 al. vadmél eller 1 hdr. var i 16. århundrede almindelig rente af en 20 hdr. gård. I 1300-tallet var 240 al. vadmél, 2 hdr. den almindelige rente af en 20 hdr. gård.

Bearbejdelse af ulden til vadmél var kvindearbejde. Det tog en kvinde 64-72 dage (afhængig af vadmélstype) at bearbejde 120 al. vadmél, med den ældgamle, primitive islandske væveteknologi. Forarbejdet tog 34-40 dage, og selve vævningen 24-36 dage⁴.

Lögbýli i Akrahreppur havde i 1703 i gennemsnit 120 får pr. gård. Deraf var 42 får, 46 lam og 32 beder. Dette gælder for Akrahreppur, der ikke var typisk for hele landet, fordi store dele af den lå i fåreregionen. F. eks. var der i 1712 i Staðarsveit 23 får, 28 beder og 28 lam pr. lögbýli⁵, dvs. 79 får. Antallet kan have været lavere i 1703. Et lignende antal får var at finde i 1703 i Borgarhreppur, en hreppur i nærheden, der

¹Guðmundur Hálfðánarson: Afkoma leiguliða á 19. öld. Upubl. BA-speciale ved Islands Universitet. Sigurður Sigurðsson: *Búnaðarhagir*. Búnaðarfélag Íslands, aldarminning, síðara bindi. Rv. 1937, s. 342 nævner 40 ltr. mælkeproduktion pr. moderfår.

²*Þjóðhagsreikningar 1901-1945*. Rv. 1992, s. 72 og 83.

³Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld*. Rv. 1991, s. 259

⁴Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld*. Rv. 1991, s. 327

⁵Se appendiks 8

dog havde et større græsningsareal¹. Det er ikke urealistisk at regne med uld af omkring 80 får i den sydlige del af landet pr. primært lögbýlisbrug, men noget højere i Nordisland, og dette gælder ligeledes stort set for høj- og især senmiddelalderen. I højmiddelalderen var antallet af får lavere, og det er muligt, at deres grundlæggende funktion var at levere uld, hvorimod fårenes kød og mælk blev vigtigere efter 1400. Muligvis var der da tale om overproduktion af uld i forhold til en families produktionsmuligheder af vadmel.

Uld af 80 får var 100 kg., af 120 får 150 kg. Hvis et lögbýli betalte 120 al. eller 1 hdr. vadmel i landskyld, betød det, at for den sydlige gård var der 60 kg. uld tilbage til vadmel til familiemedlemmerne. Eftersom hver voksen brugte omkring 7 kg. uld pr. år til alle formål, klæder, sengetøj, sejl på både o.s.v.², og et almindeligt antal voksne på et lögbýli var fire, var det rigelig uld. Bearbejdelsen af 100 kg. uld tog 160-180 dage, dvs. 6-7 måneder for en kvinde, hvis hun havde søndagsfri. Der var sædvanligvis en pige pr. lögbýli, der udførte dette arbejde i vintersæsonen med hjælp af husmoren. Foruden vadmel til betaling af landskyld og til tøj til familiemedlemmerne, der krævede omkr. 70 kg., kunne en del bearbejdes til salg.

I 1300-tallet var landskylden af en 20 hdr. gård højere end senere, og da har det muligvis været nødvendigt at bearbejde hele uldforrådet for at kunne betale landskyld og producere tøj. For betaling af renten af gården, 240 al., har kvinderne i hjemmet måttet arbejde 128-144 arbejdsdage, dvs. 5-6 måneders arbejde for én kvinde, 2-3 måneders for de to kvinder, der var den sædvanlige kvindelige arbejdskraft på et familiebrug. Renten blev halveret efter 1494.

For sit arbejde fik en pige 8 al. mad pr. uge³. Dette ser ud til at gælde for kvinder, der ikke var fastansatte hos bonden. Ellers var vævekvindernes mad den største udgift ved produktion af vadmel.

Der var en meget iøjnefaldende forskel på den islandske og norske fåreavl: Der var langt flere får pr. brug i Island end i Norge. Forholdene mellem mennesker og får var 1:10 i Island, men 1:2 i Norge⁴. Dette reflekterer de bedre muligheder for græsning der fandtes i Island.

¹Haraldur Sigurðsson: *Kvikfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar*. Upubl. BA-speciale ved Islands Universitet 1991. Se også tabel 4.6

²Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld*. Rv. 1991, s.291

³*Búalög II*. Rv. 1915, s. 21-22

⁴Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld*. Rv. 1991, s. 279, 364

Sammenfatning om hjemmegården

Det islandske landbrugssystem i senmiddelalderen viste i forhold til det norske bestemte særegenheder, hvad angik hjemmegårdsdelen af systemet: Der var næsten ingen kornavl i den nordlige, østlige og vestlige del af Island, hvorimod der var kornavl på næsten alle norske brug, men til gengæld var græsproduktionen større på de islandske hjemmegårde. Måske som resultat heraf var de islandske køer mere produktive, mælken var et vigtigere led i produktion og konsumtion end i Norge, og ligeledes var fårene og deres produkter et langt vigtigere led i det islandske system end det norske. Denne forskel forklares først og fremmest af de store græsningsområder, der gav bedre grundlag for fåreavl i Island. Deres udnyttelse diskuteres i det næste kapitel (4.2.c).

4.2. c Sæter og græsning

De perifere dele af landbrugssystemet, eller de dele som ofte lå uden for selve gården, var sæter og græsgang i fjeldet.

Der fandtes en normativ tekst, en lov, der gjaldt for denne del af landbruget. Alle sætere skulle ligge i fjeldet, hvor de altid havde ligget, men hvis ingen var imod, skulle man have lov til at flytte den¹. Sætere skulle ikke ligge i græsningsmarker for beder og lam („afrétt“). Definitionen på afrétt var, at det var et område, flere end en ejede². Derimod skulle alle have lov til at etablere sæter i „almenningur“. Almenningur skulle ligge, hvor de havde ligget i gamle dage. Alle skulle have ret til at fiske og gå på fuglejagt i disse områder³. Tilsyneladende var forskellen på afrétt og almenningur, at afrétt var privat ejendom, mens almenningur var tilgængelig for alle⁴.

Sæter

Sæter i det 12. og 13. århundrede. En sæter, *sætur* eller (oftere) *sel* i Islandsk, var et græsningsområde og hus placeret uden for hjemmegården, hvor får og køer blev malket og græssede i otte uger om højsommeren. Det fungerede til dels som aflastning for ind- og udmark i græsvækstperioden.

Som allerede nævnt var sæter en del af det norske landbrugssystem, og det ser ud til, at sæter i Island blev taget i brug allerede ved landnam. I kilder fra fristatstiden nævnes sæter nogle gange f.eks. i Sturlunga saga i en interessant sammenhæng. Bonden Snorri i Stóri-Múli i Saurbær ejede sæter, hvor gården Snorrastaðir ifølge Sturlunga saga lå senere⁵. Sæteren er altså inden for de ca. 150-200 år, fra begivenhederne i denne saga fandt sted, indtil de blev nedskrevet, blevet forvandlet til en fast gård. Dette tyder på bebyggelsesekspansion i perioden. En anden sæter nævnes i Guðmundar saga dýra. Guðmundur, en rig høvding der boede på Bakki i Öxnadalur, havde en sæter i Varmavatn⁶. Senere blev gården Varmavatnshólar opført på stedet, muligvis i 1300-tallet, men måske ikke før end i 1600-tallet.

Disse to eksempler viser, at der var en tendens til at opbygge gårde på sætere i perioder med voksende befolkning. De perifære dele af landbrugssystemet

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 172-173

²Jónsbók... s. 176-177

³Jónsbók... s. 193

⁴Generelt om afréttir og almenningur se Gunnar F. Guðmundsson: *Eignarhald á afréttum og almenningum*. Sögulegt yfirlit. Rv. 1981

⁵Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 15

⁶Sturlunga saga. Rv. 1988 s. 147

indlemmedes derved i dets center. En lignende udvikling fandt sted i det 17. århundrede¹.

Den geografiske fordeling af sæter. Ifølge oplysninger fra begyndelsen af 1700-tallet (Jarðabók Árna og Páls 1702-1714) havde Dalasýsla, Gullbringu- og Kjósarsýsla og Pingeyjarsýsla de største muligheder for sæterbrug. I Dalasýsla havde over 50% af lögbýli rettigheder til sæterbrug, i Gullbringu- og Kjósarsýsla lidt under 50% og i Pingeyjarsýsla lidt over 30%. Dernæst kom Mýrasýsla med lidt under 30% af lögbýli med sæter og Snæfellsnessýsla med lidt mindre. De områder, hvor sæter var af mindre betydning, var de store landbrugsområder i Sydisland, Rangárvallasýsla og Árnassýsla og ligeledes de store landbrugsområder i Nordisland, Húnavatnssýsla, Skagafjarðarsýsla og Eyjafjarðarsýsla og hele Vestfirðir². Vi har ingen oplysninger om Østisland fra denne kilde, men der må have været en del sæterbrug i dette område, fordi omstændighederne lignede dem, der fandtes i de vidtstrakte græsmarker i Vestisland.

Var fordelingen tilsvarende før i tiden? Tilsyneladende genspejler sæternes fordeling tilgængeligheden til passende vegetationsområder som de omfangsrige ubeboede lavaområder i Gullbringu- og Kjósarsýsla, fjelddale i Dalasýsla og store fjeldområder med vegetation i Pingeyjarsýsla. Det samme gælder for Mýra- og Snæfellssýsla og Dalasýsla. I disse sysler findes gode muligheder for sæterbrug i de grønne fjeldområder. I Húnavatnssýsla, Eyjafjarðarsýsla og Skagafjarðarsýsla har nogle hreppar adgang til vegetationsområder af denne type, men andre ikke. Hvor sådanne områder manglede, monopoliserede hovedgårdene de områder, hvor der kunne etableres sætere³. Dette er måske også tilfældet for Vestfirðir og Árnassýsla/Rangárvallasýsla området.

I dokumenter fra 1475-1540 har vi 31 eksempler på sætere⁴. I 18 af disse er der tale om kirkjustaðurs sætere. Deraf ejer to, Garðar på Akranes, og Grenjarðarstaður, hver to sætere. Disse sætere fordeltes således efter landsdele: Vestisland 12, Nordisland 13, Østisland to og Sydisland to. Af otte sætere i de tre nordlandske sysler Húnavatnssýsla, Skagafjörður og Eyjafjörður nævnes fire ikke i jordebogen fra 1702-1714⁵. Dette kan betyde en større udbredelse af sæter omkring 1500 end i det 17. århundrede. Dokumenterne viser også et forholdsvis stort antal sætere i Vestisland. Selv om der er flere

¹Helgi Þorláksson: *Sautjándá öldin*. Rv. 1984, s. 77

²Hitzler, Egon: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländisches Sennwesens seit der Landnahmzeit*. Oslo 1979, s. 168.

³Hitzler, Egon: *Sel ..* s. 158-166.

⁴D.I. VI s. 27 (Hjarðarholt, først nævnt her, men ofte senere) 98-99, 173-175, 177, 268, 488-490, s. 552, D.I.VII s. 56, 71, 220, 237, 253, 279-281, 455, 487, 636-638, D.I. VIII s. 214-215, 340, 751, D.I. IX s. 65-66, 241, 309, 323, 329, 460, 502, D.I. X s. 47, 59, 551.

⁵Hitzler, Egon: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländisches Sennwesens seit der Landnahmzeit*. Oslo 1979, s. 168-176.

dokumenter fra Nordisland, er kildebevaringen langt bedre i Nordisland (se tabeller 3.12. og 3.13.), og derfor tyder 13 sætere i Nordisland og 12 i Vestisland på et større antal i Vestisland. Det ser altså ud til, at dokumenterne støtter den opfattelse, at sæternes geografiske distribution har været den samme i det 14.-16. århundrede som omkring 1700.

Sætertyper, arbejdskraft. Egon Hitzler viser i sin doktorafhandling distributionen af sætere i tre syssler i Nordisland efter type¹. Den talrigeste er typen „sennerei auf heimaland“, sætere hjemme på gården (82 ud af 188 sætere). „Sennerei auf eigenem Senngelände“, d.v.s sætere på egen jord væk fra gården, er næsttalrigeste, med 52 sætere. „Sennservitut“, sætere som er en gårds *ítak* (rettigheder) på andre gårde, er 48 og „Pachtsennerei“ seks eller syv.

I Búalög siges det, at på en sæter skal der være tre piger². Det ser ud til at traditionen fra Norge, hvor sæterområderne var kvindernes verden, blev bevaret i Island. Pigernes opgave var at malke køerne og fårene og lave ost og smør af mælken.

Sæterbrugets udvikling og forfald. Hitzler regner med vækst i sæterbruget i det 14. og 15. århundrede. Han nævner fem kirkjustaðir i Húnavatns-, Skagafjarðar- og Eyjafjarðarsýsla, som tilsyneladende fik sæter i disse århundreder: Grímstunga, Mikligarður i Eyjafjörður, Hvammur i Skefilsstaðahreppur, Másstaðir og Prestbakki, den sidste dog muligvis i det 16. århundrede³. Der har været svingninger i sæterbrugets udbredelse, måske særligt efter epidemier, antyder Hitzler. Han siger at sæterbruget blev meget mindre først efter 1404 og først efter 1494, men at der findes, både i den senere halvdel af det 15. og det 16. århundrede, tegn på genoptagelse af sæterbrug.

Der var dog krise i sæterbruget allerede inden koppeepidemien. Langt fra alle gårde som havde ret til sæterbrug i det 18. århundrede udnyttede deres ret. Af 91 gårde i Dalasýsla 1702-1703 med sæterrettigheder udnyttede kun 23 deres sætere⁴. Af 188 gårde med sæter i Húnavatns-, Skagafjarðar- og Eyjafjarðarsýsla brugte 118 dem⁵. Udnyttelsesgraden var dog endnu lavere efter koppeepidemien. Fra 1731 eksisterer der oplysninger om sæterbrug i Dalasýsla. Da ejede 44 gårde sætere, men kun 4 udnyttede dem⁶. Det betyder en svigtende interesse for denne driftsform i landbruget. På 30 år er det for 47 gårdes vedkommende glemt, at de har ejet sæter, og i det 18. århundrede forsvandt sæterbrug stort set.

Nedgangen i sæterbruget er begyndt før koppeepidemien 1707-1709, men forstærkes af den, som de før nævnte oplysninger om Dalasýsla viser. Fald i smørpriser

¹Hitzler, Egon: *Sel ...* s. 166. Systemene er Húnavatnssýsla, Skagafjarðarsýsla og Eyjafjarðarsýsla.

²Hitzler, Egon: *Sel ...* s. 223.

³Hitzler, Egon: *Sel ...* s. 230.

⁴Hitzler, Egon: *Sel ...* s. 238.

⁵Hitzler, Egon: *Sel ...* s. 166.

⁶Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu“. *Saga V* 1965. Magnús Már Lárusson bjó til prentunar. s. 136 ff.

har været nævnt som en mulig årsag til denne udvikling¹. En anden mulighed er forandringer i landbruget, hvor sæternes nedgang hænger sammen med færre køer, mindre indmark, flere får og flere beder.

Sammenfatning. Sandsynligvis er sæterne opstået meget tidligt, lige efter landnam. Fra det 12.-14. århundrede er der nogle eksempler om forvandling af sætere til gårde. Sæterdriften formindskedes tilsyneladende ved pestepidemiene, og var før 1707 blevet langt mindre end før i tiden. Mange gårde havde ubrugte sætere. Sæterdriften forsvandt stort set efter koppeepidemien 1707-1709. Dette betyder, at udnyttelse af græsningsområder uden for hjemmegården blev mindre intensiv, og det udgør endnu en særegenhed ved det islandske landbrugssystem i forhold til det norske (hvor sæterne bliver flittigt brugt endnu).

Græsning

Græsning på fjeld og på lavlandsvegetation uden for sæterområder eller hjemmegård var vigtig for får- og bedeproduktion. Kirkernes máldagar har ofte beretninger om græsning af denne slags. I 1491 er Valþjófsstaður i Fljótsdalurs rettigheder til tørveskæring i Skriða, en nærliggende gård, dokumenteret. Skriða havde til gengæld ret til at græsse lam i Valþjófsstaðurs land „Tungurnar“². Sådanne rettigheder omtales ofte sammen med andre, anderledes rettigheder; salgsdokument for gården Skriða i Hörgárdalur siger, at gården råder over al bedegræsning i den sydligste del af Öxnadalur, tre *tólffeðmingar* tørv til brændsel i Hamars jord i Hörgárdalur og skov i Steðjis jord³. I den interessante Gaulverjabæjarmáldagi fra omkring 1500 blev græsning i en nærliggende mose styret af bonden på Gaulverjabær. Dette gælder også for en udmark, der kaldes Völlur, men dog i overensstemmelse med andre bønder, der også har rettigheder til græsning på Völlur. Der siges også: „Allir þeir menn sem sambeit eiga upp í Völl skulu hafa í tröð fénað sinn upp frá Ólafsmessu“, dvs. alle de, som har dyr på græsning på Völlur, skal indhegne deres kreaturer efter et bestemt tidspunkt på sensommeren⁴.

Konflikt på grund af uudnyttet udmark. Dokumenter fra Norðvesturland om græsning, især fra Húnavatnssýsla omkring 1500, viser konflikt om græsning. Húnavatnssýsla var (og er) en udpræget fårereregion med store græsningsområder. Den 14. maj 1501 faldt en dom om pligt til at føre får fra Víðidalur op på græsningsområdet Tunguheiði, som var Víðidalstungas ejendom. Víðidalstunga var en hovedgård, som en

¹Helgi Þorláksson: *Sautjándá öldin*. Rv. 1984, s. 76

²D.I. VI s. 748.

³D.I. VII s. 236

⁴D.I. VII s. 454-455. Denne máldagi er i hovedindhold meget ældre end det 16. årh., måske fra det 12. eller 13. årh.

verdslig høvding ejede. Dommen opretholdt pligt til at betale told for den påtvungne græsning¹. Told af græsningsområder var tilsyneladende en vigtig indtægtskilde for nogle hovedgårde. Fra 1505 er der bevaret en anden dom fra samme område. Der er lempelse af græsningspligten: Beder og lam dømmes til fjeldet, og der skal betales for græsningen, men hvis nogle bønder vil have deres beder og lam hjemme, skal de betale 1 *eyrir* (6 al.) af hver 20 hdr. gård og i samme forhold for større gårde².

I 1508 er alle bønder i Hrafnagilshreppur og Öngulsstaðahreppur i Eyjafjörður i Hrafnagilsmáldagi, hvis de ejede 10 eller flere lam, forpligtet til at føre dem til et græsningsområde i Bleiksmýrardalur. Det var Hrafnagil kirkes ejendom, og bønderne var pligtige til at betale told for græsningen til kirken³.

Begge domme er måske tegn på, at der fandtes rigelige græsningsområder i nærheden af de fleste beboede gårde efter pesten, og at bønderne ikke fandt det nødvendigt at udnytte de fjerne udmarker, der blev udnyttet under forhold, hvor bebyggelsen nede på lavlandet var tættere.

I 1536-1538 var det stadigvæk svært at få bønder til at adlyde pligten til at føre deres græsningsfår til fjeldet. 6. juni 1536 falder en dom om græsning. Bønder og almue ønskede ikke at føre deres får op på Dalsheiði mellem Giljá og Gljúfurá⁴. I dommen henvises der til lovbogen, som siger, at al græsning skal være som i gamle dage, og alle som ejer 10 lam eller mere er forpligtede til at føre deres lam til Dalsheiði. I 1538 var ejerne af Eyvindarstaðaheiði blevet utilfredse, fordi en bonde ved navn Þorlákur Þórarinnsson ikke ville adlyde en ældre dom. Alle bønder mellem Göngu-skarðsá i Skagafjörður vest for elven og Laxá på Skagaströnd nord for Blanda skulle ifølge dommen føre deres lam til Eyvindarstaðir (dette gjaldt for dem som ejede 10 lam eller mere) og om efteråret betale et lam til Eyvindarstaðir i told⁵. Denne uvillighed til at bruge græsmarkerne var tilsyneladende et langvarigt problem for ejerne af græsningsområderne i Húnavatnssýsla.

Der var klar forskel på sæterbrug og græsning. I sæterbrug var der malkekøer og får og der blev fremstillet smør og ost af mælken. På græsning var kun lam og beder. Beder på græsning blev ført til fjeldet om foråret og hentet om efteråret, men ellers fik de lov at være i fred⁶. Der var betalt seks *eyrir* (36 al.) til jordejeren for hver 120 beder ført og hentet til og fra fjeldet. Hvis man ejede seks eller flere beder om vinteren, var man pligtig til at dræbe to *melrakkar*, d.v.s ræve, om året, ellers betale to *álnir* (al.) mad

¹D.I. VII s. 559-560

²D.I. VII s. 814

³D.I. VIII s. 215

⁴D.I. X s. 72

⁵D.I. X s. 342

⁶D.I. VII s. 814.

i told.¹ Ræve var den største fare for får, men på ingen måde så stor fare som bjørne og ulve i de norske skove. De dyr forhindrede til dels udbredelse af fåreavl i Norge².

Om efteråret samledes bønderne for at hente beder og lam fra fjeldet. Dette var blandt de få gruppeaktiviteter, som islandske bønder foretog sig i erhvervsmæssig sammenhæng. Dette kaldtes for „göngur og réttir“ og blev organiseret af hreppurinn.

Udnyttelsen af græsgangen faldt således i det 15. og det 16. århundrede i forhold til det 14. århundrede. Bøndernes manglende vilje til at udnytte græsgange i jordelitens eller kirkens eje var et konfliktemne i det 15. og det 16. århundrede. Dette billede er i overensstemmelse med den generelle udvikling af landbruget i denne periode, hvor det blev mere ekstensiv.

Sammenfatning

Udviklingen i sæterbruget i Island er meget anderledes end i Norge. I Norge fandtes der sæterbrug helt ind i dette århundrede. Efter 1400 forsvinder det derimod gradvis i Island, hvilket vidner om et forsvindende behov for denne type udnyttelse af jord. De funktioner, sæteren havde angående fremstilling af mælkeprodukter, blev gradvis indlemmet i hjemmegårdens aktiviteter. Årsagen var, at sæterens funktion som beskyttelse af indmark og udmark rundt hjemmegården, ikke længere var nødvendig på grund af et lavere befolkningspres i lavlandet. Udnyttelse af græsgang på fjeldet faldt af samme årsag.

¹D.I. VIII s. 75.

²Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld.* Rv. 1992, s. 360

4.2. d Fiskeri

Fiskerlejrerne var den tredje del af landbrugssystemet ved siden af hjemmegården og sæteren/græsningen. Der fandtes nogle regioner, hvor bønder på lögbýli havde fiskeri som hovederhverv. Det bedste eksempel er Vestmannaeyjar. Men hovedsageligt var fiskeriet for bondesamfundets medlemmer et biervherv, drevet i pauser mellem intensiv aktivitet i landbruget. Den tredje type fiskeri var fiskerbyerne på Snæfellsnes og nogle andre steder, hvor der var specialiseret fiskeri. Hvordan påvirkedes de forskellige kategorier fiskeri af pesten?

Fiskeri i Sturlunga saga

I det 13. århundredes kilder findes beretninger både om sæsonbetonet fiskeri og om fiskerbønder, der havde fiskeri som vigtigste indkomstkilde. Ifølge *Porgils saga og Hafliða*, der er en del af Sturlunga saga, var Strandir et fiskeriområde med begge typer aktivitet. Der fandtes der muligheder for dygtige mænd at „afla fjár“, dvs. berige sig, ved at gå på fiskeri¹. Målsætningen med at berige sig var formentligt at købe en gård, gifte sig og få børn. Der fandtes også fiskerbønder som Hneitir i Litla-Ávík, der kom i konflikt med de *vermenn* (sæsonfiskere fra landbrugsdistrikterne), der fiskede fra gården.

Der er tegn på voksende fiskeri i det 14. århundrede, eksporten af fisk voksede, nye sogne blev stiftet i fiskerdistrikterne o.s.v.². Denne vækst skete først og fremmest som resultat af voksende búðseta ved havet. Udviklingen af lovgivning om búðsetumenn og kampen mellem dem og jordejerne beskrives i kap. 6.2. I det følgende beskrives de former for fiskeri, der blev drevet af bønder på lögbýli og hjáleigur, og myndighedernes reaktioner på arbejdskraftsmangelen i fiskeriet efter 1404 beskrives nedenfor, eftersom den berørte bønderne direkte.

Fiskerbønder

Vestmannaeyjar. Vestmannaeyjar var det vigtigste fiskerleje ved sydkysten, og kilder om fiskeriaktivitet der giver det indtryk, at det forblev uforandret igennem hele det 15. og 16. århundrede. I 1507³ var den totale indkomst af øernes gårde „5 lestir, 3 hdr. og 60 fiskar“ (52 hdr. 90 al.). Der var 15 gårde i Vestmannaeyjar i 1507. Deres

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 9

²*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989, s. 114-117

³D.I. VIII s. 179-180

værdi var uklar, men i 1842 blev der betalt 47,5 hdr. i landskyld¹. Der var 50 bønder på øernes 20 gårde i 1842, og hver enkelt bonde har betalt lidt under 1 hdr. i landskyld. Det svarer til landskyld af en 20 hdr. gård i et landbrugsdistrikt. Befolkningen var 354².

I 1695 var der 100 kvildelejer på de 18 beboede gårde, og landskylden var 24 hdr. 47 al³. Befolkningen var i 1703 325. I 1507 var der som før sagt 15 gårde, og landskylden var 52 hdr. og 90 al. Det er klart, at der da har været flere end én bonde på nogle gårde, f.eks. Kirkjubær, hvor man betalte 9 hdr. i rente, Ofanleiti 1 *lest* (10 hdr.), Vilborgarstaðir 8 hdr. og 10 al. Disse tre gårde havde i 1695 16 kvildelejer hver (med totalt 360 al. i rente), og den højeste rente af alle gårdene. I 1840 havde Kirkjubær med 7 bønder 5 hdr. 40 al i rente og Vilborgarstaðir 10 hdr. med 11 bønder.

Ingen kvildelejer er beregnede i 1840 og heller ikke i 1507. De 100 kvildelejer i 1695 betød 200 *fjórðungar smjörs* til jordejeren, eller lidt mere end 8 hdr. Den totale indkomst i 1695 er derfor lavere end i 1507, omkring 33 hdr. i stedet for 52 hdr. Denne renteudvikling er anderledes end i landbrugsdistrikterne, se nedenfor i kap. 5. Der er tilsyneladende sket et stort rentefald i Vestmannaeyjar mellem 1507 og 1695, mens renten var stabil i landbrugsdistrikterne i samme periode (efter et stort fald umiddelbart efter 1494). Dette viser en udvikling som f.eks. i Snæfellsnessýsla (se kap. 3.2. c) eller Hrísey, hvor jordrenten af fiskergårde faldt langt mere end jordrenten af landbrugsgårde. Dette indikerer, at fiskeriet var perifært i erhvervslivets organisation - da god landbrugsjord blev let tilgængelig efter pestepidemierne, foretrak man landbruget frem for fiskeriet.

Fiskeri var den anerkendte virksomhed på øerne. Selv om bønderne i Vestmannaeyjar fik lov til at fiske alt det, de overhovedet magtede, var det ikke alle, der fik lov til det. I kap. 5.3. d er der fortalt om husmænd, der i 1528 blev dømt til at forlade øerne og tage til fastlandet, for at arbejde hos bønderne eller nedsætte sig som fæstere på en gård.

Nordisland. I nogle hreppar i Nordisland var fisk den vare bønderne betalte rente med, af de gårde, de lejede. Pingeyrar kloster, Reynistaður kloster og Hólar bispestol fik stadigvæk alle i det 15. og 16. århundrede, fisk fra gårde, de ejede på Skagi⁴. Hólar fik også i 1449 fisk fra Fljót og Siglufjörður, men i 1550 kommer der tilsyneladende ingen fisk derfra⁵.

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²*Tölfræðihandbók* 1984. Rv. 1984, s. 14.

³Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Register*. Lund 1967.

⁴D.I. IV s. 700, D.I. V s. 35-42, D.I. XII s. 451.

⁵D.I. XI s. 848-880

Der eksisterer i Hólars regnskaber en serie af kilder over landskyld af 11 fiskergårde¹ i Skagi fra 1388, 1447 og 1550. I 1388 var indtægten 59 *vættir* fisk, 2040 kg, men med fæsternes forbedringer af husene på fæstegårdene og vadmel var den totale landskyld 1180 al, eller næsten 10 hdr. I 1447 var to af gårdene øde, og indtægten var 40,5 *vættir*, eller omkring 1600 kg. I 1550 var alle gårdene beboet igen, men indtægten var kun 30 *vættir*, 1200 kg. Dette svarer til det generelle fald i landskyld i denne periode.

Möðruvellir kloster var meget uheldigt med sine fiskeleverancer. De kom fra Grímsey, men i 1447 var de 12 gårde, klosteret ejede på øen, øde², og sandsynligvis har øen været helt øde. I 1461 registreredes, at Munkaþverárkloster ejede tre gårde på øen³. Disse gårde, Básar, Sandvík og Grenivík var allerede i klosterets eje i 1318⁴. Fra dem fik man 40 *vættir*⁵ klipfisk årligt eller 1600 kg. Leverancer fra Hrísey, hvor klosteret ejede to gårde i 1300-tallet (den ene af dem, Miðbær, var ikke beboet efter 1404), var 30 *vættir*, 1200 kg. Hrísey skulle også levere 5 *vættir*, 200 kg., salt. Hver vætt var 20 al., så landskylden af disse to gårde var 700 al. I Munkaþverá jordregister fra 1446 står der ingenting om disse gårde, selv om klosteret næsten helt sikkert stadigvæk ejede dem, og i matrikler fra det 17. og 18. århundrede er landskylden af Ystibær 120 al.

Det er ikke sikkert, hvornår bebyggelsen i Grímsey opstod igen. I Möðruvallaklosters registre er der registreret 6 gårde i Grímsey, f. eks. i 1702-1714. I Sigurðarregistur 1525⁶ nævnes kun, at klosteret ejer to tredjedele af øen.

Viðey kloster. I 1547-1548 blev der opskrevet en jordebog over Viðey kloster, de såkaldte fogedregninger⁷. De viser, at en stor del af klosterets indtægt var klipfisk fra de gårde, det ejede, især gårde i Suðurnes. Der betaltes ofte 3 eller 4 *vættir* af hver gård, 120-160 kg. 35 af klosterets gårde betalte fisk, og den totale fiskeriindkomst var omkring 5.000 kg. klipfisk. På disse gårde har der boet fiskerbønder på lögbýli, og der var også en stor hjáleigubebyggelse i dette område. Bønderne på hjáleigur var stort set socialt ligestillede med bønder på lögbýli og havde en anden stilling end husmænd, som de der blev bortvist fra Vestmannaeyjar i 1528.

Sammenfatning. Udviklingen af landskyldbetalinger på fiskergårde var forskellig. På fiskergårdene på Skagi lignede udviklingen den på andre gårde i Skagafjörður. I Hrísey er der tale om et fald i jordrente, der ligner faldet på øer i

¹Selá, Selnes, Brókarlækur, Hvalnes, Kleif, Keta, Malland, Kelduvík, Hraun á Skaga, Pangskáli, Nes. Kun halvdelen af nogle af disse gårde var i Hólars eje, Brókarlækur, Selá, Malland og måske flere, den anden halvdel var i Reynistaðurs eje.

²D.I. IV s. 711

³D.I. V s. 304

⁴D.I. II s. 485

⁵En vætt fisk var ca. 40 kg. Det var 40 gennemsnitstorsk, tørrede, i vætt, så hver torsk har vejet 1 kg.

⁶D.I. IX s. 319

⁷D.I. XII s. 112-119

Breiðafjörður i Helgafell klosturs eje, allerede diskuteret i kap. 3.2.c (s. 141f). Meget sandsynligt har der været en del búðseta i Hrísey i 1300-tallet. I Vestmannaeyjar falder jordrenten mellem 1507 og 1695, modsat renten af andre gårde i Sydisland. Derimod ligner udviklingen i Vestmannaeyjar mere udviklingen af jordrente i Nordisland, hvor der mellem 1500 og 1700 skete et fald i jordrente, dog ikke så stort som i Vestmannaeyjar.

Befolkningstallets fald i pesten kan gives skylden for denne udvikling. Der er en klar tendens til at rente af især „rene“ fiskergårde falder mere end af andre gårde, fordi attraktivere gårde var at få inde i landbrugsområder.

Sæsonbetonet bondefiskeri

Der findes ikke mange kilder om det sæsonfiskeriet, men dog nok til at det fremstår klart, at det har forgået i det 15. og 16. århundrede. Sent i 1400-tallet dømte Didrik Pining f.eks. hvordan fiskere fra Nordisland skulle betale deres gæld, hvis de ikke betalte „sunnan lands á vertíð“, dvs. i Sydisland i fiskeriperioden om vinteren¹. De skulle betale i smør, vadmél eller noget andet. Dette viser, at den årstidsbetingede flytning af arbejdskraft stod på på det tidspunkt og sandsynligvis i hele det 14.- 16. århundrede.

Sæsonfiskeri ser ud til at være aftaget efter pestepidemien 1402-1404, men voksede igen omkring 1460-80. Fiskeri i Snæfellsnes har været begrænset i det 15. århundrede, men voksende omkring 1465, da en fiskerlejr blev genoprettet eller udbygget i Gufuskálar.

I 1546 blev der grundlagt en ny hreppur, Neshreppur utan Ennis, med tingsted på Ingjaldshóll². Ifølge dokumentet om grundlæggelsen var årsagen det store antal mennesker, der altid var i „Snæfellsnes og Hjallasandur, fordi hvor der er mange mennesker, sker mange ting“. Der har da været stor fiskeriaktivitet i og omkring Hjallasandur måske for en stor del sæsonbetonet.

I Kelduland på Skagi i 1449 blev et af bispestolens skibe udlejet for 7 vættir klipfisk, og alle både der fiskede fra jordens strand måtte betale 1 vættir i afgift. Dette viser, at der var sæsonfiskeri fra Kelduland i denne periode³.

Kilder fra 1490-1536 påviser fiskeri i alle dele af landet omkring Selárdalur på Vestfirðir⁴, i Fáskrúðsfjörður på Austfirðir på vegne af Skriðuklaustur⁵, på Skagaströnd

¹D.I. VI s. 718-720

²D.I. XI s. 514

³D.I. V s. 39

⁴D.I. VII s. 278

⁵D.I. VIII s. 210

i Húnavatnssýsla¹, fra Ystabæli undir Eyjafjöllum², Bolungarvík ved Ísafjarðardjúp³ og fra Oddbjarnarsker ved Breiðafjörður⁴. Sandsynligvis har en stor del af dette fiskeri været sæsonbetonet.

Bøndernes og karlenes indtægt af det sæsonbetonede fiskeri. Hvor meget tjente man på fiskeriet? I 1546 skriver Gissur biskop i Skálholt et brev til Otti Stígsson⁵, hvor han diskuterer en sygdom eller epidemi, der forhindrede fiskeriet i Vestmannaeyjar. I vinterfiskeriperioden havde der på grund af sygdommen været ringe udbytte af fiskeriet, kun tre *hundruð* (360 al.) for de fiskere, der havde haft mest. Dette var fiskernes *hlutur*, andel, ifølge de specielle regler om, hvordan fangsten skulle deles mellem bådens ejer og fiskerne. Dette kan sammenlignes med kilder om udbytte af fiskeriet i det 17. århundrede, hvor *hlutur* i vinterperioden kunne være 5 hundr. i et almindeligt år⁶. En karl, der arbejdede på en bondegård, fik f.eks. kun 1 hdr. og 12 al. i løn hele året (? „þeir sem að ákvæðum vinna“), ifølge en dom fra 1555⁷. Det er ikke klart, om alle eller næsten alle også fik lov til at gå til fiskeri og beholde sin *hlutur*.

Fiskeriet var tilsyneladende et indbringende erhverv, når fiskeriet var godt. Dens ensidighed gjorde det derimod risikabelt som eneerhverv under de senmiddelalderlige forhold. Da bondeøkonomien fik nok jord til rådighed efter pesten, foretrak man landbruget fremfor det indbringende fiskeri.

Reaktion mod arbejdskraftsmangel i fiskeriet

Den store arbejdskraftsmangel i fiskeriet, der opstod efter pestepidemierne 1402-1404 og 1494, førte til reaktioner fra myndighedernes side. De var af to slags: udenlandsk arbejdskraft blev forsøgt udnyttet, og hoveri blev introduceret.

I 1419 gav Arnfinnur Þorsteinsson, der var en højt placeret islandsk embedsmand, den engelske fiskerflåde lov til at fiske hvor som helst omkring Island. Vestmannaeyjar blev nævnt, men de var fri til at slå sig ned, hvor de ville⁸. Årsagen til denne handling har sandsynligvis været det islandske arbejdskraftsproblem efter pesten. Den islandske overklasse har givet englænderne lov til at fiske for igen at opnå den indtægt den fik af fiskeriet før den sorte død. Senere i det 15. århundrede blev forholdet mellem englænderne og islændingene meget spændt, nærmest en krig.

¹D.I. VIII s. 577

²D.I. IX s. 470

³D.I. IX s. 484

⁴D.I. X s. 86

⁵D.I. XI s. 462

⁶Jón J. Aðils: *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*. Rv. 1971, s. 479-480

⁷D.I. XIII s. 20

⁸D.I. IV s. 269-270

Skálholt bispestol forpligtede dens bønder til fiskeri på bispestolens både i det 16. århundrede (se kapitel 5.2.a). Sandsynligvis har både Viðeyjarkloster, Þykkvabæjar-kloster og Helgafellskloster gjort det samme. De bønder, der boede på gårde i bestemte områder, Suðurnes, måske Akranes, Snæfellsnes, øerne i Breiðafjörður, Vestfirðir, Skagi, har været heltidsfiskere. De andre fæstere, dem der havde arbejdspligt ved fiskeriet, var derimod deltidsfiskere.

Sammenfatning. Det ser ud til, at fiskerbøndernes fiskeri fortsatte efter pestepidemien 1402-1404 og den anden pest 1494. Derimod ser det ud som sæsonfiskeriet, i hvert fald i Snæfellsnes-halvøen, blev noget formindsket efter 1404 og nogle steder først blev genoptaget i den sidste halvdel af 1400-tallet. Der foregik dog sæsonfiskeri i alle dele af landet i det 15. århundrede. Det er meget sandsynligt, at bondefiskeriet blev den dominerende form for fiskeri i det 15. århundrede, mens búðsetumenns fiskeri, fiskeri fra fiskerbyer, kraftigt formindskedes. Hoveri på fiskerbåde ses først i kilder fra det 16. århundrede, og det kan have været resultat af arbejdskraftsmangel.

Det er klart af renteudviklingen på fiskergårdene, at der har været langt mindre efterspørgsel efter dem end landbrugsgårde efter pestepidemierne.

Helhedsvurdering af udviklingen i landbrugssystemet 1300-1550

Som helhed ser udviklingen af de forskellige driftsmåder i erhvervslivet i det 15. og 16. århundrede ud til at vise, at hjemmegården forblev vigtig, mens udnyttelse af perifære muligheder som fiskeri, sæter og græsning formindskedes. Dog skete der forandringer på selve hjemmegården, idet kvægavlen og dermed indmarken blev mindre vigtig. Fåreavlen og udnyttelse af udmark på lavlandet og græsgang i fjeldet blev forholdsvis vigtigere for hver gård, men totalt set formindskedes udnyttelsen af landets landbrugsmuligheder meget, fordi det totale antal brug faldt måske 1/2-2/3 efter 1400, og da også antal husdyr i noget nær lignende forhold.

4.3. Landbrugets sociologi

I kapitel 2.2. blev de forskellige typer europæiske bondesamfund diskuteret. Der blev identificeret to grundlæggende typer: Den svenske, med et stort antal familiegårde og få husmænd, som den forekommer i kilder fra det 16. århundrede, og den engelske, hvor flertallet af alle bønder var husmænd uden tilstrækkelig jord. Ind i mellem var f.eks. den danske, med mange familiegårde og et betydeligt antal gårdsæder, der dog faldt drastisk i senmiddelalderen.

Det hersker ikke tvivl om, at det islandske samfund var af den „svenske“ type, med et stort antal familiegårde. Hjáleigur udgør et særligt problem i dette sammenhæng. Det ser ud til at en hjáleiga kunne få lögbýlistatus og omvendt, at et lögbýli kunne få hjáleigustatus (se kap. 3. og 9.6.). Dette indikerer at hjáleigur var almindelige familiebrug. I det følgende diskuteres hjáleigur videre.

Alt tyder på, at der var en grundlæggende sammenhæng i landbrugets sociologi hele perioden 900-1700, dvs. at driften fandt sted på et stort antal familiegårde, der stort set var selvforsynende med 4-7 køer og 18-40 moderfår. Vi har allerede i kap. 3 nået til en konklusion om antallet af familiebrug i det 14.-16. århundrede, men der mangler et billede af, hvordan disse brug så ud, hvor mange der var i husstanden, og hvor mange husdyr der faktisk var pr. brug. I det følgende beskrives bl.a. de problemer, der opstår rundt om dette. Det er noget kompliceret at rekonstruere driften efter de få og ensidige kilder der findes om den. Bl.a. derfor beskrives landbruget, som det så ud i 1703, på dette tidspunkt kilderne først giver et klart helhedsbillede. Dette giver en oversigt, der forhåbentlig gør det lettere at følge med i de efterfølgende overvejelser.

4.3. a Brugtyper og landbrugssociologi i to hreppar 1702-13

Som udgangspunkt bruger vi en undersøgelse af landbrugets sociologi i to områder i Island 1702-1713. Der findes udmærkede statistiske kilder for disse områder, som gengives i appendiks 8. Befolkningstal og antal husdyr er overleveret fra 1703 og 1713 for den ene, Akrahreppur i Skagafjarðarsýsla, og befolkningstal for både 1703 og 1712 for den anden, Staðarsveit i Snæfellsnessýsla, mens husdyrtal kun er overleveret for

1712 i Staðarsveit¹. De er nogle af de få hreppar, hvor tal om befolkning er overleveret både før og efter koppeepidemien, og vi er heldige, at de er så store og repræsentative.

Staðarsveit

De to hreppar var begge blandt Islands største. Ellers var de meget forskellige. Staðarsveit ligger på Snæfellsnesshalvøen. Den indeholdt alle de typer bebyggelse, der fandtes i Island i 1700: hovedgårde, lögbýli, tvíbýli, hjáleigur og en fiskerby, Búðir. Der var dog ingen selvejergårde, undtaget den ene af de to hovedgårde, Slítandastaðir. To kirkeinstitutioner ejede størstedelen af hreppurins gårde, Staðastaður beneficium² og Helgafell kloster. Der eksisterede omfattende arbejdspligt eller hoveri på alle gårde. Bønderne skulle uden undtagelse fiske på jordejerens båd og arbejde en dag ved høbjergning på hovedgårdene. Transportpligt ved lån af hest var også obligatorisk. Der var stort fiskeri i hreppurinn, der har en lang strandlinie med en kyst, der var velegnet til årebådedrift.

Bebyggelsen ligger på en bred strandslette op fra havet og til den bjergkæde der ligger helt ud til halvøens ende. Der er to, nogle gange tre, gårdrækker, dvs. der var en ubrudt linie af gårde langs kysten og en anden på bjergskrånningen. Den tredje lå ind mellem de to førnævnte på den ufrugtbare mose, der udgør størstedelen af områdets vegetation. Antallet af indbyggere i Staðarsveit var 575 i 1703 og 464 ni år senere, et fald på 19%. Dette er reflekteret i bebyggelsens struktur. Der var begge år 36 lögbýli i hreppurinn, men antallet af tvíbýli og hjáleigur forandredes drastisk. I 1703 var der 49 familier på hjáleigur eller sekundære lögbýlibrug, men ni år senere var der kun 31 familier på hjáleigur eller sekundære lögbýli. Hjáleiguhusstandes besætning og familiestruktur og sekundære tvíbýlis besætning og familiestruktur var meget ens. De to familiegrupper kan derfor grupperes sammen i socioøkonomisk henseende. Et sekundært lögbýlibrug var det mindste af to familiebrug på et lögbýli. Et lögbýli med to familiebrug kaldtes tvíbýli. Der fandtes også tvíbýli med to lige store brug, der begge var primære lögbýlisbrug.

Det overraskende er, at der var 20 familier i fiskerbyen Búðir i 1703, men i 1712 var der stadigvæk 16 familier i byen. Faldet i hjáleigur/tvíbýli var derfor større end faldet i familier i fiskerbyen.

Statistikken i appendiks 8 er meget interessant. I Staðarsveit 1703 var der 230 personer på de 36 primære lögbýlisbrug, 6,4 pr. brug. På hjáleigur og sekundære lögbýlisbrug var antallet af personer nøjagtigt det samme, 230, men eftersom der var

¹*Manntal á Íslandi árið 1703*. Rv. 1924-1947. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín V. og IX. bindi*. Kh. 1913-1943

²Staðastaður var i 1200-tallet slægtshovedgård for den slægt der dominerede i første halvdel af århundredet, Sturlungar. Der boede Snorri Sturlusons bror, Þórður.

langt flere familier i denne kategori, 49, var gennemsnitsstørrelsen af hjem langt lavere, 4,7. Antallet af køer var i gennemsnit også højere på primære lögbýli, 4,7 pr. hjem. På de andre var antallet 3,0. Antal får pr. familie var 26,5 på de primære lögbýli og 16,8 på hjáleigur/sekundære lögbýli. Det bemærkelsesværdige er, at selv om der er forskel på husdyrantal mellem de to kategorier, så er forskellen pr. person meget lille. Dvs. der er ingen nævneværdig forskel i livsgrundlag mellem de to kategorier.

Der var selvfølgelig forskel i antal piger og karle på primære lögbýli og hjáleigur/sekundære lögbýli, men den er mindre end forventet. F. eks kan det nævnes, at af 36 lögbýli i Staðarsveit var der 25, der havde tjenestefolk, mens 15 var helt uden tjenestefolk. Men af de 15 havde 11 nytte af arbejdskraft fra børn, som var blevet 15 år. Disse voksne børn kunne udføre det arbejde tjenestefolk ellers lavede. Situationen i hjáleigur/sekundære lögbýli var sådan, at af 49 hjem havde 18 tjenestefolk, 14 havde børn over 15 år boende i hjemmet, og 13 var helt uden tjenestefolk, dvs. det kun var ægteparret der arbejdede på gården.

Der var stort set, ud fra det man kan forestille sig, tre typer sociale miljøer i hreppurinn. For det første var der lögbýlið og hjáleigan. Selv om der var nogen forskel på de to typer, især hvad gælder størrelsen af husstand og besætning, var den sociale forskel tilsyneladende meget ringe. Derfor kan disse hjem, der udgjorde 67 ud af 85 i 1712 betragtes som hørende hjemme i kategorien bondesamfund.

Den anden type var fiskerne i fiskerbyen Búðir. Det er klart at de har udgjort en særegen samfundsformation, fordi deres befolkningsudvikling er helt anderledes end bondesamfundets. Disse familier var ofte små, omkr. 3,9-4,4 personer pr. familie. Fiskerbyen forblev beboet med stort set det samme antal familier efter koppeepidemien modsat de fleste andre fiskerbyer i Snæfellsnes, hvor befolkningstallet faldt meget. Årsagen til dette er ikke klar.

Den tredje type var hovedgårdene, der bl.a. kendetegnes ved, at der udover almindeligt tjenestefolk fandtes en særlig kategori tjenere, de personlige tjenere. Disse hedder *þjónustufólk* i Islandsk, mens andet tjenestefolk hedder *vinnufólk*. På gårde af denne type i Staðarhreppur var der ca. 20 køer og 85 får pr. gård. Husstandene var også store, omkr. 20 personer, hvoraf størsteparten var karle eller piger, *vinnufólk* - *vinnumenn* og *vinnukonur*. Denne type sociale omgivelser kan måske kaldes for overklassetilværelsen, centeret omkring en, to eller tre overklassepersoner, men ellers udgjort af *þjónustufólk* og tjenestefolk.

Akrahreppur

Akrahreppur i den nordlige del af Island lå ikke ved kysten, men i den østlige del af den store og brede dal der udgør Skagafjörður syssel. Ligesom i Staðarsveit lå der historiske herregårde i Akrahreppur. I 1200-tallet var en af hreppurins hovedgårde, Flugumýri, sæde for bl. a. Ásbirningar, den største af de nordislandske høvdingeslægter, og for den eneste islandske jarl, Gissur Þorvaldsson. En del af gårdene var stadig i privateje i 1703-1713, men størstedelen ejedes af Hólar bispegods. Der er spor af arbejdspligt i jordebogen 1713, men den blev ikke længere blevet udført på grund af koppeepidemien. Geografisk er Akrahreppur en bjergskråning liggende ned til dalens vandfald med brede, frugtbare indmarker i den nordlige del af hreppurinn, men noget smallere og højere liggende indmarksområder i den sydlige og indre del, hvor der er skråninger på begge sider af en dal. Den indre del kendetegnedes af utroligt store fåremængder pr. gård, blandt de største i Island. Den indre del af Akrahreppur var en karakteristisk del af den fåreregion, der udgjorde en af de fire landbrugsregioner i Islands gamle samfund.

Der var tre typer gårde i hreppurinn: Lögbýli, hjáleiga og hovedgård. En af forskellene på Staðarsveit og Akrahreppur var, at hvis der var tvíbýli i Akrahreppur, var der en tendens til, at familierne var ligestillede, hvad angår antal familiemedlemmer og husdyrantal. Hvis der var en tvíbýli i Staðarsveit, var den ene af familierne næsten altid i en hjáleigulignende stilling, dvs. havde færre husdyr og mindre familie.

Akrahreppurs indbyggertal var 460 i 1703 og ca. 407 i 1713. Antallet af lögbýli svingede efter antal indbyggere, det var 48 i 1703 og 42 i 1713. Der var langt færre hjáleigur i 1713 end før kopperne, deres antal faldt fra 19 til otte. I 1713 kan der skelnes mellem to typer lögbýli. Den ene var omtrent som et primært lögbýli i Staðarsveit med et relativt stort antal husdyr og en stor familie. Den anden var mindre, lå i de smalle dale inderst i hreppurinn og lignede meget hjáleigur nede i de centrale områder i egnen, hvad angår antal husdyr og familiemedlemmer. Der var både i 1703 og 1713 tre hovedgårde med mere end 9 køer og et relativt stort antal tjenere. En af disse var sæde for den øverste embedsmand i Skagafjarðarsýsla, det var Víðivellir, og der finder vi hele fem *þjónustufólk*, dvs. tjenere inde i huset, bl. a. en pige der passede børn. Den slags tjenere var der også på Miklibær, men ikke på den tredje hovedgård, Frostastaðir. Antal personer på hovedgårdene var omkring 13-15 pr. hovedgård.

Antal køer på lögbýli var det samme i 1703¹ og 1713, 3,8 køer pr. husstand, men antallet af får gik op fra 42,4 til 65,3 pr. husstand. Antallet af personer pr. lögbýlis-husstand gik ned fra 7,9 til 7,2 i samme periode. Derimod var antal køer, får og mennesker meget større efter kopperne på hjáleigur/sekundære tvíbýli end før, antallet

¹Oplysninger om antal husdyr 1703 kommer fra Det Islandske Rigsarkiv, *Þjóðskjalasafn*, Rtk. III 1.2. Kvikfénaðarskýrslur.

af køer voksede fra 1,5 ko pr. husstand i 1703 til 2,8 i 1713. Antal får gik op fra 8,0 til 33,2 pr. husstand og antallet af personer pr. husstand fra 3,3 til 5,0.

I 1703 herskede der unormale tilstande. I Akrahreppur var 49 der *ómagar*¹, mange af dem flygtninge fra de katastrofer der hærgede landet i 1683-1702. Antallet af husdyr var lavt, og dette er karakteristisk for husdyrantallet i de områder i Island, hvor der er oplysninger at finde.

Der var dog utroligt mange heste i Akrahreppur både i 1703 og 1713 (f. eks. 8 heste på Egilsá, en almindelig familiegård, i 1703). Skagafjörður har traditionelt været det vigtigste område for hesteavl i Island, og sandsynligvis har der været salg af heste til andre landsdele.

I kilderne om antal husdyr i Akrahreppur 1703 er gengivet antal kvildelejer, og hvor mange kvildelejer der var kokvilder, og hvor mange der var fårekvilder. 84 af 231 køer var kvildekøer, eller 36,4%, og 775 af 2322 får var kvildefår, 33,4%. Der er også interessante oplysninger om karle eller pigers husdyr, og de husdyr børnene ejede. På 26 gårde var husdyr i tjenestefolkets eller børns eje – sædvanligvis, men ikke altid, et lille antal, måske to eller tre får og en bede.

I Akrahreppur var der i 1703 33 lögbýli med tjenere, 14 med børn over 15 år (og derfor ingen brug for tjenestefolk), og kun én, hvor ægteparret arbejdede alene. Der var syv hjáleigur med tjenere, ti med børn over 15 og seks hjáleigur med bare en eller to i arbejdsalder. De allerfleste gårde med tjenestefolk havde en eller to tjenestefolk, undtaget hovedgårdene, hvor de var langt flere. De allerfleste gårde med børn over 15 år havde et eller to børn i denne alder, og det almindelige antal arbejdende mennesker på lögbýli var derfor 3-4, ægteparret og 1-2 tjenestefolk/børn over 15. Dette gælder i øvrigt også for Staðarsveit.

I Akrahreppur kan man i 1703 finde nogle meget små brug med meget få husdyr. Der er 5 familier, der ikke har mere end 1 ko og 10 får at leve af, og 7 andre har 1-2 køer og ikke flere end 15 får. Mange af disse bønder ejer mærkeligt nok alligevel en del heste. Hestekød var næsten aldrig på menuen selv ikke i de sværeste uår, men hvis det blev virkelig hårde tider, så spiste man hestekød. Hestene levede af det, der var at finde på jorden og fik sjældent høg. Disse tolv familier har sandsynligvis været de familier i hreppurinn, der var hårdest ramt af den 18-årige uårsperiode, der var gået forud. Det bør påpeges, at dette er den længste periode med uår, der overhovedet findes kilder om i Islands historie. Dette er også årsagen til, at samfundet blev dokumenteret i disse år: Det var i en usædvanlig krise.

Inden for lögbýlisgruppen fandtes en lille gruppe gårde, hvor der var flere end to tjenere. Man kan skelne mellem tre kategorier inden for denne gruppe, som kan

¹*Ómagi* betyder en der lever af fattighjælp.

betegnes som det øverste lag i bondesamfundet. Den første er meget store lejegårde, f. eks. Sólheimar på 60 hdr. med fire tjenere i 1703 og et stort husdyrantal. Den anden er selvejergårde ligesom Porleifsstaðir, der havde et tilsvarende antal tjenere og husdyr. Disse to slags gårde var også andre steder i landet de gårde, hvor der boede mange *hreppsstjórar* (hreppsbestyrere) og *lögréttumenn*, d.v.s medlemmer af Altinget, og der var ofte både mange tjenere og mange husdyr på disse gårde. De bønder, der boede der, var bondesamfundets repræsentanter over for omverdenen. Det var disse bønder, der med de mindre bønders støtte, lavede Áshildarmýrarsamþykkt i 1496. Det var også denne gruppe, der gik forrest i Islands selvstændighedskamp i 1800-tallet.

Den tredje kategori er repræsenteret i Akrahreppur med Frostastaðir. Den regnes her blandt hovedgårdene på grund af antal tjenere og husdyr, men den sociale position var som de to førnævnte typer. Det var præstegårdene eller beneficium. På Frostastaðir boede to præster, en gammel og hans søn, og derfor havde gården samme økonomiske karakter som en hovedgård. Men de fleste præster havde den samme sociale stilling som de førende medlemmer af bondestanden, d.v.s de var ikke medlemmer af eliten, men alligevel et førende element i bondesamfundet.

Fortolkning

Billedet af de to hreppar viser entydigt et samfund med selvstændige familiebrug. Der er en del forskelle på de to grundlæggende typer, et primært familiebrug og hjáleigur/sekundære familiebrug. En undersøgelse af børnefamilier i Staðarsveit 1703, udført af undertegnede i sammenhæng med den ovenstående analyse af hreppurinn, viser, at fordelingen af familier på lögbýli og hjáleigur sandsynligvis ikke var bestemt af økonomiske faktorer, men aldersbestemt på den måde, at mødrenes alder og børnesituation var bestemmende for, hvor familien boede. Bøndernes alder var ikke relevant i denne sammenhæng.

Ud af totalt 45 kvinder, der boede på hjáleigur og sekundære hjem på lögbýli, var 27 i barselsalder og havde børn. Der var kun 18 familier, hvor kvinden ikke var i barselsalder.

Situationen var omvendt på primære lögbýli. Af 38 lögbýli havde kun 15 mødre barselsalder. Antal børn pr. kvinde var 2,2 på lögbýli og 1,9 på de andre. Kvinderne på hjáleigur/sekundære lögbýlishjem var i gennemsnit yngre, havde endnu færre børn og familien var derfor mindre.

Den ovennævnte forskel i antallet af husdyr på hjáleigur/sekundære lögbýli og primære lögbýli forårsagedes således ikke af at der var forskellige grupper inden for bondestanden, der boede på disse typer gårde, men at behovet for husdyr var forskelligt efter husstandens størrelse.

På samme måde som hjáleigubønder ikke var en speciel klasse, udgjorde pigerne og karlene ikke en særlig klasse, men en særlig aldersgruppe. I alderen 15-30 år var man sædvanligvis karl, hvis man var mand, enten på sine forældres gård eller en anden gård¹. I den samme alder var kvinderne piger. Efter den alder giftede man sig og blev bonde eller bondekvinde. Det er klart, bl. a. af kilderne om husdyr i Akrahreppur 1703, at en stor del af tjenestefolket er begyndt at samle husdyr, mens de stadigvæk var tjenestefolk, og at de derfor forberedte sig på en fremtidig stilling som bonde eller hustru.

En idealtipe for bondens liv. Ud fra dette kan man forestille sig en idealtipe af de tre trin i en mands eller en kvindes aktive liv: **1.** Fra 15-30 år var man karl eller pige på en gård, **2.** fra 30 år var man bonde eller bondekvinde på en hjáleiga, et sekundært lögbýli eller et lille lögbýli indtil man **3.** fandt et stort lögbýli. Billedet af bondesamfundet er et billede af et relativt integreret samfund, hvor der er ringe forskelle på de fattige og de rige, og hvor livscyklusen udgør de vigtigste forudsætninger for ens status. Dette gælder de 90% eller mere af befolkningen, der boede på lögbýli eller hjáleigur med landbrug, men ikke befolkningen i fiskerbyerne og overklassen på hovedgårdene. Spørgsmålet er om ikke hovedgårdene til dels var integreret i systemet, ved at bondesønner og -datre arbejdede som karle eller piger på disse gårde, og så fik status som bønder eller bondekvinde i bondesamfundet.

Den gennemsnitlige levestandard i Akrahreppur og Staðarsveit både i 1703 og 1712/1713 var langt højere end f.eks. den gennemsnitlige levestandard i England i 1200-1348. Næsten alle familier tilhørte en middelklasse af bønder, der i normale tider havde jord til at brødføde deres familier. Selv efter højst unormale tider som i 1683-1701 havde langt den største del af familierne i landbrugsområderne en nogenlunde normalt antal husdyr. Ellers er billedet af det islandske bondesamfund i 1703 et billede af et typisk bondesamfund, dvs. et samfund der havde nok jord for at den aldersbunde arbejdsdeling kunne uforstyrret opholdes. I et samfund som det engelske var disse forudsætninger ikke længere tilstede på grund af mangel på jord.

¹Guðmundur Hálfðanarson: Old Provinces, Modern Nations. Upubl. Ph. D.-afhandling ved Cornell University, Ithaca New York, 1991.

4.3. b Familiebruget

Her deles undersøgelsen af senmiddelalderens landbrugssociologi op efter typer af brug. I dette kapitel er familiebruget i perioden 1100-1700 undersøgt, og i 4.3.c behandles herskabets og gejstlighedens storbrug.

I det følgende beskrives og diskuteres kilder om familiebrugene i middelalderen, og der foretages en rekonstruktion af senmiddelalderlig landbrug.

Familiebruget i middelalderen

Vi har allerede set, at arkæologerne regner med, at den oprindelige produktions- og konsumptionsenhed i Island, f.eks. i landnamstiden, var familien. I *Sturlunga saga* findes en række beskrivelser af familiebrug i denne kilde, bl.a. af to familier i Ávík på Strandir, „en lille gård“ inderst i Arnarfjörður, bonden Ámundi og hans kone på en unævnt gård i Vestfirðir, fra Eyðihús í Miklaholtshreppur og Brekka i Gufufjörður.¹ Af disse nævnes direkte at brugene på Eyðihús og Brekka havde tjenestefolk, nærmere bestemt karle, ved siden af bondeparret og deres børn. De er så at sige eksempler på såre almindelige bondefamilier, som de er at finde i det 18. og 19. århundreders folketællinger. Der er mange beretninger af denne type i andre sagaer.

Familie og arbejdskraft i Jónsbók. I lovbogen *Jónsbók* fra 1281 findes der nogle artikler, der giver oplysninger om, hvordan familien genspejledes i tidens lovgivning.

I et kapitel om budbringning siges der, at bonden skal gives budet, hvis han er hjemme, hans kone hvis han ikke er hjemme, hans søn hvis han er voksen, hans datter hvis hun er voksen, dernæst bryden, og altid skal den bedste mand, der er hjemme på gården, få budet. Dette er interessante oplysninger om hierarkiet inden for selve husstanden². Alle bønder er forpligtet til at gå til ting, når bud om det kommer til huset, undtaget „*einwirkjar*“. Denne bondekategori defineres som en bonde, der ikke har andre karle med sig i arbejdet på gården end dem, som er yngre end 16 år. Dette gælder både, hvis denne unge karl er hans søn eller en anden mands søn³, hvilket minder meget om situationen i Akrahreppur og Staðarhreppur: Der var tjenestefolk på de fleste gårde, enten bondens børn eller andre. Enker og gamle, syge bønder skulle kun gå til ting, hvis

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 7, 236, 238, 241, 293

²*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. Odense 1970 s. 110-111

³*Jónsbók*... s. 113

de ville. Dette betyder simplethen at det har været det almindelige at bønder havde karle for at hjælpe sig på gårdene.

En artikel handler om „tveggja missera menn“ (karle eller piger, der arbejder et år). Det siges, at mange bliver omvandrerere, fordi de ikke har muligheder for at få arbejde hos bønder, mens bønderne skades af manglende arbejdskraft på mange måder, og derfor forpligtes hver bonde, der ejer et bestemt beløb, til at ansætte en karl og en pige. Han er dog fri for denne pligt, hvis han har børn, der arbejder som karle og piger på gården¹.

En anden artikel lige efter denne handler om, at bønder ikke kan få arbejdskraft i perioder med gode år, når alle vil begynde selvstændig drift. Derfor forbydes det dem, der ejer mindre end fem hdr., både dem der er gifte og dem der er ugifte, at begynde selvstændig drift².

En landbo var forpligtet til at holde nok arbejdskraft for at kunne oparbejde hele den udmark („engi“) eller eng, der kunne bruges til høslæt. Ellers skulle han betale bøder³. Disse oplysninger fra Jónsbók viser forhold, der angående arbejdskraftsforhold ligner meget forholdene i 1703-1713 i Staðarhreppur og Akrahreppur.

Produktionen på gårdene. Fra det 14. århundrede eksisterer jordebøger, der gengiver hvad der skulle betales i landskyld⁴. Af gårde tilhørende Hólar bispestols gods og Pykkvibær kloster gods skulle der mest betales vadmæl af forskellige typer, mens kreatur og fisk var en mere almindeligt form for betaling på Munkapverá klostergods i 1318 (se tabel 5.3.). Der findes mange kilder om kvildelejer i det 14. århundrede, bl.a. ejede Hólar bispestol 1482 kvildelejer i 1396⁵. Indkomsten af disse var stor, og lejerne blev betalt i smør. Både vadmels- og smørfremstilling var kvindearbejde, og som allerede indikeret (kap. 4.2. b) behøvedes der betydeligt arbejde for at fremstille vadmæl til betaling af landskyld, og til tøj på familien. Der må i gennemsnit have været to kvinder pr. brug, hvis det skulle være muligt at fremstille disse produkter.

Familiebruget i senmiddelalderen. Der findes nogle interessante oplysninger om familiebruget fra senmiddelalderen. Den 30. januar 1501 faldt en interessant dom om beskatning af en bonde, Jón Nikulásson, boende i Meðaldalsþing i Dýrafjörður⁶. Han havde haft så mange at sørge for, i forhold til det han ejede, at han ikke behøvede at betale skat. Det siges, at han i sit første år som bonde ejede 10 hdr., 11 hdr. i det andet og 12 hdr. i det tredje, men i ingen af årene kunne han takseres. Da dommen faldt ejede han 15 hdr. og havde så overskredet grænsene for skattefrihed. I dommen siges

¹Jónsbók... s. 233

²Jónsbók... s. 234

³Jónsbók... s. 281

⁴DI III s. 407, D.I.II s. 738, D.I. II s. 485, D.I. VIII s. 266ff.

⁵D.I. III s. 614

⁶D.I. VII s. 546-548

det også, at Jón behøvede fire karle og/eller piger ud over sig selv for at kunne forsørge alle de børn og andre, han var forpligtet at forsørge. Desværre siger dommen ikke, hvor mange Jón skulle forsørge. Ifølge Jónsbók skulle hver skattebonde eje 1 hdr. for hver medlem af husstanden¹. Det kan derfor anslås at Jón havde mindst 10-12 personer i sit husstand.

En kilde om bøndernes ejendom i Grímsnes i Árnessýsla beretter, at i efteråret 1524 ejede ingen bonde mindre end 14 hundreder (kvilder), og at de alle var skattepligtige, hvilket var usædvanligt. Det fortælles, at ingen gård havde færre end 120 får, nogle havde 240 og andre 360 eller mere.² Vinteren efter var derimod hård, så hård at der kun overlevede tyve eller tredive får pr. gård. Denne beretning er fra en annal nedskrevet nogle årtier efter den hårde vinter, og kan betragtes som relativt pålidelig. Disse bønder har været usædvanligt rige, og deres tab store (ellers var det ikke indgået i annalen). Grímsnes er en hreppur i Árnessýsla, hvor der i 1703 boede 83 bønder (se appendiks 2).

Oplysninger om kvildelejer er meget omfattende og systematiske i kilder fra det 15. og 16. århundrede. De viser, at smørfremstilling og anden bearbejdning af mælk må have været en integreret del af livet på familiebrugene. Der findes ikke lige sikre kilder om de varer, der blev betalt i landskyld, men vadmél var dog klart en vigtig vare i denne periode.

Brugstyper på hjáleigur

Det er klart at der var familiebrug på de mange lögbýli, vi har kilder om fra det 14.-16. århundrede, men hvad med hjáleigur? Findes der oplysninger om brugstyper og drift på dem fra det 14. århundrede? Det gør der faktisk; i to tilfælde bliver hjáleigur nævnt i jordregistre og dele af deres jordrente gengives. Fire hjáleigur på Skarðsströnd, Rauðseyjar, Sauðhús, Geirmundarstaðir og Mannheimar havde i 1401 fra 3-8 kvildelejer, og det, der ser ud til at være hjáleigan Hálsgröf ved Neðri Ás i Hjaltadalur i 1388, skal som en del af Neðri Ás betale en to vinter gammel tyr i landskyld. Dette indikerer, at hjáleigur var helt almindelige bondegårde med familiebrug og husdyravl. Det kan tænkes, at nogle bønder på hjáleigur i Sydisland udførte hoveri på de hovedgårde, hvor de fleste hjáleigur lå, men vi har ingen kilder om det. Da hoveri blev introduceret i det 16. århundrede blev det pålagt alle gårde, både lögbýli og hjáleigur.

Det totale fravær af husmandsbrug i de sydislandske landbrugsområder i 1703 ser ud til at tale stærkt mod den mulighed, at de overhovedet fandtes i 1300-tallet.

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 30

²Jón Egilsson: Biskupaannálar. Safn til sögu Íslands I., s. 64

Sædvanligvis ville man finde rester af en bebyggelse af denne type, hvis den eksisterede i betydeligt omfang før i tiden. Alle hjáleigur i dette område i 1703 var, hvis de ikke lå ved havet, almindelige familiebrug.

De hjáleigur, der nævnes i 1300-tallets kilder, var gårde, der havde nok jord for at kunne drive familiebrug af indmark-udmark typen. Dette gælder både de gårde, der var i drift i senere perioder, og de gårde, der blev lagt øde efter 1404, men hvor man ved hvor lå. Husmandsbrug ser ud til at være sjældne i samfund, hvor indmark-udmark systemet bruges.

Det kan konkluderes, at det islandske bondesamfund var i perioden 1300-1600 af den „svenske“ type. Alle brug var selvstændige familiebrug, og hvor der ikke fandtes husmandsbrug. På dette grundlag kan kilder om det middelalderlige landbrug bruges til at rekonstruere periodens familiebrug.

Besætning på kirkjustaðir og kvildelejer

Udover de før nævnte kilder, sagaer, lovbøger og oplysninger om typer og mængde produktion, der betaltes i landskyld, giver to andre typer kilder oplysninger om det middelalderlige familiebrug. Det er tal i máldagar om husdyr på små kirkjustaðir og tal om antal kvildelejer pr. brug. Det er især tallene om kvildelejerne der er vigtige.

Husdyrbesætning på kirkjustaðir. Máldagar fra 1300-tallet gengiver ofte det antal husdyr, som kirkerne ejede. I 1300-tallet var forholdet mellem får og køer ifølge disse kilder 4,1 får pr. kø¹.

I tabel 4.2. ses tal om kirkekvilder på nogle kirkjustaðir i 1300-tallet sammenlignet med besætningen 1702-1714. Der var tre typer gårde i det 14. århundrede: storbrug, mellemstore præstegårde og små præstegårde. De to første typer ser ofte ud til at have flere husdyr i det 14. århundrede, mens den sidste type har en tendens til det modsatte. Eftersom vi ved, at i det 13.-15. århundrede, og selv så sent som i det 16. århundrede, var driften på hovedgårde ofte langt større, end i 1702-1714, hersker der ikke tvivl om, at tallene i tabel 4.2. i nogle tilfælde reflekterer en større drift end senere (dette diskuteres nærmere i kap. 4.3. c).

Spørgsmålet er, om tallene om husdyr på de små kirkjustaðir reflekterer familiebrug på disse gårde, f.eks. på Pönglabakki i det 14. århundrede. Der er en klar forskel på de store og mellemstore kirkjustaðir og de små, fordi kirkekvildehusdyrene er færre på de små kirkjustaðir i 1300-tallet end i 1702-1714, modsat de fleste store og mellemstore gårde. Dette er en interessant forskel, der indikerer en anden udvikling på de små gårde i den mellemliggende periode. Kirkekvilderne i 1300-tallets máldagar gengiver kun de dyr, kirken havde, men disse tal behøver at ikke reflektere hele besæt-

¹Appendiks 6 og kap. 4.2.a

ningen, eftersom præsten eller medlemmer af hans husstand selv kunne have nogle dyr. Derimod er det sandsynligt, at hvis en máldagi opgiver tal om hvor mange køer og moderfår kirken ejede, reflekterer det antallet af aktuelle, levende dyr.

Det er derfor sandsynligt, at tallene om husdyr på de „små“ kirkjustaðir evt. reflekterer familiebrug, f.eks. på Þönglabakki, hvor en præst boede med sin kone/frille, børn og muligvis to eller tre tjenestefolk.

Tabel 4.2. Kirkekvilder på kirkjustaðir i det 14. århundrede sammenlignet med besætning 1702-1714

	14. årh. ¹		1702-1714	
	Køer/får/beder	Forhold køer/får	Køer/får/beder	Kilde i D.I.
Storbrug				
Gaulverjabær	25/65 ²	2,6	12/50/40	IV 57
Vellir	21/110/30	5,3	7/40/40	II 455
Reykholt	20/72/13	3,6	16/93/134	IV 119
Hrepphólar	20/60	3,0	10/50/40	IV 45
Mellemstore brug				
Villingaholt	10/30	3,0	10/60/44	IV 59
Gilsbakki	8/20/1	2,5	6/114/90	IV 121
Eyri í Skut.	8/60 ³	7,5	9/50/83	IV 140
Háls í Fnjóskad.	8/80	10,0	4/39/68	II 439
Små kirkjustaðir				
Þönglabakki	3/18	6,0	3/30/25	II 445
Hof í Eystrahrepp	6/27	4,5	9/50/33	IV 48
Torfastaðir	4/24	6,0	10/80/71	IV 49
Ólafsvellir	7/21	3,0	10/45/54	IV 50

Kilde for 1702-1714: Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín.

Kvildelejer på lögbýli. Kan antal kvildelejer på lögbýli give oplysninger om besætning eller antal husstande pr. gård?

På gården Hnjúkur i Svarfaðardalur i 1398 var der totalt otte kvildelejer⁴. Deraf var fire kokvildelejer, dvs. fire malkekøer, to og en halv moderfårekvildelejer (15 moderfår) og 1,5 bedekvildeleje (ca. 15 beder) på gården i denne periode. Hnjúkur var

¹Tallene er fra 1397 undtaget Vellir, Þönglabakki og Háls, der er fra 1318. I mange máldagar nævnes kun antal kvilder, ikke husdyrtype, og hvis de nævnes, som i disse tilfælde, må det anses som mere sandsynligt, at der er da tale om en aktuel besætning.

²16 stude og tyre

³En kvilde stude

⁴D.I. III s. 627ff

en 30 hdr. gård, men den var afsidesliggende og lå højt. Antallet af kvildelejer er relativt lavt for en så værdifuld gård, i forhold til andre gårde i det 14. århundrede, hvor der eksisterer oplysninger om antal kvildelejer.

Tal om kvildelejer på almindelige familiebrug viser, at der generelt var flere i det 14. århundrede end senere. I 1695 var der f.eks. kun fire kvilder på Hnjúkur. Dette gælder også antal kvildelejer på 18 gårde i Skarð gods i 1401, der lå i Dalasýsla og Strandásýsla. Kvildelejernes antal var da 153. I 1686 var der 115 kvildelejer på disse gårde og 110 i 1695 (se tabel 5.7. og kap. 5.2.b). Faldet fra 1401 til 1695 er 28%.

Der findes også tal om kvildelejer på nogle gårde i Skagafjörður i det 14. århundrede. På Rein, Egg, Beingarður, Ás, Vatn, Garður, Keflavík og Utanverðunes i Hegranes var der totalt 49 kvildelejer i Hólar bispestols eje 1388 (se appendiks 5). På de samme gårde var der 41 kvildelejer i 1449, men deraf var 12 på Ás, hvor der var kun 4 i 1388, og 10 på Utanverðunes, hvor der var kun 6 i 1388. Desuden lå Rein og Beingarður øde. I 1695 var det totale antal kvildelejer på alle disse gårde undtaget Ás og Utanverðunes 19,5, men det bør påpeges, at både Rein og Vatn (Vatnskot) var hjáleigur (Rein under Egg og Vatn under Ás) og ikke havde selvstændige kvildelejer. Tallet 19,5 i 1695 bør derfor sammenlignes med tallet for Rein, Egg, Beingarður, Garður og Keflavík i 1388, der var 35. Dette ligner udviklingen på Hnjúkur.

Betyder dette, at der var større besætning på disse gårde i 1401 end 1695? Ikke nødvendigvis.

Der eksisterer tal om antallet af kvilder på et gods i det 15. århundrede, der viser, at antallet af kvilder på 25 gårde i Reykhólasveit var 123 (se tabel 4.4.) I 1686/95 var det 152, men i 1710 var det faldet til 96,5. Tal om antal husdyr før og efter koppeepidemien (se tabel 4.6.) viser ikke en tilsvarende nedgang i antal husdyr, tværtimod. Dette indikerer ikke sammenhæng mellem antal husdyr og antal kvildelejer, men sammenhæng mellem rentetryk og antal kvildelejer. Jordrenten faldt meget efter koppeepidemien 1707-1709, og det gav sig udslag både i lavere landskyld og færre kvildelejer.

Fra 1300-tallet indtil 1686 faldt landskylden på Helgafell klostres gårde, der lå i samme område som Skarð godset, med 55%, men det inkluderer mange fiskergårde med et meget stort fald i landskyld. Fald i landskyld på Helgafell klostres landbrugsgårde, der ofte var ca. $1/3^1$, ligner derimod faldet i antal kvildelejer på Skarð godset i samme periode. Det er derfor sandsynligt, at udvikling i kvilderenter ikke reflekterer besætningens størrelse, men jordrentens tryk.

De otte kvildelejer på Hnjúkur i 1398 reflekterer da ikke nødvendigvis en større besætning end f.eks. i 1695, da kvildelejernes antal kun var fire. Det er mere

¹Se appendiks 5 og Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 161-162 og 171-173

sandsynligt, at de reflekterer et højere rentetryk. Vi ved også, at i andre dele af landet var et lignende antal af kvildelejer på et familiebrug ikke ukendt i 1707, f.eks. i Vestisland eller Árnassýsla, om end de fleste lögbýli med dette antal kvildelejer i 1695 i f.eks. Hreppar og Biskupstungur ser i 1703 ud til at have været enten tvíbýli eller at have hjáleigur.

Hvilken brugstype indikerer høje tal om kvildelejer? Der var otte eller flere kvildelejer på 13 af Skarð godsets gårde i 1401, og syv eller færre på kun 10. I Hegranses var der 8 eller flere kvildelejer på tre gårde, mens fem havde færre.

Denne kendsgerning er signifikant. For det første indikerer det et landbrugssystem, hvor der var stor hjemmeindustri, fremstilling af mælkeprodukter og vævning, og dette betyder at husstandene må have haft tjenestefolk som i 1700-tallet. Det er også vigtigt, at omkring 1700 og senere indikerede otte kvildelejer eller flere på et lögbýli, at der fandtes tvíbýli eller et lögbýli med hjáleiga¹. En mulighed er, at situationen også i det 14. århundrede var sådan. En anden mulighed er, at husstande på gårde med dette antal kvildelejer var større end senere.

Det er nogle bestemte forhold, der peger på, at det første alternativ er det mest sandsynlige, bl.a. kilder om meget høj landskyld i forhold til værdien af en gård, hvor vi ved, at der var fleirbýli i det 14. århundrede i Vestur-Skaftafellssýsla, indikerer dette (se s. 154f). Hvis der var familiebrug på disse gårde, må der simpelthen have været flere end et brug på de gårde, der havde 8-10 kvildelejer eller flere, ellers ville ingen bonde have accepteret at bo der, men foretrukket mindre gårde med lavere rentetryk. Ud fra dette var der mindst 36 familiebrug på de 23 gårde i Skarð godset i 1401.

Det er muligt, at der i det 14. århundrede fandtes forholdsvis flere små storbrug end senere, dvs. brug med 4-8 tjenestefolk. Det er svært at rekonstruere antal og typer brug i et område som Skarðsströnd på grundlag af de oplysninger vi har. Nogle af de brug, der kan have været tvíbýli, kan lige så godt have været storbrug af denne type, og dette gælder også for landet som helhed.

Under alle omstændigheder fandtes der i det 14. århundrede almindelige familiebrug på alle hjáleigur, tvíbýli og små lögbýli. På mellemstore lögbýli og nogle store lögbýli ser der også ud til at have været mest familiebrug, hvis tal fra máldagar tolkes på den måde, at nogle kirkjustaðir var familiebrug. Der var flere storbrug, men alligevel må mindst 80-90% af alle brug i det 14. århundrede have været familiebrug.

I perioder med befolkningsvækst i det 19. årh. voksede antal personer pr. brug², og denne vækst var størst i antal tjenestefolk. Dette kan også have været tilfældet i det 14. århundrede, og det har gjort en noget større besætning pr. familiebrug mulig.

¹Se appendiks 1 for placering af tvíbýli, f.eks. Hreppar og Biskupstungur, og Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*, for antal kvildelejer 1686/1695

²Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Um fjölskyldusögurannsóknir og íslensku fjölskylduna 1801-1930.“ *Saga XXIV* 1986, s. 24

Selv om et almindeligt familiebrug muligvis var lidt større i det 14. århundrede end senere, var der højst tale om to til tre tjenestefolk. Det store antal husdyr pr. hovedgård i det 14. århundrede antyder også at det ikke var svært at få arbejdskraft.

Arbejdskraften på fæstegårdene

Vi har set, at kilderne indikerer at brugene fungerede i alt væsentligt på samme måde i det 15.-16. århundrede som senere. Som dommen om Jón Nikulásson's sag illustrerer, var der et nært sammenhæng mellem produktion og reproduktion. Vi kan regne med, at det almindelige var, at familiebrug havde tjenestefolk, ligesom 1703-1712.

Situationen i Island angående tjenestefolk på fæstegårde og hovedgårde kan derfor belyses med kilder fra begyndelsen af det 18. århundrede. Situationen for Staðarhreppur og Akrahreppur i folketællingen 1703 blev undersøgt med det formål at afdække strukturen i fordeling af arbejdskraft (se tabel 4.3.).

Tabel 4.3. Tjenestefolk i to hreppar 1703 efter type gårde

Akrahreppur	
	antal
Lögbýli med tjenestefolk	33
Lögbýli uden tjenestefolk	15
- deraf m. børn o. 15	14
- helt uden tjenestefolk	1
Hjáleigur/tvíb. med tjenestefolk	7
Hjáleigur/tvíb. uden tjenestefolk	16
- deraf m. børn o. 15	10
- helt uden tjenestefolk	6
Staðarsveit	
	antal
Lögbýli med tjenestefolk	25
Lögbýli uden tjenestefolk	11
- deraf m. børn o. 15	7
- helt uden tjenestefolk	4
Hjál./tvíbýli med tjenestefolk	18
Hjál./tvíbýli uden tjenestefolk	27
- deraf m. børn o. 15	14
- helt uden tjenestefolk	13

Kilde: Appendiks 8

Ud af det totale antal primære brug på lögbýli i begge hreppar, 84, var der kun 5, eller 6% helt uden tjenestefolk. På tvíbyli eller sekundære lögbýlisbrug og hjáleigur var situationen en anden. Der var totalt 77, men deraf var 19 eller 24,7% helt uden tjenestefolk. I disse hreppar fandtes der tjenestefolk på 85,1% af brugene.

En sammenligning af denne situation med udenlandske undersøgelser af tjenestefolk i agrare samfund viser en enorm forskel. I Yorkshire i perioden 1350-1450 er antallet af tjenestefolk i både byen York og nogle landområder i nærheden blevet undersøgt af P.J.P. Goldberg¹. Resultaterne er nærmest omvendt i forhold til Island, i landdistrikterne havde kun ca. 15% af brugene tjenestefolk. Derimod fandtes der tjenestefolk i en tredjedel af alle hjem i byen York. I Yorkshires landområder var der både agrare landbrugsområder og områder med stor husdyravl. De agrare områder kendetegnedes ved behov for mandlig arbejdskraft, mens der var få kvinder eller piger i tjeneste i de områder, men i områder med stor husdyravl var der større behov for kvindelig arbejdskraft. Årsagen var, at der i husdyravlsområderne bearbejdedes både mælkeprodukter af mange slags og uldprodukter, og dette var kvindearbejde².

Goldberg antyder, at tjenestefolk ikke udgjorde en „klasse“ for sig. Dette var ikke en livsvarig situation, men en bestemt periode i næsten alles liv. I Yorkshire blev man pige eller karl omkring 12-15 års alderen, og var det indtil man var 25-30 år³, hvor man giftede sig. Kvinder blev gift tidligere end mænd. Dette er helt i overensstemmelse med erfaringen fra det islandske bondesamfund i det 18. og 19. århundrede, hvor arbejdsdelingen i høj grad var bestemt af alder⁴.

Udviklingen i senmiddelalderen. Det kan argumenteres for, at familietypen på familiebrugene ikke forandredes fra det 14. århundrede indtil 1700-tallet. Sammenhængen i økonomi og sociologi indikerer dette, ikke mindst typen af produkter som betaltes i landskyld og lejer, vadmæl og smør, der krævede stor arbejdskraft hjemme på gårdene og viden om, at i det 13. århundrede var det normalt, at der fandtes karle og piger på familiebrug. For at argumentere for at der eksisterede et andet system før 1400, må der påvises nogle drastisk anderledes forhold før 1400, noget i retning af at der var meget få tjenestefolk pr. familiegård, som i Yorkshire, dvs. et system, der som helhed var anderledes end det islandske system 1703-1713. Lighedene mellem det 14.-16. århundredes brudstykker af viden om familiebrugene med systemet 1703-1713, er for store for at dette er muligt.

¹Goldberg, P.J.P.: *Women, Work and Life Cycle in a Medieval Economy. Women in York and Yorkshire ca. 1300-1520*. Oxford 1992, s. 161

²Goldberg, P.J.P.: *Women, Work and Life Cycle ...* s. 141

³Goldberg, P.J.P.: *Women, Work and Life Cycle ...* Oxford 1992, s. 168 ff

⁴Guðmundur Hálfðanarson: *Old Provinces, Modern Nations*. Upubliceret Dr. Phil. afhandling ved Cornell Universitet 1991, s. 107-113, 139-144

Den sandsynlige udvikling i tjenestefolkets fordeling ud fra disse forudsætninger i et område som Hólar bispegods centrale område i Mið-Skagafjörður (se s. 154ff) kan have været følgende: Omkring 1388 var der tjenestefolk, både karle og piger, på næsten alle af områdets 77 lögbýli, og selvfølgelig også på hovedgårdene. Der har været tjenestefolk på de fleste ca. 50 tvíbýlibrug og hjáleigur.

I det 15. århundrede blev mange lögbýli, tvíbýli og hjáleigur lagt øde af pesten. Tilbage var mest store, primære lögbýlibrug, mange af de største med tvíbýli. Også disse tvíbýli forsvandt efter den anden pest. Tilbage var næsten kun lögbýli med ét familiebrug. Næsten alle disse brug havde tjenestefolk.

Kvindernes stilling i produktionen. Der er tegn på, at kvindens stilling i det islandske landbrug var anderledes end i områder, hvor kornproduktion dominerede. Årsagen var først og fremmest det større behov for arbejdskraft bl.a. til vævning og fremstilling af mælkeprodukter. I Búalög er nogle af de arbejdsopgaver, en pige skulle udføre, beskrevet. Hun skulle vende høet efter høslæt, der var udført af karlene eller bonden. Hun skulle tørre høet og føre det til laden med en karl. Hun skulle karte ulden før vævning, og var berettiget til lys, hvis hun ønskede det. Hendes opgave kunne også være selve vævningen. Hvis gården havde sæter, var det kvindernes opgave at drive den. Fire kvinder, tre piger og en der lavede mad, krævedes på en sæter, hvor der var 80 beder og 13 køer¹.

Kvindernes betydning som arbejdskraftsreserve til arbejde (der traditionelt udførtes af mænd – kvinder havde selvfølgelig traditionelt afgrænsede kvindeopgaver), der er tydelig i England i senmiddelalderen, kan også have været vigtig i Island i senmiddelalderen. Det gælder især traditionelt mandlige områder som fiskeri. Det er i det 19. århundrede, i Breiðafjörður-området og Snæfellsnes dokumenteret, at kvinder, der blev ansat som piger, gjorde det til forudsætning for ansættelsen, at de fik lov at gå til fiskerlejet Undir Jökli i Oddbjarnarsker eller andre steder og fiske. De fik da samme løn som mænd². Dette kan også have været tilfældet i det 15. og 16. århundrede, selv om det ikke hidtil er lykkedes at finde kildegrundlag for dette i den undersøgelse af alle kilder fra perioden mellem 1475-1570, der blev udført i forberedelse af denne afhandling.

Lad os nu forestille os, at en form for intensiv agerbrug dominerede i Island, i hvert fald i de områder i Sydisland hvor korndyrkning overhovedet var mulig. Dette ville have reduceret antallet af især piger, der behøvedes for driften, drastisk. Det ville have forværret kvindernes situation i samfundet, gjort dem overflødige. Der ville være opstået pres for tidlige giftermål, og for at kvinder skulle væk fra de positioner i produktionen de okkuperede. Dette er, hvad der skete i England, da den senmiddel-

¹Búalög II. Rv. 1915, s. 21

²Oddný Yngvadóttir: „Breiðfirskar sjókonur“. *Sagnir* 1987

alderlige økonomiske vækst 1350-1450 forvandlede til økonomisk krise efter 1450¹ i et noget anderledes samfund, hvor der fandtes mange beskæftigelsesmuligheder i byerne. Men effekten ville grundlæggende have været den samme.

Tabel 4.4. Kreaturhold på 25 gårde i Reykhólasveit og Geiradalshreppur, rekonstruktion 1446 og aktuelle tal 1710. Kreaturhold i kvilder.

	Værdi		Kreaturhold 1446		Kvi. 1695	Kvi. 1710	Kreat. 1710		Udn.gr. ² 1710
	hdr. 1446	Kvild. 1446	Køer	Mfår+bed.			Køer	M.får+b.	
Gróustaðir	24	8	8	8	6	3	3	4	0,3
Króksfjarðarnes	12	4	4	4	5	5	3	5	0,6
Svarfhóll	12	6	6	6	5	3	2	5	0,58
Bakki	12	4	4	4	5	2	2	8	0,88
Ingunnarstaðir	20	6	6	6	8	4	2	3	0,2
Tindar	30	8	8	8	6	(8)	2	5	0,7
Klettur	12	6	6	6	6	3	3	5	0,68
Hólar	12	6	6	6	6	5	2	2	0,33
Bær	30	8	8	8	12	6	5	16	0,7
Mýrartunga	16	4	4	4	6	5	2	4	0,36
Gillastaðir	16	4	4	4	3	2	5	5	0,33
Miðnestunga	8	3	3	3	5	4	3	7	1,25
Borg	16	6	6	6	6	4	2	4	0,35
Hafrafell	16	6	6	6	6	5	4	6	0,52
Hríshóll	20	4	4	4	7	4	4	10	0,86
Skáldstaðir	8	3	3	3	5	1,5	2	3	0,88
Berufjörður	16	4	4	4	6	4,5	5	7	0,79
Hyrningsstaðir	8	4	4	4	7	4,5	4	10	1,15
Barmar	12	3	3	3	6	4	3	9	1,0
Skerðingsstaðir	30	6	6	6	12	5	2	4	0,17
Miðjanes	50	8	8	8	6	5	8	10	0,94
Hamarland	12	4	4	4	8	2	6	9	1,28
Kinnarstaðir	16	4	4	4	6	4	3	6	0,63
Kollabúðir	12	4	4	4	5	3	3	10	1,14
Total	123	123	123	152	96,5	80	157 (237 kv)		

Kilder: Diplomatarium Islandicum IV s. 683ff (jarðir Guðm. Aras.), Jærðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns f. Barðastrandasýslu.

Det store antal tjenestefolk i islandske brug i forhold til udenlandske er hidtil blevet fortolket på den måde, at dette samfund var mere restriktivt for personlig frihed end andre europæiske samfund³. Dette er imidlertid ikke tilfældet, snarere det modsatte. Det reflekterer et samfund, hvor arbejdsdelingen var aldersbunden, og hvor der var stort

¹Goldberg, P.J.P.: *Women, Work and Life Cycle in a Mediaval Economy. Women in York and Yorkshire ca. 1300-1520*. Oxford 1992, s. 7

²Udnyttelsesgrad: Forholdet mellem gårdens værdi i hundreder og antal kvildelejer på gården.

³Laslett, Peter. R. Wall (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge 1972 (introduction by P. Laslett)

behov for arbejdskraft ved det rådende landbrugssystem. Dette sikrede næsten alle en position som selvstændig bonde eller bondepige efter en periode som karl eller pige, hvor de kunne indsamle kreatur til deres fremtidige gårdsdrift, og det sikrede ligeledes kvinderne en forholdsvis bedre social stilling end mange andre steder.

Størrelse af besætning i det 15.-16. århdr.: Rekonstruktion.

For at illustrere besætningen på en almindelig familiegård i det 15.-16. århundrede, rekonstrueres driften på gårde i Reykhólasveit 1446 og Svarfaðardalur i 1550 på grundlag af tal om kvildelejer og eksisterende tal om antal husdyr på kirkjustaðir i området i det 15. århundrede. Forudsætningerne for rekonstruktionen er, at der fandtes familiebrug på disse gårde, af den type hvor der var aldersbunden arbejdsdeling, som kilderne fra det 14.-16. århundrede revideret ovenfor indikerer.

Forholdet mellem kvildelejer og den totale besætning på gårdene 1710 var 1:2,5. I 1686/95 var der som før nævnt langt flere kvildelejer på disse gårde end i 1710, hvilket viser, at kvildelejernes antal reflekterede jordrentens tyngde. Forholdet var 1:1,5. Der regnes med et lignende antal „reelle“ kvilder i 1446, omkring 240, med et forhold som ligger omkring 1:2. Der regnes simpelthen med stort set det samme antal husdyr som 1710, men forholdene mellem de enkelte husdyrarter er anderledes, fordi der var lidt flere køer og lidt færre får pr. gård end i 1710. Der er også taget hensyn til at antallet af kvildelejer indikerer en højere udnyttelsesgrad på de otte første gårde.

Der er kun fire gårde, der har flere end seks kvildelejer i området i 1446. Det er nok ikke en tilfældighed, at der på tre af dem, Tindar, Bær og Miðjanes, var tvíbýli i 1842¹, mens der på de andre 22 gårde kun var tví- eller fleirbýli på fire i 1842. Dette må betragtes som meget stærke indicier for kontinuitet i systemet.

Forskellen i antal køer 1446 og 1710 er ifølge rekonstruktionen betydelig. Der er færre køer, og flere fåre- og bedekvilder pr. brug i 1710. Antallet af kvildelejer i 1446 indikerer en større udnyttelsesgrad på de første otte gårde, og dette kan indikere et totalt større antal husdyr på de 25 gårde i 1446 end 1710. Således er der totalt 246 husdyrkvilder på de 25 gårde i rekonstruktionen 1446, mens de var kun 237 kvilder i 1710.

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 175-177

Tabel 4.5. Rekonstruktion af landbrug på 18 gårde i Svarfaðardalur 1550

	Kreaturhold 1550 Køer/moderfår/beder	Kvildelejer		Udnytt.gr.		Kreaturhold 1712 Køer/moderfår/beder
		1550	1695	1712	1712	
Sæla	3/20/5	4	4	1	0,8	2/30/10
Blængshóll	2/18/0	3	6	4,5	0,45	4/30/0
Tungufell	4/30/10	6	5	5	0,37	4/40/5
Melar	3/25/8	5	6	5	0,65	4/38/24
Búrfell	3/20/5	4	6	4	0,4	3/30/2
Sandá	3/25/8	5	6	4	0,38	3/24/5
Göngustaðir	4/30/10	6	6	5	0,55	3/37/20
Klaufabrekkur	4/30/10	6	8	8	0,3	3/33/3+2/15/0
Auðnir	4/30/10	6	6	4	0,38	3/24/6
Hóll	4/30/10	6	6	4	0,6	2/22/3
Skröflustaðir	3/25/8	5	6	-	-	
Hæringsstaðir	3/25/8	5	6	4	0,37	4/38/9
Dæli	4/30/10	6	7	6	0,27	5/40/44
Pverá	4/30/10	6	4	3	0,26	4/30/15
Jarðbrýr	3/20/5	4	4	3,5	0,35	4/17/4
Brimnes	2/18/0	3	3	2	0,5	2/15/6
Hóll	5/36/20	7	7	6	0,3	4/36/18
Sauðanes	3/25/8	5	5	3	0,4	3/20/15
Total	61/467/145	92	101	72		57/504/189 (160 kv)

Kilder: Diplomatarium Islandicum XI s. 848-880 og Jarðabók Árna og Páls.

Besætning i Svarfaðardalur i det 16. århundrede. I 1550 var der 92 kvildelejer på de 18 gårde i Svarfaðardalur, i 1680-1700 101 og 72 i 1712¹. Landskylden var i de fleste tilfælde også lidt lavere i 1712 end i 1550. Antallet af kvildelejer svingede op og ned som landskylden. Det er interessant, at udnyttelsesgraden, som i Reykhólasveit i mange tilfælde ligger nær 1,0, konsekvent er langt lavere i Svarfaðardalur. I denne henseende er Svarfaðardalur mere typisk for hele landet i 1712 end Reykhólasveit. I 1712 var der 2,2 kvilder i besætningen pr. kvildeleje. Hvis antallet af kvilder i besætningen var tilsvarende i 1550, var der 1,7 kvilde pr. kvildeleje. I 1695 var der 1,6 kvilder i besætningen pr. kvildeleje.

I tabel 4.6. er antal køer, får og beder pr. husstand i syv hreppar i 1703 og efter 1709 vist. De giver en idé om forskelle i drift mellem landsdele og landbrugsregioner, også i senmiddelalderen. Af de syv hreppar kan tre betragtes som blandede, to som fåre-hreppar og to som hreppar i kvægzone (en af dem, Biskupstungnahreppur, er dog en af de hreppar i den indre del af Sydisland, som både har et stort antal får og et stort antal

¹Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, D.I. XI s. 858-877.

køer). Der er stor stigning i antal får i de fleste hreppar efter afslutningen af uårene, og antal får i første halvdel af det 16. århundrede har sandsynligvis været højere end i 1703, fordi fåreantallet det år var meget lavt på grund af en forudgående, langvarig kuldeperiode. Det må betragtes som sandsynligt at forskelle mellem landsdele i det 16. århundrede var meget lignende dem, der ses i tabel 4.6.

Brugets behov for vegetationsområde

Lad os nu forestille os et familiebrug med syv medlemmer i det 14.-16. århundrede med 5-6 køer og 24-30 moderfår, dvs. 10 kvilder. Hvor stort vegetationsområde, og hvilken type vegetation behøvede sådan et brug? For at give hø til 5-6 køer, så de kunne give mælk hele vinteren behøvedes der hø af en indmark på 4-6 hektar, og halvdelen, hvis de ikke fodredes til at give mælk. En indmark af størrelsen 4-6 hektar kunne ifølge Björn Halldórssons tal oparbejdes af fire mennesker på ca. en måned. Han regner med, at en bonde og hans kone kunne slå 3,2 ha. pr. måned, og på et almindeligt brug fandtes også en pige og en karl. Senere blev der færre køer og indmarken blev lidt mindre. Da foregik mere af høslætten i udmarken. Størrelse af udmark var meget forskellig. Det blev lovfæstet i 1294, at bønderne skulle have arbejdskraft nok for at slå hele udmarken hvert år, men dette har mange familiebrug haft svært med.

Overordnede tal om vegetationsområde pr. brug i hele landet i høj- og senmiddelalderen kan her gengives: Der var 25.000-50.000 km² vegetation (se kap. 4.1.). Antallet af familiebrug i det 14. århundrede var i perioder ca. 10.000, der giver 250-500 ha. vegetation til rådighed pr. brug. Efter 1400, hvor antallet af brug var måske 4.000-5.000, blev der selvfølgelig dobbelt så megen vegetation til rådighed pr. brug.

Den totale størrelse af lavlandsvegetation omkring hvert brug var meget forskellig i regionerne. I en region som Skagafjörður og Eyjafjörður, hvor gårdene lå tæt i dale og på strandsletter, var der 0,3-1 km. mellem gårdene, der lå i en linje langs fjeldet. Dette var betinget af hvor bred vegetationen var mellem fjeldet og åen i bunden af dalen, eller mellem fjeldet og havet. Hvis dette vegetationsområde var bredt nok, f.eks. på strandsletten på den vestlige side af Eyjafjörður, var der to linjer af gårde. Denne slette er ca. 2-3 km bred fra fjeld til hav. I dette område havde hvert brug i det 19. århundrede ca. 100 ha. lavlandsvegetation til rådighed i gennemsnit.

I andre dele af Nordisland var der længere mellem gårdene, ofte 1-3 km. Disse gårde havde meget større vegetationsområder til rådighed, og store dele af dem har været underudnyttede sammenlignet med Skagafjörður og Eyjafjörður. I den sydlige del af landet, f.eks. Árnessýsla og Rangárvallasýsla, var bebyggelsen i landskaber af Eyjafjörður-typen, f.eks. Fljótshlíð, endnu tættere end i nord. Derimod var der ikke mange landskaber af denne type i Sydland, og store dele af lavlandet var moser, hvor

der ikke lå gårde. Det krævede stort arbejde at udtørre og oparbejde disse vegetations-typer som indmark, og dette havde man tilsyneladende ikke overskud til eller behov for. Dette gælder også for Vestisland, f.eks. det ekstensive lavlandsområde Mýrar. I disse områder lå gårdene langt fra hinanden.

Hvis to personer kunne slå 3,2 ha. pr. måned, og da udmarkhøslæt må have været mere ekstensiv end indmarkhøslæt, var det mulige høslæt i de tre måneder juli-september for det almindelige familiebrug omkring 20-30 ha.

Brugte man disse muligheder? På den ene side satte familiens behov for ernæring bestemte grænser for minimal produktion af hør, og på den anden side satte arbejdskraftens størrelse grænser for, hvor meget der kunne produceres hver sommer. I indledningen påpegedes det, at bondeøkonomiens målsætning var produktion for konsumtion, ikke for markedet. Dette fører til, at man ikke producerer meget udover det man behøver¹, fordi det findes ingen anvendelsesmuligheder for den ekstra produktion i dette økonomiske system.

Det gamle bondesamfunds udnyttelse af jord må derfor ses ud fra en ny synsvinkel. Det var ikke tale om, at samfundet brugte alle de ressourcer, det havde. Det brugte kun de ressourcer, det behøvede, som indikeret i kap. 4.1. Dette betyder, at i et tynt befolket område som Island, hvor udnyttelsesgraden af jord var meget lav, var der store ubrugte muligheder.

I kap. 3. fremlægges der oplysninger, der viser, at landet var betydeligt bedre udnyttet i 1300-tallet visse steder end senere. Specielt gælder det den nordlige og den vestlige del af landet. Der eksisterede flere lögbýli, og formodentligt også flere hjáleigur og tvíbýli i disse områder. Dette viser at der fandtes nok land for større landbrugsproduktion, end der på noget tidspunkt i perioden 1400-1850 faktisk blev udført. Det er helt sikkert at produktionen kunne yderligere forøges udover 1300-tallets højdepunkt, med oprettelse af flere familiebrug. Hvis det på nogen tidspunkt ikke blev muligt ved det rådende landbrugssystem, havde man den mulighed at forandre systemet i retning af det norske, med flere køer, færre får og (i de egnede områder) mere kornproduktion.

Hvorfor voksede fiskerierne i perioden 1200-1400, hvis der var uudnyttede muligheder i landbruget? Muligvis var det lettere at producere føde til en voksende befolkning på den måde end at forøge kornproduktion og mælkeproduktion. En fisker kunne bytte sig til de fødevarer, han behøvede fra landbruget, i handlen. Der kan være, i det 13.-14. århundrede, opvokset en marked for landbrugsproduktion i fiskeridistrikterne, der styrkede landbruget f.eks. i Vestisland.

¹Helgi Þorláksson diskuterer dette i *Vaðmál og verðlag*, på s. 38, 82, i et andet sammenhæng.

Produktionens fordeling i konsumtion og overskudsproduktion

Det islandske familiebrug i senmiddelalderen, dets husstandstype, besætning og arbejdskraftssammensætning er blevet beskrevet. På grundlag heraf kan det beregnes, hvor stor en del af dets produktion der gik til konsumtion, og hvor stor en del til andre formål. Det er den del, der gik til andre formål, der siden er genstand for undersøgelsen i kap. 5. Spørgsmålet er, om de islandske bondefamilier levede et godt liv efter den tids standard, eller om de havde en usikker tilværelse på grund af fattigdom og mangel på mad.

I det følgende opstilles der to model- eller gennemsnitsbrug. Et gennemsnitsbrug i det 16. århundrede i Nordisland havde sandsynligvis ca. fire køer, mod ca. fem i Vest- og Sydisland. I Nordisland var antallet af moderfår pr. gennemsnitsbrug muligvis omkring 30 og antallet af beder tilsvarende. I Vest- og Sydisland kan antal moderfår også have været 30 og antal beder det samme¹. Mælkeproduktionen var i Sydisland ca. 5.000 liter komælk og 1.200 liter fåremælk, der i næringsværdi kunne sammenlignes med 2.400 liter komælk, totalt 7.500 „komælkenheder“. I Nordisland produceredes der ca. 4.000 liter komælk pr. gennemsnitsbrug og 1.200 liter fåremælk eller totalt 6.400 „komælkenheder“.

Der blev årligt slagtet 30 beder på vores modelbrug, både i vest/syd og nord. Det var dog ikke hele gårdens madforråd. De to mænd, der typisk var på en gård, bonden og hans søn/tjener tog på fiskeri hvert år. Deres udbytte kunne være 5 hdr. fisk pr. mand², dvs. totalt 2.400 stk. klipfisk. Der var en forskel på Nordisland og Vest- og Sydisland i denne henseende, i Nordisland var der nogle områder, hvor man ikke tog på vinterfiskeri.

En led i ernæringen var de islandske grøntsager, måske især fjallagrös, söl og hvönn. De såkaldte fjallagrös, næringsrige vækster ude i naturen, udgjorde en kaloriekilde ved siden af korn, især for fattige og især i den nordøstlige del af landet³. Der foregik omfattende indsamling af føde i naturen, æg og fuglekød blev samlet fra strandklipper, laks og foreller fanget i de talrige floder og søer, plukning af bær og urter foregik om efteråret, sælfangst i havet o.s.v. Lokalforholdene var en forudsætning for muligheder på dette område.

¹Se appendiks 8, tabel 4.6. og Haraldur Sigurðsson: Kvíkfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar. Upubl. BA-speciale ved Islands Universitet 1991. På tabel 4.6. kan variationer i brugsstørrelse mellem ni hreppar på to tidspunkter betragtes. Se også tabel 4.5. for rekonstruktion af besætning i et område i Nordisland i det 16. århundrede.

²Jón J. Aðils: *Einokunarverslun Dana á Íslandi*. Rv. 1971 (1919), s. 479

³Jón J. Aðils: *Einokunarverslun Dana á Íslandi*. Rv. 1971 (1919)

Fra senmiddelalderen findes kilder om lignende aktiviteter, bl.a. en dom fra 1476¹, dømt om landudnyttelse i Þjórsártungur i Islands højslette. Der omtales fuglejagt, fjallagrösindsamling og indsamling af rødder.

I et manuskript fra det 18. århundrede diskuteres islandsk mad, både tilberedelse og konsumtion². Den vidner stort set om den samme madkultur som i senmiddelalderen. Først diskuteres tilberedning af skyr, den magerost der sammen med smør var grundstammen i den islandske mad. Derefter diskuteres metoder til opbevaring af fåre- og oksekød med salt og rygning, og bl.a. hvordan blod kan bruges som føde ved at blande det med mel, smør og salt og endelig koge det. Mange metoder til madlavning med fisk, fiskeben, rogn og andre dele af fisken beskrives. I landbrugsområderne var det f.eks. sædvane at koge fiskebenene indtil de var møre og spise dem. Dette gjorde man ikke i fiskeriområderne, fordi man der havde nok fisk.

Andre madtyper er ikke lige kendte i eftertiden. Sælkød blev brugt som føde, men det havde en dårlig smag, hvis det ikke behandlede på den helt rigtige måde. *Lodna*, en lille sildelignende fisk, som vaskedes op i store mængder ved sandene i Skaftafells- og Rangárvallasýsla, blev tørret og spist.

Beskrivelsen af grøntsager og spiselige urter er måske det mest interessante i dette manuskript. *Söl* - en form for havvækst eller havurt - blev der meget spist af i Sydisland. Den blev ofte spist med smør. En anden form for havurt var *fjörugrös*, strandgræs. Nogle former for grøntsager blev brugt. En af dem var *heimúla* eller *heimilisnjóli*, en stor, velmagende plante, der voksede ved gårdene. *Murulauf* var en anden grøntsag, der blev brugt til at koge suppe af. *Hvönn*, en storvoksen plante, blev i Sydvestisland brugt i stedet for fisk med skyr. Denne ret kaldtes *viðskýra*. I Landeyjar, og tilsyneladende mange andre steder i Sydisland³, fandtes store haver eller agrer med hvönn, der tilsyneladende blev vedligeholdt eller beskyttet. Hvönnens rødder blev meget brugt, især i Sydisland, og blev betragtet som lige så god som den samme mængde fisk. Mange andre urter og planter blev brugt: *Vallar-* og *veggjarsúra* til suppe og grød og i salat med æg. *Vallarsmári* blev meget brugt i Sydisland, nogle gange som en slags medicin, f.eks. for at give god søvn. *Fífilrótalauf* og *skarvakál* nævnes.

Indkøb af korn til hjemmet var ikke en stor post, der både kan være resultat af relativt rigelige naturforekomster af grøntsager, og af at menuen var mælkebaseret. Der blev købt 25-50 kg. mel til almindelige hjem i det 17. århundrede⁴, 5-7 kg. mel pr. person, og sandsynligvis var konsumtionsmønsteret ikke meget anderledes i det 16. århundrede. Melets kalorieværdi pr. person var 20.000-25.000, dvs. omkring 3% af

¹D.I. VI s. 82

²(Bjarni Pálsson?): „Um íslensk matvæli. Úr handritasafni Hannesar biskups Pálssonar.“ *Tímarit hins íslenska bókmenntafélags* II. árgangur 1881.

³Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 127

⁴Jón J. Aðils: *Einokunarverslun Dana á Íslandi*. Rv. 1971 (1919)

kalorieforbruget. Andre importerede fødevarer var endnu mindre vigtige i den ernæringsmæssige sammenhæng.

Sammenfatning. Den totale kalorieværdi af madvarer fra husdyr og fisk pr. brug var følgende: Ca. 4.716.000 kalorier produceredes som mælk på modelbruget i vest/syd, og 4.192.000 i nord, hvoraf 1.375.500 kalorier i form af smør blev betalt som rente. 1.554.000 kalorier fik man fra kødet og fedtet fra bederne og 3.252.000 kalorier i klipfisken, totalt 9.522.000 kalorier i vest/syd og 8.998.000 i nord. I denne beregning kom 50% af kalorierne fra mælken i vest/syd, 16% fra bederne og 34% fra fisken. I nord kom 47% af kalorierne fra mælken, 17% fra bederne og 36% fra fisken. Kødets og fiskens proteinindhold var forholdsvis vigtigere end dens kalorieindhold, f.eks. kunne man få tre gange så mange kalorier, hvis man købte korn for fisken hos købmanden.

En hypotetisk familie bestående af fire voksne og tre børn (bonden og bondekvinden, en karl og en pige, en 10 årig dreng, en otteårig pige og en femårig dreng) behøvede 5.869.200 kalorier for at leve ét år¹. Kalorieoverskudet på modelbrugene i denne beregning er derfor 3.652.800 i vest/syd, og 3.128.800 i nord. Det ser også ud til, at der fandtes en mangfoldighed i den vegetariske del af føden, der måske er blevet overset, og som må tillægges disse mælke-, fisk- og kødkalorier, men denne størrelse er usikker. De islandske grøntsager var ikke dem, der i dag ses på supermarkedernes hylder. Det nutidige udbud i Island reflekterer stort set en importeret madkultur.

Foruden kalorieoverskuddet på mindst 3,1-3,7 millioner kalorier produceredes der megen uld på gården, der blev bearbejdet til vadmél eller vanter og strømper, brugt som tøj, blev betalt i landskyld eller gik ind i handelen. Hvis landskylden betaltes i beder, gik otte beder ind for et hundrede eller 120 al. Dette forringede den del af kødproduktionen der stod til rådighed for konsumtion, men alligevel gjorde det ikke et afgørende indhug ind i kalorieoverskudet. Den største del af det gik formentlig ind i handelen.

Dette kan betragtes som et relativt behageligt overskud; en almindelig islandsk bondefamilie var i forhold til en almindelig europæisk bondefamilie (se kap. 2) velforsynet med mange og ernæringsrige typer mad og havde ligeledes overskud til salg på markedet.

Familiebruget: Udvikling og udviklingsrammer 1300-1600

Familiebrugets forudsætninger. Den russiske forsker A.V. Chayanov fremlagde på grundlag af oplysninger om russiske familiebrug en teori om familiebrugets

¹*Þjóðhagsreikningar 1901-1945*. Rv. 1992, s. 94-100

økonomiske forudsætninger¹. Denne teori er siden blevet brugt for at analysere familiebrug i forskellige dele af verden og ser ud til at være relevant i mange tilfælde. Den går ud på, som beskrevet i indledningen, at familier på familiebrug altid forsøger at producere nok føde til sig selv, for at kunne reproducere brugets kapital og for at kunne betale skatter og jordrente. Dette betyder, at familien stræber efter en balance mod det nødvendige arbejde, der behøves for at producere for disse formål. Som Kåre Lunden udtrykker det: „Thus, it is not calculation of the highest possible net profit in a given market situation that determines the adjustment of the family's production but the internal confrontation of subjective evaluations of need-satisfaction versus drudgery.“ Det ser ud til, at bønder i et familiebrugssystem kun arbejder hårdere end normalt, hvis de er under pres af nogen art, økologisk eller socialt (f.eks. hvis befolkningstallet i et bestemt område vokser). Produktionssystemet bygger på at producere ca. 2.000-3.000 kalorier *per capita* dagligt til føde. Derudover behøves produktion til at betale skatter og rente, forny kapital på bruget og til opvarmning. Totalt regnes der med 10.000-15.000 kalorier i form af føde og energi til at opholde en bondefamilie i en bondeøkonomi.

Beregningerne for modelbrugene ovenfor gav det resultat, at de producerede 9,0-9,5 millioner fødekalorier pr. år². Dette udgør ca. 3.500-3.700 kalorier pr. person pr. dag i et gennemsnitsbrug med 7 personer. Dette ser ud til at ligge lidt over gennemsnittet for andre bondesamfund.

Gårdens kapital blev til dels fornyet af jordejeren, og til dels af bonden. Hvis rentetrykket var stort, fornyedes husdyrene næsten udelukkende af jordejeren, men til gengæld måtte man betale mere smør i kvildelejer. I kap. 5.2.b diskuteres kvildelejer. Antal kvildelejer faldt, hvis landskylden faldt, i stort set de samme forhold. Det ser ud til at have været til fordel for bonden at kunne eje sine egne husdyr, formentligt fordi det var endnu dyrere at betale smørleje af kvildelejer end at opdrage sine egne husdyr. Husene på gården blev i senmiddelalderen fornyet af jordejeren.

Vedligeholdning af gårdens apparater skete på en bestemt tid sent om vinteren eller i foråret. Det ser ellers ud til at vinteren var, især for mænd, hvis de ikke gik til fiskeri, en meget rolig periode³.

Energibehovet for opvarmning og for at koge føden blev mødt med ved fra skoven og med tørvgravning. Det er ikke klart, hvor stort forbruget var i dette henseende.

¹Lunden, Kåre: „Some Causes of Change in a Peasant Economy; Interactions between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. A theoretical analysis of the Norwegian peasant economy c. 800-1600. *Scandinavian Economic Historical Review* 197?

²Dette bygger på tal fra Staðarsveit og Akrahreppur i begyndelsen af 1700-tallet. Der er ingenting der indikerer at det senmiddelalderlige landbrug var anderledes i dette henseende.

³Björn Halldórsson: *Atli. Rit Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal*. Rv. 1983 (1780), s. 192-198

Efter den sorte død, da familiebrugene fik større jord til rådighed, ser det ud til at man holdt produktionen på omtrent det samme niveau som før. Kun forandrede man sammensætningen af besætningen, så at det blev lettere at producere det nødvendige antal kalorier.

Biskoppen Oddur Einarsson skrev en beskrivelse af Islands natur og samfund i 1500-tallet. Han siger at hvert efterår slagtes der nogle kvæg, kalver, lam og beder, efter det hver mand har råd til, og efter det hver familie har behov for¹. Dette er en interessant formulering, der helt er i tråd med Chyanovs opfattelse.

Et muligt sammenhæng mellem brugsstørrelse og gårdsværdi? En meget almindelig størrelse familiebrug i det islandske bondesamfund var 10 kvilder. Det ser ud til, at 10 kvilder normalt kunne forsyne en almindelig familie med de nødvendige produkter. Der var muligvis en sammenhæng mellem antal kvilder og værdi af gårde, udtrykt i hdr.

I Sydisland var gennemsnitsstørrelse af jord, der gik for at opretholde brug af denne størrelse ca. 10 hdr., f.eks. omkring 1703. En gård, der var 10 hdr. af værdi, havde et familiebrug, en 20 hdr. gård to, o.s.v. I Nordisland var det derimod almindeligt, at et familiebrug var på en 20 hdr. gård. Muligvis blev det oprindelige værdisystem organiseret ud fra den antagelse, at 10 hdr. kunne forsørge et familiebrug, som før sagt, og at billedet blev forstyrret af faldet i befolkningstal efter 1400. Det vil sige, at de gårde der i Nordisland (og andre steder) var 20 hdr., var omkring 1100 generelt betragtet som havende muligheder for et tvíbýli.

Tal om bebyggelse på lögbýli i Svarfaðardalur i det 19. århundrede (der var en periode med befolkningsvækst) viser, at af 63 gårde, som vi har tal fra var 14 mindre end 20 hdr. Der fandtes tvíbýli i en længere eller kortere periode på 8, men ikke på 6 af gårde under 20 hdr. Af de 49 gårde, der var 20 hdr. eller mere, fandtes i det 19. århundrede tví- eller fleirbýli på 42, og aldrig på syv. Der fandtes fem fleirbýli, hvor gennemsnitsværdien lå nær 46 hdr.² Driften på gårdene var i det 19. århundrede en traditionel indmark-udmark-drift, stort set som i det 16. århundrede.

Der var således kun tvíbýli på halvdelen af de gårde, der var mindre end 20 hdr., men næsten alle gårde 20 hdr. eller større havde tvíbýli engang i det 19. århundrede. De gårde der var 20 hdr. eller større og ikke havde fleirbýli i en periode, var næsten uden undtagelse afsidesliggende gårde. Disse tal viser, at den ovenfor beskrevne opfattelse gælder for den aktuelle situation i det 19. århundrede, og kan have været gældende i det 14. århundrede og i tiden derimellem.

¹Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 123

²Árni Daníel Júlíusson: *Byggð á þremur svæðum norðanlands á 19. öld*. Udgivet manuskript

Dette får støtte af diskussionen om kvildelejers sammenhæng med brugsstørrelse i høj- og senmiddelalderen ovenfor¹. Hvis dette var tilfældet, kan bebyggelsessituationen i Nord- og Vestisland i det 14. århundrede beskrives på den måde, at angående antal brug pr. lögbýli lignede den situationen i Sydisland i 1703, med ca. to brug pr. lögbýli. Efter pestepidemierne faldt den til det niveau, den var stort set på i 1400-1800, med ca. et brug pr. lögbýli. Situationen i Sydisland ser ikke ud til at være forandret i samme grad angående bebyggelsessituationen. I andre henseender forandredes situationen i Sydisland: agerbruget forsvandt, og derved fik det sydislandske landbrug en karakter, der mere lignede det nordislandske landbrug end før. Landbruget i hele Island blev mere ensartet end før.

Tabel 4.6. Kreaturhold pr. husstand 1703-1709/14. Ni hreppar

	Kreaturhold 1703		Kreaturhold 1709/14	
	Køer/får/beder	Kvilder pr. brug	Køer/får/beder	Kvilder pr. brug
Holtamannahr.	5,4/15,8/13,3	9,3	5,5/27,4/21,8	12,2
Biskupstungnahr.	5,9/24,0/21,3	12,0	6,5/44,7/24,1	16,4
Staðarhreppur	ingen opl.	-	4,5/23,9/26,1	11,1
Borgarhreppur	4,9/28,8/26,6	12,4	4,8/48,5/24,1	14,9
Reynisstaðarhr.	4,0/27,7/14,2	10,0	3,9/33,5/21,9	11,7
Akrahreppur	3,4/34,1/26,8	11,8	4,0/62,8/28,3	17,3
Fljótahreppur	2,9/16,6/15,1	7,2	3,6/18,8/6,3	7,3
Ljósav.hreppur	2,1/24,2/20,3	8,1	1,9/31,5/21,8	9,4
Presthólahr.	1,8/18,0/12,3	6,0	2,1/37,7/22,4	10,5

Kilde: Haraldur Sigurðsson: Kvíkfénaðartalið 1703 og bústofnsbreytingar í upphafi 18. aldar. B.A.-speciale ved Islands Universitet 1991, upubl. Appendiks 8.

Familiebrugets udvikling 1300-1600: En helhedsvurdering

Der fandtes et stort antal lögbýli, hjáleigur og tvíbýli i det 14. århundrede. Det ser ud til, at der kan argumenteres for, at der i det 14. århundrede totalt fandtes omkring 10.000 familiebrug af de tre forskellige typer, primære lögbýlisbrug, sekundære lögbýlisbrug og hjáleigur. Som før nævnt var dette samfund af den „svenske“ type, hvor næsten alle husstande producerede tilstrækkeligt til deres konsumtion på egen jord.

Sagaerne gengiver familiestørrelse på nogle gårde i 1100- og 1200-tallet. De indikerer en husstandstype med tjenestefolk på almindelige familiebrug. Jónsbók peger ligeledes i retning af, at 1703-familietyper, den store husstand, eksisterede allerede i det 13. århundrede.

¹D.I. IV s. 700-710, D.I. V s. 35-44

Jordregistrene gengiver i nogle tilfælde jordrentens beløb og type produkter der skal betales. F.eks. er langt den største del af landskylden på nogle af Hólar gårde i 1388 og på Pykkvibær kloster i 1340 vadmel. Dette indikerer tilstedeværelsen af et bestemt antal arbejdende kvinder pr. gård, tilsyneladende to eller tre kvinder pr. gennemsnitsgård, fordi det altid var kvinder, der vævede vadmel.

Kilder fra senmiddelalderen viser, at et bestemt antal tjenestefolk blev betragtet som en forudsætning for at drive et familiebrug. Kilderne gengiver også nogle oplysninger om størrelse af brug, der indikerer i hvert fald ikke mindre brug end senere. Kilder om antallet af kvildelejer pr. brug indikerer en meget lignende struktur i drift af gårde som i 1703, både i det 15. og det 16. århundrede.

Den type brug, kilderne indikerer, med stor bearbejdelse af uld og mælk, krævede som før sagt stor arbejdskraft. Sammenligning af brugstyper i Island og England giver det resultat, at størrelse af brug var afhængig af det landbrugssystem, der eksisterede. I et indmark-udmark system, hvor mælk, kød, uld og fisk var de vigtigste produkter, var der behov for stor arbejdskraft på familiebrugene. Ca. 85% af alle brug havde tjenestefolk, oftest en karl og en pige. I et agerbrugssystem, som i England, var behovet for arbejdskraft på familiebrugene langt mindre. Der var tjenestefolk på 15% af brugene. Dette indikerer ikke en arkaisk familietype i Island, som nogle har sagt, men en anderledes udvikling end i England eller andre agerbrugsområder.

Analyse af det islandske familiebrug indikerer at bruget opererede som en typisk konsumptions-produktionsenhed af bondeøkonomisk type. Det er især kalorieanalyse af produktionen der indikerer dette: Besætningen på et almindeligt brug var stor nok til at tilfredsstille kaloriebehovet for husstanden, faktisk lidt mere end det. Med andre ord, man producerede så meget man behøvede, ikke så meget som man kunne. Dette fører til nye forudsætninger for evaluering af det gamle bondesamfunds udnyttelse af jord. Dette forklarer teoretisk de overraskende oplysninger i kap. 4.1. om at landet var underudnyttet i middelalderen.

Beskrivelsen af landbrugssociologien i Akrahreppur og Staðarsveit i kapitel 4.3.a gælder derfor for perioden 1300-1550: Der fandtes i Island et bondesamfund, hvor det store flertal af voksne mennesker blev selvstændige bønder og bondekvinder efter en periode som karle eller piger. Dette samfund forsynede sig selv med mad og havde overskud både til at betale jordrenten og til at handle på markedet. I sammenligning med f.eks. engelske forhold (se nedenfor) var dette for det store flertal en acceptabel tilværelse, selv om alle de ulemper, vi kender fra førmoderne samfund plagede: stor småbørnsdødelighed, lav gennemsnitsalder, hyppige sygdomme og epidemier, konstant fare for hungersnød o.s.v.

Nogle implikationer af analysen af det islandske familiebrug

Epidemiens påvirkning på landbrugsdrift og -sociologi. Epidemiernes påvirkning på landbrugsdrift og sociologi i Island kan sættes i perspektiv ved at sammenligne med udviklingen i lande med et anderledes landbrugssystem. Her bliver den sammenlignet med højmiddelalderens England, der har gode kilder.

Koppeepidemien i 1707-1709 forvoldte forladelse af mange gårde i Island. Eftersom alle brug var familiebrug, der producerede for hele familiens konsumptionsbehov, betød fald i antal bønder i enkelte kommuner direkte nedlæggelse af det samme antal familiebrug. I tabel 4.7. kan forskellen på fald i antal brug (bønder), antal gårde (både *hjáleigur* og *lögbýli*) og *lögbýli* betragtes. Forskellen på fald i antal brug og i antal *lögbýli* er meget stor f.eks. i *Árnessýsla* og *Vestur-Ísafjarðarsýsla*. I både *Árnessýsla*, *Skagafjarðarsýsla* og *Eyjafjörður* er der ringe forskel på fald i antal *gårde* (både *lögbýli* og *hjáleigur*) og fald i antal bønder. Men, som før sagt, betød fald i antallet af *bønder* alle steder det samme fald i antallet af *brug*. Det betød også, at den opdyrkede jord på disse brug formentlig de fleste steder ikke blev udnyttet til høbjergning¹. Deres jord blev højst udnyttet til græsning.

Tabel 4.7. Fald i antal gårde, *lögbýli* og brug efter koppeepidemien 1707-1709 i fire sysler

	Øde gårde	Øde <i>lögbýli</i>	Fald i antal bønder/brug
Skagafjörður	12,4	7,7	13,0
Eyjafjörður	5,8	2,9	3,9
Ísafjarðarsýsla	11,2	7,7	
- Vestur	8,2	0,8	23,4
- Norður	15,8	12,2	33,4
Árnessýsla (del)	10,0	0,7	10,4

Kilde: Appendiks 1.2.

I England var bondesamfundet lagdelt og 60% af alle brug var familiebrug der ikke kunne producere nok for familiemedlemmernes konsumptionsbehov (se kap. 2.2.b). Efter pesten kunne en del af disse familier flytte til større gårde². Den gruppe, der tilhørte den velhavende del af bønderne voksede, mens der blev færre i de fattigste grupper. Alligevel eksisterede der en betydelig gruppe bønder med små ressourcer. Mange af de rige bønder fik betydeligt større jord til rådighed end før, dvs. selv om de

¹De talrige klager overfor forringet kvalitet af indmarker efter koppeepidemien i jordebogen fra *Dalassýsla* 1731, og i dokumenter fra senmiddelalderen efter den anden pest illustrerer dette. Se kap. 4.2.b

²Dyer, Christopher: *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200-1520*. Cambridge 1989, s. 141

fattige fik det noget bedre, blev de rige også rigere¹. I England betød faldet i antal bønder ikke fald i udnyttelse af jord, fordi de eksisterende brug overtog den jord, der blev til rådighed.

I Island var der efter kopperne ingen gruppe husmænd eller fattige småbønder, der kunne overtage brugene. Måske overtog nogle af fiskerne på Snæfellsnes og Reykjanes enkelte brug i landbrugsområderne og blev bønder, men dette var ikke i en stor skala. De gårde, der blev lagt øde, blev udnyttet som græsningsområder, men denne udnyttelse betød ikke nogen afgørende forskel for de bønder, der i forvejen havde nok jord for deres behov.

Tabel 4.8. Fald i antallet af beboede lögbýli efter to epidemier i %

	Efter den sorte død 1402-4 (Situationen i 1446-1449)	Efter kopperne 1707-1709 (Situationen 1709-1713)
Mið-Skagafjörður (70 gårde)	28,5	6,8
Eyjafjörður (klostergårde)	30	2,9

Kilder: Appendiks 1, kap. 3.3., kap. 9.1

I tabel 4.8. er tal om bebyggelse fra to områder i Nordisland i det 15. århundrede sammenlignet med tal om bebyggelsen i samme områder før pesten, der viser fald i antallet af beboede lögbýli. Disse tal sammenlignes med tal om fald i antallet af beboede lögbýli efter koppepidemien. For at evaluere denne tabel må vi først huske at kilder fra 1300-tallet indikerer at bebyggelsen i landbrugsdistrikterne var meget udbredt, langt mere udbredt end de næste 400-500 år. Der var vækst i fiskerierne, og landskyldbeløbet i 1300-tallet i fiskeridistrikterne var langt højere pr. gård end senere.

Der er to ting, der tabel 4.8. fortæller os om påvirkningen af den sorte død i 1402-1402 i Island. Den første er, at bag de langt højere tal om fald i antallet af beboede lögbýli efter den sorte død end efter kopperne, gemmer sig et langt større fald i befolkningen. Bemærk også, at tal om fald i antallet af lögbýli efter den sorte død viser situationen 40 år efter pesten, mens tallene for situationen efter koppepidemien viser situationen umiddelbart efter kopperne. Situationen må have været endnu værre i 1404, umiddelbart efter pesten.

¹Razi, Zvi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*. Cambridge 1980, s. 84, 142, 149. Andelen af velhavende bondefamilier i Halesowen i 1270-1349 var 132 ud af de 748 familier, hvor statusen kunne defineres, eller 17,6%. I 1350-1400 var den 60 ud af 230, eller 26,0%. Den fattigste gruppe udgjorde i 1270-1349 43%, men 35,2% i 1350-1400.

Det andet er at det meget høje antal øde lögbýli tal fortæller os, at der i 1404 ikke fandtes nogen gruppe jordhungrede småbønder i Island til at overtage de ledige lögbýli. Det som ovenfor blev sagt om fald i udnyttelse af jord efter koppeepidemien 1707-1709, gælder i endnu højere grad efter 1404. I modsætning til Halesowen – hvor fald i befolkningstal under den sorte død betød vækst i antallet af velhavende bønder, fald i antallet af fattige småbønder og et større jordområde for hvert brug, og hvor al jord tilsyneladende forblev opdyrket – betød faldet i befolkningstallet i Island under den sorte død simpelthen at en stor del af al landbrugsjord faldt ud af brug.

Reproduktionsevne: Kritik af den islandske malthusianisme. I indledningen blev opfattelsen af den islandske situation efter 1000-tallet som malthusiansk kritiseret. Bl.a. kritiseredes, at der ikke bliver skelnet mellem strukturel og katastrofal fødevaremangel. Strukturel fødevaremangel udtrykkes i, at en befolkning eller deler af en befolkning ikke formår at reproducere sig selv, mens katastrofal fødevaremangel består i midlertidige problemer i madproduktion. Disse problemer kan være af mange årsager, men fælles for dem er, at reproduktionen trues ikke i det lange løb. Idéen om den strukturelle fødevaremangel kan forklares ved beskrivelse af en situation, hvor dele af befolkningen ikke kunne reproducere sig selv på grund af manglende tilgængelighed til land og en generelt dårlig social situation.

Halesowen. I England er den demografiske udvikling for sognet Halesowen tæt ved Birmingham, af Zvi Razi blevet belyst på grundlag af omfangsrig dokumentation af retssager i sognet i senmiddelalderen¹. Situationen i Halesowen var vanskelig for en stor del af befolkningen. 43% af alle familier i Halesowen havde ikke jord til at leve af, dvs. de havde mindre end 1/4 virgate (virgate var 25-30 ha), eller mindre end ca. 6-7 ha. Resultatet var bl.a., at de fattige familier var mindre end gennemsnittet, og de eksisterede ofte kun for en generation, dvs. de reproducerede sig ikke. Deres situation var yderst vanskelig. Tendensen fra 1270-1348 var, at de rige bondefamilier i sognet købte de fattiges land for at give deres egne børn livsgrundlag. På grund af børneoverskud i rige og middelstående bønders familier voksede befolkningen som helhed med lidt over 1,1% pr. år mellem 1271 og 1315. Der herskede tilsyneladende ikke en strukturel fødevaremangel i befolkningen i den grad, at den forhindrede befolkningsvækst.

Der blev hungersnød i 1294, 1310 og 1315-1317 på grund af misvækst. Det var primært fattige bønder, der døde under hungersnøden². Befolkningsvæksten holdt ikke

¹Razi, Zvi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*. Cambridge 1980.

²Der er en interessant forskel på de islandske og de engelske hungersnødkatastrofer: I hvert fald en overfladisk sammenligning ser ud til at give det resultat, at hungersnød og de nødsituationer der opstod som resultat af koldt vejr, blandt islænderne var i en stor udstrækning et aldersbundet fænomen, og ikke klassebestemt, som i England. Dette bygger for Islands vedkommende på indtryk fra folketællingen i 1703. Der findes en række ubesvarede spørgsmål angående social sammensætning af hungerofre i Island.

op efter katastroferne, og befolkningstallet havde i 1348, lige før den sorte død, nået samme niveau som i 1315. Selv om befolkningsvæksten fortsatte i hele perioden, forværredes den økonomiske situation for befolkningen som helhed efterhånden. Der var tale om „a strong downward social mobility“. De rige og mellemstående bønder i sognet havde dog overskud til at opbringe nok børn til, at befolkningen voksede uafbrudt, hvis der ikke forekom katastrofer som misvækst af korn.

Alt dette forandrede sig 1348. Da formindskedes befolkningen katastrofalt, da 43% døde under pesten. Razi antyder, at dødeligheden blandt børn var højere end gennemsnittet, og at der ved gentagne pestudbrud 1361-1362, 1369 og 1375, døde så mange, at befolkningsvæksten holdt op¹. Dette er en paradoksal situation: I tiden efter den sorte død, da de fattigste medlemmer af samfundet fik langt bedre muligheder for at få børn, ophørte befolkningsvæksten, mens befolkningen voksede stort set uafbrudt før den.

Antal børn pr. familie i Halesowen i 1270-1348 var i gennemsnit 2,8. De rige familier havde 5,1, bondefamilier i mellemsituation 2,9 og de fattige, der ikke reproducerede sig selv, 1,8. Ifølge Razi reflekterer disse tal en familietype af „ikke-europæisk“ type, dvs. man giftede sig tidligt og fik mange børn. Der herskede tilsyneladende en anden familietype i England før den sorte død end efter den. I Halesowen giftede man sig og fik børn hvis man overhoved havde *nogen* jord, det behøvede ikke udgøre et næringsgrundlag for en familie.

Denne fortolkning er imidlertid blevet kritiseret af P.J.P. Goldberg, der har undersøgt kvindeligt arbejde og livscyklus i Yorkshire 1350-1450². Goldberg finder ingen tegn på et ikke-europæisk ægteskabsmønster i kildematerialet fra Yorkshire, hverken før eller efter pesten. Ifølge Goldberg er der hellere ingen klare tegn på det i materialet fra Halesowen, og han påpeger grundlæggende svagheder i Razis fortolkning af det. Dette er vigtigt, for hvis Goldberg har ret, udelukker det den mulighed, at den store befolkningsvækst i England i højmiddelalderen var forårsaget af et andet familiemønster end f.eks. i Island, og at befolkningsvæksten i Island var langsommere på grund af det.

Island. Den sociale situation i det islandske bondesamfund, i hvert fald i perioden 1300-1712, der beskrives ovenfor i kap 4.3. for Staðarsveit og Akrahreppur, kan sammenlignes med situationen i Halesowen. Det er et billede af et samfund med kun én social gruppe indenfor bondestanden, en gruppe der var i samme situation som den best stillede gruppe blandt de engelske bønder.

¹Ingenting indikerer en lignende udvikling i Island - se f.eks. tal om vækst i antal kvildelejer på de nordislandske klostergoods (kap. 3.3., 8.1. og 8.2.), der indikerer vækst i økonomien mellem 1408-1447 og sandsynligvis befolkningsvækst.

²Goldberg, P.J.P.: *Women, Work and Life Cycle in a Medieval Economy. Women in York and Yorkshire ca. 1300-1520*. Oxford 1992, s. 208 ff

Den forskellige demografiske situation for de to befolkninger, den islandske og den engelske i perioden 1300-1600, kan tolkes ud fra deres respektive situationer angående jord. Den engelske situation omkring 1300 kendetegnes ved mangel på jord, der gjorde en monokultur af kornproduktion rådende (se også kap. 2.2.b). Langt den største del af føden er korn. Dette gør, at samfundet var sårbar overfor misvækst, der kunne føre til stor dødelighed under hungersnød som i 1310-1320. Først og fremmest forhindrede dette dog den halvdel af befolkningen i Halesowen, der ikke havde jord, i at deltage i samfundet som almindelige bønder i islandsk forstand, og de reproducerede sig ikke. Der døde flere af dem end der blev født børn.

Derimod kendetegnes den islandske situation ved mangfoldige muligheder for ernæring, hvoraf korn udgjorde kun en lille del. Fødevarerbehovet mødes med et bredt spektrum af fødevarer; fisk, kød, mælk, mælkevarer, æg, fuglekød o.s.v.

Den katastrofale type fødevaremangel kunne ramme alle førkapitalistiske bondesamfund. Derimod var den strukturelle fødevaremangel ikke at finde i det islandske bondesamfund, mens en stor samfundsgruppe i Halesowen ikke kunne reproducere sig på grund af manglende tilgængelighed til jord og manglende tilbud på anden beskæftigelse. Det er indlysende, at et samfund som det islandske, der kunne tillade at man levede næsten udelukkende af mælk, kød og fisk, mens muligheder for korndyrkning blev forsømt, ikke var i en strukturel krise på grund af fødevaremangel.

4.3. c Storbrug

Den islandske stordrift analyseres i dette kapitel. Først gengives nogle eksempler på storbrug. Dernæst analyseres storbrugenes arbejdskraft og den mentalitet, der lå bag dens udnyttelse. Denne mentalitet var tilsyneladende meget forskellig fra den europæiske. På en måde udgør dette kernen i forskellen på det islandske samfundssystem og det europæiske.

Stordriften 1300-1700

I det følgende gengives to eksempler på stordrift i senmiddelalderen, og stordriftens udvikling er analyseret. Kilder om denne type drift fra senmiddelalderen er langt bedre end for familiegårdene.

Et storbrug i 1300-tallet. Pykkvibær klosterbrug i Álftaver i Vestur-Skaftafellssýsla blev i 1340 registreret. Dette tjener her som et eksempel på storbrug i 1300-tallet. Pykkvibær ligger i et af de bedste landbrugsområder i landet.

I 1340 var der to søer og fire grise på Pykkvibær kloster¹. Der var også høns i Island, men de nævnes ikke i Pykkvibær, og der er få kilder om dem. Forudsætningerne for svine- og hønseavl i Island var ikke de samme som i Europa, f.eks. manglede de skove, hvor de europæiske svin fandt føde.

På klosterbruget fandtes der i 1340 53 køer, 18 stude ældre end to år, 15 to år gamle stude, 25 tyre, i alt 58 stude og tyre. Der var 25 kalve. Antallet af får var 215. Antallet af vintergamle får var 240, og antallet af beder, dvs. „sauðir“, var 10. Men der var også en anden kategori af beder, „geldingar“. Deres antal var 65 (sammen med væddere der ikke har været mange). Det er ikke klart, hvad forskellen på „sauðir“ og „geldingar“ var. „Geldingar“ har sandsynligt været kastrerede væddere, men hvad „sauðir“ var er ikke klart. Ellers var sauður det almindelige ord for beder. Antallet af heste var 53, og der var fire gæs.

Dette var altså intet familiebrug, men et gigantisk klosterbrug. Produktionen var stor nok til at brødføde mindst 80 voksne mænd i et år. I kalorieværdi var 65% af produktionen mælk og mælkeprodukter, 31% kød og 4% korn.

Klosteret ejede 29 gårde. For 21 af dem blev der betalt 11,9% i rente, hovedsageligt i vadmæl. Af gården Vík blev der også betalt salt, som blev produceret på gården. Mange andre gårde i området var også forpligtede i forhold til klosteret på en eller anden måde. Disse forpligtelser kaldtes *ítölur*. Blandt dem var 40 kg. mel fra Ysta

¹D.I. II s. 738

Bæli, 2,5 kg. ost fra Dynskógar og fisk fra Kirkjuland og Vestmannaeyjar. Klosteret ejede også 95 kvildelejer, der var forrentede på gårdene i nærheden. Renten af disse kvilder har været 950 kg. smør, der gav næringsgrundlag til 22 voksne mænd.

I registret om Pykkvabær klostres forvaltning i 1340 forekommer de fleste produkter, der blev fremstillet i Island i det 14. århundrede. De vigtigste varer på markedet, dvs. dem der blev betalt som renter, var smør, vadmøl og fisk, men det var mælk og kød, der blev produceret mest af, og som var vigtigst som ernæring. Dette gælder for landbrugsdistrikterne. I fiskeriområderne var fisk selvfølgelig meget vigtig.

Síðumúli hovedgård i 1504

Tabel 4.9. viser stordriften på Síðumúli hovedgård i 1504. Det er interessant, at vi her får oplysninger om hvor mange husdyr der kunne være på en hovedgård i privateje, der også var en kirkjustaður, og hvor kirken selv ejede husdyr. Kirken ejede alle fårene og 26 køer, mens herremanden Guðni Jónsson ejede 22 malkekøer på gården.

Denne kilde viser, at den type storbrug, der fandtes på Pykkvibær klosterbrug i 1340 stadigvæk fandtes i det 16. århundrede, selv lige efter den anden pest, der rasede ti år før.

Tabel 4.9. Husdyr i Síðumúli 1504.

	Kirkens ejendom	Guðnis ejendom	Total
Beder og væddere	188	-	188
Får	144	-	144
Lam	128	-	128
Stude	40	33	73
Tyre		1	1
Køer	26	22	48
Kvier	2	3	5
Kalve	16	1	17
Heste	26	-	26
Kvilder (får og køer)	50	22	72

Kilde D.I. VII s. 742-746

Stora Dala og Saurbær

For at perspektivere den islandske storbrugsdrift beskrives her et svensk storbrug. En godsejer ved navn Hogenskiöld Bielke ejede to såkaldte avlsgårde, hvoraf en hed Stora Dala og lå i Vest-Götaland. Totalt ejede Bjelke 130 gårde (eller „landboenheter“ som Ferm kalder dem). Stora Dala havde 60-70 gårde i sin hovedgård/lejegårdkompleks. På Stora Dala blev der produceret 200-300 tønder korn pr. år. Der var fra 11-17 køer, omkring 30 tyre, 17-29 høns og 14-21 får i avlsbruget, dvs. på hovedgårdsbruget, i 1578-1590. På de nærliggende kongelige avlsgårde kunne antallet af husdyr være større, op til 60 køer og 160 får. Arbejdet i Stora Dala blev udført af 10-15 fastansatte karle og 5 piger. „Dagsverk“ (antal dage bønderne var forpligtede at udføre arbejde) fra arbejdspligtige bønder var totalt omkr. 200. Der boede ingen adelige på gården. Den forrentede sig ikke. For at opholde produktionen måtte man bruge alle indtægterne fra de 60-70 lejegårde omkring. Gården producerede 58-74% af det korn, der stod til godsejerens rådighed fra dette godskompleks, og 40% af smørret.

På en islandsk hovedgård, Saurbær på Rauðasandur, der ligeledes var en høj-
aristokratisk avlsgård, fandtes i 1446 45 malkekøer, 57 stude og tyre, 160 får og 210 beder¹. Der var også 69 kvildelejer på 17 fæstegårde, der tilhørte godsenheden. En lille sammenligning af produktionen afslører, at mod 200-300 tønder korn på Stora Dala, produceredes ca. 45.000 liter komælk på Saurbær, der gav ca. 1.300-1.500 kg. smør og meget skyr og valle. Produktionen af fårekød var 210 beder pr. år. Der var også en del oksekød og kød af gammelt moderfår. Værdien af den årlige smørproduktion fra køerne var ca. 30 hdr. De 160 moderfår producerede 6.400 liter fåremælk, der var af 7-8 hdr. værdi, og skyr og den valle, der produceredes ud af resten af mælken, var af lignende værdi. Der var ingen registreret korndyrkning, men der blev sikkert drevet fiskeri fra gården, der ligger ved havet.

Der findes to metoder til at sammenligne produktionen, den ene er at sammenligne prisene, der er forskellige fra år til år og fra land til land. Det er en problematisk metode. Prisen på mel var 40 al. pr. 34-35 kg. i indenlandshandel i Island, men i udenlandshandel kostede den samme mængde 20 al. efter 1400². Det er svært at finde ud en „reel“ pris i dette sammenhæng.

Den anden metode er at sammenligne næringsværdien. Der er ca. 655 kalorier i hver liter mælk, og i en tønne korn, hvis tønnden er 100 kg., er der 345.000 kalorier. Fra kornet i Stora Dala fik man ca. 70-100 millioner kalorier, mens man fra mælken i

¹D.I. IV s. 683

²Gísli Gunnarsson: „Landskuld í mjöli og verð þess frá 15.-18. aldar.“ *Saga XVIII* 1980

Saurbær fik omkring 38 millioner kalorier og af bedekødet ca. 15 millioner kalorier¹. Kalorieproduktionen på Saurbær har været mindre, end den man fik ud af kornet i Stora Dala, men her mangler fisken, der kan have været 1/3 del af kalorieproduktionen. Der produceredes også langt mere uld på den islandske hovedgård. Dette afspejler de grundlæggende forskellige forudsætninger for hovedgårdsdrift i Sverige og Island.

En anden avlsgård, Åkerö i Øst-Sverige, var lidt større end Stora Dala. Der var 20-25 fast ansatte arbejdere eller tjenere i direkte landbrugsproduktion og i alt 33-40 personer på gården. Langt de største udgiftsposter i Åkerø, hvorfra der findes bevarede regnskaber angående udgifter, var mad og drikkevarer på avlsgården, og foder og sædekorn til avlsbruget². Desværre findes der ingen senmiddelalderlige regnskaber fra islandske storbrug.

Sammenfatning. Den største type islandske storbrug var af tilsvarende størrelse som svenske højadellige brug, men deres produktion var meget anderledes. De svenske var hovedsageligt kornproducerende, mens de islandske var husdyravlende.

Storbrugenes udvikling i det 14.-16. århundrede

I appendiks 6 gengives tal om antal husdyr på gårde i senmiddelalderlige dokumenter. I det følgende gengives et uddrag af disse tal, bl.a. fra gårde der har bevaret tal fra hele perioden 1300-1600. For enkeltheds skyld gengives der kun tal om antal køer og får. Dette er nøgletal, der belyser hovedgårdens tilstand og funktion.

Et storbrug kan betegnes som et brug med flere end 10 køer og 60 får, eller flere end 20 kvilder. Disse storbrug ser man på aristokratiets og kirkens hovedgårde. Der kan defineres en mellemgruppe med lidt under eller omkring 20 kvilder, dvs. 8-10 køer og 50-60 får. Denne størrelse var almindelig på kirkjustaðir og lögréttumenns gårde. Det er først og fremmest storbruget, som behandles her. Mellemgruppen kan betragtes som en mindre udgave af storbruget.

I kap. 3.2. regnes der med, at der fandtes 50-100 storbrug i senmiddelalderen, og at en langt større del af gårde, der var 60 hdr. og større, blev drevet som storbrug end senere. De fleste kendte storbrug fandtes på denne type gårde, de såkaldte „höfuðból“ (hovedgårde), men der fandtes også storbrug på mindre gårde. Disse gårdes antal var ca. 320-330, således at der muligvis var 15-30% af dem i drift som storbrug f.eks. i det 14. århundrede.

¹*Þjóðhagsreikningar 1901-1945*. Rv. 1992, s. 100, angiver kalorieantal af slagtet lam som 51.800. Dette antal var højere for en slagtet bede, der var et eller to år ældre.

²Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991, s. 209-313.

Tabel 4.10. Husdyravl i dokumenter 1300-1700¹

	Besætning 1100-1400	Besætning 1400-1500	Besætning 1500-1600	Besætning 1702-1714
	Køer - får	Køer - får	Køer - får	Køer - får
Oddi		18 - 84	15 - 60	<u>15 - 60</u>
Hrepphólar	20 - 60	15 - 54	15 - 42	<u>10 - 50</u>
Hruni	8 - 72	12 - 72		<u>13 - 103</u>
Kaldaðarnes	14 - ?	19 - 24		<u>15 - 52</u>
Garðar		10 - 24		<u>8 - 47</u>
Innríhólmur		12 - 18		<u>18 - 67</u>
Reykholt	20 - 73	20 - 105	11 - 48	<u>16 - 93</u>
Síðumúli	17 - 6		<u>48 - 144</u>	<u>8 - 100</u>
Staðastaður	<u>40 - 120</u>			<u>20 - 94</u>
Helgafell kloster	<u>30 - 180</u>			<u>8 - 30</u>
Reykhólar		<u>45 - 180</u>		<u>6 - 64</u>
Hrafnseyri		5 - 30	10 - 60	<u>6 - 30</u>
Ögur		12 - 72*	14 - 68	<u>6 - 30</u>
Vatnsfjörður			14 - 49	<u>6 - 39</u>
Melstaður í Miðfirði			12 - 66	<u>9 - 64</u>
Reynisstaður		<u>50 - 240</u>	<u>45 - 180</u> ²	<u>12 - 0</u>
Flugumýri			<u>19 - 100</u>	<u>7 - 95</u>
Viðvík			<u>12 - 57</u>	<u>7 - 50</u>
Vellir	22 - 110	20 - 60	<u>10 - 30</u>	<u>7 - 40</u>
Möðruvellir í Hörg.		<u>24 - 55</u> ³		<u>12 - 70</u>
Hrafnagil	14 - 36		6 - 36	<u>7 - 74</u>
Saurbær	8 - 56		10 - 50	<u>5 - 80</u>
Mikligarður			<u>22 - 177</u>	<u>4 - 48</u>
Munkaþverá		<u>40 - 120</u>	<u>18 - 89</u>	<u>12 - 112</u>
Háls í Fnjóskadal	8 - 80			<u>4 - 39</u>
Gennemsn.				
1100-1400 11/10 b.	18,3 - 79,3			
1400-1500 14 brug		21,6 - 81,3		
1500-1600 16 brug			17,6 - 78,5	
1702-1714 25/24 b.				9,6 - 63,8

¹Får betyder her moderfår. Husdyrbesætning på alle klostrene (Helgafell, Möðruvellir, Reynisstaður, Munkaþverá), på Reykhólar 1400-1500, Síðumúli 1500-1600, på Mikligarður, Flugumýri, Viðvík 1500-1600 og på alle gårde 1702-1714 betegnes i kilderne som aktuelt tilstedeværende husdyr. De andre dokumenter er måldagar, der sandsynligvis betegner aktuelle besætninger. Dette er dog ikke sikkert. Kirkekvilder i måldagar behøvede ikke at betyde aktuelle besætninger, der kunne være flere husdyr på gården, som besætningen på Síðumúli i 1504 viser, eller nogle af kvilderne kunne blive udlejet som kvildelejer på fæstegårde. Jeg anser det dog for højst sandsynligt, at hvis en måldagi i perioden indtil 1500 nævner typer af husdyr, så er der tale om tilstedeværende husdyr på selve gården. Efter denne tid førte forfald af hovedgårde ofte til at kirkekvilder blev udlejet.

²D.I. IX s. 321. Dette var i 1525. I 1556 var køernes antal 35 og moderfårenes 130, se D.I. XIII s.

³D.I. IV s. 373

Hvis tal er understreget, betyder det sikre tal om besætning. Andre tal er fra måldagar, der kun giver antal husdyr i kirkens eje.

Hvor vigtige disse gårde var for aristokratiet kan man se af forholdene på Reykhólar: Der var 120-130 kvilder på hovedgården, mens antallet af kvildelejer på landbøgårde, styret fra Reykhólar, ikke var større end 154. En nøjagtig beregning af indtægterne fra gårdene bliver ikke udført her, men en grov beregning kunne se sådan ud: Der var 33 gårde i komplekset, der måske afleverede ca. 20-30 hdr. i landskyld pr. år. De 154 kvildelejer gav 2 fjórðungar hver, eller totalt 26 hdr. Derimod kunne de 45 køer på hovedgården forventes hver at producere 6 fjórðungar smør, og det samme beløb skyr, foruden alt det kød og uld, som man fik af dyrene. Alene smørret af kokvilderne var 22 hdr. værd. Måske var den totale produktion på hovedgården mellem 70-100 hdr. årligt. Dette var betydeligt mere end de 46-56 hdr., man fik af fæstegårdene.

I storbruget herskede der en noget anden logik end i det mere naturbetingede landbrug, som familiebruget opererede i. Magten bag storbrugene kunne udnytte deres ressourcer, landskyld, kvildelejer eller andre former for afgifter eller skatter til at investere i stordriften, bl.a. opdyrkning af store arealer indmark. Placeringen af stordriftsgårdene forandredes over tid; i 1702-1714 var de generelt blevet mindre, men en del nye gårde var blevet stordriftsgårde som Hlíðarendi i Fljótshlíð, Miðhús i Reykhólasveit med flere, og de kendetegnedes ved at være bosat af de rigeste jordejere. Det bør dog påpeges at den grundlæggende landbrugsteknologi og type arbejdskraft var den samme på både familiegårde og storbrug, muligvis med undtag af korndyrkningsteknologi.

Hømark og kornagre på storbrugene. Hvor store var de store indmarker på storbrugene? I forhold til antal køer må et storbrug som Reykhólar 1446 have haft seks til ti gange så stor indmark som en almindelig bondegård. På Reykhólar fandtes der 45 køer, mens en almindelig bondegård havde 5-8. Der behøvedes måske 20 ha. indmark for at forsikre alle køerne hø om vinteren, men det er ikke sikkert, om det hele blev dyrket hjemme på selve storbruget.

Størrelse af kornagrene på storbrugene vides der en del om. I det 13. århundrede fandtes der mindst fire ardokser på Kirkjubær kloster storbrug (sandsynligvis totalt otte)¹, der indikerer relativt store agre og en mulig plovdrift. Den største ager nævnt i islandske middelalderkilder var 3,5 ha., på Garðar på Álftanes². Pollenanalyse har vist

¹Sturlunga saga. Rv. 1988, s. 550-560

²Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit*. 2. bindi, Kh. 1919-1922, s. 182-

korndyrkning i Skálholt hovedgård (der fra 1056 var bispegård) fra ca. 920 indtil det 14. eller 15. århundrede, hvor der ellers ikke er dokumenteret korndyrkning¹.

Besætning på kirkjustaðir i det 16. århundrede. I modsætning til det 14. århundrede eksisterer der pålidelige kilder om besætning på mellemstore brug i Island i det 16. århundrede.

Det første eksempel er fra Hornafjörður. I 1547 red Jón Arason med mange mænd til Árnanes i Hornafjörður, hvor bonden Indriði Ketilsson boede. Indriði var ikke en småbonde, Jón Arasons mænd førte 20 køer, 140 får og 30 heste fra Árnanes til Bjarnarnes, et storbrug Jón Arason rådede over der på egnen².

På Hólar bispestol blev der i 1550 registreret husdyr på nogle af stolens gårde. Der er tale om de mellemstore brug, stolen ejede rundt omkring i Nordisland. I Viðvík ikke langt fra Hólar var der 12 køer, en to år gammel tyr, 57 moderfår og 30 lam. På Urðir i Svarfaðardalur var der 11 køer, en to år gammel tyr, to unge køer, 14 et år gamle tyre, 86 moderfår, 24 beder og væddere. Der var 45 lam hjemme eller i fodring på gårde i nærheden. Der var fire heste³. Miklagarður i Eyjafjörður havde hele 22 køer og 205 moderfår.

Disse tal styrker troværdigheden af kilder for kirkjustaðir i det 14.-15. århundredes máldagar, fordi de ligner dem meget. De danner et mønster, der indikerer at tal om kirkekvilder i máldagar reflekterer den reelle situation angående husdyrbesætning.

Stordrift i 1703. I 1702-1714 havde mange af de gårde, hvis besætning i den første halvdel af 16. århundrede er dokumenteret, en mindre besætning end i det 16. århundrede. Dette gælder især for Vestisland og Nordisland. I nogle tilfælde hænger det sikkert sammen med, at der ikke længere boede aristokrater, f.eks. på de vestislandske gårde Ögur, Vatnsfjörður og Kirkjuból í Langadal. På kirkjustaðir i Nordisland med stordrift, som Melstaður, Vellir, Saurbær er antallet af husdyr 1702-1714 langt mindre end i 1494-1551. Også på alle nordlandske klostergårde er der langt færre husdyr i det 18. århundrede end i det 16.⁴ På hovedgårde med storbrug i aristokratiets eje i Vestisland skete der ligeledes et fald, f.eks. halvering i Staðastaður mellem 1200-tallet og 1700-tallet. På Saurbær á Rauðasandur fandtes der 19 køer i begyndelsen af 1700-tallet før kopperne mod 45 køer i 1446.

Situationen på kirkjustaðir i Skálholt bispedømme var anderledes. På 32 gårde var der i det 15.-16. århundrede ca. 600 kvilder i det hele, men omkring 690 i 1702-1714, en vækst på 13%⁵. Men dette kan til dels være forårsaget af, at kilderne fra

¹Porleifur Einarsson: „Vitnisburður frjógreiningar um gróður, veðurfar og landnám á Íslandi.“ *Saga* 1962, s. 464

²D.I. XI s. 607

³D.I. XI s. 856-857

⁴Se appendiks 6

⁵Se appendiks 6

senmiddelalderen er ufuldkomne og ikke gengiver det totale antal husdyr på kirkjustaðir. Ellers gengiver kilderne fra Skálholt stift kirkjustaðir stort set lignende antal husdyr i senmiddelalderen som i 1702-1714, som er klart modsat den nordlandske nedgangstendens.

Den langvarige arbejdskraftsmangel har meget sandsynligt spillet en stor rolle i nedgangen af hovedgårdsdriften i Vest- og Nordisland. Der har simpelthen ikke været arbejdskraft nok til både at drive alle fæstegårdene og til at opholde det høje produktionsniveau på hovedgårdene. Dette gør sig dog mest gældende efter den anden pest. Den er mere skelsættende, hvad angår hovedgårdsdriften end den første. Denne konklusion er dog kun en del af forklaringen. Aristokratiets godser var generelt langt mindre i 1703 end i det 15. århundrede, dvs. de rigeste godsejere ejede langt færre jorder end de rigeste godsejere i senmiddelalderen, og en del af forklaringen på fald i hovedgårdsdriften kan være aristokratiets formindskede politiske magt.

Arbejdskraften på hovedgårdene

Hvordan blev disse gårde drevet? Var der tale om hoveri, gårdsæder eller lønnet arbejdskraft rekrutteret blandt husmænd? Det var faktisk ingen af disse former. Før det diskuteres beskrives stordrift i fristatstiden.

1100-1300. Det er klart, at der var talrige karle på de hovedgårde, sagaernes høvdinge boede på. Dette gælder både relativt beskedne hovedgårde som Hvoll i Saurbær¹, Staðarhóll², hvor Þorgils Oddason boede, og selvfølgelig på storhøvdingernes gårde, som Reykholt³. I Reykholt var der bl.a. karlene Jón, der blev kaldt for den stærkeste mand i Island og Dagstyggur Jónsson, søn af en af Snorris fæstere. Dagstyggur havde dræbt en rig bonde, Kolbeinn Árnason i Kolbeinsstaðir. Han flygtede til Snorri og fik beskyttelse. Både Jón den stærke og Dagstyggur var ved høslæt om sommeren, indtil Snorris søn Jón murtur beordrede dem at ride med sig mod godsejeren Brandur Jónsson i Staður ved Hrutafjörður. Jón den stærke og Dagstyggur havde altså dobbeltroller som karle og soldater, og dette ser man tit i Sturlunga saga. Dette gælder f.eks. karlene på Kirkjubær under Ögmundur, der stod op en lørdag morgen, spurgte hvad de skulle gøre den dag og fik det svar, at først skulle de spise⁴. Efter at de havde spist fik de våben og gik til kamp. Der var otte huskarle med i togtet og fem andre mænd, udover selve storbonden Ögmundur.

I Sauðafellsför havnede både karlene og pigerne lige i ildlinjen. Þorvaldur Vatnsfirðingurs sønner ville dræbe høvdingen Sturla Sighvatsson, men de formåede kun

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 7

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 17

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 309

⁴*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 561

at dræbe en kvinde og to mænd og kvæste 13 andre personer, fem kvinder og otte mænd. De fleste af disse var karle eller piger på hovedgården. Der har altså mindst været 16 karle og piger på denne hovedgård¹, sandsynligvis flere, f.eks. var Sturla på rejse med nogle af huskarlene. I en berømt passage i *Íslendinga saga* beskriver Sturla Sighvatssons far, Sighvatur Sturluson, der var Snorri Sturlusons bror, de tjenestefolk, hans søn skulle have på sin gård. I Sighvatures ironiske beskrivelse er alle landets høvdinger som tjenestefolk under Sturla på landets bedste hovedgård. Valget stod mellem Möðruvellir i Hörgárdalur eller Oddi i Rangárvellir. Dette var i en periode, hvor Sturla stræbte efter magten over hele Island og kun var en hårsbredde fra den². Sighvatur nævner en forstander, en forstanderinde, en der skulle føre husdyrene ud på marken og passe dem, to personlige tjenere, to snedkere, to hestesvende og to købmænd. Dette viser måske datidens idéer om den nødvendige arbejdskraft på en hovedgård. Der mangler tilsyneladende de talrige karle og piger, der behøvedes bl.a. til at malke køerne og bearbejde ulden på en hovedgård af Möðruvellirs eller Oddis format.

1300-1550. Der findes ingen spor af hoveri i 1300-tallet. Hvordan skaffede storbrugene så arbejdskraft? Vi har allerede set, at der i 1100-1300-tallet blev ansat karle og piger på storbrugene. Der eksisterede ikke et lovligt frit arbejdsmarked i Island. Alle, der ikke var bønder eller bondekvinder, eller på anden måde tilhørte en lovlig husstand, var forpligtede til at arbejde hos en bonde eller på et storbrug. Det ser dog ud til, at *búðsetumenn* og *lausamenn* i 1300-tallet havde mulighed for at eksistere, men efter 1404 blev det i realiteten forbudt at være *búðsetumaður* på grund af arbejdskraftsmangel³. Men eksistensen af *búðsetumenn* og *lausamenn* betød heller ikke eksistensen af et frit arbejdsmarked. Der manglede den gruppe husmænd, der f. eks. i England udgjorde lønarbejdere i landbrug. Der er meget der tyder på, at det ligesom i fristatstiden simpelthen var bondesønner og bondedøtre, der i deres tjenestetid blev ansat på hovedgårdene, og senere blev bondefolk på godsets gårde.

Antal karle og piger. Stordriften krævede megen arbejdskraft. På Hólar bispegård var der i 1388 64 tjenestefolk, 40 karle og 24 piger. I 1574 var antallet af tjenestefolk på Hólar gået ned til 48, 29 karle og 19 piger. På en af de gårde som styredes direkte fra Hólar, Hofsstaðir, var der 12 karle og 8 piger i 1388 samt en smed og to bestyrere, men i 1574 var antallet af ansatte faldet fra 23 til ni eller ti⁴. Hofsstaðir havde i 1550 omkring 38 kvilder⁵.

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 314

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 393

³D.I. II 859, D.I. III s. 689-696

⁴D.I. III s. 413-419. Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Upubl. cand.-mag. afhandling. Islands Universitet 1976

⁵Se app. 6

Fra slutningen af 1300-tallet eksisterer der tal om arbejdskraft fra nogle andre af Hólar bispestols gårde. På Flugumýri var der 8 karle og fem piger, i Bjarnastaðahlíð fire karle og tre piger og på Holt i Fljót fem eller seks karle og fem piger¹.

På Skálholt bispestol var der i 1502 63 personer, der fik udbetalt vadmel². Deraf var 46 sandsynligvis tjenestefolk; 41 karle og 5 piger. Der eksisterer ingen tal om antallet af tjenestefolk på en gård som Reykhólar i 1446, hvor der var 45 køer, 180 får og et stort antal goldkreaturer. Ud fra andre tal kan de måske anslås til omkring 45-50. De nøjagtige tal er ikke så vigtige, det vigtige er, at det var en anden type landbrug, der blev praktiseret på storgårdene end på familiegårdene.

Som diskuteret i kap. 3.1. fandtes der i senmiddelalderen muligvis 20-30 storbrug, der havde omkring 50 tjenestefolk, og ca. 30-70 mindre brug, der havde omkring 20-40 tjenestefolk.

Arbejdsopgaver og løn. På Hólar bispestol i 1388 beskrives forudbetaling af løn til „vinnumenn“, karle, der dog også indbefatter piger, „vinnukonur“³. Dette er både på Hólar og nogle andre af bispestolens storbrug. Dokumentet registrerer med sikkerhed 35 karle og 25 piger på Hólar, muligvis flere. Både karlene og pigerne har helt almindelige, islandske navne, dog forekommer (på Flugumýri) navne som Skitinn, Skidt, der ikke vidner om høj status. Det nævnes, hvad nogle af de enkelte karle og pige laver, en er smed, en anden „eyjarmaður“, sandsynligvis beskæftiget med at indsamle mad i Drangey, hvor der var et stort fuglebjerg, en hestesvend, to fåresvende og en der har titelen badmand. Pigerne var „taðskona“, det er ikke sikkert hvad hun beskæftigede sig med, men det havde måske noget at gøre med tað, tørret husdyrgødning, der kunne bruges til brænde. Der var også en, der passede præsternes madforråd („prestabúra“) og en tjenestekvinde („skemmukona“).

Der nævnes fire særskilte grupper arbejdere, „eyjamenn, torfmenn, sláttumenn heima og vinnukonur heima“. Det betyder dem, der arbejdede på øen, dem der beskæftigede sig med tørv (der var tilsyneladende kun to af dem. De fik udbetalt 48 al) og dem der arbejdede ved høslæt hjemme på Hólar. Disse tre grupper var karle. Den fjerde gruppe var piger hjemme på Hólar stolsbrug. De karle, som arbejdede på øen, fik hver 14 øre sølv (84 al), de der arbejdede ved høslæt 54 al, mens kvinderne fik 24 al.

Karlene og pigene (der sandsynligvis også tilhørte de fire førnævnte grupper) fik forskellige løn. Især forskellen mellem karle og piger er iøjnefaldende. De fleste karle fik én to års gammel tyr, 20 al. vadmel og i efteråret en stud eller tyr og måske en vædder - eller noget i den retning. Pigerne fik derimod kun 6-14 al. vadmel.

¹D.I. III s. 413-419, 428

²D.I. VII s. 626-628.

³D.I. III s. 413ff

Fra begyndelsen af 1700-tallet eksisterer der registre over antal husdyr på brug i nogle områder i Island¹. Disse registre viser, at karle og piger på større lögbýli og hovedgårde ofte ejede et betydeligt antal husdyr, f.eks. på Miklibær, Flatatunga og Kelduland i Akrahreppur i Skagafjörður. Dette var sandsynligvis husdyr, de havde fået som løn.

Det er da meget sandsynligt, at tjenestetiden blev betragtet som en slags forberedelse for en senere oprettelse af et brug: Man opsparede lønningerne man fik som karl eller pige for at danne den fremtidige besætning på ens eget brug.

Skálholt hovedgårds reglement. Fra midten af det 16. århundrede (1550-1556) eksisterer en beskrivelse af de retningslinjer, livet på Skálholt bispegård skulle leves efter². Muligvis er den præget af den nye refomationsånd, men dette er ikke sikkert.

Ifølge beskrivelsen er den første regel, at alle i husstanden, unge og gamle, skal gå i kirke hver lørdag „eftir nón“ (efter kl. 3) og læse „fræði í móðurmáli“, dvs. bøger i Islandsk, højt for præsten. Hvis nogen, mand eller kvinde, er så dybt formørket („stórlega ólærður“) at han eller hun ikke kan læse, skal han eller hun læse tre gange for en præst, indtil han eller hun kan læse. Under høhøsten om sommeren har man lov til at udsætte denne pligt indtil efter frokost om søndagen.

Denne regel viser, at arbejdsbyrden ikke var særlig stor; der var tid til at undervise alle i modersmålet omtrent fra kl. 3-6 om lørdagen om vinteren, men under den travle tid i høhøsten måtte dette udskydes til om søndagen, der ellers var total hviledag. Det er også bemærkelsesværdigt, at alle, både mænd og kvinder, selv om de var almindelige tjenestefolk, skulle lære at læse modersmålet.

I Búalög er der en speciel klausul, der sætter prisen for at undervise i alfabetet („stafró“)³. Dette, sammen med dokumentet fra Skálholt, indikerer, at læsekyndighed var relativt udbredt blandt almindelige mennesker i Island i senmiddelalderen.

Den anden regel stipulerer, at alle, der gribes i tyveri, skal straffes med slag „og flengi skólapiltar sína stallbræður með skólameistara tilsjá“, dvs. skoledrengene skal slå deres skolekammerater under rektors tilsyn. Andre tyve end skoledrengene får en anden straf.

Den tredje regel siger at hvis nogen er ulydig over for bestyreren eller bryden skal vedkommende fradrages 20 al. af sin løn.

Al udenomsægteskabelig sex er forbudt og skal straffes med bøde: 1 tønne øl eller en halv tønne mjød, der skal lægges til fattige husstandsmedlemmers bryllup. Der var større bøde, hvis kvinden var gift eller „útlæg“. Det var pålagt „de bedste karle“ at kigge nøje efter, at ingen usædeligheder blev begået. „De bedste karle“ ser ud til at

¹Þjskjs. Rtk. III, 1-2: Kvíkfénaðarskýrslur 1703

²D.I. XII s. 190ff

³Búalög II A. Rv. 1915, s. 21

være en bestemt kategori karle, førere blandt karle. Denne artikel støtter den før nævnte opfattelse, at det var almindeligt for tjenestefolk at gifte sig og slå sig ned på en gård som bønder og bondekvinder.

Den femte regel er, at hvis tjenestefolket ikke er underdanigt og adlyder bestyrerens bud, skal bryden, „fatabúrsmaður, yppurstu sveinar“ (tøjhusmand, øverste svende) og de bedste karle bedømme mellem dem og bestyreren. Hvis der er større sager end almindelige arbejdsconflikter skal de dømmes efter lovbogen, „som på andre gode hovedgårde, herskabsgårde, slotte eller skibe, dvs. ånd for ånd, eller hånd for hånd, eller tand for tand, øje for øje og liv for liv efter dommen og begivenhederne“.

Den der stjal mad fra bordene i Skálholt, skulle sættes i stok, „settur í hespu“ indtil han selv eller hans familie betalte bøden. Hvis det skete for anden gang, skulle han væk fra Skálholt. Det var også forbudt at ride på stolens eller gæsters heste, og hvis det førte til forsinkelse af en gæst eller nogen anden, var bøden en tønne øl.

Dette dokument fortjener en særskilt undersøgelse, der dog ikke bliver udført her, hvor det sammenlignes med andre „hovedgårders, herregårders, slottes og skibes“ reglementer, hvis de eksisterer på samme måde. Dokumentet viser en veludviklet bestyrelseskultur, og det er især overraskende at se, at alle bispegårdens beboere skal lære at læse, og at bestyreren ikke har uindskrænket magt over sine undersåtter, men er henvist til en særlig domstol, hvis der opstår konflikt om hans afgørelser. Det vigtigste er dog, at det støtter den opfattelse, at tjenestefolkene på hovedgårdene ikke var der i en livsvarig stilling, men at det tit skete, at de giftede sig og blev bondefolk.

Arbejdskraft på storbrug 1703. I folketællingen fra 1703¹ kan man betragte tidens hovedgårde. De rige mænd² boede ofte på gårde, der havde mange tjenere og var folkerige. F. eks. boede 24 på Hlíðarendi, hvor landets rigeste mand, Brynjólfur Þórðarson, boede. På Hlíðarendi var der 18 tjenere, ni mænd og ni kvinder. Der var i 1712 17 køer på gården. Der fandtes stordrift på meget gamle slægtshovedgårde som Skarð i Dalasýsla, hvor der boede 23 mennesker. Deraf var 16 tjenere, 7 mænd og ni kvinder. En af de største hovedgårde, og en af de få der kan sammenlignes med de gamle hovedgårde som Síðumúli i 1504, er Þingeyrar kloster, der efter reformationen var lejet ud til verdslige herremænd. Det var i 1703 langt den største hovedgård uden for bispegårdene og langt den største hovedgård af de gamle klostre med 39 beboere, deraf 16 mandlige tjenere og 13 tjenestekvinder. Over alt dette herskede Laurits Gottrup, en dansk mand der havde stor indflydelse i Island på denne tid.

I 1388 var der som før nævnt 65 tjenere i Hólar, men i 1703 var der 54. Skálholt var en mindre gård end Hólar. Dette er underligt, eftersom Skálholt ejede lige så stort et

¹*Manntal á Íslandi 1703*. Hagskýrslur Íslands II 21. Rv. 1960

²Se Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra um 1700*. Rv. 1985.

gods som Hólar, og bispedømmet var langt større. Hólars totale beboertal var i 1703 92, mens Skálholts var 74, hvoraf 41 var tjenere.

Der var 33 gårde i Island med 20 eller flere i husstanden i 1703. De kan alle betegnes som hovedgårde. De eneste, der havde flere end 30, var Hólar, Skálholt og Þingeyrar. Mange kirkjustaðir havde lidt færre end 20 i husstanden, omkring otte tjenere, fire mænd og fire kvinder.

Sammenfatning. Det ser ud til, at den aldersbundne arbejdsdeling ikke kun eksisterede på familiebrugene, men at det samme system forsynede storbrugene med arbejdskraft. I Danmark var det i det 17. århundrede almindeligt, at en karl først arbejdede på enten en hovedgård eller en bondegård, så giftede sig og forsøgte at blive bonde¹. Dette ligner meget de forhold, der tilsyneladende rådede i Island, men i Danmark havde man også hoveri på hovedgårde, noget der ikke er kendt for Islands vedkommende.

Den islandske stordrifts oprindelse

Som før nævnt har arkæologerne ikke meget at sige om de islandske hovedgårde i middelalderen, eller rettere sagt ingenting. Deres oprindelse er også lidt mystisk.

Perry Anderson betragter vikingetidens stordrift i Skandinavien som grundet på trælleddrift, og at handel med trælle og brug af dem i stordrift forhindrede de nordiske bønders fald til livegenstatus overfor jordejereliten². Mange af dem, der kender de islandske middelalderlige kilder godt, har derimod tendens til at tvivle på, at trældom nogen sinde var særlig udbredt³. Mange forskere har tilsyneladende en tendens til at fortolke kendsgerninger om det islandske middelaldersamfund i lyset af, hvad de ved om det vesteuropæiske trevangsbrugssystem, og de betragter livegenskab som det eneste alternativ til slaveri. En fortolkning af kendsgerningerne på grundlag af viden om det islandske landbrugssystem indebærer derimod et tredje alternativ, en udvikling der ikke burde betragtes som særlig arkaisk, men en anderledes udvikling end den vesteuropæiske. Det islandske landbrugssystem var et husdyravlssystem, der kombinerede kvægavl og fåreavl både på storbrug og familiebrug. Landets ressourcer var tilfredsstillende i den grad, at det islandske samfund udviklede tendenser i det norske indmark-udmark system omkr. 900, der var direkte modsatte af den monokultur, der blev rådende i det vesteuropæiske trevangsbrug (oprindeligt lignede f.eks. det tyske og det norske system hinanden ret meget med stor kvægavl og autonome bønder). Det

¹Frandsen, Karl-Erik: *1536-c. 1720. Det danske landbrugs historie bind 2*. Kh. 1988, s. 120

²Anderson, Perry: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London 1974, s. 176-177

³Sawyer, P.H.: *Kings and Vikings*. London 1982, s. 39-62. Sawyer indikerer, at artikler om trældom i Grágás til dels kan være ideologiske konstruktioner, der måske havde det formål at retfærdiggøre jordejerelitens jordejendom.

islandske landbrugssystem var en rendyrkning af bestemte tendenser i det germanske landbrugssystem, mens det engelske system kan betragtes som rendyrkning af de modsatte tendenser med stor og voksende vægt på korndyrkning og mindre og mindre vægt på husdyravl.

Resultatet blev i Island et system, hvor der hverken herskede trældom eller livegenskab, men bondefrihed forbundet med en højt udviklet aldersbunden arbejdsdeling. Storbrugene blev drevet ved hjælp af bondesønner og bondedøtre, der senere i deres livsløb blev selvstændige bønderfolk. Sådant et system kan godt have haft et indslag af trælle til at begynde med, men der findes ingen historiske eksempler på stordrift med trælle i Island, hverken i samtidssagaer, annaler eller dokumenter. Der var ingen speciel strukturel plads til trældom i systemet.

Ellers er indtrykket af den islandske stordrift og specielt det sociale miljø på hovedgårdene meget anderledes end det europæiske aristokratis hjem. Der var i Island tilsyneladende ringe behov for forsvar mod oprørske bønder, og der blev ikke bygget ridderborge. De islandske hovedgårde var folkerige og stod i et nært forhold til den omkringliggende fæstegårdsbebyggelse (se kap. 6.2.), mens de europæiske ridderborge i flere betydninger var højt hævet over omgivelserne og kun var beboet af en aristokratisk familie og dennes nærmeste tjenere. Manglen på fæstninger eller andre stenbygninger i Island fra middelalderen, der ofte betragtes som tegn på en lidt udviklet bygningsteknik, kan derfor også betragtes fra en lidt mere positiv vinkel: Den er tegn på relativt fredelige forhold mellem bondestand og aristokrati.

4.4. Sammenfatning

I dette kapitel er de naturlige forudsætninger for landbruget gennemgået, og det er undersøgt, hvordan befolkningen udnyttede disse ressourcer.

Det landbrugssystem, der kom med landnamsmændene fra Norge, blev tilpasset islandske omstændigheder. Det var dog grundlæggende opbygget på samme måde som det norske: Der fandtes en hjemmegård med dyrket indmark og udmark, der blev brugt til høstlæt, et område uden for hjemmegården, der tjente enten som sæter eller græsning, og fiskerlejer ved havet, hvorfra bønderne fiskede på bestemte årstider. Dette tredelte system rummede store muligheder for ekspansion.

I det 14. århundrede var den del af systemet, der beskæftigede sig med fiskeriet, delvis blevet omdannet til et specialiseret fiskerierhverv. Dette skete på grund af voksende befolkning. Imidlertidigt var der en støt vækst af almindelige brug. Fra 1100 begyndte oprettelse af hjáleigur, der formentlig stadigvæk foregik i 1300-tallet. Der eksisterede i 1300-tallet langt flere familiebrug end nogen sinde senere i Islands historie. Da pesten indtraf, førte det til dybtgående forandringer i landbruget. Forhold, der før først og fremmest karakteriserede den nordlige del af landet, blev mere udbredt. Dette var fravær af korndyrkning på indmarken, et stort antal moderfår og et lavt antal køer i forhold til før. Den mere ekstensive udnyttelse af jord, der kendetegnede nogle områder i nord blev mere udbredt i Sydisland, hvor et mere intensivt indmark-udmark system med korndyrkning og kvægavl dominerede i 1300-tallet.

Det særegne ved det islandske indmark-udmark landbrugssystem i forhold til Norge var, at den grundlæggende afgrøde var hø og ikke korn. Islandske køer var mere produktive end de norske. Ligeledes var antallet af får langt større i Island end Norge, hvilket reflekterer den større mulighed til græsning.

Der fandtes to typer brug i 1300-1550: Familiebruget, der stort set forblev uforandret, og storbruget, der gennemgik en krise 1400-1700, der til sidst reducerede stordriften til en brøkdel af, hvad den var før i tiden. Familiebruget havde sædvanligvis omkring 10 kvilder af mælkegivende husdyr. I 1300-tallet fordeltes disse kvilder mellem køer og moderfår i forholdet 1:4, men efter 1400 var forholdet 1:6, og efter 1700 nogle steder helt op til 1:10. Der var forholdsvis flere køer end landsgennemsnittet i syd og forholdsvis flere får i nord og vest, hvor græsningsområderne var rigelige. En gennemsnitshusstand havde omkring syv medlemmer: bondeparret, en karl, en pige og tre børn, og det er ikke sikkert at dette forandrede meget i perioden 1300-1700.

Landbrugets sociologi karakteriseredes af en aldersdeling, hvor langt den største del af alle voksne mænd og kvinder kunne forvente at blive autonome bønder eller bondekvinder på et familiebrug. I alderen 15-30 år var man karl eller pige på enten et

familiebrug eller et storbrug. Fra 30 års-alderen eller deromkring blev man bonde ofte først på en hjáleiga eller et sekundært lögbýli. Derefter flyttede man tit til et større brug, hvor man siden boede resten af sit liv. Der fandtes ingen gruppe gårdsæder eller husmænd i landbrugsdistrikterne, men en gruppe fiskere havde en stilling, der lignede deres stilling.

Det islandske bondesamfund ser ud til at have været et typisk bondesamfund, hvor produktionen på familiebrugene havde den målsætning at opfylde familiens behov for mad. Ved det rådende indmark-udmark-system betød det, at kun en del af landets muligheder for landbrugsproduktion blev udnyttet. De vigtigste husdyr var køer og får. Køerne fik høg af dyrket høgmark. De dyrkede markers udstrækning var mellem 2 og 3% af den dyrkbare jord. Fårene blev græsset i fjeldet om sommeren og til dels om vinteren. Selv hvis familiebrugenes antal var 10.000 i 1300-tallet, betød det kun omkring 300.000 får, der højst kan have forvoldt pletvis overudnyttelse af græsningen, men ikke en generel, langvarig økologisk krise. Efter 1400 betød den specielle logik i bondeøkonomien, at den langt mindre befolkning også havde langt færre husdyr, selv om balancen mellem antal køer og antal får blev forskudt i retning af flere får. Der var i det 15. og 16. århundrede måske mellem 3.500 og 5.000 familiebrug, og højst 200.000 får udnyttede græsningerne.

Storbrugene havde 20-50 køer og 120-240 moderfår. Antallet af karle og piger kunne være op til 60 på de største brug, sædvanligvis ugifte bondesønner og bondedøtre. De fandtes overalt i landet i 1300-1400-tallet, men fra 1500 begyndte nogle af dem at vise tegn på forfald, især i nord og vest. Omkring 1700 var det storbrugene i syd, der var de mest livsdygtige, mens det var blevet langt mellem dem i nord.

5. GODSDRIFT OG HANDEL

Her er emnet bøndernes overskudsproduktion, der blev kanaliseret i to retninger, til godsdriftens jordrente og bøndernes handel. Først diskuteres godsdriften 1100-1550 med en oversigt over den senmiddelalderlige godsstruktur, privat og kirkelig, og beskrivelse af nogle kirkelige godser og deres udvikling. Godsdrift, renteutvikling og rentetryk er behandlet. Derefter diskuteres handelen og de muligheder bønderne havde for at sælge deres overskudsprodukter.

5.1. Godsdriften 1300-1550

Hvem ejede gårdene, der blev drevet i Island i høj- og senmiddelalderen, og hvordan udvikledes ejendomsforholdene? Her gives der et billede af de vigtigste træk i godsdriftens udvikling i de 14.-16. århundreder både den private, så vidt kilderne rækker, og den kirkelige, der er meget bedre dokumenteret.

I kapitel 8 gengives der fem eksempler på godsdrift i senmiddelalderen, fra fire klostre og en kirkjustaður. Kilder om deres drift blev gennemgået bl.a med det formål at undersøge hvor meget var at finde om godsernes kontrol med bønderne, formålet med godsdriften osv.

5.1.a Udviklingen af den private godsdrift i 1300-1550

Fandtes der godser og godsejendom før 1300? Meget tyder på det. Fra det 14. århundrede tegn på at den jordejendom, kirken var ved at tilegne sig, i mange tilfælde var del af privat ejendom, dvs. det verdslige aristokratis godsejendom. I tiden 1357-1397 er der dokumenteret stor jordkøbsaktivitet på Helgafell-klosters vegne. I 1357-1377 er der bevaret dokumenter om klosterets køb af omkring 25 gårde, 10 af dem for husdyr eller andre værdier, men andre for tjenesteydelser som pension eller oplæring af præster (se ovenfor). De fleste af disse gårde tilhørte og blev købt fra herremænd som Einar Þorláksson (Ketill hirðstjórís bror), Snorri Andrésson og Órækja Sturluson.

Hvis verdslige godser eksisterede i det 14. århundrede, hvad så med det 13. århundrede? De tidligste oplysninger vi har om et gods, er fra før 1100. Dette var Haukdælirslægtens ejendom. Haukdælir var den stærkeste slægt i Árnessýsla i hele fristatsperioden. I *Haukdæla þáttur* fortælles om Gissur biskop, der var af denne slægt, at han gav Skálholt og en stor formue i gårde og husdyr til stiftelsen af bispestolen. Dette skete 1096¹. Dette betyder sandsynligvis, at Haukdælir allerede inden 1096 har ejet godsejendom og husdyr, for at kunne give så rigeligt til bispestolen.

Sturlunga slægten var den mest magtfulde slægt i Vestisland fra sidst i 1100-tallet og indtil 1289 i hvert fald. De tre brødre Sighvatur, Snorri og Þórður ejede alle store godser i den første halvdel af 1200-tallet. Det første, der fortælles om Sturlungarnes godsejendom, viser, at de ikke selv skabte de godser, deres magt byggede på. I *Íslendinga saga* fortælles der således om, at Sighvatur Sturluson var en god ven af

¹*Sturlunga saga* Rv. 1988, s. 191

kvinden Helga Gyðudóttir. Helga boede på Brjánslækur og ejede mange gårde, men få husdyr. Sandsynligvis har Helga ejet hele Brjánslækur gods, som det senere fremkommer i dokumenter og måske noget mere jordegods. I hvert fald hjalp Sighvatur hende med husdyr, men fik en hel del jordegods i stedet for¹, og dette blev begyndelsen til hans rigdom og magt.

I 1235 nævnes Hagi hovedgård og Hagi jorde². Dette var sandsynligvis et hovedgård-landbogårdkompleks i nærheden af Brjánslækur. Snorri Sturlusons søn, Órækja, fik fat i den.

Sighvatur blev senere høvding i Eyjafjörður og ejede godser i det område. Efter Örlygsstaðabardagi, hvor Sighvatur og hans søn Sturla blev dræbt, blev denne ejendom dømt fredløs, dvs. arvingerne fik den ikke³. Sighvatur ejede bl.a. Grund i Eyjafjörður og sandsynligvis også Grund i Svarfaðardalur, men ellers er det uklart, hvad han ejede.

I 1241 købte Órækja Snorrason Flatey og opførte en hovedgård. Han forsøgte at få Staðarhóll hovedgård med fæstegårdene Hvítidalur, Múli, Þverfell, Þverdalur, Eysteinsstaðir og Saurhóll under sig⁴. Det lykkedes ham ikke, fordi Sturla Þórðarson satte sig imod det. Dette er det eneste godskompleks nævnt i Sturlunga, hvor alle fæstegårdene nævnes med navn.

Et gods i Þingeyjarsýsla. I 1187 begyndte stridigheder i Eyjafjörður, hvor høvdingen Guðmundur dýri kæmpede om magten mod to modstandere. Den oprindelige årsag var en kompliceret arvesag omkring et godskompleks i Reykjardalur i Suður-Þingeyjarsýsla. Gården Helgastaðir var hovedgård i et godskompleks, som ægteparret Teitur Guðmundsson og Otkatla Þórólfsdóttir havde overtaget efter Teiturs far. Han var blevet munk. Teitur druknede på en udenlandsrejse. Otkatla fik sin del af ejendommen, og det fortælles, at hun „skipaði löndum“, dvs. fik landboer på sin del af godset. Den anden del blev årsag til konflikt, der ikke beskrives her⁵.

Landboer. Hvis der fandtes godser og landbogårde i fristatstiden, fandtes der så ikke også landboer? Jo, det er faktisk tilfældet. Den første landbo, vi møder i Sturlunga er Þórður Rúfeyjarskáld⁶, der boede i Hvammsdalur. Denne gård tilhørte høvdingen Þorgils Oddason. Þórður havde før boet længe i Rúfeyjar, der sandsynligvis allerede da var en del af Skarð godset⁷. Det fortælles, at Þorgils gæstede Þórður og længtes efter en smuk økse, Þórður ejede. Þorgils tilbød Þórður at give ham landskylden, hvis han fik

¹*Sturlunga saga* Rv. 1988, s. 187

²*Sturlunga saga* Rv. 1988, s. 372

³*Sturlunga saga* Rv. 1988, s. 426.

⁴*Sturlunga saga* Rv. 1988, s. 433

⁵*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 125

⁶Dette er ikke den eneste digter (skáld = digter), vi møder som en almindelig bonde eller landbo i 1100- eller 1200-tallet. I Þingeyrarkloster kvildelejeregister fra 1220 er en Þorfinnur jarlaskáld. Se D.I. I s. 399

⁷*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 9

øksen. Det ville Þórður ikke acceptere. Selv om han var Þorgils landbo, havde han sin stolthed¹.

Ögmundur Helgason, storbonde i Kirkjubær, havde en landbo ved navn Höskuldur. Goden Sæmundur Ormsson førte en ómagi (bistandsklient) til denne landbo². Ögmundur red straks til Höskuldur og argumenterede for, at Höskuldur ikke havde penge nok til at holde denne ómagi, og førte den tilbage til Sæmundur. Sæmundur kiggede udover Höskuldurs husdyr og ejendom og var af modsat opfattelse. Det siges ikke, om ómaginn blev ført tilbage til Höskuldur, men Sæmundur og Ögmundur blev uvenner.

I dokumenter fra det 13. århundrede nævnes nogle gange landboer. Saurbær á Kjalarnesi máldagi fra 1220 siger, at alle bønder mellem Blikdalsá og Eilífsdalsá skal betale tiende til Saurbær, undtaget bønderne i Eyri og Mýrdalur, hvis der bor selvejere eller godsejere på disse gårde. Men hvis der bor landboer og „hjábúðarmenn“, sandsynligvis hjáleigubønder, skal de og deres tjenestefolk betale tiende til Saurbær³.

Dette giver anledning til at diskutere om lovgivning om hjáleigur. Den, der fæstede en jord, skulle ikke have lov til at udleje en del af jorden, hvis det ikke var bestemt ved lejemålet. Hvis han gjorde det, skulle hverken han eller den han lejede jorden til have lov til at bo længere på gården⁴. En selvejer eller godsejer kunne uden restriktioner udleje en del af sin jord, og i lovgivningen er det ikke forbudt for fæsteren at udleje dele af fæstegården, hvis dette er en del af det oprindelige lejemål.

I 1220 siger i Innri-Hólmur máldagi, at hvis en hval driver i land på en strand, der følger et af kirkens „leiguland“ (landbogård), skal landboen tilegne sig hvalen, som om han ejer den. Han skal siden få så meget af den, som kan sættes op på en slæde, som „ein eykr“ (sandsynligvis to trækdyr) kan trække⁵.

I Hornafjörður almenningur havde landboer rettigheder til hval. Hver bonde, der betalte þingfararkaup, dvs. hver skattebonde, både godsejere/selvejere og landboer, skulle optælle alle de mænd, der var hjemme på deres gårde og som de skulle føde, og dette var tilsyneladende grundlaget for fordelingen af hvalen⁶. Derimod siges ingenting om de bønders, der ikke var skattebønder, rettigheder.

Det er meget vigtigt at konstatere, at både jordejere og landboer kunne være skattebønder så tidligt som dette; det betyder bl.a., at de 4.500 skattebønder omkring 1100 godt kan have været en blanding af jordejere og landboer.

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 25

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 552

³D.I. I s. 402

⁴*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. Odense 1970 s. 130-131

⁵D.I. I s. 414

⁶D.I. I s. 536

Helhedsvurdering. I Sturlunga saga dokumenteres godser, og der beskrives både godsejere og landboer. Fristatens sociale historie er ikke genstand for denne undersøgelse, selv om der er både behov og store muligheder for forskning på dette område. For vores formål er det nok, at vi har konstateret, at der fandtes privatgodser i det 13. århundrede, før kirke eller konge havde nået at opsamle betydelige godser. Islandske godser er da ikke et 1300-tals fænomen.

Nye slægter

De stærkeste slægter i det 14.-16. århundrede var ikke de samme, som dominerede i 1200-tallet, men de havde dog bånd tilbage til den gamle elite. De nye slægter kom frem i 1300-tallet, men de fleste dokumenter om deres godsejendom er fra 1400- og 1500-tallet.

Den stærkeste af dem var Skarðsætt, Skarðs-slægten, som fik sit navn af hovedgården Skarð á Skarðsströnd i Dalasýsla. Denne slægt ejede hovedgårde over hele Island i 1400- og 1500-tallet, men dens oprindelige basis var Dalasýsla. Andre slægter havde basis i Vestfirðir¹, f. eks. Reyknesingar (Guðmundur Arasons slægt), Vatnsfirðingar, Leppsætt. En havde basis i den sydvestlige del af Island, Erlendungar. Den ejede blandt andet hovedgårdene Strönd og Nes i Selvogur. Strönd's værdi var 100 hdr. i 1500-tallet, 60 hdr. i 1686/95, men lå øde i det 19. århundrede. Nes var 60 hdr. i 1508 og ligeledes i 1686/95, men kun 16 hdr. i 1840².

Det tredje basisområde (de to første var Dalasýsla/Vestfirðir og Sydvestisland) var i den nordlige del af Eyjafjörður, hvor Urðirslægten dominerede. Den ejede sandsynligvis tre hovedgårde, Grund i Svarfaðardalur, Urðir og Grýtubakki. I et dokument fra 1476 er der måske spor af et hovedgård/lejegårdkompleks i Svarfaðardalur³. Guðni Eyjólfsson giver til sit giftermål 5 gårde i Svarfaðardalur. Det er Urðir, hovedgård (dog ikke omtalt på den måde i dokumentet), 120 hdr., Klaufabrekkur, 50 hdr., Göngustaðir, 60 hdr., Auðnir, 60 hdr. og Brimnes, 20 hdr. Det er meget sandsynligt, at der på hovedgårdens jord var nogle hjáleigur, som ikke er nævnt.

Det fjerde og sidste område for privatgodser var N.-Þingeyjarsýsla med Mývatn, hvor Ásverjaslægten ejede betydelige svovlminer, som var dens hovedindtægtskilde⁴. Dens hovedgårde var bl. a. Ás i Kelduverfi og Reykjahlíð.

¹For en oversigt over slægternes magtområder se *Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989, s. 124-125. Se også s. 122-123 og 136-137. Arnór Sigurjónsson beskriver nogle af disse slægter i *Ásverja saga*, Rv. 1967 og *Vestfirðinga saga*, Rv. 1975.

²D.I. VIII, s. 230, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847 s. 76-77, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

³D.I. VI s. 92

⁴Arnór Sigurjónsson: *Ásverja saga*. Rv. 1967

Størrelse af privatgodser

Guðmundur Arasons gods i Vestfirðir i første halvdel af 1400-tallet er et af de største og bedst dokumenterede godser i senmiddelalderens Island. Der fandtes større godser. Loftur Guttormssons gods i 1430 var 5340 hdr., dvs. omtrent 270 gennemsnitsgårde¹. Björn Þorleifsson og Ólöf Loftsdóttir ríka, der levede i sidste halvdel af det 15. århundrede og arvede dele af begge godser, ejede måske ca. 400-500 gårde.²

Guðmundur Arasons gods indeholdt seks hovedgårde og 178 gårde³. Godset var organiseret i komplekser, hvor der var en hovedgård og et forskelligt antal landbogårde. De var følgende:

Reykhólar. På selve hovedgården var der 45 køer og 180 får, i alt 75 málnytu (mælkegivende) kvilder, et stort antal beder, stude, tyre og heste (der nævnes kun málnytu kvilder i det følgende for enkelthedens skyld, selv om der var mange andre husdyr på alle hovedgårdene). Dens *úttjarðir*, lejegårde, var 33 med totalt 154 kvildelejer. Kvildernes antal i hele komplekset, dvs. de kvilder hovedgingen ejede, var 229, deraf 33,0% på selve hovedgården.

Kaldaðarnes i Bjarnarfjörður. På hovedgården var der 25 køer og 120 får, i alt 45 kvilder. Der var 33 beboede gårde og 3 ødegårde i komplekset med 90 kvildelejer, totalt 135 kvilder. En tredjedel af kvilderne fandtes på hovedgården, ligesom i Reykhólarkompleksen.

Núpur í Dýrafjörður. Der var 42 køer på hovedgården og 152 får, i alt 67,3 kvilder. Dens *úttjarðir* var 33 med 135 kvildelejer. 33,2% af kvilderne var på hovedgården.

Brjánslækur på Barðaströnd. Hovedgården havde 23 køer og 40 får, i alt 29,6 kvilder, med 14 lejegårde, hvor der fandtes 48 kvildelejer. Det totale antal kvilder var 77,6, hvoraf 38% fandtes på selve hovedgården.

Saurbær på Rauðasandur. Der var 45 køer og 160 får på hovedgården, totalt 78,3 kvilder. Kvildelejernes antal var 69 på 17 lejegårde. Her var i alt 147,3 kvilder, 53% var på selve hovedgården.

Fell i Kollafjörður. Der var fem gårde med 17 kvilder, og på hovedgården fandtes der 12 køer og 80 får, eller 25,3 kvilder. Også her var den største del af kvilderne på selve hovedgården.

Guðmundur ejede 33 andre gårde, der ikke var organiseret direkte under en hovedgård. På disse gårde var 101 kvildelejer i hans eje.

¹D.I. IV s. 404-406. Axel Kristinsson: Uafsluttet Ph.D. afhandling ved Islands Universitet om det islandske aristokrati 1100-1800.

²*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989 s. 137

³D.I. IV s. 683 ff.

I området fra Gilsfjörður til Önundarfjörður var der 129 lögbýli, der ikke var Guðmundurs ejendom. I dette område ejede Guðmundur 133 gårde. I Strandasýsla ejede Guðmundur 46 gårde, mens der fandtes ca. 64 andre lögbýli i området¹. Mange af de gårde han ikke ejede, var kirkens ejendom.

Forholdene ved Ísafjarðardjúp var lignende. Ísafjarðardjúp var Vatnsfirðingar-slægtens magtområde. Der var tre hovedgårde, der dominerede egnen: Hóll i Bolungarvík, Ögur og Vatnsfjörður, hver med lejegårde².

To godstyper

„HLK-godser“. HLK-godser står for godser, hvor gårdene var organiserede i Hovedgård/LandbogårdKomplekser, hvor der fandtes en hovedgård, landbogårdene lå under. I disse godser kunne der indgå en eller flere HLK-komplekser. I appendiks 4 gengives nogle af de eksempler på hovedgård/landbogårdkomplekser, der er at finde i senmiddelalderlige kilder.

I en artikel om Islands hovedgårde giver Magnús Már Lárusson et eksempel på den første type. Hovedgården Staðarhóll i Saurbær³, som var 60 hdr, blev i 1430 skænket af høvdingen Loftur Guðmundsson til et af hans tre uægte børn, Ormur (Ormur fik også flere hovedgårde, for Loftur ejede totalt omkring 5.340 hdr. og hans ægte arvinger fik deres). Med Staðarhóll fulgte disse 13 *útjarðir* (lejegårde eller fæstegårde): Þverdalur og Þverfell, Múli nr. et og to, Hvítidalur nr. et og to. Disse var alle i Saurbær, og nævnes som del af godset i 1241⁴. Gnúpur, Villingadalur, Skriða, Saurstaðir, Mjóaból i Haukadalur og Silfurskógar i Hvammssveit, alle i Dalasýsla. De er ikke nævnt 1241.

Ifølge Magnús Már ses Staðarhóll med de samme gårde i testamenter og dokumenter fra senere århundreder. Denne hovedgård/lejegårdkompleks vedbliver udelt og arves på den måde gennem århundrederne. Det samme kompleks findes, som vi har set, ifølge Sturlunga saga i det 13. århundrede, og ifølge Magnús Már endnu længere tilbage.

I kilder fra det 15. og 16. århundrede kan man se andre komplekser af denne type i alle landsdele. De bedste kilder om dem er fra Dalasýsla og Vestfirðir (Ísafjarðarsýsla, Strandasýsla, Barðastrandasýsla). I dette område var elleve eller tolv godskomplekser af varierende størrelse at finde. Det største dokumenterede kompleks var Kaldaðarneskomplekset i Strandasýsla med hovedgård og 37 lejegårde, og Reykhólar og

¹Íslenskur söguatlas I. Rv. 1989 s. 137

²Se appendiks 4

³Magnús Már Lárusson: „Á höfuðbólum landsins“. *Saga IX*, 1971 s. 47-48.

⁴Sturlunga saga. Rv. 1988

Núpur havde 33 lejegårde hver. Det mindste var Fell i Kollafjörður med fem lejegårde. I appendiks 4 er disse godskomplekser vist.

Der fandtes som sagt mange hovedgård/landbogårdkomplekser uden for dette område. I 1504 forvaltede høvdingen Guðni Jónsson et gods i Borgarfjörður¹. Der var 42 gårde vest for Langá, og 34 (i hvert fald nævnes 34 bønder med kvildelejer) øst for Langá. På alle disse gårde ejede Guðni kvildelejer, men deres antal var lavt: 1-4 kvilder på de fleste. Enten ejede nogle andre flere kvilder på gårdene, eller også var renten af gårdene meget lav lige efter pesten. På nogle af gårdene vest for Langá var antallet dog „normalt“ i forhold til det, der var almindeligt i perioden.

Det ser ud til, at gårdene vest for Langá blev administreret fra Síðumúli. De fleste af gårdene øst for Langá var Hítardalurs gårde, men Hítardalur var *beneficium* og ikke privatgods. Guðni ser ud til at have forvaltet dette kirkegods på dette tidspunkt. Síðumúli var derimod privatgods, dog med kirke som selv ejede nogle gårde. Sådant en hovedgård kaldtes for „bændakirkja“ (bondekirke) og blev administreret af bønderne, ikke af kirken.

En anden gård af denne type var Urðir, som før er nævnt. I 1523 dokumenteres et giftermål mellem Páll Grímsson og Margrét Erlendsdóttir² i Reykjahlíð. Da gav Páll til giftermålet gårdene Einarstaðir, 100 hdr. (meget muligt en 60 hdr. gård med nogle hjáleigur³) og Hof på Höfðaströnd. Hof var en 80 hdr. hovedgård i et hovedgård-/lejegårdkompleks på 300 hdr.. De hovedgårde som er omtalt i Loftur Guttormssons gavebrev fra 1430⁴ i Nordisland, Østisland og Sydland, var sandsynligvis alle centre i godskomplekser.

I Hornafjörður lå Bjarnarnesgodset, som var en meget omstridt ejendom i første halvdel af det 16. århundrede. Den senere biskop på Hólar, Jón Arason, efterstræbte overherredømmet over den. Det resulterede i slaget på Sveinsstaðir mellem ham og godsets ejer, Teitur Þorleifsson, i år 1522⁵. Bjarnarnesgodset, som Teitur senere solgte til Ögmundur biskop i Skálholt, er i et dokument fra 1522 beskrevet på følgende måde:

Pessar jarder átti Teijtur Þ(orleifsson) fyrir austan j Hornafirði sem hann sijdar selur Biskup Augmundi. J fyrstu Biarnarnes fyrir xl c. Dalur fyrir x c. Pinganes xvj c. hafnarnes xii c. Dylksnes iij c. Krossabæ xx c. Holtt xxx c. Borg xx c. hálfitt fell xx c. Kvíasker iij c. hólmur v c. kiellduholt iiij c. skerin xij

¹D.I. VII s. 742-746

²D.I. IX s. 178

³Se J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 329.

⁴D.I. IV s. 404. Disse hovedgårde var: Ved Breiðafjörður Skarð, der med sikkerhed var hovedgård i et godskompleks, Flatey og Galtardalstunga, i Norðurland Möðruvellir, Lögmannshlíð, Ásgarðsbrekka, Sjárvarborg, Músstaðir og Ásgeirsá, i Austurland Eiðar, Njarðvík og Ketilsstaðir og i Suðurland Mörk og Dalur, der senere var kongslen.

⁵D.I. IX s. 68

c. hálfir hólar v c. Rekinn fyrir Uppsalalandi fyrir iiij c. og þetta allt voru hanz Erfða jarder.¹

...

Teitur Þorleifsson ejede disse jorder i øst i Hornafjörður, som han senere sælger til biskop Ögmundur. Først Bjarnarnes for xl c. Dalur for x c. ... (optælling af gårde og deres værdi) ... Drivømmerstranden foran Upsir jord for iiij c. Og alt dette var hans arvegods.

Her har man en hovedgård, Bjarnarnes, som er 40 hdr. og 13 lejegårde. Da Teitur solgte dette gods til biskop Ögmundur fik han nogle gårde i Dalasýsla, Hvammur, Ásgarður, Magnússkógar, Ketilstaðir, halvdelen af Glerárskógar og Breiðabólstaður. Disse har sandsynligvis dannet et gods med Hvammur som hovedgård.

„Kaosgodser“. Kaosgodser var godser, hvor der var ingen bestemte hovedgård/landbogårdkomplekser. Disse var især at finde i de centrale landbrugsområder i Nordisland, i hvert fald er de fleste bevarede dokumenter om denne type godser fra det område. Disse godser minder lidt om de danske strøgodser fra senmiddelalderen.

En arvesag fra 1486 handler om Eiríkur Loftssons gårde, dvs. de af hans gårde som lå i Eyjafjörður og Þingeyjarsýsla². Her er f. eks. Grund i Eyjafjörður, en meget stor og værdifuld gård kun gengivet med to hjáleigur, men det ser ikke ud til, at den er hovedgård i et kompleks. Der er nævnt 20 andre gårde i området som alle ligger relativt langt fra Grund. Den var dog hovedgård på den måde, at loven om slægtens magt over den var gældende.

Der findes ikke mange andre kilder, der gengiver et „kaosgods“ i sin helhed, men der foregik salg og køb af jorde mellem godsejere hele tiden, og en stor del af denne handel var med enkelte gårde.

Sammenfatning

Det private gods er særligt fremtrædende i den vestlige del af landet. Efter 1300 er kirkens godser hurtigt voksende i de centrale landbrugsområder. Nye træk ved privatgodserne i 1300-1500 er opbygningen af godser i områder, hvor der ikke har været fremtrædende magtcentre før, som i Hornafjörður, Gullbringu- og Kjósarsýsla, Svarf-aðardalur-Höfðahverfi-området i den nordlige Eyjafjörður og Mývatn-Kelduhverfi området i Þingeyjarsýsla. Der var dog altid stor ejendom i de verdslige herremænds hænder i de centrale landbrugsområder, specielt Eyjafjörður og Rangárvallasýsla.

¹D.I. IX s. 92-93

²D.I. VI s. 569

5.1. b Kirkens gods 1300-1550 og situationen i 1703

Udviklingen i kirkens gods i det 14. århundrede var efter datidige forhold nærmest en økonomisk eksplosion. Ved begyndelsen af det 14. århundrede ser det ud til, at landets kirkeinstitutioner – bispestole, klostre, kirkjustaðir – ejede kun bispestolene og måske Þingeyrar kloster nævneværdig godsejendom, men omkring 1400 ejede alle klostrene et betydeligt antal jorde, og bispestolenes ejendom var ligeledes vokset.

Vi har allerede set, at det første kirkegods, Skálholt bispestol, blev grundlagt i 1096 på grundlag af en gave fra Haukdælir slægten. De andre kirkegodser var også oprindeligt gaver af enten privatgods eller kirkeligt gods.

Tabel 5.1.
Hólar bispegods organisering. Antal gårde pr. styrelsesenheder

Ár	1388	1449	1550
Heimaumboð	125	96	129
Fljótaumboð	?	37	53
Norðurumboð	?	21	29
Kúluumboð	?	?	33
Urðaumboð	?	?	21
Myrkárumboð	?	?	9
Miklagarðsumboð	?	10	30
Total i umboð			304
Total			350 ¹

Kilde: Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Upubl. cand. mag. afhandling ved Islands Universitet.

Bispestolene

I en cand. mag. afhandling har Ólafur Ásgeirsson undersøgt Hólar bispegods økonomi². Det er på grund af god dokumentation muligt at få oversigt over økonomien helt fra 1374. Da ejede Hólar ca. 100-125 gårde og i 1396 ca. 152-187. I 1449 ejede den ikke meget mere, 181 gårde, men i 1550 hele 351. Disse gårde var organiserede i syv s.k. *umboð* eller styrelsesenheder. Hólars jordejendom voksede mest i to perioder, 1376-1400 og 1449-1550. Biskop Gottskálf købte eller erhvervede på anden måde f.

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 69

²Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Upubl. cand. mag. afhandling. Islands Universitet 1976

eks. 100 gårde til Hólar i 1498-1520. Kvildeantallet gik op i tiden fra 1396, da det var 888, til 1015 i 1449.

Meget mindre vides om Skálholt gods. Der er tegn på en lignende umboðs-organisation, f.eks. eksisterede der et Heynesumboð muligvis omkr. 1530¹. I 1289 nævnes det, at Skálholt bispestol fik 120 hdr. i årlig jordrente. Det betyder, at bispestolen har ejet i nærheden af 60 gårde. I 1540 var antallet af gårde i godset vokset til 320². Det kan forventes, at Skálholt ikke ejede meget mindre end Hólar omkring 1400, måske 160-200 gårde.

Klostrene

Det ældste kloster i Island var Þingeyrar kloster, grundlagt 1112 af den første biskop i Hólar. Der findes ikke mange oplysninger om dets jordejendom indtil det 16. århundrede. Da var det det rigeste af de nordislandske klostre med 93 gårde, hvoraf en tredjedel lå øde (se s. 132ff). Sandsynligvis har det i det 14. århundrede ejet mest gods af alle islandske klostre. Det er dog svært at sige, hvor mange gårde det havde 1400, måske omkring 90. Gårdene lå næsten udelukkende i Húnavatnssýsla. Björn Lárusson har rekonstrueret klostrenes ejendom, da de blev konfiskeret af den danske konge i 1540-1550, og hans resultat for Þingeyrar er, at der kun var 74 gårde i godset³. Dette tal giver et skævt billede af Þingeyrars faktiske rigdom i 1300- og 1400-tallet.

Klosteret i Munkaþverá ser ud til at være det næstældste kloster, fra 1155, også grundlagt af en biskop i Hólar. Der er bevaret et jordregister fra 1318 over dette klostres ejendom, hvor der registreres 18 gårde⁴. I 1446 ejede det 37 beboede gårde, og mindst ni ødegårde, hvoraf kun seks nævnes. Det har derfor sandsynligvis ejet mellem 40 og 50 gårde i 1402. Klosteret kan, ligesom Hólar bispestol i samme periode, have ejet en hel del nedlagte ødegårde⁵. Det ejede 60,5 gårde i 1525⁶ og 61 gårde i 1550.

Þykkvabær kloster i Sydisland grundlagdes i 1168. Det ejede i 1340 29 gårde, men i 1523 51,5 gårde⁷. Der registreres i det 14. århundrede mange gårde, der betalte en eller anden form for ydelser, „ítödur“, til klosteret. Syv af disse gårde nævnes ikke efter 1400. I 1540 ejede Þykkvibær kloster 55 gårde.

¹D.I. IX s. 559

²Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 68

³Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 67. Dette er kilde for alle tal om klostrenes ejendom 1540-1550 i det følgende.

⁴D.I. II s. 485

⁵D.I. IV s. 699-700

⁶D.I. IX s. 309-310

⁷D.I. IX s. 189-190

Helgafell kloster blev grundlagt få år senere i 1172. Det ejede kun syv gårde i 1274, men i 1377-78 ejede det 46 gårde. I 1397 ejede det 53 gårde (se kap. 8.3.). Det ejede 120 gårde i 1540-50, og det var da det rigeste kloster i Island.

Kirkjubær kloster, grundlagt 1186, var det første nonnekloster i Island. I det 13. århundrede blev det nedlagt i en periode, men genoprettet igen og i 1340 ejede det 17 gårde¹. I 1397 registreredes 24 gårde som dets ejendom². I 1540 ejede det 39 gårde.

Viðey kloster blev grundlagt i 1226 med en gave af Þorvaldur Gissurarson, der var af Haukdælir slægten, der således opretholdt denne slægts tradition med at grundlægge kirkegods. Det ejede fire gårde i 1234, fjorten gårde i 1313 og 47 i 1397. Dets ejendom i Gullbringu- og Kjósarsýsla og Borgarfjarðarsýsla blev i 1547-1553 registreret af en dansk foged. Det ejede også nogle gårde i Árnessýsla, totalt 95 gårde.

To klostre blev oprettet i Nordisland sidst i det 13. århundrede: et nonnekloster på den gamle hovedgård Staður i Reynines i Skagafjörður 1295 og et munkekloster i Möðruvellir i Eyjafjörður, ligeledes på et af de fornemste privatstorbrug i Island i det 11.-13. århundrede.

Reynistaður kloster, som det sædvanligvis kaldtes, fik en rigelig gave af Hólar biskop ved sin stiftelse, 19 hele og fire halve jorde i Skagafjörður³. Det ejede i 1446 44 gårde i drift, og syv registreredes som øde. Der kan have været flere ødegårde. I 1525 var der 43 beboede gårde i klostergodset, og 6-8 øde gårde registreredes. I 1550 ejede det 41 gårde.

Möðruvellir kloster ejede hele 72 gårde, da dets ejendom blev registreret i 1447, men kun 34 var beboet. Det samme gælder her som for Reynisstaður og Munkaþverá; antallet af øde gårde godt kan have været højere end de 38 registrerede øde gårde. I 1525 registreres 52 gårde i klostergodset og i 1550 55. 22 gårde registreret i 1447 nævnes ikke, men mange af dem ses i registre fra det 17. århundrede som beboede.

Totalt ser klostrene ved udgangen af det 14. århundrede ud til at eje omkring 400-419 gårde af landets ca. 4400 lögbýli, eller 9,1-9,5%. Af disse ejede de fire nordislandske klostre 240-262 gårde og de andre 157. I 1540-1550 registreredes 580 gårde som deres ejendom, hvoraf 231 tilhørte de fire nordislandske klostre og 349 klostrene i Vest- og Sydisland.

Kirkjustaðir

De kirkelige len, kirkjustaðir, ejede omkring 570 gårde i 1540-50⁴. Deres ejendom var meget forskellig fordelt, nogle ejede 14-21 gårde, de fleste en eller to.

¹D.I. II s. 781

²D.I. IV s. 238

³D.I. II s. 300-302

⁴Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 64

Vellir beneficium gods, der er usædvanlig godt dokumenteret ejede fire gårde i 1318 ud over selve Vellir hovedgård, i 1394 seks og ni gårde i 1429. I 1525 ejede den fjorten gårde. I 1569 var kun seks af disse gårde beboet, deraf var en meget nyligt genopbygget. Syv eller otte gårde lå øde i dette nordislandske kirkegods. Denne dokumentation viser en udvikling, der ligner udviklingen f.eks. i Hólar gods med voksende ejendom i det 14. århundrede med en meget hurtigere udvikling i det 15. og 16. århundrede indtil reformationen.

Hvordan fik kirken fat i al denne ejendom? Det er allerede nævnt at både kirke og private godsejere oprindeligt gav gaver til kirkeinstitutionerne. I et dokument fra 1520 nævnes hvordan Gottskálk biskop i Hólar fik fat i ca. 100 gårde, som han erhvervede for Hólar bispestol gods i sin tid som biskop (se appendiks 3). De blev erhvervet på forskellige måder, over halvdelen blev købt, og resten blev enten betalt som bøder eller for tjenester, f.eks. oplæring af præster eller som pension. Mange dokumenter om det sidste er bevaret, gamle mennesker gav deres gårde til klostrene eller bispestolene, for at måtte leve der i deres sidste år.

Sammenfatning

Fordeling af jordejendom efter ejere. Totalt fordeltes jordejendom i Island i ca. 1540-1550 på den måde, at kirken ejede 45%, 53% var privatejendom og 2% var kongens ejendom. Efter reformationen og kongens konfiskation af klostrene ejede kirken 31%, private 50% og kongen 19%¹. I 1400 kan det anslås, at kirken ejede ca. 25% af al jordegods, mens ca. 75% var privatejendom . Kongens ejendom var måske endnu mindre i 1400 end 1540, men der vides meget lidt om det. Der ser ikke ud til at have eksisteret noget større godskompleks under kongen, undtaget muligvis Bessastaðir godset.

Den bedste kilde til belysning af andelen af aristokratiets jordejendom er Arnór Sigurjónsson's undersøgelse af jordejendom i Vestfirðir 1446². Den gengiver f.eks. ejendomsforhold for 118 lögbýli i Barðastrandasýsla, hvoraf seks var kirkelig ejendom og de fleste af de andre godsejernes Guðmundur Arasons, Skúli Loftssons og Kristín Bjarnadóttirs ejendom. Det totale antal af lögbýli i Barðastrandasýsla var omkring 170, så omkring 66% af al jord var herskabets ejendom i denne syssel i midten af det 15. århundrede.

Svaret på spørgsmålet om, hvem der ejede de islandske gårde, er derfor, at kirkelige godser ejede omkring 25% i 1400 og 45% i 1540-1550, og de store godsejere ejede muligvis omkring 2/3 dele af resten, dvs. 50% af alle gårde omkring 1400 og

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 60

²Arnór Sigurjónsson: „Jarðamat og jarðeignir á Vestfirðum 1446, 1710 og 1842.“ *Saga* 1973.

omkring 35% i 1540-1550. De andre gårde fordeltes mellem små godsejere og selvejende bønder.

Situationen 1703. Angående kirkens ejendom var situationen uforandret fra reformationstiden. Bispegodserne var stadigvæk de største. Klostergodsene forblev i hænderne på verdslige herremænd (se kap. om reformationen). Men der var sket en afgørende forandring: De verdslige godser var blevet meget mindre.

I 1703 ejede den største godsejer 1212 jordhundrede eller omkring 60 gennemsnitsgårde¹. Dette var langt mindre end de største 1400-tals verdslige gods, med 200-400 gårde. Fordelingen af den private jordejendom forholdt sig på den måde, at 81 jordejere, der ejede mere end 120 hdr., dvs. seks gårde af gennemsnitsstørrelse, ejede 22.542 hdr. eller 49,3% af den totale privatejendom, der var 45.742 hdr.. Antallet af jordejere var totalt ca. 1300, så der var tale om stor koncentration af jordejendom, men alligevel ikke så stor som i 1400-tallet.

¹Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra um 1700*. Rv. 1985, s. 33

5.2. Godsernes forvaltning

Der rejser sig en række spørgsmål angående godsernes forvaltning. Hvilke produkter blev betalt i landskyld? Var der for bønderne arbejdspligt af nogen art? Hvordan organiseredes godserne, var de indrettet på eksportproduktion, dvs. fandtes der nogen form for „kapitalistisk godsforvaltning“, eller var de feudale godser af vesteuropæisk type, først og fremmest indrettet på at opretholde landets overklasse og dens status? Var der planlagte investeringer i driften? Betalte hovedgårdene på godserne sig, eller måtte deres drift støttes med indkomst fra landskyld? Hvordan var sammenhængen mellem godsernes forvaltning og handelen?

5.2. a Drift

Bestyrerne

Bestyrernes opgaver var vigtige, og i Europa blev bestyrerne ofte magtfulde personer. Spørgsmålet er, om der findes kilder om konflikt mellem bestyrere og godsejere i Island. Deres opgaver kan også give indsigt i godsforvaltningen.

Der er bevaret nogle dokumenter om udpegning af godsforvaltere, som viser deres opgaver. I 1479 udpegede præsten Þorkell Guðbjartsson sin søn Magnús til forvalter og bestyrer af hovedgården og godset Laufás. Bestyreren skulle få tjenestefolk til hovedgården og betale dem for deres arbejde. Han skulle også finde fæstere til lejegårdene og indsamle landskyld og kvildelejer. Magnús fik lov til at have sin kone boende hos sig på Laufás hovedgård og havde en tjener til sig selv og sin kone. I forudbetaling fik Magnús et panser og en jernhat¹. Dette dokument giver en god idé om godsbestyrerens arbejdsopgaver.

Fire andre dokumenter fra perioden omkring 1500 handler om bestyrere for godser. I år 1500 giver høvdingen Björn Guðnason hovedgården Hvammur plus 20 kvilder til Jón Eiríksson til bolig de næste tre år. Jón skulle også forvalte de gårde, der hørte til Hvammur gods i nærheden, og kvildelejerne på disse gårde². Husene var forfaldne og måtte opbygges, og ejeren skulle betale for opbygningen. Til forvaltningen hørte, at Jón skulle investere renten af gårdene og kvildelejerne fordelagtigt.

¹D.I. VI s. 204

²D.I. VII s. 519.

I 1495 får Jón Finnbogason en bestyrerstilling ved hovedgården Hóll i Bolungarvík¹. Dette skete lige efter den anden pest. Jón skulle finde folk til at passe dyrene på gården. Han skulle have alle renter af husdyr på gården. Ellers eksisterer et dokument, hvor en bestyrers løn skal være to hdr. om året (sandsynligvis inklusiv kost og logi), halvdelen af præsten på Hólars løn². I dette tilfælde var der stor uenighed mellem ejeren og bestyreren, det ser ud til at ejeren skyldte bestyreren nogle penge.

Det ser dog ikke ud til at bestyrerne var ved at tage magten fra aristokratiet, og i mange tilfælde, som i Laufás, var bestyrerne fremtidige godsejere. Det kan ikke siges, at problematikken omkring bestyrernes eller brydernes overtagelse af magt fra aristokratiet i middelalderen, der i Europa er velkendt, er åbenlys i Island.

Tabel 5.2. Fordeling af landskyld i produkter %.

	Vadmel	Kreatur	Fodring	Fisk	Øl, mel	Mælk	Smør	Div.
Hólar 1388								
125 gårde i Skagafj.	73,6	11,4	6,6	5,3	-	-	0,7	2,4
Munkaþverá kloster								
1318	20,5	37,1	-	29,9	-	-	7,0	5,5
Pykkvabær kloster								
1340	91,4	-	-	-	-	-	6,4	2,2
Bjarni Andréssons								
gods 1508	5,0	52,9	-	24,1	12,5	5,5	-	-

Kilder: DI III s. 407, D.I.II s. 738, D.I. II s. 485, D.I. VIII s. 266ff.

Produktion

Vadmel. Den overvældende del af landskylden i landbrugsområderne betaltes i det 14. århundrede i vadmel. Fra dette århundrede har vi detaljerede oplysninger fra to kirkegods om betaling af landskyld. Det er Hólar bispestol og Pykkvibær kloster, hvor vadmel udgør respektiv 73,6% og 91,4% af indtægternes værdi³. Husdyr og fisk udgør en stor del af Munkaþverás renteindtægt, men vadmel kun en femtedel. Fra 1509 eksisterer en redegørelse for landskyld i et privatgods i Vestfirðir, Bjarni Andréssons

¹D.I. VII s. 663

²D.I. VI s. 679

³Renten gengives i hundreder [c]. Helgi Þorláksson argumenterer for at denne enhed var i Hólar jordregister sammensat af vadmelstyperne vara og hafnarvaðmál, tilsyneladende halvdelen hver. Vara var lettere end hafnarvaðmál, kun halvt så tungt. Hvis vadmel opgives i alner før 1400, siger Helgi, betyder det vara, mens efter 1400 betyder det kun en abstrakt regnskabsenhed. Helgi Þorláksson: Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14. öld. Rv. 1991, s. 223-224

gods, som på mange måder ligner Munkaþverás regnskab. Oplysningerne er fra 13 gårde i Barðastrandasýsla. På dette gods bliver lidt over halvdelen af landskylden betalt i kreaturer, dvs. får og køer. I dette traditionelle fiskeriområde er fiskens andel overraskende lille, 24,1%, og noget uventet er 12,5% betalt i enten øl eller mel.

I det 15. og 16. århundrede er det mere besværligt at bestemme, hvordan landskylden betaltes. Dette skyldes, at modsat 1388 er oplysninger om landskyld i jordregistre kun gengivet i hdr. eller al., dvs. den gængse værdienhed, bygget på vadmelsens værdi vis-a-vis andre varer. Der er således ikke detaljerede oplysninger om, hvordan landskylden betales. Dette kan i sig selv være tegn på forandrede betalingsmåder - nu omregnede man muligvis til vadmél, hvis landskylden blev betalt på en anden måde, og derved blev alen vadmél et abstrakt begreb.

Andre kilder fra det 15. og 16. århundrede end jordregistre viser dog, at vadmél endnu var vigtig i hele økonomien - handel, betaling af jordrente, betaling af løn. Udenlandske købmænd i Island accepterede vadmél som betaling for deres varer¹, selv om fisk var den almindelige betaling. Vadmél nævnes ofte sammen med fisk, som da høvdingen Ari Andrésón med 20 væbnede mænd drog til høvdingens Hannes Eggertssons hjem i Núpur i Dýrafjörður og begik hærværk og røveri. Bl. a. røvede Ari en båd med „2 voðir vaðmáls“ og „4 vættir skreiðar“² (2 stk. vadmél, 4 vættir³ klipfisk). Værdien af dette vadmél var måske 44 al.⁴, og værdien af 4 vættir klipfisk var 80 al.

I 1492 indfandt en af Skálholts fæstere sig på bispegården for at betale sin landskyld, og det gjorde han i vadmél⁵. I 1495 fik Skálholt betalt nogle regninger fra Vestfirðir. Der betaltes 302 al. i vadmél, 340 al. i smør, 480 al. i får og køer, og 60 al. i tørret haj⁶. De regninger for betaling af løn, der eksisterer fra de store godshovedgårde, f. eks. Hólar og Skálholt, viser, at en del af lønnen var vadmél. I 1502 blev der af Skálholt bispestol betalt 530 al. vadmél til 55 personer, og også vadmél til bukser til otte personer⁷.

To jordregistre fra midten af det 16. århundrede gengiver typer af produkter betalt i landskyld. I 1552-1554 registreres, hvilke produkter der benyttes til betaling af landskyld af kirkjustaðurins Melur i Miðfjörður ni fæstegårde⁸. Af dem skulle der betales 6,3 kvilder i landskyld (tilsyneladende levende dyr, 756 al.) og kun 108 al. vadmél. Der fandtes ligeledes 19 kvildelejer på fire af gårdene, og seks af dem skulle

¹D.I. VIII s. 799, 807-808

²D.I. VIII s. 833

³En vætt var det samme som 40 kg.

⁴D.I. VIII s. 799. I denne kilde er længden af *voð vaðmáls*, en ofte benyttet måling af vadmél, gengivet som 22 *álnir* (al.)

⁵D.I. VII s. 114

⁶D.I. VII s. 285

⁷D.I. VII s. 626-628

⁸D.I. XII s. 494. Gårdene var Búrfell, Breiðalækur, Reynhólar, Sveigastaðir, Kolbítsá, Hvalsá, Fallandastaðir, Bálkastaðir og Dalsá, der lå øde.

skaffe arbejdskraft til tre dages høslæt. Et andet dokument om produkter betalt i landskyld på Gottskálf Jónssons gods i Skagafjörður¹ viser en lignende fordeling. Det er svært at sige, hvor repræsentative disse eksempler, der er fra små godser, er, eftersom vi ikke kan sammenligne dem med betalingsformer fra samme gårde før 1400. Det kan dog konkluderes, at der er tegn på, at produktion af vadmél fra omkring midten af det 16. århundrede var blevet mindre i landbrugsområderne i Nordisland end i det 14. århundrede, selvom det er sikkert at vadmél stadigvæk var en vigtig vare. Dette må forventes at blive bedre belyst med undersøgelser af godsdrift i den sidste halvdel af det 16. og det 17. århundrede.

Fisk og øl. I fiskeriområderne i vest og syd blev fisk selvfølgelig meget brugt til betaling af landskyld. F. eks. blev der betalt fisk fra syv af Helgafell klostres 45 gårde i 1377/1378². Landskylden af de gårde, der betalte fisk, var meget høj. Den var 3700 al., 33,6% af hele landskylden, der var 11.012 al., mens de syv gårde kun udgjorde 15% af alle gårdene. I en jordebog for Viðey kloster fra 1547-1548³ er der en lignende deling mellem fisk og landbrugsprodukter. I denne jordebog er der ligesom på Bjarni Andréssons gods nogle gårde, der betaler mel eller øl i landskyld. Dette har været fortolket på den måde, at det betalte sig for bønderne at købe en tønne mel eller øl hos købmanden for 1,5 vætt fisk, fordi man kunne bruge det som betaling af 3 vættir i landskyld. Dette skyldtes forskellen på priser i udenlands- og indenlandshandel (se kap. 5.3.)⁴.

Mælkeprodukter. Landskylden af gårdene var kun en del, dog en stor del, af godsernes indkomst fra landbrug, eftersom de havde store indtægter af kvildelejer (får og køer), der lejedes ud til bønderne for en bestemt betaling. På tabel 5.4. vises forholdene i indkomst af landskyld og af kvilder. Indtægt af kvildelejer var ofte større end af landskyld.

Indkomst af kvildelejer var smør. I 1396 ejede Hólar bispestol 1482 kvilder, hvoraf 714 var på andre jorde end bispestolens⁵. Indtægten af hver kvilde pr. år var 2 fjórðungar smør, der var 20 al. værd, så indtægterne af kvildernes smør udgjorde 29.640 al. Dette kan sammenlignes med de 34.906 al., der var indkomsten af landskylden otte år før i 1388. På dette grundlag var indkomsten af kvildelejer 45 % af landskyldindkomsten af de 125 gårde nævnt i 1388, men dette var ikke alle gårde i godset. Indtægten af vadmél var da 25.704 al.

¹D.I. XII s. 194

²D.I. III s. 325-328

³D.I. XII s. 105-119

⁴Gísli Gunnarsson: „Landskuld í mjöli og verð þess frá 15. til 18. aldar“. *Saga XVIII* 1980, s. 31-48

⁵Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Upubl. cand.-mag. afhandling ved Islands Universitet 1976, s. 198.

Hoveri

Kilder om hoveri viser store forandringer i løbet af det 14.-16. århundrede: Før 1500 er hoveri næsten ikke at finde i kilderne, men i perioden efter 1500 og indtil 1700 ser det ud til at blive sædvane. Dette er en vigtig forandring, der må kaldes for godsejernes sejr over fæstebønderne. Årsagen er sandsynligvis først og fremmest at finde i den generelle tendens til at pålægge bønderne ekstra skatter og afgifter, der kan opspores i kilder fra den første halvdel af det 16. århundrede. Dette må betragtes som elitens reaktion på det generelle rentefald efter 1494.

Det er ikke muligt at finde spor af hoveri på godser i det 14. eller det 15. århundrede. Omkring midten af det 14. århundrede blev der skrevet to máldagar, stiftningsdokumenter, for to kirker i området syd for Mýrdals- og Eyjafjallajökull. Det var kirken på Steinar og kirken på Dyrhólar eller (ældre) Dyrhólmar. I Steinar máldagi fra 1332¹ er alle bønder, der hyppigt går i kirke i Steinar, forpligtede til at arbejde en dag på kirkjustaðurins jord. Dette arbejde skal være afsluttet før Michaelsmesse hvert år. I Dyrhólamáldagi fra 1340² er alle bønder i sognet forpligtede med egne redskaber til at arbejde en dag om sommeren ved høbjergning. Dette arbejde skal være afsluttet før Mariemesse. Disse to dokumenter viser, at arbejdspligt ikke var et ukendt begreb i Island i det 14. århundrede. Andre kilder fra samme område peger dog ikke på, at der generelt var hoveri på godser, selvom enkelte kirker havde det. I 1397 var transport med heste f. eks. en del af landskylden på tre gårde, som Kirkjubær kloster ejede³, men der var ikke hoveri eller pligt til at fiske på klosterets både registreret på disse eller andre gårde. På Skálholt gods i 1492 var transportpligt, udlån af heste, forudsætning for udlejning af gårde til fæstere, og bispegodset brugte hestene til at transportere fisk fra fiskerlejerne til handelshavnene⁴.

De første tegn på det hoveri, der senere i det 16. århundrede ses i mange dokumenter, er, at bønder i Þistilfjörður i Nordøstisland blev underlagt hoveri på kirkjustaðurins Svalbarðs fiskerbåd om foråret⁵. Skálholts fæstebønder blev lidt senere underlagt både hoveri og pligt til udlån af heste. Dette er dokumenteret i et dokument fra 1511⁶. Hoveriet omfattede pligt til at fiske på godsets fiskerbåde.

At der var konflikt om hoveriet i 1511 viser, at Skálholt har haft problemer med at opretholde pligterne. Dokumentet indikerer, at disse pligter er nyindført, og eftersom der ingenting findes i det 14. eller 15. århundreders dokumenter om hoveri på fiskerbåde, er det usandsynligt, at det eksisterede før. Det er også sandsynligt at der i

¹D.I. II s. 680

²D.I. II s. 742

³D.I. IV s. 238

⁴D.I. VII s. 152

⁵D.I. VII 415

⁶D.I. VIII s. 362

hvert fald i det 14. århundrede ikke var mangel på arbejdskraft til fiskeri. Det er mere et spørgsmål, om dette hoveri blev indført allerede i det 15. århundrede.

Hoveri i Nordisland. Fra midten af århundredet eksisterer der en del kilder om hoveri, især i Nordisland. I 1550 er der hoveri på nogle af Hólar gods jorde i Svarfaðardalur¹. Dette gælder 13 af Urðir *umboðs*² 24 gårde. Dette hoveri bestod i udførelsen af en dags arbejde på hovedgårdens indmark. Der er ikke registreret hoveri i andre af godsets *umboð*, og der er ingen spor af arbejdspligt på Hólar gods f. eks. i 1388.

I 1552 var der hoveri på Þingeyrarkloster gårde³. Dette hoveri er det hårdeste set i det 16. århundredes dokumenter fra Nordisland. På følgende gårde var der tre dages høbjergningspligt for klosteret på indmark og en ubestemt arbejdstid ved høbjergning i udmarken, kaldt *hólmasláttur*: Bjarnastaðir, Gilsstaðir, Flaga og Helgavatn. Tre dages arbejde ved høslæt, dog ikke udmarksarbejde, var der på følgende gårde: Hurðarbak, Skinnastaðir, Brúsastaðir, Kornsa, Hólar, Hólabak, Leysingjastaðir, Ósar, Valdalækur, Saurbær, Gnýstaðir. Udmarksarbejde var på Hæli, Kringla, Reykjakot, Hnjúkur. To gange er værdien af dette arbejde nærmere bestemt, udmarksarbejde for 40 álnir i Kringla (en uges arbejde, det har måske været arbejdspligtstiden på alle gårde der havde pligt til udmarksarbejde) og i Hagi indmarksarbejde for 10 øre (en dags arbejde). Dette indikerer at det var muligt at betale sig fra pligten, og at den ikke var en del af feudaliseringen af fæsteforholdet.

De fleste af disse gårde ligger temmeligt centralt i Húnavatnssýsla enten i nærheden af klosteret eller i Vatnsdalur, det bedste landbrugsområde i syselet.

På Reynistaður kloster gods var der i 1556 hoveri på 23 af klosterets 44 gårde⁴, oftest to dages høslæt. På nogle gårde, som Gottskálf præst Jónsson i Glaumbær ejede i Skagafjörður i 1551, var der hoveri: Valadalur, Elivogar, Meðalheimur og Vatnshlíð, 2-4 dages høslæt⁵. Omkring 1552-1554 var der tre dages høslæthoveri på seks gårde, som Melur i Miðfirði ejede. Disse gårde var Búrfell, „Breiðaleikur“ (Brekulækur?), Reynhólar, Sveigastaðir, Fallandastaðir og Bálkastaðir⁶. Præsten på Melur, sr. Bjarni Jónsson, ejede mange gårde på Strandir, der ligger på den anden side af Húnaflói, men hoveri er ikke nævnt i jordregistret⁷.

¹D.I. XI s. 867-868

²Hólar gods var delt op i 7 *umboð* på dette tidspunkt. Et *umboð* var en forvaltningsenhed, der lignede en privat hovedgård/lejegårdkompleks.

³D.I. XII s. 452-453.

⁴D.I. XII s. 141

⁵D.I. XII s. 194

⁶D.I. XII s. 494

⁷D.I. XII s. 494

I 1606 er der dokumenteret hoveri i Pykkvabær kloster, som skal have været en meget gammel pligt¹. Den lignede pligten i Skálholt gods, en transportpligt og en pligt til at fiske på klosterets både. Denne tradition er måske også opstået i det 13. eller 14. århundrede, men det er bemærkelsesværdigt, at der ingen spor er af den i de ellers detaljerede oplysninger, vi har om Pykkvabær kloster gods i det 14. århundrede, og det støtter den før nævnte opfattelse, at arbejdspligten var et resultat af arbejdskraftsmanglen i det 15. og 16. århundrede.

Hoveri i det 18. århundrede. Fra begyndelsen af det 18. århundrede eksisterer der oplysninger om meget omfattende arbejdspligt på mange godser, både i nord og i syd². I Hólar gods har vi oplysninger om omfattende arbejdspligt i Østskagafjörður, det område der udgør kernen i Hólar gods, og om ophør af disse arbejdspligter efter koppe-epidemien 1707-1709. Denne reduktion af arbejdspligter sker samtidig med at landskylden falder og kvildelejerne bliver færre på hver gård, dvs. der er en generel nedgang i alle former for rente på én gang.

En arbejdspligtig bonde i Syd- eller Vestisland var i det 18. århundrede tilsyneladende først og fremmest pligtig til at fiske på godsets båd. Dette skete i Syd- og Vestisland uden for den vigtigste arbejdstid i landbruget, og månederne februar-maj, på den såkaldte *vetrarvertíð*³. Denne pligt har måske ikke været særligt belastende for bondens drift af sin egen gård, men frarøvede ham muligheden for at fiske for sig selv om vinteren.

At købe sig ud af hoveri. Som før nævnt ser det ud til at det var muligt at betale sig ud af hoveriet. I 1514 var det bestemt, hvor meget der skulle betales for en uges arbejde og for at slå en *dagsláttu*, der var et bestemt areal af indmark⁴. Betaling for en uges arbejde var 40 álnir (al.) og for en dagsláttu *eyrir*, dvs. 6 álnir, men hvis den blev slået på en dag var betalingen 10 álnir. Dette har måske været en form for akkord. Hvis prisen for en dags arbejde var 10 al., har det ikke været et stort problem for de fleste bønder i Svarfaðardalur at betale en mand for at udføre dette arbejde for sig. Svarfaðardalurs 13 gårde med arbejdspligt i 1550 betød 130 al. indtægt for Hólar bispegods, lidt mere end en kos værdi. Arbejdspligten for Þingeyrar klostres bønder var meget mere omfattende, måske svarende til 70 al. på de fire gårde der både skulle udføre indmarks- og udmarkshøjbjergning.

Der er ingenting i det 16. århundreders kilder, der indikerer hvor meget det kostede at betale sig fra fiskeripligten i Syd- og Vestisland. I *Jarðabók Árna og Páls*, f. eks. bindet for Árnassýsla fra 1709, er værdien af hvert form for hoveri gengivet⁵.

¹Helgi Þorláksson: *17. öldin*. Rv. 1984, s. 70.

²*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. Kbh. 1913-1943.

³Betyder nærmest „fisketiden om vinteren“.

⁴D.I. VIII s. 510

⁵*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*. Kh. 1913-1943

F.eks. var der på Kálfhóll i Skeiðahreppur både „mannslán, hestlán og dagsláttur“, dvs. hoveri på jordejerens båd, transportpligt og hoveri på hovedgården. Værdien af hoveriet på båden var 20 al., af transportpligten 10 al. og hoveriet på hovedgården 5 al., totalt 35 al. Landskylden af denne gård var 80 al., og der var 6 kvildelejer eller 120 al. Den totale afgift af jorden var derfor 235 al., og hoveriet udgjorde omkring 15% af totalen. På to gårde i nærheden udgjorde hoveriet derimod en større del af afgiften. På Kýlhraun var landskylden 60 al. og der var 4 kvildelejer. Den totale afgift var derfor 175 al. og hoveriet 20%. På Langamýri var der 30 al. landskyld og 3 kvildelejer, og der udgjorde hoveriet 28% af afgiften. Hoveriet var altså et større problem for de små bønder end for de velbærgede, fordi det var det samme på alle gårde. Landskyld og kvildelejer var derimod forskellige efter jordens værdi.

I det dokument fra 1514, hvor oplysningerne om betaling for indmarksarbejde er at finde, bliver bøndernes karle bedt om ikke at tvinge deres husbønder til at give dem lov til at fiske for sig selv, som forudsætning for arbejdskontrakt. Dette viser en konflikt, der ligner den, som er dokumenteret fra Skálholt bispegods; en tendens til forbedring af arbejdstagernes situation efter en pestepidemi. Der har selvfølgelig været talrige eksempler på at karle har tvunget deres arbejdsgivere til at give dem lov at fiske for sig selv, ellers var det ikke nødvendigt at forbyde det.

Sammenfatning. Det islandske hoveri var ikke et feudalt hoveri, fordi man tilsyneladende kunne betale sig fra det. Det blev optaget i en periode, måske som kompensation for at jordrenten var faldet meget og var lav, og fordi der manglede arbejdskraft. Senere blev det tilsyneladende betragtet som en del af jordrenten. F.eks. forsvandt hoveri på mange gårde i Nordisland efter koppeepidemien 1707-1709. Hoveriets oprindelse havde ingenting at gøre med danskernes overtagelse af landet, som nogle har påstået, det var en rendyrket islandsk udvikling.

Det islandske hoveris udvikling og fulde betydning kan ikke forstås uden at undersøge dens udvikling i perioden efter 1550. Det er dog klart, at i sammenligning med det hoveri, der f.eks. fandtes i højmiddelalderen i Danmark og blev udført af gårdsæder, var det et anderledes hoveri. Det blev pålagt alle fæstebønder, selv de bedst stillede.

Overskud eller underskud?

Vi har ingen regnskaber over balancen i forvaltningen af gods i senmiddelalderen, om der var underskud eller overskud. Alle konklusioner på dette område er derfor usikre. Man kan måske komme frem til forskellige konklusioner ved indirekte overvejelser.

Det forekommer klart af den undersøgelse der er at finde om kirkegodserne i del II, at der har været perioder med store overskud i forvaltningen af nogle kirkegods, f. eks. Helgafell og Hólar. Dette kan ses af de massive jordkøb især i sidste halvdel af 1300-tallet og omkring 1500. I modsætning til privatgods opsplittedes kirkegodserne ikke mellem arvinger, og de var forpligtet til ikke at sælge deres jorde, hvis ikke der kom lige megen jordejendom i stedet for. Et overskud var ikke nødvendigvis et resultat af en målbevidst forvaltning, det var måske snarere resultat af det, man kaldte for gode tider. Vejret var godt, landbruget gav gode resultater, befolkningen voksede og alt dette gav en meget god fortjeneste for de rige jordejere, hvad enten det var kirken eller høvdingeslægter. Der var altså ikke tale om målbevidst produktivitetsøgning med indførsel af ny teknologi, nye arbejdsmetoder og store investeringer. Der skete faktisk store investeringer i middelalderens landbrug, men de var af kvantitativ art, man købte flere gårde, lejede flere kvilder ud, forhøjede renten i de gode tider. En kvalitativ forbedring af landbrugsproduktionen behøvedes ikke.

Der forekom dog faktisk stor forandring i produktionen af kvalitativ art. Den vigtigste var fiskeriets øgede betydning. Fiskeri ser i løbet af 1300-tallet ud til at være blevet en vigtig indtægtskilde for godserne ved siden af smørproducerende kvilder og vadmelsindustrien.

Det ser ud til, at godsernes hovedgårdsproduktion har været lønsom. De producerede først og fremmest de samme varer, som der blev produceret på almindelige gårde. I 1550 var antallet af husdyr på Hofstaðir en af Hólar bispestol hovedgårde, 20 køer, 82 får og 49 beder (se appendiks 6), 34 kvilder. I 1574 var antallet tjenere på denne gård ni eller ti¹. Dette er noget mindre end tilsvarende arbejdskraft ved f.eks. Staðastaðurs brug i 1712, der havde lignende antal husdyr. Antallet af tjenestefolk på Hofstaðir har måske været omkring 13 i 1550. Der har været 2,6 kvilder pr. karl eller pige. Vi kan sammenligne dette med fire voksne på et almindeligt 20 hdr. lögbýli, hvor der var omkring 10 kvilder eller 2,5 pr. person. Tal om antal beder i appendiks 6 viser et større antal beder pr. tjener på hovedgårde end lögbýli. Bederne krævede ringe arbejde, de behøvede kun græsning. De fik sjældent hør.

Tjenestefolket på hovedgårdene havde ikke børn at sørge for, og derfor gik hele produktionen på en hovedgård som Hofstaðir, der havde ingen eller få beboere bortset fra karlene og pigerne, til godsejeren, undtaget mad til tjenestefolket.

I de kilder, vi har om forholdet arbejdere/produktion, findes der således ingen klare belæg for at sige, at hovedgårdene var mindre produktive end familiegårdene.

Hvordan brugtes overskuddet? Hvad blev der af indtægterne af godsdriften? Selvfølgelig gik meget af det til at købe nye gårde, husdyr og både, redskaber og andet,

¹Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Udgivet cand. mag. afhandling ved Islands Universitet 1976

der behøvedes til den fortsatte drift, og til at købe pragtfulde ting og varer i udlandet, bl.a. til kirkene. I det 13. og det 14. århundrede blev indtægter af gods også investeret i litterær aktivitet i stor stil, som må betragtes som nogle af de bedste investeringer islændingene nogen sinde har gjort. Der blev også satset på at udvide elitens base, f.eks. med nye stillinger.

Vi har et eksempel om det sidste fra Hólar bispestol. I 1479 besluttede den dygtige biskop Ólafur Rögnvaldsson at oprette en ny præstestilling ved Hólar domkapitel¹. Præsten skulle holde en gudstjeneste dagligt, alle 12 måneder i året. Som betaling skulle præsten have 4 hdr. årligt i vadmel (langt mere end en almindelig person brugte til klæder) og fri kost og logi på Hólar bispegård. For at betale for dette anvendtes landskylden af syv eller otte gårde (retssagen om en af dem var endnu ikke afsluttet), biskop Ólafur havde fået betalt i bøder i sin biskopstid. De 30 kvilder på disse gårde skulle ligeledes gå til stillingens opretholdelse. I alt var der tale om ca. 15 hdr. i landskyld og lejeydelser, som gik til stillingen. Dette dokument viser, at målet med al jordekøbet ikke kun var indtjening af kapital til videre investeringer, men også at tjene Gud ved at stifte et ny præstembede.

¹D.I. VI s. 217

5.2. b Renteudvikling på godserne

Renteudviklingen på godserne er et meget vigtigt emne. Spørgsmålet er om denne udvikling bør betragtes som økonomisk udvikling, der først og fremmest bestemtes af efterspørgsel og udbud af jord, eller om den var politisk en slagmark for styrkeforholdet mellem godsejere og bønder.

Som en vigtig undtagelse fra den generelle mangel på forskning i godsforhold i Island findes der en doktorafhandling, der behandler renteudviklingen i det 14.-17. århundrede på grundlag af matrikler fra 1686 og 1695¹. Der findes også en selvstændig undersøgelse af renteudviklingen efter koppeepidemien 1707-1709 i to områder, syv hreppar i Ísafjarðarsýsla og to hreppar i Eyjafjarðarsýsla².

Gårdenes værdi

Både Arnór Sigurjónsson³ og Björn Lárusson⁴ indikerer, at værdien af gårde forblev næsten uforandret fra ca. 1100 indtil det 19. århundrede. De bygger begge på tal fra gårde i Vestfirðir 1446. Da havde 123 gårde i området en total værdi på 2.085 jordhundrede, mens værdien i 1695 af de samme gårde var 2.077. Det er ikke en nævneværdig forskel.

I 1506 blev værdien af 15 og en halv gård i Þingeyrar klostres eje opskrevet⁵. Deres værdi var totalt 422 hdr. I 1695 var værdien af de samme gårde tilsyneladende 428 eller 458 hdr. Værdien var blevet forhøjet på syv eller otte gårde, men reduceret på to eller tre gårde (det er ikke klart om „Dalur“ i 1506 var Katadalur eller Melrakkadalur 1695).

I 1392 registreredes værdien af nogle gårde i et privatgods i Húnavatnssýsla. Dette er Marðarnúpur med hjáleigan Giljá, Haukagil, Bakki, Eyjólfstaðir, Eiðsstaðir, Eldjárnsstaðir og Premir, totalt 223 hdr⁶. I 1695⁷ var den samme ejendom 230 hdr. værd.

I 1476 registreres nogle gårde i Svarfaðardalur, Urðir, Klaufabrekka, Göngu-
staðir, Auðnir og Brimnes for totalt 250 hdr.⁸, men i 1695 tilsyneladende for 210 hdr.⁹

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

²Árni Helgason: „Sú bitra bóluótt“. *Sagnir* 1987, s. 22-27

³Arnór Sigurjónsson: „Jarðamat á Vestfjörðum 1446, 1710 og 1842“. *Saga* 1973

⁴Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 32

⁵D.I. VIII s. 130-131

⁶D.I. III s. 480

⁷Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 s. 234-236

⁸D.I. VI s. 92-93

⁹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 270-72

De vigtigste serier af gårdværdi i det 14. århundrede kommer fra de to klostre Helgafell og Viðey. Værdien af 14 gårde i Helgafellssveit, der alle var klosterets ejendom i 1397, var det år 291 hdr, men 223 i 1695¹. Dette kan til dels forklares ved, at deres værdi i 1525 blev nedsat 20% på grund af en overenskomst mellem biskoppen i Skálholt og klosteret, hvori gårdene blev tiendepligtige². Værdien af 12 gårde i Viðey klostres eje 1395³ var 275 hdr., men 219 hdr. og 40 al. i 1695, måske på grund af en lignende overenskomst.

I appendiks 3 findes tal om værdien af nogle af Hólar bispestol gårde, som biskop Gottskálf købte eller på en anden måde fik til stolon i 1520 og 1842 og ligeledes af Pingeyrar klostres gårde i 1525. Det ser ikke ud til, at der fandt nogle drastiske forandringer af gårdenes værdi sted efter 1520-25. En undersøgelse af værdien på 37 af de gårde, der blev registreret blandt Gottskálfs gårde i 1520, viser, at deres værdi var ca. 15% lavere i 1842 end i 1520.

Der foreligger et meget stort materiale om gårdværdier i det 14.-16. århundrede. Det ser ud til, at den opfattelse Arnór og Björn har, om at gårdernes værdi var uforandret fra tidernes begyndelse indtil det 19. århundrede, er tvivlsom. Muligvis er der tale om et svagt fald i værdi. For at bestemme dette mere nøjagtigt, behøves der en omfattende undersøgelse, der ikke ligger inden for rammen af denne afhandling.

Landskyld

Björn Lárusson beskriver renteutviklingen i det 15.-16. århundrede og siger, at landskylden var mellem 5 og 10% i det 15. århundrede, men ved slutningen af århundredet begynder der at forekomme 5% rente i kilderne. Björn undersøgte renteutviklingen på 58 gårde, der var Hólar bispestol ejendom i perioden 1388-1713. Han undersøgte udviklingen på 95 gårde i Nordisland, der var klostrenes ejendom, i perioden i 1446-1713, og 123 gårde i Vestfirðir der var privatgods, også i perioden i 1446-1713. Til sidst undersøgte han renteutviklingen på 164 gårde i de syd- og vestislandske klostres eje og 280 gårde der var Skálholt bispestol gårde i perioden 1550-1713⁴.

Den eneste del af undersøgelsen, der når til det 14. århundrede, undersøgelsen af 58 Hólars gårde, må kritiseres som uholdbar, fordi den kun omfatter gårde i Hólar bispestol eje, der blev beboet i hele perioden indtil det 18. århundrede. Der regnes ikke med den effekt nedlæggelsen af talrige gårde i egnen efter pestepidemien 1402-1404

¹Se appendiks 5

²D.I. XI s. 91

³D.I. III s. 597

⁴Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 49-53

havde på rente, rentetryk og renteutvikling. Dette er analyseret nedenfor i kapitlet om rentetryk.

Det vigtigste resultat, Björn når frem til, er hans sammenligning af renteutvikling på 153 gårde i Hólar bispedømme 1569/1580-1695 og 164 gårde i Skálholt bispedømme i 1580-1695. Den viser, at landskylden er faldet med 7,2% i Hólar bispedømme, men vokset med 10% i Skálholt bispedømme. Et andet vigtigt resultat af hans undersøgelse er, at der hele tiden var overensstemmelse mellem udvikling i landskyld og kvildelejer. Kvildelejernes antal faldt og voksede i samme forhold som landskylden.

Fald i jordrente efter koppeepidemien 1707-1709. Björns tal for fald i landskyld og kvildelejer, dvs. den totale jordrente efter koppeepidemien er 25,3% for Hólar bispestols gårde og 19,3% for klostrenes landbogårde, mens renten på Skálholt bispestols gårde i Syðisland kun faldt 6%, men 35,4% på 67 gårde i privateje i Vestfirðir. Dette stemmer med Árni Helgasons undersøgelse. I Saurbæjarhreppur og Öngulsstaðahreppur i Eyjafjarðarsýsla, hvor mange gårde var Munkapverá klostres ejendom (især i Öngulsstaðahreppur), faldt den totale jordrente 16,5%. Der var forskel i fald i landskyld og kvildelejer. Landskyld faldt 12,5%, men kvildelejerne 23,7%. I de syv hreppar i Ísafjarðarsýsla, hvor mange gårde var i privateje, var faldet i jordrente 22,8%. Landskylden faldt 23,4% og lejerne 22%.

Björn Lárusson beregner fald i jordrente på privatgårde i otte sysler efter koppeepidemien¹ med det resultat, at faldet var 18,4% i gennemsnit og højest i Ísafjarðarsýsla og Þingeyjarsýsla, 27-29%

Renteudvikling i det 14.-16. århundrede. Der eksisterer kilder fra det 14.-16. århundrede, som gør mere nøjagtige beregninger af landskyldens og kvildernes udvikling i disse århundreder mulige. I 1300-tallet har vi tal fra de to vestlandske klostre, Viðey og Helgafell, i 1400-tallet fra nordislandske klostre og privatgods og i 1500-tallet omfattende materiale fra adskillige institutioner og godser.

Disse kilder viser klare tendenser over hele Island. Før 1400 var landskylden 9-12%, men efter 1494 var den 5-6%. Tal for det 15. århundrede viser en overgangsperiode, hvor landskylden var 7-9%. Der er nogen forskel i landskyld efter landsdele i det 15. århundrede, og i det 16. og 17. århundrede er det specielt Vestur-Skaftafellssýsla, der udmærker sig ved høj landskyld, ca. 10%, mens andre landbrugsdistrikter har 4,3-6,6%².

Det ser ud til, at et ganske voldsomt fald i den samlede landskyld og lejer fandt sted fra 1494-1510, men omkring 1520 var især lejer blevet normaliseret og holdt sig

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 54

²Björn Lárusson: „Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland“. *Economy and History* 1961 s. 35-64

nogenlunde på plads de næste 180 år. Det skal dog bemærkes, at antallet af gårde, som vi har tal fra i 1508/1509, er meget lavt, kun fem. Den højere rente på Bjarni Andréssons gårde i 1686 end 1508 skyldes mest stigning i kvilderenten (se tabel 5.5.). Den sandsynlige forklaring er, at der i mellemtiden har været opbygget nogle hjáleigur ved disse lögbýli, der havde det øgede antal kvilder, men opbygning af hjáleigur forhøjede ikke landskylden.

For alle disse tabeller bør det bemærkes, at tal om gårdenes værdi er noget usikre undtaget tallene for Helgafell gårdene og de 85 gårde i Hólar bispedømmes eje i 1520, hvor vi har dokumenteret gårdenes værdi i samtidige dokumenter. Andre tal om værdi er fra 1686 og kan være forandret for enkelte gårdes vedkommende over tid. Dette påvirker dog ikke beregningen af den absolutte jordrente, men hvis der har fundet et generelt fald sted i værdi af gårde på 10-15% (som antydnet først i kapitlet) betyder det, at faldet i jordrente er forholdsvis mindre end de ovenfor nævnte tal .

Tabel 5.3. Landskyld og kvildelejer i fire islandske klostre.

Alle værdienheder omregnet til alen vadmél (al.).

Viðey kloster (15 gårde, værdi ca. 29.560 al.)

	1395	1547	1686	Fald i indk
Kvildelejer ¹	80?	45	53	
Landskyld al.	2.658	1.478	1.504	43,4%
Leje af kvild. al.	1.600?	900	1.060	
Totalindkomst al.	4.258	2.378	2.564	Fald i indk. 1395-1686 39,8%

¹Fortolkningen af kilder om kvildelejer i Viðeyjargodset i 1300-tallet er vanskelig. I 1367 ejede klosteret 128 kvildelejer på egne gårde, der man ikke ved antallet af, men det har sandsynligvis været et sted mellem 14 og 29. I 1395 ejede klosteret 47 gårde i drift og 227 kvildelejer (se diskussion om Viðey gods i kap. 5.2.), men klosteret havde i sin „ábyrgð“ 50 andre kvildelejer, der ser ud til at have været andres kvildelejer, som klosteret opbevarer. Denne fortolkning bygger på *Jarðabók Árna og Páls*, IX bindi (Skag.). Kh. 1913-1943, s. 73. Sandsynligt var der 277 kvilder på klosterets gårde. Her regnes dog med $227/47 \times 15 = 80$, d.v.s. minimum.

Helgafell kloster (39 gårde, værdi 83.280 al.)

	1377/1397	1686	Fald i indkomst
Kvildelejer	91	156	
Landskyld al.	10.404	4.696	54,9%
Leje af kvild. al.	1.820	3.120	
Totalindkomst al.	12.224	7.816	Fald i indkomst 36%

Kilder: D.I. III s. 597, D.I. XII s. 105 ff, D.I. III s. 325-328

Kirkjubær kloster, Þykkvibær kloster og Hólar bispestol (kun landskyld)

	1340	1388	1397	1695	Fald i indk.
Kirkjubær kl. (14 gårde)			3.898	3.191	18,1%
Þykkvibær kl. (19 gårde)	3.234			3.000	7,2%
Hólar bst. (12 gårde)		4.440		2.352	47,0%

Kilde: Appendiks 5

Reynistaður kloster (40 gårde, værdi 117.320 al.)

	1446	1686	
Kvildelejer	304	189,5	
Landskyld al.	8.130	5.747	
Leje af kvild. al.	6.080	3.790	
Totalindkomst al.	14.210	9.537	Fald i indkomst 32,9%

Möðruvellir kloster (32 gårde, værdi 106.000 al.)

	1446	1686	
Kvildelejer	199	97	
Landskyld al.	6.080	4.910	
Leje af kvild. al.	3.980	1.940	
Totalindkomst al.	10.060	6.850	Fald i indkomst 31,9%

Kilder: D.I. IV s. 700 og 710 og Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

Tabel 5.4. Landskyld og kvildelejer på nogle af Hólars bispestol gårde

Alle værdienheder forandret til alen vadmél.

Hólars bispestol (85 gårde, 265.800 al.)

	1520	1686
Kvildelejer	413	382,5
Landskyld al.	14.316	13.217
Leje af kvild. al.	8.260	7.650
Totalindkomst al.	22.576	20.867 Fald i indkomst 7,6%

Kilder: Gottskálks testamente, D.I. VIII s. 726-732, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*, Lund 1967.

Hólars bispestol (12 gårde, værdi 53.640 al.)

	Landskyld	Kvildelejer	Totalindkomst, al.
1388	4.440	1.400	5.840
1449	4.260	1.400	5.760
1550	2.820	1.540	4.360
1569	3.150	1.380	4.530
1591	2.844	1.760	4.604
1695	2.352	1.410	3.762

Kilde: Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Unpubl. cand. mag. afhandling. Islands Universitet

Tabel 5.5. Bjarni Andréssons gods 1509. Landskyld og leje på nogle gårde

Fem gårde (Stakkar, Lambavatn, Kollsvík, Tunga i Höfn, Vatnsdalur)

	1509	1686
Lejekvilder	19	48
Landskyld al.	970	1.040
Leje af kvild. al.	380	960
Totalindkomst al.	1.350	2.000 Øgning i indkomst 32,5%

14 gårde (de samme som ovenfor + Brjánslægur gods)

	1508/9	1686
Landskyld	2.162	2.080

Kilde: D.I. VIII s. 266-269, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

Tabel 5.6. 22 gårde i biskop Ögmundur Pálssons eje. Landskyld og leje

	1539	1686	
Alle værdienh. omregnet til álnir vadmél			
Kvildelejer	92	102	
Landskyld al.	2.100	2.030	
Leje af kvild. al.	1.840	2.040	
Totalindkomst al.	3.940	4.060	Øgning i indkomst 3,0%

Kilde: D.I. X s. 679-683, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

Det er specielt tallene for landskyld, især tallene for Helgafell kloster, Viðey kloster, Pykkvabær kloster og Kirkjubær kloster, der giver nye indsigter i forhold til Björn Lárussons tal. I Viðey kloster faldt indkomsten mellem 1395 og 1686 med 43,4%, i Helgafell kloster 1397 og 1686 54,9%, i Kirkjubær kloster mellem 1397 og 1695 18,1%, i Pykkvibær kloster mellem 1340 og 1695 7,2% og på Hólar bispestols 12 gårde 47% mellem 1388 og 1695.

Det ser ud til, at fiskeriregionen i Snæfellsnes blev allerhårdest ramt af fald i jordrente, mens landbrugsområder i Nord- og Vestisland blev næsten lige så hård ramt. Derimod blev landets bedste landbrugsområder i Vestur-Skaftafellsýsla langt mindre påvirket.

Kvildelejer

Kvildelejernes udvikling er ikke så klar som landskyldens. Denne udvikling har været genstand for mange teorier og megen spekulation. En teori går ud på, at kvildelejernes antal voksede i det 15. og 16. århundrede for at kompensere for fald i landskyld¹. En anden teori forklarer vækst i antal hjáleigur i det 14. århundrede med højere smørpriser i det 14. århundrede, der førte til, at pengestærke herremænd udlejede kvilder til hjáleigubønder². Dette havde, ifølge teorien, sammenhæng med voksende fiskeri, der forøgede efterspørgslen på smør.

¹Ólafur Ásgeirsson: Hólastóll. Rekstur og efnahagur 1374-1594. Udgivet cand. mag. speciale ved Íslands Universitet 1976.

²Jón Jóhannesson: *Íslendinga saga II*. Rv. 1958, s. 144, Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld*. Rv. 1991, s. 459-463

I kilder om klostergodser i det 14. århundrede, f.eks. fra Viðey kloster i 1313, findes der ingen kvildelejer. Derimod er der i 1220 registreret 190 kvildelejer i klosterets eje i et dokument fra Pingeyrar kloster, og i Sturlunga saga omtales kvildelejer, f.eks. ejede præst Þórir i Deildartunga 120 kvildelejer. Han ejede også ti gårde, men det siges ikke, om alle kvildelejerne var på de ti gårde¹. Det er muligt, at der fandtes en hel del kvildelejer på klostrenes gårde i det 14. århundrede, men at de ikke var klostrenes ejendom. Kilder fra Viðey kloster 1395 støtter denne fortolkning, da fandtes der 50 kvildelejer i klosterets „ábyrgð“², dvs. kvilder, som klosteret ikke ejede men opbevarede og vedligeholdte for nogle andre uden at betale leje. Desuden ejede klosteret selv 127 kvildelejer.

Tabel 5.7. Kvildelejer på Skarð gods 1401 og 1686/95. Gårde i Dalasýsla og Strandasýsla

	1401	1686/95		1401	1686/95
Rauðseyjar	8	-	Dögurðarnes	6	9/11
Sauðhús	4	-	Svíney	4	8
Geirmundarstaðir	6	-	Arnarbæli	10	8/6
Mannheimar	3	-	Vogur	12	5
Á	12	6	Langey	8	10
Kross	4	7	Arney	6	5
Frakkanes	10	7	Einfætugil	8	5/3
Reynikelda	10	6	Hvítahlíð	10	6
Hnúkur	9	6	Brekka	10	4/3
Langeyjarnes	6	4	Kollafjarðarnes	7	6
Kvennavoll	12	10	Hvalsá	5	4/3
			Þorp	10	8
Total				188	124

Kilder: D.I. III s. 659-660, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967.

I hvert fald har vi kilder fra tiden umiddelbart før pesten, der indikerer at kvildelejer var da blevet en fast del af jordrenten i hvert fald på privatgodser. Fra 1401 eksisterer der kildemateriale om kvildelejer fra Skarð gods. Kvildelejerne på Skarð gods gårde i 1401 kan sammenlignes med kvildelejerne på de samme gårde i 1686/95, se tabel 5.7. De fire første gårde var hjáleigur, og er derfor talt i jordebøgerne 1686/95 i kvildeantallet ved Skarð. Det var totalt 40. Dagverðarnes havde ligeledes nogle

¹D.I. II s. 377, D.I. I s. 398, Sturlunga saga. Rv. 1988, s. 90-91

²D.I. III s. 597

hjáleigur i 1686/95, der er inkluderet i gårdens kvildelejetal. Ellers er antallet af kvildelejer næsten alle steder lavere. Der var totalt 153 kvildelejer i 1401 (på andre gårde end Skarð hjáleigur og Dögurðarnes), mod 115/110 i 1686/95 på de samme gårde. Vi har desværre ikke tal fra Skarð gods i det 15. eller 16. århundrede, men tal fra Reykhólar gods i nærheden viser, at mens antallet af kvildelejer var 123 på 25 gårde i 1446, var det 152 i 1686/95 og gik helt ned til 96,5 i 1710 (se tabel 4.4.). Ud fra tallene for Skarð gods kan man regne med, at der omkring 1400 var ca. 200 kvildelejer på de 25 gårde i Reykhólar hovedgård/landbogårdkomplekset .

Gårde af mellemstørrelse som Vogur, Á, Reynikelda og Frakkanes på Skarðsströnd, eller Rein og Beingarður i Hegranes, der var 12-24 hdr., havde fra 7-12 kvildelejer. På Beingarður på ca. 12 hdr. var der i 1388 fem køer og tolv får, totalt syv kvildelejer¹. Der har ikke været meget plads til bondens husdyr. En gård som Á, en 20 hdr. gård, havde i 1401 12 kvildelejer, der må have udgjort hele gårdens besætning (måske 6 køer og 36 får), hvis der kun var et brug. Det er dog en mulighed, at der har været to brug på Á.

En dom om *öreigaleiguliðar*, ejendomsløse bønder, der blev afsagt i 1504², viser at der var en del bønder, der kun havde kvildelejer som besætning. Det ser dog ud som om, de havde kvildelejer fra flere end en husdyrrej, og at deres børn ejede husdyr.

I perioden 15.-18. århundrede udvikles antallet af kvildelejer på en lignende måde som landskylden³. Det er sandsynligt, at det samme skete i det 14. århundrede.

Skat og told

Selv om landskyld og kvildelejer var bøndernes største udgiftsposter, var der en del andre udgifter, der bør nævnes. Det gælder *tollur*, told, der betaltes til kirkerne, *skattur*, skat til kongen, *tíund*, 1% ejendomsskat der betaltes til kirken og *sekkjargjöld*, en handelstold. Der er hele tiden en klar tendens til at reaktivere og intensivere gamle afgifter, og forsøg på at lade bønderne betale poster, der før blev betalt af jordejerne, f. eks. *tíund*. Dette er især klart efter 1494 og må betragtes som forsøg på at kompensere for det rentefald, der fandt sted efter den anden pest.

De to vigtigste former for kirketold fæstebønderne betalte, var *lýsistollur* og *heyttollur*. Lýsistollur, en skat der gik til oplysning af kirken, var 12 *álnir* pr. bonde⁴. Før 1494 er det klart, at heyttollur (2 vættir indmarkshø, ca. 80 kg.⁵, hvis værdi var 12

¹D.I. III s. 413

²D.I. VII s. 725

³Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 49-53

⁴Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 48

⁵D.I. II s. 292

al.¹⁾, blev betalt af hvert lögbýli, en skat pr. gård². I 1479 dømte Magnús Eyjólfsson, biskop i Skálholt, at dette skulle være tilfældet³. I 1510 dømte Stefán Jónsson, biskop i Skálholt, at alle, der overhovedet slæde hø til deres husdyr, gårdsiddere eller ej, skulle betale heytollur⁴. En gang mellem 1522 og 1540 gentog Ögmundur Pálsson, den biskop der fulgte efter Stefán, denne beslutning. Ögmundur dømte udtrykkeligt, at selv om der boede ti bønder på en gård, så skulle de alle betale heytollur⁵.

To andre former for told eksisterede mange steder i landbrugsdistrikterne, *osttollur*, ostetold, og *lambselði*, dvs. betaling af lammefoder til kirken. Alle fæstere de pågældende steder skulle betale denne told. I 1480 dokumenteres genoptagelse af en ostetold for hver bonde i Skagafjörður. Den skulle være 14 *merkur* smør (3,5 kg. smør) eller *fjórðungs* ost (5 kg. ost)⁶. Det samme beløb skulle årligt betales til Oddi fra hver skattebonde i Rangárþing⁷. En sådan told blev også betalt til Viðey kloster, se kap. 5.2.c. Enkelte kirker, som Hjarðarholt, fik ostetold fra de samme gårde, som betalte ljóstollur og heytollur⁸. Munkaþverá kloster i Eyjafjörður fik i det mindste fra 1535, både ostetold fra hver gård i Eyjafjörður inden for Akureyri og ligeledes lammetold fra hver mand, ikke kun fra hver gård⁹. En lignende oste- og lammetold blev betalt i Bitra sókn i Strandasyssel til Bitra kirke¹⁰. En lammetold, der skulle betales til Reynisstaður kloster, blev pålagt bønderne i den vestlige del af Skagafjörður i 1513¹¹. Vatnsfjörður kirke ved Ísafjarðardjúp opkrævede lammetold i hele Ísafjarðardjúp¹².

I fiskeridistrikterne var der mange steder, måske de fleste, 10% told af fiskeriet til kirkerne. Dette gjaldt for Vestmannaeyjar fra 1491¹³, måske før, for al fisk undtaget *heilagfiski* (flynder). I Selárdalur blev fiskerne i 1495 dømt til at betale ikke kun 10% told af torsk og anden fisk, men også af haj (der tilsyneladende ikke blev opfattet som fisk i denne sammenhæng)¹⁴. I Bolungarvík, en vigtig fiskehavn ved Ísafjarðardjúp, havde alle lov til at fiske, hvis de betalte told til Vatnsfjörður kirke¹⁵. Der blev også betalt fisketold til Hof kirke på Skagaströnd fra området omkring den¹⁶.

¹Búalög I. Rv. 1915, s. 3

²Dette gjaldt også i 1300-tallet, se D.I. III s. 473

³D.I. VI s. 209-211

⁴D.I. VIII s. 306

⁵D.I. XI s. 86.

⁶D.I. VI s. 285

⁷D.I. VI s. 323-327

⁸D.I. X s. 65

⁹D.I. IX s. 733

¹⁰D.I. VIII s. 278

¹¹D.I. VIII s. 456

¹²D.I. IX s. 484

¹³D.I. VI 757

¹⁴D.I. VII s. 278

¹⁵D.I. IX s. 484

¹⁶D.I. VIII s. 577

Tíund, 1% ejendomsskat, var kirkens hovedindtægtskilde uden for dens jordejendom. Denne skat blev betalt af jordejerne, men fra omkring 1540 er der forsøg på også at gøre fæsterne pligtige til at betale denne skat¹. Det begynder tilsyneladende med biskop Gissur i Skálholt.

Der blev betalt told til kongen af handelsvarer, den såkaldte *sekkjargjald*, sækkeskat. I 1516 blev det almuen og fæsterne forbudt at handle med udenlandske købmænd, hvis de ikke betalte denne skat². I 1536 fik Jón Hallsson den opgave af biskop Ögmundur Pálsson i Skálholt at opkræve sækkeskat af englænderne på Vestmannaeyjar³.

Skatten var ellers den vigtigste indtægt kongen fik fra Island. Den var 20 al. pr. skattebonde⁴. Oven i købet ser det ud til, at lovmændene, de islandske embedsmænd, der styrede Altinget, fik betalt 20 al. fra hver skattebonde og 10 al. fra alle andre bønder. En lögmannstollur nævnes i 1780⁵, men dens historie i mellemtiden er ikke kendt. Lögmenntollur skulle også få bøder op til 8 merkur, men hvis der var betalt mere i bøde, skulle de forhandle med kongen om, hvor meget de skulle have⁶.

I 1508 betalte alle bønder i Island 20 fisk til kongen. Dette var en engangsskat, kun betalt dette år⁷.

Sammenfatning. Som helhed ser det ud til, at der efter 1500 var en tendens til at påtvinge bønderne ekstra skatter og renter. Vi har set det i tilfælde af øget hoveri efter 1500, fæstebønderne blev forpligtet til at betale tiende, og i optagelse af heytollur fra hver familie i stedet for hver gård. Dette er en karakteristisk reaktion på rentefald efter pestepidemier, også set i Skandinavien i perioden efter pesten; de ældre former for rente, landskyld og kvildelejer falder meget, mens der bliver optaget nye former for rente på godserne for at kompensere for det store fald i indtægt fra de ældre former.

¹D.I. X s. 583

²D.I. VIII s. 599-600

³D.I. X s. 74.

⁴Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 221

⁵Björn Halldórsson: *Atli. Rit Björns Halldórssonar*. Rv. 1983 (1780), s. 188-189

⁶D.I. VIII s. 77. Dommen lyder: „...j þridiu grein leitst oss ad aller skattbændur skilldu giefa Lögmanne xx alner j sinn toll og almennelegan gödvilia. Enn hiner sem minna fie eiga x alner hvór.“

⁷D.I. VIII s. 226, 355.

5.2. c Rentetryk og fæstekår

Hvor stort var rentetrykket, dvs. hvor stor en del af gårdens produkter gik til betaling af landskyld og lejer, og hvordan udvikledes rentetrykket?

Udregninger af rentetryk på islandske bondegårde er mig bekendt kun foretaget for det 19. århundrede. Guðmundur Hálfðanarson regner i en uudgivet BA-speciale med, at rentetrykket i et område i Borgarfjarðarsýsla var 13-25% af bøndernes får. Dette var fem bønder, der i 1850 betalte 2-5 får i landskyld hver. De betalte også smør i kvildelejer, og den var 10-20% af smørproduktionen¹. I en artikel 1988 regner jeg med, at en bonde i Eyjafjörður, der ejede 85 får, måtte betale 6 får, eller 7,5% af dem i årlig landskyld².

Disse beregninger kan ikke sammenlignes med beregninger af rentetryk i Skandinavien, fordi der regnes ikke med den årlige produktion. Rentetrykket må regnes af hvor meget bonden kunne fremstille hvert år, f.eks. må andelen af får han betalte i landskyld regnes ud fra fåreproduktionen hvert år, dvs. det antal lam der blev født, ikke hele hans besætning. Det følgende er et forsøg på at beregne hvor stor produktionen var på et repræsentativt gennemsnitsbrug i det 15.-16. århundrede. Udgangspunktet er materiale fra 1703, men jordrenten på denne gård, Axlarhagi i Akrahreppur, var næsten den samme i det 15.-16. århundrede. Det gælder både landskyld og antallet af kvildelejer. Forudsætningerne er da at Axlarhagi faktisk var et familiebrug med kun en familie og en typisk besætning på fire køer og tredive får i det 15.-16. århundrede.

Formålet er først og fremmest sammenligning med rentetryk i udlandet. Disse beregninger indikerer et meget lavt rentetryk i forhold til Skandinavien, så lavt at det er i hvert fald usandsynligt at det var i realiteten højere i Island end i Skandinavien. Dette gælder også selv om produktionen beregnes betydeligt lavere end gengivet her, mens hvis den var større, var rentetrykket selvfølgelig endnu lavere.

Axlarhagi i Akrahreppur 1449 og 1550. Axlarhagi, en gård i Akrahreppur i Skagafjörður, i hvert fald efter 1402 ser ud til at have været et primært lögbýlisbrug med kun et familiebrug. I 1388 var jordrenten 300 al. (se appendiks 5). I 1449 var den kun 120 al., og der var fem kvildelejer på gården. I 1550 var landskylden 180 al., og der var fem kvildelejer. I 1686/1695 var landskylden 140 al. og der var fem kvildelejer. I 1703 var antallet af kvildelejer stadigvæk fem. Da var gårdens besætning fire køer, hvoraf tre var kvildelejer. Der var 33 får, 21 moderfår, hvoraf 12 var lejede, og ni beder. Der var også tre hester³. Ud fra dette burde rentetrykket i det 15.-16. århundrede kunne

¹Guðmundur Hálfðanarson: Afkoma leiguliða. BA-speciale ved Islands Universitet.

²Árni Daníel Júlíusson: „Lénsveldi eða bændasamfélag“. *Sagnir* 1988

³Þjksk. Rtk. III 1.2. Kvikfénaðarskýrslur.

rekonstrueres med rimelig sikkerhed, hvis vi forudsætter at besætningen var stort lignende i 1449 og 1550 som i 1703. Vi har ingen oplysninger om antal kvildelejer eller antal brug på gården i det 14. århundrede så ingen beregninger kan foretages for den periode.

Gårdens værdi var i 1695 23 hdr. 80 al. hdr. Vi regner med at der var fire køer og ca. 30 får i det 15.-16. århundrede. Mælkeproduktionen kan have været 6.100 enheder mælk (= ernæringsværdi som i 6.100 liter komælk. Grundlaget for dette begreb er en liter komælk, men her regnes både komælk og fåremælk, mens hver liter fåremælk gælder det dobbelte på grund af større næringsværdi), uldproduktionen 135 kg. og kødproduktionen 40 beder pr. år. Det er ikke sikkert, at det har været muligt at bearbejde al denne uld. Mælkeprodukterne kan have givet 400 al. smør, 300 al. skyr, kødet 480 al., ulden ca. 400 al. hvis det hele blev forarbejdet. Fiskeriet kan have givet 620 al. Dette er 2.200 al.. Man betalte 120 al. i landskyld og ti fjórðungar smør, eller 100 al. Dette var 220 al, og rentetrykket var da 10%. Hvis kun halvdelen af ulden blev bearbejdet, eller hvis fiskeriet var mindre eller ikke-eksisterende, var rentetrykket højere. Da var gårdens indkomst kun 1.380 al., og jordrentens total, udgjorde 16% af indkomsten. Vi har dog ikke medregnet mulige ekstraintægter som hestesalg, opsamling af urter og bær o.s.v.

I 1550 forventer vi en lignende sammensætning af besætningen, men landskylden er vokset til 180 al., der er en usædvanlig udvikling. Der er fem kvildelejer på gården. Rentetrykket er derfor ca. 13-20% (regnet efter samme metode som for 1447), men der blev også i denne periode pålagt hoveri, måske efter 1550.

Den metode undertegnede og Guðmundur Hálfðanarson brugte for at beregne rentetrykket i det 19. århundrede må kritiseres fordi den giver ikke et godt grundlag for sammenligning. Renten af gården i 1703 var 140 al., der f.eks. kunne betales med syv moderfår eller 10-12 beder, hvis vores metode bruges. Dette udgjorde en tredjedel af alle moderfårene i 1703, og næsten 100% af alle bederne. Derimod udgør landskylden og smørlejerne kun 10-20% af den totale produktion på gården i 1703, og det er det, som gælder, når man sammenligner med Skandinavien.

Fæstekår

Jónsbók siger, at alle jorddrotter var forpligtede at udleje de gårde, de ejede. Hvis det ikke var muligt at få landboer, skulle jorden tilbydes de bønder, der boede i nærheden. De var forpligtede til at leje jorden, ellers skulle de betale bøder. Hvis

jorddrotten ikke ville udleje gården eller tilbyde den til naboerne, skulle han ligeledes betale bøder, og naboerne skulle frit kunne græsse deres husdyr på jorden¹.

Fra 1553 eksisterer et *byggingarbréf*, dvs. en lejemålskontrakt for en gård. Det var Gottskálf præst Jónsson på Glaumbær, der lejede Ytri-Ey på Skagaströnd til „Gvendur“. Lejemålet skulle vare tre år, hvis Gottskálf ikke før havde brug for gården på en anden måde eller måtte sælge den. Lejebeløbet var en kvildeleje, 3 vættir fisk (120 kg. klipfisk), tre får med lam eller samme beløb i fisk og tang eller æg af værdi 20 al². Bonden skulle også betale tiende, der ellers sædvanligvis var jordejerens pligt. Et andet brev om lejemål, også forfattet af Gottskálf Jónsson, handler om gårdene Krossnes, Arnarhóll og Sjávarpartur i Eyrarsveit i Snæfellsnes. Bjarni Ólafsson får livsvarigt fæste på Krossnes, og efter hans død, hans søn. Han skal også betale tiende, og 18 vættir eller 720 kg. klipfisk i afgift. Bjarni skal udleje gårdene Arnarhóll og Sjávarpartur og opkræve afgiften. Bjarni er således en „subkontraktor“, ikke kun en fæster, og dette var ikke usædvanligt. Krossnes var en stor gård med halvkirke. Breve af den slags var derimod sjældne indtil det 19. århundrede. Disse to viser, at der var mindst to slags fæstere med forskellige rettigheder; dem der kun lejede en gård for en kort periode med et usikkert lejemål, og den anden slags der havde en bestyrerfunktion over for andre fæstere³.

Et eksempel på udlejning af en hovedgård fra 1546⁴, er da Gissur biskop i Skálholt udlejede hovedgården Nes på Seltjarnarnes. Det var bonden Eyjólfur Pálsson, der fik gården for en tre års periode. I 1547 fik Jón Bárðarson livsvarigt fæste af kongen på Lágafell, en mellemstor gård i Mosfellssveit⁵. Lágafell var en af Viðey klostergårde, som kongen for nyligt havde lagt under sig, og den livsvarige fæste var måske i dette tilfælde udtryk for en dansk skik.

Bøndernes fæstetid er et vigtigt problem. Det er klart, at der ikke har været livsvarigt fæste i alle tilfælde på de islandske lejegårde. I denne sammenhæng er imidlertid to bemærkninger relevante. For det første var de islandske bønder, i hvert fald i senere tider, ikke altid særligt interesserede i et langvarig fæste⁶, og for det andet er der mange eksempler på en meget langvarig bosættelse på samme gård eller i samme egn i dokumenter fra det 15. og 16. århundrede⁷. I 1476 skulle grænsen mellem Ytri-Hóll og Gröf i Kaupangssveit i Eyjafjörður markeres. Det gjorde højtstående præster og

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 177

²D.I. XII s. 636

³D.I. XIII s. 642

⁴D.I. XI s. 527

⁵D.I. XI s. 593

⁶Se f. eks. Árni Daniél Júlíusson: „Lénsveldi eða bændasamfélag?“ *Sagnir* 1988, Loftur Guttormsson: „Staðfesti í flökkusamfélagi“ *Skírnir* vor 1989.

⁷F. eks. D.I. VI s. 87, 137, 423 o.m.fl.

abbeden på Munkaþverárklaustur ridende på heste, men bonden Hallur Eyjólfsson, som havde boet 20 år på Ytri-Hóll var hovedvidne. Der ser ud til, at der herskede usikkerhed om ejerskabet af et stykke jord, men Hallur siger, at han hverken har slået hø eller bearbejdet jorden („slegið eða yrkt“) på dette stykke jord, som kaldes for Grafarreitur, uden at spørge bonden på Gröf om lov først¹.

I 1474 vidner en mand om, at han var landbo på en af Hólar bispestols gårde, Hólar i Fljót, i ni år². Det ser således ud til, at en landbo eller fæstebonde kunne bo i lang tid på en fæstegård. Et anden sted i afhandlingen (kap. 6.1.b) er der argumenteret for at livstidsfæste ikke var et mål for islandske bønder i samme grad som f.eks. franske.

Det er ingen spor af stavnsbånd i det 16. århundrede, tværtimod. Det er hellere ikke klart hvorfor man ikke prøvede at indføre det i det 15. eller 16. århundrede, eller om der var behov for det.

Reformationens påvirkning af bøndernes stilling

Spørgsmålet er, om den økonomiske situation, dvs. renter, produktion, konsumtion og lignende, forandredes som resultat af reformationen, f. eks. på grund af større underkuelse fra de danskes side.

Denne idé er f.eks. at finde hos Hermann Pálsson i hans bog om Helgafell kloster³. Hermann siger, at da klostrene blev udlejet, førte udlejningsmåden til at hundredevis af bønder blev udsultet i endnu højere grad end før. Klosteret blev først efter reformationen udlejet til Daði Guðmundsson, der skulle betale tre *lestir* fisk og senere lidt mere end 70 hdr. leje. Senere, i 1559, blev den udlejet til Eggert Hannesson, der skulle betale 10 *lestir* fisk, næsten 100 hdr., dvs. mere end tre gange mere end Daði først betalte. Klosteret havde på det tidspunkt 120 gårde, og med 5% rente har indtægten totalt været omkring 120 hdr. i landskyld og måske 50 hdr. af kvildelejer. Indtægten var dog sandsynligvis lidt højere, måske omkring 7% af gårdenes værdi, og sandsynligvis har Eggert beholdt omkring halvdelen af indkomsten fra godset. Hvis dette var det almindelige, har kongen fået omkring 7-8% af al rente af islandske jorde, eftersom klostrene ejede omkring 15% af godset.

Dette betød et fald i den islandske overklasses totale indtægt. Men eftersom de verdslige herremænd, der fik klostrene som len efter reformationen, ingen indtægt fik af dem i forvejen, betød reformationen en betydelig vækst i indkomst for dem. Halvdelen

¹D.I. VI s. 87

²D.I. V s. 729

³Hermann Pálsson: *Helgafellsklaustur. Saga klausturs og höfuðbóls*. Rv. 1967

af klostergodsets rente gik nu til de islandske høvdinge. De islandske herremænd havde derfor ikke nogen særlig interesse i at udsulte bønderne på klostergodset.

Det er også klart, at selv om de havde været interesseret i en sådan udbytning, så var der ringe muligheder for at udføre den. Indkomsten af jorden var halveret i perioden fra 1404-1550 på grund af manglende efterspørgsel, der igen var et resultat af befolkningsfald under pesten. Der er ingenting, der peger i retning af en langvarig stigning i renten som resultat af reformationen. Tvært imod forblev renten i hele det 16. og 17. århundrede på det niveau, den var nået til omkring 1500.

I perioden 1500-1550 voksede al slags hoveri på godserne, og bønderne blev pålagt nye udgifter; de måtte nu betale tiende for landejereren, de måtte betale heytollur af hvert hjem i stedet for hvert lögbýli o.s.v. Dette har tilsyneladende ingenting at gøre med reformationen. Denne udvikling begyndte efter den anden pest og var stort set blevet en del af det økonomiske system før reformationen.

5.2. d Sammenligning med udlandet - oversigt

Hvordan så godserne i de andre nordiske lande ud? Var de meget anderledes end i Island, f.eks. på grund af større kornproduktion? Forholdene i Danmark i 1100-1500-tallet og i Sverige i 1500-tallet bliver i det følgende beskrevet kort og derefter sammenlignet med de islandske. Ligeledes bliver der givet svar på spørgsmålene forrest i kapitel 5.2.

Størrelse og indtægt af godser i Danmark og Sverige

I 1100-tallet fandtes store hovedgårde, og ligeledes store godser i Danmark. Hvide-slægtens gods omfattede ca. 1.000-1.500 bondegårde. Dette gods og andre godser på denne tid bestod først og fremmest af landbogårde. I løbet af 1200-tallet bredte brydegårdene sig på landbogårdenes bekostning. Disse brydegårde blev drevet med hoveri, som en stor gruppe gårdsæder udførte. Disse gårdsæder boede på små gårde i de landsbyer, hvor brydegårdene fandtes. Der fandtes også små landbogårde i disse landsbyer¹. Det er meget fristende at tolke denne udvikling på den måde, at en voksende landbefolkning førte til fremvæksten af en småbonde- eller gårdsædergruppe, der muliggjorde storgårdsdrift baseret på hoveri.

Antallet af danske hovedgårde var derimod i støt tilbagegang i 1400-tallet. I Nordjylland og på øerne kendes der fra skriftlige kilder ca. 1.700-2.100 hovedgårde i perioden 1400-1530, mere end en pr. sogn. Ikke alle eksisterede dog samtidigt. I de efterfølgende århundreder kendes derimod kun 700-800 hovedgårde fra de samme områder. Mange af de nedlagte hovedgårde var dog ikke meget større end almindelige fæstegårde. Godsdriften forandredes i løbet af 1400-tallet fra stordrift med kornproduktion ved hoveriydelser til udnyttelse af ressourcer som eng og skov, møllevand og fiskevand². De såkaldte strøgods blev den dominerende form for godser.

I det 16. århundrede fandtes der ca. 200 hovedgårde i Sverige³, men der findes ikke særligt mange oplysninger fra det 12.-15. århundrede for Sverige. Det er dog klart, at det adelige gods var betydeligt større i det 15. århundrede.

De danske godsers størrelse var forskellig. De største kloster- og adelsgodser i det 16. århundredes første halvdel kunne have 500-600 fæstegårde, i nogle tilfælde op

¹Porsmose, Erling: „Middelalderen o. 1000-1536“. *Det danske landbrugs historie I*. Kh. 1988, s. 302-304

²Porsmose, Erling: „Middelalderen o. 1000-1536“. *Det danske landbrugs historie I*. Kh. 1988, s.385, 389

³Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991, s. 25-29

til 900. De største adelsgodser var i herremandsægtepars eje. Roskildebispen ejede ca. 1.400 fæstegårde. De største svenske højadelsgodser omfattede i det 16. århundrede 200-300 gårde, og tre svenske klostre havde 175 gårde hver (se nedenfor).

Afgiftstrykket var før den sorte død meget stort. Op mod halvdelen af bøndernes bruttoproduktion blev beslaglagt af myndighederne, således at bønderne næppe kunne brødføde sig selv og ikke havde noget overskud at handle med. Landgilden, den grundlæggende jordrente, blev i 1300-tallet halveret¹. Efter 1350 ser det ud til, at bønderne fik overskud ud over konsumtion og betaling af jordrente, men at i løbet af det 15. århundrede forværredes deres situation igen². Dette skete ikke ved forhøjelse af landgilden, men ved at alle slags herlighedsydelse voksede i løbet af 1400-tallet, som jorddrotten indkrævede som modydelse for at værne bønderne³. Disse ydelse var i reformationstiden nået op til omkring halvdelen af fæsteafgifterne, men det er ikke klart hvor stort afgiftstrykket var på det tidspunkt.

Svenske godser i 1500-tallet. I en ny bog beskriver Olle Ferm godssystemet i Sverige i 1500-tallet⁴. Ferm bruger godsregnskaber, der i Sverige er godt bevarede for privatgods i 1500-tallet. Ifølge ham var der omkring 1550-1560 70.000 familiebrug i „det egentliga Sverige“. Der fandtes også 200 „avelsgårdar“, eller avlsgårde. På avlsgårdene brugtes bøndernes hoveriydelse.

Der fandtes to slags bønder i Sverige, „landbor“ og „skattebønder“. Den sidste kategori boede på deres egne gårde, men var skattepligtige over for kongen. De ejede halvdelen af alle gårde. Det er ikke klart ud fra Ferm's bog om deres antal var faldende, voksende eller statisk. Resten var delt mellem adelen og kongen, bl. a. den ejendom kongen konfiskerede fra kirken ved reformationen. I 1520 var 20% af al jord i kirkens eje⁵.

I 1560 fandtes i Sverige 34 højadelige godser, dvs. godser med over 100 gårde. 60% af adelens totale ejendom indgik i disse 34 godser, mens de andre 40% ejedes af ca. 400 lavadelige personer. Højadelen talte omkring 60 personer af 30 slægter. Før havde disse slægter været endnu rigere, f. eks. ved 1400-tallets slutning. Ifølge Ferm var forvaltningen af disse godser præget af ekstrem mangel på kapitalistisk tankegang. „Attityden till godsdriften er i hushållsböckerna i hög grad konservativ, systembevarande: Inntäkterna er till för att tillgodese konsumtionsbehov“, siger han. Der var stor forskel på godser i Vest- og Østeuropa i denne henseende. I Vesteuropa, deriblandt Sverige, var godserne små, selvforsynede enheder, der producerede for at dække

¹Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Kh. 1968, s. 142

²Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Kh. 1968, s. 340-344

³Porsmose, Erling: „Middelalderen o. 1000-1536“. *Det danske landbrugs historie I*. Kh. 1988, s. 312, 390

⁴Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, rentestruktur, godsdrift och hushållning*. Uppsala 1991.

⁵Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige ...* s. 25-29

adelens konsumptionsbehov. I Østeuropa var godserne store enheder, der producerede for salg udenlands¹.

Godserne bestod af jordekomplekser, med eller uden en avlsgård. Dette ligner meget forholdene i Island. F.eks. fandtes der på Kristin Hansdotter godsejendom fem jordekomplekser, hvoraf kun to havde en avlsgård (hovedgård). Den ene af dem hed Stora Bjurum og havde 31 gårde i nærheden. Den anden, Lindö, var omringet af 60 familiegårde. I de tre øvrige grupper var der ca. 30 gårde og desuden 98 gårde spredte rundt omkring i Sverige, totalt 265 gårde. De tre komplekser ser ud til at have mistet sine avlsgårde, ved sammenslutning af flere slægters ejendom under en. Tre svenske klostre, der havde 175 gårde hver, havde ikke denne spredning af jordejendom, fordi de havde haft muligheder for roligt at købe gårde i nærheden gennem århundredene. De adelige godser var mere ustabile institutioner².

Af deres gårde fik adelen tre slags renter: Arbejds- og transportrenter, varerenter og pengerefter. Af disse udgjorde varerenterne langt den største del.

Arbejdsrenterne bestod af hoveri. Hver fæstebonde skulle udføre mellem 2-10 dagsværk, et fald fra 8-12 dagsværk pr. bonde i 1400-tallet. Kristin Hansdotter havde 114 dagsværkspligtige bønder, lidt mindre end halvdelen af alle hendes bønder, de fleste i nærheden af avlsgården. Arbejdspligten udgjorde 6,9% af den totale rente på de tre godser, pengereften 4,5% og varerenten 88,6%. Langt den største del af varerenten var i enten korn eller smør. Kornrente kom fra gårdene i Østsvrige, mens smørrenten var den vigtigste i Vestgötland og Småland. Jernrente var den vigtigste i et lille område omkring Närke i Mellem-Sverige. Rentetrykket var højere i centrale landbrugsområder og områder, hvor der før havde været adeligt gods i en længere periode, end i andre mere marginale områder. Totalt betalte bønderne fra 22-40% af deres produktion i rente, i gennemsnit 32%³.

Avlsgårdene producerede korn, fra 20 til 40% af det korn godserne havde til rådighed. Deres forvaltning var dyr. Der var underskud på deres drift, der måtte betales med indtægt fra landbogårdens jordrente. „Som en del af den feodala offentligheten fick den högadelige hushållningen med tillhörande lyxkonsumtion även karakter av social manifestation; den var ett sett att markera makt og myndighet, rang og ställning i samhället.“

En af de tre godsejere Ferm undersøgte, Per Brahe, var uddannet i udlandet og skrev en bog om godsforvaltning. Brahe skrev, at avlsgårdsdriften var for dyr, og at det var fristende at nedlægge den og leve alene af renterne af lejegårdene. Han frarådede dog en sådan nedlæggelse, bl. a. fordi man risikerede at miste nogle af sine rettigheder.

¹Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige ...* s. 33-40

²Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige ...* s. 75-92

³Ferm, Olle: *De högadliga godsens i Sverige ...* s. 94-190, 430.

Brahes bog viser klart, at avlsgårdsdriftens mål udelukkende var at producere til adelens konsumtion.

En undersøgelse som denne har den ulempe, at den giver et statisk billede. De svenske bønders situation ser ud til at have været bedre end de danskes omkring midten af det 16. århundrede, de havde et lettere rentetryk. Det er derimod ikke klart om de svenske bønder blev pålagt gæsteri og andre ekstrarenter i det 15.-16. århundrede som de danske.

Den islandske godsdrift

Vi kan nu besvare spørgsmålene fra begyndelsen af kapitel 5.2. Ligeledes diskuteres og kritiseres her den opfattelse af den islandske godsdrift, der først og fremmest er blevet udformet af Þorvaldur Þoroddsen, og til sidst diskuteres og sammenfattes forskelle og ligheder mellem den islandske godsdrift og den skandinaviske.

Hvilke produkter blev betalt i jordrente? Det var i det 14. århundrede smør, vadmél, husdyr, fisk, korn og øl, men der er tegn på, at betaling i husdyr blev vigtigere i det 16. århundrede end før.

Var der for bønderne arbejdspligt af nogen art? Ikke til at begynde med. Der fandtes dog transportpligt og fodringspligt i det 14. århundrede, der stadigvæk eksisterede i det 15. århundrede. Ved to kirkjustaðir i Sydisland var bønderne hoveripligtige ved høslæt om sommeren, men der er ingen tegn på hoveri på de store klostergodser i Sydisland, hvis drift er relativt godt dokumenteret. I det 16. århundrede findes de første dokumenter, der vidner om optagelse af hoveri på godsejernes fiskerbåde. Dette hoveri blev udbredt i hele Syd- og Vestisland i det 17.-18. århundrede. I det 16. århundrede findes der også kilder om omfattende hoveri i form af høslæt på de nordislandske godser, både kirkegodser og privatgodser. Hoveriet er sandsynligvis introduceret i det 16. århundrede på grund af arbejdskraftsmangel.

Hvordan organiseredes godserne, var de indrettet på eksportproduktion, dvs. fandtes der en form for „kapitalistisk godsforvaltning“, eller var de feudale godser af vesteuropæisk type først og fremmest indrettet til at opretholde landets overklasse og dens status? Der er ingen tegn på, at godserne var eksportorienterede i det 14. århundrede. Klostrene forsøgte f.eks. ikke særligt ihærdigt at få fat i fiskerigårde i det 14. århundrede. De gårde, som klostrene købte var næsten udelukkende almindelige landbrugsgårde. Derimod er det muligt, at godserne ligesom hele samfundet blev mere eksportorienteret efter 1400 (se kap. 5.3.). Optagelsen af hoveriet i fiskeri er muligvis tegn på det.

Var der planlagte investeringer i driften, og var driften på hovedgårdene rentabel, eller måtte deres drift støttes med indkomst fra landskyld? Der var ingen planlagt investering i ny teknologi. Den teknologi, der anvendtes i godsdriften, reflekterede samfundets generelle teknologiske niveau og det landbrugssystem, der anvendtes på familiebrugene. Stordriften adskilte sig ikke på det punkt fra det øvrige samfund. Det ser heller ikke ud til, at jordrenten af familiegårdene var nødvendig for at betale underskud på stordriften. Stordriften var meget vigtig for godsejernes indkomst, halvdelen af deres indkomst kom fra den, og der var ingen strukturelle hindringer for, at den var lige så produktiv som familiebrugene, i hvert fald indtil efter 1500. Det er ikke klart om optagelsen af hoveri i løbet af 1500-tallet påvirkede stordriftens lønsomhed i det lange løb, eftersom der eksisterer ingen forskning på området.

Hvordan var sammenhængen mellem godsernes forvaltning og handlen? Dette spørgsmål kan til dels besvares på grundlag af kap. 5.3. Der findes yderst få kilder om godsernes handel i 1400-1500-tallet, men fra 1760 er der bevaret kilder om forholdet mellem bøndernes og godsernes handel, og da var godsernes handel meget betydelig. I det 15. og 16. århundrede var især produktionen på storbrugene langt større end i det 18. århundrede, og da må deres handel have været forholdsvis endnu større. Men størrelsen (den absolute størrelse pr. brug, ikke andelen af den totale handel) af bøndernes eller familiebrugenes handel kan meget godt have været næsten den samme i det 16. århundrede som omkring 1760.

Den islandske godsdrift og den skandinaviske. Hvis tre forhold i den islandske og den skandinaviske godsdrift, størrelse af godser, størrelse af familiebrug og størrelse af jordrente sammenlignes, giver det et måske overraskende billede.

Godser og indtægt af godser. De største islandske godser med ca. 200-400 gårde (se kap. 5.1.) var i senmiddelalderen ca. af størrelse som store danske godser dog ikke de allerstørste, og af ca. samme størrelse som svenske højadelige godser ved midten af det 16. århundrede. Spørgsmålet er, om antal gårde reflekterer størrelse af indkomst, fordi rentetrykket var lavere i Island end Skandinavien. Det er klart at den islandske hovedgårdsdrift var meget indbringende, langt mere indbringende end f.eks. den svenske, der måtte støttes med indtægt fra fæstegårde. De islandske hovedgårde behøvede tilsyneladende ikke den slags støtte. Dette kan have formindsket nødvendigheden af et højt rentetryk i Islandske godser.

Familiebrugenes størrelse. Familiebrugenes husdyrbesætning i Island var større end i både Danmark og Sverige. Muligvis var også de islandske husstande større. Derimod produceredes der mindre korn på de islandske gårde, men til gengæld drev islændingene mere fiskeri. En direkte sammenligning af produktionen er vanskelig, men det er klart, at de islandske bønder havde overskud til handel, både i højmiddelalderen og senmiddelalderen, hvilket de danske tilsyneladende ikke havde f.eks. i

højmiddelalderen. Det islandske gennemsnitsbrug var ikke dårligere, men måske bedre stillet end det skandinaviske gennemsnitsbrug.

Rentetryk. Den islandske jordrente var i det 16. århundrede blevet meget lav: Kun 10-20% af familiebrugenes årlige indkomst blev betalt i jordrente. I Sverige var denne andel 32% i gennemsnit i det 16. århundrede og op mod 50% i Danmark i højmiddelalderen. Den har nok været betydeligt lavere i Danmark omkring 1400, måske 25%, for at vokse igen i 1400-tallet.

5.3. Handel

Forudsætningerne for bøndernes handel

I Island kan der skelnes mellem to stadier i bondesamfundets handel. Det første stadie kendetegnes ved at handelen var stort set indenlands. Det islandske bondesamfund var i meget høj grad selvforsynet i højmiddelalderen¹. Det kunne trives helt uden tilførsel af udenlandske varer. Landbrug og fiskeri kunne drives, føde, klæder og huse produceres. Høvdingerne og kirken havde derimod behov for udenlandske varer som statussymboler, og de var nødvendige i udøvelsen af den kristne tro.

Dette betød dog ikke at man ikke handlede. Indenlandshandel var muligvis langt bedre udviklet i højmiddelalderen end senere. Handel med varer som korn, fisk, salt, jern o.s.v. kan have foregået i et betydeligt omfang. Man købte dog en del korn og tømmer fra udlandet, og vadmæl blev udført til Norge².

I senmiddelalderen forandredes handlen. Elementer i landbrugets produktion, som fremstilling af jern, kornproduktion og fremstilling af salt, der var omfattende i højmiddelalderen, blev erstattet af importerede varer. Ligeledes importerede man nu redskaber til fiskeriet, der før blev produceret i landet. Dette førte til, at almindelige bønder blev afhængige af handel, og fik problemer, hvis udenlandske skibe ikke kunne komme frem. Det ser ud til, at transitionen mellem højmiddelalder og senmiddelalder i denne henseende skete omkring 1400, i hvert fald for korndyrkningens vedkommende. Det er nærliggende at argumentere for, at dette skete på grund af befolkningstab i pestepidemien 1402-1404: Det blev billigere at købe korn, jern, hamp og salt end at betale for fremstilling af det indenlands, hvor arbejdskraften var blevet dyr eller ikke-eksisterende³.

Det er klart af kilder fra tidligt i 1500-tallet, at fæstebønder handlede direkte med udenlandske købmænd⁴. En kilde fra den senere halvdel af 1500-tallet siger at alle de, der forsørger en familie, køber en del mel i købstaden hvert år⁵. De fleste er holdt op med at dyrke korn, dog ikke alle, fordi det er så behageligt at købe mel i handlen, siger denne kilde. Efter 1400 har almindelige bønder i stigende grad været i direkte kontakt

¹Agnes S. Arnórsdóttir: *Var sjálfsþurft ríkjandi á Íslandi á miðöldum?* Udgivet kursusspeciale ved Islands Universitet 1985.

²Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 14. og 15. öld.* Rv. 1991

³Forsøg på at beregne prisen på arbejdskraft i det islandske bondesamfund har hidtil slået fejl, og det er umuligt at bevise forhøjelse af lønomkostninger efter den sorte død. Se Þorvaldur Thoroddsen: *Landbúnaður á Íslandi. Sögulegtyfirlit.* 2. bindi Kh. 1919-1922. Alligevel må fald i befolkningstal betragtes som den principielle årsag til disse forandringer.

⁴D.I. VIII s. 599-600.

⁵Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae.* Rv. 1971 (1589), s. 126

med verdensmarkedet, og helt fra denne tid har forandringer i udenlandske priser påvirket deres tilværelse. De var derfor i en situation, der mindede om den, de amerikanske bønder havnede i sidst i 1700-tallet og først i 1800-tallet (se s. 27). Bondesamfundet forsøgte dog at formindske markedets påvirkning ved indførslen af et dobbelt prissystem, et for indenlandsbrug og et for brug i udenlandshandelen¹.

Dette indikerer ikke, at det islandske bondesamfund blev påvirket af markedet i den grad, at det forvandlede til et samfund af simple vareproducenter. Den kapitalistiske markeds påvirkning var for svag, og både bondeøkonomien og statsmagten var ukapitalistisk. Bøndernes muligheder for selvforsyning neutraliserede markedets påvirkning i afgørende grad. Statsmagten var den danske feudale. Staten og jordejereliten rådede over ressourcer, der effektivt forhindrede f.eks. de engelske købmænds indtrængen i det islandske samfund i det 15. og 16. århundrede (se kap. 6.2.).

Den senmiddelalderlige handel: Import og eksport

I sin specialeopgave fra 1969 ved Københavns Universitet, der handler om de retslige og økonomiske vilkår for engelsk handel i Island i første halvdel af det 16. århundrede, antyder Birgitte Sørig, at der var forskel på de islandske myndigheders og den islandske almues forhold til de engelske købmænd og fiskere. De islandske myndigheder var tilsyneladende mere fjendtligt indstillet overfor dem, mens for almuen gjaldt det modsatte².

Denne opfattelse indikerer, at de engelske fiskerkøbmænd kunne udgøre en objektiv støtte til bønder og anden almue overfor jordejereliten. De engelske fiskerkøbmænd benyttede sig tilsyneladende af islandsk arbejdskraft, og dette var sandelig en mangelvare i Island i 1400- og 1500-tallet. Selvom bønderne var interesserede i at få arbejdskraft til at drive deres gårde, og stod derved i et konfliktforhold med englænderne, var de også interesserede i at kunne handle fordelagtigt. Selve den mulighed, at kunne arbejde for englænderne, eller sejle med dem ud af landet, var også en vis beskyttelse for de bønder, der havnede i en konfliktsituation med de islandske myndigheder.

En beskrivelse af de varer, de engelske fiskere bragte til Island, kan give en idé om levestandarden i Island i senmiddelalderen. Blandt disse varer var engelsk uldklæde, lædersko og støvler, hestesko, hvedemel og bygmel, malt og smør. Det er interessant, bl.a. for epidemiologien, at det kun nævnes mel, ikke korn. Af varer fremstillet i andre

¹Gísli Gunnarsson: „Landskuld í mjöli og verð þess frá 15. til 18. aldar“. *Saga XVIII* 1980

²Sørig, Birgitte: En redegørelse for de retslige og økonomiske vilkår for engelsk handel på Island i første halvdel af det 16. århundrede. Speciale ved Københavns Universitet. København 1969, s. 26, 29-32

lande end England som englænderne bragte til Island var der bl.a. fransk vin, osmondjern, egeplanker, årer, beg, tjære, voks, honning og linned. De fleste af disse varer, undtaget vin og linned, kom oprindeligt fra Østeuropa og Baltikum.

I Island købte man først og fremmest stokfisk, f.eks. købmænd og fiskere fra Lynn, men deres kollegaer i Great Yarmouth var i højere grad interesseret i tranolie, vadmel og islandske falke. Islandske kilder viser også, at vadmel stadigvæk var en omsættelig vare i handelen¹. Udenlandske købmænd i Island accepterede vadmel som betaling for deres varer i 1521². Dette er tydeligt af Vigfús Erlendssons testamente, hvor han omtaler 11 tyske mænd, mange af dem købmænd, som han står i gæld til, og otte engelske mænd, som han ligeledes står i gæld til. Der er også nævnt en mand ved navn Árni, der ser ud til at være en islandsk købmand i Hafnarfjörður. De fleste af disse mænd får betaling i form af fisk, men der betales også med vadmel.

Prisen på klipfisk, der var den vigtigste handelsvare i Syd- og Vestisland forhøjedes i den sidste halvdel af det 14. århundrede og yderligere efter 1400. I hele det 15. århundrede forblev den høj, men efter 1500 var der en faldende tendens. Prisen var dog meget stabil fra 18-19 al. pr. vætt i sidste halvdel af det 14. århundrede, til 20-30 al. i det 15. århundrede og 20 al. i det 16. århundrede. Det var langt mere fordelagtigt at sælge fisk ud af landet end indenlands på grund af det dobbelte prissystem, hvor prisen på fisk var lavere indenlands end i udenrigshandelen³. Dette har været medvirkende til at formindske indenlandshandelen.

I det 17. århundrede var hovedeksportartikel fra havne i Sydisland og Vestisland fisk, f.eks. i 1655, mens der fra Nordisland og Østisland hovedsagligt eksporteredes vadmel og strikkede uldartikler som strømper og vanter, bearbejdede af fårenes uld, men også kød og talg fra fårene⁴. Der er også lidt smørekspport fra Nordisland og Østisland. Importen er mest mel og øl, jern, tømmer og fiskegarn, men også brændevin og klæde.

Handelens struktur i det 18. århundrede

Kilder om handlen fra 1759-1763 viser at næsten alle bønder handlede direkte med den danske monopolhandel. I Skagafjörður handlede bonden på Merkigil, Jón Rafnsson, der var en usædvanligt velbjærget bonde, et år for 22 rd. 60 sk. Han solgte 26 fire år gamle beder og 35 ét år gamle beder, og 240 par uldstrømper. Andre solgte mindre, 6-12 beder, og købte mest mel. Handlens beløb var ofte omkring 2-3 rd. I 1760

¹D.I. VIII s. 777

²D.I. VIII s. 799, 807-808

³Halldór Bjarnason: Skreiðarverð á Íslandi í innanlandsviðskiptum og utanríkisverslun 1200-1600. Udgivet kursusspeciale ved Islands Universitet 1985

⁴Jón J. Aðils: *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*. Rv. 1971, s. 692-694

handlede Hólar bispestol for omkring 130 rd., og desuden havde både biskoppen på Hólar, Hólar skole rektor og nogle andre på stedet egen regning, der gældte lignende beløb. Sysselmanden i Skagafjörður handlede for et noget større beløb, omkring 200 rd.¹. Kilder fra 1820-1830 viser en meget lignende struktur².

Det ser ikke ud til, at den gennemsnitlige familie handlede for en særlig stor del af dens produktion i det 18. århundrede. Kilderne gør det indtryk, at situationen 1759-1763 ligner den, Oddur Einarsson beskriver i 1589.

Sammenfatning

Det kan fastslås, at fæstebønder handlede i senmiddelalderen med udenlandske købmænd. Der ser ud til at være sket en grundlæggende forandring i det 15. århundrede, da import af varer som korn, salt og jern erstattede indenlandsk produktion.

En nærmere analyse af disse forhold må ske ved hjælp af kilder fra det 18. århundrede, der ikke kan foretages her. Foreløbigt kan det siges, at hvis handlen var aktiv nok, og samfundets form kapitalistisk, kunne der udvikles simpel vareproduktion, ved omstændigheder hvor et bondesamfund eller ville udvikles i retning af en bedre udnyttelse af jord (med forandring i landbrugssystem i retning af intensivere udnyttelse af jord). Dette gælder først og fremmest omstændigheder, hvor der var voksende befolkning. Det islandske bondesamfund viste i det 15. og 16. århundrede tendenser i retning af en begyndende integrering i et markedssystem, men eftersom statsformen var feudal og aristokratiet havde magten, og eftersom der ikke manglede jord for at reproducere familiebrugssystemet, blev samfundet ikke omformet til et samfund med simpel vareproduktion.

Hvad gælder godsernes handel ved vi fra det 18. århundrede, at den var stor. Den må have været endnu større i det 15. og 16. århundrede. Introduceringen af hoveriet på fiskerbåde i det 15. eller 16. århundrede var muligvis et forsøg på at udvikle et latifundiasystem som i Østeuropa, hvor korndyrkning foregik med hoveri på storbrug, til salg på en kapitalistisk marked. I det lange løb lykkedes det ikke godsejerne at monopolisere arbejdskraft og handel, og bønderne forblev i kontakt med markedet.

¹Rigsarkivet, København: Folioereg. nr. 140. Det kgl. oktr. Islandske Kompagni 1742-1766. Haabsaas havns Krambodbog 1760-1763, nr. 37-40.

²Þjóðskjalasafn: Verslunarbækur Thyrrestrupverslunar á Akureyri 1824-1833. Héraðsskjalasafnið á Akureyri: Krambodbog hr. kiøbmand Gudmands handel 1824.

6. SOCIAL KONFLIKT

Social konflikt i et bondesamfund af den islandske senmiddelalderlige type er svær at forstå, hvis analyse udfra et dogmatisk klassekampmodel bruges. Det følgende er et forsøg på at etablere en alternativ analyse af konflikt i samfund af denne type. Analysen gælder de typer konflikter, hvor bønderne var direkte indblandede i aristokratiets stridigheder, enten som ofre eller som aktive deltagere.

6.1. Samfundsgruppernes retslige stilling

Et samfund, hvor godsejendom er koncentreret på få hænder, kan forventes at have et aristokrati og en gruppe underdanige bønder. Dette var også tilfældet i senmiddelalderens Island. Men hvordan var disse gruppers retslige stilling?

6.1. a Aristokratiet

Islandsk adel?

I hvert fald en del af aristokratiet var adelig, dvs. de havde frihed og frelse fra kongen. Deres ejendom, hvis de havde nogen, var dermed skattefri. Dette betød dog i realiteten ikke så meget. Alle skattebønder skulle betale 20 al. vadmel til kongen, uafhængigt af om de ejede jord. Kriteriet var ikke jordejendom, men om bønderne ejede 1 hdr. for hver af deres voksne husstandsmedlemmer. Dette kunne være husdyr, både, penge, jord o.s.v.. Halvdelen af skatten gik til sysselmanen og halvdelen til kongen¹. I praksis betød frihed og frelse ikke andet, end at herremændene undgik at betale de 20 al. Der var ingen privilegier over for ufrie bønder forbundne med disse rettigheder, ingen hals- og håndsret.

Det blev i 1512 besluttet, at en høvding ved navn Jón Jónsson skulle betragtes som adelig, fordi hans bedstefar, Björn Þorleifsson, som i øvrigt var Ólöf Loftsdóttir mand, fik adelsbrev af kongen². I 1488 fik en anden mand adelsbrev og mærke af kong Hans. Det var den norske Eggert Eggertsson, men hans børn blev bosat i Island og senere havde adelsbrevet³. Dette har ikke været uden social betydning, selv om de økonomiske fordele ikke var så store.

Der findes ingen spor af godsejernes formelle rettigheder over bønder i islandske godser. Den formelle politimagt lå udelukkende i hænderne på sysselmændene (se nedenfor), der kun opererede i kraft af deres stilling som kongens embedsmænd.

Lögréttumenns frihed og frelse. Nogle privilegier, f.eks. frihed og frelse, blev forbundet med Altingets virksomhed. Altinget var både den lovgivende institution (sammen med kongen) og den øverste domstol. Den lovgivende del af Altinget kaldtes Lögrétta. Dens medlemmer blev efter 1271 kaldt *lögréttumenn*. De blev udpeget af Altingets øverste embedsmænd, *lögmenn*. Der var efter 1280 36 lögréttumenn, tre fra

¹Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1987, 259.

²D.I. VIII s. 404-407

³D.I. VI s. 635.

hver af de 12 *þing*¹. Lögréttumenn udvalgte af en større gruppe, 84 *nefndarmenn*, der også kom til Altinget. Antallet af nefndarmenn var forskelligt efter syssel og efter afstand fra Þingvellir², og de var udpeget af sysselmændene. Lögréttumenn havde frihed og frelse, dvs. de ikke behøvede betale skatter og told. De blev betalt for deres arbejde af hirðstjóri. De bønder, der ejede mere end 10 hdr. var forpligtede at give dem husly og mad på deres vej til Altinget. Lögréttumenn udvalgte af de fornemste bønder i regionen. De ejede ofte de gårde, de boede på, og havde ofte nogle flere jorder eller boede på store fæstegårde, og havde mange karle og piger³.

Lögrétta havde også til opgave at dømme i retssager, og lögréttumenn blev udpeget når der skulle dømmes; 6, 12 eller 24 ad gangen efter sagerens vigtighed.

Embedsmænds privilegier

Udover lögréttumenns frihed og frelse forbandtes nogle privilegier med landets embeder: Lögmaður, hirðstjóri, sýslumenn og biskopper. Dette var privilegier angående ret til at blive eskorteret af væbnede mænd og også nogle privilegier angående hvem der havde ret til at blive udpeget som embedsmænd.

Lögmaður, plur. lögmenn, var titlen på de to embedsmænd, der styrede Altinget. De var altid islandske, en for Nord- og Vestisland og en for Syd- og Østisland. Lögmenn blev valgt af Lögrétta, nogle gange af hirðstjóri. Fra 1271-1302 blev lögmenn udnævnt af den norske konge. Islændingene krævede fra 1302, at alle lögmenn skulle være islandske og udnævnt eller mindst godkendt af Altinget⁴.

Det konstitutionelle grundlag for Islands forhold til Norge byggede på en aftale fra 1262, der senere blev kaldt „Gamli sáttmáli.“ Dens vigtigste indhold var, at de islandske høvdinge gav deres samtykke til at give sig, deres land og undersætter under den norske konges overherredømme. Alle skattepligtige bønder (*þingfararkaupsbændur*) skulle betale skat, 20 álnir hver. Imod dette skulle kongen garantere fred i Island. Man blev også enig om at have en jarl over Island, så længe han ikke udøvede ufred i Island og var tro mod kongen. I 1302 blev der tilføjet to nye vigtige artikler: Kongen skulle ikke have lov til at beordre islændingene til at komme til Norge på grund af uenighed med kongemagten, og lögmenn og *sýslumenn*, dvs. næsten alle de øverste embedsmænd, skulle være islandske t.o.m. udtrykkeligt af de gamle høv-

¹Kjalarnesþing, Þverárþing, Þórnessþing, Þorskafjarðarþing, Húnaþing, Hegranesþing, Vöðlaþing, Þingeyjarþing, Múlaþing, Skaftafellssþing.

²*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989, s. 109

³Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 56-59

⁴Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 53-54, *Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989, s. 109

dingeslægter, („af þeirra ætt, sem að fornu hafa goðorðin upp gefið.“)¹ Embederne blev en lille gruppes privilegier.

Den eneste embedsmand, der ikke nødvendigvis skulle være islandsk, var *hirðstjóri*. Efter jarl Gissur Þorvaldssons død i 1268, i hvert fald efter 1309, var *hirðstjóri* navnet på den øverste embedsmand i Island. *Hirðstjóri* fik landet som len. Navnet betyder „den, der styrer hoffet“. Dennes opgave var i samråd med det islandske hof at have styr på *sýslumenn* (se neden for om dem) og indberette dem til kongen hvis de gjorde noget forkert². En anden opgave var, at *hirðstjóri* skulle offentliggøre kongens budskab på Altinget. Altinget var i realiteten fra 1262 hoffets møde. *Hirðstjóri* skulle være ansvarlig for fred i landet, for lov og ret og for landets forsvar³. Andre opgaver var bl. a. kontrol af handel, udpegning af nævningeting i vigtige retssager, underskrift af love, som Lögrétta, Altingets lovgivningsinstitut udstedte, og at have tilsyn med kongens ejendom i Island (bl.a. Vestmannaeyjar og Bessastaðir, hvor *hirðstjóri* boede, hvis han var norsk). I det 14. og 15. århundrede, helt til 1470, var de fleste *hirðstjórar* islandske. Efter 1470 fik dette embede navnet *höfuðsmaður*, eftersom det i de fleste tilfælde blev givet til danske søofficerer. Deres hovedopgave var at holde styr på englænderne og tyskerne, der handlede og fiskede i Island, men ellers var embedet stort set det samme som *hirðstjóri*.

I 1491 ønskede Altinget, at Einar Björnsson skulle have embedet. Altinget argumenterer for, at Einar er særdeles velegnet på grund af sin slægt, kraft og den frihed, hans far havde fået af kong Kristian, kong Hans' far, og ligeledes på grund af rigdom og generelt set en herskabelig fremfærd⁴. Einar fik dog tilsyneladende ikke embedet, men dokumentet viser, hvad islændingene opfattede som ønskværdige egenskaber hos dem der skulle have embedet.

Sýslumenn, (plur., en *sýslumaður*) var en embedsmandstitel, der stammer fra Norge i sidste halvdel af det 12. årh. I 1200-tallet fik nogle islandske medlemmer af hoffet *sýslumaður*- embede i Norge, f.eks. Gissur Þorvaldsson Trondhjem i 1247. Der var oprindeligt fire *sýslumenn* i Island, en for hver af landets fjerdinge, og de betalte skat direkte til Bergen. Senere betalte de skat til *hirðstjóri*. De havde s.k. *sóknarmenn* under sig, 1 i hvert þing, senere sysler. Senere fik *sóknarmenn* også navnet *sýslumenn* (herefter kaldt sysselmænd). Antallet af *sýslumenn* var da 12. I det 16. århundrede var

¹Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1987, s. 155

²At der var et islandsk hof kan virke underligt, når der ingen islandsk konge var. Men det islandske hof bestod af de mænd, kun herremænd, der formelt var indtrådt i den norske konges tjeneste som „handgengnir menn“. Disse mænd havde en særlig stilling, der ikke diskuteres nærmere her. For diskussion om det islandske hof se Jón Viðar Sigurðsson: *Hovedlinjer i udviklingen av det islandske aristokratiet i tiden efter fristatens fall*. Prøveforelesning ved Bergens Universitet 1993 og Jón Jóhannesson: *Íslendinga saga I-II*. Rv. 1956-1958

³Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1987, s. 195-196

⁴D.I. VI s. 753

det 16. Sysselmandens opgave var stort set den samme som hirðstjóri blot i mindre skala, og hirðstjóri var deres overordnede. Han skulle opkræve skat og told i sit område, udpege nævningetinge, straffe lovbyggere og holde dem fangne og holde opsyn med handlen¹. Sysselmænd havde frihed og frelse og lov til at ride med væbnede svende (først ni, senere fire) i sit syssel.

Hirðstjóri og sýslumenn var den udøvende del af statsmagten i modsætning til Altinget, der var en lovgivende og dømmende institution. Altingets lögmenn kunne være meget indflydelsesrige. Et eksempel på, hvordan disse institutioner virkede, er gengivet i kap. 6.2.a. Der kan man f.eks. se, hvor afhængigt eller uafhængigt Altinget og de øverste embedsmænd var af den norske/danske kongemagt.

I 1489 blev det på Altinget besluttet, hvor mange væbnede mænd høvdingerne kunne ride med, når de tog af sted i embeds medfør. Disse privilegier viser det islandske statushierarki. Biskoppen havde ret til 13 mænd, lovmanden 10, hirðstjóri (kongens højeste embedsmand) 10, lögréttumenn tre. En kirkelig bestyrer, officialis, havde ret til syv mænd, en provst fem og en sysselmand fem. Disse begrænsninger må have været vigtige for bønderne, fordi en herremand med en flok væbnede, ridende mænd må have været både dyr at føde og farlig for bønderne.

Biskoppen har den højeste status, mens lovmanden, den islandske høvdinge- og bondeklases talsmand, stod på lige fod med kongens fuldmægtig, hirðstjóri.

Sammenfatning

Der var klare tendenser til, at den islandske jordejerelite fik privilegier, først og fremmest til at besidde bestemte embeder. Derimod fik den ikke godsejereprivilegier. Hvorvidt dette forårsagedes af, at den allerede besad de vigtigste embeder er ikke klart, men det kan have spillet en vis rolle. Dette forklares nærmere i sammenhæng med bøndernes stilling i kap 6.1.b og i . 6.2.

¹Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 176-177

6.1.b Bøndernes stilling

Som før sagt var alle bønder skattepligtige, hvis de ejede et bestemt beløb. Deres stilling bestemtes af Jónsbók, Islands lovbog fra 1281, og dér gjaldt en lov for alle, fæstere eller ej. Et fæsteforhold var ikke et feudalt forhold i vanlig europæisk forstand, men kun et økonomisk forhold¹. Dette forandredes ikke ved senere lovbestemmelser. Godsdriften havde derfor formelt kun en økonomisk side.

Bønder som politi

Der er i Jónsbók tegn på, at bønder betragtedes som håndhævere af loven. Hvis nogen overtrådte rettigheder i sæterområder, havde den vedkommende jorddrot lov til at kalde bønder eller egnsboer sammen for at føre de husdyr bort fra sæterområdet, der græssede der ulovligt². Hvis en landbo uden at have lov sad på en jord, havde jorddrotten lov til at få bønder i omegnen med sig for at føre landboen ud af jorden³. I Jónsbók findes en definition på „hernaður“ (betyder her egentlig røveri, men ellers krig). Den lyder sådan: „Det er røveri, hvis de tager mænd og deres husdyr og penge uden lov, eller slår mænd og binder og kvæster.“ Hvis nogen roede på en båd med en gruppe væbnede mænd eller besøgte en gård med vold, trængte ind i husene og førte ejendom ud, skulle man straffes med landsforvisning. Hvis nogen begyndte „hernaður“ af denne type var alle forpligtede til at ride efter forbryderne, dog ikke forbrydernes slægtninge⁴.

Hreppur

Bønderne havde en selvstændig organisation. Det var hreppur, den ældgamle form for kommunal forvaltning i Island. Dens historie er både gådefuld (især dens oprindelse, fordi hreppur er enestående i europæisk historie) og instruktiv, fordi lovgivningen om den giver mange oplysninger om bøndernes status i samfundet.

Ifølge en håndbog i Islands historie⁵ skal hreppur være opstået meget tidligt. Hreppur var i fristatstiden den institution, der forvaltede bondesamfundets sociale problemer og den var en forsikringsinstitution, dvs. et socialt sikkerhedsnet. Hreppur

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island vedtaget på Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970, s. 130ff

²Jónsbók... s. 172-173

³Jónsbók... s. 138

⁴Jónsbók... s. 40

⁵Einar Laxness: *Íslandssaga a-k*. Rv. 1987, s. 200

fik en fjerdedel af den kirkelige tiende for at forsørge fattige mennesker. Den organiserede en del af fåredriften, dvs. græsning af får i åbne landskaber. Markering og flytning af fårene var hreppurins opgave. Hreppur opkrævede *þingfararkaup*, den skat bønderne betalte til Altinget.

Hver hreppur var en geografisk enhed oprindelig uden for og uafhængig af de andre af landets fristatslige institutioner, f.eks. þing, goðorð og dómar. Efter fristatens fald forblev hrepparne grundlæggende uændret, dog fik *hreppsstjórar* (hreppurins førere) nogle opgaver på vegne af sýslumenn, og hreppar blev også retslige områder.

Hreppar måtte ikke have færre end 20 bønder, der ejede ti hundrede. Der blev dog givet lov til at mindre enheder kunne eksistere, hvis bønderne selv ønskede det. Hreppurins bestyrelse bestod af fem s.k. *sóknarmenn*, senere kaldt hreppsstjórar, der oprindeligt blev valgt af hreppurins bønder, men efter fristatens fald udpeget af sysselmænd. De skulle fordele den del af tienden, de fattige ejede, ligeledes skulle fødevarer og helligdagfiskeri og jagt opdeles mellem de fattige¹. Hreppurins anliggender og sager blev diskuteret på møder, der i fristatstiden skulle finde sted tre gange om året: i marts, i foråret og i efteråret. Disse møder foregik på et bestemt sted, *þingstaður*. Hrepparnir blev ofte opkaldt efter det sted, hvor disse møder fandt sted. Beslutningerne på møderne blev vedtaget ved votering, og flertallet afgjorde sagen. Dette gjaldt dog ikke for forandringer af tradition af nogen slags, da havde hver bonde vetoret. Efter vedtagelsen af tiendeloven i 1096 skulle ejendom angives på mødet i efteråret og tiende betales før 11. november, og forsørgelse af fattige blev på mødet opdelt mellem hreppurins bønder.

Antallet af hreppar var 163 i 1703, og der er få eksempler (2-3) på, at nye hreppar opstod i historisk tid. Denne organisationsform var allerede til stede omkring 1100, fordi tiendelovgivningen byggede på den som et uundgåeligt led i opkrævelse af tiende. Det har tilsyneladende intet direkte sidestykke i f.eks. norsk middelalderlig lovgivning.

Kilder fra det 15.-16. århundrede viser at disse organisationer var relativt selvstændige og uafhængige af f.eks. kirken. Disse kilder er dog meget få. Der er ingen organiseret dokumentgruppe bevaret om hreppar. Hreppar- eller hreppstjórar mødernes beslutninger blev tilsyneladende sjældent skrevet ned. En gammel Altingsvedtagelse blev genvedtaget i året 1485². I den blev det besluttet, at den såkaldte „dýratollur“ eller rævetold skulle bruges til at jage ræve, undtaget hvis hreppsstjórar syntes, at de fattige havde større brug for den. Det viser, at hrepparne rådede over nogle midler. Dyreskat

¹*Jónsbók Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Odense 1970 s. 109

²D.I. VIII s. 75

var ikke den eneste eller vigtigste indtægtskilde for hrepparnir; de fik en fjerdedel af tienden til rådighed for at forsørge de fattige¹.

Et dokument fra 1544 gengiver en beslutning fra et møde i en hreppurs bestyrelse i Austfirðingafjórðungur. Mødet fandt sted på Bessastaðir i Fljótsdalur.

Það gjörum vér Torfi Þorsteinsson, Markús Jónsson, Einar Þorvaldsson hreppstjórar, Broddi Ketilsson, Valtýr Þorvaldsson, Gissur Helgason góðum mönnum vitanlegt með þessu voru opnu bréfi að vér létum til skoðunar koma á Bessastöðum á hreppsstjóraþingi hver með réttu skyldi bera upp leigu af jörðinni Arneiðarstöðum, sem Kristsfjárjörð er. Kom Jón Jónsson þar fram og meðkenndist að hann hafði lofað herra Gissuri leigu af fyrrnefndri jörð, hvað oss ekki leist haldast megi að hún væri af fátækum dregin. Því skipuðum vér fyrrgreindir hreppsstjórnarmenn með löglegum samtalsgjörningi guðs ölmusumann þar inn takast og á samri leigu þar framfærast ævinlega.

-

Vi bestyrere af hreppurinn, Torfi Þorsteinsson, Markús Jónsson, Einar Þorvaldsson og desuden Broddi Ketilsson, Valtýr Þorvaldsson og Gissur Helgason gør vitterligt med dette vort åbne brev, at vi diskuterede på Bessastaðir på et møde af hreppurins bestyrere, hvem der skulle være berettiget til at opkræve rente af gården Arneiðarstaðir, der er *Kristsfjárjörð* [en Jesu Kristi gård, hvoraf renten gik til forsørgelse af fattige]. Jón Jónsson erkendte at have lovet at betale renten til Gissur [biskop i Skálholt], men vi vil ikke finde os i, at renten blev frarøvet de fattige. Derfor besluttede vi førnævnte hreppsbestyrere med en lovlig mundtlig overenskomst [samtalsgjörningur], at en guds almissemand skulle blive nedsat på gården og forsørges af gårdens rente.²

Markús Jónsson, en af bestyrerne, er sandsynligvis den samme, som i 1536 blev anklaget for at sidde ulovligt på gården Fjörður i Seyðisfjörður³. Han befandt sig derfor i et antagonistisk forhold til kirken, der kan have bidraget til denne meget beslutsomme handling fra hreppurins side. Hreppurins bestyrere gik her i direkte konflikt med den mest magtfulde mand i landet. Selv om de havde loven klart på deres side vidner dette om, at hreppurorganisationen ikke var et tomt begreb. Den må have udgjort et muligt grundlag for bøndernes selvstændige organisation over for jordejereliten.

Hreppur nævnes også i Áshildarmýrarsamþykkt 1496 (se ovenfor). Den organisation, der blev oprettet ved den lejligehed, byggede udtrykkeligt på hreppar. Der skulle vælges to mænd fra hver hreppur til at se på, at vedtægten fra Áshildarmýri blev overholdt. I 1501 nævnes „hreppsstjórnarmenn“, hreppurs bestyrere, på Meðalfells-

¹Einar Laxness: *Íslandssaga a-k*. Rv. 1987, s. 200-203

²D.I. XII s. 95

³D.I. X s. 80

strönd. Det var på grund af, at de havde forsømt deres opgave at evaluere en bondes ejendom¹.

For at vende tilbage til hrepparnis gådefulde oprindelse: De træder først frem i historiens lys omkring 1100. Men allerede da vidner de om en type samfund, hvor bønderne i høj grad var selvstændige og selvforvaltende. Det paradoksale, og det der har været et problem for forskningen, er, at der er meget få tegn på en stor selvejerklasse. Organisationsformer i fristatens bondesamfund, som goði-þingmaður-forholdet med muligheder for bondens frie valg af goði og hreppurinn med en meget høj grad af selvbestemmelse for bøndernes og demokrati, står i skarp modsætning til den, man almindeligt forbinder med begrebet fæster, landbo, i Islandsk *leiguliði* eller *landbúi* (renteydende bønder boende på aristokratiets gårde). Man forestiller sig et billede af forarmede og underkuede bønder hentet fra europæisk middelalder, men i nordisk sammenhæng behøver man ikke at tænke på den måde. I hvert fald i Danmark var der meget ringe forskel på en selvejer og en landbo i højmiddelalderen i social forstand. I de islandske sagaer er det også klart, at en landbo kunne sætte sig op mod elitens, selv jordejerens, vilje i sager, der direkte angik hans ejendom, uden at det havde nogle som helst konsekvenser for ham². En stor gruppe landboer, der udgjorde den store majoritet af alle bønder, er tilsyneladende forenelig med både hreppurorganisationen og goði-þingmaður-forholdet. Det bør dog fremhæves, at ifølge Grágás er det kun hreppurinns selvejerbønder, der er berettigede til at representere hreppurinn i dens styrelse, med den undtagelse, at hvis alle bønder blev enige om det, kunne landboer på andres jorde være repræsentanter³. Dette indikerer, som nogle dokumenter fra den første halvdel i 1200-tallet, at der meget tidligt opstod en betydelig gruppe landboer.

Oprindelsen af hreppur giver derfor anledning til mange overvejelser over sammensætningen af den gruppe, der oprindeligt koloniserede Island. Der må have været et stort indslag af bønder, der boede på familiegårde og var i stand til at udforme hreppurorganisationen kort efter landnamet. De første hreppur skal være opstået i Sydland, i Gnúpverjahreppur, Hrunamannahreppur og Kaldnesingahreppur (Sandvíkurhr.).

¹D.I. VII s. 546-547

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 25

³*Grágás*. Rv. 1992, s. 180

Bøndernes rettigheder til jord

I det islandske indmark-udmark system med relativ ekstensiv udnyttelse af jord, ejede jordejerne jorden, og bønderne betalte rente af gårdene. Det ser ud til, at bønderne i det islandske system ikke var interesserede i at bo på den samme gård hele livet; det kunne være fordelagtigt at flytte til en ny, større eller mindre gård, hvis familien voksede, eller hvis bonden var blevet gammel og alle børnene flyttet væk. Det er altså ikke sikkert at de var interesserede i livstidsfæste.

Jordejerne var i Jónsbók pålagt at udleje al jord (se kap. 5.2.c). Dette har styrket bøndernes stilling overfor jordejerne i perioder med mangel på bønder.

I Danmark var livstidsfæste det normale i det 16. og 17. århundrede¹. Fra midten af det 16. århundrede begyndte den skik, at fæstere fulgte efter deres fædre på den samme gård. Dette kunne være til fordel både for herremanden og bonden, fordi sønnen kendte jo gården, og vidste godt hvordan den bedst kunne drives. Herremændene var jo ivrige efter at holde deres gårde besat.

Spørgsmålet er, om de to forskellige systemer i Island og Danmark ikke reflekterer de respektive landbrugssystemer. Det ser ikke ud til at have været særligt pressende for de islandske bønder at kende den gård de boede på. Måske var kendskab til egnen som helhed mere nødvendig. Men med den mere intensive type jordbrug i Danmark blev det nødvendigt at kende selve gården og dens muligheder.

¹Fussing, Hans H.: *Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*. Kh. 1942, s. 21-22, 47, 143

6.2. Social konflikt

Hvordan så sociale konflikter ud i et samfund, hvor der fandtes et aristokrati, der levede af bøndernes arbejde, men hvor bønderne alligevel formelt var frie? Hvad var det som man kæmpede om? Var der f.eks. omfattende konflikt om overskuddet af bøndernes arbejde?

Der er i det følgende defineret fem typer konflikt, hvor bønder indgår som element (der var andre konflikter, men de beskrives ikke):

1. Konflikt mellem enkelte herremænd eller herremænd og gejstlige, hvor bønderne indblandes.

2. Konflikt mellem kongens embedsmænd på den ene side (muligvis med støtte fra andre herremænd) og en alliance mellem herremænd og bønder, eller kun bønder, på den anden.

3. Konflikt mellem godsejere og landboer.

4. Konflikt mellem godsejere og bønder på den ene side og tjenestefolk eller fiskere på den anden.

5. Konflikt mellem godsejere på den ene side og købmænd og muligvis bønder på den anden.

Disse konflikter vedrører bønderne på forskellige måder. Ofte vedrører de på en eller anden måde fordelingen af overskuddet fra bondefamiliernes arbejde, eller bønderne er mere direkte indblandet som deltagere. Det kan siges, at de alle på en eller anden måde vedrører familiebrugene.

Den første og den anden vedrører især, hvem der fik retten til at tilegne sig overskuddet. Den tredje angår derimod opretholdelsen af eller vækst i den del af overskudsproduktionen, der blev betalt som rente. Den fjerde vedrører godsejernes og bøndernes mulighed for at skaffe arbejdskraft til at producere overskuddet, og den femte kontrol med den del af overskuddet, der gik ind i handlen.

6.2. a Konflikt i eliten med bøndernes indblanding

Den første type konflikt, der behandles her finder sted mellem to høvdinger eller slægter, men hvor bønderne enten spiller en aktiv rolle eller bliver udsat for overgreb.

Konflikt mellem herremænd i senmiddelalderen

Der findes mange eksempler på konflikter mellem enkelte herremænd, hvor bønderne fik problemer. F.eks. blev konflikten om Guðmundur Arasons arv en rigelig kilde til konflikter, der ofte gik ud over bønderne. En anden konflikt, hvor arvesager blev indblandet var Möðruvellir sagen. Ligeledes gik konflikten mellem Jón Sigmundsson og kirken omkring 1500-1520 udover bønderne. Reformationen involverede dem også i nogen grad i konflikter. I det følgende er en af disse sager, Möðruvellir-sagen, beskrevet. Dokumenterne fra denne sag viser, at bønder sandsynligvis ikke kun blev indblandet som ofre, men ligeledes som aktive deltagere. Dette diskuteres bl.a. på grundlag af højmiddelalderlige kilder. Derefter beskrives fæstebøndernes indblanding i nogle af de nævnte sager.

Möðruvallamál. Konflikten om en del af arven efter Loftur Guttormsson, Möðruvellir gods, er instruktiv som et eksempel på, hvordan de enkelte dele af landets statsinstitutioner fungerede i kampen om godserne, og hvordan konflikten berørte bønderne direkte. Det var ikke kun på den måde, at den bestemte hvilket medlem af de magtfulde slægter, der skulle have lov til at opkræve den del af bøndernes overskudsproduktion, der blev betalt i jordrenten, men også som ofre i kampen og tilsyneladende som herskabets reserve af bevæbnede ryttere.

Denne konflikt blev udløst af den anden pest i 1494. Forhistorien er, at da Loftur Guttormsson, den rigeste mand i landet omkring 1430 døde, blev arven delt mellem hans fire børn. Den ene af hans to ægte sønner, Þorvarður, fik hovedgården Möðruvellir i Eyjafjörður¹ og ca. 1300 hdr. (?) i jordegods, dvs. omkring 65 gårde af gennemsnitstørrelse. Der eksisterer ingen dokumenter, der gengiver dette gods i sin helhed, men det er klart af dokumenterne, at det indeholdt både andre hovedgårde end Möðruvellir (f.eks. Eiðar?) og fæstegårde.

Þorvarður døde i 1446, og hans kone Margrét Vigfúsdóttir overtog styringen af godset. Þorvarður og Margrét fik tre døtre, og i 1465 blev de alle gift med rige mænd. Den ældste datter, Ingibjörg, blev gift med Páll Brandsson. Da Margrét blev gammel,

¹Beskrivelsen af Möðruvellir sagen bygger på Arnór Sigurjónsson: *Ásverja saga*. Rv. 1967, s. 143-169

kaldte hun Páll og Ingibjörg til Möðruvellir for at styre godset. Det vides ikke, hvornår Margrét døde, men det var før 1494. I 1494 rasede den anden pest i landet, og blandt dem der døde var tilsyneladende hele familien på Möðruvellir: Páll, Ingibjörg og de to sønner, Bjarni og Benedikt.

Páll havde fået en søn før sit giftermål med Ingibjörg, og denne søn overlevede pestepidemien. Det var Grímur Pálsson. Han var gift og havde to sønner, Þorleifur og Benedikt. Han gjorde krav på Möðruvellir godset, fordi det var gældende lov, at hvis en uægte søn af en godsejer havde fået ægte sønner, havde de ret til arv efter deres farfar. Således havde Þorleifur og Benedikt ifølge Grímur ret til godset.

Ingibjörgs søster, Guðríður, støttet af hendes mand Erlendur Erlendsson sysselmand på Hlíðarendi i Fljótshlíð, gjorde krav på arven. Dette krav byggede på en lov udstedt af kong Håkon háleggur i 1313, om at al godsejendom skulle gå til den slægt, hvor den oprindeligt hørte hjemme. Erlendur mente derfor, at Guðríður skulle arve godset.

Der blev afsagt dom i sagen i Spjaldhagi-dommen i Eyjafjörður den 19. juni 1494. Den blev dømt af et nævningeting på 24 mænd, udpeget af Finnbogi Jónsson, lögmaður for Nord- og Vestisland. Dette nævningeting dømte, at Håkons lov ikke oprindeligt var udstedt for Island, kun for Norge, og aldrig var blevet vedtaget af „den islandske almue“. Dette blev gentaget i en dom på Altinget d. 30. juni 1495. Grímur fik Möðruvellir. Sagen var dog ikke dermed afsluttet.

I 1496 døde Erlendur Erlendsson. Hans søn Þorvarður blev lögmaður i Syd- og Vestisland, og han gjorde et andet forsøg på at opnå Möðruvellir. Han begyndte med at udnævne et nævningeting, der i 1500 dømte, at det skulle afgøres på Altinget, om Håkons lov om godsejendom ikke skulle vedtages i Island. Det lykkedes imidlertid ikke Þorleifur at få Altinget til at vedtage loven. Finnbogi Jónsson fik Benedikt Horsten, der var hirðstjóri på det tidspunkt, til at udpege et nævningeting på 24 mænd til at dømme om gyldigheden af denne lov for Island. Dette nævningeting dømte, at Þorvarður ikke var berettiget til at optage sagen, og at den første dom skulle stå uforandret. Håkons lov om godsejendom skulle ikke være gyldig i Island.

For at forsikre sin ejendom indgik Grímur en overenskomst med Þorvarður, hvor de byttede nogle gårde. Þorvarður lovede, at Grímur måtte beholde Möðruvellir. Dette skete d. 18. september 1501, og Finnbogi var tilstede.

Men sagen var ikke slut. Biskoppen i Hólar øjnede en mulighed for at opnå nogle af Finnbogis jorde, hvis Håkons lov af den danske konge blev dømt gældende for Island, ligesom for Norge. Biskoppen fik Erik Walkendorf, kongens kansler, til at hjælpe sig, og i 1507 dømte den danske konge, at alle love, som Håkon háleggur havde udstedt for Norge, skulle gælde for hele Norges rige og dermed også Island. På grundlag af dette afsagde Þorvarður Erlendsson en dom i Altinget i 1508, der sagde, at

Grímur skulle give hele Möðruvellir godset til Þorvarður. Grímur gjorde det, men modstræbende og ville ikke gå med til en overenskomst. Han protesterede og sagde, at han var blevet frarøvet sit gods med vold.

Grímur havde nemlig en mulighed for at få sit gods: Hvis overenskomsten, han havde indgået med Þorvarður i 1501 blev dømt gyldig af Altinget, på trods af den nye lov. Resultatet var, at Altinget fortolkede loven på den måde, at overenskomster, der blev indgået før i tiden, fortsat var gyldige, selvom den nye lov var blevet givet af kongen, og Altinget dømte i 1510, at overenskomsten fra 1501 var lovlig, og Grímur Pálsson skulle beholde Möðruvellir godset. Samme år dømte kongemagten om sagen, og dens resultat var det samme som Altingets. Grímur fik derfor Möðruvellir til sidst og forblev længe en mægtig herremand i Eyjafjörður.

Bøndernes situation i Möðruvellir konflikten. Under konflikten, da Grímur i 1508 måtte forlade Möðruvellir, blev der nedskrevet et dokument, der viser, hvordan sådan en sag på mange måder berørte bønderne. Dette dokument handler om, hvordan Grímur skulle forlade Möðruvellir, og om at den forudgående konflikt ikke skulle påvirke overenskomsten.

Bóndinn Grímur handlagði af sér ... Möðruvöllu í Eyjafirði og alla þá fasteign sem þar liggur til að öðrum óðulum á Íslandi ... en skyldi þó sitja í fullu frelsi ... til næstu fardaga ... og allir þeir sem á þessum jörðum búa ... þráttnefndur Grímur Pálsson og áður nefndir synir hans skyldu kvittir og ákærulausir og allir hans fylgjarar, bæði hans og annarra manna menn, lærðra og leikra, fyrir hugarmót, styrk og atstöðu sem þeir hafa veitt Grími. ... Svo og gaf Grímur bóndi alla þá og þeirra menn, og annarra manna menn sem þeim hafði fylgi veitt ... og sérlega þá sem heim höfðu farið á sumra landsetanna bú þeirra peninga í burt takandi án vilja eiganda, kvitta og ákærulausa.

-

Bonden Grímur gav væk ... Möðruvellir i Eyjafjörður og al den jordejendom, der ligger derunder på andre godser i Island ... men fik dog lov til at sidde i fuld frihed ... indtil næste forår ... og alle de, der bor på disse gårde ... den ofte nævnt Grímur Pálsson og de førnævnte af hans sønner skulle ikke anklages, og ingen af hans følgesvende, hverken hans eller andre mænds mænd, lærde eller læge, for det støtte, de har givet Grímur. ... Ligeledes kvitterede Grímur bonde alle dem og deres mænd, og andre mænds mænd, der hjalp dem ... og specielt dem, der havde gået hjem til nogle af landboernes gårde og frarøvet dem deres husdyr uden ejerens vilje blev ikke anklaget på nogen måde¹.

¹D.I. VIII s. 247

På tre måder berører konflikten bønderne. For det første sidder der nogle landboer på Möðruvellir-godset under Grímurs beskyttelse, og de må væk fra deres gårde, fordi godset skifter hænder. For det andet er nogle af bønderne sandsynligvis en del af høvdingernes „menn“, dvs. følgesvende; de er enten direkte høvdingernes mænd eller „andre mænds mænd“. For det tredje blev en del landboer på Möðruvellir-godset ofre for overgreb og røverier fra den anden side.

Páll Eggert Ólafsson er den historiker, der har beskæftiget sig mest med senmiddelalderen og reformationen. Han siger om forholdene mellem høvdinge og bønder i senmiddelalderen: „Alle almindelige mænd holdt fast på gamle sædvaner, de fulgte deres høvdinge i hvert ting eller egn, gik med dem til angreb på deres fjender og deltog i små slag, hvis det behøvedes, fordi der endnu var våben nok i landet.“¹ Páll nævner her gamle sædvaner og hentyder til fristatstiden. Hvordan var disse gamle sædvaner? Ser vi de samme forhold i Sturlungaalderen?

Sturlungaalderen: Bønder og høvdinge

Konflikt mellem høvdinge i Sturlungaalderen medførte næsten altid, at høvdingerne søgte bøndernes støtte. Dette skete f.eks. da Sturlungar forsøgte at få magten i hele landet i Örlygsstaðirslaget 1238. Da samlede både Sturlungar og deres modstandere bondehære rundt omkring i de områder, de rådede over. Men forholdet mellem bønder og høvdinge var meget kompliceret. Det omfattede ikke kun at bønderne støttede høvdingerne i ufred med væbnet magt, men også med mad eller penge. Ligeledes kunne en bonde eller hans familie søge støtte hos høvdinge, hvis hans rettigheder blev overtrådt. Dette første eksempel er af den slags.

Hneitir og Hafliði. Bonden Hneitir i Ávík i Strandir var tidligt i 1100-tallet høvdingen Hafliði Mássons tingmand. Hneitir forvaltede Hafliðis drivtømmerstrande i Strandir². Hafliði boede på Breiðabólstaður i Vesturhóp. En af Hafliðis slægtninge, Már, der boede hos Hafliði og i sagaen fremstilles som en ond person, fik lov til at fiske fra Ávík. Már dræbte Hneitir efter at have voldtaget hans kone. Årsagen var uenighed mellem dem på grund af, at Ólafur Hildisson, der havde fisket på Márs båd, ikke fik sin løn, og at Már tog alle Ólafurs ejendele. Hneitir fik et godt eftermæle som en god bonde, mens Már blev ilde anset. Alligevel straffede Hafliði ikke Már på nogen måde, selv om Már havde dræbt hans tingmand. Dette førte senere til landsomfattende

¹Páll Eggert Ólafsson: *Saga Íslendinga. Fjórða bindi. Sextánda öld.* Rv. 1954, s. 324

²*Sturlunga saga.* Rv. 1988 s. 7. Det faktum, at han ejede drivtømmerstrandene, viser, at nogle grundlæggende strukturer i de ejendomsforhold, vi møder i de senmiddelalderlige dokumentkilder allerede var på plads kort efter 1100. Dette peger også på den mulighed, at tingmand/goði forholdet kunne indeholde økonomiske sider.

konflikt, hvor den ene side holdt med Hafliði, mens den anden holdt med Þorgils Oddason, der førte sagen for Hneitirs efterladte kone, Björg¹.

En anden bonde i Strandir hed Þórálfrur Bjarnason. Han boede på Skriðnesenni. Om ham siges der, at han havde få penge, men alligevel var Hafliðis ven og tingmand².

På Altinget 1120 drillede biskoppen Hafliði med at han havde søgt støtte blandt høvdinger, men også blandt mindre bønder, blandt fattige og selv hver en ældgammel kælling³. Moralen ser ud til at være, at i en krisesituation kunne høvdingen have nytte af at få støtte af sædvanligvis ubetydelige mennesker. Márs drab af Hneitir var en kriminel handling, og forfatteren af sagaen påpeger på denne måde Hafliðis svage moral. Han kunne i kraft af sin magt beskytte Már mod en retfærdig dom, men måtte alligevel søge støtte hos alle, der ville støtte ham. Hos biskoppen ser vi et vist mentalt hierarki i opfattelsen af mennesker.

Vatnsfirðingar, Sturlungar og bønder i Vestfirðir. På Vestfirðirhalvøen fandtes tidligt i 1200-tallet både bønder, der var Sturla Sighvatssons tingmænd, og bønder, der var den lokale høvdingeslægts, Vatnsfirðingars, tingmænd. Sturlas tingmænd boede især på Barðaströnd og i den vestligste del af halvøen, mens Vatnsfirðingars tingmænd især boede rundt Ísafjarðardjúp⁴. I efteråret 1230 gik Vatnsfirðingar rundt om og opkrævede penge både hos de bønder, der var Sturlas allierede eller tingmænd, og hos de bønder, der var deres egne tingmænd⁵. Sturlas tingmænd gik til ham og var utilfredse. Resultatet var, at Sturla dræbte de to brødre, der var Vatnsfirðingaslægts høvdinger.

Efter dette sendte Snorri Sturluson, der havde støttet Vatnsfirðingar mod Sturla Sighvatsson, sin søn Órækja til Vatnsfjörður⁶. Órækja accepterede enhver fri karl, der opsøgte ham i Vatnsfjörður, og efterhånden havde han en hel masse karle på Vatnsfjörður hovedgård. Órækjas forstander, Björn, plyndrede bønderne ved Ísafjarðardjúp for at kunne give alle disse mænd mad. Senere gik Björn til Breiðafjörður med en flok væbnede mænd og opkrævede mad og husdyr fra bønderne ved Breiðafjörður eller plyndrede deres gårde, hvis de ikke ville betale frivilligt⁷. En bonde, Einar hollur, blev dræbt, fordi han ikke ville sælge mad til Björn⁸.

I efteråret 1235 gik Órækja selv rundt i Vestfirðir og opkrævede mad og husdyr af bønderne. Han tog Hagi-godset fra Haukur præst og ligeledes Hagi hovedgård⁹.

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 10-13

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 8

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988 s. 35

⁴For et oversigtskort se *Íslenskur söguatlas 1*. Rv. 1989, s. 82-83, 96-97

⁵*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 329

⁶*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 348, 350

⁷*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 352

⁸*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 366

⁹*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 372

Vinteren efter ser det ud til, at bønderne i området havde accepteret, at de måtte betale skat til Órækja og hans mænd i Vatnsfjörður, fordi det fortælles, at der ikke foregik plyndring, selv om Órækja beskattede alle bønderne¹. Bønderne støttede ham, da han senere behøvede en hær for at gå til Sauðafell. Da fik han 720 mænd fra Vestfirðir, måske især Ísafjarðardjúp, med sig.

Det er helt sikkert, at Sturlungasagas forfatter, Sturla Þórðarson, vil sige os noget bestemt med denne beretning, men det er interessant, at den i realiteten handler om kampen om et gods. Den har dog form af kamp mellem høvdinger om magten i et bestemt område; problemet er, at to slægters tingmænd er i det samme område. Beskatningen af bønderne sker af politiske årsager, den er nødvendig for at opretholde en hær på hovedgården for at beskytte godset. Vi finder således bag den politiske kamp de samme motiver som i Möðruvellir-sagen: Kampen om rettighederne til godsets overskudsproduktion. Det mærkelige er, at bønderne tilsyneladende accepterer (dog ikke Einar hollur, der blev dræbt) al den beskatning og selv går i krig, når det forlanges. Dette må være forårsaget af, at de har behov for beskyttelse. Der er ikke kun tale om, at bønderne bliver tvunget til at støtte høvdingen. De har brug for en stærk høvding til at beskytte deres gårde under borgerkrigen, og de er villige til at støtte ham både materielt og med våben, måske især efter at han har befæstet sin stilling og vist styrke.

Porgils skarði i Skagafjörður. Et andet eksempel om bøndernes forhold til høvdingen viser den samme tendens. I 1253 blev Porgils skarði Böðvarsson høvding og overtog en af Sturlungarnes hovedgårde, Staðastaður². Han havde ingen husdyr selv, men bønderne i Snæfellsnes forærede ham nogle, og han fik en meget god besætning. Senere flyttede Porgils skarði til Skagafjörður, hvor han overtog gården Viðvík. Viðvík var en af Ásbirningars gamle hovedgårde, men denne slægt var nu magtesløs og uddød. I Viðvík boede to bønder, Brandur Ölviðarson og Ásbjörn. De havde få husdyr, ligesom Porgils skarði, som havde mange mænd med sig og brug for et eller flere storbrug³. Porgils bosatte sig i Viðvík og Brandur og Ásbjörn blev hans forstandere. Porgils kaldte alle bønder i Skagafjörður og Húnavatnssýsla sammen og opkrævede skat. De accepterede Porgils krav om, at hver bonde skulle betale en bede til ham og hans mænd. Alligevel plyndrede Porgils Kálfsstaðir i Hjaltadalur, hvor den rige Skeggi, der var Hólar bispestols forstander, havde et brug og en formue i mad og husdyr⁴. Det bør nævnes, at Porgils var i samme situation som Órækja Sturluson i Vatnsfjörður og senere Hrafn Oddsson og Sturla Þórðarson på Staðarhóll vinteren 1252-3, hvor de sad med 80

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 375

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 615

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 710-712

⁴*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 715

væbnede mænd¹. Disse mænd behøvede alle mad hver dag, og den mad kunne kun fås hos de nærliggende bønder.

Bønderne i Skagafjörður gav frivilligt føde til Þorgils hær, men derimod nægtede bønderne i Eyjafjörður samtidigt at anerkende Þorvarður Þórarinsson som deres høvding, selv om han formelt havde politisk magt i området. Han havde arvet alle goðorð i Eyjafjörður og Þingeyjarsýsla. Der fandtes i denne periode stærke godsejere i Eyjafjörður, der tilsyneladende ikke havde brug en høvding.

På grund af, at husdyr udgjorde det meste af de rige mænds rigdom var det muligt at frarøve dem deres rigdom ved at føre husdyrene fra en hovedgård til en anden. Således blev Órækja Snorrasons kvæg, får, heste og måske svin ført bort fra hans hovedgårde Staðarhóll og Reykhólar inderst i Breiðafjörður til gården Bjarnarhöfn i Snæfellsnes². Et andet eksempel på dette viser landboernes støtte til høvdingen. Dufgus Þorleifssons hovedgård Strönd i Selvogur blev engang røvet, og hele besætningen blev ført bort. Bønderne i Selvogur måtte forsørge de mænd, piger og andre, der havde boet på Strönd hovedgård³. Disse bønder har meget sandsynligt været Dufgus landboer. Den type støtte er også at finde i en beretning fra den periode, Gissur Þorvaldsson boede på Flugumýri omkr. 1253. Alle karlene og pigerne blev syge undtaget Gissur selv, hans søn Hallur og Gróa, Gissurs hustru, og mænd kom fra andre gårde for at malke køerne og give husdyrene hør⁴.

Her er det først og fremmest beskrevet, hvordan þingmenn/goðar forholdet, der til dels var et værneforhold⁵, fungerede i Sturlungaalderen. Þingmenn/goðar forholdet kan hovedsagelig betragtes som en politisk institution. Her var bønderne aktive i deres støtte til høvdingen. Godserne virker først og fremmest som midler i magtkampen, men magtkampen handler jo om, hvem der får lov til at bestemme lov og ret i samfundet, og loven og retten handler i sidste ende meget om, hvem der får lov til at udnytte godsens overskudsproduktion.

Fristatstiden var en tid, hvor den politiske magt i Island var selvstændig. Formelt set blev Island underordnet kongemagten i Norge efter 1262, men der er tegn på, at lov og ret på mange måder forblev det islandske herskabs private anliggende, og at de måtte ty til lignende metoder som i Sturlungatiden. Et af de dokumenter, der peger i den retning, er Lönguréttarbót.

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 569

²*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 362

³*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 406

⁴*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 628

⁵Værn blev i senmiddelalderen brugt om den beskyttelse, en høvding eller en aristokrat gav en bonde og hans brug. For en dansk definition og diskussion se bl.a. Appel, Hans Henrik: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*. Kh. 1991, s. 18-21

Lönguréttarbót

Lönguréttarbót er en lov, som den danske konge udstedte i år 1450¹. Den gjaldt kun for Island, selv om lignende love i 1442 blev udstedt både for Island og Norge². Lönguréttarbót indeholder påbud om at love skal holdes, og at de øverste embedsmænd i Island skal udføre den pligt, de havde over for almuen, til at opretholde lovene. Uro, overfald og røverier forbydes. Disse love er tilsyneladende vendt imod de øverste myndigheder i landet for overgreb over for almuen. De afslører mange forhold i samfundet, der i andre sammenhæng kun anes svagt. Her er nogle af de vigtigste paragraffer³.

1. ... Kann það svo að ske að nokkur fer réttláus frá yður [hirðstjórum, lögmönnum og sýslumönnum] sem sig hefur kært fyrir yður og beiðir réttar síns af yður og ekki er mann eða mektugur til sjálfur að sækja sinn rétt og kemur hann fyrir oss og kærir og sannprófast það, þá skulu þeir vera sjálfskildir frá þeim heiðri starfi og umboði sem þeir hafa af oss ...

2. Hér með afleggjum vér með þessu voru opnu bréfi alla ósiðu og upphlaup, misætti, óspekt, gripdeild, rán og reyfaraskap og viðurlíkt ofurveldi sem hér um hríð hjá yður hefur verið haft og iðkað og sérdeilis niður leggjum vér og forbjóðum ómögulega yfirreið og ómak, sem nú hefur plagast á Íslandi hver að ómögulega hefur þvingað, útarmað og fordjarfað vora þegna og almúga alls landsins.

3. Jafnvel forbjóðum vér að taka nokkurs manns fé eða óðul ódæmd og ótöld fyrir lærðum eða leikum, utan hver sæki sína sök og rétt með löglegum dómum. ...

4. Item forbjóðum vér undir fulla landráðasök hverjum ríkismanni á Íslandi að ríða meir en við áttunda mann þeir ríkastir eru og best burðugir, nema hann eigi að verja sitt góss og peninga fyrir gripi og ráni ... En þeir bændur sem þar næst eru mektugir ríði við fimmta mann en allir aðrir við þriðja mann. En kotungar sem þeim ber ...

6. Item biskupar ríði með svo mörgum mönnum sem kirkjunnar lög votta og útvísa, en ábótum, abbadísnum og ríkisprestum fyrirbjóðum vér að ríða með fleiri menn en með fimmta mann utan sveitar en með þriðja mann innsveitis. En

¹D.I. V s. 63

²D.I. V s. 15

³I 1442 udsente kongen love, der til dels ligner Lönguréttarbót. Den gældte både for Island og Norge. Se D.I. V s. 17. Dele af den lyder sådan: „Item biwde wi eder alle og serdelis wore fogutte oc oc (sic) æmbesmen at engen then anners wartnade eller thianere holder eller forsware som met wminne fra nogher man skilder ... oc sierdelis tiwfe, røfuere, kirkebriter, waltaghene oc andre thelige jcke scal oc nogher herj riket holde nogurn then som fretloos er giord i danmark...“

ef þeir dirfast að ríða með fleiri menn þá sé það allt biskupi upptækt eftir því sem skrifað stendur. ...

7. Item forbjóðum vér öllum ríkismönnum á Íslandi að taka sér til búsvæna fleiri menn en á þeirra jörðum búa, að fráteknum biskupum og hirðstjórum. ...

14. Item forbjóðum vér undir hæsta forboð öllum mönnum á Íslandi að halda og hafa þá gifta menn sér til daglegra sveina heima hjá sér og láta þá ríða með sér sem vel mega blífa heima hjá sínum kvinnum og halda búskap og vinna fyrir sínum peningum [konungur kvartar yfir því að hann missi skatta og skyldur, því margar jarðir séu í eyði af þessum sökum]. ...

14. (sic) [Bannað er að flytja fólk úr landi] ...

15. [Leikmönnum bannað að taka] klaustrafólk, presta og klerka [í vernd sína gegn vilja biskups] ...

20. [Bannað að bjóða] kaup og einvígi þá þeir sitja í drykkjuskap [og verður oft af manndráp] ...

-

1. ... Hvis nogen går fra jer uden at få sin ret [fra hirðstjórar, lögmenn og sýslumenn], der er kommet med sine anklager til jer og ønsker sin ret af jer og ikke er mand eller mægtig at søge sin ret selv, og hvis han kommer for os og anklager jer, og det bliver påvist, at han har ret, så skal de ansvarlige fratages den ære og embede de har fra os ...

2. Herved forbyder vi med dette vores åbne brev al den uskik og uroligheder, ufred, ustabilitet, overgreb, røverier og lignende vold, som i en periode har hærget hos jer, og specielt forbyder vi den utålelige trafik af herskabets mænd og heste og problemer på grund af det, der på en utålelig måde har tvunget, udarmet og fordrevet vore undersåtter og landets almue.

3. Ligeledes forbyder vi jer at fravriste en mand hans penge eller hovedgårde uden dom eller beregning over for de lærde eller lægmændene, men alle er pålagt at søge deres ret med lovlige metoder og domme ...

4. Item forbyder vi under straf for landsforræderi alle de mægtige mænd i Island at ride med flere end otte mænd, dette for dem der er de mægtigste og mest fremtrædende, undtaget hvis en mand behøver at forsvare sit gods og penge mod røveri ... Men de bønder, der er næstmægtigste, skal ride med fem mænd, men alle andre med tre. Men små bønder, som de er forpligtede til (sic) ...

6. Item skal biskopperne ride med så mange mænd, som kirkeloverne beskriver, men abbeder, abbedisser og mægtige præster forbyder vi at ride med flere end fem mænd uden for egnen, men inden for egnen kun med tre. Men hvis de gør det alligevel, skal biskoppen opkræve bøder, som det står i lovbogen ...

7. Item forbyder vi alle mægtige mænd i Island at tage andre mænd end dem, der bor på deres gårde, som karle undtaget biskopper og hirðstjórar ...

14. Item forbyder vi med det strengeste forbud alle islandske mænd at holde gifte mænd som daglige tjenere, og lade dem ride med sig, hvis de kan blive hjemme hos deres kvinder, arbejde på deres gårde og passe deres husdyr [kongen beklager at han mister skatter og afgifter, fordi mange gårde ligger øde af denne årsag]

14. [Det er forbudt at flytte folk ud af landet]

15. [Lægmand forbydes mod biskoppens vilje at tage klosterfolk, præste og prelater under deres beskyttelse]

20. [Det er forbudt af indbyde til, fordi det ofte fører til manddrab] køb og duel når de sidder og drikker ...

Her fremtræder værnet uden tingmænd/godar forholdet. Det er simpelthen herremændene på hovedgårdene, der bruger nogle dygtige mænd fra deres godser i konflikter med andre herremænd. Dette er fuldt ud anerkendt i lovgivningen, men kongemagten forsøger at begrænse størrelsen af herremændenes privathære ved i den 7. artikel at forbyde alle mægtige mænd at tage andre mænd end dem, der bor på godsets landbogarde som karle, og i (den første) 14. artikel at forbyde brug af gifte mænd til disse formål. De skal blive hos deres kvinder på landbogarðene. Der er også et forsøg på at begrænse det antal ryttere, som de mægtige kunne tage med sig, otte for de mægtigste og fem for de næstmægtigste. Alle andre skal ride med tre mænd. De små bønder er tilsyneladende påbelagt en pligt til at ride med deres jordrotter („... kotungar sem þeim ber ...“).

Det er muligt, at kongen har lavet denne lov, fordi en eller anden høvding var blevet så magtfuld, at han truede andre høvdingers magt, så de ingen anden udvej havde end at søge kongens hjælp. Lovgivningen beskriver en situation, hvor lovløsheden råder. Kongens embedsmænd udfører ikke deres pligt, herremænd holder privathære og lægger andre herremænds godser under sig i kraft af væbnet magt. Dette gælder ligeledes for abbeder, abbedisser og „ríkisprestari“, dvs. magtfulde præster. Der er også et forbud mod at herremænd mod biskoppens vilje tager nogle munke, nonner, præste og klærke i deres beskyttelse.

Som før sagt har vi her et mere direkte samspil mellem godsejendom og værn, fordi den politiske dimension, der var tilstede i Sturlungaalderen, er ude af spil. Der råder anarki, og bønderne har kun en mulighed, nemlig at alliere sig med en stærk høvding. Lönguréttarbót indikerer i sit forbud mod, at mægtige mænd bruger andre end bønder fra deres eget gods som svende, at desto stærkere en herremand var, desto mere populær var han. Der er en klar forskel på den islandske situation og den tyske eller danske, hvor centralmagten var stærk og hvor dens styrke var voksende.

Om værnet har vi et dokument, der direkte nævner at en bonde er i godsets værn. Det gælder Þorsteinn Þorgeirsson, der i 1497 vidnede om Viðey klostres drivtømmerstrande¹. Þorsteinn havde været i klosterets værn i 46 år. I 15 år havde han boet på selve klosterbruget, men ind imellem på en af klosterets fæstegårde. Dette betyder sandsynligvis, at han oprindeligt var karl på klosterbruget, så fik en gård og boede der 31 år, men da han blev gammel, kom han igen til klosterbruget. Klostrene og andre hovedgårde fungerede tilsyneladende som alderdomshjem i denne periode². Þorsteinn havde roet på klosterets skibe og redet mange gange med dets forstander. Sammenhængen mellem bøndernes livscykel, værnet og godsdriften kan næppe udtrykkes på en klarere måde.

Der er en sammenhæng mellem situationen i Sturlungaalderen og situationen i det 15. århundrede. De mægtige mænd sidder på hovedgårdene og holder så mange svende som muligt, rekrutteret blandt de bondefamilier, der sidder på godset, og måske også blandt unge og ambitiøse mænd fra andre områder. Disse svende er både herremandens forsvar og hans værktøj i angreb på andre godser. I denne sammenhæng må et storbrug på hovedgårdene have været meget nyttigt for at kunne føde de store svendegrupper. Dette sætter senmiddelalderens storbrug og deres forfald efter 1550 i et nyt lys.

Konflikten om Guðmundur Arasons arv

Lad os nu kigge på nogle andre eksempler på opgør mellem medlemmer af senmiddelalderens jordejerelite, hvor bønder nævnes som indblandede.

Nogle fæstebønder blev indblandet i et opgør mellem herremænd i 1480. På den ene side var Bjarni Þórarinsson og på den anden brødrene Þorleifur og Einar Björnssynir, sønner af Björn Þorleifsson og hans ægtekvinde Ólöf Loftsdóttir, det rigeste par i landet i det 15. århundrede³. Bjarni Þórarinsson havde overtaget hovedgården Saurbær på Rauðasandur, som et led i den komplekse magtkamp om Guðmundur Arasons ejendom, men de to brødre havde grebet ham og sat ham i fængsel. Lögmaður Hrafn Brandsson indkaldte et nævningeting til at dømme Bjarni. Dommen siger bl. a., at Bjarni skal beholde gården Saurbær til næste Alting og ligeledes landskylden på de gårde, som han havde taget, hvis bønderne på gårdene var villige at betale landskylden. Hvis de ikke ville betale Bjarni, skulle Þorleifur og Einar have landskylden. For at beholde gården fremover skulle Bjarni vise et brev fra kongen på næste Alting om sine rettigheder til gården. Ellers ville brødrene få gården igen. I dette

¹D.I. VII s. 338

²Se f.eks. D.I. VI s. 684

³D.I. VI s. 249-251

tilfælde er bønderne ikke kun beskyttet mod at betale landskyld til både Bjarni og brødrene Björnsson, men også udtrykkelig mod vold fra Bjarnis side.

Porleifur Björnsson var igen indblandet i voldsomme stridigheder i 1482-1483. Da var der en intens konflikt på Vestfirðirhalvøen, da to grupper herremænd kæmpede om hovedgården Reykhólar. Den ene, ledet af Andrés Guðmundsson, søn af Guðmundur Arason, tilkæmpede sig hovedgården. Ved samme lejlighed hærgede han og hans mænd bønderne i nærheden, der var Porleifurs fæstebønder, tog deres husdyr, slog bønderne og førte nogle af dem som fanger til fæstningen på Reykhólar¹. Porleifur Björnsson og hans mænd fik til sidst overtaget gården efter et slag, hvor en mand døde af geværskud.

Som vi så i Möðruvellir-sagen var konflikt mellem jordejere et stort problem for fæstebønder, der måtte forlade de gårde, de lejede, på grund af at en anden, end den de oprindelig lejede gården af, fik herredømmet over den. I tiden 1475-1550 er der 10-15 eksempler på, at fæstebønder må opgive deres gårde af denne årsag². I 1534 førte f. eks. Skálholt bispestol retssag mod Páll Vigfússon for at have gjort fæstebønder på landbogårde i Selvogur fortræd. Biskoppen i Skálholt havde fået disse gårde i bøde fra Hólmsfríður, Páls mor, men Páll ser ikke ud til at have anerkendt det og prøvede at tilegne sig landskyld og kvildelejer af disse gårde³. Den samme Páll Vigfússon blev i 1532 anklaget for kætterske religiøse meninger af biskop Ögmundur på Skálholt⁴.

Ved andre lejligheder måtte bønderne forlade deres gårde. Et eksempel er begivenhederne i 1503 eller 1504, da Jón Sigmundssons fæstebønder blev jaget ud af gårdene Reykir og Aðalból, fordi en mand ved navn Guðmundur Ólafsson tilsyneladende havde fået ejendomsretten over dem⁵, men dette blev dog senere tilbagekaldt af Jón.

Jón Arason som dyreplager. I 1542 blev en af Skálholt bispestols fæstebønder chikaneret i kampen mellem de to religiøse grupper i Island, katolikker og lutheraner⁶. I 1547 eller lidt senere dokumenteres biskop Jón Arasons overgreb i Hornafjörður, den såkaldte Bjarnarnesreið⁷. Biskoppens mænd drev 20 køer og 140 får fra Árnanes til Bjarnanes. De blev indsat i huse og fik ingenting at spise i „fjögur mál“, dvs. to dage, og, siges det i dokumentet, blev næsten kvalt. Køerne er ikke blevet malket hele den tid.

Jordejeren var en mand ved navn Indriði Ketilsson. Der var også 30 heste på gården, der alle blev drevet væk, undtaget en hest, og muligvis har Indriði haft nogle

¹D.I. VI s. 471, 517.

²D.I. VI s. 621, 641, D.I. VII s. 141, 682, 709ff, D.I. VIII s. 351, D.I. IX s. 338, 372, 514, 712, 727, D.I. X s. 80, 501

³D.I. IX s. 712

⁴D.I. IX s. 612-613

⁵D.I. VII s. 709ff

⁶D.I. X s. 715.

⁷D.I. XI s. 607

svende eller ryttere på Árnanes, der dog ikke har kunnet hamle op mod selveste Jón Arason. Indriði klager i dokumentet over, at biskoppen og hans mænd forhindrede Indriðis folk i at udføre høslæt. Dokumentet giver et usædvanligt indblik i sammenstødet mellem aristokratiets konflikt og det fredelige landbrug, der tit fandt sted.

I 1527 ser vi de to biskopper, Jón Arason og Ögmundur Pálsson, på Altinget med hver deres følge. Jón havde 1100 mænd fra nordlandet og Ögmundur 1300 fra sit bispedømme¹. Selv om der altid var mange på Altinget, var dette tilsyneladende usædvanligt mange, og situationen var spændt. Dette ligner et *deja vu*; på den samme måde mødte Þorgils Oddason og Hafliði Másson op i Altinget i begyndelsen af det 12. århundrede med hver deres følge, og ligesom dengang kom det ikke til et slag. De to høvdinger mæglede i begge tilfælde og blev ikke uenige igen.

Sammenfatning. Den normative tekst *Lönguréttarbót* gengiver forhold, der ikke er meget tydelige i andre dokumenter fra senmiddelalderen. Der er dog mange tegn på, at sammenhængen mellem værn og godsdrift har været , som beskrevet i *Lönguréttarbót*. Ikke mindst finder vi i *Sturlunga* forhold, der meget ligner dem som fandtes i Island i senmiddelalderen. Der er den samme karakteristiske dobbeltsidighed i bøndernes stilling over for de mægtige i begge perioder, de er både udbyttede og med deres våben uundværlige støtter for herrens magt.

Elitens overgreb på små godsejere og selvejerbønder

En speciel type konflikt var elitens overgreb på små godsejere og selvejerbønder. Den forvoldte en anden type konflikt end hidtil set, måske den mest intense type konflikt mellem jordejeren og de andre samfundsgrupper. Det var en konflikt, hvor de magtfulde stod med alle muligheder på deres side over for de relativt magtesløse.

Sturlungaalderen. Sæmundur Ormsson var høvding og goði i Skaftafellssþing. Han boede i Svínafell, men havde også et brug på gården Hörgsland i Síða. Bestyreren for denne gård hed Sölmundur. Sæmundur havde givet ham bruget efter at have taget ejendommen fra snedkeren Sæmundur Móðólfsson². Det fortælles ikke, hvorfor dette skete.

Sturla Sighvatsson ville i 1230 skaffe en gård til en af sine mænd, Oddi Álason (Oddi var selv en stor godsejer). Sturla tog med mange mænd til Álftamýri i Arnarfjörður, hvor bonden Bjarni Sverrisson boede. Bjarni ville ikke sælge, men måtte til sidst acceptere, at Sturla købte den og selv bestemte prisen på gården³.

¹*Íslenskir annálar I. Skarðsárannáll* Rv. 1922-27 s. 88. Antallet af bønder i følgerne er ikke nedskrevet i den originale annal, men tilføjet senere af en anden skriver.

²*Sturlunga saga* s. 560

³*Sturlunga saga* s. 328

Senmiddelalderen. Muligvis var det som sagt de små godsejere og selvejere, der blev mest udsat for overgreb fra den lille kerne af virkeligt magtfulde jordejere. I 1536 blev bonden Markús Jónsson af biskoppen i Skálholt anklaget for at sidde ulovligt på gården Fjörður i Seyðisfjörður i Østisland. Gården var før blevet givet til Vallanes kirke, men præsten Jón Markússon havde senere foræret den til sin søn Markús. Markús fik en mulighed for at aflægge ed på, at han ikke vidste bedre, end at hans far ejede gården, da han fik den, ellers skulle han have betalt i alt næsten 15 hdr. i bøde¹.

Et andet eksempel er en sag fra 1492 fra Vestfirðir. Arnór Finnsson, en af Ólöf Loftsdóttir arvinger, og bonden Jón Ólafsson var involveret². Det ser ud til, at Jón havde solgt halvdelen af gården Eyri i Bitra til Arnór, men Arnór anklagede Jón for at sidde ulovligt på gården og for ulovligt at holde fire kvilder. Denne anklage blev der ikke noget af, måske fordi Arnór ikke selv havde betalt for gården. Til sidst bliver de to enige. Jón giver Arnór *sjálfðæmi*, dvs. at Arnór selv skal dømme i sagen. I dokumentet hedder det at

oftnefndur Jón Ólafsson gjörði allan þennan gjörning við Arnór af sínum eigin vilja sjálfs og setningi. Kúgaði Arnór Finnsson hann hér hvorki til né hræddi, bað hann né beiddi hér um, heldur bauð Jón Ólafsson þetta sjálfur oftnefndum Arnóri og gekk glaður og viljugur að öllum þessum gjörningi

Den ofte nævnte Jón Ólafsson gjorde alt dette sammen med Arnór af sin egen fri vilje. Arnór Finnsson hverken kuede ham eller forskrækkede ham, eller spurgte om han ville. Jón bød selv den nævnte Arnór dette og gik frivilligt med til denne aftale.

Det er muligt, at Jón gjorde dette frivilligt, men at der tales så meget om det viser, at ufrivillige aftaler måske ikke var helt ukendte.

Den samme Arnór Finnsson var indblandet i en anden sag samme år, 1492. Bonden Porkell Jónsson og hans kone Guðrún Hallsdóttir anklagede Arnór for at have stjålet en gård, som Porkell ejede, eller tilegnet sig den med vold, og også for at have voldtaget en kvinde. Denne anklage førte til en regulær retsanklage fra Arnórs side. Porkell blev også anklaget for at have stjålet Arnórs tømmer³. Porkell boede på Glerárskógar i Hvammssveit og var nabo til Arnór, som boede på Ljárskógar. Da dommen faldt, hvor Porkell for disse hårde ord blev dømt til at skulle betale tilsammen 18 *merkur* eller omkr. 8 hdr., var Porkell sammen med sin kone redet bort fra egnen. Hvis han ikke kunne betale, som han ifølge dommen åbenbart ikke havde råd til, så skulle han og hans kone straffes med 12 slag.

¹D.I. X s. 80-81

²D.I. VII s. 141.

³D.I. VII s. 92ff

En anden, lignende begivenhed fandt sted senere, i 1544¹. Bonden Þorsteinn Jónsson blev anklaget for skældsord talt til Erlendur Þorvarðarson lögmaður. Erlendur udnævnte selv nævningetinget som skulle dømme i hans egen sag. Þorsteinn blev også anklaget bl.a. for ikke at have betalt en malttønde i landskyld, hvis værdi var 10 øre. Sagen endte med, at Þorsteinn svor troskabsed (*trúnaðareidur*) til Erlendur.

Bønder angriber eliten. I 1532 blev der dømt i en sag, som handlede om, at biskop Ögmundur havde haft svært ved at låne heste engang, da han visiterede sine kirker. De bønder, som havde nægtet at låne heste til biskoppen, blev bandlyst, indtil de angrede². Langt alvorligere var modstanden mod kirken i 1513. Da angreb to mænd, Marteinn Ólafsson og hans søn Ísleifur, med deres følgesvende, Skálholt biskoppens våbensvende, da biskoppen var på besøg på Marteins gård, som sandsynligvis lå i Østisland³. Marteinn, Ísleifur og deres mænd angreb våbensvendene to gange, først imens biskoppen var på gården, og anden gang efter at biskoppen var borte. De to blev idømt 120 *merkur* i bøde, dvs. 48 hdr, et meget stort beløb. Sandsynligvis var Marteinn en mindre høvding eller storbonde og uenig med kirken på en eller anden måde.

¹D.I. XI s. 288.

²D.I. IX s. 626-627

³D.I. VIII s. 462

6.2. b Kongens embedsmænd og kirken mod almuen

Konflikter mellem kongens embedsmænd eller kirkemagten på den ene side og almuen på den anden er den hyppigst forekommende i perioden 1300-1550. Nogle af disse minder meget om nogle „bondeoprør“ i Skandinavien i samme periode, hvis karakter er en helt anden end de bondeoprør eller bondekrige, der forekom i Tyskland f.eks. i 1525.

Denne type konflikt adskiller sig ikke væsentligt fra den første type, beskrevet i 6.2.a. Forskellen er først og fremmest, at den første type ofte drejer sig om formelt set jævnbyrdige herremænd, men her om kamp mellem stærke magtcentre og lokal elite, hvor magtcentrene alligevel blev repræsenteret af dele af den lokale elite.

Kongens embedsmænd mod almuen

I det 14. århundrede var der mindst fire gange åbent oprør mod kongen og hans embedsmænd: 1301-1306, 1314, 1360 og 1375.

Kongemagten mod de gamle slægter. Den politiske kamp om magten i landet er især hård i begyndelsen af det 14. århundrede. Konflikten i 1301-1306 udløstes på grund af Hákon V háleggurs forsøg på at mindske den norske højadels, deriblandt de islandske høvdingers indflydelse. Islænderne nægtede på Altinget i 1302 at give fire norske mænd, som kongen havde sendt for at styre landet, magten i Island. De indsatte deres egne embedsmænd og skrev to nye artikler i Gamli sáttmáli (se kap. 6.1.a). Hákon prøvede igen at sende tre af de fire førnævnte mænd. Det resulterede bl.a. i, at indbyggere i Vest- og Nordisland nægtede at komme til Altinget og holdt deres egne ting hjemme i hvert *þing*. I 1305 forsøgte et af kongens norske sendebude, Krók-Álfur, at opkræve en ny skat i nord og vest, men på Hegransþing i Skagafjörður blev han angrebet af islænderne og døde lidt senere. I 1306 samledes man på Altinget og skrev et brev til Hákon, hvor alle hans forsøg på forandring af Gamli sáttmáli, formindskningen af de gamle slægters magt og opkrævelsen af nye skatter blev fordømt¹. Hákon måtte give sig.

I 1314 var der igen Altingstrejke. Islænderne nægtede at komme til Altinget fordi Hákon prøvede at indføre nogle upopulære love, og igen måtte kongemagten opgive.

Et effektivt forsvar. Efter 1320 var der balance, tilsyneladende fordi islænderne fik fred og kunne gøre, hvad de ville. Den holdt indtil 1354, da kongemagten

¹*Íslenskur söguatlas 1*. Rv. 1989 s. 118-119

fremsatte nye regler for, hvordan hirðstjóri, kongens øverste repræsentant i Island, skulle opføre sig. Han skulle betale et bestemt beløb i skat af landet, men kunne beholde resten af det, der var opkrævet, for sig selv. Dette førte til upopulære forsøg fra den øverste embedsmands side på at kræve mere og mere.

Snart fik mange besøg af hirðstjóri og hans væbnede flok. En af dem, der havde embedet var en islænding ved navn Jón skráveifa Guttormsson. I 1359 prøvede han at undertrykke nordlændingene, men de samledes på Pverá i Húnaþing, 400 i alt, og forhindrede ham i at fortsætte sine røverier. Et år senere kom en nordmand, Smiður Andrésón, der var blevet udnævnt til hirðstjóri. Han allierede sig med Jón Skráveifa. Smiður anklagede de nordislandske høvdinge for landsforræderi mod kongen, hvilket de ikke blev begejstrede over. Da Smiður og Jón med 30 mænd gik fra Sydisland over Sprengisandur til Eyjafjörður, samlede nordlændingene en gruppe væbnede mænd og gik mod dem¹. Den 7. juli 1360 overnattede Jón og Smiður på hovedgården Grund i Eyjafjörður, men om morgenen blev de overfaldet af nordlændingene, og Smiður, Jón skráveifa og syv andre blev dræbt. Ifølge gammel tradition skal det have været Helga, en aristokratisk kvinde (måske en herremands enke) på Grund, der organiserede overfaldet. Hun skal have holdt en herlig fest, hvor Smiður, Jón og hans mænd med mad, vin og kvinder blev narret til at holde opmærksomheden langt borte fra det, som foregik udendørs, hvor man samlede Eyjafjörðurs bønder til slaget. Efter slaget på Grund fik nordlændingene selv magten. Þorsteinn Eyjólfsson, herremand og slægtshøvding på Urðir i Svarfaðardalur, blev hirðstjóri². Den omstridte organisation af hirðstjóraembedet var nedlagt, og den gamle genoptaget.

I 1375 blev den såkaldte Skálholtssamþykkt vedtaget, der gik ud på at Altinget og ikke kongen skulle vælge lögmenn. Der var også krav om forandring i den måde embedsmænd blev betalt for deres arbejde, måske fordi de havde misbrugt deres position til at opkræve mere end de havde ret til³. Her kan der være tale om en gruppe lögréttumenn og andre storbønder, der følte sig krænket af jordejereliten, der havde embederne.

Disse oprør må ses i sammenhæng med kongemagtens kamp for at hævde magt over for det lokale aristokrati. Dette aristokrati ser imidlertid ud til at have haft fuld støtte af bønderne i kampen mod kongemagten. Sandsynligvis var kongemagtens største problem, at den ingen nævneværdige godser havde i landet, som det kunne bygge sin magt på.

Alle de før nævnte konflikter er kendte; mindre kendt er drabet på kongens sysselmand Gunnlaugur Magnússon. Han blev dræbt i Reykholt i år 1400. Dette drab

¹Storm, Gustav(ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 225-226

²*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989 s. 118-119

³Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977, s. 139

var hævn, Gunnlaugur havde selv dræbt en mand ved navn Jón afbragð (Jón den udmærkede) året før. Gunnlaugur blev også anklaget for mange andre ting. Han blev anklaget for at have „besøgt“ mange bønder og undertrykt dem, da han var sysselmand¹. To år før blev en mand ved navn Páll gaddur Guðmundsson slået ihjel på tinget i Húnavatnssýsla. Han var blevet fanget i Sydland og ført nord til Húnavatnssýsla. Det siges, at han forsøgte at redde sit liv på tinget med mange gode tilbud, men de der boede i Nordland havde fået nok af ham og ville ikke risikere, at han levede. Det er ikke klart, hvilken status Páll har haft, muligvis var han sysselmand som Gunnlaugur.

I mange af disse sager, i hvert fald i Smiður Andréssons og Gunnlaugur Magnússons drab, kan det være tale om konflikt mellem høvdinger, der fik et delvist nyt indhold, fordi kongens embedsmænd var indblandet. Skillelinjen mellem disse to typer konflikter var ikke altid klar, specielt fordi kongens embedsmænd oftest selv var medlemmer af jordejereliten i Island.

Det er interessant, at selv om den grundlæggende regel i Jónsbók er, at kongen eller kongens embedsmand skal fange og straffe mordere og andre kriminelle, så tages der forbehold for situationer, hvor kongens embedsmand ikke opfylder sin pligt. Da gælder det, at den der er blevet krænket har lov til at hævne sig på den, der begik forbrydelsen².

Áshildarmýrarsamþykkt. Fra 1496 eksisterer et vigtigt dokument, den før nævnte Áshildarmýrarsamþykkt. Det er indtil for nylig blevet tolket som led i Islands selvstændighedskamp³. Det er først i 1989 og 1990, vi i to oversigtsværker får en ny tolkning, bygget på Guðrún Ása Grímsdóttirs idéer⁴. Denne tolkning betoner dokumentets lokale og defensive karakter, som kan have at gøre med de mange overgreb mod små godsejere, selvejere og fæstebønder. Dokumentet begynder med at sige, hvem der skriver, dvs. tingmænd (*lögréttumenn*), fæstebønder og almuen i Árnassýsla. Det gentager så Gamli sáttmáli mellem islændinge og den norske konge fra det 13. århundrede. Det siges også, at møder som dette mellem alle bønder i Árnassýsla på Áshildarmýri, har en lang tradition (som ikke behøver at betyde mere end 20-30 år, men kan henvises til Skálholtssamþykkt 1375). Derefter siges der bl. a.⁵:

... fyrir sakir lagaleysu, ofsóknar og griðrofa, ómögulegar áreiðir og nóglegra fjárupptekta og manna sem nú gjört hefur verið um tíma í fyrrgreindri sýslu Árnasi ... samtökum vér að hafa öngvan lénsmann utan íslenskan yfir greindu takmarki Árnasi og ríða ei fjölmennari en við fimmta mann ... en ef

¹Storm, Gustav(ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 285-290

²*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. Odense 1970 s. 61

³Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1987, *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1977. Ólafur Lárusson: *Lög og saga*. Rv. 1958.

⁴*Íslenskur söguatlas I*. Rv. 1989. *Saga Íslands V*. Rv. 1990.

⁵D.I. VII s. 321-323.

sýslumaður hefur ... Árnas þá ríði ekki fjölmennari en við tíunda mann, som bók vottar.

Item samtökum vér að enginn maður í sögðu takmarki taki sér húsbónda utan sveitar þó þeir búi á annarra manna jörðum.

Item ef nokkur uppsteytur byrjast í vorri sveit Árnasi af utansveitarmönnum með nokkurn órétt hvort sem gjört er við ungum eða gömlum, ríkum eður fátækum þá skulu allir skuldir eftir að fara þeim er vanhlut gjörðu ...

Item skulu tveir menn vera til kjörnir í hrepp hverjum að skoða og fyrir að sjá að þessi vor skipan og samþykki sé haldin ...

Item viljum vér ei hér hafa innanhéraðs þann er eigi fylgir vorum samtökum ... Skulum vér eiga samkomu vora á Áshildarmýri á Bartolomeusmessu dag á haust. En í annan tíma .. þá mánuður er af sumri og kom þar allir forfallalaust.

En hver sem eitt af þessum samtökum rýfur og áður hefur undir gengið sekur 3 mörkum.

-

.. på grund af ulovligheder, forfølgelser og brud på fredsgarantier (griðrof), grove overfald og utallige røverier og kidnappinger, som har fundet sted i vores syssel Árnas ... er vi fælles om at kræve at der kun er islandske lensmænd over syselet, og at han ikke må ride med flere end fem ... men hvis en sysselmand har Árnas, må han ikke ride med flere end ti ...

Item beslutter vi, at ingen, som bor i egnen, skal tage sig en herre uden for den, selv om de bor på gårde, andre ejer.

Item hvis nogle uroligheder starter i vor syssel Árnas af folk, som bor uden for det, og hvis ulovligheder bliver begået mod nogen, ung, gammel, rig eller fattig, så skal alle være pligtige til at forfølge de skyldige ...

Item skal to mænd være valgt i hver hreppur for at se efter, at denne ordning holdes ...

Item vil vi ej have nogen i egnen, som ikke følger dette fællesskab .. Vores mødested skal være på Áshildarmýri på Bartolomeusmesse dag i efteråret. Men anden gang ... når en måned er gået af sommeren, og alle skal møde op ...

Men de som svigter i en af disse bestemmelser ... skal betale 3 *merkur*.

Dokumentet er underskrevet af 7 *lögréttumenn* og fem bønder. Dette betyder, at dokumentet ikke er udarbejdet af medlemmer af landets sociale elite, men af bønder på det næste trin i hierarkiet; de små godsejere, selvejerne og storbønder på store fæstegårde. Dette var også den gruppe der repræsenterede bønderne i Altinget og satte

kursen i hrepparstyrelsen. Såvidt som bønderne formulerede politiske krav og udtrykte sig om samfundsforholdene, repræsenterede de bondestanden.

Den første artikel lyder stort set som beskrivelsen af situationen i Lönguréttarbót; det er en beskrivelse af en anarkisk og lovløs tilstand i samfundet. Men remedierne er anderledes end i loven. Det er bønderne, der i dette tilfælde forsøger at forenes for at ændre disse tilstande. Det gamle krav om islandske sysselmænd eller lensmænd fra Gamli sáttmáli bliver gentaget; det ser ud til at have vakt genhør blandt bønderne.

Det foreskrives, at ingen skal tage sig en herre uden for området. Dette implikerer to ting: At det var muligt at vælge sin herre, og dette må betyde en form for formelt værn, der blev praktiseret i denne periode. Det ser også ud til, at det var muligt at vælge en anden herre end den, der ejede den jord, hvor bonden boede.

Alle er forpligtede til at kæmpe mod uromagere. For at sikre at ordningen overholdes, bliver to mænd udpeget i hver hreppur som ansvarlige for, at den bliver overholdt. Der er også straf til dem, der bryder sammenholdet.

Dette er det mest afgørende tegn på bøndernes selvstændige organisation, vi kender fra islandsk senmiddelalder. Det er karakteristisk, at den bygger på hrepparne. Der er ingen forsøg på at finde et nyt ideologisk grundlag. Gamli sáttmáli tjener det formål.

Kirken mod lægmænd; kirkens mænd mod andre af kirkens mænd

I Lönguréttarbót så vi, at kirkens tjenere også deltog aktivt i det spil, der udspillede om godsejendommen. Kirkehistorien i senmiddelalderen er fuld af beretninger om konflikter mellem biskopper og almue, biskopper og præster o.s.v. Her gives en kort oversigt over kirkens udvikling og nogle af de vigtigste konflikter.

Den islandske kirke - oversigt. I 1350 var kirken en fuldt udviklet institution, der med vigtige sejre over de islandske høvdinger i 1297 havde sikret sin magt. Et oversigt over de forskellige kirkeinstitutioner og deres godsejendom er at finde i kap. 5.1.d.

De to vigtigste kirkeinstitutioner var bispestolerne, Skálholt og Hólar. Skálholt bispedømme dækkede hele landet undtaget Nordisland. Der fandtes tre selvstændige klostre i bispedømmet, Helgafell, Viðey og Pykkvabær klostre, der alle var munkeklostre, og et nonnekloster, Kirkjubær, der var under direkte kontrol fra Skálholt. Skriðuklaustur blev stiftet sidst i det 15. århundrede i Østisland. Alle klostre i Island var enten Benediktiner- eller Augustinerklostre, der fandtes f.eks. ingen Cistercianerklostre. I Skálholt bispedømme fandtes der ca. 70 beneficium, kirkjustaðir (i 1686, se appendiks 9. Deres nøjagtige antal er ikke kendt tidligere, men det var i det 15. og det 16.

århundrede formentlig stort set det samme). Dette var kirkelige len, som biskopperne formelt set rådede over og udnævnte præster til. En kirkjustaður bestod af en hovedgård og også oftest af en eller flere fæstegårde. Antallet af kirkjustaðir var forskelligt efter regioner, deres antal var højest i Árnassýsla og Norður-Múlasýsla.

Hólar bispestol rådede direkte over to klostre, Reynistaður, der var nonnekloster, og Möðruvellir, der var munkekloster. I Nordisland var også det ældste islandske kloster, Þingeyrar kloster, og Munkaþverá kloster. Der var ca. 45 beneficium i Nordisland (se appendiks 9).

Foruden disse institutioner var der talrige bondekirker. Dette var kirker, der var formelt verdslig ejendom. Fra det 14. århundrede stod der intensiv kamp mellem kirken og de verdslige høvdinger om magten over dem. I begyndelsen af det 16. århundrede havde biskopperne vundet denne kamp. I det 14.-15. århundrede begyndte biskopperne at udpege de præster, der skulle tjene på bændakirkjustaðir¹.

Der var ca. 400-450 præster i hele landet i det 13. århundrede, men i sidste halvdel af det 16. århundrede var deres antal faldet til 190. Da var der 130 præster i Skálholt bispedømme, og 60 præster i Hólar bispedømme². Disse præster boede enten på kirkjustaðir eller gårde med bondekirker. Nogle få boede på gårde, der direkte var i bispestolens eje, specielt i Skagafjörður og Árnassýsla.

I perioden 1350-1450 var den almindelige form for nævningeting i sager, hvor kirken havde domsret, at der var lige mange fra menigheden og fra kirken, ofte tre præster og tre verdslige. Biskoppen havde alene øverste ret i sædelighedssager og i sager hvor præster var ulydige. Alle biskoppens afgørelser kunne ankes til ærkebiskoppen i Nidaros (Trondheim)³, men det skete ikke ofte. I perioden 1475-1520 ser der ud til, at biskopperne kun udnævnte præster til de domme, der angik kirkelige sager, modsat skikken før 1460. Dette forandredes igen efter 1519 i Jón Arasons og Ögmundur Pálssons tid. Da blev det igen skik at udnævne både præster og verdslige til nævningetingene.

Biskopper valgt af kongemagten. Efter 1350 begyndte paven at påvirke valg af biskopper i det norske kongerige. Denne udvikling stod paradoksalt nok i sammenhæng med en tendens til at den verdslige magt fik mere indflydelse på kirken, en udvikling der til sidst førte til fuldbyrdet oprettelse af nationale kirker. Baggrunden var bl.a. paveembedets ophold i Avignon i det 14. århundrede, under den franske kongemagts stærke indflydelse, og efter 1377 kirkens opsplittelse mellem paverne i Avignon og Rom. Begge paver var ivrige efter at finde allierede blandt verdslige

¹Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1977, s. 95

²Einar Laxness: *Íslandssaga L-Ö*. Rv. 1987, s. 90

³Hele den katolske periode kaldte islændingene byen Trondheim ved dens gamle navn Nidaros.

fyrster, og dette gav kongemagten f.eks. i Skandinavien mulighed for at opnå større indflydelse i kirken.

Oprindeligt var det de lokale kirkefyrster og domkapitler, der valgte biskopperne. Retten til at vælge de islandske biskopper lå formelt hos domkapitlet i Nidaros fra 1215, men i realiteten havde islændingene meget at sige, i hvert fald indtil 1350.

Valdemar Atterdag var den første skandinaviske konge, der samarbejdede med paven om hvilke biskopper der skulle udpeges. Efter 1380 blev hans datter, dronning Margrete stort set enerådig om udpegningen af biskopper i Norge og Island¹. Med pavens hjælp udpegede hun gejstlige, der var trofaste mod hende. Erik af Pommern fortsatte denne praktik, og i hans tid var den danske kirke nærmest blevet en statskirke under kongens styre².

Kongemagtens indflydelse på kirken i Norge og Island var voksende, og i 1433 var tre af fem norske biskopper danske. I Margretes regeringsperiode var biskopperne i Island oftest danskere. Derefter voksede den engelske indflydelse, og i en periode tidligt i det 15. århundrede var alle biskopper i Hólar engelske. Paven ser da ud til at have haft frie hænder til at udpege biskopper i Island.

I 1357-1390 var den norske Jón Eiríksson skalli biskop på Hólar bispestol. Han blev udpeget af pavekurien i Avignon. I 1361 blev hans legitimitet modsagt af alle præster i Eyjafjörður og Þingeyjarsýsla, måske fordi han var blevet udpeget af paven i Avignon og ikke paven i Rom. I 1369 tog Jón til Rom og fik støtte fra paven i Rom, og derefter blev han accepteret. Før har modstanden mod ham været forklaret ud fra nationalistiske motiver, f. eks. i Jón Helgasons islandske kirkehistorie, men i nyere tid søger man forklaringer i, at biskoppen prøvede at få kontrol over de store kirkelen i Nordisland som Vellir, Laufás, Hrafnagil og andre. Det er i hvert fald Guðrún Ása Grímsdóttirs opfattelse i *Saga Íslands V*. Hun siger at selvstændige præster rådede over disse kirkelen, der betragtede dem som deres arvegods, som kirkegoder i fristatstiden. Guðrún Ása siger også, at nordmænd generelt ikke blev betragtet som udlændinge i Island i middelalderen, og derfor er det usandsynligt, at nationalistiske motiver har været hovedårsagen til modstanden mod Jón³. Senere biskopper, som f. eks. Jón Tófason (eller Henriksson), en dansk mand der var biskop i Hólar i 1411-1423, gav nogle store nordislandske kirkelen til norske eller danske præste. Det resulterede dog ikke i en langvarig underkuelse af de islandske storpræster; tre præster i Eyjafjörður og Þingeyjarsýsla førte an i modstanden mod den engelske biskop Jón Vilhjálmsson (1435-1438). Det var Jón Pálsson på Grenjaðarstaðir, Þorkell Guðbjartsson i Laufás og Ari

¹Guðrún Ása Grímsdóttir og Sigurður Línadal: „Íslenska kirkjan“. *Saga Íslands V*. Rv. 1992, s. 40

²Se nærmere om dette Skyum-Nielsen, Nils: „Ærkekonge og ærkebiskop.“ *Scandia* 1955-1957.

³Guðrún Ása Grímsdóttir og Sigurður Línadal: „Íslenska kirkjan“. *Saga Íslands V*. Rv. 1992, s. 40-60

Porbjarnarson i Saurbær. De opførte sig mere som høvdinge i Sturlungaperioden end som de fredelige præster, vi kender fra vores tid, eftersom de var væbnede og red rundt med store grupper væbnede mænd. De måtte dog indkassere et føreløbigt nederlag og blev idømt bøder. Biskoppen i Hólar tog udpegningen af præste til Grenjaðarstaður i sin magt, der havde før været ærkebiskoppens i Nidaros opgave. Jón var ven af den mægtigste høvding i Nordisland i denne periode, Loftur Guttormsson, og det har været afgørende for Jóns muligheder for at tilkæmpe sig overherredømmet over Grenjaðarstaður.

Der var altså tale om vedvarende modstand i Eyjafjörður og Þingeyjarsýsla mod de udenlandske biskopper, der tyder på, at en gruppe magtfulde, islandske præster har stået stærkt i området.

Kirkehyrderne i Skálholt havde også vrøvl med deres lam, og i 1433 blev biskoppen Jón Gerreksson af ukendte årsager i en pose kastet ud i åen Brúará, hvor han druknede. Det var islandske herremænd, der stod for dette drab, men de fik ikke særligt store problemer med det, forblev nærmest ustraffede. Der er færre dokumenter bevarede fra Skálholt bispedømme, og kendskab til udviklingen dér er mindre. I modsætning til biskop Jón Vilhjálmsen i Hólar i samme periode ser Jón Gerreksson ikke ud til at have haft held til at blive ven med de vigtigste høvdinge i Skálholt bispedømme.

Biskopper valgt af Islændinge. Efter 1460 fik domkapitlet i Nidaros ret til at vælge ærkebiskoppen næsten uden den danske konges indblanding. Denne ret var bygget på en overenskomst mellem konge og kirke fra 1277, men var et resultat af den skandinaviske magtkamp i 1450'erne. Christian I havde forsøgt at opnå kontrol med, hvem der blev valgt som ærkebiskop i Nidaros, men det lykkedes ikke for ham, og han måtte til sidst erkende den norske kirkes ret til at udpege egen ærkebiskop. Ærkebiskoppen i Nidaros blev i denne periode den stærkeste magt i Norge. Dette blev grundlaget for en styrkelse af den norske og den islandske kirke.

I juni 1458 stod man for at skulle at vælge en ny biskop til Hólar bispestol. 30 præster og klærke holdt et møde på Víðivellir i Skagafjörður og valgte den norske Ólafur Rögnvaldsson, slægtning til den foregående biskop Gottskálk Kæneksson. Ólafur Rögnvaldsson havde da længe været præst i Island, bl.a. på Oddi i Rangárvellir og Breiðabólstaður i Vesturhóp¹. Det brev, der blev skrevet i denne anledning, siger, at kirken ofte har haft stor skade af de biskopper, der var blevet udpeget af paven, men at i gamle dage havde det været sædvane, at biskoppen blev valgt af islændingene, og at disse biskopper havde været af stor nytte.

Præsterne i Skálholt bispedømme fulgte denne skik, næste gang bispesædet blev ledigt, og valgte en islandsk mand, Sveinn Pétursson. Kongen støttede dette initiativ,

¹Guðrún Ása Grímsdóttir og Sigurður Línal: „Biskupsstjórn um 1460-1520“. *Saga Íslands* V. Rv. 1992, s. 126-7

fordi det, ifølge Guðrún Ása Grímsdóttir, styrkede ham overfor pavemagten. Helt indtil 1550 var det skikken, at islændingene valgte deres egne biskopper.

Hálfkirkjukonflikten og Hvassafell-sagen. Selv om Ólafur Rögnvaldsson tilsyneladende havde præsternes støtte, var herskabet og bønderne ikke lydige. I 1482 nægtede „bønder og almuen“ i Hólar bispedømme at adlyde ærkebiskoppen i Niðarós' påbud om at betale told af hálfkirkjur på bondegårde, dvs. kirker hvor der var gudstjeneste hver anden søndag¹. Mange af de større, ca. 30-60 hdr. gårde, der ikke havde sognekirker, havde hálfkirkjur. Derfor var der tale om en relativ omfangsrig social basis for dette oprør. En stor del af de højerestående bønder, der dog ikke tilhørte jordejereliten, gjorde oprør sammen med eliten. Dette oprør havde sit højdepunkt året før ved uroligheder på Altinget. Ved den lejlighed bandlyste biskoppen lögmaður Hrafn Brandsson, som boede på Skriða i Hörgárdalur og var oprørslederen².

De såkaldte *Hvassafellsmál* var indblandet i denne sag. En mand ved navn Bjarni Ólafsson var anklaget for at have haft samleje med sin 13-årige datter Randíður, hvad menigheden nægtede at tro på, (mens kirken forventede at få med denne sag hovedgården Hvassafell i Eyjafjörður under sig). På Altinget svarede menigheden bandlysningen med larm og støj, og den ville ødelægge de breve, biskoppen var ved at læse højt. Biskoppen flygtede fra Altinget, fordi han frygtede for sit liv. I 1492 blev der holdt ting om Hvassafellsagen, det så kaldte Spjaldhagaþing, hvor en herremand fra Eyjafjörður, den før omtalte Páll Brandsson fra Möðruvellir i Eyjafjörður, talte imod både kongens hirðstjóri og biskoppen på Hólar. Året før mødte Páll op ved en anden lejlighed til et møde med hirðstjórinn med 110 væbnede mænd. Der var altså stadigvæk stærk modstand fra verdslig side både mod kirken og kongens magt. I Hvassafell-sagen, og flere sager fra det 15. århundrede, erkendte de verdslige herremænd ikke bispernes ret til at dømme om ejendom, der var i herskabets eje³.

Men dette var ikke den eneste uenighed. Biskoppen havde gæsterettigheder på de gårde, hvor der var sognekirker. Ólafur Rögnvaldsson forlangte, at hvis gæsteriet ikke blev udnyttet, så skulle hver sognekirke betale et tilsvarende beløb til bispestolen. Beløbet var sandsynligvis 2 hdr. pr. kirke. Ærkebiskoppen i Nidaros fik sagen til afgørelse og dømte med henvisning til skik i Norge og i Skálholt bispedømme, at bønderne skulle svare regnskab af halvkirkerne. Bønderne ville ikke.

Den tredje sag var regnskab af sognekirker, der var s.k. *bændakirkjur*, bondekirker. Dem var der mange af i Hólar bispedømme. Det var især Núpufell i Eyjafjörður og Knappsstaðir og Barð i Fljót, der var omstridte. De to førstnævnte var herremandens

¹D.I. VI s. 458. Præster fik 4 mark hjemme på gården, to mark fra en hálfkirkja og en halv mark fra bønnehus pr. år.

²D.I. VI s. 379-81

³Guðrún Ása Grímsdóttir og Sigurður Línadal: „Biskupsstjórn um 1460-1520“. *Saga Íslands V*. Rv. 1992, s. 130-134

Árni Höskuldsson ejendom. Der var flere sager indblandet, bl. a. den berømte incestsag fra Hvassafell. Det er ikke klart, hvordan halvkirkesagen endte, men biskoppen fik overherredømme over de tre bændakirkjur i 1488. Halvkirkerne blev afskaffet efter reformationen.

Kirken i offensiven. Leiðarhólmsskrá. I perioden 1491-1520 var der stridigheder mellem biskopper og verdslige herremænd både i Skálholt bispedømme og Hólar bispedømme. I Skálholt bispedømme var der især to høvdinger, der modstræbte kirken, den ene var Björn Guðnason i Vatnsfjörður, der til sidst led et afgørende nederlag, og den anden var Torfi Jónsson i Klofi i Rangárvellir, der to gange prøvede at arrestere biskoppen, men det lykkedes ikke. Torfi og biskoppen, der hed Stefán Jónsson, blev senere bedre venner.

I Hólar bispedømme stod kampen mellem Jón Sigmundsson, sysselmand i Vaðlasýsla (Eyjafjörður) der ejede store godser, især i Húnavatnssýsla, og Gottskálf Nikulásson, biskop i Hólar bispedømme. Dette slagsmål endte med Gottskálks sejr. De døde begge i 1520. Senere blev en af Jón Sigmundssons arvinger, Guðbrandur Þorláksson, biskop i Hólar, og han prøvede at bevise, at dommene over Jón var uretfærdige. Dette medførte hård konflikt omkring 1600.

Leiðarhólmsskrá fra 1513¹ er et anklagedokument. Jordejereliten var blevet meget utilfreds med noget, som ser ud som en alliance mellem kirken og nogle verdslige herremænd. En del af dokumentet lyder på den måde:

... þann stóra steyt skaða fjártjóna og fémissu fastra eigna og lausra aura sem annars ósvarlegs ágangs og ofbeldis er almúgi alls þessa umdæmis fær af biskupum, prestum og þeirra meðfylgjurum eru fyrir orðnir ... (Derefter siges i kong Christian II's navn bl.a.): En ef leikmenn styðja og styrkja presta til ágangs upp á þegnana þá skulu þeir og allt þeirra undirfólk öngvan rétt taka ... En allt það fólk sem prestunum og biskupunum þjóna og búa á þeirra jörðum þá greiði sína landskyld, en þjóni þeim ekki með styrk á móti kóngsins valdsmönnum.

... den store skade, pengetab og tab af ejendom og dyr og anden uforvarlig vold, som almuen i denne egn har måttet lide fra biskoppers, præsters, klerkes og deres følgesvende ... (Derefter siges i kong Christian II's navn bl.a.:²) Hvis lægmænd støtte præsterne i deres overgreb mod almuen, skal de miste alle rettigheder ... Alle dem, der er præsternes og biskoppernes undersåtter og bor på deres gårde, skal betale deres landskyld, men de skal ikke støtte dem mod kongens embedsmænd.

¹D.I. VIII s. 429-452. Leiðarhólmsskrá findes i to udgaver, og det er udgave A, skrevet af Björn Guðnason som udkast til originalen, der gengives her.

²Denne del af dokumentet ligner et forslag til kongen om, hvad han skal afgøre i sagen.

Det var også, hvad der skete: Kirkens magt frarøvede den islandske jordejerelite en del af dennes magt i perioden 1500-1520. Biskopperne havde tilsyneladende ærkebiskoppens støtte og kunne samle store mængder jordejendom. Den støtte reformationen havde i Island og kirkens anklager mod høvdinger som Jón Sigmundsson og Páll Vigfússon om kætteri må betragtes i dette lys. Reformationen i Island 1550 var til dels et opgør fra jordejerelitens side mod kirken.

Dokumenter om retssager fra ca. 1475-1540 tegner et billede af kirken som nærmest en stat i staten eller rettere to stater, Hólar bispedømme og Skálholt bispedømme. De kirkehøvdinger, der forvaltede disse stater, gjorde nærmest, hvad der passede dem. Der er tegn på, at høvdinger nogle steder havde en lignende stilling, især i Dalasýsla og Vestfirðir. Langt de fleste domme angående kirkelige sager, kirkens ejendom og selv angreb på kirkelige fyrster blev dømt af nævningeting udnævnt af biskopper, hvor der sad seks, tolv eller 24 præster¹. F. eks. var der uenighed om, hvem der ejede jorden Raufarberg i Hornafjörður, kirken eller en gift kvinde. Kvindens mand opkrævede landskyld af Raufarberg, men biskoppen i Skálholt udnævnte seks præster til et nævningeting, der dømte, at kirken ejede Raufarberg. Kvindens mand blev idømt bøder for ulovlig landskyldopkrævning og måtte også betale bøde til Skálholt². I dette tilfælde ser det ud til, at verdslige rettigheder blev overtrådt, idet der ikke var nævnt verdslige i nævningetinget. Dette forandredes, som før sagt, omkring 1519. Fra den tid og frem til 1540 er der nogle eksempler på sager angående både verdslige og kirkelige personer, der blev dømt af nævningeting, hvor der sad lige mange præster og verdslige³.

Sammenfatning. Nogle af de konflikter, kirken havnede i med oprørske præster og lægmænd, var typiske for denne periode. Biskoppen Jón Vilhjálmssons kamp mod de nordislandske aristokratiske præster, hvor præsterne Jón Þorkell og Ari red rundt med store grupper ryttere, var en kamp om godsejendom. Páll Brandssons 110 mænd i konflikten om hovedgården Hvassafell må have været bønder fra Eyjafjörður, hvor Páll boede på Möðruvellir. Leiðarhólmskrá med deres beskrivelser af kirkens ulovlige beskyttelse af verdslige godsruvere er ligeledes meget typisk.

Jón Arasons modstand mod reformationen

Det bedste, og sidste, eksempel på denne type konflikt er måske reformationskonflikten 1539-1551.

Omkring 1520 fik Island sine to sidste katolske biskopper, Jón Arason i Hólar og Ögmundur Pálsson i Skálholt. Ögmundur blev indsat i 1521 og blev også Hólar

¹D.I. VI s. 493, 715, 735, 747, 757, D.I. VII s. 381, 600, D.I. VIII s. 462, 678. Se dog D.I. VII s. 421, hvor både verdslige og kirkelige høvdinger dømte. Dette var en undtagelse i denne periode.

²D.I. VI s. 715

³D.I. VIII 628, D.I. IX s. 370, 328

bispestols forstander. Tre år senere blev Jón Arason indsat som Hólar biskop mod Ögmundurs vilje, men med kongens og de tyske købmænd i Islands støtte. Han har formentligt også haft de fleste nordlandske præsters støtte, selv om Ögmundur, sandsynligvis mod deres vilje havde fået dem til at bandlyse Jón.

Ögmundur var allieret med kong Christian II, der mistede kronen i 1523 til Frederik I. Frederik I udpegede en ny ærkebiskop i Nidaros og støttede Jón Arason. Der var konflikt mellem Jón og Ögmundur, og i 1527 mødtes de to i Altinget med hver 1.000-1.500 væbnede mænd. Der blev mæglet mellem dem ved den anledning og en slags alliance indledtes derefter på grund af katolicismens truede situation¹.

Ved udbruddet af Grevens fejde i 1534 fik de to biskopper af det norske rigsråd delt hirðstjóriembetet mellem sig. Dette var et forsøg fra rigsrådets side på at styrke sin stilling over for den danske kongemagt. Rigsrådet var først og fremmest den norsk-islandske kirkes organ i denne sag. Biskopperne havde nu næsten al magt i landet. Der var en del modstand fra de verdslige herremænds side, og nogle af dem blev af kirken anklaget for kætteri².

Åbenlys konflikt. Efter afslutningen på Grevens fejde blev det norske rigsråd nedlagt, og lutheranismen lovfæstet for hele Danmarks og Norges rige. Den norske stat og kirke mistede i 1536 sin hidtidige stilling og lagdes ind under Danmark. Den norske ærkebiskop flygtede ud af landet, men de to katolske biskopper sad i Island med det ikke-eksisterende rigsråds ombud som hirðstjórar, og ærkebiskoppen, deres overhoved, var magtesløs. I stedet for blev Peder Palladius, den danske superintendent i Sjællands stift, af kongen udnævnt som „tilsynsmand“ over kirken i bl.a. Norge og Island³. Han fungerede således som en slags overbiskop i Danmark-Norge. Peder Palladius var ikke selvstændig eller enerådig i sin behandling af det islandske problem, det var kongen der havde den afgørende magt.

I 1537 blev Klaus von Marwitz af Christian III udnævnt som hirðstjóri i Island og sejlede til landet. Der var tilsyneladende ingen åben konflikt til at begynde med, men i 1539 brød konflikten ud. Efter at Ögmundur Pálsson havde bandlyst den nye lutheranisme, tog Klaus von Marwitz sammen med fogeden Didrik van Minden, Pétur Einarsson og en gruppe væbnede mænd til Viðey kloster. De begik både røverier og hærværk, og karle, piger og andre blev kvæstet. Didrik van Minden fulgte røveriet op med et hærtogt i Sydisland med det formål at røve klostrene i Vestur-Skaftafellssýsla.

¹*Íslenskur söguatlas* I s. 150-153

²Páll Eggert Ólason: *Menn og menntir siðskiptaldar á Íslandi*. 1. bindi. Rv. 1919, s. 188-214

³Schwartz Lausten, Martin: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*. Kh. 1987 s. 313

I 1539 blev kongens foged Didrik van Minden og hans 11 følgesvende dræbt i Skálholt af bispestolens landboer, da han forsøgte at fortsætte sine røverier i de sydislandske klostre¹.

Trods denne modstand lykkedes det reformationen at sejre i Skálholt bispedømme i 1541. Det skyldtes, at en ny biskop, Gissur Einarsson, i 1540 blev valgt i stedet for den gamle og blinde Ögmundur Pálsson. Gissur var lutheraner, men de præster, der valgte ham gjorde det, for at Gissur skulle blive en katolsk biskop, og det lovede han. Men i 1541 kom en ny hirðstjóri til landet med to væbnede skibe. Ögmundur blev arresteret. Lutheranismen blev vedtaget på Altinget for Skálholt bispedømmes vedkommende, men der var ingen deltagelse i Altinget fra Hólar bispedømme. I 1542 viede Peder Palladius Gissur som lutheransk biskop i Skálholt bispedømme².

Jón Arasons kamp. Selv om kirken var blevet lutheransk i Skálholt bispedømme, var Jón Arason ikke uden muligheder. De tyske købmænd der handlede og fiskede i Syd- og Vestisland, støttede de katolske institutioner, deriblandt Hólar bispestol, mod den danske konge. Denne støtte kostede dem dyrt, for i 1545 blev deres fiskeriaktiviteter forbudt. De skulle sælge deres både, ellers blev de konfiskeret³. De fik dog lov til at handle som før. I perioden mellem 1541 og 1548 var der fred mellem Skálholt bispedømme og Hólar bispedømme, selv om det ene var lutheransk og det andet katolsk. Den danske regering affandt sig med Jón Arasons katolske bispe styre, hvis han ikke åbenbart gjorde oprør mod den danske styre og f.eks. nægtede at betale skatter. Peder Palladius krævede ikke hans afgang, men at han lod ansætte en luthersk „koadjutor“, der kunne forberede nordlænderne for lutheranismen⁴.

Ved Gissur Einarssons tidlige død i 1548 begyndte stridigheder, eftersom Jón Arason betragtede sig som Skálholt bispedømmes naturlige overhoved efter Gissurs død. I sommeren 1548 blev der valgt to biskopper til Skálholt, de lutheranske valgte Marteinn Einarsson, Pétur Einarssons bror, og de katolske Sigvarður Halldórsson, abbed i Pykkvabær kloster. De sejlede begge ud af landet for at blive indviet, men kun Marteinn kom tilbage. Begge mænd blev undervist af Palladius. Sigvarður gik over til lutherdommen og forblev i København indtil sin død i 1550⁵. Palladius forsøgte senere, da Jón Arason var i åbent oprør mod kongen, at få ham til at følge Sigvarðurs eksempel og gå over til lutherdommen. Men det lykkedes ikke. Palladius skrev da et brev, hvor han fordømte Jón, og bandlyste alle præster af katolsk overbevisning.

¹Íslenskir annálar I. Skarðsárannáll. Rv. 1922-27 s. 97

²Schwartz Lausten, Martin: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*. Kh. 1987 s. 317

³D.I. XI s. 422-428

⁴Schwartz Lausten, Martin: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*. Kh. 1987 s. 319

⁵Schwartz Lausten, Martin: *Biskop Peder Palladius ...* s. 320-327

På Altinget 1549 blev Jón Arason landsforvist af kongemagten. Han var på det tidspunkt den eneste katolske biskop i Norden. I 1549 tog Jón Arason med 300 soldater til Skálholt og arresterede den lutheranske biskop, Marteinn Einarsson¹. De tyske købmænd arresterede den kongelige danske hovedsmand. Jón Arason og hans mænd herskede over Island.

I efteråret begik Jón og hans sønner en alvorlig og fatal fejl; de havde for få mænd med sig, da de tog til Dalir, hvor Daði Guðmundsson i Snóksdalur, en af kongens mænd og en af de islandske lutheranske høvdinger, fangede dem. De blev halshugget i Skálholt den 7. november 1550 uden dom, fordi ingen ville dømme over dem.

Efter at Jón Arasons og hans sønner var blevet halshugget i Skálholt, blev der stor sorg blandt almuen i Nordisland og mange andre steder. Nogle af Jón Arasons følge tog på fiskeri om vinteren i Suðurnes som *vermenn*, og da de kom til sydlandet, hørte de, oftere fra kvinder end mænd, at nogen måtte påtage sig at hævne for biskoppen. (Dette er næsten et klassisk hævnemønster; i sagaerne er det ofte kvinderne, der stærkest ønsker hævnaktioner).

Bønderne hævner Jón Arason. Dette førte til, at 30 *vermenn* fra Nordisland tog til Kirkjuból i Garður i Suðurnes, hvor Christian Skriver, fogeden i Bessastaðir², var gæst, og bønderne dræbte ham og hans søn Baldvin, og alle de 12 andre mænd Skriver havde med sig. Af de 30 *vermenn* flygtede 16 ud af landet til England, mens mange af dem måtte betale høje pengebeløb i bøde. Tilsyneladende blev ingen af dem dræbt³. Arngrímur Jónsson skriver i *Crymogea*, at der var tale om Jón Arasons og hans sønners svende og karle⁴, altså ikke landboer.

I april 1551 blev Jón Arasons søn, Sigurður Jónsson præst på Grenjaðarstaður, valgt af de nordlandske præster som katolsk biskop. Sigurður fik dog ikke lejlighed til at sejle til indvielse, for om sommeren kom en større dansk hær til Eyjafjörður og gennemtvang reformationen i Hólar bispedømme. De nordlandske beboere havde ikke andet valg end at acceptere Ólafur Hjaltason som lutheransk biskop i Hólar.

De katolske klostre blev nedlagt i Island som andre steder, hvor reformationen vandt. Deres gårde blev dog ikke solgt, fordi kongen konfiskerede dem og forlenede dem til islandske herremænd, f.eks. Daði Guðmundsson, der fik det rige Helgafellsklaustur og Pétur Einarsson, der fik Reynistaður kloster (dog ikke længe)⁵. Kongen konfiskerede ligeledes nogle fiskerigårde i Skálholt bispestols eje i Suðurnes og gav

¹*Íslenskir annálar I. Skarðsárannáll*. Rv. 1922-27 s 111

²Fogeden i Bessastaðir var en kongelig embedsmand, der havde tilsyn med det kongelige gods. Der er fra perioden 1547-1552 bevaret de såkaldte „fogedregninger“ for Viðey klostres jorde, til dels udførte af Christian Skriver. Se D.I. XII

³*Íslenskir annálar I. Skarðsárannáll*. Rv. 1922-27 s 123-124

⁴Arngrímur Jónsson: *Crymogea*. Rv. 1985

⁵D.I. XII s. 528

bispestolen nogle andre gårde i landbrugsområderne i stedet for. Kongen blev på den måde stor godsejer i Island med aktiv interesse i den islandske økonomiske udvikling¹.

De islandske biskopper mistede en stor del af deres magt. De blev frarøvet retten til at dømme i sædelighedsspørgsmål; de verdslige embedsmænd fik den ret med den såkaldte Stóri dómur (1564). Altingets magt blev styrket på dette område og forblev indtil 1662 uforandret i andre henseender. Biskoppernes magt blev også i andre retssager stærkt begrænset. I sager angående kirken blev det lovfæstet, at der altid skulle være lige mange præster og lægmænd til at dømme, men dette ser ud til at være blevet det almindelige helt fra 1520. Biskopperne mistede retten til selvstændigt at handle med bispestolenes jordegods, men kunne dog beholde godset og renten af det. Resultatet var, at indtil 1785 blev næsten ingen gårde solgt eller købt af bispestolene; det ejendomssystem, der var i 1550, blev så at sige fastfrosset.

Islands afvæbning

Der findes kilder², som viser at biskoppen i Skálholt, Gissur Einarsson, permanent havde 15 soldater hjemme i Skálholt. Mange af det 14.-16. århundreders islandske herremænd kan have haft et fast følge af få mænd. Der er dog klart, at det nogle gange var landboer, der udøvede væbnet magt i Island, eller fulgte høvdinge til Altinget under konfliktsituationer, f.eks. da Ögmundur Pálsson og Jón Arason mødtes på Altinget kampklare med over 1.000 mænd hver. Det ser ud til, at der var en bredere gruppe af væbnede mænd, herremændene kunne kalde på, hvis det var nødvendigt. Dette må have været dem, der dagligt var bønder og karle på deres fæstegårde eller hovedgårde. Ved drabet på foged Didrik af Minden i Skálholt 1539 var det landboerne, der forsvarede bispestolen og de katolske klostre i Sydisland.

De verdslige herremænds kamp mod kirkemagten afsluttedes med kirkens nederlag, men herremændene sejrede ikke. Det gjorde kongemagten. Det monopol på magtudøvelse, der blev lovet i Gamli sáttmáli fra 1262 blev endelig en realitet. Centralmagten, der i Tyskland og Danmark altid var til stede og lagde bånd på fejder mellem aristokrater, kom nu til Island. Da de danske tropper gik i land på Oddeyri i 1551 var de fredløse tilstande, der havde hersket i landet mere eller mindre fra Sturlungaalderen, med større eller mindre væbnede konflikter mellem høvdinge, mellem høvdinge og kirke og inden for selve kirken definitivt slut. Som Kristinn Jóhannesson siger i sin artikel om Islands forsvar i det 16.-19. århundrede,³ var det

¹Íslenskur söguatlas I. Rv. 1989, s. 154-155

²D.I. X s. 687

³Kristinn Jóhannesson: „Þættir úr landvarnasögu Íslendinga“ *Saga* 1968 s. 122-138

umiddelbart efter reformationen slut med væbnet konflikt i Island. Denne hurtige afvæbning er besynderlig, og der eksisterer ingen god forklaring. Ifølge en kilde, den s.k. Vopnadómur fra 1581, dømt af en sysselmand i Barðastrandasýsla, skal kongemagten have ødelagt alle våben i Island omkring 1575. Landet blev forsvarsløst og dette skal have ført til, at man ikke kunne forsvare sig mod udenlandske røvere, som dem der røvede i Saurbær i Rauðasandur 1578.

Vopnadómur siger, at alle våbenføre mænd er forpligtede til at kæmpe under sysselmanden, hvis det bliver nødvendigt¹. Gamle mænd og unge mænd skal flygte med kvinder, børn og husdyr til sikre steder. Videre skal alle eje en lur, så andre kan få besked, hvis der er fare på færde. Alle skattebønder er forpligtede til at købe et gevær, en armbrøst og et spyd. Alle ugifte, der ejer ti øre (60 al.) eller mere, skal købe et spyd og en kniv, som de dog kun må bære mod udlændinge. Alle andre, der er 15 år eller ældre, skal eje et spyd. Alle de, der ejer 20 hdr. eller mere, skal købe et gevær, en bue og et langspyd for hver af sine våbenføre karle.

Loven blev aldrig vedtaget i Altinget og havde begrænset virkning.

Selv om der ikke blev meget våbenkøb, viser dommen, at den grundlæggende idé var, at alle mænd skulle deltage i landets forsvar. Dette er måske den samme idé som i senere tiders massehære. men det ligner også de massehære Jón Arason, Sturla Sighvatsson og andre islandske generaler kunne samle.

Jón Arasons svende og karles drab på Christian Skriver, hans unge søn og hans mænd, blev også blandt de sidste væbnede aktioner i Island. Der var et klart opbrud i Islands historie på dette område inden for en kort periode. I islandsk historiografi har man først og fremmest været bekymret over, at landet blev forsvarsløst, efter at landets våben var blevet konfiskeret. Det skal have været forårsaget af kongens behov for at afvæbne sine modstandere i Island, dvs. umuliggøre en væbnet modstandskamp. Dette kan godt have været motivet.

Imidlertid er dette ikke hovedspørgsmålet. Selv om Island i 1551 i forhold til eftertiden nærmest var væbnet til tænderne, var der ingen mulighed eller vilje til modstand mod den danske konges magt. Man var ikke forberedt på en langvarig guerillakrig. Våbnene var kun blevet brugt i indbyrdes kampe, der ophørte efter reformationen. Dette må have forårsaget en væsentlig forbedring af tilværelsen for små folk, fæstere og deres familier. Faren for at væbnede bander, der fulgte biskoppen eller andet herskab, dræbte eller kvæstede en eller anden eller røvede bønderne var overstået. Man hører ikke om den slags i kilderne efter 1551.

Årsagen til dette er ikke helt klar. Afvæbningen af islændingene hænger helt sikkert sammen med den danske magtovertagelse og de danske invasioner i Island

¹Kristinn Jóhannesson: „Þættir úr landvarnasögu Íslendinga“ *Saga* 1968 s. 123-124

1537-1541 og 1551. Derefter herskede der ingen tvivl om, hvem der havde monopol på magtudøvelse i Island, det var kongen og hans embedsmænd. De gamle middelalderlige fyrster, der med våben og magt kæmpede med hinanden med deres fæstebønders støtte, var blevet historie. En vigtig forudsætning for dette må have været kongemagtens erhvervelse af jordejendom i Island omkring 1550 fra klostrene og de forhenværende katolske biskopper. Dette skabte en magtbase, som ingen anden konge havde haft, og kongemagten ser ikke ud til at have været interesseret i den slags magtbase før. Denne udvikling var langt den største forandring af den islandske sociale struktur i hvert fald fra 1100, og denne afhandling har kun givet grundlag for at svare på nogle få af de spørgsmål, der melder sig i denne sammenhæng. Den har dog måske givet grundlag for at stille de rigtige spørgsmål angående denne forvandling. Forandringen hænger bl.a. sammen med den danske kongemagts udvikling i 1500-tallet, der falder uden for rammen af denne afhandling.

Det er et særdeles interessant spørgsmål, hvordan samspillet mellem et samfund af frie bønder og en kongemagt, der var opstået i et samfund, hvor kun adelen havde frihed, fungerede i perioden 1550-1800. Der må være forekommet betydelige sammenstød mellem de forskellige holdninger og interesser, i den grad de danske embedsmænd eller købmænd var direkte indblandet i islandske affærer. Men det islandske aristokrati spillede her en vigtig rolle: De var mellem kongemagten og almuen, som den svenske historiker Harald Gustafsson har udtrykt det i sin bog med samme titel¹.

Den islandske biskop, Oddur Einarsson, skriver i sin Islandsbeskrivelse at efter at alle de uroligheder, stridigheder og indbyrdes kamp holdt op, der forvoldte voldsomt rod i samfundet, findes der ingen steder større fred og ro end i Island². Det er ikke sikkert om han hentyder til Sturlungaalderen, eller de urolige tider i 1400-tallet og den første halvdel af 1500-tallet, men i hvert er resultatet ifølge ham at islænderne er usædvanligt milde, venlige og hjælpsomme på alle områder.

Sammenfatning af 6.2. a og b

Herskabets og kirkefyrsternes indbyrdes kamp og kongemagtens og kirkens kamp mod almuen og i større eller mindre grad dele af det islandske aristokrati udviser samme karaktertræk: Der kæmpes om retten til bøndernes overskudsproduktion med hjælp af selve fæstebønderne. Aristokratiets storbrug fungerede tilsyneladende som en slags militærlejr, hvor der fandtes svende og karle, der kunne ride med herremanden.

¹Gustafsson, Harald: *Mellan kung och allmoge - ämbätsmän, beslutsproces og inflytande på 1700-tallets Island*. Stockholm 1985

²Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 128, 143

Det er sandsynligt, at der fandtes specialiserede grupper af væbnede mænd på de største godser, der først og fremmest beskæftigede sig med krigsføring. De kan også have haft andre opgaver i fredelige perioder. Men det ser også ud til, at en slags reserve af bønder altid kunne opkaldes til at støtte deres herremand, hvis det blev ønsket.

6.2. c Godsejere mod bønder

I *Sturlunga saga* er der nogle eksempler på konflikt mellem bønder og høvdinge eller jordejere, sædvanligvis på grund af uenighed om økonomiske sager. I *Guðmundar saga dýra* fortælles der om bonden Þórður i Fagraskógi, der lejede en ko af Guðmundur dýri. Det fortælles ikke, om Þórður ejede Fagraskógur. Þórður dræbte Guðmundurs ko, men udvalgte en af sine køer til Guðmundur, hvilket tilsyneladende var i orden fra Guðmundurs side. Guðmundur fik brug for koen og sendte to af sine mænd ud i Fagraskógur efter den. Þórður havde tænkt sig om og ville ikke give den udvalgte ko fra sig, men udpegede en anden, der ikke var lige så god. Dette førte til, at Guðmundurs mænd dræbte Þórður.

En passage fortæller, at forstanderen i Reykholt, Valgarður Styrmisson, red ud til Mýrar for at bede bønderne om heste, fordi Snorri Sturluson, høvdingen i Reykholt, skulle transportere tømmer nord fra Skagafjörður til Reykholt. Da Valgarður og hans mænd kom til gården Eskiholt, hvor bonden Halldór boede, nægtede Halldór at udlåne heste. Valgarður „setti aurfalinn fyrir óst honum, svo að hann hné að vegginum“, dvs. satte sit spyd til hans hals, så han faldt op mod væggen, og tog hesten¹. Bonden Halldór var dog ikke død eller ufør, for han tog til Svignaskarð, hvor Valgarður hvilede sig og spiste, og dræbte ham.

Lignende begivenheder fandt sted på Egilsstaðir i Árnessýsla, hvor bonden Jón Kráksson nægtede at give høvdingen Björn Sæmundsson mad og husly². Björn tog alligevel maden, men Jón dræbte en af Björns mænd, Vigfús Kálfsson. Jón, der tilsyneladende var af fornem oprindelse, flygtede nordpå til Sighvatur Sturluson, der hjalp ham ud af landet, men Björn hævnede sig ved at lade benene hugge af Hafliði, Jóns bror.

Senmiddelalderen

Direkte konflikt mellem landboer og godsejere ses sjældent i dokumenterne. Selve mangelen på dokumenter om konflikt angående landboer, landskyld og kvildelejer, f.eks. ved siden af de mange dokumenter om forbud mod oprettelsen af fiskerhusstande uden husdyr, tyder på, at dette ikke har været en central konflikt i samfundet³.

I 1500-1550 er der nogle sager om bønders manglende udnyttelse af græsning, der kostede jordejerne indtægter (se kap 4.2.). Dette førte til, at bønderne blev forpligtet

¹*Sturlunga saga* s. 349

²*Sturlunga saga* s. 349

³Se dog Hnjúkur-sagen (kap. 5.2.b) og sagen om Sveinn på Efri-Ás (D.I. VI 621-622)

til at græsse deres husdyr på fjeldet, men det ser ikke ud til, at jordejerne havde stort held med at tvinge bønderne til at græsse deres får på den måde. Denne konflikt var sandsynligvis et resultat af at der fandtes græsning nok i lavlandet efter den anden pest.

I samme periode er der nogle eksempler på genoptagelse af lammetold, f.eks. i Skagafjörður, og ligeledes ser det ud til, at godsejerne omkring 1540 begynder at forpligte landboerne til at betale tiende af de jorde, hvor de boede (se kap. 5.2.b).

I 1492, to år før den anden pest, dokumenteres en sag, som Skálholt bispestol fører mod tre af dens landboer Magnús Vigfússon, Ásgrímur Jónsson og Björn Ásbjarnarson¹. De blev stillet foran biskop Stefán i selveste Skálholt domkirke og dømt for ikke at have lånt heste til at transportere stolens fisk. Biskoppen dømte, at alle de landboer, der ifølge deres fæstemål var forpligtede til at låne heste til transport, skulle udlåne en hest hver til transport af fisk fra Grindavík til enten Þerneyjarsund eller Rosmhvalanes eller andre steder. Hvis man ikke ejede en hest – hvilket disse tre landboer brugte som undskyldning for ikke at have opfyldt pligten – skulle man leje en hest hos en anden mand. Biskoppen hentyder til, at dette for bispestolen var en absolut nødvendighed.

Det er mærkeligt, at de tre landboer blev stillet foran biskoppen i selve domkirken. Dette har selvfølgelig tjent til at understrege biskoppens magt og pragt. Den domkirke, der fandtes i Skálholt på dette tidspunkt, var imponerende, selv efter vor tids målestok. Man ville dog forvente, at der var nok af andre huse på stedet til dette formål.

Det ser også ud til, at der i denne periode, muligvis først efter den anden pest, blev indført pligt for Skálholt bispestols landboer til at ro på fiskeri på en af Skálholt bispestol både, hvis de fiskede om vinteren, eller fik nogen til at fiske for sig². Det meddeles i en dom over landboen Einar Þórðarson, at Skálholts forstander på „landastefna“ (et møde hvor godsets jorde blev udlejet til landboer) havde sagt, at alle fæstere på bispestolens gårde skulle ro på stolens både. Der er ikke i denne dom hentydet til nogen tradition, kun til forstanderens ord på „landastefna“. Omstændighederne efter den anden pest, hvor der herskede arbejdskraftsmangel, og selve Einars ulydighed tyder på, at dette er en ny pligt. Senere udvikledes den til regulært hoveri, „mannslán“, der blev lige så hyppigt eller endnu hyppigere end transportpligten.

Dommen mod „öreigaleiguliðar“. I 1504 udnævnte sysselmanden Arnór Finnsson et nævningeting til at dømme i en sag mod fæstebønder, „fattige mænd der holder jorde og kvildelejer“, som havde mistet kvildelejehusdyr under en meget hård

¹D.I. VII s. 152-153

²D.I. VIII s. 362

vinter¹. Arnór anklagede disse bønder, der bl.a. boede på hans fæstegårde, for at lade hans og andre jordejeres kvildelejer dø og lade andres leve.

Bønderne ser ud til, ved siden af at leje kvildelejer fra Arnór og co., at have lejet kvildelejer fra andre husdyrejere end dem, der ejede jordene. De blev dømt til at tilbagebetale Arnór og de andre jordejere for de døde kvildelejer. De ejede selv ingen husdyr, (dommen handlede netop om ejendomsløse landboer - *öreigaleiguliðar*), og derfor skulle de betale, når og hvis de erhvervede ejendom. Ellers skulle de søge hjælp hos deres slægtninge for at betale gælden, hvis slægtningene ejede noget. Hvis de ejendomsløse fæstebønders børn ejede husdyr, skulle de gå til betaling af gælden. Alle de kreaturer, som stadig levede på vedkommendes gårde, blev ifølge dommen jordejernes ejendom, uanset hvem der ellers ejede husdyrene forud. Lejligheden blev også brugt til at lade bønderne sværge på, at de ville betale denne gæld, og til at forpligte dem til at tjene de herrer, der havde ejet de døde dyr. Det er ikke klart, hvad „tjene“ betyder i denne sammenhæng, muligvis kun at de skulle bo på deres gårde og ikke flytte til andre herrers gårde, hvilket lyder som en slags stavnsbånd (dette kan dog også have en videre betydning.)

Godsejerne fandt det problematisk, at landboerne lejede andres kvildelejer og brugte deres jord til at fodre dem. De ville have et minimum af kontrol over, hvad græsset af deres jorde blev brugt til, og i dette havde de støtte i nogle artikler i *Jónsbók*². Sådan set kan dette ikke betragtes som en skærpelse af bøndernes undertrykkelse eller en forandret politik fra aristokratiets side, men som en videreførelse af *Jónsbóks* love. Den blev konfirmeret af Finnbogi Jónsson lögmaður i Altinget i 1505³.

Finnbogi tolker sagen lidt klarere end den oprindelige dom. Kernen i sagen er, at de fattige landboer, „der er deres jordrotter skyldige [på grund af døde kvildelejer] tager foder og lejer andres kvildelejer uden jordrotternes lov eller samtykke, og er dem til ubærlig skade. Jeg finder det ligeledes upassende, at landboernes børn har deres husdyr fri“, dvs. ingenting betaler af dem. Finnbogi ser ud til at opfatte dette som en rimelig krav.

En anden type konflikt var konflikt om rettigheder til jagt og fiskeri. I 1532 dømte 12 præster på et præstestævne, at præsten i Stafholt skulle råde over fiskerettigheder i åen Þverá⁴. Bønderne i nærheden krævede ret til at fiske i Þverá når som helst de ønskede, men det fik de ikke. Konflikt af denne type ses af og til i kilderne, men udgør ikke noget større konfliktemne mellem bønder og godsejere.

¹D.I. VII s. 725

²*Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Odense 1970 s. 138-139

³D.I. VII s. 785-786

⁴D.I. IX s. 614

Sammenfatning. Det mest interessante i kilder om forholdet mellem landboer og godsejere er manglen på åben konflikt. Der findes yderst få dokumenter, der vidner om direkte konflikt om landskyld eller kvildelejer omkring 1500. Dommen om öreigaleiguliðar handler om et indgreb i landboernes udnyttelse af godsejernes jordejendom under noget specielle omstændigheder, der ikke retfærdiggør at betragte dommen som særlig urimelig eller uretfærdig. Der er ingenting, der yderligere indikerer, at godsejerne fik øget kontrol med landboernes udnyttelse af jorden senere i 1500-tallet.

Den konflikt, der var tilstede i denne periode, fandt bl.a. sted på grund af manglende arbejdskraft til fiskeri på godsejernes fiskerbåde og bøndernes manglende interesse for græsning i fjeldet. Landboernes betaling af tiende og genoptagelse af lammetold vidner sandsynligvis om godsejernes forsøg på at opnå indtægt til erstatning af den indtægt, de tabte ved det katastrofale rentefald i 1400-tallet.

Et helhedsbillede af forholdene mellem godsejere og landboer er, at der på overfladen herskede fred imellem disse to modpoler, i modsætning til forholdene mellem f.eks. små godsejere og eliten blandt godsejere. Bønderne var dog altid aktive i kampen for bedre kår; det var ikke muligt for godsejerne at drive fæstegårdene efter pestepidemierne uden betydelig sænkning af landskyld og antal kvildelejer. For at kompensere herfor forsøgte aristokratiet at indføre nye afgifter, bl.a. hoveri og at gøre det til fæsternes opgave at betale tiende af jordejernes ejendom. Fæstebøndernes kamp forblev en stille, sej kamp, der ikke blev udtrykt direkte i politiske aktioner eller oprør.

6.2. d. Godsejere og bønder mod búðsetumenn¹ og købmænd

Hvis forholdet mellem godsejere og landboer var relativt fredelige, omend ikke frie for konflikt, gælder det slet ikke for forholdet mellem godsejere og bønder på den ene side og búðsetumenn og uansatte på den anden. I perioden 1400-1600 vrimler det med dokumenter, der forbyder oprettelse af husstande uden husdyr, tilstedeværelse af búðsetumænd og husmænd, tjeneste for udenlandske købmænd o.s.v. o.s.v.

Búðsetumenn

Búðsetumenn var ikke altid ilde set. I 1350 udsendte kong Magnús Eiríksson lov² om búðsetumenn og *lausamenn*. Búðsetumenn fik simpelthen lov til at eksistere uden forpligtelser. Deres eneste pligt var at give kongens mænd forkøbsret af fisk til markedspriser. Fiskerne skulle også stå til rådighed som arbejdskraft for landbruget, hvis det behøvedes. Den sidste gruppe, lausamenn, der drev handelsvirksomhed, fik lov til at handle i hele landet uden forhindringer, men hvis de ejede mere end 3 hdr. var de forpligtede til at betale kongen 20 al. i skat hvert år.

En indikation af omfanget af fiskerierne i 1300-tallet findes i bl.a. dokumenter fra Helgafell kloster. På s. 98 er der en tabel over Helgafell klostets øer i Breiðafjörður, der viser store indtægter af dem i 1377-97. Der fandtes tilsyneladende fiskerbyer eller fiskerlejer på disse øer, eftersom indtægten udelukkende var fisk. I det 17. århundrede var renten af disse gårde langt mindre, ofte kun en femtedel af hvad den havde været i 1300-tallet. Der fandtes dog stadigvæk fiskerbyer på enkelte af øerne, f.eks. Höskuldsey³.

Kampen mod búðseta. Lovgivningen fra 1350 er anderledes end lovgivningen efter 1404, med en meget hård lovgivning umiddelbart efter den sorte død mod især tjenestefolk⁴. Det ser dog ikke ud til at fiskernes eksistens forbydes direkte i første omgang.

Men búðsetumenn fik uventede allierede. Det var de engelske fiskere og købmænd, der i 1419 formelt fik lov af de islandske myndigheder til at drive fiskeri i Vestmannaeyjar, og hvor som helst de ville rundt om i Island. Senere begyndte også tyske købmænd at sejle til Island. De islandske myndigheders holdning til denne handel blev senere fjendtlig. I 1480 klagede islændingene f.eks. over handelen. Det var jord-

¹Búðsetumenn: Fiskere, der boede ved havet og havde få eller ingen husdyr

²D.I. II s. 859

³For en videre diskussion se Helgi Þorláksson: *Vaðmál og verðlag*. Rv. 1991, s. 455-474

⁴D.I. III s. 689-696

ejereliten og storbønderne, der var utilfreds med udenlandske købmænd, der boede hele året i Island og handlede¹. Deres klage blev sendt til kongen. Her gengives dele af den.

... almúginn af öllu landinu klagaði sig um þann mikla ósið er hér væri í landið um þá vetursetu er útlenskir menn hefðu hér hvað oss leitst og öllum almúganum úti frá vera stór skaði fyri landið sakir þess að þeir halda hér hús og garða við sjóinn og lokka svo til sín þjónustufólkið að bændurnir fá ekki sína garða upp unnið ... Hér með selja þeir ónytsamlegan pening inn í landið og taka þar fyrir bæði skreið smjör og slátur og vaðmál allt for dýrt frammar meir en sett er og samþykkt ...

...

...almuen fra hele landet klagede over den store uskik her i landet, at udenlandske mænd overvintrede, hvilket var til stor skade for landet, eftersom de holder hus og gårde ved havet og lokker tjenestefolkene til sig, så bønderne ikke kan drive deres gårde. Hermed sælger de unødvendigt gods ind i landet for både klipfisk, smør og kød og vadmel, alt for dyrt og over den vedtagne pris.

I 1490 faldt den berømte Pinings dom opkaldt efter Didrik Pining, som på det tidspunkt var kongens øverste embedsmand i Island². I dommen bliver der nedlagt et strengt forbud mod de engelske og tyske købmænds vinterlejring og totalforbud mod deres beskæftigelse af islandske mænd og kvinder, som i supplicatien fra 1480. Derefter kommer der et forbud, som forbyder dem, som ejer mindre end 3 hdr., at bosætte sig ved havet og leve af fiskeri. Alle, som ejer mindre end 3 hdr., skal arbejde hos bønder som karle eller piger.

I 1514 falder en dom i Skagafjörður, som ligeledes indeholder forbud mod, at de, som ejer mindre end 3 hdr., får lov til at grundlægge eget hjem³. De skal arbejde for bønderne. Ingen skal have lov til at fiske for sig selv, hvis han ikke ejer 5 hdr. eller mere i skattepligtig ejendom. Det er også forbudt for bøndernes karle at tvinge bønderne til at give dem lov til at fiske for sig selv. Til sidst er det i dette bemærkelsesværdige dokument forbudt at bære en bestemt type dyrt, udenlandsk tøj, hvis man ikke har den nødvendige høje sociale status.

I 1528 blev som før nævnt alle „húsmenn“ (búðsetumenn) dømt væk fra Vestmannaeyjar. Dette var måske et forsøg på at frarøve englænderne deres arbejdskraft. Vestmannaeyjar havde længe været englændernes hovedbase. Alle búðsetumenn og alle de, som arbejdede for englændere, skulle væk fra øerne. Dette gjaldt for alle dem, som ikke var fæstebønder eller arbejdede direkte for fæstebønder på

¹D.I. VI s. 281-285

²D.I. VI s. 702-704.

³D.I. VIII s. 509-12

øerne. Hvis man ville bedrive selvstændigt fiskeri fra øerne, måtte man eje 4,5 hdr. eller mere¹.

Tre år senere var der igen forsøg på at undertrykke lausamenn. De mænd uden fast bopæl, som ikke ville arbejde hos bønder, skulle frateges al deres ejendom. Der var også forbud mod deres handel, hvis de ikke havde et års ansættelse hos en bonde. For dem som ikke ville arbejde, men prøvede at tigge, blev der uddelt straf på 7 slag på ryggen. De, som forlod deres børn, skulle også prygles, og miste deres ejendom². Her ser man sammenhængen, som det offentlige ser lausamenn i: De sammenlignes med tiggere og folk som forlader deres børn.

Den tilsyneladende uendelige krig mod lausamenn pågik stadigvæk i 1538. Nu får vi en ny argumentation fra hirðstjórnins og lögmennins side³:

... margur fátækur liggur inni með sínum börnum og fær í öngvan máta að kaupa sér atvinnu eða sínum börnum... Því með guðs miskunn gjöri ég svofellda skipan ... fyrir sakir fátæktar og neyðar landsins og ýmislegrar veðráttu og mikils kostar leysis.

Fyrirbjóðum vér að nokkrir lausamenn meti sig til fjár eða nokkurskonar maður gjaldi þeim eða gefi þeim peninga fyrir sína þjónustu ... [en lögbók segir].

.. mange fattige mænd med børn har ingen muligheder at skaffe tjenestefolk for sig og deres børn. Derfor beslutter jeg med guds nåde ... fordi landet er fattigt og har stor nød og dårligt vejr og få udveje.

Vi forbyder alle lausamenn at kræve eller få højere løn for deres arbejde... [en den lovbogen stipulerer].

Den argumentation, at der er mange fattige bønder, som ikke har mulighed for at få tjenestefolk, var ny i denne sammenhæng. Som før sagt var det godsejerne, som havde det største behov for arbejdere, men det var også vigtigt for de almindelige familiegårde, især de større af dem, at have nok arbejdskraft. En gård af den størrelse, der var almindelig i 1400-1500-tallet, behøvede ved siden af bondeparret selv en til to karle eller piger for optimal drift.

I april 1555 dømte Daði Guðmundsson⁴ om det ulovlige fiskeri som nogle selvstændige kvinder og mænd, (dvs. *lausafólk* og *búðsetufólk*) drev i Snæfellsnessýsla. Bønderne var blevet bedt om at fratage disse folk deres ejendom. Det var forbudt dem, der ikke havde husdyr, at leve af at fiske. Der var dog en undtagelse, således at de familiefædre, der havde mange børn, fik lov til at fiske på egne både med deres børn.

¹D.I. IX s. 477

²D.I. IX s. 578, 581

³D.I. X s. 384

⁴D.I. XIII s. 20

Sammenfatning. Godsejernes og bøndernes fælles interesse var fra 1404 at få nok arbejdskraft til at drive landbruget. Derfor må englændernes og senere tyskeres fiskeri med islandsk arbejdskraft have været en torn i godsejernes og bøndernes øjne. Dette er hovedforklaringen på den uophørlige kamp, der blev ført mod alle dem, der forsøgte at leve af fiskeri uden husdyr. Kilder fra det 14. århundrede vidner om radikalt anderledes forhold, der må skyldes, at der da var nok arbejdskraft til stede til at drive landbruget.

De engelske og tyske købmænd

I 1400-1412 begyndte fiskere fra England som før nævnt at fiske ved Island. Den norske stat var meget svag efter den sorte død, og islændingene mistede en del af deres kontakt med den. Island blev inddraget i den engelske interessesfære. Først var der relativt fredeligt mellem islændingene og englænderne, men i 1420 gik det galt, og i 1420-1425 herskede der krigstilstand i Island. Englænderne begyndte på sørøveri, røveri af hovedgårde og kidnapping af islandske høvdinger. Hele 1400-tallet var der en spændt situation mellem islændinge og englændere, men ind imellem var der roligt. Det ser ud til, at fra 1420 og helt til 1450 havde de stor indflydelse i Island.

Englænderne havde faste baser, f.eks. Grindavík og Vestmannaeyjar. De fik indflydelse på den islandske kirke. I 1427 blev den engelske John Williamsson Craxton udnævnt til biskop i Hólar, og han brugte sin indflydelse til at beskytte englænderne mod hævnerrige islændinge. I 1430 blev Jón Gerreksson, en dansk mand af adelsstand, udnævnt til biskop i Skálholt. Han var ligesom Craxton købmændenes og fiskernes mand, og den islandske elite kunne ikke lide ham. I 1433 kom en gruppe islændinge, deriblandt høvdinger som Teitur Gunnlaugsson i Bjarnarnes, senere lögmaður, til Skálholt. De tog biskoppen, lagde ham i en sæk og kastede ham i floden Brúará¹.

Fra 1450 begyndte den danske konge at styrke sin stilling i Island. Englænderne fik også en anden fjende at slås med; de tyske hansekøbmænd, især fra Hamborg og Bremen, der i disse år var begyndt at handle i Island. I 1467 dræbte englænderne den islandske hirðstjóri Björn Þorleifsson, der også var blandt Islands rigeste mænd. Den danske regering reagerede ved at den brugte sin magtposition ved Øresund, og konfiskerede engelske skibe, der prøvede at sejle derigennem. Dette førte til krigstilstand i Nordeuropa mellem Hansebyerne og Danmark på den ene side og England på den anden, der endte med et engelsk nederlag.

I 1460-1483 mistede de engelske fiskere deres baser ved Faxaflói efter en serie hårde slag mod tyskerne. Helt til 1559 kæmpede englænderne for at beholde deres sidste positioner i Island, men 1532 mistede de Grindavík i et blodigt slag, og 1559

¹*Íslenskur söguatlas 1*. Rv. 1989 s. 140-141

mistede de deres sidste base ved Island, Vestmannaeyjar. Island var igen inddraget i den tysk-skandinaviske interressesfære¹.

Den 30. juni 1545 faldt en dom på Öxarárþing, dvs. Altinget². Blandt dem, der påhørte dommen, var 12 købmænd fra Hamborg. Deres fiskerbåde blev med dommen konfiskeret med henvisning til Pinings dom fra 1490. De tyske købmænd fik dog lov til at sælge bådene, før de forlod landet i efteråret, men deres fiskerivirksomhed skulle ophøre. De havde dog fortsat lov til at handle om sommeren, købe fisk og sælge varer. Ingen udlændinge måtte bo i Island om vinteren, undtaget hvis det var nødvendigt, f.eks. skibbrudsmænd eller smådreng, der ville lære islandsk!

Med denne dom ville den islandske overklasse understrege sit monopol på fiskeriet ved Island og begrænse udlændingenes handelsaktivitet. De hamburgske købmænd overvintrede dog i Vestisland to år senere trods dommen, dvs. de adlød den ikke³.

Sammenfatning. I disse internationale konflikter var islændingene ofte i modsætningsforhold til englænderne. De ønskede ikke, at de engelske fiskere, som også var købmænd, havde faste baser i Island, der kunne udvikle sig til byer. De skulle have lov til at være i Island om sommeren, men ikke om vinteren. Da ville de islandske høvdinger have lov til at bruge den islandske arbejdskraft for sig selv i fiskeriet. Der var ikke oprør mod kongemagten efter 1400, af den type man har set i 1300-tallet, og hvis der var oprør, var det en del af konflikten mellem islændingene og de udenlandske købmænd, som da biskoppen Jón Gerreksson blev dræbt. Derimod var der en heftig indre konflikt mellem den islandske elite og de lavere klasser, der ønskede frihed til at leve af fiskeri eller ville fiske for englænderne. Dette var på en gang kamp mellem godsejerne og købmændene om arbejdskraften og godsejerenes kamp mod en anden form for virksomhed, kapitalistisk fiskeri.

Afsluttende bemærkninger

Den sociale konflikt i Island stod ikke først og fremmest mellem bønder og godsejere. Kampen om landbrugets overskudsproduktion og kontrol over arbejdskraften lå dog bag den konflikt der manifesterede sig. Især to former for social konflikt var iøjnefaldende: Kamp om overherredømmet over godsejendommene og efter den sorte død kamp mod udenlandsk fiskerivirksomhed med islandsk arbejdskraft.

Kampen om overherredømmet over godsejendommene udspillede sig på to områder: Direkte som en kamp mellem islandske godsejere af alle typer, der havde

¹Íslenskur söguatlas I. Rv. 1989 s. 142-143

²D.I. XI s. 422ff

³D.I. XI s. 674

støtte af væbnede svende og bønder, og mere indirekte som en kamp om politisk magt, hvor kirken og kongemagten indblandedes. Der behøves en videre undersøgelse af tilstandene efter 1550 for nøjagtig at kunne forstå, hvorfor den danske kongemagt med reformationen tilsyneladende kunne stoppe både den første og anden type konflikt. Kongemagten spillede ligeledes en stor rolle, da de islandske godsejere gik sejrende ud af konflikten med de udenlandske købmænd.

Generelt kan det siges, at idéen om to klasser, aristokrati og bønder, der stod over for hinanden i et spændt modsætningsforhold, må have haft svært ved at slå igennem i Island i senmiddelalderen. Samfundskonflikterne var ikke organiseret efter disse linjer; derimod organiseredes konflikten om overskudsproduktionen gennem hierarkiske organisationer, hvor bønder fulgte deres herremænd og identificerede sig med dem. En forudsætning for dette var, at bønderne opfattede sig som frie medlemmer af samfundet, der udøvede en del af dets politiske magt. Afgørende var desuden, at bønderne under de rådende magtforhold havde behov for en stærk høvdings værn. Kun ved at acceptere én overherre kunne de beskytte sig mod andre høvdinges vilkårlige voldsudøvelse og opnå noget i retning af beskyttelse og ordnede forhold. En undersøgelse af forskelle på f.eks. danske og tyske bønders identitet på den ene side, og de islandske bønders identitet på den anden side, kan belyse disse forhold.

6.3. Bøndernes identitet

Som vi har set udspillede den sociale konflikt i Island sig ikke som en konflikt mellem bønder og godsejere, som vi er vant til fra europæiske feudale samfund. Hvorfor gjorde den ikke det? Rådede de islandske godsejere over nogle meget effektive indoktrineringsmidler, der skabte falsk bevidsthed hos de islandske bønder og forhindrede dem i at se, hvordan de blev udbyttet? Eller var der faktisk tale om et anderledes samfund, hvor konflikten kanaliseredes på en anden måde, og hvor mentaliteten var anderledes?

6.3. a Tysk og dansk bondeidentitet omkring 1500

I Europa var religiøse forestillinger organisationsprincippet i bøndernes modstand mod det feudale aristokrati, bl.a. i de tyske bønders store oprør i 1525¹. Dette var en nødvendighed, fordi de organisationsformer, som bønderne i Tyskland havde til rådighed, var bundet til feudalismens former, og kun ved at give idéen om „das Göttliche Recht“ et nyt indhold var det muligt for bønderne at forenes i et stort oprør.

De tyske bønder dannede ved deres oprør tilsyneladende for første gang en klart defineret gruppe, der stod over for herskabet og udtrykte sig om politiske, sociale og økonomiske forhold. Der skete en voldsom polarisering af det tyske samfund i løbet af bondeoprøret, over 100.000 bønder blev dræbt af det sejrriige aristokratis hære i den krig, der fulgte, selv om det endelige resultat mange steder blev en reel forbedring af bøndernes vilkår². Et forslag til et monument for at markere sejren over de oprørske bønder, udført af Albrecht Dürer i en kunstmanual i 1525, fortolkes af Stephen J. Greenblatt på den følgende måde:

A victory over rebellious peasants calls for a commemorative column ... and yet the enemy is an object of contempt and derision. The princes and nobles for whom such monuments were built could derive no dignity from the triumph, any more than they could derive dignity from killing a mad dog. A heroic encounter is a struggle for honor and must conform to the code which requires that the combatants be of roughly equal station. ... the peasants ... have no titles to seize,

¹Blickle, Peter: *Die Revolution von 1525*. München 1974. Kristendommen var ligeledes organisationsprincip for bønder i Katalonien i det 11. århundrede, se Bonnassie, Pierre: *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*. London 1991, og mange gange imellem og efter.

²Blickle, Peter: *Die Revolution von 1525*. München 1974

and can yield up no trophies fit to adorn the victors monument. Indeed, in the economy of honor they are not simply a cipher but a deficit, since even a defeat at the hands of a prince threatens to confer upon them some of the prince's store of honor, while what remains of the victorious prince's store can be tarnished by the unworthy encounter. ... Dürer depicts a peasant, ... utterly without signs of honor; he has been killed in a battle perhaps, but it may as well have been in an abattoir. The victor is spared representation, and even his sword is untainted, for it has not *encountered* a base adversary (which would imply face-to-face combat) but has *overtaken* him from behind¹.

Det uhørte var sket: Samfundet var blevet polariseret. Det er ikke sikkert, at noget lignende var sket før i feudalismens historie på den samme, bevidste måde, i hvert fald ikke i Tyskland eller Skandinavien². Årsagerne til den tyske samfundsekspllosion 1525 var formentlig en uheldig blanding af politisk og økonomisk undertrykkelse af bønderne sammen med en ekstra faktor, der gjorde situationen sprængfarlig, nemlig befolkningsvækst under forhold, hvor bønderne var strengt stavnsbundne³. Disse faktorer var dog ofte at finde i middelalderlige bondesamfund. Den afgørende faktor var, at centralmagten, dvs. fyrsterne og andre magthavere, satte sig ud over sædvanen, forhøjede renten og indførte livegenskab. Bønderne ville tilbage til de gamle forhold. De fandt frem til en fælles ideologi, „das Göttliche Recht“, der allerede var tilstede som en idé, men blev nu brugt for at retfærdiggøre kampen for oprettelse af de gamle forhold. En mere langsigtet forudsætning var den tradition for feudal bondefrihed der, selv om den blev meget svækket under den højmiddelalderlige højkonjunktur i de 12. og 13. århundreder, blev genoplivet og forstærket under den senmiddelalderlige agrarkrise i det 15. århundrede. En sådan tradition for bondefrihed eller „serfdom“ fandtes ikke i Island.

Under befolkningskrisen efter den sorte død vandt de franske og engelske bønder et vist mål af frihed. Det samme skete i Tyskland, livegenskabet blev suspenderet, men kun som en midlertidig ting. Da arbejdskraftsmangelen blev overvundet omkring 1500 blev livegenskabet genindført. Det andet livegenskab var ikke kun et østeuropæisk fænomen, det opstod også i Tyskland vest for Elben.

De danske bønders stilling lignede på mange måder mere de tyske bønders stilling end de islandske. Dette gælder f.eks. bøndernes aktive deltagelse i militærmagten. Den stærke centralmagt hindrede kampe mellem danske adelige (fejderetten

¹Greenblatt, Steven J.: „Murdering Peasants: Status, Genre and the Representation of Rebellion“. *Learning to Curse. Essays in Early Modern Culture*. New York 1992

²Den „feudale revolution“ i Frankrig, Nord-Spanien og England i det 11. århundrede repræsenterer muligvis en sådan opløsning. Den adelige reaktion i Danmark og Tyskland omkring 1500 minder meget om denne „revolution“.

³Blickle, Peter: *Die Revolution von 1525*. München 1974

begrænsedes eller forbødes), og når bønderne deltog i krig var det mod udenlandske fjender (svenskerne). De islandske bønder, i et samfund uden aktiv centralmagt, deltog derimod i kampe mellem aristokrater.

De danske bønder fik det, ligesom de tyske, franske og engelske bedre efter den sorte død. Da blev fæstekårene bedre og bønderne selvstændigere. Ligesom i Tyskland indtraf der en adelig modreaktion mod bøndernes forbedrede stilling. Værnet forvandlede i løbet af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet fra en fungerende gensidig institution mellem bønder og aristokrati, til et ensidigt magtapparat, som adelen brugte for at opnå større økonomisk og social kontrol med bønderne¹. I håndfæstningen 1523, da Frederik I tiltrådte, fik adelen kraftigt udvidet sin ret over bønderne på deres godser, eller i hvert fald mente adelen selv, at den havde fået denne ret ved denne anledning². Adelen havde i øvrigt omfangsrige privilegier, skattefrihed o.s.v., og Danmark må i den forstand betegnes som feudalt, selv om centralmagten var stærk, især efter 1536.

Den stærke centralmagt var resultatet af hård kamp i begyndelsen af 1500-tallet. Det var for Danmark en periode, hvor centralmagten brød sammen pga. modsætninger indenfor den herskende elite, mellem kongemagt og adelen. Når adelen forsøgte at svække centralmagten, oplevede bondealmuen det som en krænkning af princippet om den centrale kongemagt, en del af den gudgivne samfundsorden, og dette bidrog til uroligheder blandt almuen. De danske bondeoprør fandt således sted mens konge og adel stredes, men derefter opstod centralmagten stærkere end nogen sinde tidligere, og skabte en situation, hvor samfundet stabiliseredes i en lang periode fremover.

Hvilken rolle spillede reformationen i disse kampe, specielt for bønderne? Samfundets ideologi var kristen. Det var ikke muligt at udøve ideologisk modstand uden for den kristne forestillingsverden, det var utænkeligt, så det blev gjort inden for den. De grundlæggende træk i samfundets ideologi gik ud på, at der eksisterede en urokkelig, kristen samfundsorden, et standssamfund med fire stænder, der hver indtog sin funktionelle plads i samfundsordningen³. Disse stænder var de gejstlige, adelen, bønderne og borgerne. Bøndernes billede af verden var først og fremmest en blandning af kristne idéer og gammel naturtro, meget få af dem kunne læse, og de havde, ligesom den største del af befolkningen, kun ringe kontakt med de lærdes verden. Deres grundlæggende idéologi var, at verden ikke kunne forandres, og det som var gammelt var godt. Men under den adelige reaktion oplevede man store forandringer til det værre.

¹Appel, Hans Henrik: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*. Odense 1991, s. 142

²Wittendorff, Alex: *På Guds og Herskabs Nåde*. Kh. 1989, s. 33

³Wittendorff, Alex: „De danske reformationer.“ *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*. Ålborg 1988

Gamle idéer om troskabsbånd mellem bonde og herremand begrundet i den tanke, at herren skulle værne og beskytte bonden, som til gengæld skulle være ham lydige, mistede enhver troværdighed, når herrene åbenlyst satte sig ud over fællesskabets normer på bøndernes bekostning¹.

Bønderer blev kritiske, og den kritik blev ført frem som krav om en reformation, således som bønderne forstod dette begreb, som en genformning af samfundet efter de gamle rette normer, i det gudgivne kristne samfund. Alle mænd skulle kunne fortolke bibelens ord, alle mænd skulle være præster. Den kritiske holdning fik hjælp fra evangeliske prædikanter, og spliden i den gejstlige stand gjorde ikke tingene bedre. I 1527 nægtede bønderne i Jylland at betale tiende, og senere blev det til endnu større oprør, især efter 1533, da rigsrådet ikke kunne enes om at vælge en konge. Den danske adel magtede dog at besejre dem i deres oprør efter genetablering af centralmagten. Bondeoprørerne påvirkede sandsynligvis centraliseringstendensen på den måde, at adelen indså hvor nødvendig en stærk centralmagt var for opretholdelse af deres privilegier.

¹Wittendorff, Alex: „De danske reformationer.“ *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*. Ålborg 1988, s. 226

6.3. b Det islandske bondeidentitet

De islandske bønder levede inden for rammerne af den kristen-magiske verdensanskuelse, ligesom andre bønder i Europa. I marts 1477 blev der i Eyjafjörður nedskrevet et dokument i anledning af et vulkanudbrud, der forvoldte skader i landbruget. Der tales om det forfærdelige sandfald, ild og askemørke, der er overgået landet, som betød, at husdyr ikke kunne græsses, selv om der ingen sne var på jorden. Man var enig om at årsagen til dette var menneskehedens syndige og ukristelige levemåde, og derfor besluttede man at søge hjælp, hvor der var nok af den, hos Gud selv, så han med sin nåde ville holde op med at vise sin vrede og straffe menneskene¹. Til dette formål skulle bl.a. alle de, der boede på en gård, give fattige et måltid, og i hver kirke skulle der holdes gudstjeneste fem gange.

Der er også talrige eksempler på, at de der ejede jordejendom eller anden ejendom gav den til klostre eller kirker for på den måde at opnå evigt liv i himlen². Dette vidner om en levende tro, og heri adskiller islændingene sig ikke fra danskerne eller tyskerne. Der var et levende religionsliv.

Senmiddelalderens verden var ikke kun anderledes angående samfundsmæssige og økonomiske realiteter, man tænkte også anderledes. Det mentale system og forestillingsverdenen var anderledes.

Men man var dengang ikke mindre rationel end senere tiders mennesker. Den magisk-kristne forestillingsverden var rationel ud fra sine egne forudsætninger, som var andre end senere tiders naturvidenskabeligt funderede forestillinger om virkeligheden³. Selv om datidens økonomi fungerede på en helt anden måde end nu, genkender vi en økonomisk rationalitet i folks handlemåde. Hvis en bonde f.eks. havde mulighed for at forbedre sine vilkår, gjorde han det naturligvis. Men det magisk-kristne verdensbillede havde en vigtig samfundsbevarende funktion ved sine forestillinger om den gudgivne og i sidste instans gudstyrede samfundsorden. At forstå rationaliteten i systemet og dermed i folks handlemåde er uhyre vigtig.

Det samfundsmæssige hierarki

Vi har i nogle af de dokumenter, der blev brugt i argumentationen ovenfor, set nogle meget klare hierarkier. I en artikel i Jónsbók om tøj sættes der strenge regler for, hvilket tøj man har lov til at bære. Alle lærde mænd, dvs. præster, måtte gå i det tøj de

¹D.I. VI s. 104-105

²F.eks. D.I. VII s. 232-234, 299

³Se f.eks. Wittendorff, Alex: *Tyge Brahe*. Kh. 1994, s. 13

ville, og ligeledes „handgengnir menn þeim sem sér eigu öll skyldarvopn“, dvs. de medlemmer af hoffet, der ejede de våben, de forpligtede til. Alle de, der havde været udenlands skulle ligeledes have lov til at gå i det tøj, de havde købt i udlandet. Derimod opdeltes bønderne i fem kategorier, dem der ejede 19 hdr. og mindre, og dem der ejede 20-39 hdr., 40-79 hdr., 80-119 hdr. og 120 hdr. og over. Desto mere man ejede, desto større rettigheder havde man til at bære fint tøj¹.

Hierarkiet gjaldt f.eks. også for, hvor mange ryttere herskabet og gejstligheden kunne ride med. Der var også som i Löguréttarbót en finere graduering af bønder. De rige bønder havde lov til at ride med otte mænd, de næstrigeste fem og den tredje gruppe måtte ride med tre mænd. „En kotungar sem þeim ber...“ (Kotungar som de er forpligtet til ...). Hvem var disse kotungar? I sit testamente fra 1531² siger Teitur Porleifsson: „Mínum kotungum öllum gef ég kvittar sínar landskyldir að næstu fardögum“³. Her er betydningen utvetydig, kotungar betyder fæstebønder. Teitur giver dem et års landskyld i sit testamente. Dette var ikke ukendt; i sit testamente giver lögmaður Páll Vigfússon hver af sine landboer, „landsetar“, 10 øre eller 60 al., halvdelen af et års almindelig landskyld⁴. Der spores en paternalistisk holdning overfor bønderne i disse testamenter. En lignende holdning ser ud til at råde i Hrafn Brandssons dom om landboerne på Barðaströnd, der havnede i ildlinjen mellem herremænd, der kæmpede om godset (se kap. 6.2.a).

I dommen om „öreigaleiguliðar“ diskuteret i 6.2.c, defineres „öreigaleiguliðar“ som fattige mænd, som har andres jorde og kvildelejer, dvs. de kaldes ikke bønder. Det samme gælder for de landboer, der omtales i en dom om Skálholt landboers pligt til at udlåne heste. De kaldes „landsetar“

I 1359 forbyder biskop Gyrðir degne at ride med sýslumenn og „bændur“ til andre regioner uden at få lov til det⁵. I et dokument fra 1508⁶ kaldes fæstebønderne „landsetar“, mens herremanden og godsejeren Grímur Pálsson nævnes „bóndi“. I et dokument fra 1482⁷, hvor ejere af nordislandske hálfkirker modsiger Ólafur Rögnvalds-sons krav om regnskab for dem, siges det, at de, der står for dette dokument, er „bændur og almúgi sem byggja og búa í Hólabiskupsdæmi þeir sem nú eru hér samankomnir“, dvs. bønder og almue, der er tilstede og bor i Hólar bispedømme. De bønder, der boede på gårde med hálfkirkjur, var sædvanligvis blandt de mere velhavende, ofte godsejere. I Löguréttarbót bruges ordet „bændur“ (bønder) om dem der har lov til at ride med fem

¹Jónsbók. Kong Magnus Hakonsson Lovbog for Island. Vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætur, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Odense 1970 s. 115

²D.I. IX s. 585

³Det betyder: Mine fæstebønder giver jeg al deres landgilde næste gang den skal betales.

⁴D.I. X s. 595

⁵D.I. III s. 129

⁶D.I. VIII s. 247

⁷D.I. VI s. 458ff

mænd, men det ser ud til at dække over andre, både dem der har lov til at ride med otte, og dem der har lov til at ride med tre. Derimod ser der ud til at være en statusforskel mellem „bændur“ og „kotungar“.

Meget ofte benævnes de, der holder hálfkirkjur, „bóndi“¹. En anden betydning af ordet ses i sammenhæng med udnyttelse af græsmark i fjeldet eller betaling af skat², sen betydning. Her kaldes de, der driver gårdsbrug og fører husdyr op på fjeldet om sommeren, „bóndi“. Dette er ofte i máldagar, der muligvis indeholder ældre sproglige former. Dette er dog ikke altid tilfældet.

I Áshildarmýrarsamþykkt bruges ordene „lögréttumenn, landbúar og allur almúgi“ om dem, der udtrykker sig i dokumentet. I et dokument fra 1492³ nævnes „staðarins landbúi“ Gestur Pálsson, der var hjemme i Skálholt for at betale sin landskyld i vadmél, da han blev angrebet og slået af en mand ved navn Halldór Brynjólfsson. Her betyder landbúi landbo.

Der ser ud til at være sket en forskydning af betydningen af ordet „bóndi“, både i forhold til hvad det betød før, og hvad det betyder senere. Bóndi ser i senmiddelalderen ud til at betyde en godsejer, rig/velhavende bonde. Dette ville svare til, hvis aristokratiet i reformationstidens Danmark blev kaldt bønder. Det er en mulighed, at en udvikling som i Danmark fandt sted i Island, hvor herskabet forsøgte at skille sig mest muligt ud fra bondesamfundet og derfor definerede sig selv og andre på en ny måde.

I 1530 blev et skinddiplom⁴, som endnu findes bevaret, nedskrevet om Þórður Bjarnason, der ejede gården Njarðvík (en kirkjustaður i Østisland) og boede der længe. Þórður bærer titlen bóndi i dokumentet. Han er en selvejerbonde. Det gælder også Þórður Sveinbjarnason, der solgte sin gård Nes i Fnjóskadalur til Hólar bispestol for gården Hólar i Laxárdalur, men han kaldes ikke bonde⁵. Han har faktisk ingen titel. Þórður måtte desværre opgive Hólar og flytte tilbage til Nes, fordi Hólar bispestol følte sig snydt af købet.

Det er meget muligt, at der bag denne forskel, selv på en selvejer og en anden selvejer, ligger en forskel i den drift, der var på deres respektive gårde. Nes var en almindelig 20 hdr. gård, hvor man kunne forvente en helt almindelig familiedrift med bondeparret, en karl og en pige som arbejdskraft. Njarðvík var derimod en 40 hdr. gård, hvor man kunne forvente et brug med 5-10 karle og piger, eller flere husstande som i 1842. „Bóndi“-titlen var tilsyneladende forbeholdt de bønder, der styrede et større antal karle og piger end en almindelig bonde, fra fem og op til 50 eller mere.

¹F. eks. D.I. V s. 7, 28, 124.

²D.I. V s. 273, 433-434 angående „lambtollur“.

³D.I. VII s. 114

⁴D.I. IX s. 523

⁵D.I. VII s. 649

Det er muligt, at dette har haft sammenhæng med, hvem der var skattebonde. Kun en del af alle bønder ejede nok til at betale skat, og dette kan have ført til en forskydning af betydningen af bóndi. Der var dog ingen klare grænser mellem bóndi og kotungur eller landseti, fordi en kotungur i de fleste tilfælde rådede over nogle karle og pigers arbejdskraft og var helt selvstændig i sin drift. En kotungur behøvede heller ikke at være synonym med en fæster, fordi mange fæstere boede på fornemme gårde og var meget rige. Der er også den mulighed, at den aldersbestemte organisering af landbosamfundet (se kap. 4.3.) skabte muligheder for, at en stor del, måske over halvdelen af alle bønder kom i den situation, at de skulle betale skat, fordi de flyttede til et stort primært lögbýlisbrug.

Det er dog klart, at der i senmiddelalderen var en gruppe bønder, der blev defineret som havende høj status, „bændur“, og siden en anden gruppe af en lavere status, „kotungar“. Den overordnede hierarkiske verdensanskuelse gjorde sig gældende på dette som på andre områder, og den må have haft en samfundsstyrende funktion. Kotungar ser ud til at kunne defineres som bønder, der boede på en fæstegård (leigujörð) og højst havde to eller tre tjenestefolk. De kunne ikke forvente sig det samme af livet som dem, der kaldtes „bændur“.

Denne statusforskel gælder i senmiddelalderen. Der er også tegn på, at i højmiddelalderen betyder ord som „lítill bóndi“ og „smábóndi“ i Sturlunga noget lignende som „kotungur“ i senmiddelalderen. Nye studier i sagaernes mentalitet viser, at idéer om at alle i et egalitært samfund opfattede tingene på samme måde, som det kommer til udtryk i sagaerne, der er blevet fremført af nogle forskere er forkerte. Den norske historiker Simon H. Teuscher har f.eks. kritiseret denne standpunkt i en artikel om islændingenes forhold til dyr i nogle sagaer¹. Af disse sagaer er det klart, at høvdinger ikke beskæftigede sig med arbejde med husdyr, det var udelukkende karlenes og pigernes arbejde. Forskelle i social status genspejledes således i det daglige liv, siger Teuscher. Det betragtedes som upassende for høvdinger at omgås dyr. Dette viser, at selv om det islandske samfund ikke var feudalt, eksisterede der et levende billede af klasseforskelle. Høvdingerne udtrykte deres stilling som højerestående medlemmer af samfundet ved ikke at omgås dyr, og de laverestående ville hellere ikke at høvdingerne gjorde det. Fæstebønderne og tjenestefolket accepterede på den måde deres egen stilling som laverestående.

¹Teuscher, Simon H.: „Islendingernes forhold til dyr i højmiddelalderen - en mentalitetshistorisk analyse af noen ættesagaer.“ Historisk Tidskrift (norsk) 3.1990

Hierarkiets anden dimension

Den kollektive selvopfattelse hos de islandske bønder eller deres billede af sig selv som samfundborgere, søgte tilsyneladende ikke et fælles grundlag for oprør. Hvis dette var tilfældet, fandtes talrige muligheder i reformationstiden. Der findes eksempler på mænd, der satte sig mod de katolske biskoppe. Ögmundur Pálsson havde i sine sidste år travlt med at forbande mænd som Gunnar Hrólfsson på Voðmúlastaðir og hans følge, der rejste sig op mod guds vilje¹, eller Sigurður Ólafsson, der „digaði og samansetti skrá eina“ dvs. forfattede en artikel, der indeholdt forfærdelige anklager mod enkelte klerke og hele gejstligheden². Der er sandsynligvis tale om enkelte herremænd som Pétur Einarsson, der medvirkede i den danske overtagelse af Viðey kloster³, og Daði Guðmundsson, der fangede Jón Arason, der så muligheder for at tilegne sig noget af det klostergods, der fandtes i landet, ved at støtte kongemagten og reformationen.

Gunnar Hrólfsson på Voðmúlastaðir, i Ögmundur Pálssons øjne guds modstander, havde et følge, dvs. nogle mænd, der fulgte ham, sandsynligvis karle på hans hovedgård. Herremændenes tjenere kunne forvente rigelige løn, f.eks. forærede Ögmundur Pálsson Pétur Einarsson gården Stapi undir Jökli⁴.

Det ser ud til, at det var almindeligt for de islandske landboer at identificere sig med et gods eller en herremand. Som før beskrevet var Þorsteinn Þorgeirsson blevet i Viðey klosters værn i 46 år, hele sit liv. Denne mentale struktur var langt stærkere i deres bevidsthed og underbevidsthed end den statusforskel, der fandtes på kotungar og bændur, og førte til, at deres reaktion på reformationen ikke var at udnytte situationen for at rejse sine egne krav om „das Göttliche Recht“ eller noget lignende, men at slutte op om deres herremænd.

Biskoppen i Skálholt, Gissur Einarsson, skrev sandsynligvis i 1542 et brev⁵ til lögmaður Erlendur Þorvarðsson. Biskoppen har hørt, at Erlendur har anklaget en af Skálholts landboer, Jón Guðlaugsson, for nogle sager, som biskoppen betragtede som ligegyldige. „Væri yður vel gjört at ásetjast ekki framar mína fátæka kotunga en mögulegt er“, det ville være vel gjort ikke at angribe mine fattige landboer mere, siger biskoppen. Det ser ud til, at landboerne nogle gange havde grund til at identificere sig med deres værnere. Gissur havde ellers en organiseret garde, 15 væbnede mænd hjemme på Skálholt⁶. I Leiðarhólmsskrá fra 1513 forsøger de verdslige islandske embedsmænd at forhindre at fæstebønder på de kirkelige gods aktivt støtter biskopperne

¹D.I. X s. 390

²D.I. X s. 78

³D.I. X s. 459

⁴D.I. XI s. 164

⁵D.I. X s. 715

⁶D.I. X s. 687

og præsterne mod „kongens embedsmænd“. Dette viser at kirkeinstitutionerne kunne forvente støtte fra deres fæstebønder.

Et eksempel, på hvordan værnet fungerede, er fra 1473¹. Da anklagede biskoppen i Hólar, Ólafur Rögnvaldsson, Þorlákur Gíslason for at have angrebet den hellige kirkes landbo, Ásgrímur Árnason i Efstaland. Eftersom Hólar biskop var en mægtig mand, var Þorlákur havnet i en alvorlig situation.

Forstanderen på Hólar svor en ed, sandsynligvis i 1432². En del af den lyder: „Og þá sem stórum málum eru beriktaðir og bornir skal ég ei undir mig draga til þjónustu svo að staðurinn missi í staðinn bæði landseta og þjónustufólk“. Dette betyder, at forstanderen lover ikke at ansætte personer, der har et dårligt rygte, så Hólar bispestol ikke mister landboer og tjenestefolk. Det drejer sig sandsynligvis om nogle aristokratiske bøller, der efter alt at dømme var talrige i Island i denne periode. Dette viser, at på denne tid var der tydeligvis en konkurrence mellem godsejerne om landboer og tjenestefolk, og dette forklarer bl.a., hvorfor landskylden faldt så meget i det 15. og 16. århundrede.

Det ser ud til, at der i Island ikke var de enorme forskelle på fæstebønder og herremænd som i Danmark. Danske godsejere eller godsmagnater som Mogens Gøye manifesterede kolossal magt og rigdom³. Den mentale afstand mellem Gøye med sine privilegier, rigdom og magt og en almindelig fæstebonde i Jylland var langt større end mellem en islandsk jordejer og en islandsk bonde.

Sammenfatning

Det er før blevet beskrevet (se kap. 2.4.), at nogle af de vigtigste forudsætninger for det tyske bondeoprør ikke fandtes i Sverige, og vi har set, at det gjorde de heller ikke i Island. Det islandske aristokratis forhold til bønderne var anderledes end i Tyskland, hvilket især ses i Vopnadómur (se kap. 6.2. b). Der var muligvis i 1400- og 1500-tallet en tendens til, at aristokratiet afgrænsede sig skarpere end før som en gruppe overfor fæsterne, eller „kotungar“, som almindelige bønder nogle gange kaldtes i denne periode. Kilderne gengiver i disse århundrede klart aristokratiets paternalistiske holdning overfor bønderne, der afspejledes i, at bønderne identificerede sig som herremændenes mænd. Dette var et led i den fælles vest- og nordeuropæiske forstilling om samfundet som et kristent fællesskab. Tendenser i „ukristen“ retning (såsom det, som de danske bønder betragtede som de danske adeliges krænkelse af det kristne fællesskab) kunne i Island bekæmpes indenfor rammerne af det, der opfattedes som det

¹D.I. V s. 689

²D.I. IV s. 514-515

³Wittendorff, Alex: *På Guds og Herskabs nåde*. Kh. 1989, s. 35, 143, 149. Appel, Hans Henrik: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*. Odense 1991, s. 145

rette samfund. I Tyskland og Danmark var dette brudt sammen. Forestillinger om værnet fungerede i Island, men ikke i Tyskland og Danmark.

Forestillinger om værneforholdet kan spores helt fra fristatstiden, hvor den var formaliseret som þingmaður/goði forholdet, men i senmiddelalderen tog den en noget anden form. Der er grundlæggende sammenhæng i Islands socialhistorie fra ca. 1100-1550 på dette område, men derefter indtræffer der et lige så grundlæggende opbrud. Det kan beskrives som den middelalderlige politisk/militære alliances ophør mellem aristokrati og bønder, og det ser ud til at være en følge af kongemagtens større indflydelse i Island. Hvordan og hvorfor er ikke klart.

De forskelle, der er på f.eks. den islandske og den tyske mentalitet angående bønder, ser ud til at være rodfæstede i de forskellige produktionsmåder, der fandtes i disse samfund. Det element, der ser ud til at være afgørende i denne sammenhæng, er bondens stilling i produktionen og det politiske system. Var hele bondestanden selvstændig i produktionsprocessen og uden feudale politiske bånd, som i Island, eller var den eller dele af den under direkte opsyn af aristokratiet, f.eks. som hoveriydende arbejdskraft på hovedgårde, og bundet med feudale politiske bånd, der som livegenskabet i dele af Tyskland eller hals- og håndsretten i Danmark greb stærkt og direkte ind i den enkelte bondes liv? Dette er blandt de implikationer, en analyse af det islandske senmiddelalderlige bondesamfunds mentalitet resulterer i.

6.3. c Den sociale funktion af den islandske litteratur omkr. 1500

Hvordan fungerede den berømte islandske litteratur i forhold til bondestanden? Var den f.eks. et effektivt propagandainstrument for herskabets hierarkiske ideologi?

Den tyske forsker Jürg Gläuser har beskæftiget sig med den senmiddelalderlige islandske prosalitteratur, også ud fra en social synsvinkel¹. Denne litteratur er blevet viet større interesse de sidste år, efter længe at have været betragtet som lige så dårlig litteratur, som de islandske sagaer blev betragtet som det bedste af verdens middelalderlige litteratur.

Det er klart, at det var det islandske aristokrati der stod for produktionen af begge genrer. Efter 1300 begyndte der en fornyelse af den islandske litteraturtradition. Dette gælder både epik og lyrik². Den gamle eddatradition i lyrikken blev forældet, men i 1300-tallet digtedes det berømte digt *Lilja*, der med sit direkte sprogbrug stod som forbillede for islandsk lyrik de næste 500 år. *Lilja* betragtes som værende af stor litterær værdi, mens de andre genrer, der fremstod i 1300-tallet, *rímur* og *fornaldarsögur*, betragtes som værende af ringe værdi. De er imidlertid af stor værdi som kilde for mentalitetshistorien. Gläuser siger: „...das (ständisch - feudale) Rahmenideologie der Ritter- und Märchensagas stimmten mit der ständisch-feudal orientierten Ideologie der mittelalterlichen norwegischen und später isländischen Rezipienten überein.“³ Han opfatter disse sagaer som genspejlende den lukkede eller statiske standssamfunds-ideologi, hvor faren ikke kommer indefra samfundet, som i 1200-tals sagaerne, men udefra, fra trolde, drager og andre uhyrer. Når disse er blevet dræbt er alt godt igen. Han understreger, at denne litteratur er skabt af eliten, den har sidestykker i alle de europæiske lande, og ældre idéer om, at den genspejler udviklingen af den islandske bondestand i senmiddelalderen fra selvejerbønder til underkuede fæstere og et faldende kulturniveau giver han ikke meget for.

Der har været en del debat om, hvordan denne litteratur blev brugt. Det er klart fra 1500-tals kilder, at både lovbøger og gamle sagaer blev læst af almuen. Når gæster kom til en gård, blev sagaerne taget op, og der blev i mange timer læst om fortidens begivenheder. Dette var ikke den eneste type underholdning, man dyrkede også skakspil og andre spil, sang gammel lyrik eller dansede⁴. Det siges, at loven var så højt agtet blandt almuen, at alle, der læste islandsk, og dem var der en hel del af, havde

¹Gläuser, Jürg: *Isländische Märchensagas. Studien sur Prosaliteratur im spätmittelalterlichen Island*. Basel und Frankfurt am Main 1983.

²*Íslensk bókmenntasaga II*. Rv. 1993

³Gläuser, Jürg: *Isländische Märchensagas. Studien sur Prosaliteratur im spätmittelalterlichen Island*. Basel und Frankfurt am Main 1983

⁴Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 128-132

lovbogen og læste den nat og dag. Ingen drømte om at dømme eller agte i sager anderledes end lovbogen sagde¹. Denne litteratur blev ikke trykt, det blev kun kirkelige bøger, men der fandtes mænd, der til dels levede af at skrive den ned og sælge den.

Loftur Guttormssons kulturhistoriske syn. Historikeren Loftur Guttormsson er af den opfattelse, at det var den lutheranske kirke, der først og fremmest udbredte læsekyndigheden, og at den voksede langsomt i det 16.-18. århundrede². I det 18. århundrede var det en udbredt vane i islandske almuehjem, både i landbrugs- og fiskeridistrikter, at læse sagaer og læse eller synge rímur. Dette blev især gjort om vinteren, når husstandens medlemmer arbejdede med at strikke eller væve uld om aftenen. Da læste en fra husstanden for de andre³. Rímur var episke vers, der behandlede stort set de samme emner som den „ständisch-feudale“ litteratur, dvs. fornaldarsögur. Der fortaltes f.eks. om helte, der rejste fra et sted i Europa til et andet for at vinde en kvinde og måtte kæmpe sig gennem mange besværligheder for at nå dette mål. Disse historier var altså fjernt fra bøndernes liv, men der blev skrevet nye helt indtil det 19. århundrede i nøjagtigt den samme tradition.

Loftur Guttormsson beskæftiger sig især med barndommens og uddannelsens historie⁴. Han er af den opfattelse, at middelalderens opdragelsesmentalitet var anderledes end den moderne. Dette forandredes med reformationen, men specielt med borgerskabets fremvækst i det 18. århundrede. Det islandske samfund var fattigt, siger han, og havde ikke råd til at bygge skoler til børnene. I stedet for oplæstes bøger i hjemmet. Loftur opfatter denne aktivitet som tegn på, at samfundet mentalt set stod mellem middelalder og modernitet. Dette er en noget skematisk opfattelse, og de få kilder om læsekyndighed i senmiddelalderen peger på, at en kritik af den er nødvendig. Den bliver dog ikke udført her, nedenfor påpeges kun nogle forhold, der kan indgå i denne kritik.

Nogle forslag til kritik af Lofturs synspunkter. Disse forhold kan sammenfattes i tre punkter.

1. Historisk empiri peger på en anden realitet. Det er klart at 1300-tallets fornyelse af elitekulturen en gang mellem 1300- og sidst i 1500-tallet blev forvandlet til populærkultur. Det er derimod ikke klart, hvordan populærkulturen udviklede sig i mellemtiden. Var bønder omkring år 1500 generelt læsekyndige, eller blev de det efter 1550? Den indsigt vi får i Skálholt hovedgård drift omkring 1550 (se kap. 4.3.c) peger

¹Oddur Einarsson: *Íslandslýsing. Qualiscunque descriptio Islandiae*. Rv. 1971 (1589), s. 141

²Loftur Guttormsson: „Uppeldi og samfélag á Íslandi á upplýsingaröld“. *Saga* 1988, s. 26

³Driscoll, Matthew James: Sagas attributet to sr. Jón Oddsson Hjaltalín (1749-1835). Studies in the production, dissemination, and reception of popular literature in 18th- and 19th-century Iceland. Udgivet D.Phil. afhandling ved Lincoln College, University of Oxford 1993.

⁴Loftur Guttormsson: *Bernska, ungdómur og uppeldi á einveldisöld. Tilraun til félagslegrar og lýðfræðilegrar greiningar*. Rv. 1983

på den interessante mulighed, at læsekyndigheden allerede da var udbredt. Det samme gør oplysninger i *Búalög* om prisen for at undervise i læsekyndighed.

2. Kulturen var ikke gejstlighedens domæne. Der var ingen klar forskel på den gejstlige stand og herskabet med hensyn til læsekyndighed eller bogproduktion; f.eks. vides der om et verdsligt bogproduktionscenter på *Möðruvellir* i *Eyjafjörður* i det 15. århundrede, hvor bl.a. 1200-tals sagaer blev skrevet på pergament. Et andet center af denne type var *Skarð* på *Skarðsströnd*¹. Den verdslige islandske elite var en uddannet elite med en selvstændig kulturtradition, og dette må have påvirket de bønder, der var deres undersåtter, og som ikke stod dem så fjernt som andre steder i Europa. Det vi før har set om *Jónsbók*, at den fungerede som bondesamfundets bibel, peger i samme retning.

3. Husstandens funktion i samfundet var anderledes i Island end generelt i Europa (se kap. 2 og 4.3). Dette gælder både for den sociale og økonomiske side og også for den kulturelle side af dens funktion. Loftur Guttormsson er af den opfattelse, at den islandske husstandstype repræsenterede et særlig arkaisk levn, der både var restriktivt og primitivt. Her er han enig med englænderen Peter Laslett.

Det kan argumenteres for en anden opfattelse; at den islandske husstand repræsenterede en anden udvikling end i Europa. Både læsekyndigheden og læsning af bøger i hjemmet kan have haft forudsætninger i selve husstandskulturen. Den læsekyndige kultur blev, hvis denne tese holder, således ikke importeret med reformationen og den stærkere kirkelige organisation, selv om begge ting kan have forstærket den traditionelt store læsekyndighed. Dette kan forekomme underligt i lyset af, at trykning af verdslige bøger – og trykning overhovedet – ikke begyndte før end tidligt i det 16. århundrede; men afskrifter af manuskripter var som før nævnt en meget udbredt aktivitet. Matthew James Driscoll siger i sin doktorafhandling om bondesamfundets populærkultur:

„After the Bible came widely available, in particular with the publication in 1813 of the 'Grútarbiblíá', there were those who tried to introduce the scriptures into the *kvöldvaka* as a substitute for the traditional sagas. This was not entirely successful, however, giving rise among other things to the saying, still current: 'Ekki er gaman að guðspjöllunum; enginn er í þeim bardaginn' (The gospels aren't any fun; there's no fighting in them').²

Mentalt set kan dette have udgjort en forskel på f.eks. det danske og det islandske bondesamfund: I Danmark fungerede bøger og læsekyndighed ikke i så høj grad som understøttelse af den gamle samfundsopfattelse før senere. I Island kan litteraturen

¹Chris Sanders, pers. opl.

²Driscoll, Matthew James: *Sagas attributed to sr. Jón Oddson Hjaltalín (1749-1835). Studies in the production, dissemination, and reception of popular literature in 18th- and 19th-century Iceland.* Udgivet D.Phil. afhandling ved Lincoln College, University of Oxford 1993, s. 25-28

derimod have bidraget til det. Læsekyndighedens udbredelse blandt islandske bønder byder på muligheder for overvejelser om dens rolle i det senmiddelalderlige samfund, der ikke kan uddybes her. Muligvis kan det allerede i senmiddelalderen have produceret noget, som kan kaldes for proto-nationalistisk bevidsthed.

I hvert fald er det problematisk at forsøge at sætte den islandske udvikling af læsekyndighed ind i et model hentet fra Vesteuropa, hvor der var anderledes samfundsforhold end i Island. En teori om udviklingen af den islandske læsekyndighed må tage hensyn til de specielle islandske forhold.

6.4. Sammenfatning

Det er interessant at se, hvor forskelligt to kristne, nordiske samfund, som det danske og det islandske reagerede på reformationen. Forudsætningerne for dette ligger dybt i samfundenes respektive landbrugssystemer, og de samfundssystemer der opstod på grundlag af dem. Dette giver anledning til at spekulere over, hvad det egentlig var, der forvandlede fortidens bondesamfund til polariserede klassesamfund. Det islandske bondesamfund i 1550 var ikke polariseret i to klasser, men i talrige hierarkier, hvor bønderne fulgte hver sin herremand. Den vigtigste forudsætning for dette var ikke bøndernes selvejendom, men deres selvstændige stilling i produktionsprocessen. Derimod var de danske bønder i en større grad kontrolleret af aristokratiet. I hvert fald var deres selvstændige politiske rolle forsvundet af en eller anden årsag, der kan hænge sammen med deres mere uselvstændige stilling i produktionen.

7. KONKLUSION

Det islandske bondesamfund i senmiddelalderen var et samfund bestående af selvstændige producenter, organiserede i godser, der var en jordejerelitens (kirkens og herskabets) ejendom. Landbrugssystemet, der brugtes, var ekstensivt i forhold til det europæiske agerbrug, og det forårsagede en anderledes social organisation og anderledes konflikter.

7.1. Oversigt over de empiriske resultater

Den foregående afhandling har for at besvare det grundlæggende spørgsmål om, hvilken type samfund det islandske bondesamfund var, fulgt en tråd fra økologi til mentalitet. Det er en helhed, der er blevet behandlet, men undervejs er der nået mange delkonklusioner, der alle bidrager til den overordnede vurdering. Disse bliver i det følgende fremlagt i en oversigt over hver af de fire hovedelementer - bebyggelse/demografi, produktion, godsstruktur og social konflikt.

Bebyggelsesstruktur

I undersøgelsen af tendenser i bebyggelsesudvikling i det 18.-19. århundredes bondesamfund blev det konstateret, at udviklingen fulgte et meget bestemt mønster, som var bestemt af befolkningsudviklingen. Hvis befolkningstallet pludseligt faldt, som under den store koppeepidemi 1707-1709, blev talrige marginale gårde og brug lagt øde; både brug der var marginale i den forstand, at de lå i nordlige eller afsidesliggende lokaliteter, og brug der var marginale i den forstand, at de var de mindste brugsenheder i drift i området, dvs. havde mindst jord og ressourcer. Der var en meget stærk rationalitet på færde, således at inden for meget få, et eller to år, var næsten alle de attraktive og store jorde, der blev lagt øde i de centrale landbrugsområder, i drift igen, mens talrige marginale gårde var gået ud af drift.

Ved befolkningsvækst i bondesamfundet, som i perioden 1830-1860, skete det modsatte. Små jorde, der lå øde, blev taget i drift igen. Nye brug blev stiftet på de allerede eksisterende lögbýli (offentlige gårdenheder) i form af tvíbýli (dobbelbrug) eller hjáleigur (separat gårdenhed på lögbýlets jord). Langt den største del af befolkningsvæksten fandt sted på hjáleigur eller tvíbýli, og væksten i antallet af lögbýli var meget lille. Antallet af lögbýli har været betragtet som meget stabilt i Island (tallet 4.000 nævnes altid). Dette er blevet brugt for at argumentere for, at befolkningstallet altid var omkring ca. 50.000, eller havde en tendens til at stabiliseres omkring det tal på grund af landets „bæreevne“. Denne opfattelse må kritiseres. Et stabilt antal lögbýli siger ingenting om vækst i befolkningstal, men hvis antallet af lögbýli falder brat, kan det indikere et dramatisk fald i befolkningstal. Desuden var antallet af lögbýli langt mindre stabilt, f.eks. i perioden 1300-1700, end almindeligt antaget, som nærmere beskrevet nedenfor.

Den høje grad af rationalitet eller forudsigelighed i bebyggelsesudviklingen, der havde en meget nøje sammenhæng med befolkningsudviklingen, gør, at en model over sammenhæng mellem befolkningsudvikling og bebyggelsesudvikling kan fremlægges.

Fra det 14. århundrede eksisterer der kilder, der det gør muligt at udforme en idé om bebyggelsens udbredelse og om antal brug. Det er klart, at de kategorier af bebyggelse, der eksisterede i det 17.-18. århundrede, også var de grundlæggende kategorier i bondesamfundet i 1300-tallet. Dette gælder lögbýli, tvíbýli og hjáleigur. Det er især chartresamlinger (máldagar) fra landets kirker, der er værdifulde, idet de gengiver antal lögbýli i over halvdelen af alle sogne i landet i det 14. århundrede. De samme kilder nævner også en del hjáleigur, og det er især chartre for kirker i de mest marginale landbrugsområder der nævner hjáleigur. Mange af disse hjáleigur er senere blevet lagt øde, eller har blot været beboet for en kortere periode i perioder med befolkningsvækst. Dokumentationen i det 14. århundredes chartre indikerer, at de var beboet i den periode. Det ser faktisk ud til, at mange af dem eksisterede allerede i det 13. århundrede.

Resultatet af undersøgelsen af disse kilder er, at der fandtes omkring 4.400 lögbýli i landet i det 14. århundrede, og at en del af dem (ca. 350) forsvandt permanent efter 1404. Der fandtes muligvis omkring 2.000 hjáleigur i hele landet i det 14. århundrede. Dette tal varierede meget mere end antallet af lögbýli, antallet af hjáleigur kan være vokset noget i perioder med befolkningsvækst og gode tider og faldt i perioder med uår eller epidemier. Tilstrækkeligt materiale blev fundet til, at det kan konstateres, at udbredelse og placering af tvíbýli stort set var bestemt af den samme logik i det 14. århundrede som senere, kun var antallet større på grund af større befolkning. Antallet af tvíbýli var måske i gennemsnit 2.500-3.500 i det 14. århundrede med samme tendens til voldsomme svingninger som antallet af hjáleigur.

Der eksisterede to typer bebyggelse uden for selve bondesamfundet: de aristokratiske herregårde, hvor der blev drevet storbrug, og fiskerhytterne, der stod nederst på samfundets rangstige. Der var ca. 60-100 herregårde af betydelig størrelse, hvor der boede mellem 20-60 personer. Fiskerhytternes antal er aldeles uvist, men det må have været betydeligt større end i 1600-tallet, måske langt større.

Som før nævnt blev en del gårde lagt permanent øde efter 1404. Dette var en meget bestemt type små gårde, ca. 10 hdr., der ofte lå centralt i de vigtigste landbrugsområder i Vest- og Nordisland (der var ikke så megen permanent nedlæggelse i Sydisland). Dette forandrer vores billede af den gennemsnitlige gård i 1300-tallet i forhold til senere: Der fandtes ca. 1800 gårde af størrelsen 1-12 hdr. ud af en total på 4.400. Efter 1404 var det derimod kategorien 13-24 hdr. gårde, der var mest almindelig. De udgjorde f.eks. i en matrikel fra 1695 ca. 1600 mod 1400 1-12 hdr. gårde. En anden sandsynlig idé kan fremlægges ved fortolkning af kilder om bebyggelsessituationen i det 14. århundrede: Bebyggelsestætheden, f.eks. antal brug pr. lögbýli, var meget ensartet i hele landet før pesten. I 1703 var der ca. to brug pr. lögbýli i Sydisland med

regionale forskelle, mens der var ca. 1 brug pr. lögbýli i Nordisland. I 1300-tallet må der have været ca. to brug pr. lögbýli både i Syd- og Nordisland.

Hvor stort var antallet af øde gårde i perioden efter den sorte død? Pålidelige kilder fra 1429-1449 viser, at i Vest- og Nordisland må en meget stor del af de små lögbýli have ligget øde. Dette betyder, at langt den største del af alle hjáleigur lå øde, og ligeledes at de tvíbýli, der lå på gårde der var mindre end ca. 25 hdr., stort set var nedlagte. Der var kun et brug tilbage på de fleste af de beboede gårde, undtaget de største lögbýli (omkrin 30 hdr. og større). Totalt ser det ud til, at kun ca. 4.000 brug eksisterede i denne periode, og at antallet af beboede lögbýli kun var ca. 2.500-3.000 efter pestepidemien 1402-1404.

Det ser ikke ud til, at herregårdene blev særligt hårdt ramt af pestepidemierne, i hvert fald ikke i det 15. århundrede og i den første halvdel af det 16. Derimod var der stort fald i antallet af fiskere. Det var ikke kun på grund af epidemien, mange af dem, der overlevede, fik mulighed for at blive bønder.

Kilder om lögbýli fra østislandske chartre, der sandsynligvis er fra 1493, viser, at i forhold til 1695 og sandsynligvis også i forhold til det 14. århundrede, fandtes der 15% færre lögbýli. Kilder fra det 16. århundrede fra Sydisland viser også i nogle sogne et lavt antal lögbýli i forhold til det 14. århundrede og i forhold til 1695. Dette indikerer, at bebyggelsen stadigvæk var meget hårdt ramt af de to pestepidemier 1402-1404 og 1495 omkring midten af det 16. århundrede. Det er vigtigt at få undersøgt, hvornår bebyggelsen begyndte at vise tegn på den ekspansion, der var så tydelig i det 17. århundrede (selv om den aldrig nåede op på 1300-tallets højder). Det var i hvert fald ikke før 1570, hvor denne undersøgelse afsluttes.

Helhedsbilledet af bebyggelsesudviklingen 1300-1570 er et billede af voldsomme svingninger. I 1300-tallet fandtes der et større antal lögbýli og et større antal familiebrug end nogen sinde senere. Derimod faldt begge størrelser i det 15. århundrede, og igen efter 1494, til det laveste set før eller siden. Et billede af en grundlæggende stabilitet i bebyggelsen i perioden, bygget på det dokumenterede antal lögbýli, er et falsk billede.

Produktionen

Idéen om grundlæggende stabilitet i bebyggelse i perioden 1300-1570, som forudsætter, at faldet i befolkningstal i pestepidemierne skal være overvundet på under 100 år, bygger måske hovedsageligt på en ukritisk brug af antal lögbýli som indikator for befolkningstallet. Antal lögbýli reflekterer som sagt ikke engang antal brug, og slet ikke befolkningstal. Men da denne opfattelse først var blevet lanceret, har den måske medvirket til at skabe en opfattelse af, at Island kun havde plads til et bestemt antal

mennesker, at de naturlige forudsætninger kun gav mulighed for et befolkningstal, der lå omkring 50.000.

En undersøgelse af de naturlige forudsætninger for landbruget, af landbrugets udvikling og landbrugssystemets særpræg i forhold til det oprindelige norske indmark-udmark system og af landbrugets sociologi, giver derimod en diametralt modsat billede. Det ser ud til, at det norske indmark-udmark system blomstrede i Island, og at der ikke engang i 1300-tallet var tale om overudnyttelse eller misbrug af ressourcer. Efter 1404 førte et katastrofalt fald i befolkning til underudnyttelse af jord i forhold til tidligere. Det må understreges, at problemet var mangel på folk, ikke omvendt. Ressourcegrundlaget var tilstrækkeligt for et langt større samfund, og et folkerigt samfund kunne have udviklet en langt højere grad af arbejdsdeling og industrier end tilfældet blev i perioden 1400-1900. Dette kan også siges på den måde, at den krise i ressourcegrundlaget, der var en af forudsætningerne for den industrielle revolution, aldrig indtraf i Island¹. Der var altid tilstrækkelige ressourcer for en fortsat uændret drift af landbruget, og ingen incitamenters for at forandre systemet.

Den grundlæggende forudsætning i hidtidig islandsk økohistorie, at landet lå på grænsen til det beboelige, må forkastes. I forhold til de områder i Skandinavien, især Norge, hvor landnamsmændene kom fra, var der tale om rigelige muligheder. Dette gælder hele perioden 900-1900, og kan ses, ved at der i Island var ekspansion i elementer i landbruget, der ikke kunne udvikles fuldt ud i Norge på grund af mangel på jord. Dette gælder især fåreavlen. Allerede i 1100-tallet var antal får 4 mod hver ko, langt højere end i Norge. Ligeledes havde kvæget i Island en højere produktion af mælk pr. ko end i Norge. Årsagen til det var tilsyneladende at køer i Island beholdt en oprindelig højere produktivitet fra vikingertiden, mens den faldt i Norge på grund af manglende foder og vækst i korndyrkning, der blev prioriteret frem for kvægavlen.

Det ser ud til, at korndyrkning var udbredt i bestemte dele af landet, især i syd- og vest, helt indtil 1404. Efter det skete der et fald i korndyrkningen, der ikke var grundet i mindre muligheder for kornavl af meteorologiske årsager, men i voksende adgang til korn i handlen og mindre overskud til kornproduktion bl.a. på grund af arbejdskraftmangel efter pesten. I islandsk sammenhæng var korndyrkning en perifer aktivitet ligesom saltudvindning eller bearbejdning af jern, og da billige udenlandske produkter var tilgængelige, behøvede man ikke at bruge kræfter på denne produktion længere.

Græsdyrkning var den vigtigste aktivitet i det islandske landbrugssystem, og græsset blev høstet både i indmarken, der blev gødet, og i udmarken, der ikke blev

¹Det er indlysende, at hvis der altid havde været nok skov for produktion af energi i England f.eks., var der aldrig blevet nødvendigt at grave kul.

gødet. I fjeldet var der store græsningsområder, der ikke ser ud til at have været overudnyttet, end ikke i det 14. århundrede da befolkningen var størst. Skoven, som den forekommer i chartre fra det 15.-16. århundrede, var stort set af samme udstrækning som i det 20. århundrede. Det er kun få vigtige skove, der er forsvundet siden den gang. Der er tegn på, at fald i befolkningstal i pestepidemierne kan have aflastet skoven i forhold til et muligt overforbrug i det 14. århundrede. Det er dog på ingen måde sikkert, at der var et overforbrug i det 14. århundrede, det er ikke blevet undersøgt. Der er tegn på, at brugen af skovressourcer blev reguleret.

Det islandske landbrugssystem var en variant af det norske indmark-udmark system. Dets vigtigste karakteristikum var den særprægede udvikling, der udfoldede sig, da det norske system blev forplantet til omgivelser, der havde langt større græsareal pr. brug end i det oprindelige system. Det var et tredelt system. Den første og centrale del var hjemmebruget. De andre var sæteren og græsningen på fjeldet og fiskelejren ved havet.

På hjemmegården fandtes, ved siden af huse til folk og fæ, en omhegnet indmark, der gødedes og blev brugt til høproduktion (og korn i nogle dele af landet). Uden for indmarken var der en udmark, hvor der hvert år blev slået og tørret hø. Hjemme på gården bearbejdedes uld hele vinteren, og der foregik en hel række andre aktiviteter, der var nødvendige for driften af gården. På de gårde, der ikke havde sæter, foregik også al fremstilling af mælkeprodukter hjemme på gården.

For at lette presset på udmarken ved hjemmegården blev moderfårene og kvæget om sommeren ført til sæteren, hvor kvinderne malkede dem og fremstillede mælkeprodukter, smør og ost. Beder og lam blev derimod ført til fjeldet, „almeningur“ eller „afrétt“. Hvis befolkningen voksede, blev sæteren ofte forvandlet til et familiebrug. Så blev der stiftet sæter et andet sted. Alle kunne stifte sæter i almendingur.

For at bruge tiden om vinteren, der ellers ville ikke have været produktiv, gik mændene på fiskeri. Dette skete hovedsagelig i perioden februar-april. Det ser ud til, at fiskeri meget tidligt spillede en betydelig rolle, men at den ekspanderede enormt i 1200-1400, specielt ved at der opstod fiskerbyer. Derimod faldt renten af typiske fiskergårde, især på øer, der ikke havde store muligheder for landbrug, langt mere efter faldet i befolkningstal i det 15. århundrede end renten på landbrugsgårde, og bl.a. dette indikerer at fiskerbyerne (der ofte lå på øer) mistede en stor del af deres befolkning.

Landbrugssociologien. Ligesom det islandske indmark-udmark system var meget forskelligt fra f.eks. det europæiske, f.eks. det engelske trevangsbrugssystem, var arbejdets organisering og sociologi inden for bondesamfundet meget anderledes.

I det engelske bondesamfund f.eks. fandtes der tre grupper bønder: en velhavende, der havde jord nok til både at producere mad til familiens konsumtion, til

at betale jordrente og til at sælge på markedet, en småbondegruppe med mindre jord til rådighed, der kunne producere til konsumtion og jordrente, men ikke havde overskud til handel, og den tredje og langt den største, husmændene, der ikke havde jord nok til at tilfredsstille deres familiers konsumtionsbehov og til dels måtte leve af lønarbejde.

I det islandske bondesamfund var der derimod kun én gruppe bønder, og den havde jord nok til at producere mad til familien, til jordrente og til overskud til salg på markedet. Hvor de færreste af de engelske bønder havde tjenestefolk, bl.a. på grund af at produktionen var meget ensidig og ikke behøvede bearbejdelse, havde 85% af alle de islandske bønder tjenestefolk. Flertallet af tjenestefolkene var ikke i en livsvarig stilling. De indgik i det system, der organiserede arbejdskraften i det islandske bondesamfund: Den aldersbundne arbejdsdeling.

I alderen 15-30 var man sædvanligvis karl eller pige og sparede op for at kunne starte eget brug. Når en mand og en kvinde giftede sig fik de typisk plads på en lille gård, ofte en hjáleiga eller et sekundært lögbýli (tvíbýli). Senere, når familien voksede, flyttede man ofte til et primært lögbýli.

Dette system er kendt i sin helhed fra 1700-tallets kilder, men kilder om økonomisk aktivitet og arbejdsdeling fra høj- og senmiddelalder indikerer, at det eksisterede allerede da. Kernen i bondesamfundet i middelalderen var de talrige familiebrug, hvor hovedparten af befolkningen boede. Størrelsen af bruget var forbundet med den aldersbundne arbejdsdeling; grænserne for dets størrelse var det antal husdyr tre-fem voksne mennesker kunne klare. Dette betød en besætning på ca. 10-12 kvilder, der fordeltes mellem moderfår og køer. I højmiddelalderen var forholdet mellem antal køer og moderfår ca. 1:4, dog forskelligt efter landsdele, og derfor var der ca. 6 køer og 24 moderfår på et gennemsnitsbrug. Hjáleigubrug og sekundære lögbýlisbrug (tvíbýli) var lidt mindre, og primære lögbýlisbrug lidt større. Efter 1400 forandrede sammensætningen af besætningen, så en almindelig besætning blev 5 køer og 30 moderfår. Der fandtes også ca. 30 beder og nogle heste på sådan et brug og muligvis nogle stude.

Den totale madproduktion på en gård var nok til både at betale kvildelejerne, der blev betalt i smør, og til at tilfredsstille husstandens behov, men alligevel var der et overskud på 30-40% (beregnet efter kalorieproduktion). Den gård, der i nutiden producerer føde nok til mange byboere, behøvede i det 14.-16. århundrede kun at producere nok føde til gårdens husstand. Med dette produktionsoverskud var der gode muligheder for handel.

Det islandske samfund kan uden stort besvær sættes ind i den model for bondesamfund, den russiske forsker Chayanov har fremlagt. Alle bønder i Island havde muligheder for at producere tilstrækkeligt til familien, mens bondesamfundet f.eks. i England var blevet nedbrudt eller forvandlet på grund af mangel på jord. Chayanovs hovedtese var, at målsætningen med produktionen i bondesamfund ikke var profit, men

overlevelse. Produktion af tilstrækkelige midler til en husstands overlevelse var altså målsætningen for de islandske bønder. Man producerede ikke alt, hvad man kunne, kun hvad der behøvedes.

Den anden type brug, storbrug, var organiseret efter det samme landbrugs- og sociologiske system. Der blev drevet husdyravl, mælkeproduktion, kød- og uldproduktion og fiskeri i stor stil på disse gårde. Arbejdskraften var lønnede tjenestefolk, der fik løn udbetalt i vadmél og husdyr. Tilsyneladende var tjenestefolkene, ligesom på bondegårdene, unge mennesker, der senere selv blev bondefolk.

Godsdriften

Den islandske godsdrift udgjorde rammen om landbruget; den var den vigtigste bedrift i Island, faktisk næsten den eneste. Omkring 1400 ejede kirken ca. 25% af al jord, mens 75% var i privateje, hvoraf hovedparten tilhørte aristokratiet. Godserne var ofte organiserede i hovedgård/lejegårdkomplekser, hvor der fandtes en hovedgård med stordrift og flere fæstegårde, der lå under hovedgården. Der var dog ingen direkte erhvervsmæssige kontakter mellem de to typer gårde, f.eks. i form af hoveri. I perioden 1400-1550 voksede kirkens ejendom eksplosivt, således at kirken i 1550 ejede næsten halvdelen af al jord.

Det ser ikke ud til, at godsdriften i det 14. århundrede var specielt organiseret med hensyn til eksport; f.eks. købte klostrene først og fremmest gårde i landbrugsegne og satsede ikke særligt på gårdkøb i fiskeriegne. Ligeledes er der ingen tegn på feudale organisationsformer på godserne; den retslige ramme var stadigvæk Altinget og den landsdækkende lovbog *Jónsbók*. Ingen bønder var personligt ufrie.

I det 16. århundrede findes de første kilder om hoveri på fiskerbåde; det kan være begyndt allerede i det 15. århundrede. Det ser ud til, at fiskeri og salg af fisk blev vigtigere i godsdriften i denne periode, og at godserne på grund af arbejdskraftmangel måtte introducere hoveriet. Hoveri blev ligeledes indført ved høslæt i stordriften. Den blev nu udført ved hjælp af almindelige bønders arbejdskraft og blev en del af jordrenten i f.eks. alle kirkelige godser i Nordisland. Dette kan ligeledes være forårsaget af arbejdskraftmangel, men også andre årsager kan have medvirket mere eller mindre. Der var en klar forskel på det islandske hoveri og nogle andre typer af hoveri kendt i Europa, fordi de islandske bønder tilsyneladende behøvede ikke yde det, men kunne betale et beløb i stedet for.

I det 14. århundrede blev jordrenten hovedsagligt betalt i naturalier; de to vigtigste produkter var vadmél og smør. Fisk, levende husdyr, korn og øl blev ligeledes brugt, og det var forskelligt på godserne, med hvilke varer der skulle betales jordrente.

Det ser ud til, at der skete en forandring efter 1400 på den måde, at der blev betalt mindre vadmel og flere husdyr i stedet for. Dette er dog ikke særligt godt dokumenteret.

Jordrentens hoveddele var i det 14. århundrede landskyld (landgilde) og kvildelejer (leje af køer og moderfår, der blev udlejet til bønderne af dem der ejede mange husdyr). Landskylden var 9-12% af gårdenes værdi de fleste steder, men nåede 18% enkelte steder i de bedste landbrugsområder. Den faldt efter 1404 til 7-9%, og yderligere efter 1494 til 5-6%. Dog var den stadigvæk ca. 10%, hvor den før var højest, i den sydligste del af landet. Rente af kvildelejer var fast 2 fjórðungar smør pr. leje, dvs. 8,6 kg., men kvildelejernes antal varierede efter jordrentetrykket. Der var flest kvildelejer i det 14. århundrede, hvor det ikke var usædvanligt at se 8-12 kvilder pr. 20 hdr. lögbýli, men efter 1404 og især efter 1494 faldt antallet. I 1520 var et almindeligt antal kvildelejer pr. 20 hdr. lögbýli seks. Det er muligt at gårde med flere end otte lejer oftest var tvíbýli, eller havde hjáleigur.

Efter 1494 forsøgte jordejerne at oprette nye former for jordrente. F.eks. skulle alle bønder på en gård nu betale heytollur og lýsistollur, i stedet for som før kun en tollur pr. jord. Tiendebetaling blev omkring 1540-1550 mere og mere gjort til en del af jordrenten. Gamle skatter til kirker blev genoplivede, og som før nævnt, begyndte man at pålægge bønderne hoveripligter. Dette var en udvikling, som kom senere end i Danmark og Tyskland. Det bør påpeges, at den var allerede begyndt længe før reformationen.

Rentetrykket var ca. 10-20% i det 15. århundrede og derefter. Hvis renten f.eks. var 13%, udgjorde landskyld og kvildelejer måske 10%, men hoveri og andre nye ydelser ca. 3%. Den fulde udfoldelse af de nye ydelser lå muligvis efter 1550, og dette er (desværre) et komplet udforsket område.

Bønderne boede ofte længe på de samme gårde, men deres kontrakter var kortvarige, ofte tre år, og det ser ikke ud til, at det var i deres interesse at få lange kontrakter. Det kunne være fordelagtigt at have mulighed for at flytte mellem gårde, f.eks. hvis familien voksede.

Hverken renteutvikling eller udvikling i f.eks. hoveri blev tilsyneladende påvirket af reformationen 1550, i hvert fald ikke direkte. Der kan have været en langsigtet påvirkning i perioden 1550-1700, men som før nævnt er dette et udforsket område, der ligger uden for denne afhandlings rammer.

Bønderne handlede allerede i det 15. og 16. århundrede direkte med udenlandske købmænd. Det er meget muligt, at bøndernes egen handel allerede da kunne sammenlignes med størrelsen af den bondehandel, der foregik i det 17. og 18. århundrede. Ellers er der få handelsregnskaber bevaret fra denne periode. Det ser ud til, at udenlandshandlen voksede meget efter 1404, og at mange af de produkter, der før blev produceret i landet, nu blev købt udefra, f.eks. korn, jern og salt.

Social konflikt

Hvis man ikke først og fremmest betragter social konflikt som kamp mellem klasser, men som kamp om overskudsproduktionen, når man længere i forståelsen af konflikten i det islandske samfund. Selv dette er dog ikke tilstrækkeligt i tilfælde af bondesamfund, fordi den tænkemåde, der ligger bag begrebet overskudsproduktion ikke passer ind i deres økonomiske logik. Eftersom bøndernes målsætning med produktionen ikke var den største mulige produktion og profit, men tilfredsstillelse af husstandens behov plus tilstrækkelig produktion til at betale rente og skatter, gælder en anden økonomiske logik for bondesamfundet end for kapitalistiske samfund. Den har det ikke været muligt at beskæftige sig tilstrækkeligt med i denne afhandling. Foreløbigt må vi nøjes med begrebet overskudsproduktion, fordi det er klart, at en eller anden form for overskudsproduktion fandtes hos familiebrugene i det islandske samfund. Den gik ind i jordrenten, og det var kampen om den, der var drivkraften i den sociale konflikt.

Selvfølger var samfundet delt op i to grupper, bønder og deres familier og aristokrati, og aristokratiet overtog en stor del af bøndernes overskudsproduktion igennem godssystemet. Men jordrenten var lav, og helt indtil det 16. århundrede var hoveri ukendt. Bønderne var selvstændige i deres arbejde, og samfundet garanterede det store flertal af voksne mænd og kvinder muligheder for at blive selvstændige bønder og bondekvinder. Personlige, feudale forpligtelser og bånd var ukendte og blev aldrig introduceret. Islandske bønder havde i visse tilfælde pligt til at tjene som håndhævere af loven. I denne henseende var situationen i Island meget forskellig fra Danmark og Tyskland. I Danmark fik adelen politimyndighed over bønderne i 1523, den såkaldte hals- og håndsret. Omkring 1500 blev vornedskabet introduceret på Sjælland, og det var undertrykkelse i en grad, de islandske bønder aldrig oplevede. Der var en kolossal forskel på den islandske og danske situation angående forhold mellem aristokrati og bønder.

Disse forhold, sammenkædet med landbogårdenes sårbarhed over for angreb og behov for værn, førte til, at den dominerende konfliktform var kamp mellem herremænd om ejendom eller ret til at tilegne sig overskud af bestemte godser. I denne kamp havde herremændene støtte fra de bønder, der boede på deres godser, og som havde behov for at tilhøre en stærk og beskyttende enhed. Ofte fandtes der en fast kerne væbnede mænd, der fulgte herremændene og boede på hovedgårdene, men hvis det blev nødvendigt kunne en større styrke indkaldes blandt fæstebønderne. Denne form for konflikt var både dominerende i de konflikter, herremændene udkæmpede, men også i de såkaldte bondeoprør, hvor kongemagt eller kirke stod over for modstand fra „bændur og almúgi“ (bønder og almue). Disse bondeoprør var faktisk mere en form for aristokratisk

modstand mod kongemagt eller kirke, hvor aristokratiet kunne stole på de almindelige bønders støtte. Et eksempel på dette er den katolske biskop Ögmundur Pálsons modstand mod kongemagten under reformationen. Da den danske foged forsøgte at røve nogle klostre i Sydisland, gik nogle af Skálholt bispestols fæstebønder til Skálholt og dræbte ham og nogle af hans mænd.

Åben konflikt mellem godsejere og fæstebønder var næsten ukendt. Der var mere tale om en underliggende modstand, der bl.a. gjorde, at godsejerne måtte sænke jordrenten, hvis der var mangel på jord, og samtidig undgå at omgås folk, der var kendt for overgreb over for almindelige bønder og tjenestefolk. Det paternalistiske forhold mellem godsejere og bønder spillede her en vigtig rolle; bønderne forventede at godsejerne værnede om dem, og hvis de ikke gjorde det, var der en mulighed for at søge beskyttelse hos en anden godsejer.

Efter 1404 opstod der en hård konflikt mellem godsejerne og bondesamfundet på den ene side og udenlandske købmænd og islandske fiskere, der ofte fiskede på vegne af de udenlandske købmænd, på den anden. Fiskerne var nederst i det sociale hierarki, og på den måde var dette en klassekonflikt. Men grundlæggende var dette en konflikt mellem to totalt forskellige måder at organisere produktionen på: Den aldersbundne arbejdsdeling med grundlag i indmark-udmark systemet på den ene side og markedsproduktion med „fri“ arbejdskraft på den anden. Denne konflikt har været til fordel for almindelige bønder på den måde, at den øgede konkurrencen om arbejdskraft.

Der var en meget stor forskel på den islandske bondeidentitet og identiteten hos de bønder, der var ufrie, f.eks. i Danmark eller Tyskland. De ufrie bønder søgte en revolutionær ideologi og fandt den i reformationens lære om en guddommelig ret og en social fortolkning af evangeliet. De islandske bønder gjorde også oprør, men på en helt anden måde: De støttede deres katolske biskopper mod kongemagten. Der var ikke tale om selvstændig organisation og slet ikke om en selvstændig ideologi. Modstanden var baseret på tilslutning til Jón Arasons person, og da han faldt, var modstanden slut.

7.2. Analytiske resultater

7.2.a Natur og menneske

Afhandlingens udgangspunkt angående samspillet mellem natur og menneske var kritik af den islandske udgave af malthusiansmen. Ifølge den var alle muligheder for udvidelse af landbrug opbrugt en kort tid efter landnamet. Landet var i en malthusfælde, der betyder, at hvis befolkningen voksede udover et bestemt tal, svigtede ernæringsgrundlaget og befolkningstallet faldt til det „normale“, landet kunne bære.

Der er ingenting i empiri eller analyse, der støtter denne malthusianske teori. Der er tegn på, både i sagaer og arkæologisk materiale, at helt indtil det 12.-13. århundrede pågik nyryddelse til gårde i landbrugsområder. Antallet af lögbýli var betydeligt højere i det 14. århundrede end nogen gang senere (før 1850). Dette gælder også hjáleigur og formentlig tvíbýli. En analyse af vegetationsområde og landbrugssystem indikerer, at ved det rådende landbrugssystem var der i 1300-tallet betydelig plads tilbage for vækst i antallet af brug. Det er sikkert, at hvis landbrugssystemet forandrede sig i retning af det norske system, med færre får, flere køer og mere kornavl, ville der have været mulighed for langt flere brug.

Selve det islandske landbrugssystems oprindelse og udvikling viser klart, hvor uholdbar den malthusianske fortolkning af Islands landbrugshistorie er. Systemet blev importeret fra Norge, men forvandlede sig i retning af større fåreavl, fordi der var langt større græsningsressourcer til rådighed i Island. På grund af de store vegetationsressourcer kunne man i Island producere kød og mælk som de vigtigste fødevarer, og man dyrkede kun korn fordi man ønskede det, ikke af nødvendighed. I højmiddelalderens England dyrkede man korn, fordi det var den eneste måde man kunne producere nok føde for befolkningen. Kød- og mælkeproduktion var næsten forsvundet. En sammenligning med det engelske landbrugssystem og landbrugssociologi viser, at flertallet af de islandske bondefamilier i højmiddelalderen var i den situation, kun et lille mindretal af de engelske bønder var i: At på bruget kunne producere nok føde til familien og renten, samt et overskud til handel.

Analyse af pestepidemierne i 1400-tallet viser, at de var så stor en katastrofe, at de i sig selv var nok til at forvolde en stagnation i det økonomiske liv i en lang periode. Et fald i det gennemsnitlige antal familiebrug fra ca. 10.000 til under 5.000 fjernede enhver impuls for forandringer i retning af en mere intensiv udnyttelse af ressourcer, men bidrog til en forvandling af det rådende landbrugssystem til en mere ekstensiv

udnyttelse. Det indebar voksende fåreavl på bekostning af korndyrkning, kvægavl og fiskeri.

I det hele taget støtter afhandlingen Nils Hybels opfattelse af begrebet „den senmiddelalderlige krise“ som meningsløst. Den støtter også Ester Boserups analyse af førkapitalistiske landbrugssystemers udvikling som beorende på den demografiske udvikling.

7.2.b Samfundet

Chayanovs model og det islandske bondesamfund

I indledningen blev en økonomisk model i tolv punkter over familiebrug fremlagt. Denne model kan nu anvendes på det islandske familiebrug.

„1. Familiebrug i bondesamfund bruger ikke lønnet arbejdskraft.“ Dette gælder i Island for de brug, der havde voksne børn. Andre brug havde lønnet arbejdskraft som erstatning for voksne børn for at producere den nødvendige føde og energi for brugets konsumtion. Der er slet ikke tale om lønnet arbejdskraft i kapitalistisk forstand. Dette kan kaldes en form for kollektiv reproduktion af samfundets arbejdskraft, fordi der var en kollektiv ansvarlighed for, at hvert familiebrug havde nok arbejdskraft til at forsørge sine børn, gamle og andre uproduktive.

„2. Familiebrug i bondesamfund indgår i handel med omverdenen for at skaffe produkter, der ikke produceres på bruget.“ Dette er et af det islandske bondesamfunds karakteristika, i hvert fald helt fra senmiddelalderen.

„3. Jord kan suppleres i tilfredsstillende mængde for alle husstande enten ved fæste, eller med andre metoder.“ Der eksisterede langt flere familiebrug i det 14. århundrede, især i nord, end nogen gang senere. Dette betyder, at der i hele perioden efter 1400 var tale om ubrugte muligheder for at oprette familiebrug efter indmark-udmark systemet. I forhold til Norge brugte de islandske familiebrug store jordressourcer med deres store fårehold. En indskrænkning af fåreholdet ville have givet plads for flere brug i tilfælde af befolkningsvækst udover 1300-tallets maksimum. Eftersom et familiebrug kun behøvede at producere nok for at tilfredsstille reproduktionsbehov og betale rente, krævede det kun et begrænset græsareal at stifte et brug af denne type. Sandsynligvis fandtes der derfor, også i 1300-tallet, gode muligheder for oprettelse af flere familiebrug af indmark-udmark typen. Det bør understreges, at fra 1400-1850 var der rigelige muligheder i denne henseende.

„4. Adgang til kapital.“ Der eksisterede tilgængelig kapital i form af kvildelejer, der var jordejernes ejendom. Jordejerne skulle også vedligeholde husene på jordene. Bøndernes egen kapital kunne derimod være begrænset; men det er klart, at den periode, man arbejdede som tjenestefolk, gav muligheder for opsparing til eget brug.

„5. En socialt bestemt minimumsindkomst eksisterer.“ Dette ser ud til at gælde for det islandske bondesamfund. Besætningen pr. brug var forskellig i forhold til husstandens størrelse.

„6. Indkomst over denne minimumsindkomst har faldende marginalanvendelse.“ Det er klart, at produktion langt udover husstandens behov for føde eller varer for salg i handlen havde meget marginale anvendelsesmuligheder, i et samfund hvor de fleste husstande var selvforsynende.

„7. Desto mere arbejde der præsteres udover det nødvendige minimum, desto mindre bliver dens nytte.“ Det samme gælder her som for punkt 6.

„8. Selv om bondeøkonomier er grundlæggende selvforsynende, er de faktisk åbne.“ Dette gælder for det islandske samfund med den omfattende eksport af fåre- og fiskeprodukter.

„9. Teknisk viden, der kan bruges i produktionen, er tilgængelig for alle husstande.“ Dette ser ud til at være tilfældet i senmiddelalderens Island; f.eks. er der tale om nøjagtigt de samme produktionsmetoder på hovedgårde og på familiebrug.

„10. Kundskab om forvaltning er jævnt fordelt i samfundet.“ Det samme gælder her som for punkt 9. Den sociale sammensætning og forvaltning af brugene ser ud til at have været ens (kvalitativt om ikke kvantitativt) på storbrug og familiebrug.

„11. Forholdet mellem antal producenter og konsumenter pr. brug har indflydelse på arbejdstidens længde og produktion per capita.“ Eftersom dette forhold var reguleret i det islandske bondesamfund var der mindre forskel på forholdet mellem arbejdende mennesker og uproduktive under familiens livscykel end i Rusland eller Kenya.

„12. Arbejdsbyrden er forskellig efter årstider; en del af arbejdet foregår uden for gården.“ Dette gælder i høj grad for Island, sommeren var en periode med stor arbejdsbyrde, mens vinteren var mere rolig. Da gik mændene på fiskeri i andre landsdele.

Analysen af det islandske bondesamfund viser en stor overensstemmelse med Chayanovs analyse af det russiske bondesamfund. I lys af en voksende tendens til kritik af Chayanovs analyse må dette betegnes som et interessant resultat.

Bondesamfund, feudalt samfund, simpel vareproduktion: Tre muligheder i vestlige landbrugssamfund

De rådende idéer i islandsk historiografi om det islandske bondesamfund er to slags. Enten beskrives det som et relativt egalitært samfund med ringe classeskel, eller det beskrives som „klassesdelt, konservativt og grusomt.“ Disse opfattelser bygger dog ikke på nogle socialhistoriske analyser af samfundet. Grundlæggende elementer i det senmiddelalderlige samfund er aldrig blevet udforsket fra en socialhistorisk synsvinkel. Dette gælder både landbrugssystemet, familietype, godssystem, hoveri, rentetryk, former for social konflikt o.s.v.

Det er også relativt sent, at analytiske begreber angående et samfund som det islandske er blevet udviklede. Det kan siges, at de stadigvæk er under udvikling. Der kan identificeres tre samfundstyper eller samfundsformationer, hvoraf det islandske samfund kan identificeres som af én bestemt type. Disse typer er bondesamfund (independent household production eller peasant societies på engelsk), feudale samfund og samfund med simpel vareproduktion (petty commodity production).

1. Bondesamfund er samfund, der som vigtigste kendetegn har selvstændige familiebrug, der producerer med familiens konsumptionsbehov i sigte. De er ikke afhængige af det kapitalistiske marked, selv om de ofte sælger en del af deres produktion. De tager kun i ringe omfang hensyn til markedspriser eller markedssituation i planlægning af produktion. De opererer inden for landbrugssystemer, hvor der er nok jord for at udvide den selvstændige familieøkonomi. Dette betyder, at der ikke udvikles lagdeling i bondesamfundet. Næsten alle familier har lignende livsbetingelser. Der kan eksistere både aristokrati og godssystemer i samfund af denne type, men bønderne er frie og bondesamfundet kan have gode udviklingsmuligheder inden for godssystemet. Der er tegn på, at aristokratiets stilling i høj grad skyldes familiebrugenes behov for beskyttelse eller værn. Dette forklarer også, hvorfor aristokratiet ejer jord og får jordrente: Selveje uden værn af høvding (eller konge) er ikke praktisk. Aristokratiet i bondesamfund er magtfuldt, og ved specielle omstændigheder kan det hæve sig over samfundet og gøre bønderne ufrie. Da opstår feudale samfund.

2. Feudale samfund kendetegnes ved, at bønderne er personligt ufrie. Der eksisterer ofte betydelig lagdeling inden for selve bondesamfundet. Der er en gruppe velhavende bønder, en gruppe af mellemstående bønder, og en gruppe husmænd eller gårdsæder. Den analytiske forskel på bondesamfund og feudale samfund angående ren økonomisk analyse er ringe udviklet. Der er i hvert fald én klar forskel: at jord er en mangelvare i de feudale samfund. Feudale samfund er forhenværende bondesamfund, hvor vækst i befolkningstal, sammen med forandringer i aristokratiets magtgrundlag, har forandret samfundets karakter (derimod behøver bondesamfund ikke at være

fremtidige feudale samfund). Rent empirisk genspejles de to typer samfund i store forskelle i former for social konflikt, hvor direkte klassekonfrontation er nærmest ukendt i bondesamfundet.

3. Samfund med simpel vareproduktion er bondesamfund på vej til kapitalisme, eller allerede under kapitalismens indflydelse. Der er da tale om samfund, der har måttet opgive deres status som bondesamfund med selvstændig familieproduktion, bl.a. på grund af befolkningsvækst og det kapitalistiske markedes voksende indflydelse. Der eksisterede tendenser i retning af markedets påvirkning på det islandske bondesamfund i senmiddelalderen. For det første etablerede englænderne fiskeristationer i Island og forsøgte at tiltrække islandsk arbejdskraft, og for det andet blev hoveri på fiskerbåde introduceret på godserne (for at producere fisk til salg på markedet). Disse tendenser havde tilsyneladende svært ved at få fodfæste og påvirke samfundets udvikling, på grund af, at bondeøkonomien i denne periode var fiskeriet overlegent. Dette genspejles f.eks. i den forskellige renteutvikling i fiskeridistrikter og landbrugsdistrikter, hvor renten faldt langt mere i fiskeridistrikterne. I en videre analyse af den islandske samfundsudvikling, især i det 19. århundrede, må begrebet „petty commodity production“ være af central betydning.

Imidlertid blev markedets (svage) senmiddelalderlige påvirkning på det islandske samfund definitivt neutraliseret ved den danske magtovertagelse i Island efter reformationen. Samtidigt holdt de islandske aristokrater op med at kæmpe voldeligt om godser og hovedgårde. Denne kamp var i senmiddelalderen et stort samfundsproblem. Perioden fra 1550-1800 kan betragtes som det islandske bondesamfunds guldalder, en fredelig periode, hvor bondesamfundet under den danske konges beskyttelse eksisterede uden større udfordringer. Der var hverken tale om tendenser i retning af samfundets feudalisering eller kapitalistisk påvirkning i afgørende grad. Der er en række spørgsmål, der opstår i denne sammenhæng.

1. Var den danske magtovertagelse i 1550 årsagen til at de interne konflikter, der havde plaget Island hele senmiddelalderen, faktisk hele den historiske periode, holdt op? Hvis ikke, hvad var så årsagen?

2. Hvorfor forfaldt det islandske aristokratis hovedgårdsdrift i perioden 1550-1700?

3. Hvordan fungerede den danske statsmagt i samfundsmæssig sammenhæng i Island? Styrkede den bøndernes familieøkonomi på bekostning af aristokratiets stordrift?

4. Hvad var forskellen på det islandske bondesamfund på den ene side og de skandinaviske, de amerikanske, det russiske og f.eks. det irske på den anden? Eftersom det islandske bondesamfund ser ud til at være mere beslægtet med det, som her er

blevet kaldt for bondesamfund, end med „feudale“ samfund, er en systematisk sammenligning med disse samfund i perioden 1550-1800 meget interessant.

5. En række spørgsmål angående bondesamfundets økonomi er ikke særligt egnede til besvarelse på baggrund af senmiddelalderens kildemateriale. Dette kan imidlertid langt bedre gøres på baggrund af materiale fra det 17. og 18. århundrede. Dette gælder spørgsmål om handlens funktion i bondeøkonomien, en nærmere analyse af familiens funktion i økonomien, en geografisk og biologisk analyse af familiebrugene og en analyse af hungersnød i bondesamfundet.

English synopsis

Bønder i pestens tid (Peasants in the Time of the Plague) is a Ph.D. thesis about the Icelandic peasant society in the late middle ages, with a focus on the period between 1494 and 1551. Two basic problems are tackled in the thesis. One is the relationship between man and nature in Iceland in this period, and the other is the character of the Icelandic social formation in the period.

In the first chapter there is a theoretical outline, discussing the contributions of various scholars, such as Boserup, Chayanov, Anderson and Brenner. There is also a discussion of terms regarding the Icelandic peasant society, historiography, a review of the relatively rich late medieval Icelandic sources, and some technical terms regarding measurements and value are discussed.

The second chapter reviews the European historical background. European demography in the late middle ages, agricultural systems, the social history of the countryside, manorial systems and feudalism, and finally social conflict are outlined. Important differences between Scandinavia, especially Norway, Sweden and Iceland on one hand and the societies further south on the other are demonstrated. Iceland is found to belong firmly in the „North Scandinavian“ model, indeed being the most pure example of this kind of society. Its main features are an infield-outfield system in agriculture, a system of autonomous family farms without any group of cottagers or dependent lifetime agricultural workers in the agricultural areas, a manorial system without any form of serfdom, and a non-polarised form of social conflict, with the peasants supporting members of the aristocracy in armed conflict with other aristocrats and their peasants. This can most clearly be contrasted with the English system, where the threefield system dominated in agriculture, where the largest social group in the agricultural areas was the cottager class, which had little or no land, where serfdom was widespread and where social conflict was typically between lords and peasants. These very different social formations can be seen as the most extreme examples of the two tendencies in social formation, that existed in Western and Northern Europe in the late middle ages. These can be termed the „feudal“ tendency with a differentiated peasant society, and the „autonomous peasant“ tendency, with a relatively undifferentiated peasant society.

Against this general background the specific topics of the history of the Icelandic peasantry in the late middle ages are analysed. The first topic is the effect in Iceland of the two 15th century plagues, in 1402-1404 and 1494. This is analyzed with the help of statistics obtained from the period of the smallpox epidemic in 1707-1709, where in many communes between 15-40% of the population perished. The total

mortality in the country was approximately 25%. This resulted in numerous deserted farmsteads, with a very systematic spread of the deserted farms. The smallest and the most northerly were abandoned, when other better farms, bigger or more southerly, became available.

The same kind of response can be discerned after the 1402-1404 plague epidemic. From about 10.000-12.000 peasant households in the whole country (the numbers are estimates based on a first time analysis of the extensive documentation of habitation in 14th century church documents and registers) in the 14th century, the number of peasant households probably fell to about 4.000 in the mid-15th century. Small and northerly farms fell out of habitation in much greater numbers than in 1707-1709. Mortality in the first epidemic must have been about 60-70% to produce this effect. After the 1494 epidemic the number of peasant households was probably even lower, but the total mortality in this epidemic probably did not exceed 60%, mostly because it did not hit the West fjords (with maby 15% of the population). People from there colonized many of the deserted farms in the aftermath of the later plague.

The effects of the plague epidemics was a central factor in the subsequent history of the Icelandic peasant society. The pressure on the agricultural system and resources – which from the beginning had been small, the abundant resources compared to Norway, where the settlers of Iceland came from, providing possibilities for a considerably more extensive use of resources – fell immensely and produced an even more extensive system. The importance of grain growing diminished, at last disappearing altogether. The number of cattle, especially dairy cows fell, while the importance of sheep farming increased greatly. The overall use of resources fell precipitiously; there were even cases of conflict between landowners and peasants, because the peasant refused to continue the use of resources formerly in use (outlying grass areas).

A central organising factor in this society, both before and after the plagues, was the age-specific division of labour, also well known in Scandinavia and Germany, but seemingly of less importance in England f.ex. This system is extensively described in sources from 1703, but the less exhaustive sources from the 14th-16th century that have survived suggest strongly, as far as can be seen, a very similar system. In this system a boy or a girl went through three phases in life after childhood. From the age of about 15-30 one was usually occupied as a farm hand or a servant girl. At marriage, which often occurred around the age of 30, one often set up a household on a small farmstead, entering the third phase when moving to a large primary farm as the family grew. A most important prerequisite for this system was the relative abundance of farm land. The production on the farms required industrial skills in weaving and the processing of milk, making necessary at least one servant girl besides the housewife on the average

farm, and the handling of animals and fishing required at least one farm hand beside the husband. These workers could either be relatives, f.ex. children of the man and wife, or unrelated. Normally, there were probably about 4-6 cows per household, and 15-40 mother sheep.

A similar system manned the large manorial farms, making the use of serfdom or forced labour unnecessary.

Nearly all land was in the hands of the landowning elite. The main products paid in rent were butter and woolen products, with living creatures and fish in the third and the fourth place. There was a steep fall in land rent from about 10% in 1400, to 7-8% in the 15th century, and then after 1494 to about 5%. This was due to the effects of the plague and the subsequent shortage of labour. To tackle this problem, the elite began introducing labour rent from ca. 1500, which was commutable and thus probably did not result in feudalised relations of production.

The rent burden upon the peasant farms seems to have been ca. 10-20% from the 15th century, lower than in other Scandinavian countries.

The large manorial farms, and also the great manorial estates of the Icelandic aristocracy, survived the epidemics. However, the large manorial farms began to diminish in size and in number after the reformation. The size of the largest estates also fell greatly. This decrease in the majesty of the Icelandic elite can probably be explained by the effect of the introduction of effective Danish royal power, which established itself with great force in Iceland in 1537-1551. Before this, the situation regarding social conflict bore many resemblances to the situation in the 12th-13th centuries. Great chieftains ruled with the support of the peasants on their lands, fighting with other chieftains, the church and royal officials over manorial estates and manors, offices and income from taxes. Open conflict between lords and peasants was unknown. There was a latent conflict over the amount of rent and control of labour power, where the peasants were clearly the overall winners in the course of the late middle ages. The social organisation was based on the very necessary protection of the peasants by one aristocrat against other predatory aristocrats, the peasantry supporting their leader in turn.

The response of the Icelandic peasantry to the reformation, as set against f.ex. the response of the Danish or German peasants, can be explained on this background. Whereas the Danish and German peasants rebelled against their lords, the Icelandic peasants backed the powerful catholic bishops in their conflict with royal power. However, after the fall of Jón Arason, the catholic bishop in North-Iceland, there reigned an almost unbroken peace in this formerly so violent society, the royal power effectively achieving pacification of the society. How this could happen so suddenly,

and its effects on Icelandic social history, remains to be explained, hopefully in a further study.

Generally the Icelandic peasant society can be seen as differing so greatly from the norm of European feudal society, as to invite comparisons not with that social formation, but other peasant societies with abundant land resources in the temperate zone. These are f.ex. the New England and Canadian peasant societies of the 17th and 18th centuries, Ireland and Scotland, Scandinavia and the Baltic region. It is the different responses to the pressures of nature, state power and market in these societies, that could better be compared with the history of the Icelandic peasant society.

DEL II

**Godsdrift og bebyggelse i
senmiddelalderen - nærbilleder**

8. FEM KIRKEGODSER

Det følgende er en gennemgang af senmiddelalderlige kilder om fem kirkelige godser. Det er de fire klostre Möðruvellir, Reynisstaður, Helgafell og Viðey og en kirkjustaður, Vellir i Svarfaðardalur. Dette er relativt uudforsket materiale, og mulighederne for at bearbejde det er langt fra udtømte med det følgende. Der foreligger også en hel del materiale fra andre kirkelige godser, ikke mindst fra bispestolene, men også fra de andre klostre og ligeledes en masse kirkjustaðir, der ikke er berørt.

Det centrale problem, der lå bag beslutningen om at undersøge de fem godser, var spørgsmålet om godsernes kontrol over bønderne, men om dette problem findes der meget lidt kildemateriale. Det ser ud til, at dette måske ikke var et stort problem. I hvert fald fandtes der ingen spor af livegenskab eller andre feudale rettigheder, selv om klostrene andre steder var ledende i at påtvinge bønderne feudale bånd (f.eks. i Tyskland). I kapitlerne 5.2. og 6 findes der videre vurderinger af dette problem, der er blev mulige på grundlag af andre metoder.

En anden hensigt var at undersøge selve godsdriften. Resultatet blev en oversigt over ekspansionsperioder og stagnationsperioder på disse fem godser og en idé om klostrenes vigtigste investeringsmål.

I det følgende kan man følge udviklingen af de enkelte godser i perioden, hvor kortene bidrager til billedet af den senmiddelalderlige godsdrift i Island.

8.1. Möðruvellir kloster

8.1.a Før den sorte død

Det første dokument, der er bevaret om dette kloster er fra 1296, som var dets stiftelsesår¹. Dokumentet beskriver *rekar*, strande hvor drivtømmer strandede². Det ser ud til, at Hólar bispestol ved klosterets stiftelse bevilgede nogle af sine tømmerstrande til Möðruvellir kloster. Tømmerstrande var vigtige, fordi de var de langt vigtigste kilder til tømmer til bygninger. Tømmeret kom flydende på havet fra skove i Sibirien og De vestindiske øer. Kirkegodserne ejede en stor del af Islands strande. De blev skilt ud fra gårdene, og derfor havde bønderne sædvanligvis ingen rettigheder til tømmer på stranden neden for deres gårde.

Skænderi med Hólar

I 1352 siger i Skálholts annáll, at biskop Ormur på Hólar forsøgte at få flyttet Möðruvellir kloster til Hólar. Dette lykkedes ikke, bl.a. på grund af munkenes modstand³. En anden annal, Lögmannsannáll, angiver årstallet for disse begivenheder til 1328-1329, og det er sandsynligvis det rigtige årstal⁴. I 1342 siger Lögmannsannáll, at biskop Ormur skændtes med brødrene i Möðruvellir kloster og kastede nogle af dem i fængsel⁵. Noget af det gods, som „biskop Egill og præst Einar“ havde givet til klosteret, blev ved denne anledning sat under bispestolen på Hólar. Fem år senere skal lægmænd have gjort oprør mod biskoppen ved at ville holde „den gamle skik“, der ikke bestemmes nærmere i annalen. Den norske konge dømte mellem de to parter, og han forbød biskoppen at overtræde de verdslige høvdingers rettigheder. Spørgsmålet er, om Möðruvellir kloster her er indblandet i et større opgør mellem kirkemagten og den verdslige magt.

Man ved ikke meget om Möðruvellir klostres jordejendom i det 14. århundrede. Den 13. januar 1379 købte Möðruvellir kloster jorden Áland i Þistilfjörður⁶, en ca. 10 hdr. gård⁷ for 12 hdr. Næste år blev gården solgt, men tømmerstranden, som var en del

¹Magnús Már Lárusson: Kloster. *Kulturhistorisk Leksikon* vol. VIII col. 544-546

²D.I. II s. 304

³Gustav Storm (ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 224

⁴Gustav Storm (ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 268

⁵Gustav Storm (ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 274-77

⁶D.I III s. 335

⁷Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Register*. Lund 1967, s. 305

af jorden, blev skilt fra og beholdt af klosteret¹. To år før blev to gårde, også beliggende i Pistilfjörður, købt for 12 hdr. og 11 øre. Det var Gunnarsstaðir og Laxárdalur². Gunnarsstaðir var klosterets ejendom helt til 1905, mens Laxárdalur blev solgt igen. Drivtømmerstranden Torfuvík blev skilt fra den og forblev i klosterets eje. I 1393 blev gården Ásláksstaðir í Kræklingahlíð solgt fra klosteret for 10 hdr. i vadmøl og kød³.

En landbo bortvises fra klosterets jord

I 1398 blev en landbo på Hnjúkur i Skíðadalur, en af klosterets gårde, dømt for forbrydelser mod klosteret⁴. Han havde fået fæste i et år på gården. Ifølge dommen forlod han ikke gården, men boede der uden tilladelse i næsten et år til. I dokumentet siges, at landboen, Erlendur Bergþórsson, og klosterets fuldmægtig, mødte op hos Steinmóður Þorsteinsson, officialis i Hólarbispedømme, som skulle dømme i sagen. Steinmóður var kirkens godsbestyrer. Det blev fortalt under retssagen, at klosterets fuldmægtig, Sveinn, i efteråret 1397 havde fortalt Erlendur, at han ikke havde lov til at bo på Hnjúkur. Erlendur forlod som sagt ikke gården, men beholdt uden tilladelse gården, og de 8 kvilder, som klosteret lejede til ham.

Den måske ikke helt upartiske Steinmóður udnævnte et nævningeting, der dømte Erlendur til at forlade gården inden for 5 døgn, og store bøder for ulovlig brug af kirkens ejendom. Han skulle også aflevere alt hør, som blev høstet sommeren før.

Denne retssag er en af de første, der er dokumenteret, hvor en landbo straffes for ulydighed mod godsejerne⁵. Den er også en af de meget få overhovedet, hvor det sker.

8.1.b Efter den sorte død

Næste dokument er fra 1429. Det behandler biskoppen på Hólars visitation i Möðruvellir kloster⁶. Her er en liste over klosterets kreaturhold på det tidspunkt: Der var 105 kvilder på klosterets lejegårde, men seks af dem „eksisterede ikke“ (var døde). Sandsynligvis ejede klosteret ca. 70 gårde i 1300-tallet med ca. 420 kvilder. Kvildernes antal i 1429 var derfor fire gange mindre en sædvanligt. Hjemme på klostergården var der 24 køer, alle meget gamle, 55 får og 51 et og to år gamle beder (beder blev brugt til

¹D.I. III s. 350

²D.I. III s. 331

³D.I. III s. 490

⁴D.I. III s. 627

⁵D.I. III s. 630

⁶D.I. IV s. 373

kødproduktion). Desuden var der 44 tyre, 8 kalve, 5 okser og 33 heste. 1 hdr. var blevet betalt i tiende.

Kort 8. Möðruvellir kloster gårde i 1447

Kilde D.I. IV s. 710-712

Dette dokument viser klosteret i en dårlig økonomiske situation. Næste år blev præsten Jón Bjarnason af biskoppen Jón Vilhjálmsson på Hólar udnævnt til

Möðruvellirs godsbestyrer for de næste tre år¹. Der manglede ikke incitament for driftig ledelse:

... skal hann ... eiga alla ávöxtu og landskyld þá sem falla kunnu ei síður kúgilda leigur. Skal fyrrnefndur síra Jón eiga helming af öllum hvölum ef reka kann ... en viðreka skal hann hafa staðnum og kirkjustaðarins jörðum til uppheldis. Skal hann vera fullur sóknari hvar hann finnur kirkjunnar góssi ranglega haldið vera sækja og sekt krefja og kæra og öllum þeim fyrir lög stefna sem honum þykir þess með þurfa ... Skal Jón prestur leggja eftir staðinn og hans góss 10 kúgildi á hverju ári. Hann skal og fæða prest og djákna og fæða og klæða tvo bræður og klaustrinu með hjálpa ...

.. skal han eje al rente og landskyld og ligeledes kvildeleje som betales. Jón skal eje halvdelen af alle hvaler, som strander ..., han skal have drivtømmer til klosteret og dets jorder for vedligeholdelsesformål. Han skal være fuldmægtig, hvor han ser, at kirkens gods ikke er lovligt brugt ... og alle de personer anklages, som han bedømmer, at det er nødvendigt at anklage... Jón præst skal betale af klosteret og dets gods 10 kvilder hvert år. Han skal også give kost til præst og diakon og give kost og klæde til to brødre og hjælpe klosteret dermed.

De 10 kvilder var den rente, som biskoppen ville få ud af godset; den skulle investeres igen. Hvis en fjerdedel af gårdene faktisk var beboet, måske 15-20, så var det en realistisk rente, hvis man regner med, at Jón fik noget for sit arbejde.

Det næste år giver en bonde og hans hustru gården Arnarnes til klosteret. De var blevet gamle og ønskede at leve resten af deres liv i fred og ro under klosterets beskyttelse, og betalte for klosterets beskyttelse med deres gård². Arnarnes var en 50 hdr. gård på den tid. En anden gave kom 12 år senere, da en del skov i Öxnadalur blev skænket Möðruvellir kloster³.

Registret fra 1447

I 1447 blev der nedskrevet et register over klosterets gårde⁴. De kan ses i appendiks 5 sammen med klosterets jordejendom i 1525 og 1569. Godsets tilstand var fortsat katastrofal, 38 af 72 gårde var øde. Tilstanden var dog ikke helt så katastrofal som 17 år tidligere. Nu var der 214 kvilder på godsets 34 beboede gårde. Deres gennemsnitstørrelse var 27,8 hdr. 38 gårde af gennemsnitstørrelse 14,2 hdr. lå øde. Klosterets

¹D.I. IV s. 416

²D.I. IV s. 427

³D.I. IV s. 626

⁴D.I. IV s. 710

jordejendom var derfor 1400-1500 hdr. Alle de største gårde var beboede med i gennemsnit 6,2 kvildelejer på hver.

Grímsey lå helt øde. På øen var der før 1402 15 eller flere gårde og stor fiskeproduktion. På Grímsey var der sandsynligvis en fiskerby, hvor mange fiskerbønder boede på hver gård. Resterne af en anden fiskerby i Nordlandet, Siglunes ved Siglufjörður, var stadigvæk synlige i 1713. Der var kirke i 1400-tallet og tidligere, men den blev senere flyttet til Hvanneyri en gang mellem 1570 og 1627¹.

I 1479 dokumenteres, at prioren på Möðruvellir hedder Sigurður². Da blev en ny præstestilling stiftet på Hólar. Mange præster og gejstlige underskriver et dokument om stiftelsen, både Sigurður og abbederne i Pingeyrar og Munkaþverá, men ikke abbedissen i nonneklosteret på Reynistaður. Både Möðruvellir og Reynistaður havde biskoppen på Hólar som overhoved, men Pingeyrar og Munkaþverá var selvstændige.

I 1492 byttede Möðruvellir kloster gården Engimýri (som lå øde i 1447) for gården Skollatunga, som Hólastóll ejede. Skollatunga, eller Sörlatunga i Hörgárdalur³ som den senere blev kaldt, lå i nærheden af klosteret, men Engimýri et godt stykke fra det.

I 1507 bliver de „tre sammenliggende jorde“ Bakki og Steindyr solgt for Böggvisstaðir. Disse ligger alle i Svarfaðardalur, men Böggvisstaðir ved havet⁴.

I 1502 var der en prior ved navn Nikulás på Möðruvellir, der med nogle andre gejstlige fradømte fra bonden Sigurður Daðason i Vesturhóp en gård⁵. Tidspunktet er otte år efter den anden pest. Nikulás bliver igen udnævnt af biskop Gottskálk til et nævningeting, som samme år afsiger dom over en bonde for ulovlig besiddelse af to af Hólars kvilder⁶. Prioren er med i flere nævningetinge mod bønder og høvdinger⁷.

Sigurðarregistur

Det sidste dokument om Möðruvellir klostres økonomiske situation før reformationen er fra 1525. Det er en del af det såkaldte Sigurðarregistur⁸. Det indeholder forskellige oplysninger om klosterets tilstand; inventaret i klosterkirken beskrives nøjagtigt. Der findes bl. a. 11 statuer af forskellige helgener, tre kors og et bjørneskind. I kirken er også 70 bøger, alle på latin og til kirkelige formål. Der er ingen Bibel nævnt.

¹Jarðabók Árna og Páls, X. bindi, s. 17, D.I. IV s. 710, D.I. V s. 359, Björn Lárússon: *Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 s. 267.

²D.I. VI s. 220

³D.I. VII s. 146-147

⁴D.I. VIII s. 158. De tre jorder er muligvis Bakki, Bakkagerði, som måske var sidegård fra Bakki og Steindyr.

⁵D.I. VII s. 592

⁶D.I. VII s. 601

⁷D.I. VII s. 778

⁸D.I. IX s. 316-320

Klosteret ser ud til på det tidspunkt at eje 52 gårde. De er alle nævnt i registret fra 1447, men to af dem er opdelt i mellemtiden til i alt fire gårde. De 52 gårdes værdi har måske været lidt mere end 1100 hdr. Det er ikke fortalt om alle disse gårde er beboede, og antallet kvildelejer er ikke opgivet. Nogle gårde er byttet for andre, men der er ikke tegn på en storstilet genopbyggelse af de 38 gårde, som blev beskrevet som øde i 1447. 14 af dem er i registeret fra 1525, og yderligere to er blevet solgt. De 22 andre er forsvundne uden spor, men nogle af dem dukker op senere. Der er altså tale om en langvarig økonomisk krise for Möðruvellir kloster fra 1404.

Derefter er der i Sigurðarregistur en lang og detaljeret beskrivelse af tømmerstrande og fiskerettigheder i klosterets eje, og til sidst en beskrivelse af sommergræsningsområder og skove i dets eje. Efter 1525 og indtil reformationen står der næsten ingenting om klosteret i kilderne.

Sammenfatning

Der vides ikke meget om klosterets udvikling i 1300-tallet. Det er nogenlunde sikkert, at det har ejet 74 gårde i 1402. Den sorte død var en meget stor katastrofe for klosteret. Måske var 15-20 af klosterets gårde beboede i 1429 og 34 i 1449. I 1429 var en stor del af alle kvilder, som klosteret ejede hjemme på selve klostergården. I det 16. århundrede skete der ikke nogen stor forandring i Möðruvellir klostres økonomiske situation. Der registreres 52 gårde i dets eje i 1525, som måske alle var beboet. Det er sikkert, at klosteret ejede mange flere gårde, men de er ikke registrerede, sandsynligt fordi de ikke har været beboet i lang tid. Möðruvellir klostres jordejendom er ikke ekspanderet efter epidemierne ved at opkøbe gårde, som Hólar bispestol gjorde.

8.2. Reynistaður kloster

8.2. a Før den sorte død

I 1295 blev Reynistaður kloster stiftet¹ af den daværende biskop på Hólar, som skænkede en del jordejendom til det, måske gårde som Hólastóll allerede ejede. Reynistaður kloster ligger i den vestlige del af Skagafjörður, og Hólar i den østlige. Det er sandsynligt, at Hólar på det tidspunkt har skaffet sig jordejendom i den vestlige Skagafjörður, og efter 1295 ejer Hólar stadigvæk jordejendom i denne egn. På kort 8-10 ses klosterets gårde, der er registret i appendiks 5.

En af disse, Stöpull, er forsvundet. Landskylden af de andre gårde er mellem 10 og 15%. Deres værdi er på 457 hdr. Der er i alt 23 gårde, mange af dem er i klosterets eje helt frem til det 20. århundrede. På seks af dem bliver landskylden betalt i fisk, og på andre fem skal bonden passe på nogle af klosterets kreaturer. Det ser ikke ud til, at klosteret på dette tidspunkt har regulære kvildelejer på dets lejegårde. Spørgsmålet er dog, om der ikke har været omfattende kvildeudlejning på klosterets vegne i det 14. århundrede, selv om der ikke er direkte kilder om det.

Fra 1315 eksisterer et register over klosterets gårde. Det er de samme som i 1295, men landskylden er kun 36 hdr². Det næste dokument kommer 50 år senere. I dette dokument findes, ligesom i en del andre fra den samme periode, 1365-1400, oplysninger om pengesummer, som gives til klosteret, enten i testamenter eller som pensionspenge. Klosteret fik foræret to gårde, Heiði i Gönguskörð og Brúarland, i samme sogn³.

8.2.b Efter den sorte død

Dyb krise i godsets drift 1408

Det første dokument om Reynistaðurs forvaltning efter pesten 1402-1404 er en *afhending*, en oversigt over klostergodsets tilstand i 1408⁴. Da ejede klosteret 22 køer, 9 gamle okser, 36 unge tyre og 7 kalve på klosterbruget. På klosterets lejegårde var der 28

¹D.I. II s. 300

²D.I. II s. 397-399

³D.I. III s. 185, 276, 334, 354, 365-6, 371, 496, 604, 640

⁴D.I. III s. 717

køer, og 11 fårekvilder eller 66 får. Det totale antal kvilder på klosterets gårde var derfor 39. Der var 16 kvilder på andre gårde.

Landskylden af klosterets gårde var 6,5 hdr., svarende til landskyld fra to eller tre gårde med 10% rente eller 5-6 gårde med 5% rente. Det kan sammenlignes med 42 hdr. i

Kort 9

Reynistaður kloster gårde 1446

Kilde D.I. I

1295 og 36 hdr. i 1315. Kvildernes antal giver lignende resultat. Der var 39 kvildelejer på de beboede fæstegårde. Dette var nok til fem eller seks gårde, hvis sædvanen med at have ca. 6-8 kvildelejer pr. gård blev fulgt. Man kan tænke sig, at der måske var lidt færre kvilder pr. gård efter epidemien, måske 6 pr. gård, men alligevel giver det tal kun seks eller syv beboede gårde. Problemet er, at vi ikke har tal fra klosteret om kvildelejer i det 14. århundrede til direkte sammenligning. Det kan siges, at disse oplysninger indikerer meget få beboede gårde på godset, men at det er ikke absolut sikkert, at dette var tilfældet.

Foruden de kvildelejer, som fandtes på landbogårde, var der 16 kvildelejer hos andre bønde, en kvilde hos tre, fem hos en og otte hos en (på Silfrastaðir).

Genoprettelse af nonneliv

I 1411 fik klosteret en gård tilbage, som det havde solgt, men ikke fået betaling for¹. I 1413 „forærede“ præsten Björn Illugason sin datter Steinunn og sin svigerinde, Sigríður Sæmundardóttir, til klosteret som nonner. Han forærede også 50 hdr. i løse penge til deres levebrød², sikkert en absolut nødvendighed i lyset af ovenstående beskrivelse af klosterets økonomiske tilstand. Nogle år senere blev gården Ýpishóll klosterets ejendom ved en pensionskontrakt,³ og i 1431 blev hele 8 nonner eller søstre viet til klosteret⁴. Samme år fortæller et dokument om en koppeepidemi i Island. En koppesyg mand forærede i sit testamente alle søstre i Reynistaður kloster en gave⁵ for sin sjæl. I 1432 fik klosteret gården Skefilsstaðir, da en kvinde blev viet som søster⁶. Den indvielse kostede i alt 60 hdr. I 1437 var en af de 8 søstre, som blev viet 1431, Þóra Finnsdóttir, udnævnt til abbedisse⁷. Da havde klosteret været uden abbedisse i mange år. Þóra var for ung til embedet, men fik dispensation. I 1443 blev Skíðastaðir í Laxárdalur solgt til klosteret som betaling for oplæring af en mand til præsteembedet⁸.

¹D.I. III s. 741

²D.I. III s. 751

³D.I. IV s. 343

⁴D.I. IV s. 438

⁵D.I. IV s. 482

⁶D.I. IV s. 520

⁷D.I. IV s. 569

⁸D.I. IV s. 642

I 1446 blev der nedskrevet et regnskab for klosteret (Se appendiks 5). Det blev udarbejdet af Gamli Björnsson, bestyrer (enten for Hólar bispestol gods eller klosterets gods eller begge dele) for biskop Gottskálf Kæneksson på Hólar¹. Klosterets tilstand var da langt bedre end i 1408. 44 gårde var i drift med 297 kvildelejer, 6,75 pr. gård. 7 gårde lå øde. På selve klostergården var der 50 køer, 30 kalve, 24 unge køer, 240 får, 220 beder, 130 vintergamle får og 46 heste. Det var et relativt blomstrende landbrug, f. eks. sammenlignet med Möðruvellir kloster på samme tidspunkt. Landskylden er i mange tilfælde langt lavere end i 1295.

Fra den anden halvdel af 15. århundrede er der bevaret meget få dokumenter angående Reynistaður kloster. I 1493 blev Solveig Hrafnisdóttir nonne i Reynistaður kloster, og gav gården Skarð i Fnjóskadal til klosteret². Den forærede hun tilbage til (sandsynligvis) sin far, da hun senere blev abbedisse.

8.2.c Efter den anden pest

I 1512 blev et nævningeting udpeget af Gottskálf biskop. Det dømte om tømmerstrande på Strandir som man ikke var sikker på, hvem ejede³. Gottskálf udnævnte 12 præster til nævningetinget. Det kommer ikke som en stor overraskelse, at de besluttede, at alle strandene skulle være Reynistaður kloster ejendom. En anden dom blev afsagt i 1513. Den handlede om lammetold til Reynistaður kloster. Hver bonde i egnen fra Hraun á Skaga til Hof i Dalir, inkl. Hegranes og Hólmur skulle betale et lam⁴. Dvs. hele Vest-Skagafjörður skulle betale denne told. I 1840 var der ca. 140 beboede gårde i dette område⁵, men sikkert langt færre lige efter den anden pest, måske omkring 60. Ifølge klosterets abbedisse var diplomtet for denne told forsvundet, men det var tilstede før i tiden, sagde hun, og førte vidner på det.

I 1524 var der retssag igen, nu mod en mand ved navn Jón Guðmundsson. Han var bonde eller bestyrer for klosteret på dets gård Hof i Skagaströnd. Jón blev dømt til at betale store bøder for at have beholdt kvilder, tiender, drivtømmer og for ikke at have bygget et hus, han skulle have bygget⁶.

I 1525 blev der igen nedskrevet et register over klosterets ejendom. Der er 6 helgenstatuer, to kors og mange andre ting i kirken, 37 bøger, deriblandt en bibel og tre

¹D.I. IV s. 700-702

²D.I. VII s. 163

³D.I. VIII s. 407-408

⁴D.I. VIII s. 456-457

⁵Jón Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

⁶D.I. IX s. 221-222

sagaer om islandske helgener¹. Tømmer- og hvalstrandinger registreres. Et jordregister (uden landskyld eller kvildelejer pr. jord) viser, at der var 43 beboede gårde og 6-8 øde (se appendiks 5). Dette var tilsyneladende en situation som i 1447, med den forskel at der var langt færre kvildelejer pr. gård. 170 kvildelejer på lejegårder var i klosterets eje. Det var lidt over halvdelen af kvildeantallet i 1447, selv om antallet af beboede gårde næsten var det samme (se nærmere om udvikling af landskyld og kvilder nedenfor). På klosteret selv var der 45 malkekøer, 35 tyre og stude og nogle yngre køer og kalve. Der var 180 får, 180 beder, 140 lam og 33 heste.

Der fandtes også „næsten“ 180 vættir smør (7200 kg.), 80 vættir tørfisk og 50 tønder skyr. Disse tre fødevarer udgjorde den daglige kost i klosteret. Det er bemærkelsesværdigt at der intet korn er i klosterets forrådsrum, hverken rugmel eller byg.

I 1527 forærer Solveig Hrafnadóttir, abbedissen, som før nævnt gården Skarð i Fnjóskadalur til Hrafn Brandsson, „frændi sinn“ – sandsynligvis hendes far (eftersom ordet frændi med den nutidige betydning fætter eller onkel da ofte havde betydningen slægtning, bror eller far.) Hun fik lov til det af både Jón Arason biskop i Hólar og søstrene i Reynistaður². Hun retfærdiggør denne gave med, at gården „var en gammel slægtsgård og med mig givet til klosteret“.

Det er det sidste dokument om klosteret før reformationen. Efter reformationen i 1556 blev der lavet et register over klosterets gårde og ejendom, en „afhending“ (aflevering)³. Der er beskrevet smør, fisk, uld til vadmel, tønder, værktøj og andre ting indendørs i de to største huse, stórastofa og skáli. I klosterets sæter var der tre kvinder og en mand med 19 køer, og der var 16 køer på selve klosteret. Det ejede 130 får.

På klosterets 44 jorder fandtes 153 kvildelejer, omkring 3,5 på hver jord. Landskyld betalt i klipfisk, hoveri og fodring var 13 hdr. værd, men hele landskylden 47 hdr., hvoraf 20 hdr. var allerede betalt. Hoveri fandtes på 23 ud af 44 jorder, almindeligvis to dages høslæt.

Sammenfatning

Reynistaður kloster blev stiftet med en rigelig gave fra Hólar, 23 gårde, i 1295. Reynistaður var den gamle høvdingeslægt Ásbirningars hovedgård i 1200-tallet, men slægten forsvandt omkr. 1250, efter at næsten alle dens høvdinge var blevet dræbt. I 1315 er renten af gårdene lavere end i 1295, men klosteret ejer det samme antal gårde. Dette er tegn på dårlige tider. Det var en kold periode i Island omkring 1300. I 1408 blev et register over klosterets ejendom nedskrevet, som viser en meget dårlig situation.

¹D.I. IX s. 320-321

²D.I. IX s. 402

³D.I. XIII s. 141

Højst 6-7, sandsynligvis kun 4-5, af dets gårde ser ud til at have været beboede. Da må klosteret have ejet 40-50 gårde. Klosteret havde også få kreaturer. En slags genrejsning sker i 1431, da 8 unge nonner bliver viet til klosteret. Et register fra 1446 viser en relativ god økonomisk situation.

I 1513 bliver klosteret idømt en lammetold på et lam for hver bonde i Vest-Skagafjörður. Det var en told, som måske var umulig at opkræve i perioden lige efter den anden pest, men som så blev genoptaget. I 1525 bliver klosterets økonomiske tilstand nedskrevet. Da var 43 gårde beboet, men de havde kun halvt så mange kvilder som i 1446. Det tyder på stort fald i renter af ejendom, noget som er helt tydeligt i alle dokumenter fra efter 1494 (se kap. 5.2.b)

8.3. Helgafell kloster

8.3. a Før den sorte død

Helgafell kloster blev stiftet i 1172 på Flatey, men flyttet til Helgafell på Snæfellsnes i 1184. I det første regnskab over klosteret er ingen jorder nævnt, som tilhørende det¹. I 1274 ejer det syv gårde, Breiðabólstaður (12 hdr. 1686/95), Saurar (24 hdr.), Hofstaðir (20 hdr.), Ögur (12 hdr.) Þórsnesland (Jónsnes?), Grísahvol (12 hdr.) og Þrándarstaðir (12 hdr.). Den sidste ligger i fiskerhreppurinn Neshreppur, mens de andre ligger i nærheden af klosteret. Helgafell kloster ejede også mange tømmerstrande i 1274, bl. a. ved gården Gufuskálar². 1281 får klosteret foræret Höskuldsey, en gård på omkr. 16 hdr.³.

Stor jordkøbsaktivitet i sidste halvdel af det 14. århundrede

I tiden 1357-1397 er der dokumenteret stor jordkøbsaktivitet på klosterets vegne. I 1357-1377 er der bevaret dokumenter om klosterets køb af omkring 25 gårde, 10 af dem for husdyr eller andre værdier, men andre for tjenesteydelser som pension eller oplæring af præster (se ovenfor). De fleste af disse gårde tilhørte og blev købt af herremænd som Einar Þorláksson (Ketill hirðstjórís bror), Snorri Andrésson og Órækja Sturluson. I 1377-1378 (årstallet er ikke helt sikkert) blev der nedskrevet et register over alle klosterets gårde⁴ med landskyld, 46 gårde i alt. På klostergården var der 30 køer, 180 får og 100 beder.

I tiden 1377-1400 bliver Helgafell kloster ved med at købe eller på anden måde erhverve gårde⁵. I 1397 ejer klosteret 53 gårde, kun syv flere end i 1377, men der har været stor udskiftning; 16 er blevet solgt, og 23 er blevet købt. Klosteret ejer 90 kvilder, hvad der er relativt beskedent.

Der er ikke bevaret dokumenter om alle de 16 solgte og 23 købte gårde fra 1377-1397, kun om ca. 13, og nogle af de bevarede dokumenter behandler salg af andre gårde. Der er mange dokumenter fra 1357-1377, men mange flere er tilsynladende gået tabt.

¹D.I. I. s. 282

²D.I. II s. 116

³D.I. II s. 331

⁴D.I. III s. 325-328

⁵D.I. VI s. 29-37, D.I. III s. 378, 395, 397, 399, 421, 431, 445

8.3. b Efter den sorte død

Fra perioden efter den sorte død 1402-1404 er der ikke bevaret mange dokumenter om jordsalg. Fra 1404-1465 eksisterer der dokumenter om klosterets køb eller erhvervelse på anden måde af følgende gårde: Hella og „Orlogsstaðir“ som betaling for pension i 1407¹, Látur í Aðalvík og Höfði í Grunnnavík også for pension², Arney købt af Loftur Guttormsson i 1417³, Hraunsmúli í Staðarhreppur i 1431⁴, 1/2 Syðra Skóganes er foræret 1440⁵ og to Kambar i Breiðavík, 40 hdr., som betaling for gæld i 1448⁶, i alt 9 gårde.

I år 1425 skrives det i annalerne, at klosteret i Helgafell blev „saurgað“, dvs. vanhelliget ligesom klosterkirken. I kirkegården blev en mand skudt af Hannes Pálssons svende. Hannes Pálsson var hirðstjóri i denne periode. De næste fire år og nogle måneder blev der ikke holdt gudstjeneste i kirken⁷.

I 1465 bliver fiskeri i Gufuskálar genoptaget i samarbejde med kirken i Staðastaður⁸. Det er et vigtigt dokument, fordi det viser, at fiskeriet på Snæfellsnes i nogen grad har været forsømt i det 15. århundrede (se kap. 3.3.d). Der er måske sammenhæng mellem det voksende fiskeri og det faktum, at klosteret efter 1480 begynder på store jordkøb. På ti år er dokumenteret køb af 7 gårde eller dele af gårde, og klosteret får en gård foræret. Disse gårde er Bjarnarfoss, 1/2 Arnarstapi, Munaðarnes i Trékyllisvík, Hraunhafnarbakki i Staðarsveit, Þverá og Gerðuberg i Eyjahreppur, Bjarnarfoss i Staðarsveit, Kársstaðir og Borgarholt i Biskupstungur, som klosteret har fået foræret⁹. I årene op til den anden pest, 1490-1494, køber klosteret to og en halv gård mere og får tre fra pensionister¹⁰. Der er i alt dokumenter om 13 gårde på 14 år.

I tiden efter den anden pest var købeaktiviteten ikke så hektisk, kun nogle få gårde blev købt. I tiden mellem 1495-1514 fik klosteret fem gårde, deriblandt Mávahlíð, en gammel slægtshovedgård til Skarðsslægten.¹¹ De andre var foræret klosteret på grund af pensionskontrakter.

¹D.I. VI s. 39

²D.I. IV s. 247

³D.I. VI s. 40

⁴D.I. VI s. 45

⁵D.I. VI s. 47

⁶D.I. VI s. 49

⁷Storm, Gustav [ed.): *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania 1888, s. 294

⁸D.I. VI s. 57

⁹D.I. VI s. 253, 369, 412, 612, 618, 694, 730

¹⁰D.I. VII s. 156, 184, 200, 224

¹¹D.I. VII s. 331, 416, 639, 690, D.I. VIII s. 220, 275

I 1514 tilegnede Skálholtsbispestol sig fire af Helgafells fiskerigårde: Máfahlíð, Arnarstapi og to Kamar¹. Begrundelsen var at Skálholt bispestol var plaget af følgerne af et vulkanudbrud og skulle betale skoledrift, og ellers tilsyneladende generelt havde brug for hjælp. Skálholt havde fortsat brug for hjælp 16 år senere, da Ögmundur biskop forlangte, at Helgafell kloster betalte 5 hdr. til Skálholt hvert år i fisk og vadmel, som skulle betales i Hjallasandur og Dritvík, to fiskepladser på Snæfellsnes. Ögmundur solgte ved samme lejlighed de to Kamar som Skálholt havde tilegnet sig i 1514 tilbage til Helgafell kloster².

Forklaringen på disse overgreb er nok den samme som for Hólars ekspansion og kirkens forfølgelse af høvdinger på samme tid. Den demografiske krise svækker Skálholt bispestols og alle andres muligheder for at få merværdi ud af bønderne, og i dette tilfælde går det ud over en svagere kirkeinstitution. Alligevel ejer Helgafell kloster i 1540 120 gårde og er det rigeste i Island³.

Sammenfatning

Helgafell kloster har ikke de samme karakteristiske træk som Möðruvellir kloster og Reynistaður kloster. Det holder således ikke op med at købe gårde omkring 1400. Jordkøbsaktiviteten hos Helgafell kloster ser dog ud til at gå i bølger og er størst i 1350-1400 og i 1480-1494. Derimod køber klosteret relativt få gårde mellem 1404-1480 og 1494-1540.

¹D.I. VIII s. 481

²D.I. IX s. 511

³Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 s. 67

8.4. Viðey kloster

Klosteret blev stiftet i 1226 af Þorvaldur Gissurarson, en af den magtfulde høvdingeslægt Haukdælir i Árnessýsla. Da blev der nedskrevet et register for klosteret, der viser, at det fik ostetold af hver gård mellem Reykjanes og Botnsá. Til gengæld lovede klosteret at bede for bøndernes sjæle¹. Viðey kloster lå som før nævnt i et fiskerdistrikt i den sydvestlige del af landet, tæt på Reykjavík, men der var også en del landbrug i området, og det var oprindeligt den vigtigste indtægtskilde for klosteret. I 1234 skal det have ejet 4 gårde. I 1313 ejede klosteret 14 gårde (se appendiks 5).

Landskylden var i 1313 omkring 10%; det samme som på Reynistaður klostergårde i 1296. Antallet af kvildelejer i klosterets eje i 1367 var 108, deraf 20 fårekvilder². Et nyt register blev skrevet i 1395 (se appendiks 5). Da ejede Viðey kloster 48 eller 49 gårde, deraf to ødegårde. Fra 29 af disse gårde fik klosteret 55 hdr. årligt i landskyld.

Der er næsten ingenting i kilderne om Viðey kloster 1400-1494. Dog er klosterets køb i 1447 af 6 gårde i Kálfatjarnarsókn i Gullbringusýsla dokumenteret. De blev byttet mod gårde i Húnavatnssýsla³. I dokumenter bevarede fra Viðey kloster er der den kontrast i forhold til Helgafell kloster, at Viðey efter 1494 begynder at købe gårde i stor stil og også får nogle foræret. I det hele taget har man dokumenter om 8 gårde, som klosteret får fat i 1494-1515. Seks er købt (blandt dem en øde gård, Þormóðsdalur) og to foræret⁴.

Fra årene 1515-1520 er en del dokumenter om Viðey kloster bevaret. Det skyldes bl.a. at Ögmundur Pálsson da var abbed i Viðey. Hans brevbog er bevaret i sin helhed. Disse dokumenter⁵ viser, at klosteret fik 6 jorder i disse år: 3 købt eller betalt i gæld og tre foræret med pensionsformål eller lignende. I alt erhvervede klosteret 14 jorder i den periode.

I 1539 blev Viðey overfaldet af en af fogeden på Bessastaðirs mænd. Denne mand blev dræbt i Skálholt samme år af Skálholts fæstere, sandsynligvis efter ordre fra biskop Ögmundur. Fogeden overtog dog efterhånden forvaltningen af klosteret og fra 1547-1550 og 1552-1553 er der bevaret regnskaber for klosteret på dansk. I tabel 5.6. vises en del af regnskabet fra 1547 for nogle af de gårde, som er også omtalt i 1313 og

¹D.I. I s. 483

²D.I. III s. 214

³D.I. IV s. 707

⁴D.I. VII s. 298-299, 304, 335, 398, 507, 560, 585, 635, 648, 662

⁵D.I. VIII s. 415, 571, 596, 631, 657, 673, 680

1395. I det hele taget ejede Viðey kloster omkring 1550 94 gårde i Borgarfjarðarsýsla, Gullbringusýsla og Kjósarsýsla og nogle i Árnessýsla.¹

Kort 10.

Viðey kloster gårde 1313

Kilde D.I. II s. 377

Kort 11.

Viðey kloster gårde 1395

Kilde D.I. III s. 597

¹D.I. XII s. 105-119

En gådefuld gengivelse af kvildelejer

I Viðey klostres jordregister fra 1395 siges der: „Svo mikil kvikfé á leigustöðum: c kúa xx og vii kýr og ásauður lx kúgilda og lx kúgildi. Í staðarins ábyrgð 50 kúa og 2 hdr. ásauða geldingur gamall og tvævetur.“ Dette betyder, at der var 147 køer på klosterets lejegårde. Der var 120 kvilder får, eller 720 får, og 50 køer var forsikret af klosteret, sandsynligvis klosterets ejendom. Der nævnes altså 197 køer.

Det er ikke sikkert, hvilke gårde der var tale om. I 1395 ejede klosteret 47 gårde, men der er kun registeret landskyld af 29. Det er mest sandsynligt, at klosterets forvaltere kun har nedskrevet de af klosterets kvæg og får, der blev lejet ud som kvildelejer, men det er ikke klart, hvad der menes med, at 50 køer er forsikret af klosteret.

En mulig tolkning er, at de 147 køer og 720 får var på de 29 gårde, hvoraf der registreredes landskyld, og at der derfor var 9,2 kvilder pr. gård. Den anden mulighed er, at disse kvilder var spredt vidt omkring, både på klosterets gårde og andre gårde. Det er derfor ikke muligt at bruge disse tal til at få en idé om antallet af kvildelejer på klosterets gårde. Hertil behøver vi en systematisk gengivelse pr. gård, der først eksisterer fra midten af det 16. århundrede.

Sammenfatning

Det er klart, at ligesom Helgafell kloster har Viðey kloster været en økonomisk gigant i fiskeridistrikterne i Vestisland. Begge var dog mere afhængige af landbrug end af fiskeri i det 14. århundrede, særlig Viðey kloster. De mange bevarede dokumenter om jordkøb til Viðey kloster efter 1494 står i kontrast til Helgafell kloster. Det er usandsynligt, at der er tale om ulig dokumentbevaring. Det er sandsynligt, at området omkring Viðey kloster er i det lange løb kommet bedre ud af epidemien 1494 end Snæfellsneshalvøen, måske fordi den ligger i en varmere egn, og dets jorde på grund af det var mere eftertragtede.

8.5. Vellir kirkegods

Som et eksempel på en kirkjustaðurs udvikling er Vellirs historie beskrevet her. Det var en fornem kirkjustaður med en stor hovedgårdsdrift.

Vellir kirkjustaður i Svarfaðardalur er først nævnt i kilderne omkring 1200. Det er i *Sturlunga saga*¹. I denne periode skulle gården gå i arv i en bestemt familie, Arnþrúðarsynir, selv om den var kirkegods, men biskop Brandur i Hólar ignorerede denne families krav på gården og forlenede den til en mand, der var gift med en af biskoppens slægtninge. I den konflikt, der opstod på grund af dette, kom det næsten til et alvorligt slag på Vellir, men resultatet blev, at den oprindelige familie skulle have gården efter biskoppens død. Lidt senere døde Brandur, og Arnþrúðarsynir fik gården. De og deres efterkommere beholdt den indtil 1254². Der nævnes ingenting om kirkjustaðurins ejendom. Arnþrúðarsynir ejede også Sakka og har sandsynligvis ejet flere gårde.

Efter 1254 blev Vellir en af de gårde, højtstående kirkelige embedsmænd og rige præster brugte som bopæl og herregård. I den første máldagi fra 1318 ejer kirken selve Vellir jord sandsynligvis med nogle hjáleigur: Uppsálar, Konungsstaðir (20 hdr. ifølge máldaginn), Hánefsstaðir (20 hdr.) og Stafn. Den ejer 22 køer og 110 får. Der er pålagt told på foder til et lam pr. bonde i hele Svarfaðardalur, og 30 gårde er toldpligtige til Vellir³. I 1394 bliver der lavet en anden máldagi, og da ejer kirken de fem gårde fra 1318 og ligeledes Hóll og Hvarf, sandsynligvis Krosshóll og Syðra-Hvarf. Kirken ejede 25 køer, 120 får og 11 bedekvilder (omkr. 100 beder)⁴.

Det store antal toldpligtige gårde i Vellir sogn er større end det nuværende antal gårde i sognet og tilsyneladende større end antallet af mulige lögbýli i 1300-tallet. Årsagen er den enkle, at sognet var større før i tiden, i hvert fald indtil det 16. århundrede. Gårdene Syðra-Garðshorn⁵, Bakki, Steindyr⁶ og Þverá i Svarfaðardalur⁷ er direkte nævnt som liggende i Vellir sogn, mens gården syd for Þverá, Hreiðarstaðir, med sikkerhed lå i Urðir sogn⁸. Grund og sandsynligvis også Ytra-Garðshorn lå i Tjörn sogn⁹. Det er klart, at sognegrænsene var de samme i Skíðadalur som i dag, eftersom Mársstaðir er nævnt som liggende i Urðir sogn i 1454¹⁰. Den fik da halvkirkestatus.

¹*Sturlunga saga*. Rv. 1988, s. 174

²Stefán Aðalsteinsson: *Svarfðælingar I*. Rv. 1976, s. 101

³D.I. II s. 455-456

⁴D.I. III s. 512-513

⁵D.I. VIII s. 414

⁶D.I. VIII s. 158

⁷D.I. VI s. 148

⁸D.I. VII s. 611

⁹D.I. II s. 457

¹⁰D.I. V s. 125-126

Syðra-Garðshorn, Bakki og Steindyr ligger nu i Tjörn sogn, mens Pverá i Svarfaðardalur i dag ligger i Urðir sogn. Det er ikke klart, hvornår dette blev forandret.

I 1429, 25 år efter pesten, ejede kirken ti gårde. Den havde udover de gårde den ejede 1394, fået fat i Birnunes og Selá på Árskógsströnd og Hverá (senere Hverhóll?) og Gljúfurá i Skíðadalur, men havde solgt Hvarf. Den ejede nu totalt fire eller fem gårde i Skíðadalur. Tilsyneladende var hovedgårdsdriften noget mindre end før, dog ikke katastrofalt lille, der var 20 køer, 66 får i kirkens eje og fem bedekvilder i kirkens eje.

I 1525 er kirkjustaðurinn optalt blandt de fornemste kirkjustaðir i Hólar bispedømme i det dokument, der har fået navnet Sigurðarregistur¹. Nu ejer den følgende gårde: Selá, Birnunes, Hánefsstaðir, Uppsalir, Brautarholt (sic), Hvarf, Krosshóll, Sveinsstaðir, Stafn, Hverá, Kónsstaðir, Pverá, Gljúfurá og Tungufell. Den sidste var dog ikke længe kirkens ejendom, eftersom Guðmundur præsts arvinger var berettiget til at købe den og sandsynligvis har gjort det. Kirkjustaðurins husdyr var 23 køer, 14 fårkvilder (84 får), der både var på hovedgården og ude på fæstegårdene, to tyre, fem heste og et føl. Oplysningene om, at kirkjustaðurins husdyr både er ude på fæstegårdene og hjemme er lidt forvirrende, eftersom den tanke opstår, at dette har altid været tilfældet. På den anden side er dette usandsynligt; senere nævnes langt færre husdyr i kirkjustaðurins eje, og dette er tilsyneladende kun begyndelsen af det forfald, Vellir oplever efter 1500.

I 1569 får vi gode oplysninger om forfaldet². Der er kun følgende gårde, af de gårde Vellir ejede 1525, beboede: Selve Vellir, Uppsalir, Hvarf, Krossholt, Birnunes, Hánefsstaðir og Brautarholt, der er nyopbygget. De andre, seks eller syv gårde i Skíðadalur, der har de karakteristiske træk ved islandske ødegårde i de 15. og 16. århundreder, de er små og afsidesliggende, er følgende: Sveinsstaðir, Stafn, Hverá, Kónsstaðir, Pverá, Gljúfurá og Tungufell. Den sidste gård er dog sandsynligvis ikke længere kirkens ejendom. Men de andre nævnes altid senere som Vellirs ejendom.

Der nævnes totalt 31,6 kvilder i Vellirs eje i 1569 mod 37 i 1525 og 56 i 1394. Kirkens ejendom er altså halveret fra højdepunktet i 1394. I 1569 er 15,6 kvilder på fæste- eller lejegårdene, mens 16 er hjemme på Vellir, 10 køer og 30 får. Det nævnes også, at der på Vellir er en tyr, to kalve og to heste. Det sidste er vigtigt, det mindre antal husdyr, der ikke direkte producerer mælk, styrker det indtryk, at driften er blevet mindre end i 1525.

Den uklarhed, der hersker om hovedgårdens størrelse i det 14. århundrede kan ikke opklares helt ud. En præstegård af lignende størrelse (der skulle være to præster og en medhjælper begge steder), Saurbær i Eyjafjörður, ejede i 1318 hjemmegården, to og

¹D.I. IX s. 333

²D.I. XV s. 345

en halv fæstegårde, otte køer og 56 får¹. I 1394 ejede den fire og en halv gård, 20 køer og 96 får². Spørgsmålet er hvor mange af kirkens egne kvilder, der var kvildelejer på disse eller andre gårde. Hrafnagil kirke ejede i 1318 fem gårde og halvdelen af hjemmegården. Den ejede 14 køer, 36 får og 1 bedekvilde³. Hrafnagil skulle have to præster og to medhjælpere.

Det er altså svært at se nogen sammenhæng mellem antallet af gårde og antallet af kvilder, disse kirkjustaðir ejede. Sandsynligvis har de rige præster, der boede på Vellir, selv ejet en del husdyr, f.eks. Halldór Loftsson i det sidste kvarte århundrede af det 14. århundrede. Hvis vi groft anslår antallet af kvilder på selve hovedgården i 1394 til halvdelen af de 56 kvilder kirken ejede, udgør det 28 kvilder. Hvis de fordeles som i máldaginn bliver det 12-13 køer, 60 får og fem-seks bedekvilder. Hvis præsten har haft omkring 10 køer og nogle får på gården (i Síðumúli i 1504 var der 26 køer i kirkens eje og 22 i herremandens Guðni Jónssons eje) kan besætningen på Vellir godt have været 22-23 køer og omkring 100 får i 1394. Dette er dog kun formodninger, de 25 køer og 120 får på Vellir i kirkens eje i 1394 kan godt alle have været hjemme på gården. Deres antal peger på, at Vellir hovedgård af en eller anden årsag har været større end både Saurbær og Hrafnagil, sandsynligvis fordi den var sæde for nogle af de allerfornemste præster i Hólar bispedømme.

Sammenfatning om kirkegods

Der er to formål med den foregående oversigt over bebyggelse og godsdrift. Det første er at få en idé om forudsætningerne for godsdriften, især bebyggelse og befolkning. Det er lykkedes at få en idé om befolkningen i fire områder i det 14. århundrede, der kan bruges til sammenligning med andet materiale. Bebyggelsen i det 14. århundrede har i alle de fire tilfælde været større end i senere perioder, og langt større end i de 15.-16 århundreder. Dette gælder især for de vestlige og nordlige områder omkring Helgafell kloster og Hólar bispestol. Bebyggelsen har også været større rundt om Viðey og Kirkjubær klostre, men forskellen mellem det 14. århundrede og senere perioder, f.eks. slutningen af det 17. århundrede, er mindre.

Det andet formål er at få en oversigt over kirkegodsernes drift. Det 14. århundrede er en vækstperiode for kirkegodserne. Vi ved det med sikkerhed om Viðey, Helgafell og Hólar. Den meget store ejendom, Reynistaður er grundlagt med, gør, at væksten i dens ejendom er forholdsvis mindre. Vi ved mindre om Möðruvellir, men det

¹D.I. II s. 451

²D.I. III s. 524-525

³D.I. II s. 453

er meget sandsynligt, at af de 74 gårde klosteret ejede 1447 er de fleste købt i det 14. århundrede.

Det ser ud til, at udvidelsesperioder for Helgafell har været perioder hvor økonomien var i vækst, især det 14. århundrede og tiden mellem 1480-1494. Et lignende billede tegner sig for Viðey i det 14. århundrede. Viðey klostres køb af jordejendom ser ud til at være stor efter 1494, modsat Helgafell. Hólar bispestol køber eller erhverver på andre måder næsten hele tiden et stort antal gårde, dog med en pause 1400-1450 som traditionelt har været forklaret med uduelig ledelse. Derimod er der stagnation i Reynistaður og Möðruvellir klostres vækst, disse klostres ejendom vokser i hvert fald efter 1450 slet ikke, og sandsynligvis heller ikke fra 1404.

Der findes ikke mange dokumenter om klostrenes handel med udlandet, og heller ikke angående klostrenets fæstere.

8.6. Máldagar hvor gårde i sognet nævnes

I de dokumenter, der er bevaret fra det 14. og 15. århundrede, er der en del lister med gårdsnavne, enten registre over toldpligtige gårde – lögbýli –¹ i visse sogne eller registre over godsejendom, sædvanligvis kirkens. Ved hjælp af disse lister kan vi finde ud af, om senere tiders gårde havde de samme navne, og så sandsynligvis fysisk var de samme, og om mange af de gamle gårdsnavne er forsvundne. Jarðabók Árna og Páls indeholder mange navne på øde gårde, der kan sammenlignes med middelalderlige dokumenter.

Máldagar er ikke standardiserede i denne henseende. Nogle af dem nævner kun antallet af gårde, der er toldplige, andre nævner sognets grænser og siger, at alle gårde inden for disse grænser skal være toldpligtige, og nogle få nævner alle de gårde, der er toldpligtige. Selv om vi er i den heldige situation, at alle toldpligtige gårde er nævnt ved navn, er det ikke sikkert, hvad det er vi har indfanget. Er det alle gårde liggende inden for sognets grænser? Var alle gårde toldpligtige, hjáleigur eller ej?

Biskop Pétur Nikulásson, en dansk mand der var biskop på Hólar i 1391-1411², afgjorde, at øde gårde og de gårde, hvor en „öreigi“ (en bonde der ingenting ejede) boede, ikke var forpligtede at betale ljóstollur. Måske blev dette besluttet, fordi mange gårde blev øde efter pesten 1402-1404, og man var usikker på, om de skulle betale ljóstollur eller ej. Det er også muligt ud fra selve máldagarnir at finde ud af, hvilke gårde der skulle betale lystold. Dette er nærmere diskuteret nedenfor.

Sælingsdalstungumáldagi

Sælingsdalstungumáldagi er måske fra 1355³, den er en af de kilder, der direkte nævner alle de gårde, der skal betale tiende til kirken. Disse er „tvennir Skógar“, Leysingjastaðir, Hólar, „Lögar“ og Sælingsdalur. I senere gårdregistre, f.eks. fra 1686-1695⁴ og 1840-tallet⁵ findes alle disse gårde. „Tvennir Skógar“ må være Glerárskógar og Magnússkógar. Lögar er Laugar. Dette sogn omfatter i 1355 tilsyneladende alle senere gårde mellem gården Skerðingsstaðir og til åen Fáskrúð, undtaget Ásgarður og Gerði. Ásgarður dannede senere sit eget sogn med Glerárskógur, Magnússkógur og

¹De gårde der var forpligtede til at betale ljóstollur og heytollur, lystold og heytollur, til kirken. I nogle tilfælde nævnes også de gårde, der er forpligtede at betale tiende til kirken

²Einar Laxness: *Íslandssaga A-K*. Rv. 1987, s. 70-71.

³D.I. III s. 103

⁴Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 181

⁵J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 167

Leysingjastaðir¹, og denne gård har i 1300-tallet meget sandsynligt haft en s.k. *hálfkirkja*. Dette betød, at gården betalte ljóstollur og heytollur til denne kirke, og ikke til sognekirken i Sælingsdalstunga. Derfor var den ikke inkluderet i listen i máldaginn fra [1355]. Mange af de katolske hálfkirkjur forsvandt med reformationen i 1550-tallet, men Ásgarðskirkja blev sognekirke og forsvandt altså ikke. Der er direkte kildegrundlag for, at Ásgarður var beboet i 1300-tallet².

Gerði, den anden gård, der ikke nævnes i 1300-tallets Sælingsdalstungumáldagi, findes i senere registre³. Dens beliggenhed lige ved kirkjustaðurinn Sælingsdalstunga, og navnet, der betyder hegn, gør, at den sandsynligvis er en gammel hjáleiga. Måske har den været hjáleiga i 1300-tallet og er derfor ikke nævnt.

I 1805 nævnes i en jordebog, at der har været tre hjáleigur ved Sælingsdalstunga som alle lå øde: Tungukot, Leitiskot og Hafratindar. Ligeledes havde Ásgarður to øde hjáleigur, Hallvarðshús og Traðir, og Magnússkógar havde den øde hjáleiga Silfraskógar⁴. Det siges ikke, hvornår de var beboet, men de var ikke blevet opbygget omkring 1840. I 1300-tallet kan nogle af disse hjáleigur have været beboet. Hjáleigur var kun forpligtede til at betale tiende eller told som en del af det lögbýli, de hørte under, og var derfor almindeligvis ikke registeret i máldaginn, ifølge Björn Teitsson og Magnús Stefánsson⁵. Denne opfattelse kan dog kritiseres, eftersom hjáleigur er registreret i nogle af det 14. århundredes máldagar. Men der eksisterer også máldagar, der helt klart ikke gengiver hjáleigur som toldpligtige, og det må antages, at hjáleigur generelt ikke var registreret.

Sælingsdalstungumáldagi er et relativt ukompliceret dokument, der kun beskriver sognets lögbýli. Der fandtes otte lögbýli, hvoraf seks registreredes i máldaginn, de to andre var selve kirkjustaðurinn Sælingsdalstunga og Ásgarður med dens hálfkirkja. Der kunne også meget godt have været nogle hjáleigur i sognet.

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 173

²D.I. III?

³J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 167, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 181

⁴J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 167. J. Johnsen bruger bl.a. den islandske matrikel fra 1802-1806, der gengiver mange gamle øde gårde. Den er ikke udgivet. Det gør heller ikke Skúli Magnússons matrikel fra 1760, som J. Johnsen bruges som grundlag for gengivelse af de islandske jordes værdi.

⁵Björn Teitsson og Magnús Stefánsson: „Um rannsóknir á íslenskri byggðasögu tímabilsins fyrir 1700“. *Saga* 1972, s. 135

Kvennabrekkumáldagar 1375 og 1397¹

Kvennabrekka er en kirkjustaður i den centrale Dalasýsla. Disse to máldagar stemmer overens med hinanden, for de gårde de optæller som tilhørende Kvennabrekka sogn. Disse er tvennir (to) Harastaðir, Þorsteinsstaðir, Köldukinn, Miðskógur, Litliskógur, Kringla, Svalbarði, Svínahóll, Púfa, Oddsstaðir, Kolsstaðir. I en jordebog fra 1731 over Dalasýsla² findes af disse, Köldukinn, Þorsteinsstaðir (delt i to), en Harastaðir, Miðskógur, Svalbarði, Svínahóll, Oddsstaðir og Kolsstaðir. Der findes en Skinnþúfa, som måske er den 14. årh. Púfa. I Jarðatal á Íslandi³ findes én Harastaðir, Miðskógur, Kringla, som nu er hjáleiga til Kvennabrekka, Svalbarð, Svínahóll, Oddsstaðir, Kolsstaðir, to Þorsteinsstaðir, Kaldakinn og Skinnþúfa. Desuden er der både i 1731 og 1842 en beboet hjáleiga ved Kvennabrekka, Kirkjuskógur, der godt kan være den samme gård som Litliskógur.

Der er totalt optalt 12 gårde i 1375 og 1397 i Kvennabrekka sogn. Af disse er syv beboet i 1731, måske ni, hvis Kirkjuskógur er den samme gård som Litliskógur og Skinnþúfa den samme som Púfa. Skinnþúfa er ikke i Kvennabrekka sogn i 1842, og dens beliggenhed mellem Saurstaðir og Litla Vatnshorn midt i Haukadalur gør det usandsynligt, at den nogen sinde har været del af Kvennabrekka sogn, der ligger i næste dal, Miðdalir. I 1842 er 9-11 af det 14. århundredes 12 gårde beboet. Det er mærkværdigt, at Kringla er hjáleiga i 1842, men både Kringla og Litliskógur, der måske er den senere hjáleiga Kirkjuskógur, ser ud til at være lögbýli i det 14. århundrede.

Flateyjarmáldagi 1363

Denne máldagi registrerer disse gårde: Hergilsey, Bjarneyjar, Svefneyjar, Hvallátur, Sviðnur og Skáleyjar. De lå alle på øer i Breiðafjörður. På mange af dem fandtes fiskerlejer, hvor der fiskedes i sæsonen, især om vinteren. I 1840 var der totalt 36 bønder på disse gårde⁴. De var altså næsten alle egentlige fiskerbyer, undtaget Sviðnur. Dette har sandsynligvis også været tilfældet i 1300-tallet. Ligesom i Vestfirðir var der mange bønder på hvert lögbýli og ingen hjáleigur. Derfor siger antallet af gårde ikke meget om den aktuelle befolkning i 1300-tallet.

¹D.I. III s. 365-6, D.I. IV s. 163

²Ormur Daðason: „Jarðabók yfir Dalasýslu, samantekin 1731“. Saga 1965, s. 136-296

³J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 164-166

⁴J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 179

Gufudalsmáldagi fra 1238¹

Der er 20 gårde gengivet ved navn i dette relativt ukomplicerede dokument. Det er også forsynet med forklaringer i *Diplomatarium Islandicum*. Dette er Illugastaðir, Skálmarfjörður, Kvígindisfjörður, Kirkjuból, Bær, Klettur, Múli, Kálfadalur, Eyri, Galtargjá, Klaufastaðir, Skálanes, Gufudalur fremri, Brekka, Gróunes, Miðhús, Djúpidalur, Barmur, Hallsteinsnes, Hjallar. En eller to af disse blev senere del af Múli i Skálmarnes sogn, Illugastaðir og måske Skálmarfjörður, hvis den er den senere Skálmardalur. Hvis ikke, så er den en gammel øde gård. I 1842 fandtes der yderligere tre gårde i sognet, Gröf, der i 1300-tallet havde egen hálfkirkja, Fjarðarhorn, tilsyneladende bygget efter 16. årh., og Seljaland, en hjáleiga fra Klettur.

I alle senere máldagar er der registreret 20 gårde i sognet.

Múli á Skálmarnesi 1363

Alle gårde registreres i sognet på denne måde: „Þangað liggja tíundir af Svínanesi, frá Selskerjum, úr Skálmardal, af Vattarnesi, af Ingunnarstöðum, frá Hamri, frá Deildará, frá Firði, af Kirkjubóli, úr Nesi, svo og af þeim bæjum sem byggðir verða innan þetta takmark“². Dette er i 1363. Der nævnes ti gårde, og til sidst siges, at tiende skal betales af alle de gårde, der senere bliver bygget inden for dette område. Det betyder måske, at man forventede voksende bebyggelse. For den som skrev máldaginn, var det en åben mulighed at bygge flere lögbýli i området.

I de senere lister over gårde i dette sogn findes alle de før nævnte gårde og en til, Illugastaðir³. Den nævnes som beboet i 1400-tallet⁴. Den var allerede beboet i 1238 og var en del af Gufudalur sogn⁵. Dette gælder også Skálmarfjörður, der dog kan være den samme gård som Skálmardalur.

Der fandtes i 1805 totalt seks gamle hjáleigur ved fem af de 12 lögbýli i sognet. De lå alle øde. I hvert fald en hjáleiga, Urðir, var beboet en gang i 1300-tallet.

Hofsstaðamáldagi [1375]

Denne máldagi indeholder ikke en komplet liste over alle gårdene i sognet. Derimod gengiver den fire gårdsnavne med rentebeløb⁶. En af dem er selve

¹D.I. I s. 521

²D.I. III s. 195

³J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 178, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 192.

⁴Arnór Sigurjónsson: „Jarðamat og jarðeignir á Vestfjörðum“. *Saga* 1973, s. 85

⁵D.I. I. s. 521

⁶D.I. III s. 305

kirkjustaðurinn Hofsstaðir, der lejes ud for hele fem *hundruð* (fem køers værdi) årligt. De andre ser ud til at være gårde i kirkens eje eller på anden måde udlejet i forbindelse med kirkjustaðurinn. Det er Hrísdalur „hinn auði“(?), hvor renten er 12 aurar, Melur udlejes for tre *merkur* (144 al.) og Langanes ligeledes. Langanes nævnes i matriklen fra 1804 som en af tre meget gamle øde gårde, der er blevet delt op mellem gårdene Borgarholt og Stakkhamar. De andre to øde gårde var Skallastaðir og Brekka¹.

Den meget høje rente på Hofsstaðir er interessant. Gården er i 1840-tallet angivet med værdien 20 hdr. hos J. Johnsen og 1 hdr. og 30 al. i rente. De fem hundrede betyder at gården i 1300-tallet har været vurderet som en 50 hdr. gård. Den er i 1686-1695 vurderet som en 30-40 hdr. gård².

I Miklholtsmáldagi fra 1300-tallet er antal toldpligtige gårde gengivet som 30³. Dette er langt mere end senere, f.eks. var antallet af lögbýli i Miklholtssókn 22 i 1840-tallet. Det er ikke sikkert, om Hofsstaðir var en sognekirke eller kun en hálfkirkja. I 1820 blev et *bænhús*, bønnehus eller kapel, nedlagt på Hofsstaðir efter et kongeligt dekret. I matriklen fra 1804 nævnes totalt 12 ødegårde i sognet, enten hjáleigur eller gamle lögbýli⁴. I Hofsstaðamáldagi finder vi altså en sikker kilde om, at en af disse gårde, Langanes, har været i brug på 1300-tallet og sandsynligvis beboet.

Víðidalstungumáldagi 1394⁵

Denne máldagi angiver de følgende gårde, som skal betale heytollur og lýsistollur til Víðidalstunga: Póreyjarnúpur, Vatnshornshóll, Vatnshorn, Hrísar, Neðri Fitjar, Hóll, der registreres som øde, Valdarás, Svölustaðir, Bakki, Hlíð, Öxnatungur, Gafll, Hrafnstaðir, Ávaldsstaðir, Kolugil, Hvarf, Gjá, Ávaldsdæli og Hlíð. De to sidste registreres som øde. Af disse 19 gårde findes 16 i 18. og 19. århundreders matrikler⁶. De tre forsvundne er Gjá, Ávaldsstaðir og Svölustaðir. Der er to Hlíð, der sandsynligvis er Víðidalstungas hjáleigur, Litla- og Stórahlíð. Ellers er fem af de registrerede gårde Víðidalstungas hjáleigur, foruden Litlahlíð og Stórahlíð Svölustaðir (gengivet som øde hjáleiga i Jarðabók Árna og Páls), Bakki (senere Bakkakot) og Öxnatungur. Dette er interessant.

I en tidligere máldagi fra Víðidalstunga fra perioden 1360/89⁷ er der kun ti toldpligtige gårde. De er ikke optalt denne gang. Dette er svært at fortolke; enten er

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 135

²Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 161

³D.I. III s. 82

⁴J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 135-136, 140

⁵D.I. III s. 593

⁶Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 231, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 231

⁷D.I. III s. 163

sogneorganisationen forandret mellem 1360/1389 og 1394, eller et eller andet er forkert i nedskrivningen af dokumenterne. Men i 1394 har vi fem gårde, der i 18. og 19. århundreders matrikler altid registreres som hjáleigur, der betaler heytollur og lýsistollur. Dette er usædvanligt. Deres status ser ud til at være en slags mellemstatus mellem lögbýli og hjáleigur. De er klart lögbýlislignende hjáleigur, eller måske lögbýli.

Víðidalstunga var en mægtig gård, en herregård. Kirken i Víðidalstunga fik lammetold af følgende gårde uden for selve sognet: Gnúpsdalstunga, Hnausar, Bjargastaðir, Neðri Gnúpur, Haugur, Pverá, Skegghallsstaðir, Dalgeirsstaðir, Kollufoss, Hlið, Fallandastaðir, Póroddsstaðir, Ásgeirsá minni, Melrakkadalur, Geitafell. Disse findes alle i det 18. og 19. århundredes matrikler som beboede gårde. Mindst en af disse, Ásgeirsá minni, var altid hjáleiga i senere tid.

Grímstungumáldagi 1318

Grímstungumáldagi¹ gengiver med navn 12 gårde i sognet i 1318. 8 af dem: Pórhallsstaðir, Torfustaðir, Haukagil, Saurbær, Brekka, Tunga, Kársdalstunga, Marðarnúpur betalte ljóstollur og heytollur. Der var hálfkirkja på både Guðrúnarstaðir og i Dalur, som derfor ikke betalte told, men alligevel tilhørte sognet². Sunnuhlíð og Gröf eller Grafarland var Grímstungurs hjáleigur og i den anledning registeret i máldaginn. Torfustaðir, en af de 10 gårde der betalte told var senere hjáleiga ved Grímstungur. Dette gælder måske også Brekka, sandsynligvis den senere Ásbrekka. Pórhallsstaðir er gengivet som øde i 1700- og 1800-tallet, og er da en del af Grímstunguland³. Gården Giljá er registeret i et dokument fra 1392 som hjáleiga i Marðarnúpur's land, men den gengives ikke i Grímstungumáldagi 1318⁴. Måske har Giljá ikke eksisteret i 1318, men det er usandsynligt.

Der er altså sandsynligvis 13 beboede gårde i sognet i 1300-tallet. Dette er flere end senere. I 1840-tallet var der f.eks. 12 beboede gårde i sognet, men nogle af dem var andre end de som er nævnt i 1318 eller i 1392, dvs. Dalkot, Kot (der faktisk er de gamle Torfustaðir) og Vaglir⁵.

Der er to fordele ved de sogneregistre, der nævner gårdene: For det første giver de et mere eller mindre klart billede af al bebyggelse på et begrænset område. For det andet giver de grundlag for vurdering af de máldagar, der kun gengiver antallet af toldpligtige gårde, men ikke nævner dem ved navn.

¹D.I. II s. 469ff

²D.I. V s. 353

³J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 234

⁴D.I. III s. 480

⁵J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 234

Hruni máldagi 1331¹

Denne máldagi nævner 22 gårde i den indre del af Árnessýsla. Disse gårde er Kaldbakur, Pórarinsstaðir, Gröf, Efra Langholt, Hrafnkelsstaðir, Hellisholt, Bakki, Bryðjuholt, Berghylur, Kaldbakur, Hörgsholt, Laxárdalur, Sólheimar, Syðra Sel, Efra Sel, Ísabakki, Kópsvatn, Laugar, Kotlaugar, Skipholt, Haukholt og Jata. Disse gårde er alle undtaget Haukholt i Hruni sogn. Haukholt blev overført til Tungufell sogn en gang mellem 1331 og 1842. I det 14. århundrede eksisterede også Reykjadalur sogn med fire toldgårde måske Jata, Laugar, Högnastaðir og Kluptar.

I 1703² eksisterede 22 gårde og totalt 27 lögbýli i sognet (med kirkjustaðir Hruni og Reykjadalur). Gårdene Högnastaðir, Skollagróf og Kluptar er ikke nævnt i 1331, men de eksisterede i 1703. Deres værdi og navne peger på, at de har eksisteret i 1331, sandsynligvis som lögbýli. Der var også Ás i Hrunis heimaland, og der fandtes fire hjáleigur. Der var 40 bønder i 1703, 37 efter koppepidemien (da Jarðabók Árna og Páls blev nedskrevet) og 39 i 1842.

Sammenfatning

Resultatet af denne kapitel kan sammenfattes i en tabel. Tabellen viser hvor mange af de gårdsnavne, der findes i 1300-tallets máldagar der nævner gårdene i sognet, fandtes stadigvæk i det 19. århundrede. Af de 107 gårde nævnt i det 14. århundredes máldagar eksisterede 96-98 som lögbýli i det 19. århundrede.

Tabel 8.1.**Antallet af gårde nævnt i 1300-tallets máldagar der eksisterede 1842**

	Antallet af gårde nævnt i det 14. årh.	Antallet af beboede lögbýli med samme navne 1842	De andre gårdes status 1842
Sælingdalstunga	6	6	-
Kvennabrekka	12	9	2 hjál., 2 øde
Flatey	6	6	-
Gufudalur	20	20	-
Skálmarnesmúli	10	10	-
Víðidalstunga	19	12	4 hjál., 3 øde
Grímstunga	12	7	2 hjál., 1 øde, 2 øde hjál. fra d. 14. årh.
Hruni	22	22	-
Total	107	92	

¹D.I. II s. 664²Manntal á Íslandi 1703. Rv. 1924-1947

8.7. Hjáleigur i senmiddelalderen

Suður-Pingeyjarsýsla. I Höfði máldagi 1461¹ nævnes det, at kirken ejer hele gårdens jord, hvor kirken ligger, undtaget 30 hdr, der er i Hólar bispestols eje, hvor disse „heimalönd“ ligger: Kolsgerði, Sundbrekka, Tindrastaðir og Þverá. Det ser ud til at dette ikke er lögbýli eller gårde, der betaler heytollur og lýsistollur. I 1695 var disse gårde ikke lögbýli², men det var de blevet i 1842³, undtaget Kolsgerði, der var hjáleiga til Grýtubakki.

I Laufás máldagi 1461⁴ nævnes gården Þorsteinsstaðir, der i 1842 var hjáleiga til Laufás⁵. Ligeledes nævnes nogle „smálönd“ mellem Gásagil og op til Gröf oven for „síki“ (flod eller vandløb) ved Nes. Senere fandtes i dette område Laufás hjáleigur Litlagerði, Miðgerði og Borgargerði, og muligvis er der henvist til dem med ordet „smálönd“ i 1461. Ingen af disse gårde er tilsyneladende en af de ljóstollur og heytollur-betalende gårde i Laufás sogn.

I Staður i Kinn máldagi 1461⁶ nævnes gårdene Ófeigsstaðir, Torfunes, Tjarnarhverfi hið eystra og hið vestra, som kirken ejer. I 1842 var de to første gårde hjáleigur til Staður⁷, mens de to andre gårde ikke er at se i senere tiders kilder. Tilsyneladende er ingen af disse gårde en af de 11 ljóstollur og heytollur-betalende gårde i Þóroddsstaðir sogn. Det kan i denne sammenhæng nævnes, at Björn Teitsson ikke betragter udsagnet om Tjarnarhverfi eystra og vestra i denne máldagi som en brugbar kilde om beboede gårde i sin undersøgelse af Suður-Pingeyjarsýslas bebyggelse i 1300-1600⁸. Dette er dog en overforsigtig fortolkning tilsyneladende begrundet med, at der ingen traditioner om „Tjarnarhverfi“ findes i senere tider. Dette er ikke nok. En kilde kan meget godt betragtes som troværdig, selv om den ikke har støtte i senere tradition. Det må betragtes som sandsynligt, at Tjarnarhverfi eystra og vestra faktisk var hjáleigur til Staður.

I Grenjaðarstaður máldagi 1461⁹ nævnes Geitafell. Den var i 1842 Grenjaðarstaðurs hjáleiga¹⁰. Den kan alligevel have været lögbýli i 1461 og før. I den samme máldagi nævnes gårdene Brúnaland, Ásgeirsstaðir, Hrísaland, Eyjarland. Björn Teitsson

¹D.I. V s. 263. Alle de máldagar der nævnes her fra Suður-Pingeyjarsýsla er fra 1461, men oprindeligt blev de opsamlet i 1318 og nedskrevedes uforandrede i 1394, 1461 og i nogle tilfælde 1525. De reflekterer sandsynligvis situationen, som den var i begyndelsen af det 14. århundrede eller muligvis endnu tidligere.

²Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 288

³J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 316

⁴D.I. V s. 266

⁵J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 315

⁶D.I. V s. 271

⁷J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 321

⁸Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978

⁹D.I. V s. 280

¹⁰J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 326

diskuterer Hrísaland og Eyjarland, men af en eller anden årsag ikke Brúnaland eller Ásgeirsstaðir. Ingen af disse gårde nævnes i Björns undersøgelse af Suður-Pingeyjarsýslas bebyggelseshistorie i perioden 1703-1930. Efter min opfattelse kan Brúnaland, Ásgeirsstaðir, Hrísaland og Eyjarland alle have været lögbýli i 1318, da de først nævnes.

I Múli máldagi 1461¹ nævnes gårdene Einarstaðir, Ingiríðarstaðir, Skárastaðir, Bjarkarstaðir, Skeiðsland, Hnúststaðir og Mælifell, der modsat Þeystareykir, Fótaskinn, Vindbelgur og Fjallsland, nævnt i samme optælling, ikke var beboet efter det 15. århundrede². De fem første af disse gårde lå ifølge traditionen i Þegjandadalur, og Einarstaðir havde et bønnehus³. Det må betragtes som sandsynligt, at de alle var beboet i 1300-tallet.

I 14. og 15. århundreders máldagar fra Múli var der 11 gårde, der betalte ljóstollur og heytollur. I 1695 var der syv lögbýli i sognet. Fótaskinn var hjáleiga under Múli i 1842⁴, mens Þeystareykir og Vindbelgur lå uden for sognet. Det gjorde Mælifell muligvis også, og det er meget muligt, at Þegjandadalur som helhed har ligget i Grenjaðarstaður sogn. Hvis det er tilfældet, forklarer ødelæggelsen af de fem gårde i Þegjandadalur i Múlis eje til dels, hvorfor der var så langt færre gårde i Grenjaðarstaður sogn i 1695 end i middelalderen (se tabel for antal lögbýli i Pingeyjarsýsla i app. 2).

I disse máldagar fra Pingeyjarsýsla nævnes direkte fire gårde som „heimalönd“. Der nævnes også ca. 11 andre gårde, der meget sandsynligt er hjáleigur („smálönd“ ved Laufás, de fire gårde ved Staður, Geitafell og Fótaskinn).

Norður-Pingeyjarsýsla. 1300-tals máldagar gengiver antallet af de gårde i N.-Pingeyjarsýsla 1394, der betalte *ljóstollur* og *heytollur* til kirkerne som 77 eller 78, og det betyder, at det er næsten sikkert at alle lögbýli fra 1686 var beboet i 1300-tallet. Kilderne fra de tre østligste sogne er de bedste: Alle lögbýli, der var ifølge máldagar 36 i 1300-tallet i Svalbarð, Sauðanes og Presthólar sogn er nævnt i 1300-tals kilder. Alle hjáleigur nævnt i Norður-Pingeyjarsýsla i middelalderen fandtes i disse sogne: Hjálmarvík, Brekkukot, Sauðanes Syðra, Vellankatla eystri og Skálaland.

Disse gårde var ikke de eneste hjáleigur i sysslet. Det må betragtes som sandsynligt, at der i 1300-tallet har været relativt mange hjáleigur i Norður-Pingeyjarsýsla. Denne opfattelse har støtte i bebyggelsesstrukturen og i det store antal øde hjáleigur registreret i Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín især i Kelduhverfi.

I Árni og Páls jordebog for Norður-Pingeyjarsýsla 1714 er der mange navne på gamle gårdruiner, som traditionen siger var gårde lagt øde af pesten i 1400-tallet. Nogle

¹D.I. V s. 283

²Den lyder: „Þar fylgja Einarstaðir, Ingiríðarstaðir, Skárastaðir, Bjarkastaðir, Skeiðsland, Kraunastaðir, Fótaskinn, Fjallsland ... Þeystareykjaland, Vindbelgur og Hnúststaðir og Mælifell.“

³Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Pingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978, s. 26-7.

⁴J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 328

autoriteter siger, at ikke alle mulige ødegårde er optalt i jordebogen¹. Der var 26 gårdsnavne af denne type registrerede alene i Kelduhverfi. Ud fra arkæologiske undersøgelser andre steder bl.a. i Austurdalur og de indre dele af Østisland², kan vi regne med, at dette kildemateriale bør tages alvorligt i en vis grad. En del af dem kan godt have været været beboet i 1300-tallet.

Eyjafjörður. Gårdene Stafn i Vallahreppur, Hesjuvellir ved Lögmannshlíð, Sandhólar ved Saurbær, der nævnes i máldagar fra 1394³ er i Jarðabók Árna og Páls registrerede som hjáleigur. De ser også ud til at have været hjáleigur i det 14. århundrede, eftersom det registrerede antal lögbýli i máldagar for disse kirker ikke ser ud til at inkludere disse gårde med en mulig undtagelse af Stafn.

Skagafjörður. Her nævnes en eller to gårde der senere er hjáleigur, Reynir eller Rein i Ríp hreppur i Hegranes og muligvis Hjaltastaðakot, hvis det er den samme gård som det 14. århundredes Kothvammur. Men disse gårde, i hvert fald Reynir, ser ikke ud til at være hjáleigur i det 14. årh. Der findes derimod tilsyneladende en hjáleiga, Hálsgröf, ved Efri Ás, i de skriftlige kilder⁴.

Arkæologiske undersøgelser af Skagafjarðardalir støtter en tradition, der fortæller, at der fandtes mange hjáleigur i dette område i det 14. århundrede (se kap. 3.2.a og appendiks 2 – Goðdalir, Hof og Ábær sogn).

Húnavatnssýsla. Grímstungur máldagi⁵ nævner Sunnuhlíð og Grafarland, som tilsyneladende var hjáleigur. Kirken ejede disse to gårde, men de var ikke blandt de 10 gårde i sognet optalt med navn. Der nævnes også i en anden kilde en gård, der godt kan have været hjáleiga ved Marðarnúpur i dette sogn, Giljá⁶.

Víðidalstungu máldagi⁷ nævner fire eller fem gårde, der senere var hjáleigur, Bakki, Hlíð, önnur Hlíð der lå øde, Öxnatunga. Alle disse fire gårde er nævnt senere som Víðidalstunga hjáleigurne Bakki, Litlahlíð, Stórahlíð og Öxnatunga. Der nævnes også Svölustaðir, der senere findes som ødegård i Jarðabók Árna og Páls, og der siges at dette er en gammel hjáleiga. Men disse fem gårde er optalt som toldpligtige i 1394, og muligvis har de skiftet kategori, fra hjáleiga til lögbýli, i løbet af 1300-tallet. Máldaginn fra 1394 nævner 19 gårde med navn som toldpligtige, hvis de er beboet, og der af ligger tre øde. Af disse 19 er 12 nævnt senere (i 1686/95, 1703 og 1842) som

¹Arnór Sigurjónsson: *Ásverja saga*. Rv. 1967, s. 16

²Guðrún Sveinbjarnardóttir: *Farm abandonment in Medieval and Post-Medieval Iceland: an Interdisciplinary Study*. Oxford 1992, Sveinbjörn Rafnsson: *Byggðaleifar á Hrafnkeldsadal og á Brúardölum*. Rit hins Íslenska fornleifafélags I. Rv. 1990

³D.I. III s. 512, 522, 524

⁴D.I. III s. 410

⁵D.I. II s. 476-477

⁶D.I. III s. 481

⁷D.I. III s. 538-540

lögbyli. I 1318 er der derimod kun 10 gårde optalt i Víðidalstunga máldagi¹. Fortolkningen af disse máldagar er svær og sikre resultater er ikke opnået her.

I Tjörn máldagi fra 1318² bliver der nævnt tre gårde som er kirkens ejendom: Kollur, Tunga og Geitagil. I Jarðabók Árna og Páls nævnes der gårdene Kollur og Geitatóptir. Kollur var beboet i det 17. århundrede og Geitatóptir et år i samme århundrede³. Tunga havde derimod fast bosættelse som lögbyli. Kollur og Geitatóptir kan muligvis være de gamle Kollur og Geitagil, som var hjáleigur i Tjörns *heimaland* (domæne).

Háfholt nævnes som hjáleiga ved Breiðabólstaður i Vatnsdalur i 1318⁴. Háfholt var i 1712 et traditionelt navn på en gammel ødegård, der ikke havde været beboet i mands minde. Den er nævnt som en af Pingeyri kloster ødegårde i 1525⁵. En anden, Snæringsstaðir ved Undirfell, er nævnt 1394⁶. Den er nævnt igen i 1840 som hjáleiga.

Hjáleigur nævnt i Húnavatnssýsla i kilder fra det 14. århundrede er flere end f.eks. beboede hjáleigur i samme område i 1703. Dette er et bemærkelsesværdigt resultat.

Vestfirðir. I Vatnsfjarðarmáldagi 1397⁷ nævnes blandt kirkens ejendom „Heiðalönd bæði“. Dette er tilsyneladende efter sammenhængen to beboede gårde. Disse nævnes ikke senere, men i 1842 nævnes et Seljaland⁸, der ikke var lögbyli i 1695⁹, og som heller ikke nævnes i máldaginn fra 1397. Disse Heiðalönd kan have været hjáleigur i samme områder som Seljaland senere blev bygget.

I 1397 nævnes „Hagi hinn minni“ i Hagi máldagi, en gård som Hagi kirke ejer¹⁰. Dette kan have været en hjáleiga ved Hagi. Den nævnes ikke i 1695 eller 1842. Antallet af gårde i Hagi sogn i det 14. århundrede og senere er den stærkeste indikation for, at Minni-Hagi har ikke været lögbyli.

I 1397 ejer Múli á Skálmarnes en gård ved navnet Urðir. Denne gård er i Múli máldagar (se app. 2) ikke optalt blandt de gårde, der skulle betale ljóstollur og heytollur til Múli. Den er derfor hjáleiga. I 1491/1518 nævnes Urðir ikke i Stefánsmáldagi for Múli¹¹. Den var ikke lögbyli i 1686/95 og hellere ikke i 1842, men der nævnes en øde

¹D.I. II s. 478

²D.I. II s. 480

³Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín VIII s. 156-157

⁴D.I. II s. 478

⁵D.I. IX, s. 312ff.

⁶D.I. III 540-541

⁷D.I. IV s. 133

⁸J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 200

⁹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 209

¹⁰D.I. IV s. 150

¹¹D.I. VII s. 79

gård ved navn Urðasel¹. På nutidige kort nævnes Urðir som en øde gård i nærheden af Múli, så den har sandsynligvis været beboet en gang i det 19. eller det 20. århundrede.

I 1397² ejer kirken i Gufudalur gården Hofsstadir, der ikke er optalt blandt sognets toldbetalende gårde. I 1491/1518 er den stadigvæk registreret i kirkens máldagi³ i modsætning til Urðir. Der ser ud til at have været relativt stabil bebyggelse på denne gård. I 1842 var Hofsstadir stadigvæk en hjáleiga til Gufudalur.

Dalasýsla. Et dokument om jordejendom fra 1401 gengiver tilsyneladende nogle af Skarðs hjáleigur, Geirmundarstadir, Sauðhús, Rauðseyjar og Mannheimar⁴. Geirmundarstadir nævnes i 1300-tallet én gang i Skarð máldagi som en gård i kirkens heimaland⁵. I 1491-1518, i Stefánsmáldagar, nævnes Geirmundarstadir igen⁶.

I 1397 ejer kirken i Hvammur gården Efri Hvammur, der ikke findes spor af senere⁷. Den taltes ikke blandt de fire daværende gårde i sognet.

I 1397 nævnes gårdene Spágilsstadir og Vislastadir (Vígholtsstadir?) blandt Hjarðarholt kirke ejendom⁸. Gårdene Spágilsstadir og Vígholtsstadir var blandt de fire gårde, der var Hjarðarholt hjáleigur i 1842. I øvrigt var disse gårde blandt de få hjáleigur, der ikke blev lagt øde i Dalasýsla i 1709.

Suðurland. I Hrepphólar máldagi 1397 nævnes, at kirken ejer gården Bakki⁹. Den var ikke blandt lögbýli 1686/95, men i 1842 nævnes Sóleyjarbakki, et lögbýli der er Hrepphólar kirke ejendom.

I Breiðabólsstaður máldagi 1397 nævnes gårdene Borgarkot og Skálmholt, som kirken ejede. I 1842 nævnes gården Bjargarkot som Breiðabólsstaður hjáleiga, men der er ingen spor af Skálmholt¹⁰.

Skaptafellssýsla. I 1340 nævnes Vesturhús i Dyrhólmur (Dyrhólar) máldagi som toldpligtig¹¹. Der har helt sikkert også eksisteret Austurhús, men den var tilsyneladende ikke blevet toldpligtig. I Jarðatal á Íslandi¹² optælles hjáleigur ved Dyrhólar med navn, der ikke gengives her. Det siges at disse hjáleigur havde andre navne før i tiden, Vesturhús, Austurhús, Hólar, Haugur, Loft og Skarð.

¹D.I. IV s. 152, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 178

²D.I. IV s. 153, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 177

³D.I. VII s. 77-78

⁴D.I. III s. 659

⁵D.I. IV s. 157-159

⁶D.I. VII s. 73

⁷D.I. IV s. 159

⁸D.I. IV s. 161, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 166

⁹D.I. IV s. 45, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 67, Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 109

¹⁰D.I. IV s. 81, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 34

¹¹D.I. II s. 742

¹²J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

Einholdt máldagi 1397 nævner gården Lambabliksstaðir, som kirken ejede. Der fandtes en gård ved navn Lambbleikstaðir i 1842, der var hjáleiga ved Einholdt¹.

Austurland. Vallanesmáldagi fra 1397² indeholder oplysninger om gårdene „Hvammsland, Sauðhagaland og Víkingsstaðaland“, som kirken ejer. I 1842 fandtes fire hjáleigur ved Vallanes, hvoraf tre var Hvammur, Sauðhagi og Víkingsstaðir. Dette er næppe en tilfældighed. I Vallanes máldagi fra 1491/1518³ nævnes ingen af disse hjáleigur.

Hof i Vopnafjörður máldagi 1397⁴ nævner en række gårde, Tunguland, Síreksstaðir, Ásdísar- eller Aldísarstaðir, Sauðadalur, Staksfell, Mælifell, Sköruvík, Straums-eyri, Bjarnarey. Gården Brúnahvammur nævnes også, og der er i 1842 en hjáleiga med dette navn ved Bustarfell⁵. Det siges, at i 1804 lå den øde. Kilden om gården Mælifell er uhyre interessant, fordi en gård med samme navn gengives som beboet senere i det 19. århundrede⁶. Den var da en af de sidste gårde, der blev opbygget i en bølge af befolknings- og bebyggelsesekspansion i Vopnafjörður. Hvis den var beboet i det 14. århundrede indikerer det, at befolkningen i Vopnafjörður-området var lige så stor som i 1860-1880. Under årstallet 1491/1518 gengives to máldagar for Hof i D.I. Den, der kaldes II, siges at være direkte kopieret efter et forsejlet brev, som biskop Stefán i Skálholt skrev⁷. I 1493 visiterede biskop Stefán i Austurland, så sandsynligvis er brevet skrevet ved den anledning⁸. Det siges, at kirken ejer syv gårde, der ikke nævnes med navn. De har ingen kvildelejer, og der fås kun beskeden jordrente i form af landskyld af dem på grund af koldt vejr og manglende græsvækst. Dette indikerer måske at máldaginn er fra før den anden pest, fordi hvis den var skrevet efter den (dvs. i perioden 1494-1518) ville den nævnes som årsag til lav jordrente. Det siges, at tre af dem er „kot på Langanes“, og at disse tre er seks hundruð (hdr.)⁹ af værdi. To af dem er 12 hdr., og to seks hdr. I jordebøgerne fra 1686 og 1695 nævnes tre „kot“ i Skeggjastaðahreppur, som Hof kirke ejer. Dette er Skoruvík, Skálar og Kumblavík, alt sammen 8 hdr. i 1695¹⁰. Hof kirke ejer også i denne periode gårdene Fremri Nípur (6 hdr. 1699), Skógar (8 hdr.), Rjúpnafell og Haugsstaðir (12 hdr. sammen som Haugsstaðir 1695), Hraunfell (ukendt værdi) og Bjarnarey (6 hdr.). Kun Bjarnarey og Skoruvík ser ud til at bære samme navne, som gårde kirken ejede i det 14. århundrede. I det 19. århundrede genrejstes Síreksstaðir. Der er kun begrænset sammenhæng i kirkens jordejendom. Det

¹D.I. IV s. 233, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 3

²D.I. IV s. 204

³D.I. VII s. 26

⁴D.I. IV s. 215

⁵J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 352

⁶*Íslenskur söguatlas* 2. Rv. 1992, s. 70-71

⁷D.I. VII s. 18-19

⁸D.I. VII s. 16, redaktørernes for D.I. kommentar til Stefánsmáldagar.

⁹Hundrað, for forklaring se indledning

¹⁰Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 195

er en usædvanlig situation, fordi de fleste kirkjustaðir ejede de samme gårde helt fra det 14. århundrede indtil det 19. århundrede.

Skorrastaðir máldagi nævner Seljadalur og Búland i 1397¹. I 1842 eksisterede Seldalur som hjáleiga til Skorrastaðir. Derimod nævnes Búland ikke.

¹D.I. IV s. 225, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 383

DEL III

Appendikser

Appendiks 1

1. Ødelæggelse efter koppepidemien 1707-1709 i nogle områder

Skagafjörður

Skefilsstaðahreppur 1708 (?)

	Familier		Gårdens status	Ødelæggelse	Værdi [1686]
	1703	1708/14			
Hraun	1	1		20 hdr.	
Pagnskáli	0	0		Øde siden kopperne	8,7 -
Kelduvík	2	1		10 -	
Neðranes	1	0		Øde siden kopperne	5 -
Efranes	1	2			3,7 -
Málland	1	1			23,7 -
Keta	1	1			23,7 -
Kleif	1	1			15 -
Hvalsnes	1	1			23,7 -
Brókarlækur	1	0		Øde siden kopperne	10 -
Selnes	1	1			10 -
Selá	0	0		Øde siden kopperne	12 -
Hóll	1	1			10 -
Hvammkot	1	1			5 -
Foss	1	1			20 -
Gauksstaðir	1	1			17,3 -
Skefilsstaðir	1	1			17,3 -
Hafragil	1	1			20 -
Hrafnagil	1	0		Øde siden kopperne	10 -
Illugastaðir	1	0		Øde siden kopperne	16 -
Skíðastaðir	2	1			37,3 -
Hvammur	1	1			?
Sævarland	1	1			23,7
Þorbjargarstaðir	1	-			?
Total	24	18			
Antal tvíbýli	2	1			

Sauðárhreppur 1708 (?)

	Familier		Status	Ødelæggelse	Værdi
Reykir	2	1			
Minni Reykir	1	1			
Ingveldarstaðir	1	2			
Hólkot	1	0	hjal.	Øde siden kopperne	
Daðastaðir	1	1			
Hólakot	1	1			
Fagranes	1	1			
Steinn	1	1			
Meyjarland	1	1			
Innstaland	1	1			
Skarð	1	1			
Veðramót	1	1			
Heiði	1	2			
Kálfárdalur	1	1			
Tunga	1	1			
Sauðá	2	1			
Áshildarholt	1	1			
Sjávarborg	1	1			
Gerði	-	1			
Kimbastaðir	2	1			
Gil	1	1			
Total	23	22			

Antal tvíþýli 3 2

Rípurhreppur 1708 (?)

	Familier		Status	Ødelæggelse	Værdi
Egg	1	1			
Keldudalur	-	0		Øde 1707-1709	24 hdr.
Hróaldsdalur	1	1			
Kárastaðir	1	1			
Helluland	1	1			
Keflavík	1	1			
Garður	1	1			
Ás	2	1			
Vatnskot	1	1			
Rípur	1	1			
Hamar	1	1			
<u>Keta</u>	<u>1</u>	<u>1</u>			
Total	12	11			
Antal tvíþýli	2	0			

Seiluhreppur (með Staðarhreppi) 1713

	Familier		Status	Ødelæggelse	Værdi
Dæluhóll	-	0		Øde siden kopperne	ikke b. 1840
Vík	1	1			
Glæsibær	1	1			
Ögmundastaðir	1	1	hjál.		20 hdr.
Hafsteinsstaðir	1	2			
Reynisnes	2	1			
Melur	1	1			
Geitagerði	-	1	hjál.		20 hdr. ?
Hvammshús	-	0	hjál.?	Øde siden kopperne	ikke b. 1840
Geirmundarstaðir	1	1			
Dúkur	1	1			
Pröm	1	1			
Land	1	1			
Hóll	1	1			
Bessastaðir	1	1			
Sólheimar	1	1			
Auðnir	1	-	hjál. 1703		
Jelvogar	1	1			
Dæli	1	1			
Skarðsá	1	1			
Vatnsskarð	1	1			
Fjall	1	1			
Valadalur	1	1	hjál.		
Víðimýri	2	1			
Álftagerði	1	1			
Brekka	1	1			
Reykjahóll	1	2			
Ýpishóll	1	0		Øde siden kopperne	16 hdr.
Grófargil	1	1			
Seila	1	2			
Litla Seila	1	1	hjál.		
Melkot	1	-	hjál. 1703		
Skörðugil syðra	1	1			
Skörðugil ytra	1	1			
Torfgarður	1	-			
Holtsmúli	1	1			
Stóragröf	1	2			
Litlagröf	2	0		Øde siden kopperne	15 hdr.
Páfastaðir	2	1			
Kjartansstaðir	2	1			

Marbæli	1	2			
Glaumbær	1	1			
Mikligarður	-	1	hjár.		20 hdr.
Halldórsstaðir	1	0		Øde siden kopperne	20 hdr.
Geldingaholt	2	2			
Holtskot	1	0	hjár.	Øde siden kopperne	?
Krossanes	1	1			
Langamýri	2	2			
Bakki	2	1			
Húsey	1	1			
Vellir	1	1			
Skinnþúfa	1	1			
Ytra Vallholt	2	1			
<u>Syðra Vallholt</u>	<u>1</u>	<u>1</u>			
Total	61	52			
Antal tvíbýli		9	7		

Lýtingsstaðahreppur 1713

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Kríthóll	1	1		
Brenniborg	2	1		
Saubær	1	1		
Kolgröf	1	1		
Daufá	1	1		
Álfgeirsvellir	1	1		
Reykjavellir	2	1		
Ystavatn og Miðvatn	1	1		
Syðstavatn	2	2		
Skíðastaðir	1	1		
Gilkot	1	1		
Brekkukot	-	1		
Ytri Mælifellsá	1	1		
Syðri Mælifellsá	1	1		
Nautabú	1	1		
Mælifell	1	1		
Hamarsgerði	-	1	hjár.	
Starrastaðir	1	1		
Hamrar	1	1		
Sölvanes	1	1		
Gilhagi	1	1		
Írafell	1	1		
Grímsstaðir	1	1		
Miðvellir	-	0	hjár.	
Ölduhryggur	-	0	Øde siden kopperne	10 hd
Svartárdalur fremri	1	1		
Svartárdalur neðri	1	1		
Ánastaðir	1	1		
Breið	1	1		
Breiðagerði	1	1		
Hóll	1	1		
Sveinsstaðir	1	1		
Lýtingsstaðir	1	1		
Lýtingsstaðakot efra	1	1	hjár.	
Lýtingsstaðakot neðra	-	0	hjár.	
Teigakot	1	1	hjár.	
Þorsteinsstaðir	1	1		
Þorsteinsstaðakot	1	1	hjár.	
Brunastaðir	2	2		
Hafgrímsstaðir	3	2		
Hvammkot	-	1	hjár.	
Merkigarður	1	1		
Reykir	1	1		
Vindheimar	1	1		
Ytri Steinsstaðir	1	1		
			1/2 øde siden kopperne	22,5 hd
			Øde siden kopperne	

Syðri Steinsstaðir	1	1	
Héraðsdalur	2	1	
Ölduhryggur	1	-	hjál. 1703
Stapi	1	1	
Litli Dalur	1	1	
Villinganes	1	1	
Tunguháls	1	1	
Tunguhálskot	1	-	hjál. 1703
Dalkot	1	1	
Goðdalir	1	1	
Hof	1	1	
Litlahlíð	-	1	
Porljótsstaðir	1	1	
Giljar	1	1	
Bjarnastaðahlíð	1	1	
Bakkakot	1	1	
<u>Bústaðir</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	
Total	62	60	
Antal tvíbýli	6	3	
Fleirbýli	1	0	

Akrahreppur 1713

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Silfrastaðir	2 1			
Neðrikot	1 1			
Fremrikot	1 1			
Krákugerði	1 1			
Borgargerði	1 0		Øde siden kopperne	10 hdr.
Egilsá	1 1			
Flatatunga	1 1			
Tungukot	- 1	hjál.		
Tyrfingsstaðir	1 1			
Kelduland	1 1			
Gilsbakki	1 -	hjál. 1703		
Stekjarflatar	1 0		Øde siden kopperne	20 hdr.
Merkigil	1 1			
Miðhús	1 2			
Ábær	1 1			
Tinnársel	- 0		Øde siden kopperne	12 hdr.
Nýibær	1 1			
Skatastaðir	1 1			
Skuggabjörg	1 0		Øde siden kopperne	5 hdr.
Uppsálar	2 2			
Kúskerpi	1 1			
Úlfsstaðir	1 1			
Sólheimar	1 1			
Úlfsstaðakot	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Sólheimagerði	1 1			
Miðsitja	1 1			
Hella	1 1			
Víðivellir	1 1			
Víkarkot	1 1	hjál.		
Garður	1 1			
Miklibær	1 1			
Hrólfstaðir	1 1			
Miklabæjarkot	1 0	hjál.	Øde sidste år	
Jaðar	- 0	hjál.	Øde sidste år	
Vaglar	1 1			
Þorleiksstaðir	1 1			
Tungukot	1 -	hjál. 1703		
Mosagrund	1 -	hjál. 1703		
Vaglagerði	- 1	hjál.		
Stóru Akrar	1 1			
Brekkukot	1 1			

Miðhús	1	1	hjál.	
Hóll	1	1		
Gilshús	-	1		
Minni Akrar	2	1		
Litli Dalur	1	1		
Djúpidalur	2	1		
Róðugrund	1	1		
Miðgrund	1	1		
Réttarholt	1	1		
Flugumýri	2	2		
Torfimýri 1	-	hjál. 1703		
Flugumýrarhv.	1	1		
Bjarnastaðir	1	1		
Hjaltastaðir	2	1		
Hjaltastaðakot	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Hjaltastaðahv.	1	2	hjál.	
Frostastaðir	2	1		
Bolagrund	2	1		
Pverá	1	1		
Axlarhagi	1	1		
Eyhildarholt	1	0		Øde siden kopperne
Framnes	1	1		
Dýrfinnastaðir	1	1		
Brekkukot	1	0		Øde siden kopperne
Syðri Brekkur	1	1		
Ytri Brekkur	1	1		
Total	70	57		
Antal tvíbýli	8	4		

Viðvíkurhreppur 1713

Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Svaðastaðir	1	1	
Hofdalir	1	1	
Hofsstaðir	1	1	
Vatnsleysa	1	1	
Narfastaðir	1	1	
Lón	1	1	
Ásgeirsbrekka	1	1	
Enni	1	1	
Lækur	1	1	
Kýrholt	2	1	
Bakki	1	1	
Bakkakot	1	-	hjál. 1703
Brimnes	1	1	
Litlihóll	1	1	
Miklihóll	1	1	
Langhús	1	1	
Viðvík	1	1	
Hringver	1	1	
Hólakot	1	-	
Hofsstaðasel	1	-	
Total	21	17	
Antal tvíbýli	1	0	

Hólahreppur 1713

Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Garðakot	1	1	
Skúfsstaðir	2	1	
Ingveldarstaðir	1	1	
Nautabú	1	1	
Kjarvalsstaðir	1	1	
Kálfsstaðir	1	1	

Hrafnstaðir	1	1		
Hrafnhóll	1	1		
Hvammur	2	1		
Reykir	2	1		
Hólar	1	1		
Víðines	1	1		
Grafarkot	1	1		
Efri Ás	1	1		
Neðri Ás	1	1		
Áskot	1	0	hjál.	Øde sidste år
Unastaðir	1	1		
Fjall	1	1		
Bjarnarstaðir	1	1		
Skriðuland	1	2		
Saurbær	1	1		
Sviðningur	1	1		
Smiðsgerði	-	0	hjál.	Øde siden kopperne
<u>Sleitustaðir</u>	<u>1</u>	<u>1</u>		
Total	26	23		
Antal tvíbýli	3	1		

Hofshreppur 1713

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Miklibær	1 1			
Púfur	1 1			
Kross	2 1			
Teigur	1 0		Øde siden kopperne	15 hdr.
Marbæli	2 2			
Ósland	1 1			
Undhóll	1 1	hjál.		
Brekkukot	1 1	hjál.		
Tumabrekka	1 1			
Miðhús	1 1			
Gröf	1 1			
Grafargerði	1 1	hjál.		
Stafnshóll	2 1			
Hálegsstaðir	1 1			
Stafn	1 1			
Kambur	1 2			
Skuggabjörg	1 -			
Kambskot	- 1			
Brúarland	1 2			
Grindur	1 2			
Nýlendi	2 2			
Enni	2 2			
Hólkot	1 1			
Svínaveilir	1 1			
Svínavallagerði	1 1			
Bjarnastaðagerði	1 1			
Spáná	1 1			
Bjarnastaðir	1 2			
Grundarland	1 1			
Hraun	1 1			
Á	1 1			
Ljótsstaðir	1 1			
Hugljótsstaðir	1 1			
Hof	1 1			
Klöpp	1 -	hjál. 1703		
Háagerði	1 1	hjál.		
Ártún	1 1	hjál.		
Hvammkot	1 1	hjál.		
Snekkjunaust	1 1	hjál.		
Nöf	- 1	husm.		
Garðshorn	- 1			
Hólakot	2 1			

Prastarstaðir	1	1			
Prastarstaðagerði	1	1	hjál.		
Litlabrekka	2	2			
Stórabrekka	2	1			
Hornbrekka	1	1			
Pönglaskáli	1	1			
Bær	2	1			
Mýrarkot	1	1			
Mannskaðahóll	1	1			
Garðarfíki	-	0		Øde siden kopperne	?
Vatn	1	1			
Höfði	2	2			
Höfðahlíð	1	-	hjál. 1703		
Höfðagerði	1	0	hjál.	Øde siden kopperne	
Málmey	2	1			
Hólkot	1	-			
Total	65	60			
Antal tvíbýli	11	9			

Sléttahlíð

	Familier	Status	Ødelægning	Værdi
Tjarnir	1 1			
Lónkot	1 1	hjál.		
Tjarnarkot/gerði	1 1	hjál.		
Róðuhóll	1 1			
Bræðrará	2 2			
Krákustaðir	1 1			
Geirmundarhólar	1 0		Øde siden kopperne	10 hdr.
Pverá	1 1			
Klón	1 0		Øde siden kopperne	10 hdr.
Arnarstaðir	1 1			
Skálá	1 1			
Fell	1 1			
Fjall	1 1			
Keldur	1 1			
Syðsti Hóll	1 1			
Miðhóll	1 1			
Ysti Hóll	1 1			
Heiði	1 1			
Total	19 19			
Antal tvíbýli	1 1			

Fljótahreppur

Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Reykjarhóll	1 1		
Bakki	1 1		
Laugaland	1 1		1/3 øde 6,6 h
Móskógar	1 1		
Ystimór	1 1		
Mósgerði	- 0	hjál.	Øde sidste år
Miðmór	1 1		
Syðstimór	1 0		Øde sidste år 20 hdr.
Sjóundarstaðir	1 1		
Steinhóll	1 1	hjál.	
Hóll	1 0		Øde sidste år 20 hdr.
Sigríðarstaðir	1 1		
Guðleifsstaðir	1 1		
Nes	1 1		
Neskot	- 0	hjál.	Øde sidste år
Illugastaðir	2 1		
Krakavellir	1 0		Øde siden kopperne 16 hdr.
Steinavellir	1 1		
Helgustaðir	1 1		

Hóll	1	1			
Stóru Reykir	2	1			
Minni Reykir	1	1	hjál.		
Háls	1	1	hjál.		
Akrar	1	1			
Barð	1	1			
Langhús	1	1	hjál.		
Fyrirbarð	1	1	hjál.		
Karlsstaðir	1	0	hjál.	Øde sidste år	
Neðra Haganes	1	1			
Efra Haganes	1	1			
Stóru Grillur	1	1			
Minni Grillur	1	1			
Hamar	1	1			
Slétta	1	1			
Brekka	1	1			
Minni Brekka	1	1	hjál.		
Berghylur	1	1			
Stærri Þv erá	1	1			
Minni Þverá	1	1	hjál.		
Skeið	1	1			
Foss	1	0		Øde sidste år	20 hdr.
Gautastaðir	1	1			
Tunga	1	1			
Hringur	1	1	hjál.		
Porgautsstaðir	1	1	hjál.		
Háakot	1	0	hjál.	Øde siden kopp.	10 hdr.
Hamar	1	0	hjál.	Øde sidste år	10 hdr.
Móafell	1	1			
Prasastaðir	1	1			
Deplar	1	1			
Lundur	1	1			
Nefsstaðir	2	1			
Nefsstaðakot	1	1	hjál.		
Mjölbreiðarstaðir	1	1			
Knappsstaðir	1	1			
Húnsstaðir	1	0		Øde siden kopp.	10 hdr.
Hvammur	1	1			
Höfn	1	1	hjál.		10 hdr.
Gil	1	0		Øde siden kopp.	10 hdr.
Hólar	1	1			
Hólakot	1	1			
Reykjarhóll	1	1			
Reykjarhólskot	1	0	hjál.	Øde siden kopp.	
Molastaðir	1	1			
Bjarnargil	2	1		1/3 øde sidste år	6,6 hdr.
Holt	1	1			
Helgustaðir	1	1	hjál.		
Rípur	1	1	hjál.		
Mínnaholt	1	0	hjál.	Øde sidste år	10 hdr.
Brúnastaðir	1	1			
Illugastaðir	1	1			
Lambanes	2	1			
Reykir	1	1			
Hraun	1	1			
Hraunabúðir	1	-	hjál. 1703		
Hrúthús	1	1	hjál.		
Hrólfsvellir	1	0	hjál.?	Øde siden koppe.	
Máná	2	1			
Dalabær	1	1			
Dalabæjarkot	-	0	hjál.	Øde siden koppe.	
Engidalur	1	1			
Saurbær	1	-			
Total	86	69			
Antal tvíbýli	6	0			

Ísafjarðarsýsla 1710

Auðkúluhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Dyrbarhed
Hokinsdalur	3 2			
Laugaból	2 1			
Horn	3 3			
Skógar	1 2			
Skógamór	2 0	Husm.	Øde siden kopperne	?
Kirkjuból	3 2			
Ós	2 1			
Dynjandi	1 1			
Borg	2 1			
Rauðstaðir	1 1			
Hjallkárseyri	1 2			
Gljúfurá	2 2			
Karlsstaðir	2 2			
Rafnseyri	1 1			
Rani	1 1	Hjál.		
Efrihús	1 1	Hjál.		
Neðrihús	1 1	Hjál.		
Sjávarhús	1 1	Hjál.		
Auðkúla	3 2			
Tjaldanes	2 2			
Bauluhús	1 1			
Álftamýri	1 1			
Álftamýrarhús	1 1	Hjál.		
Stapadalur	2 1			
Hrafnabjörg	1 1			
<u>Lokinhamrar</u>	<u>3 2</u>			
Total	45 37			

Þingeyrarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Svalvogar	2 2			
Höfn	1 1			
Hraun	4 3			
Skálará	2 1			
Saurar	2 1			
Arnarnúpur	3 3			
Sveinseyri	2 2			
Haukadalur	7 2			
Meðaldalur	5 2			
Hólar	2 1			
Kirkjuból	3 2			
Hof	1 1			
Múli	2 1			
Sandar	3 1			
Sandahús	1 1	Hjál.		
Stekkur	- 1	Hjál.		
Þingeyri		1 1(?)	Husm.	
Bakki	2 1			
Grandi	2 2			
Brekka	3 3			
Hvammur	7 2			
Hvammshús	- 1	Hjál.		
Innihús	- 1	Hjál.		
Ytrihús	- 1	Hjál.		
Ketilseyri	2 1		1/2 øde i koppe.	9hdr.
Kjaransstaðir	1 1			
<u>Drangar</u>	<u>1 1</u>			
Total	59 40			

Mýrahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Botn	2 2			
Innri Lambadalur	2 3			
Ytri Lambadalur	3 1		1/2 øde i koppe.	30hdr.
Næfranes	2 1			
Höfði	3 2			
Hjarðardalur fremri	3 2			
Hjarðardalur neðri	4 6			
Gemlufall	2 2			
Lækjarós	1 1			
Mýrar	2 2			
Mýrarhús	1 1	Hjál.		
Garður	2 2			
Fell	1 2			
Lækur	1 1			
Lækjartröð	1 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Klukkuland	3 3			
Núpur	1 1			
hjáleiga, ónefnd	1 -	hjál. 1703		
Innrihús	1 1	Hjál.		
Kotnúpur	2 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Ytri Hús	1 1	Hjál.		
Rani	1 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Nesjabær	1 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Alviðra	4 3			
Alviðruhús	2 2			
Gerðhamrar	2 2			
Arnarnes	3 1			
Birnustaðir	1 1			
Fjallaskagi	2 1			
Urðarhús	- 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Nesdalur	- 0		Øde, ukendt årsag	
Minni Garður	1 -			
Sæból	2 1			
Efrihús	1 2	Hjál.		
Neðrihús	1 0	Hjál.	Øde siden kopperne	
Krókur	1 1	Hjál.		
Álfadalur	4 3			
Hraun	2 1			
Háls	2 1			
Brekka	4 3			
Villingadalur	2 2			
Total	75 58			

Mosvallahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Mosdalur	1 1			
Kirkjuból	4 2			
Dalshús	- 1	Hjál.		
Dalshús ytri	4 1	Hjál.		
Tunga	4 2			
Grafargil	3 2			
Þorfinnsstaðir	3 2			
Hjarðardalur ytri	4 4			
Hjarðardalur innri	2 2			
Þórólfsstaðir	3 2			
Holt	1 1			
Holtshjáleiga	2 0	Hjál.	Øde siden kopperne	?
Vaðlar	2 2			
Tröð	3 2			
Kirkjuból	2 2			
Mosvellir	3 2			
Vífilsmyri	3 3			
Hóll	3 3			
Tunga í Firði	3 1			

Hafurshestur	7	2
1. hjál.	-	1
2. hjál.	-	1
3. hjál.	-	1
Efstaból	3	2
Kroppsstaðir	3	2
Kirkjuból í Korpudal	3	2
Tannanes	4	3
Innri Veðrará	1	1
Ytri Veðrará	2	2
Fremri Breiðadalur	2	2
Neðri Breiðadalur	5	3
Selakirkjuból	2	1
Kaldá	2	2
Hóll	2	1
Garðar	1	1
Hvilft	2	1
<u>Eyri</u>	<u>5</u>	<u>2</u>
Total	94	75

Hjál.
Hjál.
Hjál.

1/3 Øde siden kopperne 6hdr.

Suðureyrarhreppur

	Familier	
Staður	2	1
Staðarhús	1	1
Staðarhús	1	0
Vatnadalur fremri	2	1
Vatnadalur neðri	3	1
Bær	4	2
Suðureyri	3	2
Laugar	-	1
Kvíárnes	2	2
Botn	4	3
Klúka	-	1
Gilsbrekka	1	1
Selárdalur	2	2
Norðureyri	1	1
Göltur	2	2
<u>Keflavík</u>	<u>2</u>	<u>1</u>
Total	30	22

Status
Hjál.
Hjál.
Hjál.

Ødelæggelse

Værdi

Øde siden kopperne

Hólshreppur

	Familier	
Meiri-Bakki	3	2
Minni-Bakki	1	1
Breiðaból	5	2
Kroppsstaðir	1	0
Meirahraun	2	1
Minnahraun	1	1
Tunga	1	2
Minni Hlíð	3	2
Meiri Hlíð	2	1
Tröð	2	1
Hreggnasi	-	1
Ytri Búðir	2	1
Hóll	4	1
Hjáleiga 1.	1	-
Hjáleiga 2.	1	-
Grundarhóll	2	1
Heimari Búðir	2	1
Geirastaðir	1	1
Hjál.	-	0
Hjál.	-	0
Landalifur	-	1
Miðdalur	2	2

Status
Hjál.
Hjál.
Hjál.

Ødelæggelse

Værdi

Øde siden kopperne 3 hdr.

hjal. 1703

hjal. 1703

Hjál.

Hjál.

Hjál.

Hjál.

Hjál.

Øde, ukendt årsag (Des. 4 y.)

Øde, ukendt årsag (Des. 4 ye.)

Hanhóll	2	2
Gil	3	2
Ós í Bolungarvík	1	2
Total	48	28

Eyrarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Neðri Hnífsdalur	3	3		
Búð	2	1	Hjál.	
Hraun	2	1	Hjál.	
Fremri Hnífsdalur	3	2		
Bakki	2	2		
Eyri við Skutulsfjörð	1	1		
Stekkjanes	2	1	Hjál.	
Seljaland	2	2		
Tunga	6	3		
Hafrafell	2	2		
Engidalur	3	3		
Fossar	1	2		
Kirkjuból	5	3		
Skeljabrekka	2	0	Hjál.	Øde siden kopperne
Fremri Arnardalur	1	2		
Neðri Arnardalur	6	2		
Ytrihús	-	1	Hjál.	
Fremrihús	-	1	Hjál.	
Total	44	32		

Súðavíkurhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Súðavík	1	1		
Kerlingastaðir	1	-	hjál. 1703	
Tröð	1	1		
Saurar	1	1		
Eyrardalur	3	2		
Hlíð	3	2		
Dvergasteinn	3	0		
Svarthamar	2	1		18 hdr.
Svarfhóll	3	3		
Svarfhólshús	1	-	hjál. 1703	
Seljaland	1	1		
Minni Hattardalur	2	2		
Stærri Hattardalur	3	0		
Hattardalshús	1	1	Hjál.	Øde siden kopperne
Kambsnes	1	1		
Eyri v. Seyðisfjörð	2	1		
Traðir	-	1	Hjál.	
Uppsálar	2	3		
Kleifar	2	1		
Hestfjörður	2	0		
Eyði	1	1		6 hdr.
Hestur	1	1		
Folafótur	3	1		
Total	40	24		

Ögurhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Vigur	2	1		
Hvítanes	3	2		
Eyri	3	2		
Kleifar	1	1		
Borg	2	1		
Kálfavík	3	2		

Hjallar	3	1			
Skarð	1	1			
Ögur	2	2			
Garðsstaðir	2	1	Hjál.		
Strandsel	2	1			
Blámýrar	1	2			
Laugaból	2	2			
Efstidalur	1	0		Øde 4 ár ukendt års.	12 hdr.
Birnustaðir	2	1			
Hrafnabjörg	2	1			
<u>Þernuvík</u>	<u>3</u>	<u>1</u>			
Total	35	22			

Reykjafjarðarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi	
Látur	1	2			
Stekkjarkot	1	0	Hjál.		
Eyri í Mjóafirði	1	1			
Heydalur	1	1			
Botn	2	2			
Hörgshlíð	2	0		Øde siden kopperne	12 hdr.
Kelda	1	1			
Skálavík	2	2			
Seljaland	-	1			
Vatnsfjörður	2	1			
Sveinshús	1	1	Hjál.		
Hálshús	1	1			
Þúfur	1	1			
Borgarey	1	1			
Reykjarfjörður	1	1			
Svansvík	2	2			
Vogar	1	1			
Bjarnastaðir	1	1			
<u>Eyri við Ísafjörð</u>	<u>1</u>	<u>1</u>			
Total	23	21			

Nauteyrarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Gjörvidalur	1	1		
Múli	4	2		
Laugaból	5	2		
Arngerðareyri	1	1		
Brekka	1	1		
Kirkjuból	2	1		
Fremri Bakki	1	1		
Neðri Bakki	1	1		
Lágidalur	1	1		
Tunga	2	1		
Rauðamýri	2	1		
Nauteyri	2	1		
Hafnardalur	2	1		
Hallsstaðir	2	2		
Hamar	3	1		
Melgraseyri	2	1		
Hraundalur	1	0	Hjál.	Øde siden kopperne
Laugaland	2	1		
Skjaldfönn	2	1		
<u>Ámúli</u>	<u>2</u>	<u>1</u>		
Total	39	22		

Snæfjallahreppur

Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
----------	--------	-------------	-------

Lónseyri	2	0		Øde siden kopperne	24 hr. ¹
Bæir	4	3			
Unaðsdalur	5	2		1/2 øde siden kopp.	12 hr.
Tirðilmýri	1	1			
Æðey	2	2			
Skarð	3	2			
Sandeyri	3	3			
Snæfjöll	1	1			
Gullhús	1	1	Hjál.		
Total	22	15			

Grunnavíkurhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Nes	2	3		
Kerlingarstaðir	3	4		
Faxastaðir	1	1		
Staður í Grunnavík	3	3		
Sættín	-	0	Hjál.	Øde siden kopperne
Kollsá	1	1		
Höfðaströnd	1	1		
Höfði	2	2		
Dynjandi	1	2		
Leira	1	0		Øde siden kopperne 8 hr.
Kjós	2	0		Øde siden kopperne 8 hr.
Hrafnfjarðareyri	1	0		Øde siden kopperne 4 hr.
Reykjafjörður	1	0		Øde siden kopperne 12 hr.
Furufjörður	3	0		Øde siden kopperne 24 hr.
Bolungarvík	1	1		
Barðsvík	1	1		
Kvíar	1	1		
Steig	1	1		
Steinólfsstaðir	2	2		
Márðareyri	1	1		
Álfsstaðir	1	-		
Total	30	24		

Sléttuhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Horn	2	0		Øde siden kopperne 6 hr.
Höfn	1	2		
Rekavík	1	0		Øde siden kopperne 4 hr.
Hælarvík	1	1		
Hlöðuvík	-	1		
Kjaransvík	1	0		Øde siden kopperne 4 hr.
Hesteyri	2	2		
Langivöllur	2	0	Hjál.	Øde siden kopperne
Slétta	2	2		
Staður í Aðalvík	1	2		
Lækur	2	1	Hjál.	
Garðar	1	1		
Skáladalur	1	1		
Sæból	2	1		
Þverdalur	4	3		
Efri Miðvík	2	0		Øde siden kopperne 16 hr.
Neðri Miðvík	2	1		
Stakkadalur	2	1		
Látur	2	2		
Látrahús	2	1	Hjál.	
Rekavík	1	1		
Tunga	1	0		Øde siden kopperne 6 hr.
Atlastaðir	3	0		Øde siden kopperne
Glúmsstaðir	-	0		Øde siden kopperne 4 hr.
Total	38	23		

¹Værdi 1840 6 hr., værdi 1802 6 hr.

Árnessýsla

Villingaholtshreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Skálmholt	1 1			
Skálmholtshraun	2 1			
Þjótandi	1 1			
Urriðafoss	1 1			
Egilsstaðir	3 2			
Egilsstaðakot	- 1	hjál.		
Mjósund	2 2			
Forsæti	1 1			
Nes	1 1			
Efri Sýrlækur	1 1			
Neðri Sýrlækur	1 1			
Mýrar	1 1			
Gafl	1 1			
Saurbær	1 2			
Skúfslækur	1 1			
Syðri Gröf	2 2			
Efri Gröf	1 1			
Villingaholt	1 1			
Hellir	1 1	hjál.		
Vatnsendi	1 1			
Vatnsholt	1 1			
Kolsholt	2 3			
Jaðarkot	1 1	hjál.		
Kolsholtshellir	1 1	hjál.		
Önundarholt	1 1			
Súluholt	2 1			
Vesturhjáleiga	1 1	hjál.		
Norðurhjáleiga	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Hróarsholt	1 2			
Kambur	1 1	hjál.		
Flaga	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Krókur	1 1	hjál.		
Miðhús	1 1	hjál.		
Hurðarbak	1 1			
Gneistastaðir	1 1			
Vælugerði	1 1			
Hnaus	1 1			
Kampholt	1 1			
Total	43 43			
Antal tvíbýli/fleirb.	6 6			

Hraungerðishreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Hraungerði	1 1			
Heimaland	1 -	hjál. 1703		
Starkaðarhús	1 1	hjál.		
Lambastaðir	1 1	hjál.		
Skeggjastaðir	1 1	hjál.		
Bollastaðir	2 1	hjál.		
Langsstaðir	1 1	hjál.		
Voli	1 1	hjál.		
Hellir	- 1	hjál.		
Lækur	2 2			
Bár	1 1			
Arnarstaðir	2 1			
Arnarstaðakot	1 1	hjál.		
Krókur	1 1			
Krókskot	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Tún	1 1			
Túnkot	1 1	hjál.		

Sölvholt	1	1			
Sölvholtshjáleiga	1	1	hjál.		
Glóra	1	1	hjál.		
Laugardælir	1	1			
Reykjavellir	1	1	hjál.		
Porleifskot	1	1	hjál.		
Ósgerði	1	1	hjál.		
Uppsalir	-	1			
Svarfhóll	1	1			
Stóra Ármót	1	1			
Ámótshjáleiga	1	1	hjál.		
Stekkjjar	-	0	hjál.	Øde siden kopperne	
Litla Ármót	2	2			
Langholt	1	2			
Hallandi	-	1	hjál.		
Langholtspartur	1	1			
Oddgeirshólar	2	1			
Höfði	1	1	hjál.		
Austurkot	1	1	hjál.		
Brúnastaðir	2	0		Øde siden kopperne	20 hdr.
Hryggur	1	1			
Hjálmholt	1	1			
Hjálmholtshjál.	1	1	hjál.		
Bitra	1	1			
Ölvaðsholt	2	2			
Ölvatnshöfði	1	-			
Laugar	1	1			
Stóru Reykir	1	1			
Litlu Reykir	-	1			
Total	42	45			
Antal tvíbýli/fleirb.	7	4			

Gaulverjabæjarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Traustholtshólmi	1	1		
Traustholtssel	1	1		
Grafhóll	1	0	hjál.?	Øde siden kopperne
Arabær	1	1		
Arabæjarhjáleiga	1	1		
Krókur	1	1		
Fljótshólar	1	1		
Fljótshólahjáleiga	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Ragnheiðarstaðir	2	1		
Ragnheiðarstaðahjáleiga	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Loftstaðir eystri	1	1		
Eystri Loftstaðahjáleiga	1	1	hjál.	
Lotfsstaðir vestari	1	1		
Strimpa	1	1	hjál.	
Tunga	1	1		
Hellur	1	1		
Haugur	2	2		
Gaulverjabær	1	1		
Harðhaus	1	1	hjál.	
Bæjarsel	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Brandshús	1	1	hjál.	
Garðshús	1	1	hjál.	
Dalbær	-	1	hjál.	
Vaðlakot	1	1	hjál.	
Gerðar	2	1		
Arnarhóll	1	1		
Gegnishólar syðri	1	1		
Hólshús	1	1		
Gegnishólpartur	1	1		
Gegnishólar efri	1	2		
Klængssel	1	1	hjál.	

Meðalholtshjáleiga	1	2		
Mið-Meðalholt	1	1		
Meðalholt eystri	2	-		
Rútsstaðir	1	2		
Norðurhjáleiga	1	1	hjál.	
Suðurhjáleiga	2	1	hjál.	
Seljatunga	2	2		
Sviðugarðar	2	1		
Vorsabær	1	1		
Vorsabæjarhóll	1	1	hjál.	
Vorsabæjarhjáleiga	1	1	hjál.	
Holugerði	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Efrivöllur	1	1		
Vallarhjáleiga	1	1		
Syðrivöllur	2	2		
Galtarstaðir	1	1		
Hamar	1	1		
Hamarshjáleiga	1	1		
<u>Snóksnes</u>	<u>2</u>	<u>2</u>		
Total	58	50		
Antal tvíbýli/fleirb.	9	7		

Stokkseyrarhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Ferjunes	2	1		
Refstokkur	1	1		
Einarshöfn	3	2		
Skúmsstaðir	4	1		
Norðurkot	3	-		
Hús nál. Dönskubúðum	1	-		
Garðurinn	4	1	hjál.	
Tómthús á Skúmsst.	9	13	husm.	
Háeyri	1	1		
Eyvakot	1	1	hjál.	
Litla Háeyri	1	4	hjál.	
Hjáleigur 1703	17	-		
Tómthús á L.-Há.	-	1	husm.	
Simbakot	-	2	hjál.	
Naustakot	-	1	hjál.	
Einkofi	-	1	hjál.	
Sölkutóft	-	1	hjál.	
Nýibær	-	1	hjál.	
Mundakot	-	2	hjál.	
Steinskot	-	2	hjál.	
Hraun	1	2		
Hjáleigur 1703	10	-		
Litlahraun	-	2	hjál.	
Gamlahraun	-	1	hjál.	Øde siden kopperne
Stuðlakot	-	1	hjál.	
Stéttar	-	1	hjál.	
Fok	-	1	hjál.	Øde siden kopperne
Hafliðakot	-	1	hjál.	
Borg	-	1	hjál.	Øde siden kopperne
Stokkseyri	2	2		
Hjáleigur 1703	25	-		
Kaðlastaðir	-	1	hjál.	
Ranakot	-	1	hjál.	
Hóll	-	1	hjál.	
Móhús vestari	-	1	hjál.	
Hvöld	-	0	hjál.	Øde siden kopperne
Móhús eystri	-	1	hjál.	
Dvergasteinar	-	1	hjál.	
Starkaðarhús	-	1	hjál.	
Roðgúll	-	1	hjál.	
Símonarhús	-	1	hjál.	

Gata	-	1	hjál.		
Gerði	-	1	hjál.		
Vestara Íragerði	-	1	hjál.		
Eystra Íragerði	-	1	hjál.		
Hellukot	-	1	hjál.		
Kumbaravogur	-	1	hjál.		
Rauðarhóll vestri	-	1	hjál.		
Stokkseyrarsel eystra	-	1	hjál.		
Skipar	1	1			
Baugsstaðir	1	1			
Hólar	1	1			
Hólahjáleiga 1	1	-	hjál. 1703		
Hólahjáleiga 2	1	1	hjál.		
Leiðólfsstaðir	1	1			
Hæringsstaðir	1	1			
Hæringsstaðakot	-	1	hjál.		
Gljåkot	1	1	hjál.		
Oddagarðar	2	1	hjál.		
Holt	1	1			
Breiðumýrarholt	-	1	hjál.		
Tóftir	1	1			
Brattholt	1	1			
Brattholtshjáleiga	1	0	hjál.	Øde siden kopperne	
Keldnakot	1	0	hjál.	Øde siden kopperne	
Borgarholt	-	1	hjál.		
Traðarholt	1	0		Øde siden kopperne	30 hdr.
Kotleysa	1	1	hjál.		
Grjótækur	1	1	hjál.		
Ranakot	1	1	hjál.		
Miðkökkur	1	1			
Syðsti Kökkur	1	1	hjál.		
Kakkar hjáleiga	1	1	hjál.		
Ásgautsstaðir	1	2			
Bugar	2	0	hjál.	Øde siden kopperne	
Syðrasel	1	1			
<u>Efrasel</u>	<u>1</u>	<u>2</u>			
Total	109	90			

Sandvíkurhreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Stóra Sandvík	2 2			
Stekkar	1 1	hjál.		
Nabbi	1 1	hjál.	Øde siden kopperne	
Litla Sandvík	2 1			
Björk	1 2			
Eyði Sandvík	2 2			
Geirakot	1 -	hjál. 1703		
Byggðarhorn	1 1			
Byggðarhornshjáleiga	- 1	hjál.		
Jórvík	1 1			
Votmúli	3 1			
Smjördalir	2 2			
Suðurkot	1 1	hjál.		
Hóll	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Nýibær	1 1	hjál.		
Norðurkot	1 1	hjál.		
Dísastaðir	1 1			
Selfoss	1 2			
Selfosshjáleiga	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Kotferja	1 1			
Kaldaðarnes	3 1			
Höskuldsstaðir	1 1	hjál.		
Mosastaðir	2 1	hjál.		
Magnúsfjós	- 1	hjál.	Øde siden kopperne	
Valdastaðir	2 1	hjál.		
Móakot	- 1	hjál.		

Hreiðurborg	1	2	hjál.
Miðhús	2	1	hjál.
Kálfhagi	2	2	
Lambastaðir	1	1	
Flóagafli	4	1	
<u>Pórðarkot</u>	-	1	<u>hjál.</u>
Total	41	36	
Antal tvíbýli/fleirb.	11	7	

Skeiðahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi (1686)
Kálfhóll	2	1		13,7 hdr.
Kýlhraun	1	1		10 -
Kýlhraunskot	1	0	hjál. Øde 20 ár (?)	
Langamýri	1	1		10 -
Arakot	1	1	hjál.	
Háfholt	2	2		25 -
Blesastaðir	1	1		10 -
Árhraun	1	1		17,3 -
Ólafsvellir	3	1		- -
Norðurgarður	1	1	hjál.	
Vesturhjáleiga	1	1	hjál.	
Ólafsvellir minni	1	1	hjál.	
Norðurkot	1	1	hjál.	
Gata	1	0	hjál. Øde 2 ár	
Brenna	1	0	hjál. Øde 3 ár	
Brjásstaðir	1	1		7,3 -
Votamýri	1	2		10 -
Hlemmiskeið	1	2		20
Hlemmiskeiðshjál	1	0	hjál. Øde 1 ár	
Syðri Brúnavellir	1	1		10 -
Brúnavallakot	1	0	hjál. Øde 5 ár	
Brúnavellir efri	1	1		6 -
Húsatóftir	1	1		13,7 -
Vorsabær	1	1		13,7 -
Fjall	2	2		50 -
Útverk	1	1	hjál.	
Miðbæli	1	1	hjál.	
Byrnesstaðir	1	1		25 -
Álfsstaðir	2	1		20 -
Ósabakki	2	1	hjál.	
<u>Reykir (Syðri?)</u>	<u>1</u>	<u>1</u>		<u>20? -</u>
Total	37	30		
Antal tvíbýli/fleirb.	6	4		

Gnúpverjahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Skríðufell	1	1		
Ásólfstaðir	1	1		
Hagi	1	1		
Fossnes	1	1		
Hamarsheiði	1	1		
Ásar	1	1		
Stóru Mástungur	1	1		
Minni Mástungur	1	1		
Skáldabúðir	1	0	Øde siden kopperne	10 hdr.
Steinsholt	1	1		
Ófeigsstaðir	1	0	hjál. Øde siden kopperne	
Efri-Hamrar	1	1		
Neðri-Hamrar	1	1		
Geldingaholt eystra	1	1		
Geldingaholt vestara	1	1		
Hæll	1	1		
Hlíð	1	1		

Hlíðargerði	1	1		
Háholt	1	2		
Glóra	1	1		
Skarð	2	3		
Sandlækur	1	1		
Sandlækjarkot	1	1	hjál.	
Mógerði	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Práandarholt	1	1		
Miðhús	1	1		
Stóra-Hof	1	1		
Mínna-Hof	1	1		
Þjórsárholt	1	1		
Skapholt	1	1		
Stóri-Núpur	2	1		
<u>Minni-Núpur</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>hjál.</u>	
Total	34	32		
Antal tvíbýli/fleirb.	2	2		

Hrunamannahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Hamarsholt	1	1		
Tungufell	2	1		
Jaðar	1	-	hjál. 1703	
Hlíð	1	1		
Foss	1	1		
Jata	1	2		
Laugar	1	1		
Þórarinsstaðir	1	1		
Reykjadalur	1	1		
Reykjadalskot	2	1	hjál.	
Berghylur	2	2		
Kluptar	1	1		
Kaldbakur	1	1		
Hörgsholt	2	1		
Þverspyrna	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Laxárdalur	1	1		
Sólheimar	2	2		
Hruni	1	1		
Ás	1	1		
Grafarbakki	2	2		
Gröf	1	1		
Högnastaðir	1	1		
Hellisholt	1	1		
Hellisholtakot	1	1	hjál.	
Miðfell	1	2		
Gata	1	1	hjál.	
Dalbær	1	1	hjál.	
Galtafell	1	1		
Móakot	1	1	hjál.	
Núpstún	2	1		
Hólar	1	1		
Hólakot	1	1	hjál.	
Efra-Hólakot	1	1	hjál.	
Sóleyjarbakki	1	1		
Birtíngarholt	1	1		
Langholt syðra	2	1		
Lindarhamar	1	1	hjál.?	
Unnarholt	1	1		
Unnarholtskot	1	1	hjál.	
Langholt efra	2	2		
Langholtskot	1	1	hjál.	
Rafnkelsstaðir	1	1		
Syðra Sel	1	1		
Efra Sel	1	1		
Hvítárholt	-	1		
Bryðjuholt	1	1		

Kópsvatn	2	1	
Kotlaugar	1	1	
Skollagróf	1	1	
Skipholt	2	2	
Laugakot	1	1	hjál.
Haukholt	1	1	
Ísabakki	1	-	
Total	63	57	
Antal tvíbýli/fleirb.	11	7	

Biskupstungnahreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Bræðratunga	1 1			
Halakot	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Lambhúskot	1 1	hjál.		
Ásakot	1 1	hjál.		
Galtalækur	1 2	hjál.		
Borgarholt	1 1			
Bergsstaðir	1 1			
Drumboddsstaðir	1 1			
Drumboddsstaðahjálega	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Einholt	1 1			
Kjarnholt	1 1			
Gýgjarhóll	2 2			
Gýgjarhólskot	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Brattholt	1 1			
Hólar	1 1			
Kjóastaðir	1 1			
Brú	1 1			
Haukadalur	1 1			
Bryggja	1 1	hjál.		
Torta	1 1	hjál.		
Laug	1 1	hjál.		
Helludalur	1 1			
Neðridalur	1 1			
Múli	1 1			
Austurhlíð	2 1			
Austurhlíðarkot	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Strilla	1 1	hjál.		
Úthlíð	1 1			
Stokkholt	1 1	hjál.		
Hrauntún	1 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Miðhús	1 1			
Brekka	1 1			
Efri-Reykir	1 2			
Syðri-Reykir	1 1			
Reykjakot	1 1	hjál.		
Miklaholt	1 1			
Spóastaðir	1 1			
Skálholt	1 1			
Laugarás	2 1			
Iða	3 1			
Helgastaðir	1 1			
Eiríksbakki	1 1			
Auðsholt	2 1			
Höfði	1 1			
Hrosshagi	- 1			
Reykjavellir	1 1			
Torfastaðir	1 1			
Torfastaðakot	1 1	hjál.		
Gata	- 0	hjál.	Øde siden kopperne	
Litlafljót	1 1			
Stórafljót	2 1			
Fell	1 1			
Fellskot	1 1			

Vatnsleysa	1	1	
Holtakot	1	1	
Arnarholt	1	1	
Kervatnsstaðir	1	1	
Ból	1	1	
<u>Tjarnarkot</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>hjál.</u>
Total	64	57	
Antal tvíbýli/fleirb.	6	2	

Grímsneshreppur

	Familier	Status	Ødelæggelse	Værdi
Efstidalur	1	1		
Efstadalskot	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Böðmóðsstaðir	1	1		
Laugardalshólar	1	1		
Miðdalur	1	1		
Miðdalskot	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Ketilvellir	1	1		
Hjálmstaðir	2	2		
Snorrastaðir	1	1		
Laugarvatn	2	1		
Eyvindartunga	1	1		
Útey	2	2		
Austurey	2	1		
Gröf	1	1		
Grafarhali	-	1	hjál.	
Grafarhóll	1	1	hjál.	
Efra-Apavatn	2	2		
Neðra-Apavatn	2	2		
Póroddsstaðir	1	1		
Sveinavatn	1	1		
Stærribær	2	2		
Minnibær	1	1		
Brjámsstaðir	1	2		
Minniborg	1	1		
Björk	1	1		
Stóraborg	1	1		
Foss	1	1		
Klausturhólar	1	1		
Hólakot	1	1	hjál.	
Hæðarendi	1	1		
Búrfell	1	1		
Búrfellskot	1	1	hjál.	Øde siden kopperne
Efri-Brú	2	2		
Kaldárhöfði	1	1		
Syðri-Brú	1	1		
Ásgarður	2	2		
Miðengi	1	1		
Öndverðanes	2	1		
Norðurkot	1	1	hjál.	Øde siden kopperne
Suðurkot	1	1	hjál.	Øde siden kopperne
Snæfoksstaðir	1	1		
Vaðnes	2	1		1/2 øde siden kopperne 15 hdr.
Hraunkot	1	1		
Arnarbæli	2	2		
Mýrarkot	-	1	hjál.	Øde siden kopperne
Kiðaberg	1	1		Øde siden kopperne 36,7 hdr.
Göltur	2	1		
Eyvík	2	2		
Ormsstaðir	2	1		
Vatnsnes	1	1		Øde siden kopperne ?10 hdr.
Hamrar	1	1		
Hverakot	1	0	hjál.	Øde siden kopperne
Kringla	2	1		
Bjarnastaðir	3	1		
Pórustaðir	2	2		
Reykjanes	1	1		

Minna-Mosfell	2	2
Stóra-Mosfell	1	1
Sel	2	2
Vatnholt	1	1
Hagi	2	1
Total	83	71
Antal tvíbýli/fleirb.	21	13

2. 70 hreppar - øde gårde i % 1709-1712 - hvor tal eksisterer

	Øde gårde	Øde lögbýli
Gaulverjabæjarhreppur	10,2	0
Villingaholtshreppur	5,2	0
Skeiðahreppur	18,8	0
Gnúpverjahreppur	12,1	0
Hrunamannahreppur	2,0	0
Biskupstungnahreppur	0,0	0
Grímsneshreppur	15,6	0
Hraungerðishreppur	6,8	4,3
Sandvíkurhreppur	12,5	0
Stokkseyrarhreppur	9,6	5,0
Staðarhreppur	9,8	0
Neshreppur ytri	29,0	0
Saurbæjarhreppur	22,0	14,7
Skarðsstrandarhreppur	13,3	0
Fellsstrandarhreppur	11,8	6,3
Hvammshreppur	10,5	5,6
Laxárdalshreppur	12,5	14,3
Haukadalshreppur	21,0	22,2
Miðdalahreppur	25,8	15,4
Hörðudalshreppur	21,0	16,7
Auðkúluhreppur	3,7	0
Pingeyrarhreppur	1,8	0
Mýrahreppur	16,7	3,6
Mosvallahreppur	3,4	0
Suðureyrarhreppur	6,3	0
Hólshreppur	12,5	6,7
Eyrarhreppur í Skut.	5,6	0
Súðavíkurhreppur	14,3	15,8
Ögurhreppur	5,9	6,3
Reykjafjarðarhreppur	10,5	5,9
Nauteyrarhreppur	5,0	0
Snæfjallahreppur	11,1	12,5
Grunnavíkurhreppur	30,0	26,3
Sléttuhreppur	33,0	33,3
Skefilsstaðahreppur	25,0	26,0
Sauðárhreppur	9,8	0
Staðarhreppur	11,3	12,8
Lýtingsstaðahreppur	5,0	1,9
Akrarhreppur	17,2	11,5
Viðvíkurhreppur	11,8	0
Hólahreppur	9,1	0
Rípurhreppur	8,3	8,3
Hofshreppur	5,8	4,5
Sléttahlíð	11,0	0
Fljótahreppur	19,2	10,5
Hvanneyrarhreppur	23,0	14,3
Póroddsstaðahreppur	9,5	9,5
Vallnahreppur	8,3	3,8
Hvammshreppur	0,0	0
Skriðuhreppur	3,7	0
Glæsibæjarhreppur	8,0	2,3
Hrafnagilshreppur	5,1	3,4
Saurbæjarhreppur	3,0	0
Öngulsstaðahreppur	2,0	2,6
Grímseyjarhreppur	0,0	0

	Øde gårde	Øde lögbýli	Fald i antal bønder
Svalbarðsströnd	17,6		
Grýtubakkahreppur	23,3		
Hálshreppur	5,3		
Ljósavatnshreppur	11,4		
Bárðdælahreppur	9,5		
Reykjahreppur	11,1		
Tjörneshreppur	28,0		
Aðaldælahreppur	22,5		
Reykjadalshreppur	14,8		
Skútustaðahreppur	18,5		
Kelduneshreppur	12,9	15,8	
Axarfjörður	5,0	20,0	
Presthólahreppur	19,2	11,0	
Svalbarðshreppur	6,7	15,4	
Sauðaneshreppur	14,3	9,1	
Skagafjörður	12,4	7,7	13,0
Eyjafjörður	5,8	2,9	3,9
Ísafjarðarsýsla	11,2	7,7	
- Vestur	8,2	0,8	23,4
- Norður	15,8	12,2	33,4
Árnessýsla (del)	10,0	0,7	10,4
Dalassýsla	18,0	12,1	
-1731		2,3	
Suður-Pingeyjarsýsla	15,2	4,8	
Norður-Pingeyjarsýsla	12,4	14,8	

Kilder: Björn Teitsson: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Pingeyjarsýslu 1703-1930*. Rv. 1973, *Jarðabók Árna og Páls*. Kbh. 1913-1943, „Jarðabók fyrir Dalassýslu 1731“. *Saga* 1973, Jón Steffensen: *Menning og meinsemdir*. Rv. 1975, *Manntal á Íslandi 1703*. Rv. 1960.

Appendiks 2

Rekonstruktion af sogne i det 14. århundrede

I talrige máldagar fra middelalderen og senmiddelalderen er antallet af gårde, der var forpligtet til at betale told, *ljóstollur* og *heytollur* (lystold og heytollur) til sognekirken, angivet. I det følgende er antallet af gårde fra disse dokumenter sammenlignet med antallet af gårde i samme sogne i senere tider, 1686/1695 og 1842¹. Selve gården hvor sognekirken står, er aldrig talt med

Gårdene i 1300-tals dokumenterne er talt og nedskrevet, og det er forsøgt at finde frem til alle de hálfkirkjur, der eksisterede. Det er imidlertid ikke nogen let sag, og der mangler helt sikkert nogle. Der er sat spørgsmålstegn ved de steder, om hvilke man ikke ved om fandtes eller ikke. Hálfkirkjur kan man finde frem til ud fra selve máldagarne for hálfkirkjur², der er talrige, og fra hálfkirkjutal; der er bevaret mindst en af slagsen fra 1461³.

Sognegrænserne er givet i Johnsens jarðatal, men også i f.eks. folketællingen fra 1801, der er udgivet⁴. De tabeller der står nedenfor er udarbejdet på grundlag af overvejelser om de gamle sognegrænser. En del af sognene er forsvundet, delt op mellem andre sogne. De gårde, hvor sognekirkene lå, er dog generelt eksisterende.

Det største problem vedrørende tolkningen af materialet angår skillelinjen mellem hjáleigur og lögbýli. For talrækkerne 1686/95 og 1842 gengives kun lögbýli. Men spørgsmålet er om der var hjáleigur inkluderet i máldagarnes tal for toldpligtige gårde. I nogle máldagar er gårde, der senere er hjáleigur, direkte optalt som toldpligtige⁵. I andre er der gårde, der helt klart ikke er toldpligtige⁶, f.eks. gårde som kirken ejer og tælles senere som hjáleigur. Det ser ud som om nogle gårde var blevet toldpligtige, men senere faldt ned i hjáleigugruppen. Sammenhængen og kilder om sogne, hvor gårdene tælles med navn, peger dog på, at der kun tælles lögbýli. Hjáleigur er nærmere diskuteret i kap. 3 i denne appendiks.

Resultaterne af denne sammenligning er at i ingen områder er der færre gårde i det 14. århundrede end senere, og i nogle er de afgjort flere end selv i det 19. århundrede. Dette gælder først og fremmest Vestisland, specielt Snæfellsnes, men også Borgarfjörður, Dalasýsla og Vestfirðir. Der er også klart flere gårde i to områder i Nordisland i 1300-tallet end i 1800-tallet, fra området omkring Hólar bispestol i nord og øst omkring Tröllaskagi til Vellir sogn, og i Suður-Þingeyjarsýsla, specielt den centrale del af sysselen.

I nogle tilfælde eksisterer der tal for det samme sogn for både 12. eller 13. århundrede og det 14. århundrede, og disse er uhyre interessant. F.eks. vokser antallet af gårde i Stafholtstunga sogn i Mýrasýsla fra 24 til 34 mellem 1140 og midten af 1300-tallet. I Garðar sogn i Borgarfjarðarsýsla er der omkr. 1220 35 gårde, og det er der også

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, for 1686/95, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²Mange máldagar for hálfkirkjur er at finde i Vilkinsbog, en máldagabog med den største del af Skálholt bispedømmes kirker fra 1397, printet i D.I. IV

³D.I. V s. 352-4

⁴*Manntal 1801*. Rv. 1983

⁵F.eks. i máldagar for Víðidalstunga 1394, Dyrhólar 1340, Grímsstunga 1318

⁶F.eks. i máldagar for Lögmanshlíð, Saurbær, Vellir og Svalbarð 1394

i 1300-tallet, altså ingen forskel. I Aðalvík sogn vokser antallet af gårde fra 14 i år 1286 til 22 i 1397. I Gufudalur sogn er der 20 gårde i 1238, og dette tal er uændret hele middelalderen og senmiddelalderen.

I det følgende er der redegjort for problemerne, angående tolkningen af kilderne for de sogne, hvor der er specielle problemer.

Forklaringer: Først er de máldagar registreret med årstal og kildehenvisning, hvor antallet af sognets toldpligtige gårde er gengivet. Der gengives de tal, der står i máldaginn. En hel del máldagar gengiver ingen tal, og de er selvfølgelig ikke inkluderet. Tallene står enten for heytollur-, lystold- og tiendepligtige gårde, eller for heytollur- og lystoldpligtige gårde, og nogle gange nævnes kun tiendepligt. Dette er forklaret i hvert tilfælde, hvis det er relevant, men ellers må man kigge i kilderne, hvis der ønskes flere oplysninger om typen af den told, der er betalt. Efter dette tal står navne eller antal hálfkirkjur i sognet, hvis der er nogen.

Til sammenligning bruges to landsdækkende jordregistre. Det første er Björn Lárussons *The Old Icelandic Land Registers* (Lund 1967) - forkortet som B.L. nedenfor - hvor der er trykte matrikler fra 1686 og 1695. I *The Old Icelandic Land Registers* har alle gårdene et nummer, og numrene på de gårde sognet indeholder gengives. Det andet er Jón Johnsens *Jarðatal á Íslandi* (Kbh. 1847), forkortet som J.J., der også forsyner alle gårde med et numer. I *Jarðatal á Íslandi* gengives alle sognegrænser. De gengives her som de var da, og som de var i middelalderen, hvis der er en forskel. Bestemmelse af de middelalderlige sognegrænser kan nogle steder gøres på grundlag af at gårdene i sognet er optalt i de middelalderlige kilder, andre steder hjælper gengivelse af navne på gårde med hálfkirkjur og bønnehus. Nogle gange kan sognegrænser bestemmes med hjælp af dokumentation om gårde i skøder o. lign. Skøderne er dog ikke systematisk gennemgået i denne henseende, kun hvis der er tvivl og der findes en sådan kilde, der kaster lys på problemet.

Det er kun gårde inden for de middelalderlige sognegrænser, baseret på *Jarðatal á Íslandi* og de undersøgelser, der er gjort i forbindelse med dette arbejde, der gengives efter B.L. I forbindelse med dette kan det spørgsmål rejses, om de gårde der har de samme navne i 1686/95 og 1842 faktisk er de samme gårde, for ikke at tale om i middelalderen. Dette problem kan kun løses med absolut sikkerhed ved arkæologiske udgravninger, men på baggrund af det foreliggende kildemateriale (bl.a. Sagaer) betragter jeg dette ikke som et stort problem, udover i enkelte tilfælde, der er beskrevet nedenfor.

Der er mange steder diskussion vedrørende de talrige problemer, uløste eller løste, som findes angående sognegrænser og andet.

I tallene fra *The Old Icelandic Land Registers* (B.L.) og *Jarðatal á Íslandi* (J.J.) for de enkelte sogne er selve kirkjustaðurinn ikke inkluderet, men alle andre lögbýli, hálfkirkjur og alkirkjur. Hjáleigur i J.J. gengives ikke i tallene, men er inkluderet i numrene.

Gullbringu- og Kjósarsýsla

1. Bessastaðir

[1352] DI III 69-70 18 gårde

B.L. 3.5.18-31 13 lögbýli

J.J. Gullbr. 193-212 16 lögbýli

Garðar sogn var det tilgrænsende sogn. Dens kirkjustaður var en af de rigeste i Island. Situationen i dette område er tilsyneladende stabil angående sognegrænsener.

2. Gufunes

[1180] DI I 269 9 gårde

B.L. 4.1.1-10, 4.1.12-14, 4.2.1-2? 15 gårde

J.J. Kjós. 255-274 14 gårde

Her gøres ingen forsøg på at rekonstruere sognegrænsene fra 1180, men numrene i B.L. på de gårde, der er talt i J.J. i sognet i det 19. århundrede, gengives.

Borgarfjarðarsýsla

1. Garðar

[1220] DI I 417 35 gårde („bú“)

1397 DI IV 194-196 35 gårde. Kirke i Kjalardalur i Skilm.hr. (1397 DI IV 194), Kirke i Ytri Hólmur (1397 DI IV 196). Heynes. (se Heynesmáldagi 1397 DI IV 196-197)

[1478] DI VI 177 35 gårde

B.L.

J.J. Borg. 29-89 og 93-98. Dette område indeholder det forhenværende sogn Innri-Hólmur og gårdene Ytri-Hólmur og Heynes, der havde en kirke (se Heynesmáldagi 1397 DI IV 196-197). Der var 48 lögbýli i sognet i 1842. Det samme områder, B.L. 5.2.1-12, 5.3.1-22 (Skilmannahreppur undtaget tre lögbýli og hele Akraneshreppur) havde 33 lögbýli i 1686/95.

Det totale antal lögbýli i området var derfor 39 i 1397, men kun omkring 31-34 i det 17. århundrede. En rekonstruktion af sognene er svær. F.eks. var en stor del af lögbýlin i 1842 forhenværende hjáleigur. De fleste lögbýli i området, specielt i Akraneshreppur, var tilsyneladende små 10 hdr. gårde, og det er meget sandsynligt at en del af dem blev lagt langvarigt øde efter pestepidemierne, som f.eks. i Miklaholtshreppur.

Hvor der er optalt kirker i Skálholt bispedømme i Vilkinsmáldagar (1397), der står på gårde, der senere ligger inden for sognegrænsene, men ikke er direkte omtalt som hálfkirkjur i sognekirkens máldagi, er de gengivet som „kirke“ efter gårdstallet 1397, ligesom Kjalardalur og Ytri Hólmur ovenfor.

2. Innri Hólmur

1397 DI IV 197 7 gårde

[1478] DI VI 178 7 gårde

B.L.

J.J.

Innri Hólmur sogn gengives ikke i J.J. Se ovenfor om Garðar sogn

3. Leirá

1397 DI IV 194 8 gårde. Kirke i Skarð under Skarðsheiði (1397 DI IV 194)
[1478] DI VI 176 7 gårde
B.L. 5.1.21, 5.2.13-15, 5.4.1.-7. 10 lögbýli
J.J. Borg. 18, 90-92, 107-117. 11 lögbýli

4. Melar

[1181] DI I 271 Tiende af 15 gårde og „hálf ór Höfn“. Hálfkirkjur i Höfn og Lækur.

1397 DI IV 192 16 gårde
B.L. 5.4.8-21 13 lögbýli
J.J. Borg. 99-106, 118-126. 14 lögbýli
Sognegrænserne er her åbenbart de samme i middelalderen som i det 19. årh.

5. Hvanneyri

[1358] DI III 125 28 gårde. Kirke på Grjóteyri ([1358] DI III 125-126), kirke på Indriðastaðir (1397, DI IV 192)

B.L. 5.5.1-7, 5.5.18-20, 5.6.1-11, 5.6.20,22-24 24 lögbýli
J.J. Borg. 127-135, 147-157 og 160-170. 28 lögbýli
Tilsyneladende de samme sognegrænser hele tiden.

6. Fitjar

[1358] DI III 124 7 gårde
B.L. 5.5.8-17 9 lögbýli
J.J. Borg. 136-146. 9 lögbýli
Tilsyneladende de samme sognegrænser hele tiden.

7. Bær

[1358] DI III 123-124 8 gårde
1397 DI IV 191 8 gårde. Kirke på Varmalækur (1397 DI IV 120-121)
B.L. 5.6.12.-19, 5.6.21, 6.4.15 9 lögbýli
J.J. Borg. 158-159, 171-177 og Mýr. 97 9 lögbýli

8. Lundur

1368 DI III 128-249 22 gårde
B.L. 5.7.1-21 20 lögbýli
J.J. Borg. 178-198 20 lögbýli

9. Ás (Stóri Ás)

1258-1440 DI VII 3 7 tiendepligtige gårde - Augastaðir, Refsstaðir, Giljar, Kolslækur, Háls, Vatn, Sigmundarstaðir.

B.L. 5.9.4-6, 5.13-16. 6 lögbýli
J.J. Borg. 234-240. 6 lögbýli. I forhold til 1258-1440 mangler Vatn og Háls, og Hraunsás er blevet bygget i mellemtiden. Hverken gårde ved navn Vatn eller Háls er at finde i andre sogne i nærheden.

Mýrasýsla

1. Síðumúli

1397 DI IV 125 4 gårde
 B.L. 6.1.13-17, 6.4.1-4 8 lögbýli
 J.J. Mýr. 13-18, 64-67. 8 lögbýli.

Forskellen mellem 1397 og B.L. og J.J. er svær at forklare. Måske er Mýr. 13-18 regnet som Síðumúlis heimalönd (hjáleigur) i 1397, så kun 64-67 er toldpligtige, eller at sogneinddelingen har været anderledes i middelalderen end senere. Der kan også være læsefejl i udgaven.

I en kilde fra 1504 nævnes Mýr. 14, 16-18 og 67 som beboede. (DI VII 742-746)

2. Norðtunga

1397 DI IV 126 12 gårde
 B.L. 6.2.1-11 10 lögbýli
 J.J. Mýr. 19-31. 11 lögbýli

Det mest sandsynlige er at grænsen er uændret.

3. Hvammur i Norðurárdalur

[omkr. 1220] DI I 420 18 gårde
 [1354] DI III 79 20 gårde
 B.L. 6.3.1-20 19 lögbýli
 J.J. Mýr 37-60. 21 lögbýli

4. Stafholt

1140 DI I 180 24 gårde. Fire hálfkirkjur? I hvert fald Hjarðarholt, Skarð, Eskiholt og muligvis Galtarholt.
 [1354] DI III 88-89 34 gårde, tre hálfkirkjur? (ath.)
 1491-1518 24 gårde, tre hálfkirkjur (Hjarðarholt, Skarð (Jafna- ?), Eskiholt)

B.L. 6.4.8-14, 6.4.16-32, 6.5.1-8, 6.5.21-22 33 lögbýli
 J.J. Mýr 70-94, 96, 98-99 og 118-127 28 lögbýli

Placeringen af sognets hálfkirkjur i udkanten af sognet gør at man her kan se, at sognegrænserne er uændrede. Dette gør også, at grænserne for Hvammur og Norðtunga meget sandsynligt også er uændrede.

5. Borg

[1354] DI III 88 10 gårde
 1397 DI IV 187 12 gårde
 B.L. 6.5.9-20 11 lögbýli
 J.J. Mýr 100-117. 14 lögbýli

6. Álftanes

[1354] DI III 87 18 gårde
 B.L. 6.6.5-19 14 lögbýli
 J.J. Mýr 128-149, 159-160. 15 lögbýli

Før 1511 var Ánastaðir og Hamraendar i Álftanes sogn, men på grund af lang afstand til Álftanes blev de flyttet dette år til Hjörsey sogn (DI VIII 342)

7. Álftártunga

[1354] DI III 85 10 gårde

1397 DI IV 185	10 gårde
B.L. 6.6.1-4, 6.6.20-23, 6.7.3-4	9 lögbýli
J.J. Mýr 150-158, 173-175.	11 lögbýli

8. Akrar

[1354] DI III 86	6 gårde
1491-1518 DI VII 65	7 gårde
B.L. 6.7.12-16, 6.7.18-19	6 gårde
J.J. Mýr 176-178, 187-194.	7 gårde

9. Kolbeinsstaðir

1181 DI I 274	18 gårde
1397 DI IV 180-183	20 gårde? ath.
B.L. 7.1.6, 7.1.11-30	20 lögbýli
J.J. Mýr 198-199, 211-229.	20 lögbýli

10. Haffjarðarey

1397 DI III 180	11 gårde
B.L. 7.2.1-13	12 lögbýli
J.J. 230-232, 234-243? (Rauðamelur sogn i det 19. årh.)	12 lögbýli

Dette kan være den senere Rauðamelur sogn. Haffjarðarey kirkjustaður blev lagt øde på grund af sandflugt og kirken er sandsynligvis flyttet til Rauðamelur. I et dokument fra 1563 (DI XIII 152) påbydes at „Rauðamelskirkja skal með öllu af leggjast“, dvs. totalt nedlægges. Muligvis har der været hálfkirkja i Rauðamelur før.

11. Miklaholt

[1354] DI III 81-82	30 gårde. Kirke i Hofsstadir ([1375] DI III 305)
1397 DI IV 179	30 gårde. Kirke i Hofsstadir ([1375] DI III 305)
B.L. 7.214, 7.3.1-22	22 lögbýli
J.J. Mýr 233, 244-268.	23 lögbýli

Snæfellsnes

1. Staðastaður

[1354] DI III 80-81	43 gårde
1397 DI IV 177	43 gårde. En hálfkirkja, Gaul (1563 DI XIII 152)
B.L. 8.1.1-36	35 lögbýli
J.J. Snæf 1-65	32 lögbýli

2. Knörr

[1354] DI III 110	18 gårde
1397 DI IV 175	18 gårde
B.L. 8.2.1-25	24 lögbýli
J.J. Snæf 66-82. I det 14. århundrede også 83-110 (Laugarbrekka sogn fra 1563. DI XIII 152).	27 lögbýli

Tilsyneladende blev der i middelalderen kun betalt told af gårdene B.L. 8.2.17-23 som én gård ved navn Hellnar¹, selv om de eksisterede i middelalderen. Dette forklarer hvorfor der er så mange flere gårde omkr. 1700 og 1840.

3. Saxahvoll

1397 DI IV 175	6 gårde
B.L. 8.2.26-33	7 lögbýli

J.J. Sognet eksisterede ikke længere i 1800-tallet, men Einarslón sogn (Snæf 111-122) og to gårde i Ingjaldshóll sogn, Öndverðarnes og selve Saxahvoll, har dannet dette sogn. I Einarslóns stiftelsesbrev fra 1563, DI XIII 152, nævnes gårdene Hólar, Garðar, Bervík, Dritvík (B.L. 8.2.27, 8.2.28-29 og 8.2.31)², mens Öndverðarnes og Saxahvoll blev lagt under Ingjaldshóll sogn. På Öndverðarnes var der et bedehus i 1491-1518 (DI VII 66) 4 lögbýli i Einarslón sogn 1842

4. Fróðá

1397 DI IV 174	8 gårde. Hálfkirkja i Mávahlíð med to toldpl. gårde ([1355] DI III 110-111).	Total 11 gårde
B.L. 8.3.12-24	12 lögbýli	
J.J. Snæf 151-187.	10 lögbýli	

5. Öndverðareyri

[1355] DI III 107	29 gårde. Hálfkirkjur i Krossnes (? fandtes i 1563 - DI XIII 152) og Setberg ([1355] DI III 108)
1397 DI IV 174	31 gårde. Hálfkirkjur i Krossnes (? fandtes i 1563 - DI XIII 152) og Setberg ([1355] DI III 108 - alkirkja ? ath)
B.J. 8.4.1-27	26 lögbýli
J.J. Snæf. 188-239.	26 lögbýli

6. Bjarnarhöfn

1397 DI IV 172	9 gårde
B.L. 8.5.21-31	10 lögbýli
J.J. Snæf. 240-255	7 lögbýli

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 s. 175

²Gårdene Héðara Lón, B.L. 8.2.28 og Dritvík, 8.2.29 var ifølge Jarðabók Árna og Páls ikke lögbýli. Se Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 s. 175

Dalasýsla

1. Snóksdalur

1397 DI IV 162-163 16 gårde
 B.L. 9.1.1-16 og 9.2.1-3 18 lögbýli
 J.J. Dal. 1-23 21 lögbýli

Det kan tænkes at gårdene Þorgeirsstaðahlíð B.L. 9.2.1 og Harðarból B.L. 9.2.2., der til dels ejedes af Snóksdalur kirke, ikke var toldpligtige i 1397, men blev regnet som heimalönd eller hjáleigur til Snóksdalur. En anden mulighed er, at de store Hrafnabjörg eller Dunkur eller begge gårde, eller nogle andre gårde, har haft hálfkirkjur, og derfor ikke blev indberegnet 1397.

2. Sauðafell

[1355] DI III 99 15 gårde
 1397 DI IV 164 15 gårde
 B.L. 9.24-18 14 lögbýli
 J.J. Dal. 24-38 14 lögbýli

3. Kvennabrekka

[1355] DI III 100 12 gårde.
 1375 DI III 365-612 gårde, to Harastaðir, Þorsteinsstaðir, Köldukinn, Miðskógur, Litliskógur, Kringla, Svalbarði, Svínahóll, Þúfa, Oddsstaðir og Kolsstaðir
 1397 DI IV 163 12 gårde, de samme som 1375. Kirken Pykkvaskógur (senere Stórislógur, 1397 DI IV 164), også tilstede før 1397.
 B.L. 9.2.19-26, 9.3.15-1811 lögbýli
 J.J. Dal. 39-50, 66-69. 11 lögbýli. De er Kolstaðir, Oddsstaðir, Svínahóll, Svalbarð, Miðskógur, Stórislógur, Harastaðir, Vatn, Kaldakinn og Þorsteinsstaðir ytri og fremri. En gård ved navn Kringla er Kvennabrekka hjáleiga, ligeledes Kirkjuskógur, der kan have været Litliskógur. Þúfa og den ene Harastaðir eksisterer ikke længere. Gården Vatn har ligesom Stórislógur måske haft hálfkirkja i middelalderen. De er både store, 50-60 hdr. Ellers er der ikke de store forandringer. (se også 1.1. i denne appendiks)

4. Vatnshorn

[1355] DI III 100 15 gårde
 1397 DI IV 164 15 gårde
 1491-1518 DI VII 68 15 gårde
 B.L. 9.3.1-14 13 lögbýli
 J.J. Dal. 51-65 14 lögbýli

5. Hjarðarholt

[1355] DI III 101 23 gårde
 1397 DI IV 161 23 gårde
 B.L. 9.5.1-21 20 lögbýli
 J.J. Dal. 70-95 20 lögbýli

Hjarðarholt havde fire hjáleigur, der meget lignede lögbýli angående størrelse og fast bosættelse. De har muligvis været toldpligtige i middelalderen. Dette er dog ikke sikkert, der kan have været tre nu ukendte beboede gårde i Hjarðarholt sogn i det 14. årh.

6. Sælingsdalstunga

[1355] DI III 103 6 gårde, „tvennir Skógar“ (Glerárskógar og Magnús-skógar), Leysingjastaðir, Hólar, Laugar, Sælingsdalur. En hálfkirkja, Ásgarður?
 1491-1518 DI VII 69 6 gårde. En hálfkirkja, Ásgarður?
 B.L. 9.5.1-9 8 lögbýli
 J.J. Dal. 100-104. I senmiddelalderen også Ásgarður sogn, 97-99. 7 lögbýli.
 Gården Gerði ser ikke ud til at være toldpligtig i 1355 eller 1491-1518. Der vides ikke om den var beboet, men det er meget sandsynligt.

7. Hvammur

1397 DI IV 160 4 gårde betaler lystold, Ketilsstaðir, Hóll, Teigur og Rauðbarðaholt
 B.L. 9.5.16-19 4 gårde (9.5.10-15 var sandsynligvis også i sognet)
 J.J. Dal. 96, 105-114. Det er uklart, hvorfor kun 111-114 bliver nævnt i 1397. 96 var i Sælingsdalstunga sogn i 1355, mens 105-110 uden tvivl var også beboet og i Hvammur sogn i det 14. århundrede (de ligger lige i nærheden af Hvammur, mens 111-114 ligger længere borte). Der kan være tale om Hvammurs heimalönd, der ikke er toldpligtige.

8. Staðarfell

1327 DI II 637 20 gårde
 [1355] DI III 80 20 gårde
 1397 DI IV 159 20 gårde. Hálfkirkja i Galtardalstunga 1491-1518 eller før, DI VII 75.
 B.L. 9.6.1-15, 9.7.1-6 20 lögbýli
 J.J. Dal. 115-136. 21 lögbýli

9. Búðardalur

1397 DI IV 157 2 gårde, Tindar og Hvarfsdalur, betaler tiend.
 B.L. 9.8.3-5
 J.J. Dal. 163-169
 Sogneinddelingen i det 14. århundrede er uklar. Gårdene 163-169 kan have tilhørt Skarð sogn. Búðardalur er i (1491-1518 DI VII 73) alkirkja fra Skarð.

10. Staðarhóll

[1354] DI III 79 13 gårde. Hálfkirkja i Tjaldanes? (se 1491-1518, DI VII 71). Alkirkja i Fagradalur der ligger under Staðarhóll, 1491-1518 DI VII 72.
 1397 DI IV 155 13 gårde. Hálfkirkja i Tjaldanes?
 B.L. 9.8.9-19, 9.8.10-32 13 lögbýli
 J.J. Dal. 170-185, 195-197. 14 lögbýli
 Der har været mindst 15 lögbýli her i det 14. århundrede. I 1523 var der hálfkirkja i Holt (B.L. 9.8.31 - DI IX 195), der fik tiend fra Neðra Holt, B.L. 9.8.32

11. Hvoll

[1354] DI III 79 8,5 gårde (kun halvdelen af Ólafsdalur betaler)
 1397 DI IV 155 8,5 gårde (kun halvdelen af Ólafsdalur betaler)
 B.L. 9.8.20-29, 9.8.33 10 lögbýli
 J.J. Dal. 186-194, 198 9 lögbýli
 I 1523 var der hálfkirkja i Brekka, B.L. 9.8.26 (DI IX 195).

Barðastrandasýsla

1. Garpsdalur

1397 DI IV 154 15 gårde
 B.L. 9.8.34, 10.1.1-13 13 lögbýli
 J.J. Dal. 199, Barð. 1-13 13 lögbýli

2. Reykhólar

1397 DI IV 154 23,5. Den halve kan være en gård med hálfkirkja.
 B.L. 10.2.1-18 17 lögbýli
 J.J. Barð. 14-35 17 lögbýli

3. Gufudalur

1238 DI I 521 20 gårde, Illugastaðir, Skálmarfjörður, Kvígindisfjörður, Kirkjuból, Bær, Klettur, Múli, Kálfadalur, Eyri, Galtargjá, Klaufastaðir, Skálanes, Gufudalur fremri, Brekka, Gróunes, Miðhús, Djúpidalur, Barmur, Hallsteinsnes, Hjallar. I 1300-tallet hálfkirkja i Gröf.

1397 DI IV 153 20 gårde, en hálfkirkja
 B.L. 10.3.1.-18, 10.5.1-3, 10.5.6 og måske 10.5.7 21 gårde
 J.J. Barð. 47-69 23 lögbýli

Gården Illugastaðir - J.J. Barð. 72 - (B.L. 10.5.6) var i Gufudalur sogn i middelalderen. Fjarðarhorn, J.J. 64, ser ud til at være bygget eller have fået sit navn senere. Den kan være den gamle Skálmarfjörður.

4. Múli

1363 DI III 195 10 gårde
 1397 DI IV 152 9 gårde
 B.L. 10.5.4-5, 10.5.7-15 10 gårde
 J.J. Barð. 70-81. 11 lögbýli

5. Flatey

[1363] DI III 194-5 6 gårde, Hergilsey, Bjarneyjar, Svefneyjar, Hvallátur, Sviðnur, Skáleyjar.

B.L.10.4.1-7 6 gårde
 J.J. Barð. 82-88 6 gårde, de samme som 1363
 1686/95 nævnes B.L. 10.4.6 Staglej, der ikke er i máldaginn [1363].

6. Brjánslækur

1363 DI III 194 15 gårde
 1397 DI IV 151 15 gårde
 B.L. 10.6.1-13 12 lögbýli
 J.J. Barð. 89-102 13 lögbýli

7. Hagi

1363 DI III 194 12 gårde
 1397 DI IV 151 12 gårde. Hálfkirkja i Miðhlíð (1397 DI IV 151)
 B.L. 10.6.14-26 12 lögbýli
 J.J. Barð. 103-122 16 lögbýli

Der ser ud til at være opbygget tre nye gårde mellem 1686/95 og 1842.

8. Saurbær

1363 DI III 193 26 gårde. Hálfkirkja i Sauðlauksdalur? (alkirkja og sognekirke 1491-1518 DI VII 80). Muligvis hálfkirkjur på Stakkar og Breiðavík.

1397 DI IV 150 28 gårde. Hálfkirkja i Sauðlauksdalur, Stakkar, Breiðavík?

B.L. 10.7.1-26 24 lögbýli

J.J. Barð. 123-136. I middlealderen tydeligt også Barð. 137-158

27

lögbýli

9. Laugardalur

[1363] DI III 196-197 13 gårde

1397 DI IV 149 13 gårde

B.L. 10.8.1-15 14 lögbýli

J.J. Barð. 159-177 14 lögbýli

Ísafjarðarsýsla

1. Núpur

1397 DI IV 143 5 gærde

B.L. 11.3.15-20 5 lögbýli

J.J. Ís. 57-65 5 lögbýli

2. Holt í Öfundarfirði

1375? DI III 324 31 gærde

B.L. 11.4.6-29 23 lögbýli

J.J. Ís. 79-105. 26 lögbýli

3. Hóll í Bolungarvík

1327 DI II 616-17 15 gærde

1397 DI IV 141 15 gærde

B.L. 11.6.1-15 14 lögbýli

J.J. Ís. 121-140 14 lögbýli

4. Eyri í Skutulsfirði

1286 DI II 260 10,5 gærde. Kirkjuból betaler halv tiende¹

B.L. 11.7.1-12 11 lögbýli

J.J. Ís. 141-153 11 lögbýli

5. Eyri í Seyðisfirði

1327 DI II 615 14 gærde

1397 DI IV 136 14 gærde

B.L. 11.8.1-15 14 lögbýli

J.J. Ís. 154-176 19 lögbýli

5 nye lögbýli mellem 1686-1842, specielt omkring den senere fiskerby Súðavík.

6. Vatnsfjörður

1397 DI IV 133 15 gærde

B.L. 11.10.1-17. 16 gærde

J.J. Ís. 196-214 17 gærde

7. Aðalvík

1286 DI II 261 14 gærde

1397 DI IV 138 22 gærde

B.L. 11.14.1-21 20 lögbýli

J.J. Ís. 268-290 21 lögbýli

¹I 1397 var Kirkjuból en sognekirke. Sognet omfattede to af de gærde der før var i Eyri sogn.

Húnavatnssýsla

1. Staður

1318 DI II 483-485	14 gårde. Ukendt antal hjálfkirkjur
1360 DI III 165	14 gårde
1394 DI III 548-549	14 gårde
1461 DI V 250-361	14 gårde
B.L. 13.1.1-13, 12.6.16-19	16 lögbýli
J.J. Hún. 1-13, Str. 106-109.	17 lögbýli

2. Melur

1318 DI II 482	20 gårde. To hálfkirkjur, Stóru Reykir og Stóri Ós?
1360 DI III 166	20 gårde. To hálfkirkjur, Stóru Reykir og Stóri Ós?
1394 DI III 535-6	20 gårde. To hálfkirkjur, Stóru Reykir og Stóri Ós?
1461 DI V	20 gårde
B.L. 13.2.1-9, 13.2.44-46, 13.3.4-9	18 lögbýli
J.J. Hún. 14-24, 61-64, 78-74	20 gårde

I DI V 353 er opgivet navne på fire gårde med bønnehus i sognet: Svertingsstaðir, Sandar, Bálkastaðir, Þuríðarstaðir. Disse gårde er alle i sognet i J.J. undtaget Þuríðarstaðir, der ikke findes, hverken i B.L. eller J.J..

3. Staðarbakki

1318 DI II 482-83	14 gårde. En hálfkirkja.
1360 DI III 164	14 gårde. Hálfkirkja på Bjarg og Torfastaðir?
(1461 DI V 353)	
1394 DI III 536-37	14 gårde. Hálfkirkja på Bjarg og Torfastaðir?
(1461 DI V 353)	
1461 DI V	13 gårde. Hálfkirkja på Bjarg og Torfastaðir (1461 DI V 353)
B.L. 13.2.10-16, 13.2.22, 13.2.34-43.	17 lögbýli
J.J. Hún 25-31, 37, 51-60	18 lögbýli

4. Gnúpur

1318 DI II 483	14 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur
1360 DI III 165	14 gårde. Uk. ant. há.
1394 DI III 537	14 gårde. Uk. ant. há.
B.L. 13.2.17-21, 13.2.23-33	15 lögbýli
J.J. Hún. 32-36, 38-50	16 lögbýli

5. Víðidalstunga

1360 DI III 163	10 gårde
1394 DI III 358-540	18 eller 19 gårde (16 beboede). De beboede er Þóreyjar-núpur, Vatnshornshóll, Vatnshorn, Hrísar, Neðri Fitjar, Valdarás, Bakki, Hlíð, Svölu-staðir, Öxnatunga, Gafll, Hrafnstaðir, Kolugil, Hvarf, Gjá, Ávaldsstaðir. De øde er Hóll, Hlíð (nr. 2) og Ávaldsdæli.
1432 DI IV	19 gårde
1461 DI V	16 gårde, en af dem, Neðri Fitjar, er øde. De 15 andre er de samme som overfor, men der mangler Hóll, Hlíð, og Hvarf og Gjá kan være det der kaldes „Hverfisgjá“.

B.L. 13.3.1-3, 13.5.8-15 10 lögbýli

J.J. Hún. 65-67, 141-165. Den middelalderlige var kun 65-67 og 146-159. 9 lögbýli

Forskellen mellem 1360 og 1394 må skyldes, at gårdene Svölustaðir, Bakki, de to Hlíð og Öxnatunga, der alle tilhørte Víðidalstunga domæne eller heimaland, ikke var toldpligtige i 1360 men var blevet det i 1394. Dette forklarer dog kun fem af de otte eller ni gårde, der udgør forskellen. Kolugil, Hrafnstaðir og Neðri Fitjar var Víðidalstungu kirkes ejendom (i hvert fald 1686/95), men ikke talt som heimalönd eller hjáleigur i det 17.-19. århundrede. De var muligvis også ikke toldpligtige i 1360.

6. Ásgeirsá

1318 DI II 478-9 5 gårde. Hálfkirkja i Lækjarmót? (1461 DI V 353)

1360 DI III 162 5 gårde

1394 DI III 549-550 5 gårde

1432 DI IV 5 gårde

B.L. 13.5.5-7, 13.5.16-18. 5 lögbýli

J.J. Forsvundet, men sandsynligt Hún 141-145, 160-165. 6 lögbýli

Gårde nævnt i 1461 DI V 353: Hálfkirkja i Lækjarmót. Bønhus i Auðunnarstaðir, Galtanes og Dalur (Melrakkadalur).

7. Breiðabólstaður

1318 DI II 479-480 14 gårde. En hálfkirkja (Stóra-Borg?)

1360 DI III 167 14 gårde

1432 DI IV 13 gårde

1461 DI V 13 gårde

B.L. 13.5.3-4, 13.4.17, 13.4.19-30 14 lögbýli

J.J. Hún. 113, 118-131, 138-140 16 lögbýli

8. Vesturhópshólar

1318 DI II 480 7 gårde, to hálfkirkjur?

1394 DI III 547-548 7 gårde, to hálfkirkjur?

1461 DI V 7 gårde, hálfkirkjur i Ægissíða og Ásbjarnarnes (DI V 354). Bønhus i Krossanes og Valdalækur.

B.L. 13.4.7-16, 13.4.18, 13.4.31-32 12 lögbýli

J.J. Hún. 104-112, 114-117, 132-134. I middelalderen også 102 14 lögbýli

Muligvis har Þorfinnsstaðir (B.L. 13.4.16) ikke været toldpligtige i middelalderen, fordi kirken ejede den. Hvad det er, der udgør forskellen på det 14. og 15. århundrede og B.L. er ikke klart. I 1525 er Hrísakot nævnt som Þingeyrar kloster ejendom, men den ligger da øde. Andre gårde nævnt i dette register (Sigurðarregistur DI IX 301-302) der sandsynligvis lå i sognet er Valdalækur, Ósar og Ægissíða. Krossanes er i J.J. i Tjörn sogn. De andre gårde, Súluvellir, Kista, Sigríðarstaðir, Ytri Þverá og Vatnsendi, der er i sognet i J.J., eksisterer meget sandsynligt alle i middelalderen.

9. Tjörn

1318 DI II 480-81 11 gårde. To hálfkirkjur.

1360 DI III 169 11 gårde. To hálfkirkjur.

1394 DI III 550-551 11 gårde. To hálfkirkjur.

1461 DI V 11 gårde. Hálfkirkja på Illugastaðir. Bønhus i Saurbær.

B.L. 13.3.24-30, 13.4.1-6. 12 lögbýli

J.J. 83-103. I middelalderen var nr. 102, Krossanes, og sandsynligvis også 103 del af Vesturhópshólar sogn. 12 lögbýli

I 1461 lå tre gårde der var Tjörn kirke ejendom øde. De er registrerede som beboede i kirkens måldagar i det 14. århundrede. Disse var tilsyneladende ikke inkluderet i lögbýlistallet, hverken i 14. eller 15. århundrede. De blev ikke genopbygget.

10. Kirkjuhvammur

1318 DI II 481-82 13 gårde. Muligvis en hálfkirkja, Ánastaðir

1394 DI III 548 13 gårde. Muligvis en hálfkirkja, Ánastaðir

B.L. 13.2.11-23 12 lögbýli

J.J. 75-88 13 lögbýli

11. Breiðabólsstaður

1318 DI II 478 13 gårde

1432 DI IV 13 gårde, hvoraf 6 lå øde.

B.L. 13.5.19-20, 13.6.8-14 8 lögbýli

J.J. Hún. 166-167, 174-178 eller 180. 8 lögbýli

I Pingeyrar kloster jordregister 1525 ligger gårdene Jörfi, Ásmundarnúpur, Enniskot m.fl. i dette sogn øde.

12. Undirfell

1318 DI II 477-478 6 gårde. En hálfkirkja.

1394 DI III 540-541 6 gårde. En hálfkirkja.

1461 DI V 10 gårde. Hálfkirkja i Ás, bønhus i Brúsastaðir,

Gilsstaðir og Kornsó.

B.L. 13.7.1-6 og 13.7.16? 5 lögbýli?

J.J. Hún. 179-184, 190-196, 209-213, hvoraf kun 209-210 og 190-196 tilhørte Undirfell i det 14. århundrede.

13. Grímstungur

1318 DI II 476-77 8 gårde, Þórhallsstaðir, Torfustaðir, Haukagil, Saurbær, Brekka, Tunga, Kárdalstunga, Marðarnúpur. To hálfkirkjur, Guðrúnarstaðir og Dalur.

1394 DI III 541-542 8 gårde og to hálfkirkjur.

1461 DI V 6 gårde. To hálfkirkjur, Guðrúnarstaðir og Dalur

(1461 DI V 353). Bønhus i Tunga og Haukagil.

B.L. 13.7.7-15 9 lögbýli

J.J. Hún. 197-210 10 lögbýli

14. Hvammur í Vatnsdal

1318 DI II 467 2 gårde. En hálfkirkja på Hof

1432 DI IV 11 gårde (Undirfell og Hvammur sogn)

B.L. 13.7.18-19 2 lögbýli

J.J. Ikke eksisterende 1842. I middelalderen måske Hún.211-212.

I 1432 havde sognet 11 gårde, men forklaringen er at Undirfell og Hvammur sogn blev lagt sammen, der enten hed Undirfell eller Hvammur sogn i det 15. århundrede indtil Undirfell blev det faste navn.

15. Másstaðir

1318 DI II 475-476	6 gårde
1432 DI IV 511-14	5 gårde, en øde, fire beboede
B.L. 13.6.15-17	2 gårde
J.J. Forsundet. Sognet omfattede med sikkerhed Hún. 181-184	3 gårde

I 1461 (DI V 354) var to gårde med bønhus i sognet, Bjarnastaðir og Hjallaland. De fire forsvundne gårde er ukendte. I 1703 fandtes der to hjáleigur ved Másstaðir, Steinkot og Skammbeinskot.

16. Þingeyrar

J.J. Hún. 135-137, 166-178, 185-189, 214-216, 219-221 og 222-234. I det 14. århundrede var nr. 135-137 og 174-178 del af Breiðabólstaður sogn, men resten sandsynligvis Þingeyri sogn.

Gårde omtalt i Þingeyri sogn 1461 (DI V 354) Giljá hálfkirkja. Bønhus i Steinnes, Sveinsstaðir, Akur, Brekka.

Gårde i 1525 øde, sandsynligvis i Þingeyrar sogn (DI IX 300-340) Trumhólar, Geitabú. Blev ikke genopbygget som lögbýli.

I B.L. 13.6.1-7, 13.6.18-20, 13.8.1-4, 13.8.14-15, 13.8.19. 17 lögbýli

I J.J. i det sogneområder tydeligt i 1461 19 lögbýli

Antal gårde i middelalderen har været mindst 19.

17. Hjaltabakki

1318 DI II 475 12 gårde. En hálfkirkja?

B.L. 13.8.5-13, 13.8.16-17 11 lögbýli

J.J. Hún. 217-18, 222-231 11 lögbýli

I 1461 DI V 354 har Hjaltabakki en hálfkirkja, Torfalækur, og der er bønhus i Meðalheimur og Holt.

18. Auðkúla

1318 DI II 474 8 gårde

1394 DI III 542-543 8 gårde

1432 DI IV 511-514 8 gårde, to øde, seks beboede

B.L. 13.9.1-10 9 lögbýli

J.J. Hún. 235-246. I 1816 og før 235-245 10 lögbýli

I 1461 DI V 353 havde seks gårde bønnehus i sognet, Holt, Ljótshólar, Snæringsstaðir, Hrafnabjörg, Grund, Geithamrar.

19. Svínavatn

1318 DI II 474 12 gårde

1360 DI III 160 12 gårde

B.L. 13.9.11-24 13 lögbýli

J.J. Hún. 250-263 13 lögbýli

20. Blöndudalshólar

1318 DI II 474-74 6 gårde. To hálfkirkjur

1360 DI III 160 6 gårde. To hálfkirkjur

1394 DI III 543-544 6 gårde. To hálfkirkjur

B.L. 13.8.25-27, 13.9.1-7 9 lögbýli

J.J. Hún. 274-249 og 268-277 11 lögbýli

I 1461 DI V 354 fandtes to hálfkirkjur, Eyvindarstaðir og Tunga. Rugludalur, en af sognets gårde, var øde i det 15. århundrede. Den var Reynistaður kloster ejendom.

I det 19. århundrede var Syðra- og Ytra Tungukot blevet lögbýli, som var det ikke i det 17. årh.

21. Bergsstaðir

1318 DI II 473	10 gårde. En hálfkirkja?
1360 DI III 158	10 gårde. En hálfkirkja?
1394 DI III 544-545	10 gårde. En hálfkirkja?
B.L. 13.10.9-21	12 lögbýli
J.J. Hún. 278-293	14 lögbýli

I 1461 DI V 352 hálfkirkja på Eiríksstaðir, bønnehus på Barkarstaðir, Hóll, Kúastaðir, Stafn. (Det bør bemærkes at mange af disse bønnehus var i forfald. Navnene bruges her kun til afgrænsning af sognene)

22. Bólsstaðarhlíð

1318 DI II 472	11-12 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur
1360 DI III 157-8	11 gårde
1394 DI III 544	11-12 gårde
B.L. 13.10.22-33?	11 lögbýli
J.J. Hún. 267 og 294-309.	Æsustaðir, Hún. 267 var muligvis i Gunnssteinsstaðir sogn i 1300-tallet.
	15 lögbýli

23. Gunnsteinsstaðir

1318 DI II 485	1 gård. To hálfkirkjur
1394 DI III 546	1 gård. To hálfkirkjur.
1432 DI IV 511-14	1 gård.
B.L. 13.10.34-37?	3 lögbýli
J.J. Hún. 264-267, 310?	3 lögbýli
Eksisterede ikke i det 19. århundrede	

24. Holtastaðir

1318 DI II 471-72	(7) 13 gårde. Kirke i Geitaskarð. 2-3 andre hálfkirkjur.
1394 DI III 546-47	(7) 13 gårde. Kirke i Geitaskarð. 2-3 andre hálfkirkjur.
B.L. 13.11.1-11 og 13.11.24-26	13 lögbýli
J.J. Hún. i 1842 264-266, 310-315, 317-319 og 334-347.	264-266 og 310 var i det 14. årh. muligvis i Gunnsteinsstaðir sogn. De andre er 20 lögbýli

25. Höskuldsstaðir

1318 DI II 470-471	26 gårde. To hálfkirkjur?
1394 DI III 532-533	26 gårde. To hálfkirkjur?
1461 DI V	26 gårde. To hálfkirkjur?

I 1461 DI V 543 var der hálfkirkjurnar Skipatunga og Ey. Der var også bønhus eller „fjórðungskirkjur“ på disse gårde: Bakki, Vatnahverfi, Hafsstaðir, Kirkjubær, Mánaskál.

B.L. 13.11.12-23 og 13.12.1.-17 eller 18	28 lögbýli
J.J. Hún. 316, 320-333 og 386-409	32 lögbýli

26. Spákonufell

1318 DI II 469-70	7 gårde
1394 DI III 551-552	7 gårde

I 1461 DI V 354 hálfkirkja i Vindhæli, bønhus i Vakursstaðir.

B.L. 13.12.18 eller 19-27 8 eller 9 lögbýli

J.J. Hún. 376-385 8 lögbýli.

Spørgsmålet er om Vaglar 1686 er i Spákonufell eller Höskuldsst. sogn.

27. Hof á Skagaströnd

1318 DI II 469 25 gårde

I 1461 DI V 354 bønhus på Harastaðir og Höfn.

B.L. 13.12.28-49 eller 52

J.J. Hún. 351-375. Muligvis var 348-350 også i sognet i middelalderen. 21
lögbýli

Skagafjarðarsýsla

1. Hvammur í Laxárdal

1318 DI II 468-9 26 gårde. En hálfkirkja? (Keta?)

1360 DI III 173-174 26 gårde. En hálfkirkja? (Keta?)

B.L. 14.1.1-27 og 13.12.50-52? 27 lögbýli, måske 29

J.J. Hún. nr. 348-50? og 1-28. I det 19. århundrede var gårdene Skag. 1-8 og Hún 348-350 blevet et nyt sogn, Keta sogn. Det vides ikke, hvor grænsene lå før Keta sogn blev stiftet. I Hvammur og Keta sogn fandtes der 28 lögbýli i det 19. årh. I Auðunnarmáldagar nævnes Keta kirke i máldagar registret, mens máldaginn eksisterer ikke.

2. Fagranes

1318 DI II 468 14 gårde

1360 DI III 174 15 gårde

1394 DI III 562-3 14 gårde

1461 DI V 13 gårde

B.L. 14.2.1-14 12 lögbýli

J.J. Skag. 29-47 13 lögbýli

3. Sjávarborg

1318 DI II 467-68 7 gårde, ingen hálfkirkja

1360-89 DI III 172-173 7 gårde

1394 DI III 529-520 7 gårde

B.L. 14.2.15-19 4 lögbýli

J.J. Skag. 48-56 6 lögbýli

4. Reynistaður

1300-tallet 16-18 gårde eller mere

B.L. 14.4.1-11, 14.4.15-18 13 lögbýli

J.J. Skag. nr. 59-77 14 lögbýli

Der var i 1300-tallet i hvert fald yderligere tre lögbýli i dette sogn, Hryggir, Stöpull og Núpur. Ögmundur Helgason har i *Saga* 1969¹ skrivet om bebyggelse i Hryggjardalur og Víðidalur, der var en del af dette sogn. Der var kun en eller højst to gårde beboede i disse dale efter 1494, mens der ser ud til at kunne have været op til eller mere end otte gårde i 1300-tallet. Der af kan tre have været lögbýli, de før nævnte Hryggir, Stöpull og Núpur, og resten hjáleigur.

5. Völlur í Hólmi

1318 DI II 466 6 gårde

B.L. 14.5.15-17, 14.4.12-14, 14.4.19 og 14.5.1.?

J.J. Skag. 78-82, 109-115?

Denne kirke og dette sogn er ukendt i eftertiden. Den blev omdøbt til Glaumbær sogn en gang i det 14. århundrede af ukendt årsag, ligesom Geldingaholt sogn.

6. Geldingaholt

1318 DI II 467 7 gårde

B.L. 14.5.10-14, 14.5.19-21?

¹Ögmundur Helgason: „Byggð á Hryggjardal og í Víðidal“. *Saga* 1969.

J.J. Skag. 89, 104-108, 99-101?

7. Glæsibær

1394 DI III 564 14 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur, i hvert fald Geldingaholt.

1461 DI V 14 gårde -

B.L. 14.4.12-14, 14.4.19, 14.5.1, 14.5.10-21 16 lögbýli

J.J. Skag. 57-58, 78-82 og 99-115

Hóll var et lögbýli der blev øde og underlagt Skarðsá efter 1494¹. Det kan have ligget i dette sogn.

8. Víðimýri

1318 DI II 466-467 12 gårde. Et ukendt antal hálfkirkjur

1461 DI V 12 gårde

B.L. 14.5.2-9, 14.5.22-26 og 14.6.1-3 15 lögbýli (se dog kommentar for Miklabær sogn. De to Vallholt, 14.5.25-26, lå sandsynligvis i Miklibær sogn, og antallet af lögbýli i den gamle Víðimýri sogn er da kun 13)

J.J. Skag. 83-88, 90-98 og 175-177 15 lögbýli (det samme gælder her, hvis de to Vallholt lå i Miklibær sogn. Da ryger nr. 95 og 96 ud og går til Miklabær)

9. Reykir

1318 DI II 465-466 10 gårde

1360 DI III 175-176 10 gårde

1399 DI III 530-31 9 gårde

1461 DI V 9 gårde

B.L. 14.6.4-11, 14.6.31-35 12 lögbýli

J.J. Skag. 116-121, 162-174 og 178 17 lögbýli

Ifølge Þormóður Sveinsson („Bæjatal í Auðunnarmáldögum“. Árbók Fornleifafélagsins 1954 s. 23-47) er 11 gårde nævnt i sognet før 1450. Han siger at Kolgröf (B.L. 14.6.4, J.J. Skag. 116) er blevet lagt øde mellem 1360 og 1399. En anden mulig forklaring er oprettelse af hálfkirkja på en af de store gårde i sognet.

10. Mælifell

1318 DI II 465 7 gårde. En hálfkirkja?

1360 DI III 176 6 gårde. To hálfkirkjur?

1394 DI III 531-2 6 gårde. To hálfkirkjur, Lýtingsstaðir og Hafgrímsstaðir

1461 DI V 6 gårde. To hálfkirkjur, Lýtingsstaðir og Hafgrímsstaðir

B.L. 14.6.12-17, 14.6.27-30 9 lögbýli

J.J. Skag. 122-128, 153-161 9 lögbýli

Þormóður Sveinsson („Bæjatal í Auðunnarmáldögum“. Árbók Fornleifafélagsins 1954 s. 23-47) regner Mælifellsá som én gård, men senere blev den delt i to lögbýli.

11. Goðdalir

1318 DI II 464-5 9 gårde. En hálfkirkja?

1394 DI III 563-4 9 gårde. En hálfkirkja?

1461 DI V 9 gårde. En hálfkirkja?

B.L. 14.6.18-26, 14.6.36-37, måske 14.6.42 10 eller 11 lögbýli. 14.6.21, Grímsstaðir, var hjáleiga 1712

¹Ógmundur Helgason: „Byggð á Hryggjardal og í Víðidal“. Saga 1969.

J.J. Skag. 129-152, hvoraf 138-141 og 143 ligger i den gamle Hof sogn. 16
lögbyli

Hálfkirkjan var Gilhagi, først nævnt 1525 (Pormóður Sveinsson: „Bæjatal í Auðunnarmáldögum“. Árbók Fornleifafélagsins 1954 s. 23-47).

12. Hof

1318 DI II 463-4 3 gårde. En hálfkirkja

B.L. 14.6.38-41 3 lögbyli

J.J. Skag. 138-141 og 143 4 lögbyli

Ifølge Pormóður Sveinsson skal gården Stafn have været beboet indtil det 15. århundrede i dette sogn. Der var også talrige hjáleigur før 1400 ifølge ham, men få senere.

13. Ábær

1318 DI II 463 6 gårde. Ingen hálfkirkja

B.L. 14.6.42 og 14.7.1.-7 6 eller 7 lögbyli

J.J. Skag. 211-214. I middelalderen også 215, måske 142. 4-6 lögbyli

I 1712 og i middelalderen var to af lögbylin 1686/95 hjáleigur, Tinnársel og Skuggabjörg. Der var således kun fire middelalderlige lögbyli i sognet ifølge sognegrænserne fra 1842. Pormóður Sveinsson regner med at Bústaðir og Vindheimar var de to andre gårde i sognet. Bústaðir var i 1842 i Goðdalir sogn og Vindheimar var øde.

En undersøgelse af ruiner i sognet¹ viser at der, ligesom i Víðidalur og Hryggjardalur i Reynistaður sogn, kan have været talrige hjáleigur i dette sogn før 1400.

14. Flatatunga

1318 DI II 462-3 1 gård. En hálfkirkja?

B.L. 14.7.8-10 2 lögbyli

J.J. Skag. 216-221 4 lögbyli (Stekkjjarflatir og Gilsbakki blev lögbyli mellem 1700 og 1842)

15. Silfrastaðir

1318 DI II 462 6 gårde. Ingen hálfkirkja

B.L. 14.7.11-17 6 gårde

J.J. Skag. 210, 216-230, men i middelalderen kun 222-230 7 lögbyli

16. Víðivellir

1318 DI II 461-2 4 gårde. En hálfkirkja, Úlfsstaðir?

1394 DI III 534-5 4 gårde. En hálfkirkja, Úlfsstaðir?

1432 DI IV 511-514 4 gårde. En hálfkirkja, Úlfsstaðir?

B.L. 14.7.18-22 4 lögbyli (se kommentar for Miklibær sogn nedenfor)

J.J. Eksisterer ikke, men var i middelalderen Skag. 202-209, 231 4
lögbyli

17. Miklibær

1318 DI II 461 8 gårde

1394 DI III 564-566 8 gårde

¹Guðrún Sveinbjarnardóttir: *Farm Abandonment in Medieval and Post-Medieval Iceland*. Oxford 1991.

1461 DI V 8 gårde
 B.L. 14.7.23-28 5 lögbýli
 J.J. Skag. 188-209, 215, 231-233. I middelalderen 188-201, 232-233 9 lögbýli

I máldaginn fra 1394 siger der: „Hier liggur under akrakyrckia med tijundum og liostollum utann bonda og husfreiu og barna þeirra. Tekur prestur þar fíorar merkur. sungið hvorn dag helgan. Bænhus fimm. I Sólheimum edur miðskytju. j dal og Wallholtum tueymur med fornre skyll. hálf mork af hvoru.“ Bønnehusene i Sólheimar og Miðskytju har hørt under Miklibær, men halfkirken i Úlfsstaðir hørte under Víðivellir. Sólheimar og Miðskytja ligger mellem Víðivellir og Úlfsstaðir. „Dalur“ er sandsynligvis Litlidalur. De to Vallholt ligger i en anden hreppur, Seyluhreppur, og lå 1842 i Víðimýri sogn. Dette komplicerer rekonstruktionen af sognene i Blönduhlíð og Vallhólmur betydeligt. Især bliver det svært at finde kandidater til de fire gårde, der betalte ljóstollur og heytollur til Víðivellir, hvis Sólheimar og Miðskytja og andre gårde i nærheden af dem ikke gjorde det.

18. Flugumýri
 1300-tallet 4-7 gårde (hvis senere hjáleigur til Flugumýri var lögbýli)
 B.L. 14.7.29-33? 4 lögbýli
 J.J. Skag. 182-186 og 234-246. I middelalderen 184-187 og 234? 4 gårde

Den eneste direkte kilde for at dette sogn har eksisteret i middelalderen er DI IX 451-2 fra 1528, der nævner gården Róðugrund (Syðstagrund) i Flugumýri sogn. Årsagen til at der blev ikke lavet máldagi for den var at kirken var under direkte kontrol fra Hólar bispestol.

19. Þverá
 1318 DI II 460-461 13 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur
 B.L. 14.7.34-47? 13 lögbýli
 J.J. Eksisterer ikke. I middelalderen muligvis 179-183 og 239-248 11 lögbýli

En af gårdene 1686 er i 1842 blevet til hjáleiga (Hjaltastaðahvammur) og en findes ikke, Eyhildarholt. Sognet blev nedlagt i det 14. eller 15. århundrede og delt op mellem Flugumýri og Hofsstaðir sogn.

20. Hofsstaðir
 1300-tallet 9 gårde
 B.L. 14.8.1-6? 5 lögbýli
 J.J. Skag. 179-181, 247-48 og 281-287. I middelalderen måske 281-287

Ingen máldagi eksisterer for dette sogn, af samme årsag som den ikke eksisterer for Flugumýri. I et jordregister for Hólar bispestol gårde fra 1388 (se kap. 1.1.) findes fire gårde, der senere lå øde, der sandsynligvis tilhørte dette sogn. De er Grjóta, Gljúfurá, Álgerðarstaðir og Rannveigarstaðir.

21. Viðvík
 1300-tallet 13 gårde
 B.L. 14.8.7-17 11 lögbýli
 J.J. 273-280 og 288-290 10 lögbýli

I Hólar jordregister fra 1388 (se kap. 1.1.) er to gårde, Gröf og Kvígindishóll, der ikke forekommer i senere registre. Alle gårde i B.L. dokumenteres i middelalderen, så sognet har haft flere gårde i middelalderen end senere.

22. Hólar

1300-tallet	23 gårde
B.L. 14.9.1-21	20 lögbýli
J.J. 249-272	21 gårde

I Hólar jordregister fra 1388 (se kap. 1.1.) er tre gårde, Heljardalsá, Bygghóll og Bakki, der ikke forekommer i senere registre.

23. Miklibær i Óslandshlíð

1318 DI II 460	9 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur
B.L. 14.10.1-8	7 lögbýli
J.J. Skag. 301-311	7 lögbýli

24. Hof á Höfðaströnd

1318 DI II 460	28 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur (Gröf?)
1461 DI V	28 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur (Gröf?)
B.L. 14.10.9-34	25 lögbýli
J.J. Skag. 293-300, 312-337	26 lögbýli

25. Höfði

1318 DI II 459-460	3 gårde. Kirke i Málmey (DI II 259)
B.L. 14.10.35-39	4 lögbýli
J.J. Skag. 291-292, 338-341	5 lögbýli

26. Fell

1318 DI II 459	20 gårde. En hálfkirkja.
1394 DI III 561-562	17 gårde. En hálfkirkja
1461 DI V	18 gårde. En hálfkirkja på Skáli (1461 DI V 355).

Bønhus på Tjarnir, Bræðraá, Arnarstaðir, Hraun og Heiði.

B.L. 14.11.1-18	17 lögbýli
J.J. Skag. 342-362	17 lögbýli

27. Barð

1318 DI II 458-459	24 gårde. Hálfkirkja i Nes og Haganes?
--------------------	--

I 1461 DI V 355 hálfkirkjur i Nes og Haganes og bønhus i Grillir, Reykjar, Sjöundastaðir og Ysti Mór.

B.L. 14.12.1.-23	22 lögbýli
J.J. Skag. 363-398	22 lögbýli

28. Knappsstaðir

1394 DI III 561	9 gårde. En hálfkirkja?
I 1461 DI V 355 hálfkirkja i Tunga. Bønhus i Nefsstaðir og Gautastaðir	
B.L. 14.12.30-38	8 lögbýli
J.J. Skag. 406-420	9 lögbýli

29. Holt

1461 DI V 22 gårde. En alkirkja, Lambanes, en hálfkirkja, Hvammur
(1461 DI V 355). Bønhus i Bjarnargil, Brúnastaðir, Slétta og Reykjarhóll.
B.L. 14.12.24-29, 14.12.39-51 18 lögbýli
J.J. Skag. 399-405, 421-439 17 lögbýli

30. Ríp

1300-tallet 13-15 gårde?
B.L. 14.3.1.-13 12 lögbýli
J.J. Skag. 440-455 14 lögbýli

Rein var lögbýli og ikke hjáleiga i middelalderen (Hólar jordregister 1388, se kap. 1.1.) Ingen máldagi gengiver antal gårde i sognet i middelalderen.

Eyjafjörður

1. Siglunes/Hvanneyri

1300-tallet Ingen oplysninger
 B.L. 14.12.52-55, 15.1.1-15.1.1316 lögbýli
 J.J. Eyj. 1-21 16 lögbýli

2. Kvíabekkur

1318 DI II 26? En hálfkirkja?
 1461 DI V 24 gårde. En hálfkirkja, Þóroddsstaðir (1461 DI V 355).
 Bønhus i Hornbrekka, Kálfsá og to andre unævnnte gårde.

B.L. 15.2.1-20 19 lögbýli
 J.J. Eyj. 22-49 24 lögbýli

3. Upsir

1431 DI IV 511-514 7 gårde, tre øde og fire beboede
 I 1461 DI V 356 regnes Grund for at være i Upsir „þing“, ligeledes Holt med et bønhus. Disse er både ellers i Tjörn sogn. Dvs. præsten for både Upsir og Tjörn sogn bor på Upsir.. Der var bønhus i Hrafnstaðir og Hóll i den sædvanlige Upsir sogn.

B.L. 15.3.1.-9 8 lögbýli
 J.J. Eyj. 101-114 8 lögbýli

4. Tjörn

1318 DI II 457 7 gårde. En alkirkja på Grund
 1394 DI III 513-14 7 gårde. En alkirkja på Grund
 I 1461 DI V 356 nævnes Grund og Holt under i Upsir þing.

B.L. 15.3.10-17 8 lögbýli
 J.J. Eyjafj. 115-129. I 1300-tallet kun 115-125 (se kap. om Vellir i 5.2.?)

5. Urðir

1318 DI II 456-7 15 gårde
 1394 DI III 511-12 15 gårde
 1429 DI IV 371ff 16 gårde, hvoraf 11 er øde
 1431 DI IV 511-514 16 gårde, 10 øde
 I 1454 (DI V?) fik Mársstaðir i Skíðadalur hálfkirkja.

1461 DI V 15 gårde
 B.L. 15.3.22-40 18 lögbýli
 J.J. Eyjafj. 130-153. I middelalderen kun 131-153 20 lögbýli

Muligvis har Urðir kirke gårde ikke betalt told i middelalderen (Hóll og Skröflustaðir, 14.3.23, 25)

6. Vellir

1318 DI II 455-6 30 gårde. En hálfkirkja?
 1394 DI III 512-13 30 gårde. En hálfkirkja?
 1431 DI IV 371ff 30 gårde. En hálfkirkja
 1461 DI V 30 gårde. En hálfkirkja, Háls (DI V 356), bønhus i Sakka,

Hnúkur, Hvarf, Hof og Þverá.

B.L. 15.3.18-21 og 15.3.41-64 27 lögbýli
 J.J. Eyjafj. 100, 154-181. I senmiddelalderen også 126-130 (se kap. 5.2.) 29

lögbýli

7. Árskógur

1318 DI II 454-55 12 gårde. En hálfkirkja.

1394 DI III 515-16 12 gårde. En hálfkirkja.

1431 DI IV 371 15 gårde (með Hrísey?), 5 øde og 10 beboede

I 1461 DI V 356 nævnes alkirkja i Hrísey, hálfkirkja på Hella og bønhus i Ystibær i Hrísey, Selá, Ásskógur, Hámundarstaðir, Kálfskinn, Bröttuvellir.

B.L. 15.3.67-80, 15.4.1-3 16 lögbýli

J.J. Eyjafj. 52-67, 75-78 18 lögbýli

Hámundarstaðir blev delt mellem 1300-tallet og 1686.

8. Hrísey

1461 DI V 356 Alkirkja i Syðsti Bær. Bønhus i Ysti Bær. Der var i hvert fald en gård mere i øen, og sandsynligvis en del hjáleigur (DI II 485-487). I 1318 havde kirken i Hrísey egen máldagi (DI II 458).

B.L. 15.3.65-66 3 lögbýli

J.J. Findes ikke, men i middelalderen Eyjafj. 50-51 2 lögbýli

9. Möðruvellir

1461 DI V 16 gårde og en hálfkirkja i Arnarnes. 4 gårde betaler lystold til Arnarnes, men det er ikke klart om de er inkluderet i tallet 16 eller ej.

B.L. 15.4.4.-26? 22 lögbýli

J.J. Eyjafj. 68-74, 79-99, 182-190, 250, 258-258, 269-270. I 1461 sandsynligvis 68-74, 78 eller 79-99.

I et dokument fra 1447 (DI IV 710) registreres Möðruvellir klostres jorde. Blandt de beboede gårde er følgende gårde i Möðruvellir kloster sogn: Kjarni, Skriðuland, Skógarbrekka, Baldursheimur, Reistará, Ásláksstaðir, Hof, Þrastarhóll, Hallgilsstaðir, Björg, Dunhagi. Dette er elleve ud af de seksten gårde nævnt som sognets gårdantal. Der var ti andre i sognet i privateje, der sandsynligt alle var beboede. Tilsyneladende er tallet for gårde, der betaler told til Arnarnes, at betragte som det totale antal gårde i sognet er 20.

10. Auðbrekka

1394 DI III 521 8 gårde betaler heytollur, to betaler lystold. Der var hálfkirkja i Skriða omkr. 1480, Dagverðartunga og Langahlíð?, alkirkja i Öxnhóll (DI V ?) 1461.

B.L. 15.5.1-12 ?

J.J. Eksisterer ikke. Det er meget svært at rekonstruere sogneinddelingen i Hörgárdalur. Sognet kan have omfattet hele den vestlige side af Hörgárdalur með Barkárdalur, eller den kan have haft de samme grænser som Myrká og Bægisá sogn i det 19. århundrede, dvs. mellem Skriða og Langahlíð. Hvis det var tilfældet har alle de senere hjáleigur ved Auðbrekka været lögbýli i det 14. århundrede.

11. Öxnhóll

1461-1491 DI V 292-3 Alkirkja

Muligvis eksisterede der et Öxnhóll sogn, der ikke fik máldagi, fordi det var direkte under Möðruvellir klostres bestyrelse. Der skulle være en præst og en medhjælper på gården, noget som støtter denne opfattelse. Dette sogn kan have omfattet gårdene 15.5.6-12 eller 14, dvs. 8 lögbýli, i J.J. Eyjafj. 193-202, 8 lögbýli.

12. Myrká

1394 DI III 526-527

5 gårde. Hálfkirkja i „Tunga“

1461 DI V

5 gårde. Hálfkirkja i „Tunga“

B.L. 15.5.15-20?

5 lögbýli

J.J. Eyjafj. 193-215. I middelalderen 203-212. 213-216 kan have betalt told til „Tunga“ hálfkirkja, dvs. Staðartunga. 7 lögbýli

Der har således været to gårde, Bás og Búðarnes, der har betalt told til Staðartunga. Dette er en mulighed, men som før sagt er sogneinddelingen i sogne 10-13 i Eyjafjörður yderst vanskelig at rekonstruere. Det er dog klart, at bebyggelsen i det 14. århundrede og før slet ikke har været mindre end senere. Der er direkte kilder om den største del af gårdene i disse sogne, og i 1161 blev biskoppen Guðmundur góði født i Grjótá í Hörgárdalur, en gård der ikke er at finde i senere kilder. Der findes navne der viser hvor denne gård lå, inderst i Hörgárdalur, hvor der ikke har været gård meget længe.

I DI IV 711 findes følgende gårde i sogne 11-12: Barká, Féegsstaðir, Flaga, Ásgerðarstaðir, Staðartunga, Oddsstaðir, Gil og Engimýri. I DI XI 867 findes de følgende gårde i området: Myrkárdalur og Búðanes. Der mangler direkte kildegrundlag for Sörlatunga, Saurbær, Nýibær, Einhamar og Bás.

13. Bakki

1394 DI III 517-18

10 gårde

B.L. 15.5.25-41

18 lögbýli

J.J. Eyjafj. 216-236

19 lögbýli

En foreløbig og her udokumenteret undersøgelse af de middelalderlige kilder viser, at af de 19 gårde 15.5.25-41 findes kilder om 12, altså flere end dem Bakki máldagi tæller. Der mangler direkte omtale af Hraunshöfði, Auðnir, Bessahlaðir, Varmavatnshólar (Varmavatn omtales som sæter i Sturlunga saga), Gloppa (der i 1712 var Auðbrekka heimaland - domæne), Geirhildargarðar og Miðland. Nogle af disse gårde kan have været hjáleigur i middelalderen.

14. Bægisá

1461 DI V

9 gårde. Uk. antal hálfkirkjur.

B.L. 15.5.43-44, 15.6.1-9

10 lögbýli

J.J. Eyjafj. 191-192, 237-238 og 259-268. 191-192 har ikke været del af sognet i middelalderen. 11 lögbýli

15. Laugaland

1461 DI V

6 gårde

B.L. 15.6.10-15

5 lögbýli

J.J. Eksisterer ikke. Sandsynligvis gårdene Eyjafj. 253-258, måske 269-70

6 lögbýli

16. Glæsibær

1318 DI II 454

10 gårde. Uk. antal hálfkirkjur

1394 DI III 520-21

10 gårde

1461 DI V

10 gårde

B.L. 15.6.16-17, 15.6.19-28

11 lögbýli

J.J. Eyjafj. 239, 243-249, 251-252, 271-277

14 lögbýli

17. Lögmanshlíð

1318 DI II 453-454

12 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur

1394-9 DI III 522-23	12 gårde
B.L. 15.6.29-39	10 lögbýli
J.J. Eyjafj. 240-242, 278-297	18 lögbýli

18. Hrafnagil

1318 DI II 452	17 gårde. Uk. antal hálfkirkjur (Kristnes, Espihóll?)
1394 DI III 560-561	17 gårde
1461 DI V	17 gårde
B.L. 15.7.1-19	18 lögbýli
J.J. 298-322	22 gårde

19. Grund

1318 DI II 452-3	7 gårde
1394 DI III 523-4	7 gårde
1461 DI V	7 gårde
B.L. 15.7.20-25, 15.9.1-2	7 lögbýli
J.J. Eyjafj. 323-334 og 398-400	8 lögbýli

20. Miklibær

1318 DI II 452	1 gård. Hálfkirkja i Hvassafell
B.L. 15.8.1-3	2 lögbýli
J.J. Eyjafj. 335-347. I middelalderen 335-342	2 lögbýli

21. Djúpidalur

1318 DI II 452	2 gårde	
1394 DI III 525	2 gårde	
1461 DI V	2 gårde	
B.L. 15.8.4-6	2 lögbýli	
J.J. Eksisterer ikke, men er sandsynligvis Eyjafj. 343-347		4 lögbýli

22. Saurbær

1318 DI II 451	9 gårde
1394 DI III 524-5	9 gårde
1461 DI V	9 gårde
B.L. 15.8.7-16	9 lögbýli
J.J. Eyjafj. 348-360	9 lögbýli

23. Hólar

1318 DI II 450-451	11 gårde
1394 DI III 526-527	11 gårde
1461 DI V	20 gårde
B.L. 15.8.17-30	13 lögbýli
J.J. Eyjafj. 361-376	13 lögbýli

I 1461 ser nogle gårde ud til at være midlertidigt sammensluttet dette sogn, sandsynligvis 15.8.31-37 (Eyj. 377-384)

24. Gnúpufell

1318 DI II 450	1 gård
1394 DI III 527-8	1 gård
B.L. 15.8.32-33	1 lögbýli

J.J. eksisterer ikke, men var sandsynligvis gårdene Eyjafj. 378-9

25. Möðruvellir í Eyjafirði

1318 DI II 449-450 12 gårde. „Burtsöngur“ til Guðrúnarstaðir, Finnastaðir, Kerjahóll, Eyvindarstaðir, Æsustaðir. Begravelse fra Öxnafell.

B.L. 15.8.31, 15.8.34-46 13 gårde

J.J. Eyjafj. 377-397. I middelalderen tilhørte 378-9 Gnúpufell sogn 13 gårde

26. Munkaþverá

1300-tallet

Ingen kilder

B.L. 15.9.3-19

16 lögbýli

J.J. Eyjafj. 401-422

16 lögbýli

Der eksisterer jordregistre over klosterets gårde fra 1318 og 1446. Mange af dem lå i dette sogn.

27. Kaupangur

1318 DI II 449

14 gårde

1461 DI V

14 gårde

B.L. 15.9.20-33

13 lögbýli

J.J. Eyjafj. 423-438

14 lögbýli

28. Grímsey

1300-tallet

Mindst 15 gårde (DI II 485-487 og DI IV 710-12)

B.L. 15.10.1-10

9 lögbýli

J.J. Eyjafj. 439-448

9 lögbýli

Suður-Þingeyjarsýsla

1. Svalbarð

1318 DI II 448-449
 1394 DI III 569-570 10 gárde
 B.L. 16.1.3-15 12 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 3-19 13 lögbýli

2. Laufás

1318 DI II 447-448 9 gárde (Geldingavíkur tvær, Fagribær, Gnollur,
 Þorsteinsstaðir, Skuggabjörg, Skarð, Grund, Lómatjörn)
 1461 DI V 266-269 9 gárde
 B.L. 16.2.1-11, 16.3.44 11 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 20-29, 62-67, 113-114 og 126-127 13 lögbýli

3. Höfði

1318 DI II 446-447 2 gárde
 B.L. 16.2.12-13, 16.2.17, 16.2.20-23 6 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 35, 53-57, 59-61 6 lögbýli

4. Grýtubakki

1318 DI II 445-446 17 gárde
 1394 DI III 570-571 16 gárde
 1461 DI V 265-266 17 gárde
 B.L. 16.2.14-16, 16.2.18-19, 16.2.24-29 10 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 30-34, 36, 48-52, 58 9 lögbýli

5. Þönglabakki

1318 DI II 443-445
 B.L. 16.2.30-38 8 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 37-47 9 lögbýli

6. Flatey

1318 DI II 441¹ 7 gárde
 B.L. 16.3.1.-6 5 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 115-124 9 lögbýli

7. Draflastaðir

1318 DI II 440-441 13 gárde
 1394-99 DI III 571-572 12 gárde
 1461 DI V 269-271 12 gárde
 B.L. 16.3.7-11, 16.3.36-43 12 lögbýli
 J.J. S.-Þing. 69-75, 104-112, 125-14 lögbýli

8. Háls

1318 DI II 439-440 (2 hálfkirkjur)
 B.L. 16.3.12-17, 16.3.28-35, 16.4.18-20 16 lögbýli

¹Kun for Flateyjaralur

J.J. S.-Þing. 68, 76-80, 97-103, 155-157	15 lögbýli
9. Illugastaðir	
1318 DI II 440	9 gærde
B.L. 16.3.18-27	9 lögbýli
J.J. S.-Þing. 81-96	12 lögbýli
10. Staður	
1318 DI II 436	11 gærde
1394 DI III 574-576	11 gærde
1461 DI V 271-272	11 gærde
B.L. 16.4.1.-12	11 lögbýli
J.J. S.-Þing. 128-147	12 lögbýli
11. Ljósavatn	
1318 DI II 438-439	10 gærde (heytollur) 8 gærde (lýsistollur?)
B.L. 16.4.13-18, 16.2.21-24, 16.4.42-43	10 lögbýli
J.J. S.-Þing. 148-154, 158-162, 190-191	10 lögbýli
12. Eyjardalsá	
1318 DI II 438	5 gærde
B.L. 16.4.25-26, 16.4.40-41	3 lögbýli
J.J. S.-Þing. 163-166, 186-189	4 lögbýli
13. Lundabrekka	
1318 DI II 437-438	13 gærde
B.L. 16.4.27-39	12 lögbýli
J.J. S.-Þing. 167-185	15 lögbýli
14. Einarstaðir	
1318 DI II 437	18 gærde
1394 DI III 555-556	18 gærde
B.L. 16.5.27-41	14 lögbýli
J.J. S.-Þing. 270-292	17 lögbýli
15. Helgastaðir	
1318 DI II 436-437	6 gærde
1394 DI III 573-574	6 gærde
B.L. 16.5.3, 16.5.23-26, 16.5.42	4 lögbýli
J.J. S.-Þing. 264-269, 293-294	6 lögbýli
16. Nes	
1318 DI II 435-436	13 gærde
1461 DI V 272-273	13 gærde
B.L. 16.5.7-19, 16.4.64-66, 16.7.4	14 lögbýli
J.J. S.-Þing. 235-249, 323	14 lögbýli
17. Múli	
1318 DI II 434-435	11 gærde
1394 DI III 576-578	11 gærde

1461 DI V 283-285		11 gårde
B.L. 16.5.4-6 16.5.20-22, 16.5.43-44		7 lögbýli
J.J. S.-Þing. 250-263		7 lögbýli
18. Grenjaðarstaðir		
1318 DI II 432-434		19 gårde
1394 DI III 578-582		19 gårde („að fornu“)
1461 DI V 280-283		19 gårde („að fornu“)
B.L. 16.5.45-46, 16.5.56-63, 16.7.1-3		12 lögbýli
J.J. S.-Þing. 224-234, 324-328		11 lögbýli
19. Þverá		
1318 DI II 430-431	8 gårde	
B.L. 16.5.47-55	8 lögbýli	
J.J. S.-Þing. 215-223	7 lögbýli	
20. Skútustaðir		
1318 DI II 430		11 gårde (osttollur og skreydatollur)
B.L. 16.6.1-7, 16.6.9, 16.6.11, 16.6.19-20		10 lögbýli
J.J. S.-Þing. 192-202, 204-205 og 212-213		11 lögbýli
21. Reykjahlíð		
1394 DI III 584-585		6 gårde (heytollur, lýsistollur, skæðatollur og osttollur)
B.L. 16.6.8, 16.6.10, 16.6.12-18, 16.6.21		9 lögbýli
J.J. S.-Þing. 203, 206-211, 214		7 lögbýli
22. Húsavík		
1318 DI II 428	18 gårde. To hálfkirkjur	
1394 DI III 582-584	18 gårde	
1461 DI V 273-275	18 gårde	
B.L. 16.7.5-24	19 lögbýli	
J.J. S.-Þing. 295-322	19 lögbýli	

Norður-Þingeyjarsýsla

1. Garður

1318 DI II 427-8	7 gærde. En hálfkirkja i Keldunes
1394 DI III 585	7 gærde. En hálfkirkja
1461 DI V	7 gærde. En hálfkirkja
B.L.	8 lögbýli
J.J.	8 lögbýli

2. Ás

1318 DI II 428-9	7 gærde
1394 DI III 585-586	7 gærde
1461 DI V	7 gærde
B.L.	8 lögbýli
J.J.	11 lögbýli

3. Skinnastaður

1318 DI II 426-7	16 gærde. Tre kirker, Klifshagi, Hafrafellstunga og Ærlækur
1394 DI III 586-588	16 gærde. Tre kirker
1461 DI V	12 gærde
B.L.	19 lögbýli
J.J.	17 lögbýli

4. Presthólar

1318 DI II 426	16 gærde. En hálfkirkja
1461 DI V	16 gærde
B.L.	17 lögbýli
J.J.	17 gærde

5. Svalbarð

1318 DI II 425-6	12 gærde
1394 DI III 588-9	12 gærde
B.L.	12 lögbýli
J.J.	13 lögbýli

6. Sauðanes

1318 DI II 425	9 gærde
B.L.	10 lögbýli
J.J.	11 lögbýli

Østisland

1. Hof í Vopnafirði

1491-1518 DI VII 18	26 gærde. To kirker, Torfastaðir og Burstarfell (1397 DI IV 217)
B.L. 17.21-32	31 lögbýli
J.J. N.-Múl. 20-74.	I hvert fald 64-74 var i Refsstaður sogn i 1801-16.

2. Refsstaður	
1367 DI III 237	10 gårde. En hálfkirkja?
1397 DI IV 217-19	9 gårde. Kirke i Krossavík
1491-1518 DI VII 17	8 gårde. En hálfkirkja?
B.L. 17.2.33-44	11 gårde
J.J. Ikke-eksisterende. I 1816 N.-Múl. 64-74	11 gårde

3. Möðrudalur	
1491-1518 DI VII	I „allir bæir á efra Jökuldal“
	II 4 gårde

B.L. ?

J.J. ?

Der var omfattende bebyggelse i „Efri Jökuldalur“ før 1400, ifølge en undersøgelse af Sveinbjörn Rafnsson. Den lå senere øde.

4. Hofteigur	
1397 DI IV 214	8 gårde
1491-1518 DI VII 20 (II)	5 gårde
B.L. 17.3.4-7, 17.3.17-19	6 lögbýli
J.J. N.-Múl. 114-120, 123-126, 128 og 179. I middelalderen sandsynligvis kun 114-120, 128?	6-7 lögbýli

5. Kirkjubær	
1491-1518 DI VII 21	17 gårde
B.L. 17.3.23-39?	16 lögbýli
J.J. N.-Múl. 75-113 og 204-207.	16 lögbýli

6. Eiðar	
1491-1518 DI VII 22	10 gårde. Hálfkirkja på Eyvindará
B.L. 18.2.14-28.	14 lögbýli
J.J. S.-Múl. 1-23	14 lögbýli

7. Hjaltastaðir	
1491-1518 DI VII 22	19 gårde. Kristbú på Kóreksstaðir.
B.L. 18.1.1, 18.1.5-22	18 lögbýli
J.J. N.-Múl. 180-203, 208	17 lögbýli

8. Desjamýri	
1491-1518 DI VII 22	10 gårde. En kirke i Húsavík?
B.L. 18.3.7-10, 18.3.7-21	13 lögbýli
J.J. N.-Múl. 218-228	11 lögbýli

9. Klyppsstaðir	
1491-1518 DI VII 23	6 gårde
B.L. 18.4.1-8	7 lögbýli
J.J. N.-Múl. 234-242	7 lögbýli

10. Dvergasteinn	
1397 DI IV 224	10 gårde
1491-1518 DI VII 24	10 gårde

B.L. 18.5.1-9	8 lögbýli
J.J. N.-Múl. 243-255	9 lögbýli
11. Mjóifjörður	
1397 DI IV 225	11 gárde
1491-1518 DI VII 27	6 gárde
B.L. 18.6.1-11	10 lögbýli
J.J. S.-Múl. 70-84	11 gárde
12. Skorrastaður	
1397 DI IV 226	15 gárde
1491-1518 DI VII 28	12 gárde
B.L. 18.7.1-16	15 lögbýli
J.J. S.-Múl. 85-113	16 lögbýli
13. Hólmar	
1397 DI IV 226	Sognet er „frá Eyri og að Gerpi“
1491-1518 DI VII 30	17 gárde
B.L. 19.3.1-20	19 lögbýli
J.J. S.-Múl. 114-147	18 gárde
14. Ás	
1491-1518 DI VII 24	8 gárde
B.L. 17.4.1-12	11 lögbýli
J.J. N.-Múl. 133-153	12 lögbýli
15. Valþjófsstaður	
1397 DI IV 209	11 gárde. Bessastaðir og Víðivellir todløse
1491-1518 DI VII 25	11 gárde
B.L. 19.1.1-23	22 gárde (mange af dem hjáleigur 1842)
J.J. N.-Múl. 154-178	15 gárde
16. Hallormsstaður	
1387 DI IV 208	4 gárde
1491-1518 DI VII 29	4 gárde
B.L. 19.2.14-15, 18.2.1.-3	4 lögbýli
J.J. S.-Múl. 46-51, 67-68	4 lögbýli
17. Vallanes	
1491-1518 DI VII 26	11 gárde. Ketilsstaðir hálfkirkja
B.L. 18.2.4-13, 19.2.16 og 19.2.1	11 lögbýli
J.J. S.-Múl. 24-45, 52, 69	10 lögbýli
18. Þingmúli	
1491-1518 DI VII 29	8 gárde
B.L. 19.2.2.-13	11 lögbýli
J.J. S.-Múl. 53-66	8 lögbýli
19. Kolfreyjustaður	
1491-1518 DI VII 30	15 gárde
B.L. 19.4.1-18	17 lögbýli

J.J. S.-Múl. 149-171	17 lögbýli
20. Stöð	
1491-1518 DI VII 31	3 gårde
B.L. 19.5.23-25	2 lögbýli
J.J. S.-Múl. 212-218	5 lögbýli
21. Heydalir	
1491-1518 DI VII 31	16 gårde. 6 betaler ingenting, øde?
B.L. 19.5.1-22	21 lögbýli
J.J. S.-Múl. 183-211	22 lögbýli
22. Berufjörður	
1397 DI IV 202	2 gårde
1491-1518 DI VII 32	2 gårde
[1553-1554] DI XII	1 gård
B.L. 19.6.1-3	2 lögbýli
J.J. S.-Múl. 212-218	5 lögbýli
23. Berunes	
1397 DI IV 230	5 gårde
1491-1518 DI VII 33	4 gårde
B.L. 19.6.4-12	8 lögbýli
J.J. S.-Múl. 219-231	7 lögbýli
24. Háls í Hamarsfirði	
1491-1518 DI VII 33	2 gårde
B.L. 19.7.1-5	4 lögbýli
J.J. S.-Múl. 232-242	4 lögbýli
25. Hofsstadir i Álftafjörður	
1491-1518 DI VII 34	2 gårde
B.L. 19.7.6-12	5 lögbýli
J.J. S.-Múl. 243, 245-257	8 lögbýli
26. Pvottá	
27. Hoffell	
1343 DI II 770	2 gårde. Krossbær, Setberg
1491-1518 DI VII 36	3 gårde. Krossbær, Setberg, Svínafell
B.L. 20.1.20-23	3 lögbýli
J.J. A.-Skaft. 36-41	3 lögbýli
28. Stafafell	
1343 DI II 769	10 gårde
1397 DI IV 201	10 gårde
B.L. 20.1.1-12	11 lögbýli
J.J. A.-Skaft. 1-16	11 lögbýli
29. Kálfafell	

1343 DI II 769	8 gårde. Kirke i Borgarhöfn.	
1397 DI IV 201	8 gårde	
B.L. 20.2.1-12	10 lögbýli	
J.J. A.-Skaft. 63-80	13 lögbýli	
30. Hnappavellir		
1343 DI II 769	4 gårde	
B.L. 20.3.1-2	1 lögbýli	
J.J.A.-Skaft. 81-83	2 lögbýli	
31. Hof		
1343 DI II 775	2 gårde	
B.L. 20.3.3.-5	2 lögbýli	
J.J. A.-Skaft. 84-85	1 lögbýli	
32. Rauðilækur		
1343 DI II 776	10 gårde, to hálfkirkjur - Sandfell og Jökulfell	
B.L. 20.3.6-8	2 lögbýli	
J.J. Eksisterer ikke, men Sandfell sogn har restene 86-88		2 lögbýli

Vestur-Skaftafellssýsla

33. Lómagnúpur sogn		
1343 DI II 777	2 gårde	
B.L. 21.1.1-2	1 lögbýli	
J.J. V.-Skaft. 89-90	1 lögbýli	
34. Kálfafell sogn		
1343 DI II 778	6 gårde. En hálfkirkja, Lundur	
B.L. 21.1.3-8	5 lögbýli	
J.J. V.-Skaft. 91-99	6 lögbýli	
35. Kirkjubær kloster sogn		
1343 DI II 781	31 gårde (?). Fire hálfkirkjur, ikke nævnt hvilke.	
B.L. 21.1.9-22, 21.1.27-43	30 lögbýli	
J.J. V.-Skaft. 100-118, 123-145	37 lögbýli	
36. Skál		
1343 DI II 1783	2 gårde. En hálfkirkja	
B.L. 21.1.23-26	3 lögbýli	
J.J. V.-Skaft. 119-122	3 lögbýli	

Rangárvallasýsla

1. Steinar

[1332] DI II 680

2. Holt undir Eyjafjöllum

[1332] DI II 680-82 9 gårde

B.L.

J.J. vantar í ljósritið

3. Dalur undir Eyjafjöllum

[1332] DI 682-3 4 gårde. 5 hálfkirkjur?, Efsta Mörk, Miðmörk, Syðsta Mörk, Seljaland og Fit.

B.L. 1.1.36-44 8 lögbýli

J.J. Rang. 62-83 22 lögbýli

En hel del hjáleigur ser ud til at have fået lögbýlistatus mellem B.L. og J.J.

4. Ámúlastaðir (Vomúlastaðir)

[1332] DI III 685 9 gårde og Fljót. „tvær útkirkjur“

B.L. 1.2.1-2, 1.2.20-21, 1.2.24-25, 1.4.4--10, 1.4.13 11 lögbýli

J.J. Rang. 96-109, 135-138, 140-45, 153-155 10 lögbýli

Fljót findes ikke i B.L. eller J.J. Uklart om der er samme sognegrænser. Hjáleigur har ikke fået lögbýlistatus i J.J. som i Dalur sogn.

5. Skúmsstaðir

1397 DI IV 80 11 gårde

B.L. 1.4.11-12, 1.4.14-23 11 lögbýli

J.J. Rang. 139, 159-176 12 lögbýli

6. Krossar

[1332] DI III 9 gårde. Hálfkirkja på Ljótastaðir

1397 DI IV 88 18 gårde. Hálfkirkja på Ljótastaðir

B.L. 1.2.3-19, 1.2.22-23 18 lögbýli

J.J. Rang. 84-95, 110-134 17 lögbýli

Forskellen mellem 1332 og 1397 er underlig, men det er usandsynligt, at den skyldes en voldsom ekspansion af bebyggelsen.

7. Eyvindarmúli

[1332] DI III 2 gårde. Hálfkirkja på Hlíðarendi

1397 DI IV 77 2 gårde. Hálfkirkja på Hlíðarendi

B.L. 1.3.1-4 3 lögbýli

J.J. Rang. 177-184, i middelalderen 177-185. 3 lögbýli (i midd.)

8. Teigur

[1332] DI II 687 7 gårde

1397 DI IV 78 7 gårde

1553 DI XII 650-666 7 gårde

B.L. 1.3.5-12 7 lögbýli

J.J. Rang. 185-205 7 lögbýli

9. Breiðabólstaður

[1332] DI II 687-688 26 gårde

1553 DI XII 650-666 23 gårde

B.L. 1.3.13-26, 1.4.1-2, 1.4.26-27, 1.5.1-2, 1.5.18-21 21 lögbýli

J.J. Rang. 146-152, 206-227, 244-252 23 lögbýli

Det er ikke klart, hvorfor der er færre gårde i B.L. og J.J. Det er mest sandsynligt nedlæggelse på grund af pest.

10. Neðri Hvoll

1397 DI IV 83 12 gårde

1553 DI XII 650-666 11 gårde

B.L. 1.5.3-12, 1.5.15-17 12 lögbýli

J.J. Rang. 232-243, 253-261 13 lögbýli

11. Gunnarsholt

1397 DI IV 85 6 gårde

1553 DI XII 650-666 5 gårde

B.L.

J.J. Sognet er forsvundet, og det er svært at finde ud af, hvor den lå.

12. Hof

1397 DI IV 84 3 gårde

B.L.

J.J. Sognet er forsvundet, og det er svært at finde ud af, hvor den lå.

13. Vellir (Stóru Vellir)

1397 DI IV 65 11 gårde. Tre hálfkirkjur, Flagbjarnarholt, Lunansholt,

Kýraugastaðir

B.L. 1.7.15-29 14 lögbýli

J.J. 443-453, 456-462 17 lögbýli

Sognegrænserne er tilsyneladende uændrede fra middelalderen til 1842.

14. Sóttartunga (Marteinstunga)

1397 DI IV 62 10 gårde

B.L. 1.8.1-4, 1.8.13-18, 1.8.26 og 1.8.26-27 12 lögbýli

J.J. 383-384, 395-407, 409 12 lögbýli

Árnessýsla

1. Villingaholt

1553 DI XII 650-666 16 gårde

B.L. 2.5.5-21, 2.5.24-27 20 lögbýli

J.J. Árn. 1-24, 36, 83-88 24 lögbýli

2. Kaldaðarnes

[1553-1554] DI XII 658 1 gård og de hjáleigur der ligger under

Kaldaðarnes

B.J.

J.J. Árn. 199-202, 204-205 og 218-232. I middelalderen kun ?

3. Stokkseyri

1553 DI XII 650-666 15 gårde? ath.
 B.L. 2.2.3-4, 2.2.7-20 15 lögbýli
 J.J. Árn. 127-172,175, 184-198 15 lögbýli

3. Hraungerði

1397 DI IV 52 17 gårde
 1553 DI XII 650-666 11 gårde
 B.L. 2.4.9-22, 2.5.22-23 15 lögbýli
 J.J. Árn. 37-56, 71-82 16 lögbýli

4. Vörðufell

[um 1220] DI I 405 7 gårde, Hagi, Miðhús, to Vorsabær, Framnes, Birnustaðir, Snútur.

B.L. Usikkert

J.J. Eksisterer ikke. Gårde med samme navne findes i Ólafsvellir sogn, Árn. 233-235, 260-261. Snútur findes dog ikke, og det er usikkert med Hagi. Vörðufell findes ikke, kun som et stort bjerg. En gård ved navn Fjall kan være den gamle kirkjustaður.

5. Torfastaðir

[1331] DI II 670 11 gårde. Kvartkirke i Fell, halve tolde af Miklholt og Vatnsleysa
 1397 DI IV 50 11 gårde. Hálfkirkjur i Miklholt og Vatnsleysa? Kvartkirke i Fell
 B.L. 2.9.19-27, 2.9.29-32 12 lögbýli
 J.J. Árn. 376-378, 387-395, 398-400. 12 lögbýli

I middelalderen er det ikke klart, hvor mange gårde der var i sognet, om Fell, Miklholt og om Vatnsleysa er inde i tallet 11 eller ej.

6. Gnúpar

[1331] DI II 662 11 gårde. Ukendt antal hálfkirkjur
 1397 DI IV 47 11 gårde
 B.L. 2.7.6-16, 2.7.22-24 13 lögbýli

J.J. Árn. 263-280, 290-293. I middelalderen fandtes blandt disse gårde Steinholt sogn, men det er ikke sikkert hvilke gårde det var, måske 270-275. Hvis det var tilfældet, var der 13 lögbýli i området i 1842.

7. Steinholt

[1331] DI II 663 4 gårde
 B.L. 2.7.17-21 4 lögbýli
 J.J. Eksisterer ikke, men var måske Árn. 270-275? 4 lögbýli

8. Hrepphólar

1397 DI IV 45-6 5 gårde, halv lystold af Miðfell, Neðra Langholt og Unnarholt
 B.L. 2.7.1-2, 2.8.1-4, 2.8.13-14 7 lögbýli

J.J. Árn. 281-289, 318-330. I middelalderen kun 281-2, 284-6 og 318-330 11 lögbýli. To af disse er Núpstún og Sóleyjarbakki, der var sandsynligt Hrepphólar domæne eller heimaland i middelalderen.

9. Hof i Gnúpverjahreppur

[1331] DI II 662 2 gårde, Skammbeinsstaðir og Hof. To gårde betaler halv told, Miðhús og Skarð.

1397 DI IV

B.L. 2.7.3-5, 2.7.25 3 lögbýli

J.J. Eksisterer ikke. I middelalderen Árn. 283, 287-9. Skammbeinsstaðir findes ikke i det 17. eller 19. årh. 3 lögbýli

10. Hruni

[1331] DI II 664 Denne máldagi nævner 22 gårde i den indre del af Árnessýsla. Disse gårde er Kaldbakur, Þórarinsstaðir, Gröf, Efra Langholt, Hrafnkelsstaðir, Hellisholt, Bakki, Bryðjuholt, Berghylur, Kaldbakur, Hörgsholt, Laxárdalur, Sólheimar, Syðra Sel, Efra Sel, Ísabakki, Kópsvatn, Laugar, Kotlaugar, Skipholt, Haukholt og Jata. Disse gårde er alle undtaget Haukholt i Hruni sogn. Haukholt blev overført til Tungufell sogn en gang mellem 1331 og 1842. I det 14. århundrede eksisterede der også Reykjadalur sogn med fire toldgårde, måske Jata, Laugar, Högnastaðir og Kluptar.

I 1703¹ eksisterede alle de 22 gårde, og totalt 27 lögbýli i sognet (med kirkjustaðir Hruni og Reykjadalur). Gårdene Högnastaðir, Skollagróf og Kluptar er ikke nævnt i 1331, men de eksisterede 1703. Deres værdi og navne peger til at de har eksisteret 1331, sandsynligvis som lögbýli. Der var også Ás i Hrunis heimaland, og der fandtes fire hjáleigur. Antal bønder var 40 i 1703, 37 efter koppeepidemien da Jarðabók Árna og Páls blev nedskrevet og 39 i 1842.

1397 DI IV 42 9 gårde. Hálfkirkja i Gröf

B.L. 2.8.5-12, 2.81.5-31

J.J. Árn. 298-317, 331-342. Selve sognet var tilsyneladende kun 303-304, 306-317, 331-343.

11. Reykjadalur

[1331] DI II 666 4 gårde. Laugar betaler „hálf mörk“.

1397 DI IV 41 5 gårde

B.L.

J.J. Eksisterer ikke. Uklart hvor den lå.

12. Tungufell

[1331] DI II 666-667 2 gårde

1397 DI IV 52 2 gårde

B.L. 2.8.32-33 2 lögbýli

J.J. Árn. 294-297, 343. Den sidste var ikke i sognet i 1300-tallet 2 lögbýli

13. Tunga (Bræðratunga)

[1331] DI II 668 2 gårde og sang i Skipholt

1397 DI IV 40 3 gårde

B.L. 2.9.8-11 3 lögbýli

J.J. Árn. 344-352 3 lögbýli

14. Haukadalur

¹Manntal á Íslandi 1703. Rv. 1924-1947

[1331] DI II 667 11 gårde, hálfkirkja i Einholt. Bønhuse i Múli, Keldnaholt, Brattholt, Hólar og Drumboddsstaðir (den sidste var senere i Tunga sogn).
1397 DI IV 40 11 gårde, hálfkirkja i Einholt
B.L. 2.9.35-38, 2.9.1-7 12 lögbýli
J.J. 353-367 10 lögbýli

15. Úthlíð

[1331] DI II 670 7 gårde. Der betales „hálf mörk“ fra hver af disse gårde: Vatnsleysa, Úthlíð, Reykir, Styrskrekka.

1397 DI IV 39 7 gårde
B.L. 2.9.28, 2.9.33-34, 2.9.39-32 6 lögbýli
J.J. 368-375, 396-397 6 lögbýli

Vatnsleysa ser ud til at være gået over til Torfastaðir sogn mellem 1397 og 1686.

Gårdetal i máldagar: Sammenfatning

Disse tabeller er udarbejdede ud fra statistikken for sognene ovenfor. De viser ca. 10% flere gårde i 1300-tallet i det hele taget end 1686/95, og hvor der eksisterer tal fra det 15.-16. århundrede peger de på en drastisk reduktion i antal gårde (lögbýli) fra 1300-tallet. De lögbýli, der nedlægges meget langvarigt eller aldrig bliver genopbygget, danner et mønster, der meget ligner mønstret for øde gårde efter koppeepidemien 1707-1709. Der er mange små lögbýli i de centrale dele af de nordlige og vestlige distrikter, der lægges øde, og ligeledes i udkanten af bebyggelsen.

Det er altid et spørgsmål, om tal af denne art, der indeholder mange usikkerhedsmomenter og evalueringer, bør sammenfattes i en tabel. Det giver dem et, måske ufortjent, præg af sikkerhed. Årsagen til at det gøres alligevel er, at de som før nævnt danner et bestemt mønster. Dette gør at de fremlægges her til iagttagelse, kritik og evaluering. Sammenfatning for sysler er at finde i tabel 3.8.

Sydisland	1300-t.	15.-16. årh.	1686/95	1842
Hlíð (Úthlíð)	7	-	6	6
Haukadalur	12	-	12	10
Tunga	4	-	3	3
Reykjadalur	4	-	4	4
Tungufell	2	-	2	3
Hruni	17	-	18	20
Hólar (Hrepph.)	8?	-	7	11
Gnúpar	11+	-	13?	13?
Steinholt	4	-	4	4
Torfastaðir	14?	-	15	16
Hraungerði	17	11	15	16
Villingaholt	-	16	20	24
Stokkseyri	-	15?	15	15
Sóttartunga (Marteinst.) 10	-	-	12	12
Vellir	14	-	14	17
Eyvindarmúli	3	-	3	3
Teigur	7	7	7	7
Skúmsstaðir	11	-	11	12
Neðri Hvoll	12	11	12	13
Breiðabólstaður	26	23	21	23
Hof	3	-	?	
Gunnarsholt	6	5		8?
Kross	19	-	18	17
Ámúlastaðir	12?	-	11	10
Dalur	9	-	8	22

Gullbr.-Kjós. og Borgarfjarðarsýsla

	1300-t.	15.-16. árh.	1686/95	1842
Bessastaðir	18		13	16
Ás	7		6	6
Lundur í Reykjad.	22		20	20
Fitjar	8		9	9
Bær	9		8	9
Hvanneyri	30		24	29
Melar	17		13	14
Leirá	9	8	10	11
Garðar	37	37	26	35
Ytri Hólmur	7		7	7

Mýrasýsla

Miklholt	31		21	22
Haffjarðarey	11		12	12
Kolbeinsstaðir	18?		20	20
Akrar á Mýrum	6	7	6	7
Álftártunga	10		9	11
Álftanes á Mýrum	16		14	15
Borg á Mýrum	12		10	14
Stafholt	37	27	30	33
Hvammur	20		19	21
Norðtunga	12		10	11
Síðumúli	4		8	8

Snæfellsnes

Bjarnarhöfn	9		10	7
Öndverðareyri	33		26	26
Fróðá	11		12	10
Saxahvoll	6		7	6
Knörr	18		18 (24)	18 (24)
Staðastaður	44		35	32

Dalasýsla

	1300-tallet	15.-16árh.	B.L.	J.J.
Hvoll í Saurbæ	10,5		10	9
Staðarhóll	15-17		13	13
Staðarfell	20		20	20
Sælingsdalstunga	7		7	7
Hjarðarholt	23		20	20
Vatnshorn	15		13	14
Kvennabrekka	12		11	11
Sauðafell	15		14	14
Snóksdalur	16		18	21

Barðastrandarsýsla

Laugardalur í Tálkn.13			14	15
Saurbær	27-9		25	27
Hagi á Barðastr.	13		12	16
Brjánslækur	15		12	13
Flatey	6		6	6
Múli	10		10	11
Gufudalur	21		21	23
Reykhólar	23,5		17	17
Garpsdalur	15		13	13

Ísafjarðarsýsla

	1300-t.	15.-16 árh.	1686/95	1842
Aðalvík	22		20	21
Eyri í Seyðisf.	14		14	19
Eyri í Skutulsf.	10,5		11	11
Hóll í Bol.	15		14	14
Holt í Önundarf.	31		23	26

Nordisland

Húnavatnssýsla

	1300-tallet	15.-16 årh.	1686/95	1842
Staður í Hrút.	14+	14+	16	17
Melur í Miðfirði	20	20	18	20
Staðarbakki	16	15	17	18
Gnúpur í Miðf.	14+	-	15	16
Víðidalstunga	18	15	10	9
Ásgeirsá	6	6	6	6
Breiðabólsstaður	15	14	14	16
Vesturhópshólar	9	9	11	14
Tjörn á Vatnsnesi	13	12	13	14
Kirkjuhvammur	13+	-	12	13
Breiðabólst. í Vd.	13	7	8	8
Undirfell	7	-	5	6
Grimstungur	10	8	9	10
Hvammur	3	-	2	2
Másstaðir	6	4	2	3
Þingeyrar	19+	-	17	19
Hjaltaðakki	13	-	11	11
Svínavatn	12	-	13	13
Auðkúla	8	6	9	10
Blöndudalshólar	8	-	9	11
Bergsstaðir	11	-	12	14
Bólstaðarhlíð	12+	-	11	15
Holtastaðir-Geitask.	16+	-	16	18
Höskuldsstaðir	28	28	28	32
Gunnsteinsstaðir	3	3	3	3
Spákonufell	8	-	8-9	8
Hof á Skagastr.	25	-	25	21

Skagafjörður	1300-tallet	15.-16 árh.	1686/95	1842
Hvammur í Laxárd.	27+	-	27-9	28
Fagranes	15	13	12	13
Borg (Sjávarborg)	7	-	4	6
Ríp	15+	-	12	14
Víðimýri	12+	12+	13	13
Glaumbær	15	15	16	15
Reykir	10	9	12	17
Mælifell	8	8	9	9
Goðdalir	10	10	10	16
Hof	4	-	3	4
Ábær	6	-	6	6
Flatatunga	2	-	2	2
Silfrastaðir	6	-	6	7
Víðivellir	5	5	2-4	2-4
Miklibær	8	8	7-9	7-9
Þverá	13	-	13	11
Hofsstaðir	9	-	5	6
Viðvík	13	-	11	10
Hólar	23	-	20	21
Miklibær	9+	-	7	7
Hof	28+	-	25	26
Höfði	4	-	4	5
Fell	21	19	17	17
Barð	26	-	22	22
Knappsstaðir	10	-	8	9
Holt	-	24	18	17

Eyjafjörður	1300-tallet	15.-16 árh.	1686/95	1842
Kvíabekkur	-	25	19	24
Upsir	-	4	8	8
Tjörn	8	-	8	9
Urðir	15	5-6	18	18
Vellir	31	31	27	29
Árskógur	13	11	16	18
Hrísey	2?	-	1	1
Möðruvellir	-	20?	22	25
Auðbrekka	8	-	4	4
Öxnhóll	8?	-	8	8
Myrká	5-8	-	5-8	7-10
Bakki	10	-	18	19
Bægisá	-	9+	10	11
Laugaland	-	6	5	6
Glæsibær	10+	10+	11	14
Lögmannshlíð	12+	-	10	18
Hrafnagil	17+	17+	18	17
Grund	7	7	7	8
Mikligarður	2	-	2	2
Djúpidalur	2	2	2	2
Saurbær	9	9	9	9
Hólar	11	20	13	13
Gnúpufell	1	-	1	1
Möðruvellir	12	-	13	13
Kaupangur	14	14	13	14
Grímsey	15+	0	9	9

Þingeyjarsýsla

Kilde - Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Þingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1978,

D.I.

	1318/1395	Total	1686/95	1842
Svalbarð	9/10	11/12	11	13
Laufás	9	11	11	14
Höfði*	2	2	2	2
Grýtubakki*	17/16	18/17	14	14
Pönglabakki	9	9	8	10
Flatey	7	7	5	9
Draflastaðir	13/12	14/13	12	14
Háls	15	15	13	15
Illugastaðir	9	11	9	10
Staður	11	11	11	12
Ljósavatn	10/11	11/9	13	10
Eyjardalsá	5	5/4	3	4
Lundabrekka	13	13	12	15
Einarsstaðir	18	20/18	14	10
Helgastaðir	6	6	4	6
Nes	13	14	13	14
Múli	11	12	7	7
Grenjaðarstaðir	19	20	12	11
Þverá	8	8	8	7
Skútustaðir*	11	12	12	11
Reykjahlíð*	6	7	7	7
Húsavík	18	20	19	19

N.-Þing.

1300-tallet 15.-16 årh. 1686/95 1842

Garðar*	8	8	8	8
Ás*	7	7	8	11
Skinnastaður	19	15	19	17
Presthólar	17	17	17	17
Svalbarð	12	-	12	13
Sauðanes	9	-	10	11

Björn Teitsson har lavet en undersøgelse,¹ som var en del af det nordiske ødegårdsprojekt, som her bliver brugt. Hans undersøgelsesområder var Suður-Þingeyjarsýsla i Nordøstisland, hvor han prøvede at finde gårdenes antal i 1300-1600. Her er vores opmærksomhed på det 14. århundrede. Björn brugte to metoder til at finde ud af bebyggelsen i dette århundrede. De er begge selvstændige og bekræfter hinanden. Den første er en indviklet pointgivning. Gårdene får point, hvis de er nævnt i kilderne før 1300, i selve 1300-tallet og i 1400-tallet, fordi det er sandsynligt, at hvis en gård var beboet før 1300, eller i 1400-tallet, var den også beboet i 1300-tallet. Disse tal er siden

¹Björn Teitsson: *Bosetning i Suður-Þingeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1979, s. 8-38.

bekræftede med tal fra máldagar, hvor der i to máldagarsamlinger er angivet antal gårde i hver sogn. Disse samlinger er fra 1318 og 1394.

Resultaterne er, at der er direkte kilder for 302 gårde beboet i 1300-tallet i Suður-Píngeyjarsýsla. For alle undtagen 22 har Björn to selvstændige kilder. Björn regner med, at nogle gårde er undsluppet kilderne og regner med i alt ca. 320 gårde i Suður-Píngeyjarsýsla. Han skelner ikke mellem lögbýli og hjáleigur i sin undersøgelse. Dette er en svaghed. I 1840 var der 328 gårde i Suður-Píngeyjarsýsla, hvoraf 61 var hjáleigur og 267 lögbýli. Der var 62 tvíbýli¹. Antal lögbýli i 1318 var omkring 280 omkring 270 i 1394², dvs. antallet af gårde der betalte told til kirker. Dette er et højere antal lögbýli end i 1696 eller 1839.

Gårdstal og befolkning i Suður-Píngeyjarsýsla 1300-1839

	Alle gårde	Lov-gårde	Side-gårde	Befolkning	Antal bønder	Antal familier	Islands befolkning
1318	325 (?)	?	?	-	-	-	(80.000-90.000)
1394	315 (?)	?	?	-	-	-	-
1696	320	251	-	-	-	-	ca. 55.000
1703	309	-	-	2160	340	-	50.358
1712	274	234	40	-	301	-	ca. 35.000
1762	313	253	60	2447	343	-	44.845
1839	325	-	-	3010 (1840)	404	413 (1840)	56.893
1860	342	298	44	3757	437	483	66.839

Kilder: Björn Teitsson: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Píngeyjarsýslu*. Rv. 1973, s. 92. Björn Teitsson: *Bosetning í Suður-Píngeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1979, s. 8-38. Kap. 3

I de ældste islandske jordebøger fra slutningen af 1600-tallet anføres der altid 251 lögbýli i Suður-Píngeyjarsýsla. Der var omkring 80 hjáleigur i sysselen i denne periode.

I Árni og Páls jordebog for Norður-Píngeyjarsýsla 1714 er der mange navne på gamle gårdruiner, som traditionen siger var gårde, der var lagt øde af pesten i 1400-tallet. Nogle autoriteter siger, at ikke alle ruiner er optalt i jordebogen³. Der var 26 gårdsnavne af denne type registrerede alene i Kelduhverfi. Ud fra Austurdalur-modellen (se nedenfor om Skagafjörður), hvor arkæologiske fund sammen med bebyggelsesmæssige og historiske overvejelser bruges til at opbygge et model over bebyggelse i 900-1600, kan vi regne med, at mange af disse, måske alle, har været beboet i 1300-tallet. Antal gårde, der sandsynligvis var beboede i Norður-Píngeyjarsýsla i 1300-tallet, stiger dermed til omkring 160. Antallet af tofamiliegårde kan, ud fra det man ved om Skagafjörður (se nedenfor), have været omkring 40. Det totale antal bønder i Norður-Píngeyjarsýsla i 1300-tallet har derfor muligvis været ca. 200.

¹J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²Björn Teitsson: *Bosetning í Suður-Píngeyjarsýsla 1300-1600*. Rv. 1979, s. 32

³Arnór Sigurjónsson: *Ásverjar*. Rv. 1967, s. 16.

Østisland

	1300-tallet	15.-16 árh.	1686/95	1842
Hof í Vopn.	-	28	31	?
Refsstaður	11	9	11	11
Möðrudalur	-	4	?	?
Hofteigur	8	5	6	6-7
Kirkjubær	-	17	16	16
Eiðar	-	11	14	14
Hjaltastaðir	-	19-20	18	17
Desjamýri	-	10	13	11
Klyppsstaðir	-	6	7	7
Dvergasteinn	10	10	9	9
Mjóifjörður	11	6	10	11
Skorrastaður	15	12	15	16
Hólmur	-	17	19	18
Ás-	8	11	12	
Valþjófsstaður	13	11	22	15
Hallormsstaður	4	4	4	4
Vallanes	-	12	11	10
Þingmúli	-	8	11	8
Kolfreyjustaður	-	15	17	17
Stöð	-	3	2	5
Heydalir	-	16	21	22
Berufjörður	2	2	2	5
Berunes	5	4	8	7
Háls í Hamarsfj.	-	2	4	4
Hofsstaðir í Álft.	-	2	5	8
Hoffell	3	-	3	3
Stafafell	10	-	11	11
Kálfafell	9	-	10	13
Hnappavellir	4	-	1	2
Hof	2	-	2	1
Rauðilækur	12	-	2	2
Lómagnúpur	2	-	1	1
Kálfafell	7	-	5	5
Kirkjubæjarklaustur	35	-	30	37
Skál	3	-	3	3

2. Nogle gårde med hjáleigur, deres værdi, status og antal hjáleigur

Árnessýsla øst for Ölfusá 1703 - gårde med flere end to hjáleigur

	Antal hjal.	Værdi 1695	Kirke i 1397
Hróarsholt	4	40	x
Hraungerði	8	40	x
Laugardælir	3	15	x
Gaulverjabær	6	30	x
Vorsabær	3	23 ⁴⁰	x
Háeyri	9	40	
Hraun	7	35	
Stokkseyri	18	60	x
Hæringsstaðir	3	20	x
Traðaholt	3	30	
Smjördalir	4	21 ⁴⁰	
Kaldaðarnes	7	60	x
Ólafsvellir	6	16	x
Bræðratunga	4	80	x
Haukadalur	4	43 ⁴⁰	x

Rangárvallasýsla 1842 - gårde med flere end to hjáleigur

	Antal hjal.	Værdi 1695	Kirke i 1397
Eyvindarhólar 3	26		
Holt	7	50	x
Efra Holt	3	12	
Kross	5	60	x
Voðmúlastaðir	3	50	x
Miðey	3	20	
Búðarhóll	4	20	
Skíðabakki	3	20	
Eyvindarmúli	5	60	x
Hlíðarendi	3	45-60	x
Teigur	4	80-100	x
Kollabær	4	60	
Breiðabólsstaður	4	60	x
Völlur	3	60	
Stórólshvoll	6	80	x
Oddi	6	80	x
Háfur	4	41 ⁸⁰	x
Ás	8	90	x
Marteinstunga	3	30	x
Vetleifsholt	8	60	

Fljót 1842 - gårde med flere end to hjáleigur

	Antal hjal.	Værdi 1695	Kirke i 1394
Stóru Reykir	3	50	
Barð	5	55	x
Tunga	4	60	

Þingeyjarsýsla 1842 - gårde med flere end to hjáleigur

	Antal hjal.	Værdi 1695	Kirke i 1394
Laufás	4	50	x
Þórodsstaðir	4	25	x
Múli	4	45	x
Húsavík	3	20	x
Skinnastaður	4	16	x
Kollavík	3	8	x
Svalbarð	8	10	x
Sauðanes	4	12	x

Appendiks 3

1. Jorder i biskop Gottskálk testament.

6. juni 1520, s. 726-732 í D.I. VIII, som han forærede Hólakirke.

Værdi, lejekvilder, landskyld og hvordan Gottskálk fik dem: Sag=betalt i bøde, køb=købt af kirken (for penge eller andre jorde), gave= givet til kirken, bet=Betaling for ydelser som oplæring af præste eller til pension, eller i tiender.

Þingeyjarsýsla	Værdi hdr.			Kvilde. 1520	Landskyld	1520
	1520	1695	1842 ¹			
<u>Þistilfjörður</u>						
Dalur	10	?	12			
(Dalur+Áland)				3	3 merkur	sag
Áland	10	10	12			
Garður	12	20	12	6	1 hdr.	sag
Sveinungsvík	20	12	12	6	1 hdr.	bet
Skörð (del)	20		-	4	1 hdr.	køb
Pverá (Axarfj.?)	20		10	6	1 hdr.	køb
Hóll í Höfðahv.	15	10	12	6	15 øre	køb
<u>Ljósavatnshr.</u>						
Hrafnstaðir	30	20	12	7	2 hdr.	sag
1/2 Björg	10	10	10	4	10 øre	sag
Minni Vellir	10	10	5	0	0	køb
<u>Reykjadalsshr.</u>						
Vað	20	20	20	6	8 ágildi	bet
Höskuldsstaðir	50	25	25	6	2 hdr.	bet
Hólkot (?) ²	-	10	8	0	0	køb
1/2 Hallbjarnarst.	15	14	13	4	10 øre	sag
Fagranes í Aðald.	14 ³	30	30	4	10 øre	køb
Strönd v. Mýv.?	10		?	4	1 hdr.	gave

¹J.Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847

²I diplomaen siger: „Höskuldsstaðir með kotinu“, eller Höskuldsstaðir med hjáleigan. Hólkot er den eneste mulighed, eftersom her er faktisk tale om et lögbýli, ikke hjáleiga, for det siges at „kotið“ er købt for sig for penge. Der ser ud til at begge gårde var en driftsenhed og Hólkot lå øde.

³Hólar bispestol må have købt halvdelen

Eyjafjarðarsýsla

	Værði hdr.			Kvilder	Landskyld	Eje.
	1520	1695	1842			
<u>Hrafnagilshr.</u>						
Kristnes	60	100	50	10	3 hdr.	køb
Kroppur	40			6	8 ágildi	køb
Hjálmstaðir	20	30	20	6	1 hdr.	køb
Grísará	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Kruksstaðir (Öng?)	?	?		5	15 øre	?
<u>Saurbæjarhr.</u>						
Draflastaðir	20	16	16	5	8 fár	køb
Seljahlíð	20	20	20	5	1 hdr.	køb
Gilsá	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Gerði (Gerðar?)	12	16	16 ¹	6	12 øre	køb
Hleiðargarður	60	30	30	10	2 hdr.	k/s
Hvassafell	?	60	50	?	?	k/s
<u>Glæsibæjarhr.</u>						
Ytra Krossanes	30	30	30	6	2 hdr.	køb
Syðra Krossanes	30	20	20	6	1 hdr.	køb
Mýrarlón	20	20	20	6	1 hdr. om tre år	køb
Ásláksstaðir	40	30	30	6	1 hdr. om to år	?
Ás 30 20 20	6		1 hdr.	?		
Steðji	20	13,5	12	6	1 hdr.	?
Syðri Bægisá? (del)	15		-	6	1 hdr.	køb
Steinsstaðir (Skr.)	30	33	34	6	1 hdr.	køb
Hólar (Skriðuhr.)	20	20	20	8	1 hdr.	sag
Miðland ² (Skr.)	-	10	12	0	0	sag
Fagraskógur (Hv.)	30	36	24	6	2 hdr.	k/s
<u>Vallnahreppur</u>						
Grund í Þorv. (del)	10	23,5	23,5	0	0	?
Kálfskinn	40	40	20	6	2	bet
1/2 Skáldalækur	10	8,5	17	1	40 al	køb
Brimnes	10	10	10	4	10 øre (60 al)	?
Melar	20	20	20	6	1 hdr.	?
Göngustaðir	20	20	30	6	1 hdr.	køb
Auðnir (del)	10		-	6	1 hdr.	sag
Hreiðarstaðir	60	60	25	6	2 hdr.	køb
Klaufabrekkur	50	40	40	8	2 hdr.	sag
Dæli	50	40	40	8	2 hdr.	k/g
Garður (Ólafsfj.)	20	30	20	6	1,5 hdr.	køb
Reykir (Ólafsfj.)	40	23	20	3	2	køb

¹Hvis Æsustaðagerði²Formentlig driftsenhed med Hólar, dvs. øde.

Skagafjarðarsýsla

	Værdi hdr.			Kvilder	Landskyld	Eje.
	1520	1695	1840			
Fljót						
Illugastaðir	20	20	30	4	1 hdr.	k/g
Molastaðir	20	20	20	5	1 hdr.	køb ¹
Mjölbrigðastaðir	20	23	25	6	1 hdr.	køb
Tunga ²	60	60	60	6	3 hdr.	køb
Ystimór	40	30	30	4	10 ágildi og to tiender	?
Brúarland (Höfðas.)	40	60	60	6	3 hdr.	bet
Grindur (Höfðastr.)	20	30	30	6	2 hdr.	?
Ósland (Höfðastr.) ³	60	80	37,5	9	3 hdr.	k/g
Brekka	-	?	21,5	0	0	
Hundhóll	-	?	16	0	0	
Dalur hjá Ökrum ⁴	30	23	30?	6	1,5 hdr.	?
Ábær (Akrahr.)	20	23	12	0	0	sag
Villinganes (Lýt.)	36	36	36	6	2	b/k
Gilhagi (Lýt.)	30	30	30	6	180 al. og 1/2 mark	
Sævarland (Skef.)	20	?	20	4	1 hdr.	køb ⁵
Hafragil (Skef.)	12	20	20	6	4 v. fisk	bet

HúnavatnssýslaVindhælishr.

Hafsstaðir	40	50 ⁶	30	6	2 hdr.	?
Finnsstaðir	50	24	24	6	2 hdr.	køb
Mánaskál	20	20	20	5	1 hdr. (om tre år)	køb
Steinnýjarstaðir	20	24 ⁷	16	6	1 hdr.	bet
Mýrar (del)	10	-	-	3	10 øre	køb
1/2 Spákonufell	15	15	15	6+3	1 hdr.	?
1/2 Engihlíð	20	25	15	6	1 hdr.	køb
Móberg (del)	20	?	-	2+1	1 hdr.	?
Æsustaðir	30	30	30	5	2 hdr.	køb
Kúastaðir	20	20	20	6	1 hdr.	?
Hóll	20	30	20	6	1 hdr.	køb
Steiná	30	40	40	5	200 al. og tiende	køb

¹Halv jorden for penge og halv for en ødegård.²Fire hjáleigur i 1840.³Brekka og Undhóll, hjáleigur fra Ósland.⁴Uklart hvilken gård der er tale om, Djúpidalur eller Litli Dalur. Sandsynligt den sidste⁵Købt for Syðra Krossanes siger der i kilden. Den gård beskrives dog ovenfor som Hólar ejendom.⁶Hafursstaðir⁷Sæunnarstaðir

Svínavatnshr.

Langamýri	20	10	10	6	1 hdr.	køb
Langamýri	30	20	20	6	2 hdr.	køb
Ásar	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Eldjárnsstaðir	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Hrafnabjörg	20	10	10	6	1 hdr.	køb
Ljótshólar	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Snæringsstaðir	20	20	20	6	1 hdr.	køb
Geithamar	20	20	20	6	8 får	køb
Mosfell ¹	20	10	10	0	0	køb
Litli Dalur ²	20	?	10	6	1 hdr.	sag
Holt	20	20	20	6	1 hdr.	sag
Grund	20	40	40	6	2 hdr.	sag

V.-Hún.

Porkelshóll (del) ³	50	60 ⁴	50	6	3 hdr.	køb
Galtarnes	40	24	24	6+1	1 hdr. 10 ø.	?
Vatnshorn	20	16	16	6	1 hdr.	bet
Fitjar	20	16	12 [?]	6	1 hdr.	bet
Syðri Þverá	40	40	40	6	2 hdr.	sag
Ytri Þverá	50	40	40 ⁵	3	2 hdr.	køb
Ásbjarnarstaðir	30	24	24	0	0	k/s
Minni Ós	20	16	16	6	1 hdr.	?
Vigdísarstaðir	20	10	10	3	1 hdr.	?
Vellir í Miðfirði	16	?	?	6	1 hdr.	sag
Barkarstaðir	40	40	40	5	2 hdr.	?
Aðalból	30	24	24	6	1 hdr.	k/g
Bjargarstaðir ⁶	12	12	12	0	0	køb
Hnausar	3		8	0	0	køb
1/2 Bálkastaðir	15	12 [?]	12 ⁷	3	1 hdr.	

105 jorder i det hele, ca. 2622,5 hdr, deraf ser 12 ud til at have været øde, deraf 10 lögbýli og 2 hjáleigur, på 174,5 hdr. Ødelæggelsen er 11,5%.

¹Øde.

²Ejes af Auðkúla kirke, ligesom Holt og Grund, de to følgende, men står hos Hólar for skyld.

³Hele gården 60 hdr 1520, 50 hdr. 1840

⁴Hele gården

⁵Opdelt i to 20 hdr. 1840

⁶Hnausar eller Hnausakot er et lögbýli i drift med Bjargarstaðir. De ser begge ud til være øde, der er ingen kvilder.

⁷Usikkert om det er Bálkastaðir i Miðfjörður eller Bálkastaðir i Hrutafjörður

2. Þingeyrar klosturs gårdenes værdi i 1525 x = bosat, o = øde

Kilde: D.I. IX s. 314

1686/1695		
Kirkjuból á Ströndum	o	12 hdr.
Kaldaðarnes	x	20 hdr.
Reykir	x	24 hdr.
Kirkjuhvammsh. (Vatnsneshr.)		
Pröm	o	10 hdr. ?
Sauðadalsá	x	30 hdr.
Bergsstaðir	x	12 hdr.
Gnýstaðir	x	16 hdr.
Ásbjarnarstaðir	x	24 hdr.
Pverárhreppur (Vesturhópshr.)		
Saurbær	x	20 hdr.
Hindisvík 1/2	x	20 hdr.
Valdalækur	x	20 hdr.
Ósar	x	16 hdr.
Hrísakot	o	5h.
Ægissíða	x	32 hdr.
Böðvarshólar	x	33 hdr.
Ásbjarnarnes	x	20 hdr.
Porkelshólshreppur (Viðidalshr.) 1		
Enniskot	o	10h.
Jörfi	o	10h.?
Ásmundarnúpur	o	?
Gröf	o	10 hdr.
Miðhóp	x	24 hdr.
Refsteinsstaðir	x	30 hdr.
Tittlingastaðir	x	16 hdr.
Önnur Hrís	o	12h
Sveinsstaðahreppur (Neðri Vatnsd)		
Skíðastaðir	x	20 hdr. ¹
Öxlx		16 hdr.
Bjarnastaðir	x	30 hdr.
Hjallaland	x	30 hdr.
Hagi	x	30 hdr.
Leysingjastaðir	x	20 hdr.
Þingeyrar	x	100-150 hdr. ?
Geirastaðir	x	15 hdr.
Trumhólar (Trumsalir)	o	?
Steinnes	x	50 hdr.
Sveinsstaðir	x	40 hdr.
Vatnsdalshólar	x	30 hdr.
Hólabak	x	20 hdr.
Uppsalar (Umsvalir)	o	10 hdr.
Ránhólar	o	10 hdr.
Miðhús	x	20 hdr.
Breiðabólstaður	x	40 hdr.
Háfholt	o	?
Hnjúkur	x	30 hdr.
Helgavatn	x	30 hdr.

¹Skíðastaðir blev ødelagt i en jordskred omkr. midten af 16. årh., men gården Hnausar blev senere bygget på samme jord.

Brekka (Brekkur)	x	30 hdr.
Geitabú	o	?
Minni Giljá	x	10 hdr. (benyttet fra Brekka ell. St. Giljá?)
Áshreppur (Fremri Vatnsd.)		
Kornsá	x	35 hdr.
Gilsstaðir	x	24 hdr.
Flaga	x	20 hdr.
Torfalækjarhreppur		
Stærri Giljá	x	40 hdr.
Kringla	x	20 hdr.
Beinakelda	o	10 hdr.
Hæll	x	16 hdr.
Þúfa	o	?
Skellubjarnarstaðir	o	?
Sauðanes	x	30 hdr.
Holt	x	32 hdr.
Húnastaðir	o	10 hdr.
Skinnastaðir	x	20 hdr.
Akur	x	30 hdr.
Reykir (Reykjakot)	x	15 hdr.
Hjaltabakki	x	20 hdr.
Svínavatnshreppur		
Tungunes	x	20 hdr.
Guðlaugsstaðir	x	40 hdr.
Engihlíðarhreppur		
Sölvabakki 1/2	x	21,5 hdr. (hele jorden, senere 10 hdr.)
Vindhælishreppur		
1/2 Kaldrani	o	10h. (hele jorden)
Kálfshamar	o	?
Gullkelda	o	?
Hvalgarður	o	?
Ós	x	7 hdr.
Ytri Ey	x	24 hdr.
Krókur	x	10 hdr.
Minni Krókur	o	?
Hróarsstaðir	x	10 hdr.
Tjörn	x	16 hdr.
Rif	o	?
Fagrabrekka	o	?
Sviðningur	o	10h.
Kurfur	o	10h.
Hvammur	x	3 hdr.
Skeggjastaðir	x	10 hdr.
Höfðahólar	x	16 hdr.
Neðsti Bær	x	20 hdr.
Kirkjubær	x	20 hdr.
Vakursstaðir	x	12 hdr.
Njálstaðir	x	20 hdr.
Spákonufell 1/2	x	30 hdr. (hele jorden)
Kelduland	o	3h.
Óstaðsett		
Grunnur	o	?
Dalur	x	?
Skriðubrekka	o	?
Hóll	o	?
Háls	o	?

Drangi	o	?
Viko	?	
Minni Hjúkur	o	?

Appendiks 4. Nogle

hovedgård/lejegårdskomplekser i det 15. og 16.

årh.

- Kilder
For Reykhólar, Brjánslækur, Saurbær, Núpur, Kaldaðarnes, Fell: Register over Guðmundur Arasons gårde, D.I. IV, s. 683 ff
For Skarð, Vatnsfjörður, Hóll i Bolungarvík, Ögur: Solveig Björnsdóttirs testament, D.I. VII, s. ???, 17. jan. 1495.
For Staðarhóll: Magnús Már Lárusson: „Á höfuðbólum landsins“. *Saga IX*, 1971 s. 47-48.
For Auðkúla og Stóra-Borg: D.I. V s. 501-502

Skarð á Skarðsströnd

Níp
Hvalgrafir
Kross
Frakkanes
Reynikelda
Langey
Langeyjarnes
Hnúkur
Kvennahóll
Stakkaberg
Ormsstaðir
Svíney
Vígúlfstaðir
Vogur
Kallásstaðir
Orrahóll
Galtardalur

Staðarhóll

Þverdalur
Þverfell
Múli
Múli
Hvítidalur
Hvítidalur
Gnúpur
Villingadalur
Skriða
Saurstaðir
Mjóaból
Silfurskógar

Reykhólar

Valshamar
Brekka
Svarfhóll
Gróustaðir
Króksfjarðarnes
Ingunnarstaðir
Bakki
Tindar
Klettur
Hólar

Bær
Borg
Hafrafell
Vogsbotn
Tunga
Gillastaðir
Klukkufell
Munestunga
Hríshóll
Skáldsstaðir
Berufjörður
Hymingsdalur
Barmar
Miðhús
Grund
Hamraland
Skerðingsstaðir
Miðjanes
Kinnastaðir
Skógar
Kollabúðir
Hjallar

Brjánslækur

Auðnir (hluti)
Hamar
Fossá
Hella
Pverá
Hlíð
Arnórsstaðir
Rauðsdalur
Hvammur
Hamar
Litla Hlíð
Miðhlíð
Haukabergr
Hraksstaðir

Saubær á Rauðasandi

Lambavatn með Brekkunni

Stakkar
Gröf
Klúka
Hlíðarhvammur
Kirkjuhvammur
Máberg
Melanes
Sjöundá
Skor
Vellir
Kollsvík
Láganúpur
Vatnsdalur
Botn
Geirseymi

Núpur í Dýrafirði

Drangar
Kjaransstaðir
Kleif
Kirkjuból
Hólar
Hraun

Haukadalur
Sveinseyri
Saurar
Höfn
Selvogur
Sléttanes
Kotnúpur
Hólar
Klukkuland
Garður
Lækur
Alviðra
Arnarnes
Gerðhamrar
Hjarðardalur
Hjarðardalur
Porfinnsstaðir
Veðrará
Önnur Veðrará
Vífilsmyri
Kirkjuból
Arnarnes
Hestur
Kroppsstaðir
Efstaból
Kirkjuból

Hóll í Bolungarvík

Hlíð
Hlíð
Tunga
Mýdalur
Hanhóll
Gil
Ós
Hraun
Hraun
Breiðaból
Kroppsstaðir
Bakki
Bakki
Keflavík
Göltur

Ögur

Blámýrar
Efsti Dalur
Hrafnabjörg
Strandsel
Birnustaðir
Borg
Kleifar
Hjallar
Kálfavík

Vatnsfjörður

Gervidalur
Eyri
Bjarnarstaðir
Vogur
Hvallátur
Svansvík
Hálshús
Sveinshús

Dúfa
Skálavík
Hörgshlíð
Botn
Eyri

Kaldaðarnes í Bjarnarfirði

Bólsstaður
Bassastaðir
Sandnes
Hella
Kleifar
Reykjarvík
Hafnarhólmur
Sindinsvík
Drangsnes
Bær
Skarð
Bakki
Bjarnarnes
Sundalur
Guddalur
Svanshóll
Klúka
Reykjarvík
Eyjar
Kleifar
Kaldbakur
Kambur
Kjós
Reykjarfjörður
Naustavík
Kesjuvogur
Gjögur
Ávík
Finnbogastaðir
Bær
Eyri
Ingólfsfjörður
Ófeigsfjörður
Furufjörður
Reykjarfjörður
Skjaldbjarnarvík

Fell í Kollafirði

Ljufustaðir
Fjarðarhorn
Prúðardalur
Fjarðarhorn
Heiðabær

Auðkúla í Húnavatnssýslu

Holt
Hrafnabjörg
Ljótshólar
Snæringsstaðir
Grund
Geithamrar
Eldjárnsstaðir í Bug
Pröm
Skarð í Langadal
Bólstaðarhlíð
Vatnshorn í Línakradal og Múla þar hjá
Hálfir Starpar á Vatnsnesi

Borg í Vesturhópi

Litla Borg

Þorkelshóll

Vatnsendi

Þverár tvær

Kista

Hörghóll

Þóreyjarnúpur

Gauksmýri

Gröf og Grafarhóll

Ósar tveir

Vigdísarstaðir

Hvalsá hin minni í Hrútafirði

Appendiks 5. Kirkelige jordregistre i det 14.-16. århundrede

Möðruvallaklausturs gårde i 15. og 16. århdr.

x = beboet

o = øde 1447, i 1569 registreret uden kvildelejer (og så sandsynligvis øde)

e = registeret som ejendom, ingen oplysninger om beboelse

s = solgt

År	1447	1525	1569	Værdi 1695 ¹
Skriðuhreppur				
Öxnahóll		e	o	50 hdr.
Oddsstaðir	o			?
Barká	x	e		20 hdr.
Sörlatunga		e	x	20 -
Féeggsstaðir	o			20 -
Púfnavellir	x	e	x	33 -
Flaga	x	e	x	30 -
Gamlag. (Fjallgerði?)			o	?
Ásgerðarstaðir	o		o	20 hdr.
Staðartunga	x	e		30 -
Gil	o			10 -
Engimýri	o			20 -
Hólar (Hool) ?	o			20 -
Glæsibæjarhreppur				
Hamar	x		x	20 hdr.
Neðri Rauðalækur	x		x	30 -
Bryti (Brytjistaðir)	o			10 -
Skógar	x	e	x	20 -
Vaglar	x	e	x	20 -
Aðrir Vaglar	o			?
Djúpárakki	o	e	x	20 hdr.
Tréstaðir	x	e	x	17 -
Hlaðir	x	e	x	40 -
Garðshorn	o	e	x	1340
Eiríksstaðir	x			? (30 hdr.)
Hraukbær	x	e	x	30 hdr.
Brennihóll	e		20 -	
Gásir		e		10 -
Vallahreppur				
Böggvisstaðir		e		40 hdr.
Tjarnargarðshorn	o	e	x	27 -
Atlastaðir	o		s	10 -
Sandá	o	e	s	20 -
Gerði	o			?
Bakki	o			?
Bakki	x	s		40 -
Skeið	x	e	x	2340 hdr.
Þverá	x	e	x	20 hdr.
Steindyr	o	s		10 -
Hnjúkur	x	e	x	30 -
Hjaltastaðir	o	e	x	17 -
Skriður (Skriðukot?)	o			10 -
Hofsá	x	e	x	30 -
Hrísar	o	e	x	2340 hdr.

¹Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Register*. Lund 1967, s. 268ff

Háls	o		s	60 hdr.
Stóru Hámundarst.	x	e	x	40 -
Litlu Hámundarst.	e	x	20 -	
Kleif		e		10 -
Grundarh. (Grund) ¹	e	o		2340 hdr.
Hvammshreppur				
Kjarni	x	e	x	30 hdr.
Skríðuland	x	e	x	30 -
Jarteiknabrekka	o			?
Skógarbrekka ²	x			?
Baldursheimur	x	e	x	20 hdr.
Ytri Reistará	x	e		2340 hdr.
Syðri Reistará		e	x	30 hdr.
Bragholt	x	e	x	30 -
Ytri Bakki	x	e	x	20 -
Arnarnes	x	e	x	2340 hdr.
Ásláksstaðir	x	e	x	40 hdr.
Hof	x	e	x	30 -
Prastarhóll	x	e	x	23 -
Hallgilsstaðir	x	e	x	20 -
Möðruvellir	x	e	x	?
Björg	x	e	x	20 -
Litli Dunhagi	x	e	x	2680 hdr.
Spónsgerði (Skúmsg.)hjal			x	?
Grímsey³				
Syðri Grenivík	o			?
Ytri Grenivík	o	e	o	?
Borgir	o	e	x	?
Sveinagarðar	o	e	o	?
Miðgarðar ⁴	o	e	x	?
Sveinsstaðir	o			?
Eiðar	o	e	x	?
Efri Sandvík	o	e	x	?
Neðri Sandvík	o			?
Básar	o			?
11. jörð	o			?
12. jörð	o			?
Grýtubakkahreppur				
Skuggabjörg	x	e		
Keflavík	o			
Flateyjarhreppur				
Flatey 3/4	x	e	x	
Brettingsstaðir 1/2	o	e	x	
N.Þing.				
Gunnarsstaðir	x	e	x	
Fljót				
Móskógar	o			
Ubestmet placering				
Akrar	o			
Garðshorn	o	(Muligvis Garðshorn i Kræklingahlíð)		

²Kaldes Grundarhóll 1569, står mellem Kleif og Fjallgerði og kan være Grund.

²Skógarbrekka er mellem Skriðuland og Baldursheimur i registeret 1447 men findes ikke senere.

³Möðruvallaklaustur ejer 12 gårde i Grímsey 1447, alle øde.

⁴En af Möðruvellir gårde indtil 1569, nævnes beneficium 1696

Værdi af øde og beboede gårde i Eyjafjarðarsýsla 1447, andre end GrímseyAntal gårde

	Beboede	Øde
Over 20 hdr.	22	3
20 hdr.	10	6
Under 20 hdr.	1	7
Ukendt værdi	1	5

Reynistaður kloster gårde 1295-1556

Navn	Værdi (1696)	Landskyld 1295
Ytri Gröf	15	2 hdr.
Syðri Gröf	23	2 hdr. og kýreldi
Páfastaðir	30	4 hdr.
1/2 Vermslaland	10	1 hdr.
Fjallsland	20	2 hdr.
Skarðsá	20	1 hdr. 14 ører
Hóll	40?	2 hdr.
Stöpull	?	2 hdr.
Daðastaðir	20	3 hdr.
Hólar (Hólakot?)	10	9 vættir skreiðar
Skörðugil	26	9 hdr. og 3 lamseldi
Ytra Skörðugil	20	2 hdr.
1/2 Foss	10	6 vættir skreiðar
1/2 Brókarlækur	3	4 vættir skreiðar
Hnúðnes	?	12 vættir skreiðar
1/2 Selá	6	8 vættir skreiðar
Hof á Skagaströnd	20	20 v. skr. og flutn. á Skíðastaði í Laxárdal
Hafsteinsstaðir	40	ekki getið
Ferjuhamar og geldnaut	20	2 hdr. ala 2 veturg. kýr
Kárastaðir	24	3 hdr. og sama og á Ferjuh.
Hróarsdalur	20	2 hd.r og sama og á Ferjuh.
Kelduland	20	2 hdr. og taða
Bakki	30?	2 hdr.

Kilder: D.I. II s. 300, Björn Lárússon: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967 (for værdien)

Bebyggels på Reynisstaður klostres gårde i 13.-16. århundreders jordregistre

Kilder: D.I. II s. 300, D.I. IV s. 700-702, D.I. IX s. 320-321, D.I. XII s. 141

Ár	1295	1446	1525	1556
Skefilsstaðahreppur				
Hraun 1/3	-	x	x	x
Efranes	-	x	x	x
Húnsnes (Hnúðnes)	x	o	o	o
Malland 1/3	-	x	x	x
Brókarlækur 1/3-1/2	x	x	x	x
Selá 1/2	x	x	x	x
Skefilsstaðir	-	x	x	x
Hvammkot	-	-	o	x
Sauðárhreppur				
Skíðastaðir	-	x	x	x
Hafragil	-	-	-	x

Ár	1295	1446	1525	1556
Reykir	-	-	-	x
Hólakot (Hólar)	-	x	x	x
Fossárteigur (Foss?)	x	o	o?	o?
Steinn (Steinsstaðir?)	-	-	x	x
Innstaland	-	o	x	x
Veðramót	-	x	x	x
Heiði	-	x	x	x
Tunga	-	x	x	x
Sauðá	-	-	-	x
Rípurhreppur				
Kelduland (-dalur?)	x	x	x	x
Hróarsdalur	x	x	x	x
Kárastaðir	x	x	x	x
Hamar	-	x	x	x
Keta	-	x	x	x
Ferjuhamar	x	o	x	x
Seiluhreppur 1713				
Hafsteinsstaðir	x	x	-	x
Reynistaður	x	x	x	x
Hryggir m. Víðid.	-	x	o	x
Núpur	-	o	o	-
Melur	-	x	x	x
Hvammshús hj. R.	-	-	o?	-
Geirmundarstaðir	-	x	x	x
Pröm	-	x	x	x
Dúkur	-	x	x	x
Land	-	-	x	x
Dæli	-	x	o	-
Skarðsá	x	x	x	x
Hólkot (Hóll?)	x	x	o	-
Fjall	x	x	x	x
Reykjarhóll	-	x	x	x
Ýpishóll	x?	x	x	x
Stöpull	x	o	o	o
Skörðugil ytra	x	x	x	x
Skörðugil syðra	x	-	-	-
Holtsmúli	-	x	x	x
Stóragröf	x	x	x	x
Litlagröf	x	x	x	x
Páfastaðir	x	x	x	x
Kjartansstaðir	-	x	x	x
Vermslaland 1/2	x	x	-	-
Daðastaðir	x	-	-	-
Bakki	x	x	x	-
Lýtingsstaðahreppur				
Daufá	-	x	x	x
Reykjavellir	-	x	x	-
Hofshreppur				
Brúarland	-	x	o	-
Brúarland annað	-	x	o	-
Húnavatnss., Eyjafj., Þing				
Hof á Skagaströnd	x	x	x	x
Fjall	-	x	x	x (og Steinastaðir, udn. sammen)
Rugludalur	-	x	o	x

Ár	1295	1446	1525	1556
Engihlíð 1/2	-	-	x	-
Leifsstaðir	-	x	x	-
Krossar Ársk.	-	-	x	-
Skarð í Fnj.	-	-	x	-
Uplacerede øde gårde 1446				
Kallastaðir	-	o		
Lúsabakki	-	o		

Helgafellsklosters gårde i 1377-1378 og 1397

		Værdi (1397)	Landskyld 1377-78
1/2 Reykjanes	10 hdr.	?	
Breiðabólstaður	20 hdr.	2 hdr.	
1/2 Háls (1377, allur 1397)		16 hdr.	2 merkur
Guðmundareyjar	16 hdr.	4 merkur	
Fagurey	40 hdr.	4 hdr.	
Höskuldsey	-	40 vættir skreiðar	
Pormóðsey	-	15 vættir skreiðar	
Knífsey	-	1 mörk	
Saurlátur	-	15 vættir skreiðar	
Jónsnes	10 hdr.	3 merkur	
Hofstaðir	16 hdr.	2 hdr.	
Arnarstaðir	-	3 merkur	
Ögur	16 hdr.	2 hdr.	
Pingvöllur	-	3 merkur	
Geitagerði	-	1 hdr.	
Saurar	24 hdr.	2,5 hdr.	
Grísarhóll	20 hdr.	2 hdr.	
Kleifar	-	2 hdr.	
Seljalönd	-	5 hdr.	
Botn		/ 3 merkur	
Pórustaðir		\ 20 hdr.	1 hdr.
Ólafsvík	30 hdr.	35 vættir skreiðar	
Foss	24 hdr.	2,5 hdr.	
Skarð	16 hdr.	2 hdr.	
Þrándarstaðir	12 hdr.	27 vættir skreiðar	
Hraunsskarð	16 hdr.	31 vætt skreiðar	
Gufuskálar	-	22 vættir skreiðar	
Bláfeldur	-	2 hdr.	
Garðar	20 hdr.	2 hdr.	
Brekka	10 hdr.	1 hdr.	
Melur	-	3 merkur	
Brekka	12 hdr.	1 hdr.	
Stakkhamar	16 hdr.	4 merkur	

Akranes	10 hdr.	1 hdr.
Skallastaðir	12 hdr.	3 merkur
Laxárbakki	-	4 merkur
Langanes	-	1 hdr.
Hrísdalur	-	1 hdr.
Hofsstaðir	-	3 merkur, fæða kvengildan ómaga
Lágafell	20 hdr.	2 hdr.
Annað Lágafell	15 hdr.	1,5 hdr.
Dufgusdalur	30 hdr.	3 hdr.
Moldbrekka	12 hdr.	1 hdr.
Hjarðarfell	30 hdr.	3 hdr.
Ystahraun	10 hdr.	1 hdr.
Miðhraun	20 hdr.	10 aurar
Straumfjarðartunga	16 hdr.	-
Hrossholt	16 hdr.	-
Svarból	12 hdr.	-
Vellir	12 hdr.	-
Vatnsholt	24 hdr.	-
1/4 Vallengis	3 hdr.	-
Eyðihús	2 hdr.	-
Ingjaldshóll	28 hdr.	-
Kjalvegur	10 hdr.	-
Hella	12 hdr.	-
Herrauðarlón	8 hdr.	-
Hraunfjörður	20 hdr.	-
Horn	16 hdr.	-
Akurey	50 hdr.	-
Berserkjakraun	40 hdr.	-
Sælón	16 hdr.	-
Ólafsey	12 hdr.	-
Eskigrasey	20 hdr.	-
Kjóeyjar	20 hdr.	-
Setberg	12 hdr.	-
Valshamar	24 hdr.	-
Heggsstaðir	24 hdr.	-
Keflavík 1/2	6 hdr.	-

Kilder: D.I. III s. 325-328, D.I. III s. 620. Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967

Viðey kloster gårde 1313

Gård	Værdi 1695	Landskyld 1313
Eiði	10 hdr. 80 al.	2 hdr./helmingarsáð/2 kvilder
Korpúlfsstaðir af dem	20 hdr.	1 hdr./foder for 3 tyre/opbevarelse
Blikastaðir	13 hdr. 40 al	Halvdelen af alt hø
Ós	findes ikke	10 øre „vara“/for for 10 tyre
Þormóðsdalur	13 hdr. 40 al.	3 merkur/græsning for 3 heste
Vatnsendi	22 hdr.	3 merkur
Ellidavatn	22 hdr.	2 hdr./4 vættir mel
Leysingjastaðir	findes ikke	1 hdr.
Kleppur	20 hdr.	2 hdr.
Breiðholt	20 hdr.	Halvdelen af alt hø
Hvammur	15 hdr.	1 hdr.
Digranes	15 hdr.	3 merkur
Hvaleyri	20 hdr.	-
Húsatóttir	33 hdr. 40 al.	1 hdr. 12 øre/korn af 0,4 ha ager

Kilde D.I. II s. 377

Viðey klostres gårde 1395

Gård	Landskyld
Hvammur i Ölfus	4 merkur
Hvoll	4 merkur
Húsatóftir	2 hdr.
Hafnir	2 hdr.
Starnes	4 hdr.
Hafurbjarnarstaðir	4 hdr.
Kolbeinsstaðir	1 hdr.
Brunnastaðir	3 hdr.
Hvaleyri	4 hdr.
Unnólfsstaðir	3 merkur
Í Haga	3 merkur
Digranes	1 hdr.
Kleppur	2 hdr.
Gröf	1 hdr. 12 al.
Keldur	1 aurar
Breiðholt	1 hdr. 12 al
Vatnsendi	3,5 merkur
Ellidavatn	3 hdr.
Ós	2 merkur
Blikastaðir	2 merkur

Korpúlfsstaðir	2 hdr.
Eiði	2 hdr.
Fitjar	1 hdr.
Hraðastaðir	3 merkur
Vellir	3 merkur
Mógilsá	2 hdr. 5 aurar
Saltvík	1 hdr.
Móar	1 hdr. 6 aurar
Esjuberg	ingen landskyld
Gufunes	ingen landskyld
Þorbjarnarstaðir	øde
Hellar	øde

Gårde købt af abbed Páll Værði

Útskálahamar	16 hdr.
Vallá	20 hdr.
Skeggjastaðir	12 hdr.
Helgadalur	12 hdr.
Varmá	30 hdr.
Lágafell	20 hdr.
Mýdalur	20 hdr.
Lambhagi	20 hdr.
Hólmur	30 hdr.
Breiðholt	16 hdr.
Reyðará	16 hdr.
Hofsstaðir	7 hdr.
1/2 Brunnstaðir	30 hdr.
Hlíð	16 hdr.
Háls	16 hdr.
Miðengi	40 hdr.

Kilde: D.I. III s. 597

Landskyld, øde gårde og værdi på Hólars gårde i Mið-Skagafjörður 1388 sammenlignet med 1449, 1550 og 1842 (1 hdr. = 120 al.)

	Landskyld		
	1388	1449	1842
Rein	2,5 hdr. 8 k	øde	?
Egg	4 hdr. 9 k	3,5 hdr. 8 k	2 hdr.
Beingarður	144 al. 6 k	øde	40 al.
Ás	6 hdr. 4 k	10 h.+ (12 kúg)	2 hdr.
Vatn (og Being. 1449)	144 al. 4 k	40 al. (sands.øde)	60 al.
Garður	200 al. 4 k	2 hdr. 6 kúg	100 al.
Keflavík	4 hdr. 8 k	2,5 hdr. 5 kúg	80 al.
Utanverðunes	3 hdr. 6 k	2,5 hdr. 10 kúg	1 hdr.
Syðstihvammur	4 hdr.	2,5 hdr. 7 kúg	130 al. (Fl.hv.)
Miðhvammur	270 al.	2 hdr. 8 kúg	60 al. (Hj.hv.)
Kothvammur	144 al.	øde	60 al. (Hj.kot)
Frostastaðir	5 hdr. ¹	5 hdr. 8 kúg	340 al.
Þverárgrund	4 hdr.	3 hdr. 8 kúg	2 hdr.
Þverá	5 hdr.	5 hdr. 9 kúg	180 al.
Framnes	192 al.	øde	140 al.
Axlarhagi	300 al.	1 hdr. 5 kúg	90 al.
Syðribrökkur	5 hdr. 40 al. ²	4 hdr. 8 kúg	2 hdr.
Ytribrekkur	2 hdr. 90 al. ³	1,5 hdr. 4 kúg	1 hdr.
Brekkukot	144 al.	144 al 6 kúg	40 al.
Dýrfinnustaðir	3 hdr.	3 hdr. 9 kúg	170 al.
Viðvík	6 hdr.	9 hdr. 10 kúg	270 al.
Hólakot	144 al.	144 al 6 kúg	
Kvígindishóll	1 hdr.	øde	-
Miklihóll	320 al.	3 hdr. 7 kúg	2 hdr.
Litlihóll	1 hdr.	1 hdr. 6 kúg	60 al.
Brimnes	3 hdr. ⁴	3 hdr. 7 kúg	2 hdr.
Kýrholt	420 al.	3,5 hdr. 8 kúg	140 al.
Gröf	1 hdr.	øde	-
Narfastaðir	2 hdr.	2 hdr. 6 kúg/kvíga	180 al.
Lón	2 hdr.	2 hdr. 6 kúg/kvíga	1 hdr.
Vatnsleysa	2 hdr.	1,5 hdr. 5 kúg	1 hdr.
Ytri Hofdalir	300 al. ⁵	3 hdr. 8 kúg	280 al.

¹„af frostastodum cc. voro. mælihllass todo. c. i hafnar v[adum] ok c i eldum ok leysa kugilldi ef vill“. Mælihllass töðu var et hdr. til 144 al., ifølge Búalög II s. 15, efter efterspørgsel.

²Der skulle fodres fire køer og fire stude om vinteren. Dette var iflg. *Búalög II A* s. 18 40 al. pr. ko og iflg. *Búalög I* s. 8-9 30 al. for studerne. Desuden blev der betalt tre hundreder i vadmel, så den totale landskyld var 160 al. + 120 al. + 360 al.= 5 hdr. og 40 al. Muligvis er dette for højt, f.eks. ud fra sammenligning med andre gårde i denne tabel.

³Landskyld var et hdr. i vadmel og fodring af tre køer og tre stude, totalt 2 hdr. og 90 al.

⁴Her var landskylden „c. woro. c. i hafnar v[vadum]. xx lamba eldi ok tueuett n[aut]“. Det er ikke sikkert hvad det kostede at fodre et lam om vinteren. Det kostede 20 al. at fodre en to vinter gammel tyr. (Búalög II s. 28). Generelt regnes der med at en får kun behøver 1/10 del af det hør, en ko behøvede.

⁵Landskyld: „c. i hafnarv[adum]. ala ij kyr ok ij vetrungha. ok ij geldnaut.“

Syðri Hofdalir	460 al. ¹	øde	-
Grjóta	144 al.	øde	-
Rannveigarstaðir	2,5 hdr.	øde	-
Svaðastaðir	3 hdr.	øde	200 al.
Algerðarstaðir	184 al.	øde	-
Gljúfurá	3 hdr.	øde	-
Hofsstaðir	Staðarbú	Staðarbú	140 al.
Ásgeirsbrekka	4 hdr.	3 hdr. 7 kúg/skipf	2 hdr.
Enni	2 hdr.	2 hdr. 6 kúg	1 hdr.
Hringver	2 hdr.	1,5 hdr. kalf 8 kúg	180 al.
Neðri Ás	5 hdr.	4 hdr. 6 kúg	300 al.
Garðakot	220 al.	øde	1 hdr.
Skúfsstaðir	4 hdr. ²	4 hdr. 8 kúg	300 al.
Ingveldarstaðir	3 hdr.	2,5 hdr. 8 kúg	100 al.
Nautabú	2 hdr.	2 hdr. 6 kúg	1 hdr.
Kjarvalsstaðir	192 al.	øde	1 hdr.
Kálfsstaðir	680 al. ³	5 hdr. 12 kúg	180 al.
HrafNSTaðir	3 hdr.	2,5 hdr. 8 kúg	1 hdr.
Hrafnhóll	192 al.	192 al. 6 kúg	80 al.
Hvammur	260 al.	1,5 hd 6 kúg	180 al.
Reykir	390 al.	3 hd 8 kúg	210 al.
Víðines	320 al.	2,5 hd 8 kúg	300 al.
Efri Ás	3 hdr. ⁴	2,5 hdr. 9 kúg	2 hdr.
- Halsgrof	1 tyr deraf	-	-
Unastaðir	210 al. ⁵	1,5 hdr. 6 kúg	1 hdr.
Fjall	2 hdr.	1 hdr. 4 kúg	90 al.
Bygghóll	24 al. ⁶ øde	-	-
Heljardalsá	3 hdr.	øde	-
Bjarnastaðir	440 al.	2,5 hdr. 6 kúg	2 hdr.
Skriðuland	380 al.	3,5 hdr. 11 kúg	2 hdr.
Bakki	60 al.	øde	-
Saurbær	420 al.	3 hdr. 8 kúg	90 al.
Sviðningur	390 al.	2 hdr./husb 9 kúg	1 hdr.
Smiðslækur	220 al.	øde	60 al.?
Sleitustaðir	440 al.	3 hdr. 8 kúg	2 hdr.
Miklibær	4 hdr.	3 hdr. 9 (+6) kúg	180 al.
Púfur	380 al. ⁷	2 hdr./husb. 7 kúg	1 hdr.
Kross	220 al. ⁸	2,5 hdr. 7 kúg	1 hdr.
Teigur	170 al. ⁹	øde	60 al.

¹Landskyld: „x aurar kuiker. c i vadmulum h[alft] huart. ala iiij kyr ok iiij. g[eld] naut.

²Landskyld: „vætt smiors. x lamba eldi. cc. i vadmulum h[alft] huart ok ij tueuetr n[aut]“

³Landskyld: „kýr. vætt smiors. x. lamba elde. c. voro ok ccc i hafnarv[adum]“

⁴Landskyld: „c. voro. ok c i hafnarv[adum] vætt smiors ok x l[amba] eldi ok tueuett n[aut] af halsgrof“

⁵Landskyld: „h[alft] annat hundrat j vadmulum ok x lamba eldi“

⁶Landskyld: „xij lamba elde“

⁷Landskyld: „kyr. c. voro ok c i h[afnarvadum]. x lamba eldi“

⁸Landskyld: „xx lamba eldi. h[alft] annat hundrat j vadmulum“

⁹Landskyld: „x lamba eldi. v sauder. v. tig[er] hundrut j vadmulum“

Af 70 gårde i 1388 lå 19 eller 20 øde i 1449.

	1388	1550	1842
Rein	2,5 hdr.	øde	?
Egg	4 hdr.	3 hd 6 k	2 hdr.
Beingarður	144 al.	øde	40 al.
Ás	6 hdr.	3 hd 90 al (11 kúg)	2 hdr.
Vatnskot	144 al.	øde 40 al.	60 al.
Garður	200 al.	2 hd 6 kúg	100 al.
Keflavík	4 hdr.	2 hd. 6 kúg	80 al.
Utanverðunes	3 hdr.	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Syðstihvammur	4 hdr.	2 hd 6 kúg	130 al. (Fl.hv.)
Miðhvammur	270 al.	1 hd 5 kúg	60 al. (Hj.hv.)
Kothvammur	144 al.	øde	60 al. (Hj.kot)
Frostastaðir	5 hdr.	4,5 hd 11 kúg	340 al.
Þverárgrund	4 hdr.	2 hd 7 kúg	2 hdr.
Þverá	5 hdr.	3 hd 4 kúg	180 al.
Framnes	192 al.	140 al 6 kúg	140 al.
Axlarhagi	300 al.	1,5 hd 5 kúg	90 al.
Syðriþrekkur	5 hdr. 40 al. ¹	4 hd 6 kúg	2 hdr.
Ytriþrekkur	2 hdr. 90 al. ²	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Brekkukot	144 al.	1 hd 5 kúg	40 al.
Dýrfinnustaðir	3 hdr.	2 hd 8 kúg	170 al.
Viðvík	6 hdr.	staðarbú	270 al.
Hólakot	144 al.	1 hd 5 kúg	
Kvígindishóll (Langhús?)	1 hdr.	øde ? ³ 4 kúg?	-
Miklihóll	320 al.	2 hd 6 kúg	2 hdr.
Litlihóll	1 hdr.	60 al 5 kúg	60 al.
Brimnes	3 hdr.?	3 hd 6 kúg	2 hdr.
Kýrholt	420 al.	2,5 hd 6 kúg	140 al.
Gröf	1 hdr.	øde	-
Narfastaðir	2 hdr.	1,5 hd 6 kúg	180 al.
Lón	2 hdr.	1,5 hd 6 kúg	1 hdr.
Vatnsleysa	2 hdr.	1,5 hd 7 kúg	1 hdr.
Ytri Hofdalir	300 al.?	3 hd 6 kúg	280 al.
Syðri Hofdalir	460 al.?	øde	-
Grjótá	144 al.	øde	-
Rannveigarstaðir	2,5 hdr.	øde	-
Svaðastaðir	3 hdr.	2 hd 6, kúg	200 al.
Algerðarstaðir	180 al.?	øde	-

¹Der skulle fodres fire køer og fire stude om vinteren. Dette var iflg. *Búalög II* A s. 18 40 al. pr. ko og iflg. *Búalög I* s. 8-9 30 al. for studerne. Desuden blev der betalt tre hundreder i vadmel, så den totale landskyld var 160 al. + 120 al. + 360 al.= 5 hdr. og 40 al. Muligvis er dette for højt, f.eks. ud fra sammenligning med andre gårde i denne tabel.

²Landskyld var et hdr. i vadmel og fodring af tre køer og tre stude, totalt 2 hdr. og 90 al.

³Opbevarelse af tyre om vinteren. Langhús kan være den samme gård som Kvígindishóll før.

Gljúfurá	3 hdr.	1 hd 6 kúg	-
Hofsstaðir	Staðarbú	Staðarbú	140 al.
Ásgeirsbrekka	4 hdr.	3 hd 6 kúg	2 hdr.
Enni	2 hdr.	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Hringver	2 hdr.	2 hd 7 kúg	180 al.
Neðri Ás	5 hdr.	4 hd 6 kúg	300 al.
Garðakot	220 al.	1 hd 5 kúg	1 hdr.
Skúfsstaðir	4 hdr.?	3,5 hd 12 kúg	300 al.
Ingveldarstaðir	3 hdr.	1,5 hd 6 kúg	100 al.
Nautabú	2 hdr.	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Kjarvalsstaðir	192 al.	1 hd 5,5 kúg	1 hdr.
Kálfsstaðir	680 al.?	3 hd 6 kúg	180 al.
Hrafnsstaðir	3 hdr.	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Hrafnhóll	192 al.	1,5 hd 6 kúg	80 al.
Hvammur	260 al.	2 hd 6,5 kúg	180 al.
Reykir	390 al.	2 hd 6 kúg	210 al.
Víðines	320 al.	2 hd 6 kúg	300 al.
Efri Ás	3 hdr.?	2 hd 6 kúg	2 hdr.
- Halsgrof	1 tyr deraf	-	-
Unastaðir	210 al.?	1,5 hd 6 kúg	1 hdr.
Fjall	2 hdr.	1 hd 5 kúg	90 al.
Bygghóll	24 al.?	øde	-
Heljardalsá	3 hdr.	øde	-
Bjarnastaðir	440 al.	3 hd 7 kúg	2 hdr.
Skriðuland	380 al.	3 hd 7 kúg	2 hdr.
Bakki	60 al.	øde	-
Saurbær	420 al.	2 hd 6 kúg	90 al.
Sviðningur	390 al.	1,5 hd 6 kúg	1 hdr.
Smiðslækur	220 al.	øde	60 al.?
Sleitustaðir	440 al.	3 hd 6 kúg	2 hdr.
Miklibær	4 hdr.	3 hd 6 kúg	180 al.
Þúfur	380 al.?	3 hd 6 kúg	1 hdr.
Kross	220 al.?	2 hd 6 kúg	1 hdr.
Teigur	170 al.?	øde	60 al.

1388 70 gårde beboede 1550 deraf før 15, senere 13 ubeboede.

?= Usikkerhed på grund af usikker værdi af produkter, der skal betales i rente, oftest stude eller tyre.

Kilder: J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, D.I. III s. 407-411

Hólar bispestol gárdes værdi 1388 og værdi 1686

	1388 hdr.	1686 hdr.	Øde 1449
Rein	30	-	øde
Egg	50	50	
Beingarður	15	7,3	øde
Ás	65	65	
Vatnskot	15	-	
Garður	40	40	
Keflavík	40	40	
Utanverðunes	40	40	
Syðstihvammur	40	21	
Miðhvammur	30	20	
Kothvammur	15	-	øde
Frostastaðir	60	60	
Þverárgrund	40	40	
Þverá	43	43	
Framnes	23,7	23,7	øde
Axlarhagi	23,7	23,7	
Syðribrekkur	60	60	
Ytribrekkur	40	40	
Brekkukot	10	10	
Dýrfinnustaðir	40	40	
Viðvík	80	80	
Hólakot	20	20	
Kvígindishóll (Langhús?)	10	10	øde
Miklihóll	40	40	
Litlihóll	10	10	
Brimnes	50	50	
Kýrholt	50	50	
Gröf	10	10	øde
Narfastaðir	30	30	
Lón	30	30	
Vatnsleysa	30	30	
Ytri Hofdalir	40	60 (Hofdalir)	
Syðri Hofdalir	20	-	øde
Grjótá	15	-	øde
Rannveigarstaðir	30	-	øde
Svaðastaðir	30	30	øde
Algerðarstaðir	20	-	øde
Gljúfurá	40	-	øde
Ásgeirsbrekka	50	50	
Enni	20	20	
Hringver	30	30	
Neðri Ás	67,3	67,3	
Garðakot	20	20	øde
Skúfsstaðir	60	60	

Ingveldarstaðir	23,7	23,7	
Nautabú	30	30	
Kjarvalsstaðir	20	30	øde
Kálfsstaðir	50	50	
Hrafnsstaðir	30	30	
Hrafnhóll	13,7	13,7	
Hvammur	27,3	27,3	
Reykir	35	35	
Víðines	40	40	
Efri Ás	40	40	
- Halsgrof			
Unastaðir	30	30	
Fjall	15	15	
Bygghóll	4	-	øde
Heljardalsá	40	-	øde
Bjarnastaðir	60	60	
Skriðuland	50	50	
Bakki	6	-	øde
Saurbær	27,3	27,3	
Sviðningur	30	30	
Smiðsgerði	25	-	øde
Sleitustaðir	60	60	
Miklibær	40	40	
Þúfur	30	30	
Kross	27,3	27,3	
Teigur	15	-	øde

Landskyld på beboede gårde % af gårdenes værdi

1388	8,1% på 69 gårde. Total værdi af gårde 2.292 hdr, landskyld 185,3 hdr.
1449	7,1% på 49 gårde. Total værdi af gårde 1.998,3 hdr, landsk. 142 hdr.
1550	5,2% på 54 gårde. Total værdi af gårde 2.142 hdr, landsk. 111,3 hdr.

Størrelse af øde gårde 1447 på grundlag af jorderegister 1388

20 hdr. og over øde	10
20 hdr. og over beboede	47
under 20 hdr. øde	10
under 20 hdr. beboede	2

Vestur-Skaftafellssýsla. Gårde i det 14. årh.

Þykkvabæjarkloster gårde

	Landskyld 1340 al.	Landskyld 1686/95 al.	Landsk. 1842 al.	Værdi 1842	Husstande antal 1842
Hvoll	280	360/300	210	24	4
Hryggir	116	180	130	12	3
Dyrhólmar	400	1300/857	857	24	9
Ketilsstaðir	400	360	360	24	3
Geilar	100	188/90	130	12	2
Heiði	144	240/180	180	12	2
Götur	100	180	120	12	2
Vík	352	360	200	24	2
Fagridalur	180	180	200	12	1
Stapaland	110 ¹	-	-	-	- (øde af ukendt årsag)
Holt	144	170	240	12	4
Skáldabær	348 ²	210	170	12	2 (Skálmarbær)
Jórvík	144	170	170	12	4
Mýrar	144	180	180	12	1
Sandar	144	170	127?	12	4
Fjósar	120	100	110	12	2
Ós 1783)	192	60	-	-	- (øde ved vulkanudb.
Grímsstaðir	360	170	170	12	7
Lyngar (Ey.)	144	170	170	12	2
Fagrahlíð	144	120	60	12	1
Steðjubakki	60	80	80	12	2 (Bakkakot?)
Skaftárnes	240	-	-	-	- (øde af ukendt årsag)
Hvammur	180	170	170	12	1
Flaga	240	170	170	12	1
Borgarfell	96	150	140	12	1
Gröf	144	150	150	12	1
Lokinhamrar	180	170	150	12	1 (Hemra)
Hrífunes 1783)	240	170	-	-	- (øde ved vulkanudb.
Skarð	240	240	-	-	- (øde ved sandflugt)
Total	5.666				
	5.316	6.168/5.507			
	4.836		4.544		

Delingstal 1842 2,5

¹50 al. og fodring af 2 stude eller tyre²Med ítala til Þykkvabæjarkl.: Foder til 4 kalve om vinteren. (Ca. 60? al.)

Kirkjubær klostets gårde

	Landskyld 1340	Landskyld 1397	Landskyld 1686/95 al.	Landsk. Værdi 1842 al.	Værdi 1842	Husstande antal 1842	
Eystri Dalur	120	140	180	75 ¹	6	1	(Þverárd., Brattl.)
Vestri Dalur	120	140	-	-	-	-	
Hörgsland	-	492 ²	310	310	24	10	
Hörgsdalur	30 ³	390	270	288	24	1	
Prestbakki	-	280	240/180	180	12	2	
Mörtunga	180	124	210	210	12	2	
Geirland	453 ⁴	343	270	288	24	3	
Mörk	240	160	130	130	12	2	
Ytri Bær	240	160	105	115	6	1	(Vestari Dalb.)
Heiði	uk.	104	250	190	12	2	
Nýibær-	80	135	135	12	1		
Tunga	uk.	100	250/190	140	12	2	(to gårde 1842)
Kársstaðir	120 ⁵	280*	135	95	12	1	
Erpsstaðir	204 ⁶	195*	130	?	?	1	(Refsst.)
Vík	150	-	130	60	12	1	(Syðri Vík)
Selbúðir	150 ⁷	250*	150	70	12	1	
N.Steinsmýri	150	⁸	235/155	155	12	4	(Eystri St.)
Fljót	-		360/290	290	24	2	(to gårde 1842)
E. Steinsmýri	210		450/290	290	24	4	(Syðri St.)
Sel	96	96	-	-	-	-	
Slýjar	180	70	200	80	12	2	
Holt	-	184		55	-	1	(Langholt?)
Staðarh.?)							
Hraun	-	124					(?)
Fell	-	480 ⁹	150	100	12	1	
Brekkur	360	200 ¹	300	300	24	5	

¹Gården var blevet ramt af Skaftáreldar 1783 og dens værdi/landskyld halveret. Se J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 7

²Der var også 8 nauta fóður i landskyld. Det er her sat til 30 al. pr. hoved, 240 al. (se Búalög I. Rv. 1915, s. 8-9)

³Ítala til Þykkvibær. 1397 medregnet. Landskyld 1343 ukendt. I 1397 betalte Hörgsdalur en kalv i landskyld sammen med Prestbakki til Kirkjubæjarkl.

⁴Med ítala til Þykkvibær: Foder til en ko. 40 hdr. (se Búalög I. Rv. 1915, s. 8-9) + 0,5 fjórðungur ost (2,5 al.). Også medregnet 1397

⁵Ítala til Þykkvibær. Medregnet 1397. Landskyld 1343 ukendt.

⁶Med ítala til Þykkvabæjarkl.: Foder til 5 lam. medregnet. 1397 også medregnet.

⁷Med ítala til Kirkjubæjarkl.: 5 aurar (30 al.) Også medr. 1397

⁸I registret fra 1397 står ved både Steinsmýri og Fljót, at de skal betale „20 skjólur söltu og 20 hesta leigur“ i landskyld. Der er også foder til 4 stude i Efri Steinsmýri. Jeg har imidlertid ikke kunnet finde ud af, hvad værdien af disse ydelser var, der er 20 spande salt (eller 20 spande saltede forelle, som en autoritet vil have det, hvilket man dog ville forvente var opbevaret i tønner) og udlån af 20 heste.

⁹Og to tønner tran

Total 3.003
Total 14 g.² 3.898 3.311/3191 2.716

Delingstal 2,27 1842

*? Incl. fodring af to kvæg, anslået til 80 al.

Kilder: D.I. II s. 738, 781, D.I. IV s. 238, J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kh. 1847, s. 6-13, Björn Lárusson: *The Old Icelandic Land Registers*. Lund 1967, s. 334-339

¹Og fiskeri på klosterets fiskebåd med alle omkostninger betalte af bonden på Brekkur, måske 120 al.

²Eystri Dalur, Hörgsland, Hörgsdalur, Prestbakki, Mörtunga, Geirland, Mörk, Ytri Bær, Heiði, Nýibær, Tunga, Kársstaðir, Erpsstaðir, Selbúðir.

Appendiks 6. Kreaturhold på kirkjustaðir¹

g. betyder beder (sauðir). Kastrerede kvæg er nævnt hvis det er mere end 3 stk. pr. gård (de er meget sjældne uden for stordrift). Indberegnet i beder er væddere.

1318 - Auðunnarmáldagar

	Værdi hdr.	Køer/fåre/beder	Får pr. ko	1702-1714 Køer/fåre/beder	Kilde f. 14. -16 århdr. D.I.
Háls í Fnjóskad.		8/80	10,0	4/39/68	II 439
Flatey		4/12	3,0	?	II 441
Pönglabakki		3/18	6,0	3/30/25	II 445
Laufás		12/36/10	3,0	8/90/103	II 451
Saurbær		8/56/20	7,0		II 451
Hrafnagil		14/36/10	2,6		II 453
Vellir		21/110/30	5,3		II 455

1397 - Vilkinsmáldagar

Miðdalur	32	9/28/1	3,1	13/42/18	IV 38
Hlíð	?	8/21	2,6	10/68/66	IV 38
Haukadalur	60	9/62	6,9	9/51/54	IV 39
Tunga	?	2/12	6,0	11/93/87	IV 40
Reykjadalur	13	5/30	6,0	8/57/4	IV 41
Tungufell	20	2/21	10,5	4/3/20+5/36/36	IV 42
Hruni	20	8/72	9,0	13/103/44	IV 42
Hólar	20	20/60	3,0	10/50/40	IV 45
Steinsholt	15	8/12/10	1,5	7/30/10	IV 47
Hof	42?	6/27	4,5	9/50/33	IV 48
Torfastaðir	40?	4/24	6,0	10/80/71	IV 49
Ólafsvellir	50?	7/21	3,0	10/45/54	IV 50
Hjálmholt		2/6	3,0	12/56/83	IV 51
Hraungerði	55	8/9	1,1	13/51/27	IV 52
Laugardælar	55	11/6	0,5	15/55/53	IV 53
Kaldaðarnes	60	14/?	-	16/52/69	IV 55
Stokkseyri	60	14/36	2,6	9/0/3+4/10/0	IV 55
Gaulverjabær	60?	25/65 ²	2,6	12/50/40	IV 57
Villingaholt	24?	10/30	3,0	10/60/44	IV 59
Egilsstaðir	32	3/12	4,0	6/37/29+5/28/15	IV 59
Kolsholt	30	3/3	1,0	7/37/23+7/23/15	IV 59
Kálfholt	30	10/78	7,8	11/70/29	IV 60
Vetleifsholt	18	4/12	3,0	6/0/0	IV 61
Hagi	22?	9/21	2,3	6/19/7+5/19/19	IV 63
Vellir	60	8/72	9,0	5/56/21+4/33/15	IV 65
Eystraskarð	50	5/66	13,2	6/35/3 (Skarð)	IV 68
Næfurholt	42	3/30	10,0	9/183/99	IV 68
Teigur	40	6/12	2,0	7/63/(48)+11/50/41	IV 77
Reynivellir	30	37/72	1,9	øde efter sneskred	IV 116
Ingunnarstaðir	?	7/30/40	4,3	8/44/78	IV 118
Fitjar	30	9/6	0,7	6/25/25	IV 119
Reykholt	60?	20/72/13	3,6	16/93/134	IV 119
Gilsbakki	?	8/20/1	2,5	6/114/90	IV 121
Húsafell	20	6/30/30	6,0	5/135/82	IV 123
Síðumúli	60	17/6	0,4	8/100/52	IV 125
Staður í Steingr.	20?	23/24	1,0	9/0/86	IV 130
Árnes	18	6/9	1,5	6/32/34	IV 132
Kirkjuból	?	4/9	2,3	?	IV 132
Eyri í Skut.	24	8/60 ¹	7,5	9/50/83	IV 140

¹Nogle få af disse tal kommer ikke fra kirkjustaðir. Det gælder f. eks. for Eiríkur Loftssons kreaturer.

²16 stude og tyre

Stordrift i midten af 1400-tallet

		Køer/får/goldf/kvæg	Får pr. ko	Køer/får/beder 1702-14	DI
Reykhólar	1446	45/180/379/76	4,0	6/63/24	IV 683
Brjánslækur	-	23/110/172/22	4,8	5/16/12	-
Saurbær á R.	-	45/160/210/57	3,6	19/63/8	-
Núpur	-	42/152/157/39	3,6	10/45/120	-
Kaldaðarnes	-	25/120/33/7	4,8	9/51/35	-
Fell í Kollaf.	-	12/80/63/7	6,6	?	-
Munkaþverá 1446		40/120/120/99	3,0		IV 700
Reynisstaðaklaustur 1446		50/240/350/130	4,8		IV 700
Hólar 1550		65/420/577/168	6,5		XI 855
		14.-16. årh.		1702-1714	
Værdi	Kreaturhold hdr.	Forhold Køer/får/beder	Kreaturhold k/f	Forh. Køer/får	D.I. s. (14.- 16. år.)
1465-1494					
Oddi	80	18/84/141	4,7	15/60/?	4,0 VI 628
Hrepphólar	20	15/54/0	3,6	10/50/?	5,0 VI 72
Saurbær á Kj.	60	10/30/0	3,0	12/53/79	4,4 VI 122
Reynivellir	30	7/9/1	1,3	5/19/17	3,8 VI 178
Innri Hólmur	60	12/18/0	1,5	18/67/76	3,7 VI 178
Garðar	20 ?	10/24/0	2,4	8/47/41	5,9 VI 177
Melar		10/55/12 ²	5,5	13/40/70	3,1 VI 175
Hvanneyri		8/48/40	6,0		VI 174
Reykholt	60 ?	20/105/2	5,3	16/93/133	5,8 VI 173
Húsafell	20	5/30/20	6,0	5/115/82	23,0 VI 172
Staðarfell	60	4/60/30	15,0	9/76/20	8,4 VII 134
Tröllatunga	24	5/12/5	2,4	5/69/32	13,8 VI 578
-		4/18/0	4,5		-
-		4/18/0	4,5		-
-		2/12/4	6,0		-
-		3/5/11	1,7		-
Goðdalir	27	9/111/70	12,3		VI 734
Eiríkur Loftsson		80/480/480 ³	6,0		VII 581
Möðrudalur	12	4/84/10	21,0	?	VII 198
Skorrastaður	20	6/30/0	5,0	?	VII 200
1491-1514					
Hruni	20 ⁴	12/72/90	6,0	13/103/44	7,9 VII 44
Reykjadalur	13	6/24/0	4,0	8/57/4	7,1 VII 44
Oddgeirshólar	50	5/30/0	6,0	7/50/34	7,1 VII 45
Kaldaðarnes	60	19/24/0	1,3	15/52/69	3,4 VII 45
Úlfjótssvatn	40	3/24/0	8,0	5/22/17	4,4 VII 47
-	2/16/0	8,0			VII 47
Saurbær á Hv.	20	8/42/0	5,3	7/32/42	5,6 VII 54
Heynes	40	12/48/0	4,0	6/50/46	8,3 VII 57
Hvammur í No.	25	10/60/0	6,0	11/99/101	9,0 VII 62
Hofsstaðir	20	3/18/0	6,0	6/88/3	14,7 VII 65
Narfeyri	60	5/60/0	12,0	16/100/100	6,3 VII 66
Sælingsdalst.	44	4/24/0	6,0	6/66/26	11,0 VII 69
Garpsdalur	40	8/24/0	3,0	7/63/31	9,0 VII 76
Gufudalur	40?	9/72/0	8,0	7/63/44	9,0 VII 77
Otradalur	36?	3/12/0	4,0	6/32/19	5,3 VII 80

¹En kvilde stude²Otte stude og tyre til³og 120 stude⁴ÁM anser dette for urealistisk lavt værdi

Hrafnseyri	40	5/30/0	6,0	6/30/38	5,0	VII 80
Ögur	24	12/72/0	6,0	6/51/52	8,5	VII 82
Laugarból		3/12/0	4,0			VII 83
Möðrudalur	12	5/12/0	2,4			VII 19
-		5/48/0	9,6			VII 19
Hof í Vopnaf.	12	10/10/0	1,0			VII 18
Refsstaður	9	6/70/0	11,7			VII 18
1494-1551						
Kálfholt	40	10/60/0	6,0	11/70/?	6,4	VII 453
Hrepphólar	20	15/60/0	4,0	10/50/?	5,0	XII 638
-		15/60/6	4,0			VII 665
-		15/42/0	2,8			X 395
Steinsholt	15	10/42/30	4,2	7/30/?	4,3	VII 812
Snæfuglsstaðir	30?	4/36/0	9,0	16/80/75	5,0	VII 456
Reykholt	60?	11/84/ ¹	7,6	16/93/133	5,8	VII 666
Hjörsey	40	7/51/44	7,3	5/56/48	11,2	VIII 264
Haffjarðarey	16	9/36/20	4,0	3/26/28	8,7	VII 664
Hjarðarholt	40	10/120/24	12,0	6/71/15	11,8	VIII ???
-		10/120/24	12,0	-		X 65
Gufudalur	40?	10/52/36	5,2	7/63/44	9,0	IX 196
Hrafnseyri	40	10/60/0	6,0	6/30/38	5,0	VIII 300
Núpur	60	10/60/0	6,0	10/45/121	4,5	VII ???
Ögur	24?	14/68/51	4,9	6/51/23	8,5	VIII 265
Vatnsfjörður	30?	14/49/ ²	3,5	6/39/23	6,5	VII 636
-		9/60/0	6,7			VII 636
Kirkjuból í L.	20?	11/78/24 ³	7,1	4/47/5	11,8	VIII 264
Víðidalstunga	60	8/140/ ⁴	17,5	10/93/19	9,3	VII 558
Melstaður	50	12/66/22 ⁵	5,5	9/64/21	7,1	IX 326
Pingeyrar		31/135/215 ⁶	4,4	31/240/?	7,7	IX 316
Hvammur		12/84/75 ⁷	7,0			IX 316
Auðkúla		14/120/103 ⁸	8,6			XI 856
Reynistaður		45/180/300 ⁹	4,0	12/60/0	5,0	IX 320
Viðvík		12/57/0	4,8			XI 856
Hofsstaðir		20/82/49	4,1			XI 856
Ásgeirsá		8/100/8 ¹⁰	12,5			XI 857
Flugumýri		19/100/32 ¹¹	5,3			XI 856
Tunga		8/113/46 ¹²	14,1			XI 856
Bjarnarstaðahlíð		8/149/82 ¹³	18,6			XI 856
Holt		10/74/55 ¹⁴	7,4			XI 856
Vellir	60	23/84/0	3,7	7/40/40	5,7	IX 333
Urðir		11/86/24 ¹	7,8	6/37/41		XI 857

¹Og 8,5 kvilder beder og stude²Og 3 hdr. stude³Og 8 tyre og stude og 5 kalve⁴Og syv gamle okse⁵Og fire tyre⁶Og 22 tyre og stude⁷Og 6 tyre og 6 kalve⁸Og 9 tyre og stude⁹Og 62 stude og unge køer, 12 kálfar.¹⁰Og 6 stude og tyre¹¹Og 3 stude og tyre og 8 kalver¹²Og 9 stude og tyre¹³Og 5 stude og tyre¹⁴Og 5 stude og tyre

Myrká		9/105/62 ²	11,7	6/110/70		XI 857
Hrafnagil	20	5/36/0	7,2	7/74/101	10,6	IX 332
Saurbær	50	10/70/80 ³	7,0	5/80/83	16,0	IX 329
Hvassafell		8/57/30 ⁴	7,1	3/45/16+4/51/39		XI 857
Mikligarður		22/177/110 ⁵	8,0	4/48/30		XI 857
Munkaþverárkl.		18/80/140	4,4	12/112/180	9,3	IX 305
Illugastaðir		5/41/24	8,5	4/50/42		IX 305
Ærlækur	30	4/45/32	11,3	4/87/48		IX 305
Hof í Vopn.	12	12/60/0	5,0			VII 512
-		10/60/0	6,0			IX 187
Eiðar	60	10/60/0	6,0			IX 185
Hallormsstaður	14	8/54/0	6,8			IX 259
-		7/54/0	7,7			X 397
Háls í Hamarsf.	7,5	5/40/8	8,0			VII 448
-		5/60/8	12,0			IX 260
Hof	14	9/80/12	8,9			VII 448
Pvottá í Ham.	11	6/24/0	4,0			IX 261
Stafafell	26	12/68/49 ⁶	5,7			VII 287
Einholt	30	8/30/12	3,8			VII 449
-		13/27/22 ⁷	2,1			-
-		13/30/12	2,3			VIII 490
Kálfafell	22	8/50/10	6,5			VII 452
Sandfell	12	5/18/0	3,6			IX 188
Skarð	50?	8/40/0	5,0			IX 18?

Forhold får/køer

1318/1397	4,1		
1465-1494	5,6	1702-1714	(sömu staðir) 10,1
1491-1518	5,7	1702-1714	(sömu staðir) 7,1
1494-1551	6,5	1702-1714	(sömu staðir) 7,9

¹Og 17 stude og tyre²Og 11 stude og tyre³Og 6 stude og tyre⁴Og 9 stude og tyre⁵Og 24 stude og tyre⁶Og 10 tyre og 6(?) kalve⁷Og 7tyre og 4 kalve

Appendiks 7. Skovens udbredelse i 15. og 16. årh.

D.I. VI

s. 109 Skov der følger ejendommen Jörfi i Haukadalur. (forsvundet?)

s. 173 Reykholtsmáldagi: Blandt kirkens ejendom er „Geitland allt með skógi, Pétursskóg í Norðurárdal millum Stakkagils og Klofa. Selför í Kjörri með skógi“. Denne skov eksisterer stadigvæk.

s. 174. Hvanneyrarmáldagi. Kirken ejer „skógarpart í Grjóteyrarskóg“. Denne skov er i Skorradalur, stadigvæk eksisterende.

s. 221 Munkaþverárkloster: Klosteret køber Vaglaskógur mellem Merkilækur og Kiðsá for 15 hdr. Vaglaskógur eksisterer stadigvæk.

s. 321. Hofkirkjumáldagi i Gnúpverjahreppur. „Kirkjan á skóg i tungunum fyrir ofan Bjarnargötu og einngi á Skeið í Blesastaðajörðu“. Blesastaðaskógur er forsvundet, men det er ikke klart hvor Bjarnargata lå.

s. 322 Máldagi til Ás í Holtum: „Kirkjan á fjórðung í öllum þeim skógum er fylgja Næfurholti“. Der er stadigvæk skov i Næfurholt.

s. 326 Oddi máldagi: „Kirkjan á skóg í Þórsmörk i Engidal. Annan skóg í Búrfellshálsi. fyrir utan Þjórsá. og III skóg fram hjá Sauðártungum“. Der er stadigvæk skov i Þórsmörk og Búrfellsháls, ikke klart hvor Sauðártungur ligger.

s. 330 Holt undir Eyjafjöllum máldagi: „Kirkjan á 7 skógarteiga í Þórsmörk. Í Stöng. Gamla nautur. Gatnaskógur. Loftsnautur. Lækjarskógur og tungur inni í gili frá Höfðaskógi.“ I hvert fald de to første eksisterer mere eller mindre stadigvæk. Det er ikke klart, hvor alle disse skove er.

s. 334 Einholtskirkjumáldagi i Hornafjörður: Kirken ejer „skógarteig í Lóni. Nesskóg og Þóruskóg“. Der er stadigvæk skov i Lón.

s. 393 Þingnes i Borgarfjörður ejer skov, ikke klart hvor. Þingnes lå i Andakíll. Der er stadigvæk en hel del skov i nærheden.

s. 427 Storvoksen skov i Setbergs jord i Skógaströnd. Der er stadigvæk skov i Setbergs jord.

s. 493-494 Storvoksen skov i Ketilhlíðarháls i Stafafells jord i Lón. Der findes stadigvæk skov i Ketilhlíðarháls.

s. 527 Efstafell i Kinn ejer skov i Barnafell jord. Der er skov i Barnafell endnu.

s. 538 Skov i jorden Sturlufletir i Fljótsdalur i Valþjófsstaðir sogn. Der er endnu skov i nærheden.

s. 552 Skov i jordens Vatnsleysa i Fnjóskadalur land. Skoven er væk, men der er skov på begge sider af jorden.

s. 678 Skov i jordens Botn i Patreksfjörður land. Der er stadigvæk skov i Botn.

s. 697. Þykkvabæjarkloster sælger skov i Brandaland „fyrir innan Skaftá“ til Kirkjubæjarkloster. Det er ikke sikkert hvor Brandaland er, men der er skov i området.

D.I. VII

s. 46 (1491) Kirken i Kaldaðarnes ejer skov i Sauðafell. Uklart hvor det ligger.

s. 53 Brautarholt kirke på Kjalarnes ejer al skov i Hrauntungum: „Hún á skóga í Skoradal er svo heita. Festarskógur og Margrétarskriður er hústrú Margrét Össurardóttir lagði til kirkjunnar“. Skoradalur (Skorradalur) er endnu bevokset med skov i hele dalen. Det er ikke klart hvor Hrauntungur ligger.

s. 57 Heynes kirke i Akranes ejer skov i Skorradalur nedenfor Seljalækur ud fra Neðri Eyri.

s. 58 Leirá kirke i Leirársveit máldagi: „Svangakot í Skorradal og skóg allan austur að Svartagili“.

s. 60 Hvanneyrarkirke ejer skov, usikkert hvor, sandsynlig i Skorradalur.

s. 56. Þykkvaskógur kirke ejer skov i Ljárskógar i Dalir. Der er endnu skov i Ljárskógars omgivelser.

Garpsdalur kirke ejer skov i Rauðdalur skov. Det er usikkert, hvor den ligger.

s. 77 Gufudalur kirke ejer „skóg á Melanesi með Hofsstöðum og allan skóg frá Geithúsgili og upp að Mjallgili“. Eksisterer nu.

s. 24 Dvergasteinn kirke i Seyðisfjörður ejer: „skógarteig milli Vikrarskála og Brimnesmarks“. Skoven er formodentlig forsvundet nu.

s. 80 Sauðlauksdalur kirke ejer skov i Trostansfjörður. Eksisterer stadigvæk.

Otradalur kirke ejer skov i Trostansfjörður. Den eksisterer stadigvæk.

s. 91 Biskoppen i Hólar anklager Þorkell Semingsson for at have hugget skov i bispestolens gårde Barnafell og Garður. Denne skov er endnu eksisterende.

s. 198 Möðrudalur kirke ejer skov i Víðivellir i Fljótisdalur og Sturluflötur mellem to bække. Det er ikke sikkert, om den eksisterer endnu. Der er skov i området, men måske er skoven netop i Víðivellir og Sturluflötur forsvundet.

s. 281 Skov i Skuggabjörg i Dalsmynni, der Grýtubakki jord ejer. Eksisterer endnu.

s. 306 Skov i Þórðarstaðir land, der følger med jorden Fjósatunga i Fnjóskadalur (hvor der er skov endnu), og skov i Nýlendi land, som Grindur i Höfðaströnd ejer. Skoven i Nýlendi er væk, men der er skov i nærheden.

s. 451 Kálfafell máldagi. Kálfafell ligger i Austur-Skaftafellssýsla. Kálfafell har skov i sit land. Den ejer også skov i Hólar land. Denne skov eksisterer endnu.

s. 460 Snóksdalur máldagi. Der er nævnt storvoksen skov i Sveinatunguskov i Norðurárdalur. Den er der endnu.

s. 486 Skov i Ytri Víðivellir land i Fljótisdalur, der er Skriðuklaustur ejendom. Usikkert om den eksisterer

s. 606 Skov i Skógartungur, der er Silfrastaðir kirke ejendom. Denne skov er måske forsvundet.

s. 652 Skov mellem Harastaðir og Staðarfell i Fellsströnd, ovenfor Sabínuvík. Den eksisterer endnu.

s. 685 Ulovlig brug af skov i Tunga land i Skutulsfjörður. Den eksisterer endnu.

s. 694 Brev om Hvallátur. Der var skov i Hvallátur, en gård ved Ísafjarðardjúp, hvor den stadigvæk er.

D.I. VIII

s. 3-4 (1331) Hrepphólamáldagi: „Allan skóg á Steinastöðum í milli Holtamannaár og Rauðár. Annan í Áslákstungum. Hinn þriðja í Bringu á millum gilja“.

s. 15-16 (1393) Hrafnabjörg i Hörðudalur: Kirken ejer skov i Pálsholt.

s. 117 Teigsskógur mellem Grímkelsá og Kleifar, dømt kirken i Staður på Reykjanes ejendom. Vokser endnu.

s. 198 Skov i Botnsdalur i Tunga jord i Skutulsfjörður. Vokser endnu.

s. 288 Vatnsfjörður kirke máldagi. „heimil kolagjörð í Jökulskelduskóg. Skógarhögg í Skeiðarmúla“. Ikke klart hvor.

s. 377 Skov i Blöndugil (i Húnavatnssýsla?). Der er ingen skov i Húnavatnssýsla ved Blanda.

s. 416 Igen om Leirá skov i Skorradalur.

s. 517 Sauðlauksdalur kirke får skov i Patreksfjörður som gave, en halv dal mod bonden i Patreksfjörður Det er ikke sikkert om der stadigvæk vokser skov i Patreksfjörður land.

s. 682-683 En dom om ulovlig skovbrug i Viðeyjarkloster skov. Det er ikke fortalt hvor den lå.

s. 776 Skov i Eyri land i Önundarfjörður. (Flateyri?) Ingen skov vokser i Önundarfjörður i dag.

s. 819-821 Melrakknesmáldagi. Melrakknes ligger i Austfirðir ved Hamarsfjörður. „Kirkjan á skóg í Hálsjörð er heitir Skjaldarendi ... Item skóg í Geithellra jörð upp með Þrándará, svo langt upp í fjall sem skógur vex útá Þrándarholt, og svo ofan að Geithellraá“. Denne skov findes endnu.

s. 419-420 Skov i Stórahraun jord i Kolbeinsstaðarhreppur, brugt for kullavning. Den vokser endnu.

D.I. IX

s. 43 Brekka i Fljótsdalur ejer skov i Hallormsstaður, hvor der vokser nu skov.

s. 65 Miklagarðsmáldagi. Mikligarður ligger i Eyjafjörður. „Skógur í Lundslandi í Fnjóskadal ræður garðsstaður fyrir ofan en Kiðsá fyrir utan. Skógur í Núpufellslandi. Skógur í Bjarkarlandi“. Skoven i Lundur vokser endnu, men de to senere, begge to i selve Eyjafjörður, er forsvundne.

s. 108 En retssag på grund af ulovlig skovbrug i Næfurholt.

s. 253 Skov i Miðhlíð på Barðaströnd, i nærheden af Hagi. Det ser ikke ud til at der er skov i Miðhlíð, men der er skov i nærheden.

s. 309 Munkaþverárkloster skove: Vaglaskógur, skov i Skuggabjörg, skov i Biskupshöfði. Det er uklart hvor Biskupshöfði ligger, men de andre vokser stadig.

s. 320 1525 Möðruvallakloster skove: Maríuhrís i Ás i Þelamörk mellem Auðbrekkuskógur og Vindheimaskógur. Skov i Vaglar i Þelamörk. Der vokser stadigvæk en lille skov i området, dog næppe så stor som i 1525.

s. 326 Melstaður i Húnavatnssýsla ejer skov i Norðurárdalur mellem Svartagil og Sauðhúslækur. Norðurárdalur er i Mýrasýsla. Skoven findes endnu

s. 328 Saurbær kirke i Eyjafjörður ejer skov i Kaldbakur „fyrir norðan og upp að Þverskildi Ceciliu partur í Gnúpufellz skógi. Suður frá Miðlagarðzskógi og suður til Saurbrúar ytri. Önnur skógarstaða fyrir sunnan syðri Saurbrú niður undan Hvassafellsskógi og ofan á Gilsbakka“. Det er ikke klart hvor Kaldbakur lå, men de andre skove var dele af den forsvundne Núpufellsskógur.

s. 471 Eiríkur Þorsteinsson giver til Kirkjubæjarkloster hele den skov han ejede i Skaftafellsheiði. Bønderne i Svínafell og Knappavellir skal have ret til at hugge ved for ild. Eksisterer nu.

s. 520 En skov i Laugarból i Isafjarðardjúp omtalt. Den vokser endnu.

s. 559 Salg Indriðastaðir i Skorradalur, Skálholts fæstere i Heynes umboð skal dog stadigvæk have lov til at bruge dem for hustømmer og tømmer til kullavning.

s. 608 Fljótstunguskógur i Borgarfjörður. Gården Hof i Vatnsdalur i Húnavatnssýsla får fra denne skov to hester kul årligt. Fljótstunguskógur eksisterer endnu.

s. 639 Skov i Grímsstaðir á Fjöllum jord. Den er forsvundet.

s. 687 Skov i Magnússkógar i Dalasýsla, der endnu vokser.

D.I. X

s. 56 Hafrafellstunga i Öxarfjörður ejer skov i Sléttafell og skoven i Lækjardalur jord, hvor den vokser begge steder endnu.

s. 89 Skov i Múli kirke eje. Den vokser endnu i Barðaströnd.

s. 111-112 Flatey kirke skov. Der er ikke oplysninger om, hvor den har vokset.

s. 498 Skov i Skorradalur, der gården Vatnshorn i Skorradalur ejer.

s. 576 Skálholt bispegård ejer skove, men det er ikke omtalt hvor de ligger.

s. 594 Neðstafell i Kinn ejer skov ved Skjálfandafljót, der vokser endnu.

s. 647 Hallormsstaðaskógur, findes endnu.

s. 696 Vallanesmáldagi. Skov i Sandfell. Findes endnu

D.I. XI

s. 16 Höskuldsstaðir ejer skov syd for „vatnsfótinn“. Höskuldsstaðir ligger i Breiðdal, hvor der er rigelig skov den dag i dag.

s. 308 Skoven i Ljárskógar nævnt igen. Kirken i Stóriskógur i Miðdalir i Dalir ejer kultømmer i denne skov.

s. 316-317 Raksstaðir i Barðaströnd ejer skov der ligger under mellem Tófugil og Svartilækur.

s. 629 En mand, et vidne i retssag, har hørt det læst højt at Flatey kirke ejer skov i Vatnsfjörður mellem Reyðarlækur og Penna i mellem fjeld og strand, også i Kerlingarfjörður mellem to bækker. ... Han gik der for at hugge skov og ingen sagde noget imod det. Skoven er stadigvæk i Vatnsfjörður og Kerlingarfjörður.

Kilde for udbredelse af skov i 20. århundrede: *Landnýting á Íslandi og forsendur fyrir landnýtingaráætlun*. Rv. 1986, mynd 7.2.

Appendiks 8. Akrahreppur og Staðarsveit-tal

Besætning, husstande, jorde og beboere i Akrahreppur 1703 og 1713, og i Staðarsveit 1703 og 1712.

Tabel A
Antal husdyr

	Køer	Kvæg	Tyre	Kalve	Får	Beder
Akrahreppur 1703	231	69	29	64	2322	1824
Akrahreppur 1713	223	29	40	36	3516	1582
Staðarsveit 1712	301	59	63	85	1600	1747

Tabel B
Beboere

	Befolkning	Børn	Tjenere	Bistandskl.
Akrahreppur 1703	460	114	94	54
Akrahreppur 1713	407 (rekonstruede tal)			
Staðarsveit 1703	575	127	92	49
Staðarsveit 1712	464			

Tabel C
Husstandstyper

	Lögbýli	Tvíbýli	Hjál.	Fisk.h.	Famil.	Familier uden husdyr
Akrahreppur 1703	48	4	19	-	71	-
Akrahreppur 1713	42	6	8	-	56	-
Staðarsveit 1703	36	16	29	18	81	18
Staðarsveit 1712	36	11	20	16	69	16

Tabel D
Tjenere og husdyr pr. type husstand i Akrahreppur og Staðarsveit

Staðarsveit 1703

	antal
Lögbýli med tjenestefolk	25
Lögbýli uden tjenestefolk	11
- deraf m. børn o. 15	7

- helt uden tjenestefolk	4
Hjál./tvíbýli med tjenestefolk	18
Hjál./tvíbýli uden tjenestefolk	27
- deraf m. børn o. 15	14
- helt uden tjenestefolk	13

Staðarsveit 1712

	Ant.	Køer	Får	Beboere	Pr. husstand		
					Køer	Får	Beboere
Hovedgårde	2	34	169	44	17	84,5	22
Lögbýli	34	164	927	196	4,8	23,3	5,8
Hjál./tvíbýli	33	96	522	154	2,9	15,8	4,7
Fiskerhytter	16	16	9	70			4,4

Akrahreppur 1703

	antal
Lögbýli med tjenestefolk	33
Lögbýli uden tjenestefolk	15
- deraf m. børn o. 15	14
- helt uden tjenestefolk	1
Hjáleigur/tvíb. med tjenestefolk	7
Hjáleigur/tvíb. uden tjenestefolk	16
- deraf m. børn o. 15	10
- deraf u. tjenere	6

Akrahreppur 1703

	Ant.	Køer	Får	Beboere	Pr. husstand		
					Køer	Får	Beboere
Hovedgårde	3	32	200	43	10,7	66,7	14,3
Lögbýli	44*	167	1865	347	3,8	42,4	7,9
Hjáleigur/tvíb.	21	32	257	70	1,5	8,0	3,3

Kvildelejer 85 812 (40% af alle køer, 35% af får)

*ath.

Akrahreppur 1713

	Ant.	Køer	Får	Beboere*	Pr. husstand		
					Køer	Får	Beboere
Hovedgårde	3	30	344	38	10	114,7	12,7
Lögbýli	42	160	2741	304	3,8	65,3	7,2
Hjáleigur/tvíb.	13	36	431	65	2,8	33,2	5,0

*Rekonstr.

Appendiks 9. Hovedgårde i middelalderen.

1. Husdyrbesætning

For enkelthedens skyld nævnes kun køer og får i tabellene. For nærmere oplysninger om besætning og kildegrundlag se appendiks 6.

1100-1400

Kilde for Staðastaður og Kirkjubær 1100-1400: Sturlunga saga. Rv. 1988. For de andre gårde er kilden máldagar, der kun nævner kirkens ejendom.

	Besætning 1100-1400 Køer - får	Besætning 1400-1500	Besætning 1500-1600	Besætning 1702-1714
Haukdælir				
Stokkseyri	14 - 36		-	
Kaldaðarnes	14 - ?	19 - 24*		15 - 52
Reykir	-			10 - 34
Hraungerði	8 - 9			13 - 51
Mosfell	-			12 - 80
Hruni	8 - 72	12 - 72*		13 - 103
Bræðratunga	2 - 12			11 - 93
Haukadalur	9 - 62			9 - 51
Ásbirningar				
Víðimýri				9 - 94
Reynistaður		45 - 108		12 - 60
Ás				3 - 54
Flugumýri			19 - 100	7 - 95
Oddaverjar				
Höfðabrekka				?
Eyvindarmúli				9 - 80
Breiðabólsstaður				12 - 108
Stórólfshvoll				8 - 92
Oddi		18 - 84	15 - 60	15 - 60
Keldur				6 - 72
Gunnarsholt				6 - 57
Skarð				6 - 35
Sturlungar				
Grenjaðarstaður				
Grund				3 - 60 + 3 - 45

Auðbrekka	(ca. 40 køer)			6 - 50
Mikligarður	(ca. 40 køer)			10 - 115
Viðvík			12 - 57	7 - 50
Melstaður í Miðfirði			12 - 66	9 - 64
Vatnsfjörður			14 - 49	6 - 39
Reykhólar		45 - 180		6 - 64
Staðarhóll				9 - 76
Hvammur				5 - 16 + 3 - 5
Sauðafell				6 - 42 + 7 - 46
Öndverðareyri				?
Staðastaður	40 - 120			20 - 94
Borg				9 - 80
Stafholt				10 - 76
Reykholt	20 - 73	20 - 105	11 - 48	16 - 93
Garðar		10 - 24		8 - 47
Brautarholt				10 - 14
Bessastaðir				3 - 0
Strönd í Selvogi				5 - 20 + 2 - 7
Stóridalur				3 - 32
Leirubakki				10 - 84
Austurland (mest Svínfellingar)				
Hof		10 - 10*		
Valþjófsstaður				
Svínafell				
Kirkjubær verdsl. del	60 - 240			
Seldælir				
Hrafseyri		5 - 30	10 - 60	6 - 30
Sandar				6 - 39
Mýri				4 - 31 + 2 - 9
Síðumúli	17 - 6		48 - 144	8 - 100

1400-1600

Kilde: DI IV-XVI, Björn Þorsteinsson: Íslenskar miðaldir

	Besætning 1400-1500	Besætning 1500-1600	Besætning 1702-1714
Loftur Guttormssons hovedgårde			
Skarð			8 - 128
Staðarhóll ¹			
Flatey			-
Galtardalstunga			5 - 57 + 2 - 12
Möðruvellir			3 - 36 + 3 - 40
Lögmannshlíð			2 - 6 + 3 - 36
Ásgarðsbrekka			
Sjávarborg			
Másstaðir			
Ásgeirsá			5 - 76
Eiðar		10 - 60	
Njarðvík			
Ketilsstaðir			
Mörk		Øde	
Stóridalur			
Guðmundur Arasons hovedgårde			
Reykhólar	45 - 180		6 - 63
Kaldaðarnes	25 - 120		9 - 51
Núpur	42 - 152	10 - 60	10 - 45
Brjánslækur	23 - 110		5 - 16
Saurbær	45 - 200		19 - 63
Fell	12 - 80		-
Hovedgårde ved Ísafjarðardjúp (Vatnsfirðingar, Leppsætt)			
Hóll í Bolungarvík			
Ögur	12 - 72*	14 - 68	6 - 30
Vatnsfjörður		14 - 49	6 - 39
Ásverjar			
Ás			4 - 75
Reykjahlíð			4 - 48
Urðir-slægtens			

¹Ikke officiel hovedgård

hovedgårde

Urðir	11 - 86	6 - 37
Grund í Svarf.		4 - 20
Grýtubakki		5 - 33

Erlendingar

Strönd		
Sandgerði		7 - 16
Hólmur		5 - 13
Brautarholt		10 - 14
Innrihólmur	12 - 18	18 - 67

Andre hovedgårde

Hof á Höfðaströnd		
Bjarnarnes		
Árnanes í Horn.	20 - 140 ¹	
Mávahlíð		
Ós		
Stóra-Borg		5 - 61 + 3 - 44
Geitaskarð		9 - 88
Auðkúla	14 - 120	9 - 90
Svínavatn		3 - 68

¹D.I. XI s. 607